

VAKIFLAR DERGİSİ

XXIX. SAYI



VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI
ANKARA - 2005

VAKIFLAR DERGİSİ

XXIX. SAYI

ISSN 1011-7474

Fiyatı: 20 YTL KDV Dahil

SAHİBİ

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Yusuf BEYAZIT

Yayın Koordinatörü

Aydın SEÇKİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Ahmet ÇELTİK

İnceleme Kurulu

Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Prof. Dr. Mahmut KAYA
Yrd. Doç. Dr. İnci BİROL
Mehmet ÇETİN

Teknik Yönetmen

Hüseyin BAŞKAYA
M. Salih ARVAS

Tashih

Hüseyin BAŞKAYA
M. Salih ARVAS

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri sorumludur.

Makaleler kaynak gösterilmek kaydı ile iktibas edilebilir.

Grafik-Tasarım

Cüneyt KIRAN
Ayşe AKKAYA TOKER

Telefon (Ankara)

(0.312) 312 61 97 - 312 61 56

Basım Yeri:

PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü
Tel: (0.312) 354 67 72

ANKARA - 2005

Ö N S Ö Z

Yurt içi ve yurt dışı bilim, sanat ve araştırma dünyasında belge ve "müracaat kaynağı" niteliği taşıyan VAKIFLAR DERGİSİ'nin 29. sayısını da çıkarmanın sevincindeyiz.

Genel Müdürlüğümüz bir taraftan ecdad yadigarı, muhteşem medeniyetimizin abide eserlerinin bakım ve onarımını süratle gerçekleştirirken, bir yandan da bilgi ve belge kaynağı olan kitap ve dergicilik yayınına da büyük önem vermektedir.

Bu sayımızda da yine değerli bilim adamları ve araştırmacılarımızın makalelerine yer veriyoruz. Zevkle okuyacağınıza inandığımız dergimize bilim ve araştırma dünyasından çok büyük bir alaka olduğunu görmek, memnuniyet ve gurur verici bir husustur. Öyle ki, dergimize gönderilen makalelerin dergimizin hacminden çok fazla olması bizi bir seçime mecbur etti. Dolayısı ile, her birine ayrı ayrı teşekkür ettiğimiz makale gönderen bilim adamlarımızın makalelerinin tamamını bu sayımıza sığdıramadık.

Yayın İnceleme Kurulumuzun sizler için seçtiği bu sayıdaki çalışmalarla; kâh Edirne'de 'Tütünsüz Türbeler'de, kâh Ankara'da 'Ak Medreseler'de, kâh Hakkâri'de 'Meydanlar'da, bazen 'Amasya Sarayları'nda ve bazen de Afyon'da 'Yörük Dokumaları'nda dolaşıyor olacaksınız. Her dolaşmanızda, her makaleyi okuduğunuzda ve resimleri incelediğinizde geçmişimizin ihtişamlı medeniyetini kare kare yaşayacak ve onları rahmetle anacaksınız.

Dergimizin bu sayısına makale gönderen değerli bilim adamı ve araştırmacılarımıza teşekkür ederken, 'Vakıf Medeniyeti Yılı' ilan ettiğimiz 2006 yılında çıkacak olan bir sonraki sayımıza makale gönderecek değerli bilim adamı ve araştırmacılarımıza da şimdiden teşekkürlerimi sunuyorum ve bu sayımıza sığmayan makalelerin bir sonraki sayımıza saklandığını müjdeliyorum.

Dergimizin basımında ve yayımında emeği geçenlere de teşekkür ederken bilim, sanat ve araştırma camiasının ilgilerinin devamını diliyorum.

VAKIFLAR DERGİSİ'nin 30. sayısında görüşmek üzere, bu sayımızın da hayırlı ve faydalı olmasını temenni ediyor, okuyucularımızın da "Görüş ve Düşüncelerini" bize bildirmelerini özellikle rica ediyorum.

Yusuf BEYAZIT
Vakıflar Genel Müdürü

İÇİNDEKİLER

Dr. Nazif ÖZTÜRK İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar	7
Prof. Dr. Orhan Cezmi TUNCER Anadolu'da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı	21
Kayhan ORBAY Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları	27
Kâmil ŞAHİN Ankaralı Şeyh İzzeddin Vakıfları ve Ak Medrese (Ogüst Mabedi)	43
Hilâl KAZAN İstanbul'da Bâli Paşa Camii Vakfiyesi ve Yeni Bilgiler	55
Dr. Erta GÖKMEN Demirci Kazasındaki Kadirî Tarikatının Eşrefiye Koluna Ait Tekkenin Vakfiyesi	77
Prof. Dr. Atilla ÇETİN Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma	87
Ferruh TORUK Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri	105
Hüseyin KARADUMAN Belgelerle Konya Mevlânâ Müzesi'nin Kuruluşu	135
Yard. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU Osmanlı Saray Çevresinin Suriye'deki Vakıf Eserlerinden Bazı Örnekler	163
Prof. Dr. Ayşe Gülçin KÜÇÜKKAYA - Y. Mimar Gökhan UMAROĞULLARI Edirne'de Onikigen Bir Türbe - Tütünsüz Baba Türbesi, Restorasyon Projesi ve Defterdar Ahmet Rıdvan	191
Arkeolog Ali KILCI Erken Osmanlı (1299-1451) Baldaken Türbeleri	255
Dr. Adil ÖZME Ruha (Urfa)'da Bir Grup Şehirîçi Hanı	287
Dr. Nurcan İNCİ FIRAT Konya'daki Eski Sanayi Mektebi	345
Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ÖZTÜRK - Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP Hakkâri Meydan Medresesi	373
Ertuğrul DANIK Pertek Kalesi	397
Ferruh TORUK Amasya Kentinin Fiziksel Oluşum Süreci İçerisinde Saray Olgusu	429
Yrd. Doç. Dr. İnci A. BİROL Sivil Mimarimizin İncilerinden Amcazade Hüseyin Paşa Yalısının Bezemeleri	451
Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 19 ve 20. Yüzyıl Sedef İşlerine İstanbul Türbelerinden Sanduka Parmaklıkları Örnekler	463
Hüseyin KARADUMAN David Koleksiyonu'nda Bulunan Bazı Türk Eserleri ve Düşündürdükleri	481
Dr. Nurcan İNCİ FIRAT Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Bazı Müzelerde Bulunan Osmanlı Duvar Çinilerinden Birkaç Örnek ve Düşündürdükleri	497
Suzan BAYRAKTAROĞLU Afyon Çevresi Yörük Dokumaları	513

Nazif ÖZTÜRK*

İSLÂM VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE VAKIFLAR

Dinler, kültürler, belli başlı felsefi akımlar; bu temel kavramların oluşturduğu medeniyetler, birkaç tılsımlı anahtar kelimenin etrafında dönüp dolaşmaktadır. İyilik, hayır, huzur, mutluluk, refah, saadet...

İnsanoğlunun görevi, dünya medeniyetinin muhtelif sınıfları arasında sosyal bağları kuvvetlendirmek; refah ve saadetin sebeplerini keşfedip, bu alanda sağlanan bilgileri kamuoyu ile paylaşmak, şu "âlem-i kevn ve fesad"da; imkânlar ölçüsünde huzurun bekâsına hizmet etmektir.

Hangi dinden, hangi ırktan ve hangi coğrafyadan olurlarsa olsunlar, bu dünyaya gelen bütün insanlar, tarihin her döneminde barış ve huzuru aramış, mutlu bir hayat sürdürmeyi arzu etmiştir. Günümüz insanı da bu hedefe ulaşabilmek için sosyal ve ekonomik gelişmişliğin sürdürülmesi, tabîî servetin korunması, daha iyi bir hayat standardı yakalanması, kişi hak ve özgürlüğüne saygı gösterilmesi, herkes için temel kamu hizmetlerine kolayca ulaşılabilen sağlıklı ve güvenli bir hayat ortamı hazırlanması, nihayet kültürel farklılıkların ve kimliklerin yok edilmemesi için küresel dayanışma ve işbirliği yoluna gidilmesi taleplerini dile getirmektedir. Bireyin temel hak ve hürriyetlerden yararlanma hakkı savunulurken, aynı kişiye, diğer insanların ve gelecek nesillerin haklarını korumakla yükümlü olduğu hatırlatılmaktadır. Toplumsal sorumluluk anlayışı içinde herkesin, genel kamuoyunun iyiliğine aktif katkıda bulunması istenmektedir.

Toplumun genel kabulleri arasında bulunan bu talep ve arzuların gerçekleşmesi; "ben" inencilikten kurtularak olgunlaşması ve şahsiyet kazanması; "öteki" nin varlığının kabul edilmesi; onun da olgunlaşmasına ve şahsiyet kazanmasına yardımcı olunması; bu amaçla dayanışma içine girilmesi; cemiyette egoizmin değil, diğerkâmlığın hâkim kılınmasıyla mümkündür.

Bu bağlamda vakfı, "ben" ve "öteki" arasındaki etkileşim ve dayanışma ruhunu somutlaştıran bir müessese olarak değerlendirmek mümkündür¹. Vakıf, evrensel bir medeniyet pro-

jesinin merkezinde yer alan, erdemli insanların uygulayabileceği, insanî boyutu çok yüksek, çağlar boyu değerinden hiçbir şey kaybetmeyen sivil, demokratik bir oluşumdur. Toplumsal ihtiyaçların sebebi ne olursa olsun vakfın gayesi, cemiyette mevcut olan bu yoksunluk ve yoksulluğa çare bulmaktır.

Tabiatta potansiyel olarak varolan zenginliklerin artırılması ve toplumsal tabakaların her kesiminde yer alan insanların bu servetten yararlanmasının temini şu üç şekilden biriyle gerçekleştirilmektedir: "Teâvün-i iştirak", teâvün-i mübadele" ve "teâvün-i ihsan".

Teâvün-i iştirak/kolektif yardımlaşma tabiri, ilk bakışta kelime manası itibarıyla ulusal ve uluslararası sermaye şirketlerini çağırıştırıyorsa da; ıstilahî olarak vergi mükelleflerinden tekâlif-i umumiyyeyi tahsil ederek temel altyapı hizmetlerini gerçekleştirmek, diğer iki yardımlaşma şeklinin hayata geçirilmesi için sosyal ve hukukî alt yapıyı hazırlamak ve asgari ölçülerde beytü'l-malde istihkakı olan kesimlerin² haklarını taksim etmekle görevli olan devlet kast edilmektedir. İkincisi, üretimde ayrı dallarda faaliyet gösteren ve eşitler arasında mal ve hizmet alımlarını düzenleyen "teâvün-i mübadele" yani alışverişte/ticarette yardımlaşmadır.

Sermaye, akıl ve fizikî noksanlıklar sebebiyle üretim ve ticarî mübadele hareketine katılamayanların pastadan pay almasını sağlayan ve hangi konumda olurlarsa olsunlar onların dışlanmasını önleyen iktisadî sistem ise "teâvün-i ihsan", iyilik ve güzellikte, diğer bir ifade ile hayırda yardımlaşmadır³.

* Doktor, Araştırmacı/Yazar.

¹ Yedi yıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi", Ed. Güler Eren, *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.17, 23-24.

² Kur'an-ı Kerim'de, devletin topladığı vergiyi nereye harca-yacağı şu şekilde belirtilmiştir: "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yalçuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir"(KK. IX/60; TDV, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara 1993, s.195).

³ Elmahlı M. Hamdi, *İrşâdu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul 1330, s.184.

Bu taksimatta devletin görevi, servetin çoğaltılması ve bütün vatandaşları kapsayacak şekilde paylaşımının sağlanması için, yardımlaşmanın zeminlerini hazırlamak, çalışıp kazanmada insanlar arasında fırsat eşitliği sağlamak, eğer varsa teşebbüs ve ifade özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırmak, demokrasi, hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü ilkelerini toplum hayatında hakim kılmak ve asayişini temin etmektir.

Günümüzde bu görev dağılımı, adalet ve eşitliği sağlamak ve temel alt yapı hizmetlerini gerçekleştirmekle görevli "kamu sektörü"; sınaî ve ticarî kurallara göre çalışıp kazanmayı öngören "özel sektör" ve toplumsal hizmeti ve sosyal yardımlaşmayı amaçlayan, sivil inisiyatiflerin oluşturduğu, kâr amacı gütmeyen "üçüncü sektör", NGO ya da sosyal sermaye olarak vasıflandırılmaktadır⁴.

Yer altı ve yer üstü zenginliklerini ifade eden "sermaye-i arz" hibe olduğu için asıl yardımlaşma görevi, çalışıp kazanma hususunda tecellî eder. Hukukî düzenleme ile eğitim ve öğretimin en mühim sırrı, insanların terbiye-i kesbiyesine itina cihetinde kendini gösterir. Halkedici; kullarını, velev edna manasıyla olsun, çalışıp kazanmaya ve iradî hareketlere muktedir yaratmıştır. Din en mühim tavsiyelerini, insanları çalışıp kazanmaya yönlendirmede vazetmiş; İslâm hukuku ise en mühim adaletini üretip satmanın/ticaretin kurallarını tanzimde ortaya koymuştur⁵.

Kâr amaçlı özel sektörün eline geçen servetin tamamı, yalnız ferdî kazancın ve şahsî kudretin semeresi değildir. Bunda hilkatın rahmeti, toplumun himmeti birer cüz teşkil etmektedir. Cemiyetin durumunda ise; hem mazinin, hem halin, hem istikbâlin tesiri vardır. Mazi hâle mirasını bırakır. Haldeki bütün fertler, velev pek izâfi olsun, cemiyetin avârizına göğüs gerer. Kendilerinden ziyade gelecek nesiller ve istikbâl için çalışırlar. İstikbâlde ortaya çıkacak nesilleri, halin lezzeti çalışıp kazanma hususunda tahrik eder. Tevârüs olarak kendilerine intikal eden

hayat standardını daha da yükseltmek için çalışma azimlerini artırır ve amellerini coşturur. Bu alandaki fikirlerini doğrular ve muhtemel ihmallerini ortadan kaldırır, tasavvurun evrenselliği ve yüceliği yorgunluklarını hafifletir. Bu suretle deverân eden cemiyet hayatının asırlar süren birikimi sonucu meydana gelen medeniyetin ortaya koyduğu kazanımlar sayesinde, toplum içerisinde yer alan fertler muayyen bir sahada kazanç sağlarlar ve yiyecek ekmek bulabilirler. Zira, her ferdin kazancı; şahsına, cemiyetine ve Hâlikına medyun bulunmaktadır. Bu sebeple nimetin şükrânını eda etmek ve kazanılan o malların dağıtım usullerini buna göre tatbik eylemek adaletin esasıdır.

Malların dağıtımında, yalnız kazanma ve değişim kanunları kâfi değildir. Bunun için, içtimâî yardımlaşmayı sadece "teâvün-i mübadele"ye hasretmek zulmü intaç eder. Çünkü bir cemiyetin bekâsına medar olan bir takım unsurlar vardır ki, bunlar bilfiil kesbe muktedir olamaz ise de; mazide ve istikbalde toplumsal faaliyetlere tesirleri inkâr edilemez. Bu gibiler, cemiyetin kazandığı mallarda, velev cüz'î olsun bir hak sahibidirler. Çocuklar, ihtiyarlar, yetimler, bîkesler, zayıflar, umumî hayatın fedakârları olan hastalar, genel himayeye ve korunmaya hak sahibidirler. Diğer taraftan bir millette mağdurların, bîkeslerin, hasılı âcizler ve zayıfların çokluğu; toplumsal huzursuzlukların artması, maddî ve manevî hastalıkların çoğalması, sosyal bünyenin parçalanması ve toplumun yok olması sonucunu doğurabilir⁶.

İktisadî prensipler ve içtimâî felsefe, genel manada insanlar arasındaki yardımlaşmayı "emr-i teâvün" olarak kabul eder. Fakat insanlar arasında meydana gelen yardımlaşma fiilini, yalnız alış-veriş ve mübadele esasına bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Gerçi mübadele usulü yardımlaşmanın ilk şeklidir. Ancak bu yardımlaşma şeklinin tek başına yeterli olduğunun

⁴ Baloğlu, Zekâi/Ceylanoğlu, Namık, "Avrupa Birliği'ne Adaylık Sürecinde Dernekler ve Vakıflar", *Türkiye Üçüncü Sektör, III. Ulusal Konferansı*, İstanbul 2001, s.19-21.

⁵ Elmalılı M. Hamdi, Age, s.180.

⁶ Elmalılı M. Hamdi, Age, s. 182-183.

kabul edilmesi için, mübadele yapacaklar arasında eşitliğin bulunması gerekir. Oysa insanlar kuvvet ve zaaf itibarıyla doğuştan bir değerine eşit değildir. İnsanlar arasındaki bu farklılığa rağmen çalışma ve kazanmada onları eşit tutmak, yardımlaşma duygusunu doğuran amilleri unutmak olur. Bu bakımdan yardımlaşmanın adil bir şekilde tecellisi için, ikinci bir suretin kabul edilmesi lüzum ve zarureti ortaya çıkmaktadır. Bu ise, insanlar arasında gerek "eşhâs-ı hukukiye" olan fertlerin ve gerekse "eşhâs-ı maneviye ve itibariye" olan cemiyetlerin kuvvetleri tarafından zayıflarına karşı, "vücûh-i birr u hayr"⁷ ile bir nevi fedakârlık yapmaları şeklinde ortaya çıkar. Bu yardımlaşma şekillerinden birincisi, yani mübadele usulü, sosyal sınıflar arasında aynı tabakaya mensup bulunanları; ikincisi muhtelif tabakalara mensup kimseleri yek-diğerine bağlamaya hizmet eder⁸.

İster "teâvün-i ihsan", ister "vücûh-i birr u hayr" diyelim, kâr amacı gütmeyen üçüncü sektörün en temel ve en eski üyesi vakıflardır. Vakıflar, İslâm ve Türk kültürünün şekillenmesinde en belirleyici role sahip bir kurumdur. Vakıf müessesesini kavramadan Şark Medeniyeti'nin şifrelerini çözmek ve bu medeniyetin oluşumunu sağlayan müteharrik unsurları kavramak, hatta Doğu insanının dünyaya, hayata ve mala bakışını kavramak mümkün değildir.

İslâm ve Türk kültürünün oluşturduğu yönetim anlayışına göre, devletin görevi, adâleti sağlamak, tebaanın can ve mal emniyetini temin etmek ve insanlara dilediği gibi inanma ve kendini geliştirme fırsatı vermektir. Bunların dışında kalan ve bir toplumun gelişmişlik ve refah düzeyini gösteren eğitim, kültür, sağlık ve sosyal hizmet faaliyetlerini gerçekleştirmek görevi, sivil toplum kuruluşlarına bırakılmıştır. Sivil inisiyatifler tarafından gerçekleştirilen ve tarihten günümüze intikal eden veya etmeyen imaretleri, hastahaneleri, köprüleri, çeşmeleri, medreseleri, camileri kim veya kimler yaptırıyordu? Bu eserleri yaptıranlar gelir kaynaklarını nereden ve nasıl temin ediyorlardı? Bu kimselerin toplum içerisindeki konumları, devlet yönetimindeki görevleri,

sınıfları, meslekleri, unvanları ve gayeleri neydi? Belki de bunların hepsinden daha önemlisi, onları bu sosyal hizmet müesseselerini yaptırmaya iten sebep ve saikler nelerdi?

Türk toplum ve devlet hayatının her alanında kendini bu kadar ağırlıklı olarak hissettiren vakıf müessesesini bu derece geniş hizmet ve faaliyet alanlarında başarıya ulaştıran ve insanları birbirleriyle yarış edercesine vakıf kurmaya sevk eden itici güç nedir?

Hangi dinî, siyasî, sosyal ve kültürel sebep ve saikler, hangi felsefî düşünce, hangi hayat telakkisi, hangi dünya görüşü, kendinden önce hiçbir devlete nasip olmamış tarzda Osmanlı Devleti'nde vakıf medeniyetinin doğmasını sağlamıştır?

Ülkeler ve milletlerarası münasebetlerde, siyasî ve sosyal sürtüşmelerin, hatta sıcak çatışmaların sebebi olan; fert bazında "canın yongası" olarak nitelendirilen taşınır ve taşınmaz mallar, ekonomik değer ve haklar, nasıl oluyor da gönül rızası ile şahsî servet olmaktan çıkartılabiliyor ve kamunun hizmetine sunulabiliyor? Bu yolla mektep, medrese, tekke ve kütüphane gibi eğitim ve ilim müesseseleri; cami, mescid, namazgâh, kilise ve havra gibi dinî müesseseler; hastahane, eramilhaneye, imaret ve kabristan gibi sosyal ve belediye müesseseleri; yol, su, köprü, çeşme ve sebiller gibi bayındırlık ve kültürel müesseseler; hangi evrensel ve insanî gayretlerin sonucunda meydana getirilmiştir?

Sanırım bu soruların cevabını bulmak, günümüz insanına çok ilginç gelecektir. Ancak sınırlı bir çalışma süresi içinde bu ne kadar mümkündür, onun takdirini sizlere bırakıyorum? Yine de, İslâm ve Türk kültürü çerçevesinde, onun dinamiklerini yakalamak üzere, meseleye biraz daha yakından bakmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

⁷ KK. II/177; III/92; V/2.

⁸ Öztürk, Nazif, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s.143-145; Öztürk, Nazif, "Yoksulluk ve Sivil Toplum Kuruluşları", *Yoksulluk*, İstanbul 2003, s. 8-21(15-16).

Vakıf kelimesinin Kur'an'da terim olarak geçmemesine ve hadiste de "sadaka-i cariyeye" olarak vasıflandırılmasına karşılık; vakıfların amacını teşkil eden her türlü "birr u hayr" ve "birr u takva"¹⁰ nasta geniş çapta anlatılmış, insanlar bu iyilik ve güzellikleri işlemeye teşvik edilmiştir. Kur'an'ın bu hükmü, "birr u takva" yönünde bir araya gelin yardımlaşın, dayanışma gösterin; yoksa "ism" ve "udvân" yönünde değil¹¹ tarzında özellenmiştir.

"Birr" nefsin bencilliğinden kurtulmak, kendi ihtiyacı olan nesnelere bile daha fazla ihtiyacı olana "infak" edebilmektir. "Takva" ise Allah'tan alınan güçle hukuka ve ahlâka aykırı yönlere sevk eden "iğva"ya karşı koymaktır. "İsm" ve "udvân" ise, meşru ve iyi harcama biçimlerinin tam karşılığı bir davranıştır¹². Cenâb-ı Hakk bu hükümlerle de yetinmez. Âdetâ hayatın zineti olan dünya malı ile kulunu sınırlar. Kavramları yerli yerine oturtması ve olgunlaşması için onu eğitir. "Siz sevdiğiniz şeylerden harcamaya kadar aslâ iyilik ve güzelliğe ulaşmış olamazsınız"¹³ fermanını kullarına vazeder¹⁴.

Kur'an, "ey insanlar! sizi ve sizden evvelkileri yaratan Rabbinize ibadet ediniz..."¹⁵ emri ile ruhları birleştiriyor. "...Yüzünü Mescid-i Haram'a çevir..."¹⁶ anlamındaki ayet-i kerime mucibince cisimleri bir araya getiriyor. Kullarından, "siz insanlar arasından çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz, iyiliği emreder, kötülükten vazgeçirirsiniz..."¹⁷ sırrını kavramalarını, bu doğrultuda amel etmelerini, herkesin bir arada mutlu olabileceği sosyal ortamları hazırlamalarını istiyor. "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi..."¹⁸. Bütün bunlar sizin içindir, hiç tereddüt etmeden "...yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yeyiniz"¹⁹ buyrulur; bir taraftan yer ve gökte insanlar için yaratılmış helal ve temiz rızıklardan meşru surette insanların yararlanmaları, diğer taraftan tabiatta potansiyel olarak mevcut bulunan ekonomik değerleri çalışarak artırmaları ve bu şekilde elde edilen kazançları cemiyetin fertleri arasında güzel bir şekilde dağıtmaları öğütleni-

yor. Çünkü insanların en kolay elde ettikleri ve kendilerine en yakın olan sermayeleri çalışmak ve kazanmaktır. Bundan dolayı Kur'an, "...kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcamayın..."²⁰ ayet-i kerimesinde, servetin iki

⁹ Ebu Hureyre'nin naklettiği bir hadiste "Ölümünden sonra insanın kendisi için bırakacağı en hayırlı şey üçtür: Ölen için dua edecek iyi bir evlât, mükafâtı ölene erişen carî sadaka ve insanların yararlanacağı faydalı bilgi" denilmektedir. Bu hadiste geçen "sadaka-i cariyeye", hadis ve ahkâm-ı evkâf kitaplarında şöyle izah edilmektedir: Muhyiddin-i Nevevî "çeşme, köprü, hastahane, camii, mektep yaptırmak, ağaç dikmek..." (*Riyâz'üs-Salihîn*, Ankara 1964, C.III, B. 2, Hadis No: 1412, s.5); Nasîf, Mansur Ali. "sadakatu'l-carîye vakıftır" (*et-Tâc, Camiü'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resul*, Mısır 1381, C.II, B.3, s.243, dn.3); Berki, Ali Himmet "...üçüncüsü, vakıf yaparak insanlara ve fukarâyâ menfaatlı eser bırakan kişidir ki, halk bu eserlerden istifade ettikçe o kimsenin ameli münkatî' olmayıp halk hayır ve rahmetle yâd ettikçe amel defterine ecir ve sevap yazılır" (*250 Hadis*, B. 3, Ankara 1974, s.35); Ömer Hilmi Efendi "...Bu üç şeyden evvelkisi ilâ yemî'l-kıyâm câri ve bâki olan sadakadır ki, vakıf suretiyle inşa olunan âsâr-ı hayriyedir. Çünkü hayatında bez-i mal ile âsâr-ı hayriyye inşasına muvaffak olarak vefat eden insanın âsârıyla halk intifa ve istifade ettikçe halk tarafından dâima hayr ve rahmetle yâd edildiğinden bu suretle ol insanın vefatıyla ameli münkatî' olmayıp ilâ kıyâmî's-sâa (kıyâmet anına kadar) defter-i âmâline mesubât kayd olunur (*İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul 1307, s. 10); Mardin Ebul'ulâ "Risaletpenah Efendimiz Hazretleri, sadaka-i cariyeye ile vakfı kast buyuyorlar" (*Evkâf Notları/Hukuk Medresesi Doktora Sınıfı Talebesine 1337-1338 Seneleri Zarfında Vuku' Bulan Takirlerinin Zabıtlarıdır*, Daru'l-funun Matbaası (İstanbul) 1338); Bilmen, Ömer Nasuhi "sadaka-i cariyeye vakif demektir" (*Hukuk-i İslâmîye ve İstilahâtı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul 1967, C.IV, s.301).

¹⁰ KK.II/177; III/92.

¹¹ KK, V/2.

¹² Hatemi, Hüseyin, "Vakıf Kurumunun Kökeni Hakkında Düşünceler", 3. Sektör Dergisi, Nisan 1996, İstanbul 1996, S.11, s.15.

¹³ KK. III/92; Ali Haydar Efendi "Ebu Talha (ra) bu ayeti işitince, sevdiği mallarından olan "Beyrahâ" adındaki bahçesini vakıf yapmıştır" dedikten sonra, "vakfın meşruiyeti kitap, sünnet ve icma'î ümmet ile sabit olmuştur" hükmünü vermektedir (*Tertibü's-Sunûf fi Ahkâmî'l-Vukûf*, İstanbul 1340, s.5).

¹⁴ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", Ed. Güler Eren, *Osmanlı*, Ankara 1999, C. 5, s.36.

¹⁵ KK. II/21.

¹⁶ KK. II/144.

¹⁷ KK. III/110.

¹⁸ KK. II/29.

¹⁹ KK. II/168; II/172.

²⁰ KK. II/267.

kaynağını birlikte zikrediyor. İnsanın kendi emeğine verdiği önemi vurgulamak amacıyla çalışıp kazanmayı, hazır bulunan tabii zenginliklere tercih ediyor. Emeğe dayalı kazanca verilen önem sebebiyle İslâmiyet, en mühim tavsiyesini, insanları çalışıp kazanmaya sevketmekte gösteriyor. Şer'î ve beşerî hukuk ise, en titiz düzenlemelerini, ticarî faaliyetleri tanzim eden maddelerinde yapıyor. Din, "...herkes kazandıklarına karşı bir rehindir"²¹; "...herkesin kazandığı kendine, yapacağı da kendinedir..."²² buyuruyor. İslâm Hukuku ise, "külfet nimete, nimet külfete göredir"²³ kaidelerini tatbik ederek, muamelât ahkâmını tanzim ediyor²⁴.

"Herkesin ve (her milletin) yöneldiği bir yönü ve yöntemi vardır. Siz hayrat yapmaya koşun, bu hususta birbirinizle yarış edin"²⁵ mealindeki Kur'an ayeti; hayır ve iyilik konusunda, insanları en üst seviyede motive ediyor. Kur'an, içtimâî yardımlaşmayı, mecburî devlet vergisi olan "zekat" ve daha geniş kapsamlı bir terim olan "sadaka" kavramlarıyla anlatıyor. Bu iki kavramın dışında, "infak", "it'am", "ihsan", "Allah'a güzel ödünç verme", "yararlı iş", "malından verme", "hayır işleme" terim ve ibareleriyle paylaşmanın erdemini ve önemini ısrarla vurguluyor. Ayrıca vakıf müessesesinin ana konularını teşkil eden iyi niyet ve ihlas ile ödünç verme olan "karz-i hasen", yoksul, düşkün ve yetimin gözetilmesi, köle ve esirlerin hürriyetlerine kavuşturulması, misafirin (ibni sebil) doyurulup yatırılması ve bil-umum ihtiyaçlarının giderilmesi, İslâmiyete yeni girmiş kimselerin kalplerinin İslâm'a ısındırılması (müellefe-i kulûb), ibadet yerleri ile topluma faydalı eserlerin inşa ve tamiri, öğrenmeye ve öğretmeye verilen önem, sıhhatin korunması, temizliğin sağlanması, yurt savunmasına karşı hazırlıklı olunması gibi hususlar Kur'an-ı Kerim'de ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır²⁶.

Kur'an ayetlerine göre hadiste vakıf kurumu daha geniş yer almaktadır. Mescid yapmayı, su akıtmayı, yolda kalmışları gözetmeyi, yolcular için han ve kervansaray yaptırmayı, malından sadaka vermeyi öğütleyen ve bu gibi davranışları öven

hadisler pek çoktur. Ayrıca Hz Muhammed(sa) ve ashabının kurduğu vakıflarla ilgili örnekler hadise ve ahkâm-i evkâf kitaplarında sıkça rastlanmaktadır²⁷. Bunların hepsinde, bu davranışın topluma sağladığı yararlar öne çıkarılmakta ve "sadaka-i cariyeye"ye vurgu yapılmaktadır. Çünkü, sadaka-i cariyeye içerisine, çevreyi korumak, insanların yanında kuşlar ve hayvanların yararlanacağı ekili ve dikili ziraat alanları meydana getirmek, yoldan gelip-geçen kimselere sıkıntı veren bir taşı kaldırmak, hatta insanlara güler yüzle selam verip merhaba etmek²⁸ de dahil olmaktadır.

İnsanları derinden etkileyen bu dinî kuralların yanında, kültürün diğer parçasını oluşturan örfde de benzer tavsiyeler yer almaktadır. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig'de "...sen herkesten iyi ol ve hep iyilik yapmaya çalış"²⁹ derken; Aşıkpaşazâde, "mal odur ki hayra sarfoluna"³⁰ demektedir. 13. yüzyılın büyük Türk şâiri Yunus Emre, "Ne varlığa sevinürem/ Ne yokluğa yerinürem/İşkunıla avunuram/ Bana senü gerek senü" mısralarıyla, insanın maddeye ve dünyaya karşı hürriyetini dile getiriyor. Varlık sahipleri de ellerinde mevcut mal varlıklarını diğer insanların mutluluğu için vakfederek, bu hürriyeti bizzat yaşıyorlar³¹.

²¹ KK. III/21.

²² KK. II/286.

²³ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul 1322, s.34, md.88; Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s.131,164.

²⁴ Elmalılı M. Hamdi, *İrşadu'l-Ahlâf...*s.178-181; Öztürk, Nazif, Elmalılı M. Hamdi...s.142-143.

²⁵ KK.II/148.

²⁶ Bu konuları anlatan ayetlerin numaraları ve geçtiği sureler için bkz (Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s.40-42); Ayrıca bu ayetlerden vakfiyelerde zikredilenlerin yerleri için Bahaeddin Yediyıldız'ın, *Institution du waqf au XVIII e siècle en Turquie -étude socio-historique*, Ankara 1990 adlı eserine bakılabilir.

²⁷ Ebu Bekr Ahmet bin Ömer eş-Şeybani/Hassaf, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Mısır 1904, s.2-17; buradan naklen M. Hamdi, *İrşâdü'l-Evkâf...*s. 139-158 ; Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi...*s. 44-49; Öztürk, Nazif, *Elmalılı M. Hamdi...*s.121-132.

²⁸ *Ez-Zebidî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi* (Ter. Kamil Miras), Ankara 1969, C.5, s.356-359.

²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Ankara 1985, B.3, s.28 (236).

³⁰ Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi* (Yayına haz. Nihal Atsız), İstanbul 1992, s. B157.

³¹ Yediyıldız, Bahaeddin, *Agm*, s.30-31.

XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Türk Filozofu Farabi, "insan tek başına bir medeniyet kurarak hayatını sürdüremez ve mükemmelleşemez. Yaratılışın gayesi olan mükemmelliğe, ancak birbiriyle yardımlaşan insanlar ulaşabilir. Üyeleri birbirine yardım eden toplum erdemli, mükemmel bir toplumdur. Ülkenin mutluluğunu sağlamak üzere şehirleri birbirine yardım eden milletler de, erdemli ve mükemmel bir millettir"³² der. Aynı şekilde erdemli, mükemmel ve evrensel devlet de, bünyesinde barındırdığı bütün toplulukları mutluluğa erdirmeye üzere sahip olunan imkanları birbirleriyle paylaşmaya hazır bireyleri yetiştiren ve uygulamaya koyan devlettir. XVI. Yüzyıl Osmanlı düşünürü Kınalızâde Ali Çelebi, "Farabî'nin tasarladığı bu erdemli toplum ve mutlu şehirlerin Kanuni Sultan Süleyman(1520-1566) zamanında gerçekleştiğini"³³ söyler.

Semavî ve örfî kültürün şekillendirdiği bu medeniyetin içinde yaşayan insan tipinin; dünyaya, mala ve hayata bakışının ipuçlarını, vakfiyelerin girişinde yer alan cümlelerde yakalamak mümkündür.

Edirne Selimiye Külliyesi'ne ait Padişah II. Selim (1566-1574)'in vakfiyesi şöyle başlamaktadır:

"Hamd Allah'a ki, O'nun güç ve kudreti karşısında akıllar ve anlayışlar durup kalır. O'nun melekûtunu müşahedede büyük sultanların idrakleri hayrete düşer. Ebedilik ancak O'nun izzet ve şanına mahsustur...Ölüm herkesi yakalar. Servet kimseyi toprağa girmekten kurtaramaz...Ölümünden ne peygamber(sa), ne sultan, ne vezir, ne emir, ne hakim, ne de Süleyman (Kanuni) ve oğlu Selim kurtulur".

"Hikmet ancak Hakk'ı bilmek ve O'na lâiyk ibadet yapmaktır...Osmanlı hanedanı büyük ve ilahî bir nimete mazhar olmuştur. Onlardan birinin parlak saadet yıldızı doğunca ilk işi, ahiret gününe faydalı olacak bir hayır yapmak olmuştur. Bu onların nesilden nesile gelen âdetleridir... Böylece nice büyük hayırlar, nice devamlı eserler meydana getirmişlerdir"³⁴.

"Baki ve sabit olmayan bu dünya evinin nimetleri geçici bir gölge, onda oturmakta olan kimse ise, gitmek üzere olan misafir gibidir. Akıl olan her insan gaflette olmaz. Geleceğini göz önünde bulundurarak ahirette vadedilen iyi mertebelere ulaşabilmek için, hayır ve iyilik tohumunu dünya tarlasına eker...Böylece vâkıf, iyilik ve hayırla uzun süre anılmak suretiyle ölümsüzleşmeyi düşünür"³⁵.

"Bu aldatıcı dünyanın mal, mülk ve itibarı kararsız, taht ve tacı emanettir. Allah'tan başka herşey yok olacaktır...Dünya bir kimse için devam edip kalacak olsaydı, Allah'ın Resulü onda ebedî kalırdı...Her olgun olan kimsenin yaşlanmadan önce, gücünün yettiği vakitte hayır ve iyilik yaparak ahiret hayatını düşünmesi gerekir. Vakıf, hayır ve sadaka türlerinin en mükemmeli ve baki kalacak iyiliklerin en güzelidir"³⁶.

İnsan bu dünyada ne kadar çok servet ve imkânlarla sahip olursa olsun, ömür denen olay, bir gün gelecek bitecektir. Oysa insan daha uzun süre yaşamak³⁷, bu dünyada çevresine karşı saygı ile anılacak bir mevkiye ulaşmak³⁸, ölümünden sonra da Allah'ın rızasını kazanmış bir kul olarak anılmak istemektedir³⁹.

³² Farabi, *el-Medinetü'l-Fadıla* (Çev. Ahmet Arsan). Ankara 1990, s.69-70.

³³ Öztürk, Hüseyin, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile Ahlakı*, Ankara 1990, s.87-88.

³⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *II. Selim Vakfiyesi* 987/1579: 2148/253.

³⁵ VGMA, *Şeyh Kenzi Hasan Efendi İbn-i Ahmet Vakfiyesi* 1122/1710: 583/52-53.

³⁶ VGMA, *Ebu Bekr Efendi Vakfiyesi*, Gurre-i Receb 1066: 583/118-119.

³⁷ Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku*, Ankara 1938, C.I, s.287.

³⁸ Elmalılı M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf* (taşbasma) İstanbul 1327, s.2-9; Yazgan, Turan, "Sosyal Siyaset Açısından Vakıflar", *IV. Vakıf Haftası (1-7 Aralık 1986)*, Ankara 1987, s. 253-258.

³⁹ Köprülü, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi (VD)*, İstanbul 1942, S.II, s.1-35; Berki, Şakir, "Vakıfların Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", *VD*, Ankara 1962, S.V, s. 19-21.

İnsanları vakıf yapmaya yönelten bu sebep ve saiklerin yanında; İslâm toplumlarında meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeleri, servetin teşhiri ve transferine yönelik psikolojik arzuları, sosyo-ekonomik ihtiyaçları, toplumun ahlâkî, zihnî ve kültürel yapısını, elde edilen servetin müsadere⁴⁰ veya miras yoluyla bölünüp parçalanmadan, emin bir şekilde gelecek kuşaklara intikâl ettirme düşüncesi⁴¹, devletin güç ve kudretinin sergilenmesi ve tebaanın nabzının tutulması...ve daha bunlara benzer pek çok faktörü saymak mümkündür.

İslâm ve Türk kültürünün meydana getirdiği medeniyetler ve topluluklar açısından vakfı doğuran sebep ve saikler bu ve benzeri âmillerdir. Ancak her zaman insanların dinî gayelerle vakıf tesis ettiğini söylemek, tarihî gerçeklerle örtüşmemektedir. Diğer taraftan bazı kimselerin mallarını müsadere korumak gayesi ile vakıf kurdukları iddiaları da tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır⁴². Fakat bütün bunlara rağmen vakfı doğuran âmiller arasında bir sıralamaya gittiğimizde; İslâm ve Türk dünyasının şahsiyet ve kültürünün şekillenmesinde derin izleri bulunan inanç sisteminin; Şark Medeniyeti'ne mensup insanların dünyayı, devleti, makam ve ikbâlî değerlendirme biçiminin; çok çeşitli sebeplerle zayıf düşmüş bireyi, güçlü çevrelere karşı koruma esasına dayanan "halkı yaşat ki devlet yaşasın" felsefesine dayanan yönetim anlayışının başta geldiğini söylemek mümkündür⁴³.

Kurucuları ve gerçekleştirdiği hizmetler dikkâte alınarak vakıfları; bir yönüyle servet, diğer yönüyle gelir transferini gerçekleştiren bir müessese olarak değerlendirmek gerekir. Üst tabakalara mensup olanların toplumdaki iktisadî güç sıralamalarına paralel olarak vakıf kurmaları; bu müessesenin son derece dengesiz olan gelir-servet dağılımının olumsuz sonuçlarını hafifletici bir hizmet yaptığını düşündürmektedir. Bu sayede, bilinçli veya bilinçsiz olarak sosyal bir görev ve gereklilik yerine getirilmekte, ekonomik bir soruna kısmen çare bulunmaktadır.

İktisat sosyolojisi açısından üzerinde durulması gereken bir başka olgu da, servetin teşhiri ve

bu eylemin vakıfla olan ilişkisidir. İnsanların, tarihin ilk dönemlerinden bu yana, çeşitli yollarla sahip oldukları zenginlikleri teşhir etmeye çalıştıkları; bu zaafalarını tatmin için ilk plânda anlaşılması güç dolaylı yollara başvurdukları görülmektedir. İnsandaki bu zaaf, vakıf veya benzeri sosyal etkinlikler yoluyla toplumsal amaçlar ve ihtiyaçlarla bağdaşan tatmin yollarına yöneltilmedikçe, gelir ve servetin gösteriş ve teşhire dönük diğer zararlı alanlarda lüks ve israf harcamalarında kullanılması kaçınılmaz olmaktadır. İşte bu noktada vakıf müessesesi devreye girmekte, kişisel tatmin duygusu ile toplumsal faydayı en uygun bir şekilde bağdaştırmaktadır. Bu sayede vakıflar Osmanlı ülkesinde, kendinden önceki hiçbir İslâm devletinde görülmeyecek tarzda yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Bu sayede, düşük gelir gruplarına veya fizikî ve sosyal tehlike ile karşılaşanlara gelir ve servet transferiyle sosyal yardım yapılmaktadır⁴⁴.

Bir tüzelkişilik olan vakıf kurumunun kâmil manada kavranabilmesi için çok yönlü araştırmalar yapmak; onun menşe'inin, taraflarının, hukukî yapısının, ortaya çıktığı tarihten bugüne kadar gerçekleştirdiği hizmetlerinin, bu dönem içerisinde yaşadığı maceraların, uğradığı yönetim şekillerinin anlaşılması ve anlatılması gerekir. Hatta vakıfların anayasası konumunda olan vakfiyelerin muhteva tahlillerinin yapılması icap eder. Oysa şu ana kadar vakıf kurumunun taraflarının başında gelen vâkıfın/vakıf yapan kimsenin sadece malını vakfetmesini sağlayan kültürel ortamın ve onun dünyaya, mala, makam ve mevkiye bakış açısını belirleyen psikolojik ruh yapısının oluşmasını temin eden faktörlerden bazısına temas edilebilmiştir.

⁴⁰ M. Nuri Paşa, *Netâyıcı'l-Vukuât*, İstanbul 1327, C. II, s.103-106.

⁴¹ Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", VD, Ankara 1971, S.IX, s. 32.

⁴² Köprülü, Fuat, *Agm*, s. 29; M.Nuri Paşa, *Age*, s.103-104.

⁴³ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.37.

⁴⁴ Kozak, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıflar*, Sakarya 1994, s.25-26.

Verme işleminin meydana gelmesi için, ewela verilecek bir malın, sonra da bu malı almaya hak sahibi olan verilecek karşı tarafın bulunması gerekir. Vakıf sisteminde, veren taraf olan iyilik ve ihsan sahibine "vâkıf" denildiği gibi, vakfedilen mala "mevkûf ve vakıf", kendisine vakıf yapılan şahıs veya vakıf yoluyla gerçekleştirilecek amaca da "mevkûfun aleyh, meşrutun leh, masârufu'l-vakf" denilmektedir.

Taşınır veya taşınmaz bir hak ve değer olan mal, konumu itibarıyla bir tarafa bırakılsa bile, vakıftan yararlanacak şahıs ve toplulukların insan olması hasebiyle bu kesimin de aynı medeniyet içerisinde terbiye edilmiş olması gerekir ki; ekonomistlerin vakfa yaptıkları, malı tedavülden alıkoyarak iktisadî kurallara aykırı davranıldığı, toplum içerisinde çalışıp kazanmadan yaşayan bir tembeller sınıfı (mürtezika) yaratıldığı ve malın müsadereden kurtarılması amacıyla vakıf yapıldığı yolundaki itirazları⁴⁵ doğru tahlil edilebilsin. Bu bakımdan mevkûfun aleyh konusu üzerinde de kısaca durmak gerekiyor.

Dünün olaylarını bugünün şartlarında değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Şark Medeniyeti, bütün tarafları ıslah eden bir anlayışı hayata hakim kılmak ister. Bu medeniyet insanı merkeze alan, fakat hiçbir canlıyı, hatta çevreyi dışlamayan, ekolojik dengeleri gözetken; mevcut imkânların olabildiğince adil bir şekilde paylaşılmasını öngören, yatay ve dikey hareketliliğe açık bir yaşam tarzıdır. Yoksulların evlenmelerini, evlenseler de çocuk sahibi olmalarını ve hatta onların ölüme terk edilmelerini ileriye süren Thomas Robert Malthus (1766-1834)'un görüşlerini reddeder⁴⁶. Şehirciliği, mimariyi, güzel sanatların hiçbir kolunu dışlamaz. Musikiyi, hatt sanatını, tezhibi, oymayı, vitrayı, ahşap ve taş işçiliğini bedîi zevklerin vazgeçilmez unsurları arasında sayar. İmkânı olanın verme duygusunu ve çok çeşitli sebeplerle çalışıp kazanmaktan acze düşen kimselerin alma arzularını terbiye eder. Zengini saçıp savurmaktan, yoksulu da aklî ve fizikî şartları yerinde olduğu halde çalışıp üretmeden sürekli bir şekilde başkalarının yardımıyla yaşamaktan men eder. Ruhların derin-

liklerine kadar nüfuz eden bu medeniyet anlayışının sonunda; gönlü, ihtiyaç içinde kıvranan bir yoksula yardım etmenin ve onu içinde bulunduğu dayanılmaz hayat şartlarından kurtarmanın hazzı ile dolan zengini, gecenin bir karanlığında "sadaka taşı"na doğru yöneltir. Çoğu kez bir dinî yapının çevresinde bulunan ve üzeri oyulmuş sadaka taşının çukuruna, kimselere görünmeden kesesini boşaltır ve sessizce oradan uzaklaşır. İhtiyacı olmadığı halde yardım almanın helal ve meşru kabul edilmediği inanç ve idrâkinde olan yoksul da, yine sabahın alaca karanlığında aynı taşta yönelir ve sadece ihtiyacı kadar parayı alırdı. Bu bütün tarafları eğiten, almayı vermeyi insanî ve ahlâkî ilkelere bağlayan, hileli, entrikalı ve zecrî tedbirlere başvurmadan toplumsal huzuru sağlayan bir medeniyettir.

Vücutça sağlam ve çalışıp kazanmaya muktedir olan kimselerin dinen sadaka kabul etmeleri doğru değildir. Çünkü umumi hükümlere göre, herkes kendi kazancına bağlıdır. Müslüman "yalnız Allah'a ibadet eder ve yalnız O'ndan yardım diler"⁴⁷. İnsan hâkim olmalıdır, mahkum olmamalıdır. Âlî olmalıdır, zelil olmamalıdır. Faydalı olmalıdır, zararlı olmamalıdır. Sevilen olmalıdır, nefret edilen olmamalıdır. "Veren el alan elden üstündür"⁴⁸. Başkalarından yardım almaya alışmış olanlar bu hassasiyetlerini kaybederler. "Fukarâ-i sâbirin" in kıymeti; asıl fakirliğinden değil, yoksulluğuna rağmen 'ulviyyetinden bir şey kaybetmemesinden ve zillete düşmemesinden ileri gelmektedir⁴⁹.

Bir millet başkasının iane ve sadakası ile geçinmek esası üzerine yetiştirilir ise, elbette o memlekette hayır ve sadaka "sebeb-i atalet" olur. Fakat "cihet-i islâmiye" böyle değildir. İslâmiyet, insanları istiane (yardım alma) esası üzerine değil, iane (yardım etme) esası üzerine terbiye eder.

⁴⁵ Vakfa yapılan itirazlar ve bu itirazlara karşı verilen cevaplar hakkında geniş bilgi almak için bkz , Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi...*,s. 135-151.

⁴⁶ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*, s. 187-191.

⁴⁷ KK. 1/5.

⁴⁸ *Buharî* (Çağrı Yayınları), İstanbul 1981, C.II, s.117, Zekât 18.

⁴⁹ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*,s. 134.

Bunları söyledikten sonra konunun devamında Elmalılı M. Hamdi Yazır; müslüman, diğerine hayır yapmak ve yardımda bulunmak suretiyle "faaliyet-i müsmire" içinde yaşamak ister. Bu şekilde davranmanın insanı ecir ve sevaba götürdüğünü, çalışıp kazanmaya gücü yettiği halde, sadaka almanın ise haram olduğunu bilir. İnancı itibariyle, İslâm dininin bu tarzdaki emirleri ve yasakları karşısında bulunduğu şuurundadır. Bu inanca sahip olan kimse elbette ataleti en büyük günah sayar⁵³, görüşünü ortaya koymaktadır.

Yoksullar bu şartlarla vakıfta mevkufun aleyh olurlar. Ancak her zaman ehem mühimme tercih edilmelidir. Yoksulun konumuna göre, kurulacak sosyal yardım ve sosyal hizmet vakıfları arasında fark vardır. En hayırlı vakıf, insanların en şiddetli ihtiyacına mukabil bulunandır⁵⁴. En faydalı vakıf ise, ihtiyaç sahiplerinin çalışma ve kazanmasını artırmaya ve bu şekilde bir nevi hizmet karşılığında istifadeye masruf olandır. Bir memleketin fukarâsına sürekli kazanç sağlamasını öğretmek için harcama yapan bir vakıf, o yoksulların iâşe ve ibatesini temin etmek üzere faaliyet gösteren vakıftan elbette daha hayırlıdır⁵⁵.

Buraya kadar aktardığım görüşlerin, olması gereken ideal düşünceler olduğu söylenerek, işin esasının uygulama olduğu iddia edilebilir. Sosyal bilimlerde herşey ak ve karadan ibaret değildir, çoğu zaman arada kalan gri bölgeler gerçeği yansıtır. O bakımdan problemin varlığını keşfetmek ve bunu cevaplandırılması gereken bir soru olarak ortaya koymak, en az varılacak sonuç kadar önemlidir. Gelineen noktada, huzuru arayan insanlık aleminin; toplumsal yönü çok yüksek olan ve asırların ötesinden günümüze kadar uzanan vakıf kurumunun yaşadığı tecrübelere ihtiyacı bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki, bu alanda hemen kullanabileceği, ilmî disiplinler arası koordinasyona dayalı ve bilimsel metotlarla ortaya konulmuş çok fazla veri mevcut değildir. Belki de ilk yapılması gereken iş, vakıf müessesesini bütün yönleriyle araştırarak; milletlerarası boyuta sahip, sosyal tarihçiler, sosyologlar, hukukçular ve toplum bilimcilerini bir araya getirecek, çalışma grupları oluşturmaktır.

Üçüncü bin yıla girdiğimiz günümüzde, bütün dünyada demokratik sivil toplumun yükselen bir değer olarak ortaya çıkmasına paralel olarak; Doğu Medeniyeti'nin en temel müteharriklerinden olan ve Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına ait önyargılı tutumlar doğrultusunda, sistemin ortadan kaldırılmasına yönelik bakış açılarıyla yapılan çalışmaların yetersizliğinin anlaşılması üzerine; günümüze ulaşan kalıntılarıyla gerçekten karşımızda gizemli bir sır gibi duran vakıf müessesesini daha yakından tanıma merakı, ilmî mahfillerde ve kültürel çevrelerde her geçen gün biraz daha artmaktadır.

Bir medeniyetin müessesisi olan Osmanlı Devleti'nin duraklama, gerileme ve çöküşü ile birlikte kurumlarının da içine düştüğü hâl-i pür melâline bakılarak, tek taraflı bir yaklaşımla ortaya konulan görüşler, sahiden vakıfların anlaşılması için yeterli midir? Kafamızda şekillenen kendi doğrularımızı ispat sadediyle hâdiseleri eğip bükme yerine, tarafsız ve ilmî namuskârlıkla meselenin tümünü kucaklayan bütüncül bir yaklaşımla vakıf konusunu tartışamaz mıyız?

İstisnalar bir yana şimdiye kadar, vakıflar konusunda kafa yoranlar, meselenin iki ucundan birinde yer aldılar. Kimilerine göre vakıflar, dokunulmaması gereken kutsal bir mevhumdur; kimilerine göre ise, mademki vakıflar mazi ile bizim göbek bağımızı bağlayan eskiye ait bir kurumdur⁵⁶, o halde tarihle irtibatımızı kesip atmak adına tasfiye edilmeli ve cemiyet hayatından çıkartılmalıdır. Eğer bu bir çırpıda yapılamıyorsa, toplum hayatından tecrit edilmeli, olabildiğince hizmet ve faaliyet alanları daraltılmalıdır. Yapılan araştırmalar, vakıflar hakkında Batılılaşma ve yenileşme döneminden

⁵³ Elmalılı, M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf...* s.8-9.

⁵⁴ Ömer Hilmi Ef., *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâm-ı'l-Evkâf*, İstanbul 1307 s. 15, m.53.

⁵⁵ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*,s. 134-135.

⁵⁶ Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1952, s. 525.

itibaren böyle bir tutum izlendiğini göstermektedir⁵⁴. Gerçekte, her iki görüş de doğru değildir. Vakıflar, ne imanın bir parçasıdır, ne de sosyal ve kültürel hayattan sökülüp atılacak kadar değersiz bir kurumdur. Vakıflar, dinin mübah saydığı⁵⁵, iyi niyetli kimselere çok taraflı imkânlar ve fırsatlar tanıyan, hem iyiye hem de kötüye kullanılacak bir araçtır.

İnsanı yücelten, bütün canlıları kucaklayan, toplumun refah seviyesini yükselten, güzel sanatların her alanında faaliyet gösteren, coğrafyayı vatanlaştıran ve insanları toprağa iskân eden ulvî amaçlarla kullanılabildiği gibi; mirî arazinin beytü'l-malde istihkakı olmayan amaçlar için vakıflaştırılarak, geçici bir süre ile tasarruf hakkına sahip olunan maldan, mirasçılara pay bırakılmak üzere de kullanılabilmektedir. Önemli olanın, bu tarzda kurulan vakıfların, genel vakıf hizmetleri içerisindeki oranıdır. Bu oranın tespitinin yapılması bile insafli ve tarafsız bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

18

Bilimsel bir çaba ile oluşturulmuş kullanılabilir bilgi eksikliğinin varlığına ve yeni araştırmalara olan ihtiyacın mevcudiyetine rağmen, vakıf müessesesinin İslâm ve Türk kültür hayatı üzerindeki etkilerini her alanda müşahade etmek mümkündür.

Coğrafyanın vatanlaşmasının en temel unsurları arasında yer alan, medinetü'l-fâdılanın nirengi noktalarını oluşturan vakıf külliyele, doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan şehirlerdeki konumları itibarıyla asırların ötesinden günümüz insanına göz kırpmaktadır. Dinlerin ve medeniyetlerin buluştuğu mekan olan Şam'daki Emeviye, Kudüs'deki Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-sahra külliyele, vakıfların himmeti sayesinde bugün ayakta. Semerkant'da Uluğ Bey'in Registan Külliyesi'nden⁵⁶ Edirne'deki Selimiye Külliyesi'ne ve oradan Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Külliyesi'ne⁵⁷ kadar Türk ve İslâm dünyasının her tarafına, taşa ve tuğlaya ruh üfleyerek yayılmıştır. Kaşgar'da Yakup Han, Bursa'da Yeşil, İstanbul'da Fatih veya Süleymaniye oluvermiştir⁵⁸.

Şehirciliğin ve hizmetin armonisini oluşturan bu sosyal teşkilâtlar bütünlüğünde, çevreyi kollayan, kendinden sonra oluşacak imar faaliyetlerine yol gösteren bir anlayış hakimdir. Yakın çevre ile plan düzlemindeki bu alçak gönüllü uzlaşma, üçüncü boyutta kent silüetini oluşturucu, sürekliliğin bilincinde, kendisinin bir devamı olacak yapılaşmanın ölçeğini, hatta ritmini belirleyen niteliğe bürünür. Süleymaniye Külliyesi, İstanbul silüeti içinde tek bir yapı olarak değil, çok geniş bir çevreyle birlikte bir bütün olarak etki yapmaktadır. Ana kubbeden başlayarak, yakın yapılara atlayıp uzak çevreye kadar yayılan, sonra tekrar aynı uyum içinde başka bir anıtın ana kubbesine doğru yükselen bir dalgalanmanın parçası olmuştur. Sinan'ın, Süleymaniye sırtlarında başlatıp kendinden sonraki ustaların ve halkın Marmara kıyılarına indirdikleri bu mimarî anlayış, XX. yüzyılın açık eser kavramının özgün bir örneğidir⁵⁹. 1573'te İstanbul'a gelen Du Fresne-Canaye'nin ifadesiyle bu külliyele; Türklerin, tabiat, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiler üzerinde yaptıkları yorumun vakıflar yoluyla tecessümünden başka bir şey değildir⁶⁰. Hiç kuşkusuz bu, İslâm ve Türk dünyasını kuşatan bir medeniyet hareketidir.

⁵⁴ Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 379-548.

⁵⁵ İhtiyaç sahiplerine sadaka vermek ve hayrât binaları inşa etmek İslâmiyet'te, dünyevî, uhrevî mükafâtı ve büyük çapta sevap kazanmayı öngörmektedir. Bu fiiller hem ibadet hem de "muamelât-ı medeniyye" ile alakalı birçok bahisleri ihtiva etmektedir. Fakat esas itibarıyla vakıf yapmak, mübah olan fiillere dahildir. Ancak bu mübahlık vâkifa göredir; toplumda sosyal yardıma olan ihtiyacın artmasıyla bazan vakıf yapmak, mendup, müstehap ve hatta vacip derecesine yükselir (Elmalılı, M. Hamdi, *Ahkâm-i Evkâf, Mekteb-i Mülkiye Ders Notları*, İstanbul 1326, s. 7).

⁵⁶ Yavuz, Yıldırım, "Semerkand-Registan Külliyesi ve Onarımı", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s.85-100.

⁵⁷ Mehmet İbrahim, "Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna Hersek'teki Son Durum", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s.181-206.

⁵⁸ Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.25.

⁵⁹ Erkman, Umut, "Sinan Yapılarında Yakın ve Uzak Çevre İlişkileri Üzerine Düşünceler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.1, s. 625-630.

⁶⁰ Yediyıldız, Bahaeddin-Öztürk, Nazif, "Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi", *Habitat II İstanbul Buluşmasında Sunulan Tebliğ*, İstanbul 1996.

Vakıf sistemi, Osmanlı Devleti'nin keşfedip ortaya çıkardığı bir kurum değildir. Kendinden önceki toplulukların ve İslâm devletlerinin tabiiyatında yer alan ve yaşanan tecrübelerle Osmanlı'ya intikal etmiştir. Fakat Osmanlı döneminde olduğu kadar, hiçbir dönemde vakıf sisteminden yararlanarak ülke zenginliklerinin paylaşılması, adil devlet yönetiminin tesisi ve erdemli şehirlerin kurulması konularında aynı başarı gösterilememiştir. Diğer bir ifade ile Osmanlı'ya kadar hiçbir devlet; dil, din, ırk ayrımı yapmadan bütün tebaanın huzur ve mutluluğunu sağlayacak adil devlet adamı prototipini ortaya koymak; ülke kaynaklarının toplumun bütün kesimleri arasında makul ölçülerde paylaşılmasına imkân sağlayan bir sistemi kurarak, geleceğinden emin, birbirinin hukukuna saygılı erdemli bir millet tipini ortaya çıkarmak; meydana getirilen imaret siteleri ile medeniyet seviyesini yakalayan, bünyesinde mutlu insanların yaşadığı faziletli şehirlerin kurulmasını sağlamak üzere vakıf sistemini geliştirememiş, yaygınlaştıramamış ve onun insanı büyüleyen maddî-manevî kudretinden yararlanamamıştır⁶¹.

Vakıflar başlangıçta, ferdî ve içtimaî ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz; devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatında sosyal, kültürel, ekonomik hatta sosyal siyaset açısından belirgin bir potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir⁶².

Değişik dönemlerde vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar, Türk iktisadî hayatının ortalama %16'sına vakıfların hakim olduğunu göstermektedir, Ö. Lütfi Barkan'ın Anadolu Eyaleti'nin

1530-1540 tarihleri arasındaki tahrirler üzerinde yaptığı araştırmalar, bu eyaletten sağlanan yıllık gelirin % 17'sinin vakıfların elinde olduğunu ortaya koymuştur⁶³. Aynı dönemde, genel bütçenin Rum Vilâyeti'nde % 15,70'i, Halep ve Şam Eyaleti'nde % 14'ü, Zülkadiriye'de % 5'i Rume- li'de % 5,4'nün vakıflara ayrıldığı bilinmektedir⁶⁴.

Son dönemlerde her biri birer asırlık zaman dilimini kapsayacak şekilde, ihtimali sondaj metoduyla seçilen belli başlı sayıdaki vakıflar üzerinde üç ayrı doktora çalışması yapıldı. Bu doktora tezlerinde elde edilen bulguların, genele uygulanması suretiyle varılan sonuçlara göre; Osmanlı ekonomisinin XVII. yüzyılda % 15,97'sinin⁶⁵, XVIII. yüzyılda % 26,80'inin⁶⁶, XIX. yüzyılda ise % 15,77'sinin⁶⁷ vakıfların elinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu konuda ulaşılan rakamlar dönemler itibariyle değişik olsa da; vakıfların ziraî işletmecilikten, imalat sanayi, ticaret merkezleri, konut sektörü, istihdam ve para konularında ülke ekonomisinde belirli bir paya sahip olduğu açıktır⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, ülke hizmetlerinde istihdam edilen personelin

⁶¹ Öztürk, Nazif, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, Ankara 2002, C.10, s.433-434.

⁶² Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s.549.

⁶³ Barkan, Ö. Lütfi, "H.933-934/1527-1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, İstanbul 1955, C.XV, S.1-4, s.268; Barkan, Ö. Lütfi-Ayverdi E. Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihleri*, İstanbul 1972, s.xvii.

⁶⁴ Barkan, Ö. Lütfi, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi", *İFM*, İstanbul 1963, C.XXIII, S.1-2, s. 241-242.

⁶⁵ Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1585-1683)*, Sivas 1998, s. 14.

⁶⁶ Yediyıldız, Bahaeddin, *İnstitution Du Vaqf...*, s.151.

⁶⁷ Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 25.

⁶⁸ Vakıfların a'şar ve mukataa gelirleri; tarım işletmeciliği (çiftlikler, madenler, ormanlar, zeytinlikler); gayrimenkul kiralari ve bina işletmeciliği; mali(para vakıflari ve bankacılık) ve sinai faaliyetler konusunda geniş bilgi için bkz. Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 109-167.

% 8,23'ü⁶⁹, Cumhuriyet'in ilk yıllarında % 12,68'i⁷⁰ vakıf sektöründe çalışıyordu. Daha sonraki rakamlar, vakıflar hakkında ülkemizde uygulanan tasfiye programları sebebiyle dünyadaki gelişmelerin tersine vakıfların hem ekonomideki, hem de istihdamdaki payının giderek azaldığını göstermektedir.

Günümüzde üçüncü sektörün ABD'deki toplam malvarlığı 1 trilyon doları aşmıştır. Halen bu ülkede 8.000.000 civarında kişiye istihdam imkânı sağlanmaktadır. Bu rakam genel nüfusun % 3'üne tekabül etmektedir⁷¹. Avrupa Birliği'nde "sosyal ekonomi", Amerika Birleşik Devletleri'nden ve Avrupa tarım sektöründen daha büyüktür. Üçüncü bin yıla adım attığımız bu günlerde, bu ülkelerde çalışan nüfusun % 5'i, sosyal ekonomide istihdam edilmektedir⁷².

Dünyada yaşanan bu gelişmelerin tersine ülkemizde, 2000 yıllarının sonlarında, tarihten bize intikal eden vakıfların istihdamdaki payı %1'lerin altına düşmüştür⁷³.

Rakamlarla ortaya konulan bu bilgiler göstermektedir ki; bir zamanlar İslâm âlemi ve Türk dünyasının kültür hayatını canlandıran, insanı merkeze alan ve hiçbir canlıyı dışlamayan, imkânların paylaşılmasını öngören, güzel sanat-

ların, beşeri münasebetlerin ve insanî hasletlerin temsilcisi, Şark Medeniyeti'nin müteharrik gücü vakıf sektörünü, ileriye götürmek şöyle dursun, mevcut haliyle bile muhafaza etmek mümkün olmamıştır.

⁶⁹ II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı Devleti genelinde çalışan toplam memur sayısı 97.225'di (*Devlet Personel Başkanlığı Raporu (DPBR)*, Ankara 1982, s. 51, Tablo-I). Bu personelin yaklaşık 8000'i Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nden maaş alıyordu (Hammadizâde H. Hamdi Paşa, *Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Lâyiha*, Dersaadet 1327, s. 3).

⁷⁰ 1931 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde barem içi 42.209 memur çalışmasına karşılık (*DPBR*, 1982, s.52, Tablo II); 1925'te 1245'i merkez ve taşra teşkilâtında (*Evkâf Umum Müdürlüğü (EUM), 1926 Bütçe Kanunu Tasarısı*, 1926, s. 146-162), 4106'sı da camii ve mescitlerde olmak üzere (*EUM, 1932 Bütçe Kanunu Tasarısı*, 1932, s. 19-28) toplam 5.351 personel Evkâf Umum Müdürlüğü'nden aylık alıyordu.

⁷¹ Faherty, Paul, "IRS Tarafından Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Tanınan Vergi Muafiyeti", Ed. Zekâi Baloğlu, *Türkiye'de Vakıflar ve Dernekler*, İstanbul 2000, s.116-120 (İngilizce), 120-124 (Türkçe).

⁷² Richardson, Jonh, "EFC ve Sosyal Ekonomi", Ed. Zekâi Baloğlu, *Türkiye'de Vakıflar ve Dernekler*, İstanbul 2000, s. 148-152 (İngilizce), 153-157 (Türkçe).

⁷³ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.38.

Prof. Dr. Orhan Cezmi TUNCER

**ANADOLU'DA VAKIFLAR VE
BAYINDIRLIĞA KATKISI**

Doğrudan ve karşılıksız olarak Allah rızası için yardıma ve dayanışmaya yönelik kurumların en hayırlısı ve yücesi kuşkusuz Vakıflardır. Uygulamaları oldukça eskilere iner¹. Sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde, diğer ülkelerdeki örnekler Türklereki vakıf uygulamaları kadar başarılı, yönlendirici ve anlamlı olmamıştır. Bunu zaten İslâm Dini de öneriyordu². Vakfın çeşitlerini sıraladığımız zaman, çeyiz, evlendirme, hizmetçilere hatta hasta ve sakat kuşlara yardım veya eşya verme dışındakilerin tümü birer bina gerektirir. Böylece, yerleşim alanlarını dolduran taşınmazlarla vakıflar arasında organik bağ kurulmuş olur. Bunların yapılışı, bakım ve onarımı bayındırlık göreviyle bütünleşir. Bunu vakıf-imar ikilemi şeklinde özetleyebiliriz. Sosyal düzende devlet ve yerel yönetim görevleri vakıf yoluyla gerçekleştiriliyordu. Sadece halk kendi konut ticaret ve bunun gibi, yoğunluğu kentten kırsal kesime doğru değişen yapılarını kendisi yaptı.

Göçeri Oğuz boylarını yerleşik düzene yönlendirmek için en uygun ve geçerli yol toprak ile mülktü. Alp, eren, gazi, baba, emre (aşık), abdal, dede, çelebi, ata (ede), ahi ve bunun gibi adlarla kırsal kesime yerleşen öncüler, kendi ürettikleriyle yetinebilmek için toprağı işleyip bağ ve bahçeleriyle çevrelerini de bayındır kıldılar. Moğollar Anadolu'yu yakıp yıktıklarında Cüveyni, Sivas'ı kurtarabilmek için Abaka Han'a yüklü para vermiş ve "Adil Hanımız, seçkinlerin suçunu halktan çıkarmayınız!" derken bilinçli bir koruma örneği vermişti³.

Oğuz boyları Küçük Asya'ya geldiklerinde yerli halk yoksul ve umutsuz olup, kentler yıkık ve boşalmış idi. İlk yerleşmeler bu yapılara oldu. Gayrimüslimlerle komşuluk kurdular, birlikte çalıştılar. Yerleştikleri binaları onardılar. Türk - İslâm hoşgörüsü de buna çok yatkın idi. Siyasal, ticaret ve güvenlik gücü arttıkça, kentlerden dışarı taşımaya başlandı. Devlet politikası olarak dışardan getirilip yerleştirilenler kent içi ve çevresinde halkalar oluşturdular. Kentin varoşlarına yerleşen göçeriler, giderek burayı kente dönüştürdü ve kendileri de kentli oldular. Toplumda hatırı sayılır kişiler boş arsa ve yerlere

genellikle birer mescit yaptırırken ve giderek çevresi yoğunlaşırken, kendi adlarıyla anılan mahalleler oluştu⁴. Kırsal kesimde bunlara karşılık tarikat yapıları ağırlık kazanıyordu. Giderek yapılarına kendileri de gerekeni eklediler⁵. Böylece yapı alanı daha da arttı. Kuşkusuz bunlar belli bir plânlamanın aşamaları değildi. Kent veya yerleşik alan tarihsel seyri içinde kendi organikliğini kişisel çabalarla biçimlendiriyor, bazen bilinçli mahalleler bu düzeni biraz daha belirliyordu. Bu yalnız Selçuklu günlerinde Anadolu'nun Türkleşmesinde değil, Beylikler ve Osmanlı günlerinde de böyleydi. Rumeli bunların tam kopyasıdır. Ancak plânlama anlayışı olsun veya olmasın kent oluşumunda doğrudan etkili ve yönlendirici etken yine vakıf yapılarıdır.

¹ Eti döneminden kalan tabletlerde Eti vakıfları (İ.Ö 1290-1280), Gümüşhacıköy'deki su vakfiyesi, Uygur Vakfiyeleri (İ.S.12-13. y.y Budist Türklere ait olup Uygurcadır. İslamiyet buraya ancak 15-16.y.y da girdi). Bakınız:

- Kunter, Halim Baki: *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, İstanbul 1939, sayfa 7, 12, 19, 22.

- Valbella, Dominique : *Eski Mısır'da Yaşam*, Çeviri: Cem Muhtaroglu, İstanbul 1992, sayfa 22, 37.

² Yediıldız, Bahaeddin: " Türk Kültür Sistemi içinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi* XX, İstanbul, sayfa 406. "İlim öğrenen, su getiren, kuyu kazan, meyva ağacı diken, mescit bina eden, mushaf bırakan ve bir de anası babası için mağfiret dileyen, evlat yetiştirenin sevabı öldükten sonra da devam eder." Hadis.

³ Sümer, Faruk : "Anadoluda Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I, Ankara 1970, sayfa 6.

⁴ Kuban, Doğan : "Anadolu Türk Şehri", *Vakıflar Dergisi* VII, Ankara 1968, sayfa 54.

".... İslam şehrinin asıl büyük özelliği mahallelerden oluşmasındadır. Toplumdaki etnik ve dinsel farklar bu bölünmeyi belki de zorunlu kılıyordu. Anadolu şehrinin Türkleşmesi 3 yönlüdür. Eski şehirlerin gelişmesi ve değişimi, yeni kentler, mahalleler Kentlerde zaviyeler bir şeye bağlı mahalleleri oluşturdu. Osmanlılar Erzurum'u aldıklarında 12 mahallenin 9'u zaviye adıyla anılıyordu.. ... Sultanlar, kentin nüfusunu arttırmak için bu şeylere tımarlar dağıttılar. ... Ahiler ve dervişler yerleşme düzeninin sigortası oldu.

⁵ Isparta Atabey Mübarezeddin Ertokuş, Erzurum Yakutiye Medresesine kümbetlerinin eklenmesi gibi. Karaman Alaaddin Ali Bey veya Erzurum Şeyh Hasan Bey Kümbetinin de kuzeyinde herhalde birer cami veya medrese vardı. Bu tür örnekler oldukça çoktur ve bazılarında hangisinin daha sonraki ek olduğu tartışılabilir.

Vakıf-bayındırlık ikilemi için bu bildirimizde 4 ilimizden kısa kesitler vereceğiz. Bunların ilki İstanbul'dur. 29 Mayıs 1453 Salı günü Türkler kenti yıkık, boşalmış gördüler. Halk şaşkın, umutsuz ve yoksul idi. Fatih saray, ticaret ve ilim merkezlerine hemen yöneldi. Anadolu'dan buraya zorunlu yerleştirmeler başladı. Bugün bu mahalleler yine kendi adlarıyla anılmaktadır. O günlerin haritalarında, dergah, tekke, imaret, tabhane gibi yardımcı kurumlar, bozahane, pul çarşısı, mumhane, sabunhane, debbağhane, pazar yeri, ticaret yapıları, sağlık ve spor yapıları, spor alanları ve sporcu tekkelerinin sayıları dikkat çekiyor⁶. Bunlara darphane, türbe, sarnıç, kalenderhane gibi Türk yapılarını da eklemeliyiz. Yazım defterlerinde Fatih günlerinden 184 cami ve mescit, 181 mahalle (Eyüp yöresinde 8, Kasımpaşa yöresinde 2, Galata'da 61, Boğaziçi ve Üsküdar'da 10 v.b) adı geçer. Fatih ilk kez Eyüp'te ünlü türbeyi yaptırdı. Kısa sürede burası mahalleye dönüşecektir. İstanbul'un kent planlamacılığı açısından ilk bilinçli yerleşimi yine aynı sultanın kendi adıyla anılan ve semte de adını veren Fatih yapı topluluğudur. Kentin alınışında büyük emekleri geçenlere sultan pekçok arsa dağıttı. Akbiyik bunlardan biridir⁷.

İstanbul'un gelişmesine koşturucu olarak su gereksinimi de artınca bir "Su Nazırı" atandı⁸. Fatih'in vakfiyesinde bu amaçla görevlendirilen 10 nefer vardır. Bunlar işlerini iyi bilen, araç ve gereçlerle -özellikle kurşun ustası- donatılmış kişilerdi.

Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinde, yapıların çevresinin temiz tutulması ve duvarlara yazı yazılmışsa temizlenmesi ile, yazanların cezalandırılmasına ait görevlileri belirtilir. Çevre bilinci açısından bu güzel bir örnektir. Bunların kent ölçeğinde yollara da yöneltilen örnekleri vardır. Sözelimi; Ahmet Şemseddin Bey'e ait 1832 tarihli vakfiyede, gelir fazlasının Üsküdar'daki İhsaniye Mahallesinin kaldırım onarımına harcanması emredilir. İstanbul Molla Hüsrev Mahallesinden Muradoğlu Mehmet Efendi'nin

1593 tarihli vakfiyesinde belli semt ve yerlerdeki kaldırımların onarımı şartı vardır. Perizat Hatun da 1599 tarihli vakfiyesinde İstanbul Çizmece Tekkesi ve Mehmet Ağa İskelesine gelince yaptırdığı kaldırımın onarımını belirtir. Sultan 3. Murat'ın kızı Ayşe Hatun, 1602 tarihli vakfiyesinde, daha önce yapımına başlanan imaret, han ve çeşmesinin bitirilmesi yanında kaldırım ve köprüsünün de yapılmasını emreder⁹.

Yerleşim alanlarını bir anda yokeden yangınlara karşılık, bunların kısa sürede onarımında yine vakıfların öncülüğünü belgeler kanıtıyor¹⁰. Bir önlem ve erken uyarı olarak, Bayezid'deki Yangın Kulesini 2. Mahmut (1808-1839) yaptırmıştı. 3. Murat Döneminde (1574-95) 1579 yılında hazırlanan Yangın Fermanı da bir vakıftır.¹¹

İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'a kazandırdığı su yapıları oldukça kıymetli ve ünlü bayındırlık çalışmalarıdır. Kağıthane su kuruluşu da böylesine bir çabadır.

⁶ Ayverdi, Ekrem Hakkı : "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu" Ankara 1958, sayfa 1, 8, 10, 70.

⁷ Annemin baba tarafının (dedem) bu soydan geldiğini kendileri çok tatlı bir dille anlatırlardı. Dayımın oğlu bu soyadını hala sürdürüyor. Sarayburnu'nda bu adla anılan bir mahalle ile demiryolunun çok yakınından geçtiği bir mescit (özgünlüğü kalmamış), Salacak-Harem sırtlarındaki ahşap ev ve arsalarını öğrenciliğim yıllarımdan çok iyi anımsıyorum.

⁸ Nirven, Saâdi Nâzım: *İstanbul'da Fatih Sultan 2. Mehmet Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul 1953, sayfa 21 " Fatih'in Kanunname-i Âli Osmanî'sinde Konya bağları için her dönümüne 30 akçe alınır, bunların da Suyolcuları vardır (rah-i âb). Bu meslek babadan oğula berat hüccetlerle yakın tarihlere kadar geldi. Sayfa 22. Su Nazırları, saray dahil, şehir iç ve dışında tüm su donanımıyla ilgililenirdi. Sefer sırasında Hassa Mimarlarıyla yol çıkarlardı.

⁹ Aygen, Bilge: "Kanuni Sultan Süleyman'ın Kağıthane Su Kuruluşu ve Vakfiyenamesi", Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar I. Mimarlık 1965/5.

¹⁰ Cezzar, Mustafa: "Osmanlı Devrinde İstanbul ve Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler". Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeler I, İstanbul 1963, sayfa 327.

¹¹ Sabah Gazetesi 4 Temmuz 1993 Pazar, sayfa 6.

2. Kentimiz Diyarbakır'la ilgilidir. Burası Yavuz Sultan Selim (1512-20) günlerinde (1515) Osmanlıların eline geçti. Bıyıklı Mehmet Paşa kentin ilk Osmanlı valisi oldu (1516-20). Adıyla anılan ilk Osmanlı camisi onundur ve vakıf ürünüdür. Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı Padişahı (1535) Kanunî'nin Vali Hüsrev Paşa'ya verdiği emirle İç Kale 2 kat genişletildi. Hüsrev Paşa Medresesi (1521-28), Molla Bahattin (Kozlu) Mescidi (1533-43), Ali Paşa Camisi (1534-37) ve Medresesi, İskender Paşa Camisi (1551), Behram Paşa Camisi (1564-72), Melek Ahmet Paşa Camisi (1587-91) ve bunu izleyen diğer ünlü yapılar birer Osmanlı vakıf ürünüdür.. Diyarbakır, siyasal , stratejik, ekonomik ve kültürel ünü yanında el sanatlarında da çok ileriye gitti. İpek, pamuk, tiftik, sahtiyan, deri, şişe, çömlek, dokumacılık, bakırcılık ve kuyumculuk önemli dallardandı. Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa, kuyumcular için, Ulu Caminin doğusunda yer alan ve Hasan Paşa Hanı olarak tanınan ünlü Kapalıçarşı ve Hanını yaptırdı (1567). Sonra buna ketenciler çarşısı da eklenecektir. Günümüze erişen bu yapıların tümü vakıf taşınmazları olup Diyarbakır'ı süslerler. Kentin sur dışına taşırılmasında Kurt İsmail Paşa'nın emeği çoktur. Buraya matbaa kurdu (1869) ve ilk gazete yayınlandı. O tarihlerde Osmanlı sınırlarında sadece 24 ilde gazete çıkarılabiliyordu. Seyrantepedeki Cami, Çeşme ve Han onun eseri olup vakıf ürünleridir.

Bir ay kadar önce aramızdan ayrılışının 58. yılını andığımız Eşsiz Atatürk'ümüzün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti ve onun simgesi olan Ankara da başkent oluşunu hemen izleyen yıllarda vakıfların katkısıyla hızla bayındırlığa yöneldi. Anadolu'nun bu küçücük yerleşim alanı, yeni ufuk, umut ve gayretle kentleşiyordu. Gerçi Beylikler Döneminin Ankara'sında Bayramilerin ve Ahilerin bolca vakıfları vardı¹². Ancak şimdi amaç farklıydı. İlk Büyük Millet Meclisi Binası için Kızılbey Vakfı arsa bağışladı. Ulus Heykeli, Ankara Palas, 1. Vakıf Apartmanı (Belvü Palas

yıkılıp yerine Merkez Bankası yapıldı), aynı yerde Anadolu Kulübü, 2. Vakıf Apartmanı (şimdi Tiyatronun olduğu bina), 3. Vakıf Apartmanı (Devlet Bale ve Operasının oturduğu bina), Osmanlı Bankasının bulunduğu ada, Doğumevi semtindeki personel lojmanları, Mimar Kemalettin İlkokulu, Hukuk Fakültesi (şimdi Vakıf El Sanatları Müzesi), Türk Ocağı, Numune Hastanesi, Şehit Çocukları için Etimesgut'ta bir yatılı okul, buna bağlı öğretmen lojmanları (şimdiki Etimesgut Yetiştirme Yurdu), aynı yerde askeri birlikler için hamam, hal, işyeri, günümüzde P.T.T.'nin depo olarak kullandığı Ulus'taki Han, Anafartalar Caddesi üzerinde dükkânlar, İşhanı, Kuyumcular Çarşısı hep Vakıflar'ın katkılarıyla oluştu.

Bayındırlık çabalarını hızlandırmak amacıyla vakıflara ait arsaların belediyelere kıymetleri üzerinden satışı (748 sayılı kanun 1926), İmar Plânında gerekli görülen tüm vakıf arsa ve arazileri ile binalarının bedelsiz olarak Ankara İmar Müdürlüğüne verilmesiyle ilgili Kanun (1351 sayılı kanun 1928), Türkiye genelinde Vakıfların elinde bulunan tüm taşınır, taşınmaz mal varlığı ile vakıf suları ve hatta mezarlıklar ilgili belediyelere bırakıldı (831 sayılı sular kanunu ve 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nun 160. maddesi). Ülkenin kalkınmasından yana bunlardan daha büyük bir katkı düşünülemezdi¹³. Bunun yanında toplumsal içerikli Darüşşafaka, Ankara'da Sağlık Bakanlığı, Şehitlikler, İmar Cemiyeti, Milli Eğitim Bakanlığı Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu, Veremle Mücadele Cemiyeti gibi kuruluş ve dernekler Vakıf gelirlerinden hep yardım aldılar¹⁴.

¹² Ülgen, Hilmi Ziya : "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi* IX, Ankara 1971, sayfa 23.

¹³ Öztürk, Nazif: "Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü", *Vakıflar Dergisi* XX, Ankara 1988, sayfa 394.

¹⁴ Ateş, İbrahim : "Hayır ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* XV, Ankara 1982, sayfa 72. Ayrıca sayfa 76'da: " Köşk Kasabası sakinlerinden Merhum Hacı Hasan Oğlu Ahmet Ağa'ya ait Vakfiyede (1758) mezarlığın bakım ve onarımı (.... ve kasaba-i mezkûre kurbunda bina eylediğim kabristan tamiri,....)

Bursa'nın gelişmesinde büyük kalkıları olan Vali Ahmet Vefik Paşa'nın aşağıda belirteceğimiz şehircilik çabası da vakıfları, yurt bayındırlığına katkısına güzel bir örnektir. İbrahim Paşa Camisinden gelen yol, Kara Şehir Camisi yakınındaki Çıkmaz Sokakla birleştirilerek Manavoğlu Konağı bahçesi ve İslâhane bahçesinden yararlanılarak iki yeni yol açılmış ve Rüşdiye Okulu bahçesinden Akbıyık Caddesine indirilmiştir. Buna Hoca Alizade Camisi Yolu, Mesih Paşa Hamamı Caddesi ve Hacılar Camisi Yolu bağlanır. Bu belediyeçilik çabası, 7 özel sokağın ana caddeyle birleşmesini sağlamış, mahalleleri birbirine bağlamıştır. Tüm bunlar vakıfların olduğu yerde ve onların meşrutalarından yararlanılarak sağlanmıştır. Gemlik Yolu da böyledir (1864). Cevizlikten Zambaklı Mektep yanına kadar bir saatlik uzaklık, düz olarak Ahmet Vefik Paşa günlerinde gerçekleştirildi. Yol bu meydanla bahçenin ortasından geçmiş ve yine bu caminin batı yönde yandan fazlasına rastladığı için mahalleli ve vakıf katkıda bulunarak bu adaların arsaları satınalınıp geri kalan yere bu cami için gelir getirmek amacıyla yeni vakıflar yaptırılmıştır¹⁵.

Vakıf-Bayındırlık ilişkisine kuşkusuz daha pek çokları eklenebilir. Biz burda birkaç örnekle yetinme durumundayız. Yukarıdaki açıklamalar şöyle özetlenebilir :

- Herbir Vakıf yapısı yerleşik alanın en ufak birimi olup bayındırlık çabasının tam kendisidir.

- Yapı toplulukları (Külliyeye) bu katkıyı daha da artırır.

- Yangın, deprem (v.b) sonucu yokolan sokak, mahalle veya kent bölümleri, yeni yerleşim alanları, din ulularının kurduğu ve giderek mahallelere dönüşen odaklar, kent çevresinde oluşan yeni halkalar bayındırlık çabalarının tam kendisidir.

- İçinde veya çevresinde yaşanan kapalı ve açık alanlar dışında, çevre ölçeğinde düzenlemeler, park, bahçe, yol, iskele, köprü, liman gibi topluma yönelik alanlar bunların bakım ve onarımı ile temizliği yine vakıfların el attığı konulardır.

- Önemli bir gereksinim olan suyun, yerleşik alanlara ulaştırılması, bunların doğada düzen ve disiplin altına alınması, toprağın işler hale getirilmesi sözcük olarak hep bayındır kılmanın tam karşılığıdır.

Görülüyor ki bu çabalar ister kişisel, ister devlet ve yerel yönetim görevleri olsun kurulan vakıflarla gerçekleştirilip işletilmekte olduğundan bayındırlığa yönelmektedir. Bu nedenle bazı parasal (v.b.) destekler dışındaki vakıflar doğrudan birer bayındırlık görevi olup birbirleriyle somutlaşan uygulamalarıdır. Öyleyse vakıf=imar diyebiliriz. Kuranları ve yaşatanları saygıyla anıyoruz.

¹⁵ Ülgen, Hilmi Ziya : a.y., sayfa 27.

Kayhan ORBAY

VAKIFLARIN BAZI ARŞİV KAYNAKLARI
(*vakfiyeler, şeriyye sicilleri, mühimmeler, tahrîr defterleri ve vakıf muhasebe defterleri*)

Vakıf sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal düzeninde ve kültürel tarihinde önemli bir yer işgal etmekteydi¹. Binlerce vakıf kurumuna uzun süreli, kesintisiz ve güvenli gelir akışı sağlaması amacıyla bağ ve bahçeden köylere kadar değişik büyüklüklerde tarımsal araziler bırakılmıştı. Vakıflar sahip oldukları bu tarımsal gelir kaynakları ile kırsal ekonominin ayrılmaz bir parçasıydı. Aynı zamanda kentlerde çok sayıda ve çeşitli iktisadi ve ticari mal varlıkları bulunuyordu ve vakıflar kent ekonomisinde de ağırlıklı bir yere sahiplerdi. Kırsal alanda geniş tarımsal araziler ve değirmenlerden, kentsel alanda dükkanlar, hanlar, hamamlar ve çeşitli işletmelerden elde edilen büyük miktardaki gelirleri ile vakıflar, Osmanlı ekonomisinde önemli iktisadi ajanlardı. Sahip oldukları tarımsal alanlar, imalat kapasiteleri ve ticari işletmelerinin yanı sıra, ekonomide büyük bir satınalma gücü yaratarak da iktisadi hayatta etkin bir rol alıyorlardı². Hayır işleri, kamusal ve dini hizmetler yerine getirerek sosyal ve kültürel sahada varlık gösterirken, bu hizmetlerin yürütülmesi ile, vakıfların ekonomide yeniden dağıtımçı fonksiyon gören bir kurum olarak da ortaya çıktıkları söylenebilir³. Değişik kadrolar altında çok sayıda çalışan istihdam ediyorlardı ve gelirlerini satınalmalar, maaş ödemeleri, gelir fazlalarından çeşitli kesimlere aylık ödemeleri ve imaretlerden yemek ve ekmek dağıtımı yolu ile ekonomiye yeniden dağıtıyorlardı. Vakıflar iktisadi ve sosyal yaşamdaki önemleri neticesinde gerek İslam tarihi gerekse Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihi açısından merkezi önemde bir araştırma konusu oluşturuyorlar. Geniş tarımsal arazileri ve diğer mülklerine ilaveten İmparatorluğun altyapısına yaptıkları yatırımları, sulama kanalları ve kemerleri yapım ve idamesi, köprüler gibi inşa ve imar işleri, hanlar, hamamlar ve

¹ Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamdaki rollerini ortaya koyan bazı çalışmalar için bkz., Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 1-35; Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 303 - 309; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, eds. Osman Okyar and Halil

İnalçık, Ankara, Meteksan, 1980, 157-161; idem, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, 219, 1981, 262-271; idem, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14, 1982, 1-27; idem, "Müesseses-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, 15, 1982, 23-53; Gabriel Baer, "Woman and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546", *Asian and African Studies*, 17, 1983, 9-27; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, New York, Columbia University Press, 1989; Süleyman Hatipoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Külliye", X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1641-1650; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London, Phoenix, 1995, ss. 140-150; Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 3, 1995, ss. 337-346; Oded Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35, 1992, 171-185; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, Dilek Matbaası, Ekim 1998; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence, An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, 2002.

² Vakıfların iktisadi hayattaki ağırlığı konusunda bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1/2, 1964, ss. 236-237; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, 5-41; Miriam Hoexter, "Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers", *Islamic Law and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, The Hebrew University, 1988, ss. 139f, 149-185. Vakıfların sermaye oluşumundaki rolleri için bkz., Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX-1, 1969, ss. 132-135.

Vakıflar hayır işleri ve hizmetleri için gerekli tesislerin yapımı ve işletilmesi yoluyla, ayrıca bunların işletilmesinde çok sayıda personel ve işçi istihdam ederek vâkıfın gelirlerini ve daha sonra da vâkıfın gelirlerini çalışanlara, vakıf hizmetlerinden yararlananlara ve yoksullara transfer etmektedir. Bu biçimde vakıflar ekonomide yeniden dağıtımçı bir fonksiyon üstlenmektedir. Bkz., Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, eds. Halil İnalçık with Donald Quataert, New York, Cambridge University Press, 1994, s. 47. Ancak selâfin ve vüzerâ vakıflarında, vakfedilen mülkler içinde vâkıfa temlik edilen devlet arazileri önemli bir yer tuttuğundan yeniden dağıtım zincirinin ilk halkasını devlet oluşturuyordu denilebilir, Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", ss. 236f.

imalathaneler gibi üretim ve hizmet faaliyet ve girişimleri, onları, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve kurumsal tarihinde temel araştırma konularından biri yapmaktadır⁴.

Bu yazının amacı çok çeşitli alanlarda araştırma konusu olan vakıfların bir kısım arşiv kaynaklarına ve bu kaynaklara dayalı bazı çalışmalar ile sonuçlarına değinmektedir. Bu yazıda ele alınacak olan arşiv kaynakları vakfiyeler, *tahrîr* defterleri, sicil ve *mühimme* defterleri, vakıf muhasebe ve *müfredât* defterleridir. Bu kaynaklar içerisinde, doğrudan vakıflarla ilgili temel, kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler içeren kaynaklar olmalarına karşın görece daha az bilinmeleri ve kullanılmalrı dolayısıyla vakıf muhasebe defterlerine özellikle önem verilecektir. Vakıfların bunların dışında da arşiv kaynakları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde fermanları, fetvaları, ahkam defterlerini, merkezi ofislerin tuttuğu muhasebe defterlerini, seyahatnameleri ve fıkıh eserlerini sayabiliriz. Bu çalışma, vakıflarla ilgili bir literatür taraması olmamasının yanı sıra, yazının kendi sınırlı amacı içinde bile, içerilmesi gerekmesine rağmen dışarda bıraktığı bazı çalışmalar vardır ki iki önemli çalışma, okuyucuya bu bakımdan tamamlayıcı olarak yardımcı olacaktır. Crecelius ve Hoexter'in bu çalışmaları vakıflarla ilgili çalışmaları dönemsel ve tematik olarak ele alarak özetlemekte ve değerlendirmektedir⁵. Özellikle yakın zamanlardaki çalışmalar için bu iki yazı değerli birer katkıdır. Daha erken dönemler için Heffening ve Yedi yıldız'ın iyi bilinen vakıf maddeleri, yanı sıra Köprülü'nün bazı çalışmaları son derece yararlı başvurulardır⁶.

Vakıflar ile ilgili başlıca bilgiler genellikle vakfiyeler, şeriye sicilleri, *mühimmeler*, ahkam ve şikayet defterleri, *tahrîr* defterleri ve vakıf muhasebe defterleri ile *müfredât* defterlerinde bulunmaktadır. Vakıflarla ilgili değineceğim ilk arşiv kaynakları olarak vakfiyelere geçmeden önce, çok kısa ve genel olarak, vakıf çalışmalarının ilerleyişindeki bir genel görünüme değinmek istiyorum. Öyle görünüyor ki, çalışmaların ilerleyişi içinde elde edilebilen ve değerlendirilen kaynaklar, vakıflarla ilgili

araştırma konularını belirlemiş ve bu alanda çalışmaları yönlendirici soruların ortaya koyulmasına olanak vermiştir.

Önceki dönemleri bir kenara bırakarak vakıf çalışmalarında ondokuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın ilk dönemlerine kısaca bakarsak, bu dönemlerde vakıflar ile ilgili çalışmaların daha çok onların hukuki terimlerle tanımlanmasına ve İslam hukuku içine yerleştirilmesine yönelik olduğunu görüyoruz⁷. Bu çalışmalarda fıkıh

⁴ Vakıflar iktisadi, mali ve sosyal tarih için olduğu kadar yerleşim ve şehirleşme tarihi bakımından da ilgi çekici bir araştırma konusudurlar. Yanısıra vakıflar tarihsel topografi, idari ve kurumsal tarih ve din tarihi alanındaki çalışmalar açısından da önemli kurumlardır. Aynı zamanda idari, mali ve inzibati açıdan kendine özgü kurumlar olarak, kurumsal tarih çalışmalarında kendi başlarına bir araştırma konusu oluşturlar. Barkan'ın vakıfların iskan ve kolonizasyon bakımından rollerini ortaya koyan çalışmaları için bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 279-304; idem, "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 354-365; Vakıfların şehirleşmedeki rollerini ele alan çalışmalar için bkz., Ö. L. Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirçiliği", *Vakıflar Dergisi*, ayrı basım, IX, 1971, 13-37; André Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", in *Arab Cities in the Ottoman Period*, Cairo, Syria and the Maghreb, Variorum, 2002; idem, "Architecture and Urban Development: Cairo During the Ottoman Period, 1517-1798", in *Arab Cities in the Ottoman Period*, Cairo, Syria and the Maghreb, Variorum, 2002.

⁵ Daniel Crecelius, "Introduction", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38,3, 1995, 247-61; Miriam Hoexter, "Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41,4, 1998, 474-95. Ayrıca Ivanova'nın yazdığı bölüm vakıflarla ilgili ve vakıf çalışmalarına da değinen kapsamlı bir yazıdır, Svetlana Ivanova, "Introduction", *Inventory* içinde, E. Radushev, S. Ivanova, R. Kovachev, Sofia, 2003.

⁶ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 1-6; idem, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti"; Bahaeddin Yedi yıldız, "vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, vol. 13, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, 153-172; W. Heffening, "waqf", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, vol. VIII, Leiden, E. J. Brill, 1987, 1096-1103.

⁷ Önceki dönemler için bkz. Heffening, "waqf"; Yedi yıldız, "vakıf"; Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti"; idem, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti".

ilmine göre vakıfların kurulması şartları, vakfın konusu, vakıf türleri, idare ve denetimi ve vakıfla ilgili hukuki düzenlemelerin farklı mezheblere göre aldığı şekiller gibi konular ele alınmıştır. Bu çalışmaların dayandıkları kaynaklar başlıca İslam hukukçularının eserleri olmak üzere, tarih eserleri, hadisler ve Kuran metinleri ve aynı zamanda kitabeler, vakfiyeler ve fermanlardır. Vakıf kurumlarının kökeninin araştırılması da bu dönem çalışmalarının bir konusudur. Bu dönem çalışmalarını, tartışılan konuları ve ulaşılan sonuçlar ile yararlanan vakıf kaynaklarını, bunları değerlendiren dört eserde izlemek mümkündür. Bunlardan biri Heffening'in "wakf" maddesidir. Söz konusu madde dayandığı literatürü yansıtır biçimde vakıfların hukuki tanımı ve kökenleri ile ilgili araştırmaları özetleyerek ortaya koymaktadır⁵. Diğer iki önemli çalışmadan biri Schacht'ın "Köprülü Armağanı"nda yayınlanan makalesidir ki bu makale vakıf çalışmalarının erken dönemlerinde, vakfın kökeni ve hukuki temelleri ile ilgili çalışmalara iyi bir örnektir, aynı zamanda da dayanılan kaynakları göstermektedir. Köprülü'nün 1938 yılında Vakıflar Dergisi'nde yayınlanan makalesi özellikle önemlidir⁶. Bu makalesinde Köprülü önemli bir tespit yapmaktadır. Köprülü, Türkiye'de vakıflar üzerine çalışmaların yetersizliğinden bahsettikten sonra şöyle devam etmektedir ki buraya onun ifadeleri- ni aynen aktarmak uygun olacaktır;

"[vakıflarla ilgili] Garb tetkikleri de henüz oldukça geridir; ve dar mânasile hukukî ve doğmatik araştırmalardan ibarettir. Bunlar, ekseriyetle, İslâm müelliflerinin vazettikleri an'aneleri takibden kurtulamamışlar ve daha ziyade amelî mahiyet ve kıymette meselelerle uğraşmışlardır. Hukukî tarihe ve sosyolojiye dayanan bir ilim gibi değil, sadece bir adli teknik olarak telâkki eden müelliflerin vücude getirdikleri bu eserler, vakıf müessesesinin sadece hukukî bakımdan tekâmülünü anlatmağa bile kifayet edemezler. Demek oluyor ki, Şarkta asırlardan beri yapılmış tetkiklere ve Garpte bir asırdan beri ortaya çıkan oldukça mebzul neşriyata rağmen, henüz vakıf müessesesinin hukukî cephesi bile lâyikiyle aydınlatılmış olmaktan çok uzaktır...Vakıf müessesesi hakkında eski İslâm

*hukukçularının kurmuş oldukları teorik sistemleri öğrenmekle içtimâî bir realite olan bu müessesenin hukukî mahiyetini lâyikiyle anlamış olmayız...meselenin tarihî tekâmül processus'ünü kavrayabilirsek, ... ancak o zaman bu teorik sistemlerin amelî kıymetini, hayat ile tetabuk derecesini...öğrenmiş oluruz...bunun haricinde olarak, sırf tarihî bakımdan da bu müessesenin büyük ehemmiyeti vardır...Acaba bu bakımdan vakıf müessesesi hakkında tarihî araştırmalar yapılmış mıdır? Derin bir esfle itiraf etmek lazımdır ki ne memleketimizde, ne sair İslâm memleketlerinde, bu tarzda ciddi tetkikler yok gibidir."*¹⁰

Temel olarak Köprülü'nün çalışmaların düzeyi ile ilgili ortaya koyduğu görünüme araştırmacılar katılmakta. Vakıf çalışmalarındaki bu sığlık en büyük ölçüde elde edilebilen ve başvuru kaynaklardaki yetersizlikten kaynaklanmaktaydı. Açık ki Köprülü de kaynaklardaki zayıflığın ve yetersizliğin farkındadır ve o nedenle söz konusu çalışması esasen vakıf sisteminin kaynaklarını tanıtmayı amaçlamaktadır. Gerçekten de o zamana değin kullanılan kaynaklar ile vakıf sisteminin tarihi gelişimini, iktisadi ve sosyal ağırlığını ve fiili işleyişini etraflı bir biçimde ortaya koymak beklenemeyecektir. Hatta kurumun İslam hukukunun terimleri ile tanımlanması ve değerlendirilmesinin, onun iktisadi ve sosyal bir sivil kurum olmak yerine, İslami ve dini bir kurum olarak konumlanmasını getirdiği ileri sürülebilir. Vakıf kaynakları olarak vakfiyelere de başvurulmuş olmasına rağmen Köprülü'nün açıkladığı gerekçelerle ortaya konan çalışmalarda vakıf sistemi İslami ve dini bir kurum olarak saptanmıştı. Köprülü'nün 1942 yılında yayınlanan makalesi de vakıf çalışmalarının ele aldıkları konular ve geldikleri noktayı ortaya koyması açısından önemlidir¹¹. Ayrıca her iki makale de vakıflar konusundaki literatür bakımından da faydalıdır. Köprülü bu yazılarında vakıflarla ilgili çalışmalara değindikten sonra bu konuda şöyle devam etmektedir.

⁵ Bu dönem literatüründe çalışmaların bir diğer konusu olduğu gibi Heffening'in "wakf" maddesi de vakıflara yönelik reform girişimleri konusu da ele alınmaktadır.

⁶ Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti".

⁷ Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", s. 2.

⁸ Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti".

"Fakat bunların hiç birisi, vakıf müessesesinin – geniş ve hakıykî mânâsile – hukukî mahiyetini ve tarihî inkişafını anlatabilecek ilmî bir mahsûl sayılmaz. Tamamile teolojik bir mebd'e'den işe başlayan ve muayyen bir mezhebin doktrinlerinin çerçevesi içinde kalan ve asıl ana menbâ'lara kadar çıkamıyarak son asırlardaki iltikatçı müelliflerden...istifade ile iktifa eden bu kitaplarda, tenkitçi ve objektif bir zihniyete tesadüf edilmemesi gayet tabiidir...hukukî müesseseleri içtimaî bir mahsûl olarak telâkki etmek ve onların tarihî realite çerçevesi içindeki tekâmül safhalarını îzaha çalışmak, garb hukukçuları arasında bile henüz lüzumu derecesinde anlaşılmamış iken, bizim Ortaçağ zihniyetiyle yetişmiş eski hukukçularımızın, hukuk'u adli teknik'ten ibaret sanmalarını zarurî görmelidir."

Köprülü değindiğim 1938 tarihli makalesinde vakıfların kaynaklarını "vakayînameler, Münşiât mecmuaları, mali idareye aid pek mühim tahsilâtı ihtiva eden coğrafi eserler, seyahatnameler gibi edebî mahiyette yazılar..." olarak sıralamaktadır. Bunların yanı sıra, "vakıf vesikaları" terimi ile adlandırdığı ve arşivlerde vakıflarla ilgili belgeleri işaret ettiği kaynakları özellikle vurgulamaktadır. Bunlar içerisinde vakıflarla ilgili yazılan emir, talimat ve tahrîr kayıtları ve aynı zamanda "epigrafik vesikalar" olarak kitabeleri saymaktadır. Ancak bunlar içerisinde özellikle vakfiyeler, vakıfların tarihi kaynakları olarak öne çıkarılmaktadır. Bu yazıda da ilk olarak vakfiyeler ve bunlara dayalı çalışmalar ele alınacaktır.

Vakfiyeler

Vakfiyeler geniş bir yelpazede vakıflarla ilgili önemli ve detaylı bilgiler içeren, vakıf sisteminin, aynı zamanda da bireysel vakıfların en temel arşiv kaynaklarından birisidir¹². Vakfiyeler vakıfların kuruluşlarının hukuki belgeleriydi, onaylanması ile vakfa hukuki statüsünü kazandırır. Vakfın kurucusunun beyan ettiği

biçimiyle vakfın amacı, vakfa tahsis edilen gelir kaynaklarının dökümü, vakıfları oluşturan binalar, gelirlerin nerelere harcanacağı ve bunlarla ilgili şartlar, hangi kadrolar altında kaç kişinin istihdam edileceği ve çalışanların maaşları, vakfın idaresi ve denetimi ve benzeri konular vakfiyelerde vakıf tarafından detaylı bir biçimde düzenlenmişti. Bu nedenle, değişik vakıfların vakfiyelerinin birlikte incelenmesi Osmanlı iktisadi ve sosyal yaşamında vakıfların rolünü ortaya çıkarmakta kullanılabilmektedir¹³.

Vakfın idaresi ile ilgili kurallar bu belgelerde tespit edilmiştir. Vakfiyelerde içerilmiş olan hükümler vakfın fiili idari ve mali işleyişi ve kararları bakımından bağlayıcı nitelikteydi. Vakfiyedeki yönergeleri gözardı eden, bağımsız idari ve mali işlemler yapmak ve bütçeler hazırlamak, gelir ve harcama kalemlerini tespit etmek mümkün değildi. Bu gibi işlemler yürütüldüğünde, vakıf çalışanları, yerel kadı ve görevliler, işlemlerden ve düzenlemelerden etkilenen taraflar durumun araştırılması, geri alınması ve zararlarının tazmini gerekçeleri ile mahkemeye gidebilir veya merkeze şikayet iletebilirdi. Diğer taraftan, vakfiyelerdeki bağlayıcı ve zorlayıcı hükümlerin vakıf idaresi ve yargının onayı ve de vakfın yararı gözetilerek değiştirildiği de oluyordu¹⁴.

Bu önemli arşiv kaynakları bir taraftan vakfın kuruluşunda vakfedilen mülkleri ve gelir kaynaklarını, diğer taraftan harcama kalemlerini içerdiklerinden belirli bir vakfın iktisadi yönünü ve kurumsal tarihini çalışmakta ana kaynaklardan birisini ve böyle bir çalışmanın başlangıç

¹² Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti".

¹³ Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerinin incelenmesinde bir vakfiyeler koleksiyonunu kullanan çalışmalar için bkz., Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü"; idem, "XVIII Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesine"; idem, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu"; Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76.

¹⁴ Hoexter, "Adaptation to Changing Circumstances". Buna iyi bir örnek "istibdal" uygulamasıdır.

noktasını oluşturmuyorlar¹⁵. Vakfiyeler ve vakfiye koleksiyonları kullanılarak vakıfların gelir kaynakları ortaya çıkarılmıştır¹⁶. Koleksiyonlar bu gelir kaynaklarının büyüklüğü ve çeşitliliğini, toplu miktarlar elde ederek görmemizi ve böylece vakıfların iktisadi hayattaki ağırlıklarını değerlendirmemizi sağladı. Bu gelir kaynakları arasında çiftlikler, köy ve mezralar, bağ ve bahçeler gibi çeşitli tarımsal gelir kaynakları, hane ve odalar, dükkanlar, mahzen ve anbarlar, han ve hamamlar, değirmenler, işletme ve imalathaneler örneğin boyahane, kiremithane, bozahane, sabunhane, baruthane, maden ocakları ve bunların yanı sıra nakit para bulunmaktaydı¹⁷. Ancak vakfiyelere dayanarak vakıf gelirlerinin toplam miktarını hesaplamaya girişmek belgeleri zorlayarak hatalı sonuçlar verebilecektir.¹⁸

Vakfiyede idareye bırakılan yetki kullanımları, idari ve mali kararların vakfın işlediği onyıllar içinde nasıl kullanıldığını ve ne sonuçlar ortaya çıkardığını incelemek, vakfa merkezi organların müdahaleleri ve sonuçlarını vakfiyelerde görmek olanaklı değildir. Vakfın gelişim tarihi içinde, gelir kaynaklarının gösterdiği değişim, artış ve azalışlar, zaman içinde eklenen veya kaybolan gelir kaynakları, mali darlıklar, kadro artırımları ve maaş ayarlamaları, hizmetlerin ne ölçüde görülebildiği ve benzerleri gibi bir vakfın fiili işleyişi ile ilgili temel sorun ve görünümlere de vakfiyelerle yanıt aranmaz.

Gelir kaynaklarını verdikleri gibi vakfiyeler bir çok masraf kalemlerini de gösterebiliyordu. Ancak masraflar konusunda özellikle de büyük vakıfların masraf kalemleri konusunda vakfiyelerin tam olarak kapsayıcı olmadıkları görülüyor. Yine de vakfiyeler en önemli giderlerden ikisini, 'imâret mutfuğu ile ilgili harcama kalemlerini sayıyor ve maaşların miktarını belirliyordu. Vakıf çalışanları, bunların görevleri ve maaşları ki bu genellikle vakıfların en büyük harcama kalemidir, ve vakıfta yerine getirilecek hizmetler vakfiyelerde belirlenmiştir. Vakıfların bir diğer büyük harcama kalemi olan 'imâret mutfuğu harcamaları da ayrıntılı olarak bu belgelerde kaydedilmiştir. 'imâret mutfuğu için satın alınacak yiyecek maddeleri ve bunların çalışanlara ve diğer kesimlere dağıtımını ile ilgili düzenlemeler ve vakıf binalarının idamesi ve tamiri ile vakıf hizmetlerinin yürütülmesi için gerekli mal ve

eşyanın alımı, yenilenmesi ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler de bu belgelerde yer alır. Vakfiyelere dayanarak vakıflarda hangi istihdam kadrolarının bulunduğunu ve aynı zamanda çalışanların görevlerini, sorumluluk alanlarını ve kendilerinde aranılan özellikleri ortaya koymak mümkündür. Ayrıca, vakıf çalışanlarının vakfın kuruluşu sırasında belirlenen maaşları bu belgelerden tespit edilebilmektedir¹⁹. Kadrolar ve maaşlarla ilgili detaylı düzenlemeler örneğin aynı ve maddi olarak ödenen maaşlar, kadro ve maaşlarda ileriye dönük değişim ve düzenlemelerin kimin yetkisine verileceği gibi konular vakfiyelerde bulunuyor. Böylece her bir çalışanın tek tek maaşları listelenebiliyor²⁰. Çeşitli düzenlemeler örneğin bazı küçük memurların müteveli tarafından atanabildiği ve onun emri ile görevden alınabileceği, imam ve müezzin gibi hizmetlilerin azillerinin ise ancak kadı hükmü ile olacağı vakfiyelerde yer aldığından, vakfiyeler bizi istihdam ve ilgili konuların nasıl ele alındığı yönünde bilgilendiriyor²¹. Ancak artan kadrolar ve maaş miktarları ile ilgili bilgilerin vakfiyelerde bulunması söz konusu değil.

¹⁵ Vakfiyelerine dayanılarak belirli vakıfların ele alındığı bazı çalışmalar için bkz., İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 47-56; Leonor Fernandes, "Three Sufi Foundations in a 15th Century Waqfiyye", *Annales Islamologiques*, 17, 1981, 141-156; Michiel Kiel, "The Vakıfname of Rakkas Sinan Beg in Karbonat (Karın-abad) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace", *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* içinde, Variorum, XII, 1990; Fatih Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, 151-177; Bahaeddin Yediyıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti", in *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1625-1633; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1041-1047.

¹⁶ Berki, "Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri"; Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi"; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1041-1047; Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu"; idem, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa".

¹⁷ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu".

¹⁸ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", ss. 25-26.

¹⁹ Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi"; Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü"; Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi".

²⁰ Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi".

²¹ Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi", s. 50.

Gider kalemleri vakfiyede belirlense de, buradan harcamaların toplam miktarına ulaşmak, zaman içinde değişimini görmek olanaklı değildir. Gerçekte, vakfiyelerde tüm gider kalemleri sayılmadığı ve bunlara ayrılan gelir miktarı belirtilmediği gibi değişen veya ortadan kalkan masraf kalemleri ile öngörülemeyen masraflar ve giderler ve hatta gelirler ortaya çıkabilmektedir. Diğer taraftan vakfiyeler belirli bir vakfın iktisadi durumu ve tarihsel gelişiminin incelenmesi için bir başlangıç noktası oluşturmakta ve bu bakımdan ilk verileri sağlamaktalar.

Vakıf çalışmaları içerisinde bazı vakfiyeler özetlenerek, tamamen ve değerlendirmeler ile bazıları ise sadece değerlendirmeleri içererek yayımlandı²². Vakfiyeler ile vakıf kurucularının kim olduğu ve hangi amaçlarla bir vakıf tesis ettikleri araştırıldı²³. Vakıf kurucularının sosyal ve dini bağları, statüleri gibi konular ortaya koyuldu. Vakfiyelere dayanan çalışmalar ile vakıfların denetim ve yönetimle ilgili düzenlemeleri çıkarıldı²⁴. Böylece vakıf kurucularının vakfın idaresi ve denetimi konusunda yetkilendirdikleri kimseler ve kurumlar, bunların kurucu ailesinden olup olmadıkları, kadıların veya merkezi ofislerin görevlendirilmesi, bu görev karşılığı ayrılan ödenek ve idarecilerin yetki sınırları ve benzeri konular ortaya konuldu.

Vakıfların imar ve inşaa işlerine katkıları vakfiyeler ile belgelendi. Vakıf tesislerini oluşturan kurumlar ve binalar vakfiyelerde listeleniyordu. Vakfiyeler ile vakıflar tarafından yerine getirilmesi amaçlanan hizmetlerin dökümü yapılabildi²⁵. Vakıflar tarafından kurulan ve bakımları yapılarak işletilen hayır, bayındırlık ve ulaşım hizmetlerine ait yapılar listelenerek vakıfların bu alanlarda hizmetlerin görülmesi, altyapı ve kentsel gelişime katkıları gösterildi²⁶. Vakıfları ve özellikle büyük külliyesi oluşturan bimarhane veya darüşşifalar, mektep ve medreseler, cami, kervansaray, kütüphane, çeşme ve köprüler vakıfların üstlendikleri hizmetleri, toplumsal yaşama yaptıkları katkıyı gösteriyordu.²⁷ Özellikle vakfiyeler koleksiyonu ile yürütülen çalışmalar belirli bir dönem içerisinde vakıf kurumlarının ikti-

sadi ve sosyal yaşamdaki ağırlıkları konusunda bilgiler sağlıyordu.²⁸ Belirli bir yerleşimdeki vakıfların vakfiyeleri toplu olarak ele alınarak da incelendi ya da daha geniş bölgeler için bu çalışmalar tamamlandı.²⁹ Yine vakfiyelere dayanılarak belirli kimselerin vakıf kurdukları bölgede etkinlikleri ele alındı.³⁰

²² Pek çok örnek arasında Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 103-129; Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, no. 508, İstanbul, 1952; Ali Himmet Berki, "İslamda Vakıf, Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 4, 1958, 19-37; Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962; İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 47-56; Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970; Klaus Schwarz ve H. Kurio, *Die Stiftungen des osmanischen Grosswesirs Koşa Sinân Pascha (gest. 1596) in Uzunğaova / Bulgarien*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983; Bahaeddin Yediyıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1625-1633.

²³ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi"; Gabriel Baer, "The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth-Twentieth Centuries)", *Islamic Law and Society*, 4, 3, 1997, 264-297.

²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 1981-82, 171-190; idem, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa".

²⁵ Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü".

²⁶ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi"; idem, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü".

²⁷ Akozan, "Türk Külliyesi"; Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi".

²⁸ Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du vakf au XVIIIe siècle en Turquie - étude socio-historique*, Ankara, Société d'Histoire Turque, 1985; Roded Ruth, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76.

²⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*; Nazif Öztürk, "Vakıflar Arşiv Kayıtlarına Göre Niksar Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, 45-62.

³⁰ Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbās Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37, 1994, 293-317.

Vakfiyelerde belirtilen şartlar dikkate alınarak vakıfların miras hukukunu delmek için kullanılmaları öne sürüldü.³¹ Vakfiyelerde vakıflarla ilgili çok çeşitli ve özgün düzenlemeleri görmek mümkündür. Örneğin, 3. Osman ve Veziriazam Halil Hamid Paşa vakfettikleri nakit paraların işletilmesi görevini sarraflara bırakmıştı ve bu kişiler görevleri karşılığında vakıf gelirleri üzerinden bir ücret almaktaydı.³² Tam tarihi belli olmamakla birlikte muhtemelen sonradan yapılan değişiklikleri içeren ve Fatih vakfına ait bir vakfiye sureti Ünver tarafından çalışılmıştır.³³ Ünver bu vakfiyede özellikle imaretle ilgili çok detaylı düzenlemeler sayesinde kadroları, çalışan maaşlarını, imaret mutfağından pişirilen yemeklerin muhtevasını ve yemek dağıtımını ile ilgili kuralları ortaya koyabilmişti. Ayrıca bu detaylı bilgilere dayanarak imaretden yemek yiyenleri içeren bir liste hazırlamıştı. Ancak kendisi de bu listede yer alanların ve bunların dışında kalan misafirler ve yoksulların fiilen sayısının ne kadar olduğunu ortaya koyan belgelerin henüz olmadığını belirtiyordu. Vakfiyelerde yemeklerin muhtevası hakkındaki bilgiler sayesinde mutfak kültürü hakkında bilgi edinmek mümkün oldu. Vakfiyeler ile vakıfların yerleşim politikası, islamlaştırma ve kentleşme bakımından önemleri çalışıldı.³⁴

Kısaca, vakfiyeler ile vakıf kurumlarının iktisadi önemi ve hizmet hacmi ortaya koyuldu. Böylece onların kamu hizmetleri, beledi hizmetler, eğitim, dini ve sağlık hizmetleri yerine getiren iktisadi ve sosyal kurumlar olarak görülmesi mümkün oldu. 1984 yılında "vakıf incelemelerinde metod araştırmaları" adlı tebliğinde Yediyıldız, vakıflarla ilgili çalışmalardan bahsederek şöyle yazmaktaydı.

"...değişik zaman ve mekanlara veya bazı şahıslara ait vakıfların idarî, sosyal ve ekonomik yönlerini inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Ancak, kesin bir ifadeyle söyleyebiliriz ki, bu çalışmalardan hiçbiri, vakfın, Türk kültür sistemi içindeki, Türk ekonomik ve sosyal yapısının bütünlüğü içindeki yeri, rolü ve ehemmiyetini ölçüye dayalı bir biçimde ortaya koyacak kemmiyet ve keyfiyette değildir...vakıf araştırmalarındaki bu eksiklik, iki sebepten kaynaklanmaktadır...ikincisi ise, vakıf araştırmacıları tarafından, bu müesseseyi

Türk kültür sistemi ve sosyo-ekonomik yapısı içindeki yetrine oturarak, rolünü ve ehemmiyetini tesbit edecek araştırma metodları ortaya koymamış; hattâ böyle bir metod arayışı içine girmemiş olmalarıdır."

Bundan sonra Yediyıldız arşivlerdeki onbinlerce vakfiye, muhasebe defterleri, sicil kayıtları ve tahrîr defterlerini vakıf kaynakları olarak vurguluyor ve vakfiyeleri söz konusu ederek vakfiyeler koleksiyonlarının incelenmesini öneriyordu.

Tahrîr Defterleri

Tahrîr defterleri vakıflarla ilgili tarihsel bilgilerin içerildiği diğer önemli arşiv kaynaklarıdır. Vakıf köyleri ve diğer vakıf varlıkları ile ilgili bilgiler evkâf defterlerinde bulunduğu gibi *mufassal* defterlerde de içerilmiştir. Vakıfların iktisadi gelişimleri bu defterlerde kaydedilmiş olan vakıf köyleri ve diğer vakıf varlıklarından gelirlerle ilgili kayıtlar izlenerek incelenebilir.³⁵ Vakıfların gelir kaynaklarında zaman içinde ortaya çıkan değişiklikleri, kaybedilen veya ilave olunan gelir kaynaklarını belirli bir ölçüde bu defterlerden izlemek de mümkündür. Aynı zamanda bazı evkâf defterleri ilave kayıtları örneğin vakıf çalışanlarının sayıları ve maaşları ile ilgili detaylı bilgileri de içerebilmektedir.³⁶

³¹ Neşet Çağatay, "İslamda Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi," *Vakıflar Dergisi*, 11, 1977, 1-6; Ömer Lütfi Barkan, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları," *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, 209-230.

³² Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", s. 179.

³³ Süheyl Ünver, "Fatih külliyesine aid diğer mühim bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 39-45.

³⁴ Kunt 1979, Layish 1987, Mutafchieva 1979, O'Fahey 1997, Schwarz and Kuria 1983 pp. 3-8.

³⁵ Vakfiyelerin yanısıra tahrîr defterlerinden de yararlanan bazı çalışmalar için bkz., Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1013-1034; Yediyıldız, "Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti". tahrîr defterlerinden büyük ölçüde yararlanan ve vakfın iktisadi gelişimini izleyen bir diğer çalışma için bkz, Suraiya Faroqhi, "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Positions and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies*, 7, 1976, 183-208.

³⁶ Bkz., Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları".

Örneğin bu defterlere dayanarak Ramazanoğulları'nın vakıfları çalışılmış, vakif çalışanlarının listesi ve maaşları çıkarılmıştır.³⁷ Defterler yeterli sıklıkla bulunmasa bile kadrolar ve maaşlarda değişimi görmeye olanak vermektedir. Defterlerde giderlerin kayıtları da bulunmaktadır. Gerek köylerden gelirler gerekse fırın, kapan, hamam ve çeşitli işletme ve dükkan gelirleri kayıtlıdır. Bu defterlerin vakfiyeler ve muhasebe defterleri ile birlikte kullanımı daha ayrıntılı çalışmalara olanak vermektedir.³⁸ Ancak yine de belirli bir vakfın tarihsel ve iktisadi gelişimini ortaya çıkarmak açısından vakfiye ve *tahrîr* defterleri eğer bir muhasebe defterleri serisi ile desteklenmez ise yetersiz kalmaktadır.

Tahrîrler, vakıfların fiili işleyişleri süresince ortaya çıkan bazı gelişmeler konusunda dikkate değer bilgiler iletmektedir. Örneğin Barkan, vakfiye bilgileri ile *tahrîr* defterlerindeki bilgileri karşılaştırarak önemli bir noktaya dikkat çekiyordu. Karamanoğlu İbrahim Bey vakfiyesine göre bütün köylerin "tevâbi-i ve levâhikiyle" bütün olarak vakfedildiği yazılı olduğu halde sonradan düzenlenen *tahrîr* defterlerinde bir çok köylerin yalnız malikanesinin vakif kaydedildiği görülüyordu.³⁹ Barkan bunu Osmanlı'da vakıflar üzerinde ne şekilde oynanmış olduğunu göstermesi açısından önemli görüyordu. Defterlerdeki ayrıntılı kayıtlar devletin vakif köylere ve vergilere müdahalesini ortaya koyabiliyordu.⁴⁰ Defterlerdeki bir kayıt Sivas'ta bir darüşşifanın emri-şerif ile medreseye dönüştürülmesini, bir diğer kayıt ise bir karyenin malikanesi Konya'da darüşşifaya vakif iken, darüşşifanın harap olması üzerine timara verildiğini gösteriyordu.⁴¹ Bunlara benzer kayıtlar vakıfların uzun tarihleri boyunca geçirdikleri değişimleri gösteren çok değerli bilgiler içermektedir. *Tahrîr* defterlerindeki kayıtlar bize vakfa gelir olarak bırakılan mülklerin öncesi konusunda bilgi verebiliyordu. Örneğin bazı vakıflara bırakılan arazilerin ilk olarak satın alınması, mülk olarak babadan oğula geçmesi ve sonunda evladlık olarak vakfedilmesi defter kayıtlarında izlenebiliyordu.⁴²

Sicil, Mühimme ve Ahkâm Defterleri

Vakıfların fiili işleyişle ilgili bilgi veren diğer kaynaklar ise vakıfların idaresi ve işleyişi ile ilgili çok çeşitli kayıtların yer aldığı *şer'iyye sicil-leridir*.⁴³ Vakıflar çeşitli dava ve anlaşmazlıklar, vakif çalışanlarını ve reayasını ilgilendiren konular, cizye gelirlerinin toplanması, vakif binalarının tamiri için yapılan teftiş veya vakif işlemleri için alınan hüccetler gibi bir çok nedenle sicillere girerler. Mesela Nejat Göyünç'ün aktardığı bir hükümde İznik'te Orhan Gazi İmareti kilerleri boş olup misafirler hasırı olmadığından yerlerde yatırıldığından şikayet olunarak durumun teftişi istenmekte ve bunun için aynı şehirde Süleyman Paşa Medresesi müderrisi görevlendirilmekteydi.⁴⁴

³⁷ Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları".

³⁸ Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi".

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karamanoğlu İbrahim Bey Vakfiyesi*, 1937, ss. 43-54; Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller; Malikane-Divani Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s. 183.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 256-258.

⁴¹ Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", ss. 190, 197.

⁴² Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", ss. 194-95; idem, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s. 260.

⁴³ *Şer'iyye sicilleri* kullanılarak vakıfların incelendiği bazı çalışmalar için bkz., Suraiya Faroqhi, "Vakif Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172; Oded Peri, "The Waqf as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: the Case of Khassaki Sultan Waqf in late Eighteenth-Century Ottoman Jerusalem", *Asian and African Studies*, 18, 1983, 47-62; Daniel Crecelius, Daniel Crecelius, "The Incidence of Waqf Cases in Three Cairo Courts", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 29, 1986, 176-89; idem, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, 23, 1991, 57-81; Ronald C. Jennings, "The Pious Foundation of İmareti Hatuniye in Trabzon; 1565-1640", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1569-1579; idem, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640. A Study Based on the Juridical Registers 'Şer'i Mahkeme Sicilleri' of Trabzon", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Woman, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* içinde, İstanbul, The Isis Press, 1999, 613-665.

⁴⁴ Nejat Göyünç, "Vakif Tesisinde Devletin Katkısı (16. yüzyıl içinde)", *Osmanlı Araştırmaları*, 11, 1991, s. 125.

Sicil defterleri gerek vakıfların fiili işleyişleri gerekse diğer vakıf kaynaklarını tamamlayıcı ve destekleyici kayıtlar içermesi bakımından çok önemlidir. Örnek olarak, vakıfların gelirlerini *tahrir* defterlerinde ve muhasebe defterlerinde bulabilmekteyiz. Çoğunlukla *iltizâm* yöntemi ile veya kiraya verilerek işletilen bu gelir kaynakları ki vakıfların köyler, değirmenler ve benzeri tarımsal gelir kaynakları ile dükkanlar ve hamamlar benzeri kentsel gelir kaynakları bunlar arasındadır, sicillere kaydedilen *iltizâm* ve kira sözleşmeleri ile mültezime veya kiracılara verilirler. Bu nedenle aynı gelir kaynaklarının kayıtları sicillerde bulunabilir. Böylece vakıfların mülklerinin, arazi ve bahçelerin, evler ve hamamların cari getirilerini görmek mümkündür. Kayıtlar kiralama şartlarının ayrıntılarını içermesi bakımından da önemlidir. Bir örnek olarak Karaman köyünde bir değirmen 20 bin akçaya kiralanıyor ancak kiralayan bundan 8 bin akçasını değirmenin tamiri için harcama hakkını da alıyordu.⁴⁵ İdari ve mali karar ve işlemlerin fiilen nasıl yürütüldüğünü sicillerde görmek olanaklıdır. Bir sicil kaydında, müteveli vakfa ait bir işletmeyi satmak istediğinde, kadının ileri gelenlere ve mahalleden bir çok kimselere bunun vakfa faydası olup olmadığını sorduğunu öğreniyoruz.⁴⁶ Siciller, vakıf gelirlerinin nasıl işletildiği ile ilgili detaylı bilgiler veriyor mesela harap olmuş bir vakıf mülkü olan bir dükkan, yerine fırın yapılmak üzere kiralanıyor.⁴⁷ *Tahrir* defterleri gibi *siciller* de bir vakfın oluşması sürecinde yapılan işlemleri ortaya koyabilmekte. Kahire'deki Muhammed Bey vakfı'nın kuruluşunda yürütülen işlemler *sicil* kayıtları ile ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmıştı.⁴⁸

Vakıflar gelirlerini toplayamadıklarında, yürütülen hukuki sürecin kayıtları da *sicillerde* bulunmaktadır. Belirli bir miktar gelir mültezim tarafından ödenemeyecek ise, bu miktar gelirin vakıf alacaklarından düşülmesi de hüccet gerektiren dolayısıyla *sicillere* kayıt olunacak bir işlemdir.⁴⁹ Vakıf çalışanlarının atanmaları ve bu konulardaki anlaşmazlıkların davaları ile çalışanların maaşların ödenmediği konusundaki

şikayetleri benzeri vakıf işleyişi ile ilgili önemli kayıtlarda *sicillerde* yer alır.⁵⁰

Kadılar vakıfları denetliyor ve hesaplarını kontrol ediyorlardı. Bu nedenle pek çok vakfın muhasebe defterleri *sicillerde* kayıtlı bulunabilmektedir. Temel olarak bunlar kaynak türü olarak muhasebe defterleri olmasına rağmen *sicillerde* bulduklarından burada ele alabiliriz. Bu muhasebe defterleri sayesinde örneğin Halep'teki vakıfların mal varlıkları ve gelirleri ortaya koyulabildi.⁵¹ Bu gelir kaynaklarının ayrıştırılması ile toplam gelirler içindeki payları ve vakıf bütçesine katkıları görüldü. Toplam gelirler ve giderlerin miktarı çıkarıldı. Çalışan sayıları tespit edildi. Böylece kent ekonomisinde vakıfların yeri ortaya koyulabildi.⁵² Ayrıca bu vakıfların çoğunun sınırlı bütçeleri ve sık sık açık verdikleri, tedarik ayıramadıkları ve büyük tamirat işlerine giriştiklerinde borçlandıkları görüldü.⁵³ Gerek muhasebeler gerekse *sicil* kayıtları ile gösterildi ki gerek mülklerin fiziksel durumlarına gerekse kentteki genel iktisadi duruma bağlı olarak kira gelirleri arttı ve azaldı. Bu ilişkinin doğrudan belgeler ile çizilmesi önemliydi.⁵⁴ Dahası vakıfların denetimi ile görevli kadınların vakfın ihtiyacı olduğunda, koşullar gerektirdiğinde, vakfın bekası için vakfiyedeki şartları yumuşattığı veya gözardı ettiği gösterildi.⁵⁵ Vakıflar tamiratları finanse etmek

⁴⁵ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 78.

⁴⁶ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 168.

⁴⁷ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 72.

⁴⁸ Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey".

⁴⁹ Bkz., Jennings, "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye".

⁵⁰ Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Unpublished M.A. Thesis, The Department of History, Bilkent University, Ankara, June 2001, s. 77.

⁵¹ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, ss. 306-311.

⁵² Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*.

⁵³ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

⁵⁴ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*.

⁵⁵ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

veya borçları ödemek için peşin meblağlara ihtiyaç duydu, bu nedenle uzun süreli kiralamalara gittiler. Bu işlemler *sicil* kayıtları ile zengin bir biçimde ve teferruat ile gösterildi.⁵⁶ Zaman zaman eldeki mülk tamirat yerine başka bir mülk ile değiştirildi (istibdâl) veya karşılığında nakit para alındı ki bu durumda istenirse daha sonra bir mülk alınır ya da para faizle işletilebilirdi.⁵⁷ Nakit vakıflarının nasıl işledikleri, kimlerin borçlandığı gibi konular *siciller* ile araştırılabilir. Böylece nakit vakıflarının Bursa kent ekonomisine önemli miktarda kredi sağladığı görüldü. Aynı zamanda bu vakıfların ne tür sosyal hizmetlere kaynak ayırdıkları ortaya çıkarıldı.⁵⁸

Mühimmeler ve *ahkâm* ve *şikâyet* defterleri de vakıflar konusunda çok sayıda değerli kayıtlar içerirler. Bu yazının sınırları içinde söz konusu defterlerdeki kayıtlara ancak çok genel olarak ve vakıf kaynakları olarak önemlerini gösterecek örnekler biçiminde değinebilirim. Mütevellilerin vakfı zarara uğrattıkları, bu konunun vakıf hesaplarının görülerek teftiş edilmesi emri, mütevelliler zimmetlerindeki vakıf malının alınması, vakıf binaları konusunda merkezden istenen tamirat ve harcama izni ile buna karşılık yazılan kararlar, vakıf gereksinimleri için satın alınan malların temini ve nakliyesine dair kararlar, vakıf gelirlerinin toplanması, gelirleri hizmetlerin görülmesi ve maaşların ödenmesine yetmeyen vakıflara dair hükümler *mühimme* ve *ahkâm* defterlerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda, bu defterler vakıfların içinde buldukları iktisadi ve sosyal koşullar ile ilgili bilgiler vermeleri bakımından genel olarak iktisadi ve sosyal tarih için olduğu gibi vakıflar açısından da değerli kaynaklardır.

Ancak buraya kadar değinilen arşiv kaynakları vakıfların fiiliyatta işleyişleri, iktisadi faaliyetleri ve bu faaliyette zaman içinde meydana gelen değişim hakkında yeterli bilgi sağlayamayabilirler. Vakıf muhasebe defterleri Barkan ve Roded tarafından da işaret edildiği gibi vakıfların detaylı iktisadi analizi bakımından daha faydalı arşiv kaynaklarıdır.⁵⁹ Vakfiyeler zaman boyutlu dinamik bir analize imkan ver-

memektedirler.⁶⁰ *Tahrîr* defterleri de vakfın gelişimini izlemek bakımından önemli kaynaklar olmasına karşın, ardışık *tahrîr* defterlerinde bulunabilecek vakfa dair kayıtlar muhasebe defterleri ile tamamlanmadığında, vakfın iktisadi gelişiminin incelenmesinde yeterli sıklık ve güvenilirlikte bilgi içermeyebilirler. Vakıf muhasebe defterleri özellikle vakfiyeler, *tahrîr* defterleri, *siciller* ve *mühimmeler* gibi diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanılmaları durumunda, gerek vakıf sistemi ve kurumsal tarih gerekse iktisadi ve sosyal tarih açısından son derece değerli kaynaklardır.⁶¹

Vakıf Muhasebe Defterleri

Vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin yapıldığı bu belgeler, vakıfların iktisadi durum ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değişimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini ortaya çıkarmamıza

⁵⁶ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

⁵⁷ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, s. 311.

⁵⁸ Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 3, 1995, 314-354. Ayrıca bkz., Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records; The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, 1973, 168-216.

⁵⁹ Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", s. 244; Roded, "Quantitative Analysis", s. 61. Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini Barkan vurgulamıştı, bkz., Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", ss. 243-246; idem, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", ss. 237-239; idem, "Süleymaniye Cami ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, ss. 109-112.

⁶⁰ Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", s. 238.

⁶¹ Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı, vakıfların iktisadi faaliyet ve finansal durumları ile gelişimlerini muhasebe defterleri başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan inceleyerek belirli bir dönem ve coğrafyada iktisadi ve sosyal gelişmeler ile ilişkilendirerek değerlendiren çalışmalar için bkz., Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

olanak sağlamaktadır.⁶² Vakıflar ki burada bugün arşivlerde muhasebe defterlerini bulabildiğimiz *selâfin* ve *vüzerâ* vakıflarından bahsetmekteyim, senelik gelir-gider hesaplarını veren defterleri düzenleyerek merkeze gönderirdi. Bu defterlerden bazı örnekler Barkan tarafından yayınlandı. Barkan, defterlerin yapı ve içerikleri ile ilgili açıklamalar sağladığı gibi defterlerdeki bazı bilgi ve verileri de düzenleyerek karşılaştırmalı analizler yaptı.⁶³ Ancak ilk olarak Faroqhi belirli bir vakfın iktisadi gelişimini ayrıntılı olarak izlemek amacıyla seri vakıf muhasebe defterlerini analiz etti.⁶⁴

Bu defterlerin gelirler kısmı, hesapların ilgili olduğu cari yılda vakfın elinde bulundurduğu gelir kaynaklarının dökümünü ve bu kaynaklardan elde edilen gelirleri vermektedir. Aynı zamanda bu gelirlerin her birinin vakfın toplam gelirleri içindeki oranı ortaya çıkarılabilmektedir. Bu bilgiler vakıfların ne tür gelir kaynaklarını ve ne ölçüde kullandıkları ve bunları nasıl işlettikleri ile ilgili çalışmalarda kullanılabilir. Vakıfların cari yılda gelirlerden fiili tahsilat miktarlarını ve alacak kalan miktarları da bu defterlerde görebilmekteyiz ki söz konusu kayıtlar vakıflarda tahsilat güçlükleri ve bunun mali etkileri konusunda bizi bilgilendirir. Muhasebe defterleri vakfın cari gider kalemlerini de kaydetmektedir. Giderler kısmındaki kayıtlardan vakfın gider kalemlerinin büyüklüğü ve birbirine oranı gibi bilgiler elde edilebilmektedir.

Onların iktisadi ve sosyal alanlarda ağırlık ve etkinliklerine bakarak, vakıf kurumlarının içinde buldukları iktisadi ve sosyal şartları yansıtacakları düşünülebilir. İktisadi ve sosyal açıdan etkin bu kurumlar ile iktisadi ve sosyal şartlar arasında bir karşılıklı ilişki ve etkileşim ileri sürmek ve vakıfların iktisadi ve mali gelişimlerini bu bakımdan bir gösterge olarak kabul etmek makul gözükmektedir.⁶⁵ Örneğin tarımsal ekonomide ortaya çıkan krizler, fiyat hareketleri veya sosyal çalkantılar, isyanlar ve göçler genel iktisadi ve sosyal koşulları etkiledikleri gibi bölgelerinin büyük ve etkin kurumları olan vakıfları da etkileyecektir. Bu nedenle, vakıfların iktisadi ve kurum-

sal gelişimleri belirli bir dönemdeki iktisadi konjonktür ve sosyal şartlar ile birlikte değerlendirildiğinde iktisadi ve sosyal tarih açısından dikkate değer neticeler çıkarılmasına yardımcı olabilir.⁶⁶ Gelir ve giderlerin detaylı analizi, çeşitli gelir ve gider kalemlerinin tespiti; bunların büyüklük ve içeriklerinin izlenmesi ile vakfın iktisadi ve kurumsal gelişimi ile ilgili tarihsel veriler elde edilebilir. Vakıf gelir ve giderlerinde zaman içinde ortaya çıkan dalgalanmalar, belirli bir vakfın büyüme ya da küçülmesi ile ilgili temel bir gösterge olarak alınabilir. Özellikle gelirleri bakımından tamamen ya da neredeyse tamamen tarımsal kaynaklara dayanan vakıflarda, belirli bir dönemde ve belirli bir coğrafyadan gelirlerini temin eden bir vakfın muhasebe defterleri üzerinden, gelir ve giderlerdeki değişime dayanan finansal analiz, yerel tarımsal ekonomi ve koşullar konusunda çıkarımlar yapılmasına imkan verebilir. Aynı biçimde kentsel kökenli gelirlere sahip vakıfların

⁶² Bu çalışmalar için bkz. Dipnot 61. Ayrıca bkz., Stéphane Yerasimos, "Le Waqf du Defterdar Ebu'l Fazl Efendi et ses Bénéficiaires", *Turcica*, tome 33, 2001, 7-33.

⁶³ Barkan'ın dipnot 59'daki sayılan çalışmalarına ek olarak bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 297-341; idem, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 342-379.

⁶⁴ Bkz. Dipnot 61.

⁶⁵ Daha önce değinilen Faroqhi ve Orbay'ın çalışmalarının yanı sıra Gerber ve Marcus'un çalışmaları muhasebe defterlerinden de yararlanarak vakıfları kent ekonomisine yerleştiren çalışmalarıdır, bkz., Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*; Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, ss. 305-311.

⁶⁶ Vakıfların iktisadi faaliyet ve mali durumlarını inceleyerek belirli bir bölge ve dönemde iktisadi ve sosyal koşullar ile ilişkilendiren çalışmalar için bkz., Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents", *Turcica*, 1981, 90-121; idem, "A Great Foundation in Difficulties: or some evidence on economic contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century", *Revue D'Histoire Magrebine*, 47-48, 1987, 109-121; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)", *Turcica*, XX, 1988, 43-69; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

muhasabe defterlerindeki kayıtlar da kentsel ekonominin gelişimi hakkında bilgi sağlayabilirler. Muhasebe defterleri gerek diğer vakıf defterleri gerekse *sicil*, *mühimme* ve *tahrîr* kayıtları ile desteklendiğinde, belirli vakıfların işleyişlerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak olanaklıdır. Sonuç olarak, vakıfların gelişimini izlediğimiz vakıf muhasabe defterleri vakıf sistemi için olduğu gibi iktisadi ve yerel tarih çalışmalarında da kullanılabilir değerli kaynaklardır.

Ancak muhasabe kayıtları vakıfların iktisadi aktivitelerinin ötesinde de ayrıntılı ve zengin bilgiler içeriyorlar. Örneğin, *'imâret* mutfağı harcamaları ile ilgili kayıtlar bize mutfakta tüketilen yiyecekler ve yemek alışkanlıkları konusunda bilgi vermekteler.⁶⁷ Muhasebe defterlerindeki mal satınalmaları ile ilgili kayıtlar piyasa fiyatlarını yansıttıklarından fiyat serileri oluşturmamıza da olanak veriyor.⁶⁸ Yine muhasabe defterleri, vakıflardan merkezi hazinelere ve merkezi hazinelere vakıflara ödünç veya karşılıksız para aktarımlarının kayıtlarını içermektedir ve bu nedenle merkezi hazinelerin vakıflar tarafından ne ölçüde desteklendiği konusunda bizi bilgilendirmektedir.

Müfredât Defterleri

Yukarıda değinilen arşiv kaynaklarının dışında, zengin bilgiler içeren ancak görece daha az bilinen vakıf defterleri de vardır. Bunları genel olarak vakıf *müfredât defterleri* olarak adlandırabiliriz. Bu ad altında vakıflarda tutulan pek çok defter çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi *muhâsebe-i anbâr* ve *kilâr* adı altında tutulan hesapların defterleridir. Bu hesaplar kilere giren, satın alınan, tüketilen veya kilerden satılan ve yıl sonunda kilerde kalan miktarları ve bazı defterlerdeki kayıtlar ise yiyecek maddelerinin nerelerde tüketildiğinin ayrıntılarını vermektedir. Söz konusu defterler ana muhasabe defterinin sonuna eklenmektedir. Bunun yanı sıra kiler hesaplarından farklı olduğunu düşündüğüm ve "muhâsebe-i gallât" olarak adlandırılan ve yine

ana muhasabe defteri sonuna eklenen hesaplar bulunmaktadır. Öyle gözüküyor ki bu son defterlerde vakıfların sadece aynî gelirlerini oluşturan malların kaydı bulunmakta ve bu kayıtlar muhasabe defterlerindeki aynî gelir ve gider kayıtlarını da tamamlamaktadır.

Vakıflar gelirlerini ve aynı zamanda alacaklarını muhasabe defterlerinde kaydettikleri gibi tahsil olunamayan gelirlerini ayrı defterlerde de izlemişlerdir. Örneğin "bakâyâ-i mukâta'ât" adı altında bulduğumuz defterler böyle defterlerdir.⁶⁹ Bu defterler vakıflarda gelir tahsilatı meseleleri konusunda muhasabe defterlerini destekleyici ve ayrıntılı kayıtları içerirler. Bu nedenle vakıfların mali durumlarını incelemek açısından değerli kaynaklardır. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, muhasabe defterleri tahsil olunamayan mukâta'a gelirlerini defter sonunda kaydederler. Bir sonraki dönemin muhasabe defterinde bu gelirlerden tahsil olunan miktarı defterin gelirler kısmında "minhâ tahsîl şode" başlığı altında bulabiliriz. Ancak tahsilatın kimler eliyle olduğu, kaç taksitte gerçekleştiği, hatta bazan tahsilat tarihleri ile ilgili detaylar muhasabe defterlerinde değil "bakâyâ-i mukâta'ât" defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır.

⁶⁷ Suraiya Faroqhi, "Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolian Hostels (Imaret)", *İncelik Hoca'ya Armağan* içinde, İstanbul, Eren Yayıncılık, basılacak.

⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 1975, 6, 3-28; Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Aralık 2000; idem, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, 69-89; idem, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, 451-68.

⁶⁹ "mukâta'ât" ve "bakâyâ-i mukâta'ât" defterlerini bir tebliğde ele almıştım. "Müfredât Registers of Defter-i Mukâta'ât and Defter-i Bakâyâ-i Mukâta'ât as Sources of the Waqfs' Financial Analysis", XVI. Comite International d'Etudes pre-Ottomanes et Ottomanes, Warsaw, 13-19 June 2004. Bu defterler üzerine daha ayrıntılı bir çalışmanın yakın zamanda yayınlanacağını umuyorum.

Bazı büyük vakıflarda tutulan bir diğer müfredât defteri ise *meremmât* defterleridir. Bu defterlerin tutulması ile sorumlu bir *kâtib-i meremmât* istihdam edildiği de görülebilir. Aslında düzenli ve olağan tamirat masrafları büyük meblağlara ulaşmayan çoğu vakfın ayrı bir *meremmât* defteri düzenlemediği görülüyor. Bu gibi vakıflarda ancak büyük bir tamirat işi yürütüleceği zaman böyle ayrı bir *meremmât* defteri tutulmuştur, olağan tamirat giderleri ise *rûznâmçe* defterlerinde takip edilmiş ve daha sonra kayıtlar özetlenerek ana muhasebe defterine geçirilmiştir. *Meremmât* defterleri hangi tamirat işlerinin ve nasıl görüldüğü, vakıf bütçelerinde tamirat masrafı yükü gibi meselelere dair olmakla birlikte, böyle ayrı bir defterin tutulması vakıfla ilgili büyük ölçekli tamirat işleri üstlenimini ve bütçe harcaması gerektiren önemli ve olağandışı bir gelişmeyi de belgeleyebilir.⁷² Yine vakıflarda tutulduğunu düşündüğüm diğer bazı defterler ise "defter-i aş", "ta'âmhorân" ve "fodûlahorân" defterleri adı altında tutulan defterlerdir.⁷³ Bu defterler 'imâret mutfagından dağıtılan yemekler ve ekmekler ile bunlardan yararlananların kayıtlarını içerirler. Bu kayıtlar sayesinde önemli bir hayır işi yerine getiren 'imâret mutfaklarının kapasitesini ve mutfaktan faydalananların sayı ve sosyal durumlarını görme imkanı olmaktadır.

Son olarak vakıflardan merkeze ve merkezden vakıflara gelir aktarımları ve ödünç vermelerin kaydedildiği ve merkez ofislerinde örneğin *Dârü's-sa'âde Ağalığı*'nda tutulan defterlere değinmek istiyorum. Bu defterler sadece vakıf sistemi açısından değil, vakıflar ile merkezi hazineler arasındaki karşılıklı gelir aktarımları meseleleri ve sefer bütçelerinin oluşturulması, vakıfların bu bütçeye katkısı gibi araştırma konuları için de değerli bilgiler içermektedir.⁷⁴ Bu defterlerden bazıları vakıflardan toplanan 'avâ'id ve zevâ'id akçalarının senelik toplam miktarları ile bunların nerelere harcandığı konusunda da bilgi vermektedir.

Vakıfların elbette burada değinilenler dışında da kaynakları vardır ki seyahatnameler,

vakıf kitabeleri, *hudûdnâmeler*, *tevzî'nâmeler* ile fetva ve fermanlar bunlar arasında sayılabilir. Vakıfların arşiv kaynakları ile ilgili bu kısa yazıda, vakıf çalışmalarında çoğunlukla kullanılan ve temel kaynaklar olan *vakfiyyeler*, *tahrîrler*, *mühimmeler* ve *şer'iyye sicillerinin* yanı sıra muhasebe ve *müfredât* defterlerinin vakıf sisteminin ve bireysel vakıfların arşiv kaynakları olarak önemini yeniden vurgulamak istiyorum.⁷⁵ Muhasebe ve *müfredât* defterlerini kullanarak yürütülen çalışmalar gerek vakıf sistemi ve gerekse yerel iktisadi ve sosyal tarih açısından değerli ve yeni bilgileri tarih yazımına kazandırabilecektir.

⁷² Bu konuda II. Bâyezîd'in Amasya vakfı defterlerine dayanarak depremin vakıf üzerinde etkisini ele aldığım ve *meremmât* defterinden de yararlandığım bir çalışmamın yakında yayınlanacağını umuyorum. *Meremmât* defteri olmasalar da vakıflarla ilgili olmaları bakımından vakıf defterleri arasına alınabilecek olan inşa hesaplarını içeren defterler yayınlandı veya çalışıldı, bkz., Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972; P. Hochnut, "Zur Finanzierung des Baues einer Sultanmoschee", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, in memoriam Vanco Boskov* içinde, ed. Hans Georg Majer, Wiesbaden, Harrassowitz, 1986; Gülrü Necipoğlu-Kafadar, "The Account Book of a Fifteenth-Century Ottoman Royal Kiosk", *Journal of Turkish Studies*, vol. 11, 1987, 31-37.

⁷³ Bir "defter-i aş" Barkan tarafından yayınlanmıştı bkz., Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". Süleymaniye cami ve imaretine ait bir "ta'âmhorân" defterini ele aldığım tebliğim konferans metni olarak yayınlanacak, "Feeding People, Feeding Power", İstanbul, 8-10 Ekim 2004. "fodûlahorân" defterlerini ele aldığım bir diğer çalışmamın yakın zamanda yayınlanabileceğini umuyorum.

⁷⁴ Bu konuda ki defterlere ve bu defterlerin önemlerine değinen bir çalışmamın yakında yayınlanacağını umuyorum.

⁷⁵ Muhasebe defterleri ile birlikte diğer arşiv kaynaklarını birarada değerlendirerek vakıfların ele alındığı çalışmalar için bkz. Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*; Singer, *Constructing Ottoman Beneficence*.

KÂMİL ŞAHİN

**ANKARALI ŞEYH İZZEDDİN VAKIFLARI VE
AK MEDRESE (OGÜST MABEDİ)**

Türk siyâsî ve sosyal tarihinin önemli merkezlerinden olan Ankara, aynı zamanda özgün Türk-İslâm kültürünün de izlerini taşımaktadır. Ankara'daki Türk İslâm eserlerinden bir kısmı da, bu yörenin yetiştirdiği **Şeyh İzzeddin ve Gül Baba** tarafından vücuda getirilmiştir. Söz konusu eserler Ankara'nın millî ve dinî kimliğinin önemli işaretlerindedir.

1. Şeyh İzzeddin Vakıfları

Ankara Ahî'lerinden olan Şeyh İzzeddin hakkında fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ahîler, Anadolu'nun hemen her tarafında kuvvetli bir teşkilata sahip oldukları gibi, Ankara'da da teşkilatlarını genişletmişlerdir. Ankara'yı âdeta yeni baştan imar etmişler, bir çok câmi, medrese, zâviye ve bu müesseselere gelir sağlayan vakıflar kurmuşlardır. Şeyh İzzeddin'in XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılın ortalarında Ahîler döneminde yaşadığı, mal ve mülklerini vakfettiği, Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan kendisine **ait mezar taşı kitabesi** ile adına yapılan **vakıf kayıtlarından** anlaşılmaktadır.¹

Şeyh İzzeddin'in oturduğu mahallenin adının, önceleri **Arap Dağı**², olduğu daha sonraları **Şeyh İzzeddin**³, **Akşemseddin**⁴ ve **Börekçiler Mahallesi**⁵ şeklinde değiştirdiği vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁶

Bilindiği kadarıyla Şeyh İzzeddin, Ankara'nın ilim ve irfan hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Bunu kurduğu medreselerden ve yetiştirdiği öğrencilerinden anlamaktayız. Onun meşhur öğrencileri arasında Hacı Bayram-ı Velî de bulunmaktadır. Halk da bu zâtı Hacı Bayram-ı Velî'nin Hocası olarak tanımaktadır.⁷

Hacı Bayram-ı Velî ile ilgili olarak Ankara'da es-Seyyid Abdulkadir b. Yusuf İsfahânî'ye ait vakfiyede, "Kutbül-Evliyâ eş-Şeyh el-Hâc Bayrâm b. Ahmed b. Mahmud el-Ankaravî" ibâresinde, Hacı Bayram-ı Velî'nin babasının adının "Ahmed" olduğu ve ölümünün de "İrtihâlül-İnsân" terkininin karşılığı olan 833/1432 olarak gösterilmiştir. Şeyh İzzeddin'in Ankara Etnoğrafya Mü-

zesi bahçesinde bulunan **vakfiyeli kitabe**'de ölüm tarihi, İbrahim Hakkı Konyalı tarafından 702/1302 olarak okunmuştur. Bu tarihte vefat eden Şeyh İzzeddin'in, 830/1429 tarihinde vefat eden Hacı Bayram-ı Velî'nin hocası olması mümkün değildir. Ancak Etnoğrafya Müzesindeki kitabeyi 1947 yılında bazı mütehasıslar 750/1349 olarak okumuş ve müze defterine de böylece kayıt ettirmiştir.⁸ Şeyh İzzeddin'in Türbesi duvarındaki kitabede ise : 752/1351 olarak yazılıdır. Biz de bunu böyle okuduk. Ayrıca Hacı Bayram-ı Velî⁹ vakıfları ile Şeyh İzzeddin'in Ankara vakıflarının: Câmi, zâviye, türbe, medrese ve mezarlık gibi ünitelerle bir külliye oluşturduğu kuşkusuzdur.

¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Hulâsa-i Vakfiye, 2874; Kuyûd-ı Vakfiye, 1207; Esas Def. 224. S. 4589; Sarı Sâni, Sıra. 791; Ankara-Etnoğrafya Müzesi'ndeki Şeyh İzzeddin Mezar Taşı, Defter Kayıt No. 40; İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Câmileri*, Ankara, 1978, s. 85-86.

² "Vakf-ı Zâviye-i Şeyh İzzeddin, Zemin, der-zîr-i Arap Dağı, hâsıl 400. 4 müdlük. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Tapu-Tahrir, 438, s. 365; Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM), Tapu-Tahrir, 558, vr. 37^b.

³ "Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Şeyh İzzeddin, bir dükkan ve kârhâne-i hâne, yekûn: 1336 akçe. Hane. 9, mücerred. 3, muhassıl. 1" (BOA, Tapu-Tahrir, 438, s. 363).

⁴ VGMA, Sarı Sâni, Sıra. 791; Esas Def. 228, s. 347; Esas Def. 224, Sıra. 4589.

⁵ Diyanet Reisi olan Rifat Börekçi de, bu soydan geldiği için Börekçi soyadını da buradan almıştır. (*Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VI. s. 325-326).

⁶ VGMA, Sarı Sâni, Sıra 791; Esas 224, sıra 4589; Esas 228, Sıra 347; Hulâsa-i Vakfiye, 2874; Kuyûd-ı Vakfiye Nu. 1207.

⁷ Hikmet Tanyu, *Ankara'da Adak ve Adak Yerleri*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, s. 81-82.

⁸ *Taşçı Hatası*: Bir kitabe yazılırken genellikle, önce bu binanın yaparı, yaptırmanı ve cinsi, tarihini belirten bir yazı bir şâire üç-dört satırı geçmemek üzere verilir. Daha sonra bir başka şâire kontrol ettirilir. Varsa hataları düzeltilir. En son olarak da, bir taşçı ustasından taş işlenmesi istenir. Eğer taşçı, Arapça ve Farsça'yı iyi bilmeyen bir kimse ise bu kitabeyi yanlış işleyebilir. İşte buna taşçı hatası denir. Kitabelerde taşçı hataları çok görülmektedir. Bu kitabedeki tarih de, böyle bir taşçı hatasından kaynaklanmış olabilir. (Kâmil Şahin, *Kitâbe Metodolojisi*, Kitâbeler Nasıl Hazırlanır Bölümü, (Basılmamıştır).

⁹ Hacı Bayram-ı Velî, Ankara'nın Solfasol köyündendir. Sol Lügatta: Yüce ve yüksek anlamına gelen "Sülü" demektir. Son dönemlerde kullanılan "Zülfadlı" kelimesi de; "Sol" kelimesinin bir anlamı mahiyetindedir. (Hüseyn Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. 2. s. 215).

2. Şeyh İzzeddin Mescidi

Şeyh İzzeddin Mescidi, Şeyh İzzeddin mahallesi Yay ile Yokuş sokaklarının birleştiği noktada 18 kapı numarasını taşımaktadır. Mescidin vakfiye kayıtları Vakıflar Arşivinde bulunmaktadır.¹⁰ Kitabesi olmayan Mescid'in, Şeyh İzzeddin Türbesi duvarında bulunan 752/1351 tarihli mezar taşından döneminin XIV. yüzyıl olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh İzzeddin kendi mescidi için bazı vakıflar bıraktığı gibi, daha sonraki dönemlerde de bu mescide mahalle halkı tarafından vakıflar yapılmıştır. Söz gelişi, mahalle esnafından Seyyid Ali Ağa b. Hacı Ahmed bir tabakhane dükkanını 27 Zilkade 1301(17.09.1884) tarihinde, gelirini Şeyh İzzeddin Câmii'nde imam olanlara tahsis edildiği bildirilmiştir.¹¹

Şeyh İzzeddin Câmii hakkında, Yusuf Akyurt Türk Tarih Kurumu Başkanlığı adına 1942 yılında yapılan bir çalışmada şu kayıtlar düşülmüştür: "Şeyh İzzeddin Câmii'nin kitabesi yoktur. Mihrabı alçıdan kabartmalı olarak, diğer mihraplar gibi yapılmıştır. Minaresi tahtadandır." demektir.¹²

Gönül Öney de etrafı profilli konsollarla çevrili ahşab kirişli tavan **XIV-XV. Yüzyıl Ankara Mescidleri karakterinde** olduğunu söylemektedir. Mescid çeşitli dönemlerde yenilenmiştir. Şeyh İzzeddin Mescidi, güneye doğru eğimli bir yere inşa edilen kerpiç duvarlı, çatılı, sade bir yapıdır. Boyuna dikdörtgen planlı mescidin duvarları taş temel üstüne ahşap, hatıllı, kerpiç örgüdür. Çatısının kuzey doğusunda kısa ve küçük ahşap bir minaresi vardır. Yanları kapalı son cemaat yeri camekanla örtülmüştür. Mahfelin üstü sonradan son cemaat yerine doğru genişletilerek iki katlı duruma getirilmiştir.¹³

Güneyde iki alt, iki üst, batıya bir alt, doğuya iki alt, iki üst penceresi vardır. Harîmin tavanı sâdedir. Kenarlarda uçları profilli ahşap konsollar dizilmiştir. Ahşap kirişler kibleye doğru paralel olarak uzatılmıştır. Tavana kadar yükselen mihrabın nişi beş kenarlıdır. Niş köşelerinde zar başlık-

lı sütunceler yer alır. Nişin içi ve kavsaranın iki yanındaki boşluk geometrik geçmelerle doldurulmuştur. Nişin çevresini dolaşan iki sıra silme yazı ile süslüdür. Mihrabın üstünde bir sıra palmet sıralanır. Ahşap minberi yenilenmiş; planı da, Gönül Öney tarafından çıkarılmıştır.¹⁴

3. Şeyh İzzeddin'in Ak Şemseddin Mescidi

Ak Şemseddin Mescidi; İsmet Paşa Mahallesi'nde şimdi Bedensel Özürlüler Genel Merkezi haline getirilen binanın önündeki **Çocuk Parkı**'nın bulunduğu yerde idi. Bu mescidin, Şeyh İzzeddin'e ait olduğu bilinmektedir. Zira Şeyh İzzeddin'in lâkabı **Ak Şemseddin** olduğu söylenir.¹⁵

Akşemseddin Mescidi konusunda İbrahim Hakkı Konyalı şu kayıtları düşmektedir: "Bu Mabeyet, İsmet Paşa mahallesindeydi. Altı sene önce şehrin imarı sırasında yıkılmıştır. Mabeyet, İsmet İnönü Okulunun karşısına rastlardı. Arkasında Bostancılar sokağı vardır. Şimdi câminin bulunduğu yere Okul Meydanı denilmektedir. Mabeyetin çeşmesi hâlâ ayaktadır. Çeşmenin kitabesi yoktur."¹⁶

Ak Şemseddin Mescidi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki *Emlâk ve Hayrat Kayıtlarında Satılan, İstimlak Edilen Câmi ve Mescidler Defteri*, Ankara, s. 284, sıra 5'deki kayıtlara göre; söz konusu Câmii 13.05.1938 tarihinde 938/5730 evrak numarası ile 2900 liraya satılmıştır.

¹⁰ VGMA, Esas Def, 2/1(224), S. 999.

¹¹ "Vakf-ı Mescid-i mahalle-i Şeyh İzzeddin. Bir dükkân ve kârhâne-i hâne, 186, akçe 12500, yevmi dört olunmağa meşruttur. Yekun. 1436"; VGMA. Hulâsa-i Vakfiye, 2898, Kuyûd-ı Vakfiye No. 3239; VGMA. Ankara Esas, 224, sıra. 999; Hulâsa Vakfiye, 2874, Vakfiye Nu. 1207.

¹² Yusuf Akyurt, *Ankara Kitabeleri*, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Y/605, s. 51.

¹³ Gönül Öney, *Ankara Türk Devri Yapıları*, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, 1971, s. 352; Ali Kılıç, *Altındağ'ın Manevî Coğrafyası*, s. 183.

¹⁴ G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, s. 352.

¹⁵ Hikmet Tanyu, *Ankara'da Adak ve Adak Yerleri*, s. 81-82.

¹⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Câmileri*, Ankara 1978, s. 13.

4. Şeyh İzzeddin Ak Medresesi (Ögüst Mabedi)

Bu Ak Medrese konusunda 1311/1893 tarihli Ankara Salnâmesi'nde şu kayıtlara yer verilmiştir: "Ogüst mabedi diye bilinen yer AK MEDRESE olarak bilinmektedir.¹⁷ Ak Medrese adıyla bilinen yer dahi âlemin en kıymetli bir yâdigârı ve âsâr-ı atıkanın en muteberi sayılır.." denilmektedir.¹⁸

Şeyh İzzeddin'in Ankara'daki vakıf kurumlarından birinin de Hacı Bayram Câmii bitişliğindeki Ögüst Mâbedi'nin yerinde bulunan Ak Medrese olduğu görülmüştür.¹⁹ Şeyh İzzeddin'in lâkabının Ak Şemseddin olması²⁰ ve aynı bölgede bir de Akşemseddin Mescidi'nin bulunması, bize "Ak Medrese'nin" Şeyh İzzeddin tarafından yaptırılmış olduğunu düşündürmektedir. Bu eğitim kurumu Hacı Bayram-ı Velî'nin Ankara'daki müderrislik yaptığı iki medreseden birisidir.²¹

Ak Medrese yedi yüzyıldan fazla bir zaman dilimi içinde, bir ilim yuvası olarak yüzlerce ilim adamı ve müderris yetiştirmiş, bir yönüyle de Ögüst Mabedi'ni günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmesine vesile olmuştur.

Ak Medrese ile ilgili Başbakanlık Arşivi, Vakıflar Arşivi ve Tapu-Kadastro Arşivlerinde bulunan bir çok belge, bu medreseye çok sayıda müderris ve muîd ve diğer görevlilerin tayin edilmiş olduğunu göstermektedir. Buna bir örnek olarak Sultan II. Beyazid'in İmamı, Çorumlu Ali Efendi Ankara Hacı Bayram Câmii bitişliğinde olan Ak Medrese'ye müderris olarak tayin edilmiştir. Bir müddet sonra da Bursa kadılığına (919/1513) atanmıştır.²²

Ak Medrese'nin, 30 Kasım 1925 tarihli medrese, tekke ve türbelerin lağvedilmesi hakkındaki kanun gereğince, diğer medreselerle birlikte faaliyetleri durdurulmuştur. Bir süre sonra da eski adı unutulmuş *Ogüst Mabedi* olarak anılmaya başlanmıştır. Söz konusu medresenin kütüphanesinin ise, Ögüst mâbedinin Hacı Bayram Câmii tarafındaki duvarın çatısına kadar yığılı yazma eserleri olduğu, o dönemi yaşayan, Ankara Yuva köylü Hatip Hoca adıyla bilinen Mehmet Ali Bilgin ile Yuva köylü Vâiz Sadık Gök (ö.1970) tarafından anlatılmıştır.

5. Şeyh İzzeddin Zâviyesi

Şeyh İzzeddin Zâviyesi'nin, câmi ve türbesinin de yer aldığı Börekçiler mahallesinde olduğunu, vakıf kayıtları ile tapu-tahrir defterlerinden öğrenmekteyiz.²³ Şeyh İzzeddin Zâviyesi ilgili bilgiler tevcih kayıtlarında yazılıdır.²⁴ Başta yolcular olmak üzere, bütün fakir ve yoksullara yiyecek-içecek temin eden ve sağlık hizmeti veren, bu zâviyeden günümüzde bir eser yoktur.

6. Şeyh İzzeddin Türbesi

Şeyh İzzeddin Türbesi, mescidinin yakınında bir bahçe içindedir. Burada, Beylikler dönemine ait olduğunu sandığımız kitabesiz, bazı mezar taşları bulunmaktadır. Eskiden yakınında bir de çeşmesi olduğu söylenmektedir. Etnoğrafya Müzesi eski müdürlerinden Osman Ferit Sağlam'ın İbrahim Hakkı Konyalı'ya naklettiklerine göre: "Türbe eskiden mahrûfî yani koni şeklinde yapılmış çok kıymetli bir esermiş ve bakımsızlık yüzünden çökmüş. Kitabesi de Müze'ye nakledilmiştir."²⁵

ANKARALI GÜLBABA VAKIFLARI

Kaynaklarda adı Gül Baba²⁶ ve bazen de Gül Dede²⁷ olarak geçtiği söylenen Gülbaba'nın, Menkıbevî hayatı konusunda, asıl isminin ne olduğu tam olarak anlaşılmış değildir. Ankaralı Gülbaba'nın asıl ismi konusunda kesin bir şey

¹⁷ Ankara Salnâmesi, XIV. s. 139.

¹⁸ Ankara Salnâmesi, XII, 1311/1893, s. 245.

¹⁹ BOA, Tapu-Tahrir Defteri, 438, s. 339, 367, 438; BOA, Ankara Tapu-Tahrir, 117, s. 41.

²⁰ Hikmet Tanyu, Ankara'da Adak ve Adak Yerleri, s. 81-82.

²¹ Bu medreselerden birisi Kara Medrese; ikincisi de Ak Medrese'dir. Kara Medrese, Doğanbey mahallesi Karyagâdi Türbesi güneyinde ve Eynbey Hamamı arkasındaki boş vakıf arsasında bulunuyordu. Bu medreseyi Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin (1207-1273) Kirâ (Kerrâ) Hatun'dan doğma kızı Melike Hatun tarafından 680/1281-1282'li yıllarda yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Kâmil Şahin, "Ankara'da Melike Hatun Vakıfları", Vakıflar Dergisi, S. XXII, s. 75 ; Kâmil Şahin, "Çorum Mevlevihanesi", Selçuk Üniversitesi, X. Milli Mevlânâ Kongresi, 2-3 Mayıs 2002, s. 97-103).

²² Bursa Medreseleri Defteri, Kâmil Şahin nüshası, varqk 6^a; Mecdi, Terceme-i Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye, İstanbul, Amire, 1269, s. 323.

²³ BOA, Tapu-Tahrir Defteri, 438, s. 183, 365.

²⁴ "Vakf-ı Zâviye-i Şeyh İzzeddin zemin der-nezd-i Arap Dağı, dört müdlük, hâsıl 400" (BOA, T.T. 438. s. 365. 22 Zilhicce 1284).

²⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, Ankara Câmileri, s. 86.

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Evkaf Muhasebe Defteri, 14841/1.

²⁷ Hüseyin Çınar-Osman Gümüşcü, Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası, s. 255-257.

söyleyemiyoruz. Bu hususta Ankara eşrafından Helvacıoğulları ailesinden Hayri Helvacıoğlu (1914-1996)²⁸ bize şu bilgiyi vermişti: "Ankara'daki Gülbaba'nın bizim Oğulbey (Yanucak/Bakacak) köyünden olduğunu büyüklerimiz söylemişlerdi. "Biz de Başbakanlık Arşivi Ankara 438 numaralı tapu-tahrir defterinde, eski ismi Yanucak (Bakacak) olan **Oğul Bey** köyünde bir Yanucak Bey Zâviyesi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.²⁹ Söz konusu Oğulbey köyü Zâviyesi hakkında Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bilgiler bulunmaktadır.³⁰ Bu durumda Gülbaba'nın Hacı Bayram-ı Velî'nin evlatlarından olduğu anlaşılıyor.

Ankara Gölbaşı'na bağlı Oğulbey (Bakacak) köyünde Oğulbey'e ait vakıflar da yine Hacı Bayram-ı Velî vakıfları ile birlikte geçmektedir.³¹ Mütevellilerinin Hacı Bayram-ı Velî mütevellileriyle birlikte olması, Hacı Bayram-ı Velî ile akrabalığı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Gülbaba Türbesi Ankara Hacı Bayram-ı Velî Câmii'nin kuzey tarafında, Şeyh İzzeddin mahallesinde ve yol üzerinde bulunmaktadır. Bir evin köşesi halinde bulunan bir mekan 1970'li yıllarda Hacı Bayram-ı Velî Câmii etrafında yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında keşfedilmiştir. **Bizim de Ankara'da olduğumuz o dönemde**, söz konusu mezar inşaat makinaları ile ortadan kaldırılmak istenmişse de bir türlü muvafak olunamamıştır.

Gülbaba'nın, Ankara'da türbe ve zâviyesi olduğu gibi Ankara-Çubuk kazasından buralara çeşitli vakıf gelirlerinin tahsis edildiği,³² Başbakanlık Evkâf Muhasebe Defterlerinde kayıtlıdır.³³

Sonuç

Ankara, XI. yüzyılın sonlarından itibaren Danişmendliler tarafından Türk ülkesine katılmıştır. Burada Danişmendli, Selçuklu, Osmanlı ve özellikle Ankara Ahîleri döneminde câmi, medrese, hamam, dâruşşifâ ve köprü gibi, dinî ve sosyal bir çok eser meydana getirilmiştir.

Zamanla bu eserlerin bir kısmı fonksiyon kaybı veya çevre düzenlenmeleri gibi sebeplerle tarihe karışmıştır. Bir bölümü de, câmi ve türbe

olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan, Ankara Ahîlerinden Şeyh İzzeddin Câmii ile Gülbaba Türbesi günümüze ulaşanlar arasındadır. Söz konusu bu eserler Ankara'nın mahalli tarihi ve kimliğinin önemli kaynakları olma yanında milli kültürümüzün de vazgeçilemez unsurlarındadır.

Görülüyor ki Ogüst Mâbedi de yedi yüzyıldan daha fazla bir süreden beri, Ak Medrese olarak, hem halka eğitim-öğretim vermiş, Ogüst Mâbedi'nin medrese olarak kullanılmış olması, bu mabedin günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmesini sağlamıştır. Diğer taraftan da zâviye, tekke ve imareti (aşevi) ile din farkı gözetmeksizin, yolcular ve fakirlere yiyecek ve içecek temin edilmiştir. Şeyh İzzeddin Câmii halen ibadete açık bulunmaktadır. Fonksiyonunu günümüzde de devam ettiren Türbesi, çok sayıda ziyaretçiler tarafından ziyaret edilerek Cenab-ı Hakk'a duada bulunmaktadırlar.

²⁸ Hayri Helvacıoğlu, Doğumu 9 Mart 1914 - ö. 11 Kasım 1996.

²⁹ "Vakf-ı Zâviye-i Yanucak, Mezre'a-i Yanucak nâm diğer Oğul Bey. Hâsıl 2310. der-nefs-i Hacı Bayram Sultan oğullarından İbrahim Paşa." (BOA. T.T. 438, s. 369, Tarih, 937/1530).

³⁰ "Vakf-ı Zâviye-i Yanucak (Oğulbey) el'ân der tasarrufu İbrahim Paşa b. Hacı Bayram Sultan, bâ-berât-ı Hümayûn deyü mukayyed der-defter-i Atik. (TKGM, Ankara, Tapu-Tahrir, 558, vr. 49^b).

³¹ "...Yine Ankara kazasında vâki' Şeyh İzzeddin Zâviyesi vakfının tevliyet ve zâviyedarlığına ve yine Ankara'da kasaba-i süflâya tâbî Bağlıca ve Hacı Köy ve Ankara sancağında Ayaş kazasında İnce Pelit nâm karye zâviyedarlarının nisif hisse zâviyedarlık ve meşihat ve tevliyetine ve yine Ankara'da medfun Seyyid Şeyh İzzeddin kudde sirrehu'l-'aziz evkâfından olup Medine-i mezbur kurbünde Kazlık nâm mevzide kâin bir taraftan Tekkeşişin Çayırı ve bir taraftan Ağzı Açıkzâde ve Müderriszâde Çayırarı ve bir taraftan Paşa İmamoğlu Tarlası ve bir taraftan tarîk-ı hâs ile mahdud tahminen onaltı dönüm miktarı vakıf arazi ve galenin ber-vech-i meşrûta tevliyetine ve yine Ankara sancağında ve nahiyesinde Zâviye-i Bakucak alan vakfından ve Haymana kazası muzâfatından Karacadağ nahiyesine tabi Bakucak nâm diğer Oğulbey Zâviyesinin nisf-i Hacı Bayram Sultan ve nisf-i âhari Oğulbey evladı vakfı olup..." (Fud Bayramoğlu, Hacı Bayram-ı Velî, Yaşamı, Soy, Belgeler, Türk Tarih Kurumu, 2. baskı 1989 Ankara, c. II, s. 140-142).

³² "Vakf-ı Gülbaba der-kazâ-i Çubuk Âbâd, 1268-1269" (BOA, Evkaf Muhasebe Defteri, 14841/2).

³³ "Vakf-ı Zâviye-i Gül Baba der-kazâ-i Çubuk Âbâd" (BOA, Evkaf Muhasebe Defteri, 14841/1).

الوفات المرحوم الشيخ
عزالدين في شعبان سنة خمس سبع مائة
وقف المنزل كله وجمعه ارض وملكه

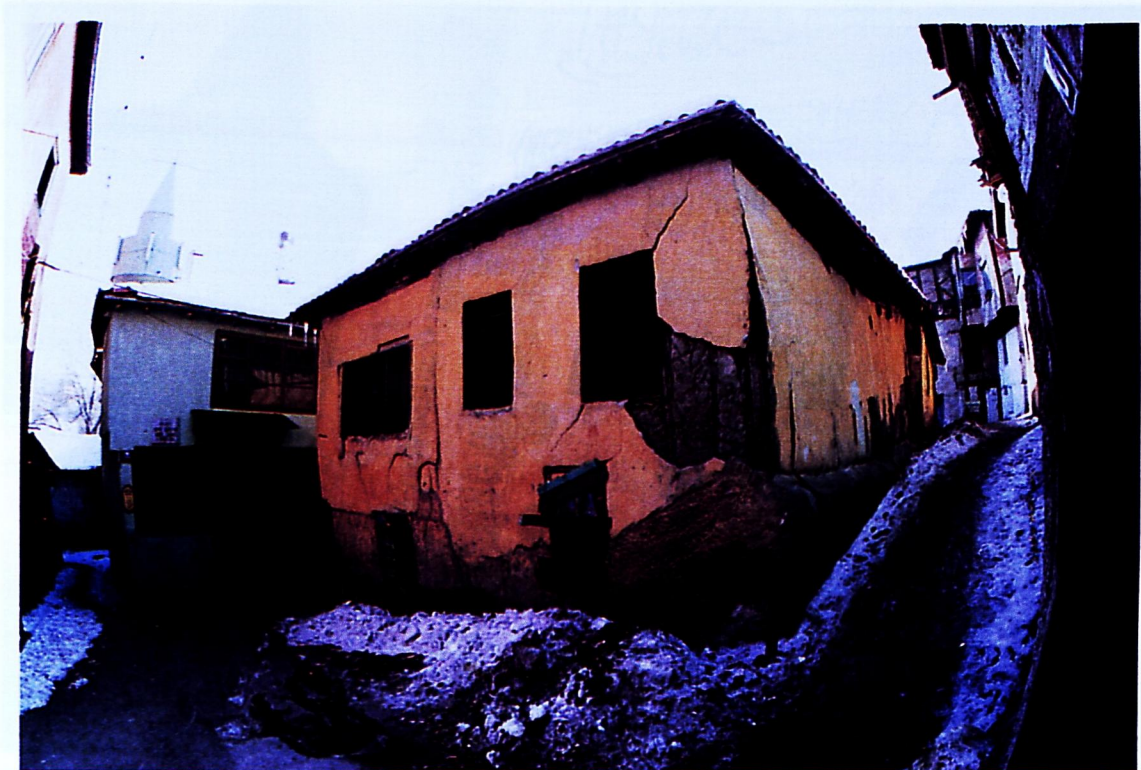
Şeyh İzzeddin'in Ankara Etnoğrafya Müzesindeki
mezartaşı kitabesi.

بجال
ذو القعدة سنة ثمان مائة
وزري وري سنة اوله فانه لودر عولرض وبولنه وكاليف عرفه وبعه معاف
وسلم اولار وبوللار حكا ما بولار واولر
سنة ١١٥٠

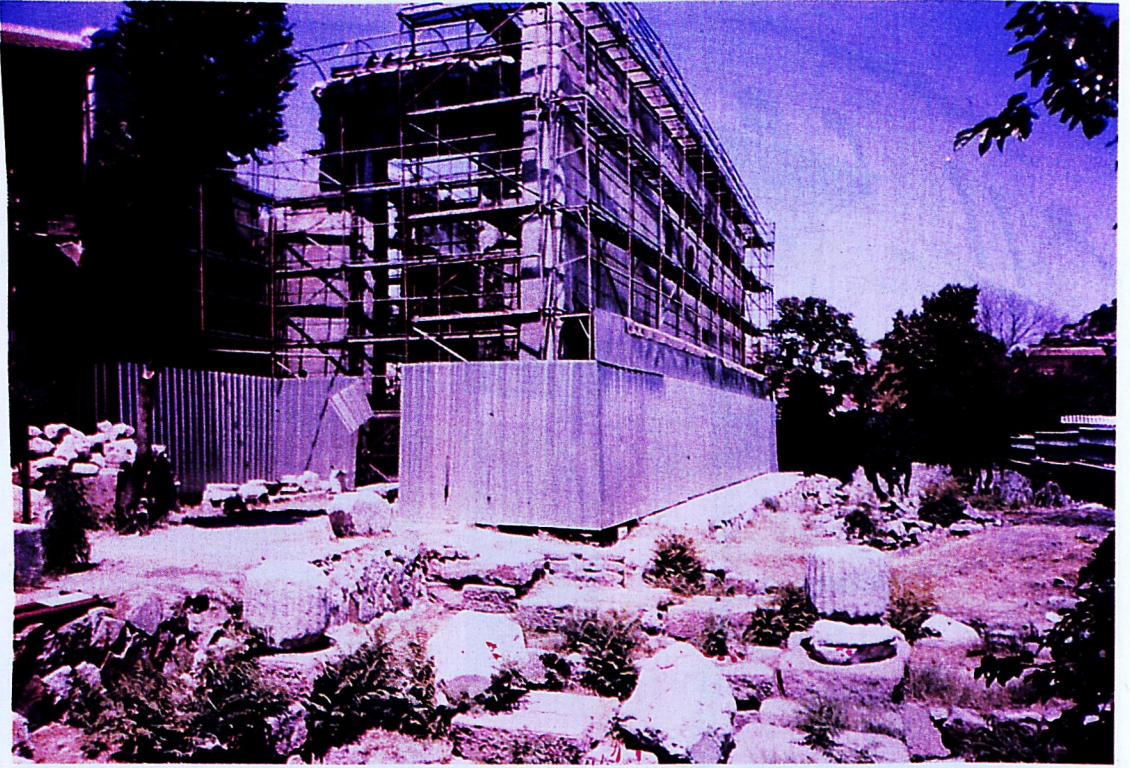
Ak Medresenin (Ogüst Mâbedi'nin) Medrese olduğunu gösteren kayıtları (BOA Tapu Tahrir
438. s. 339; Tarih: 937/1530 vakıf).



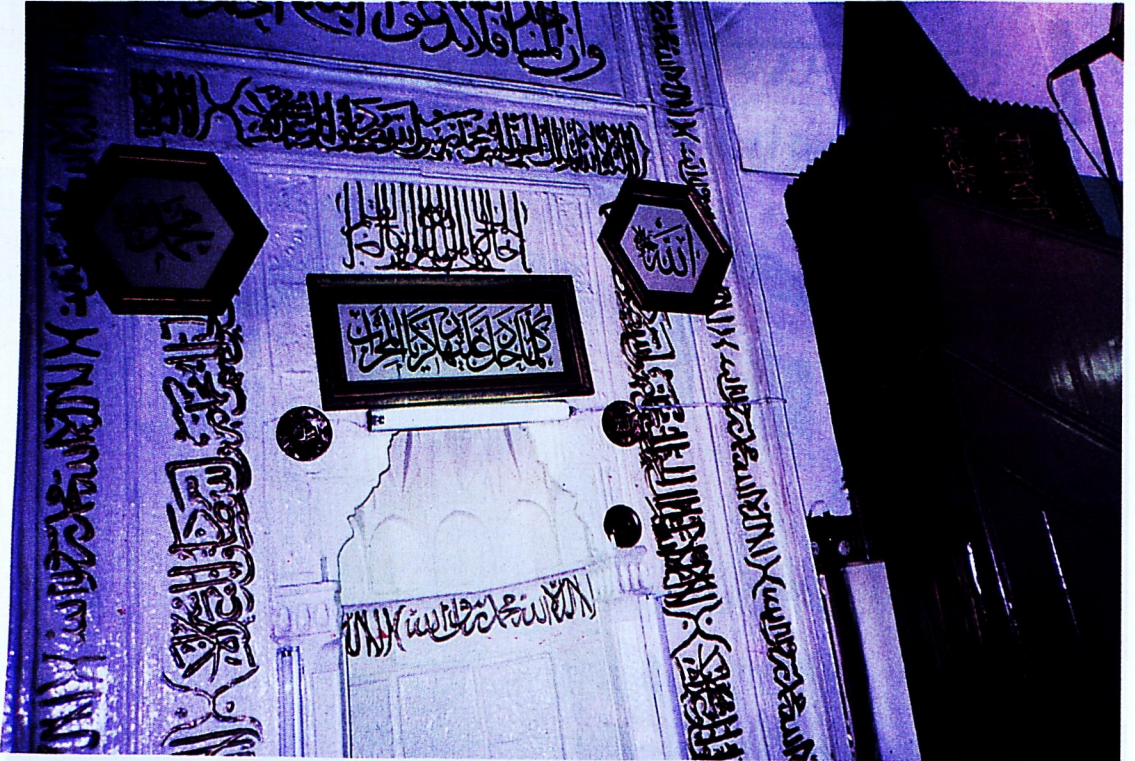
Şeyh İzzeddin Türbesi.



Şeyh İzzeddin Mescidi Őerifi.



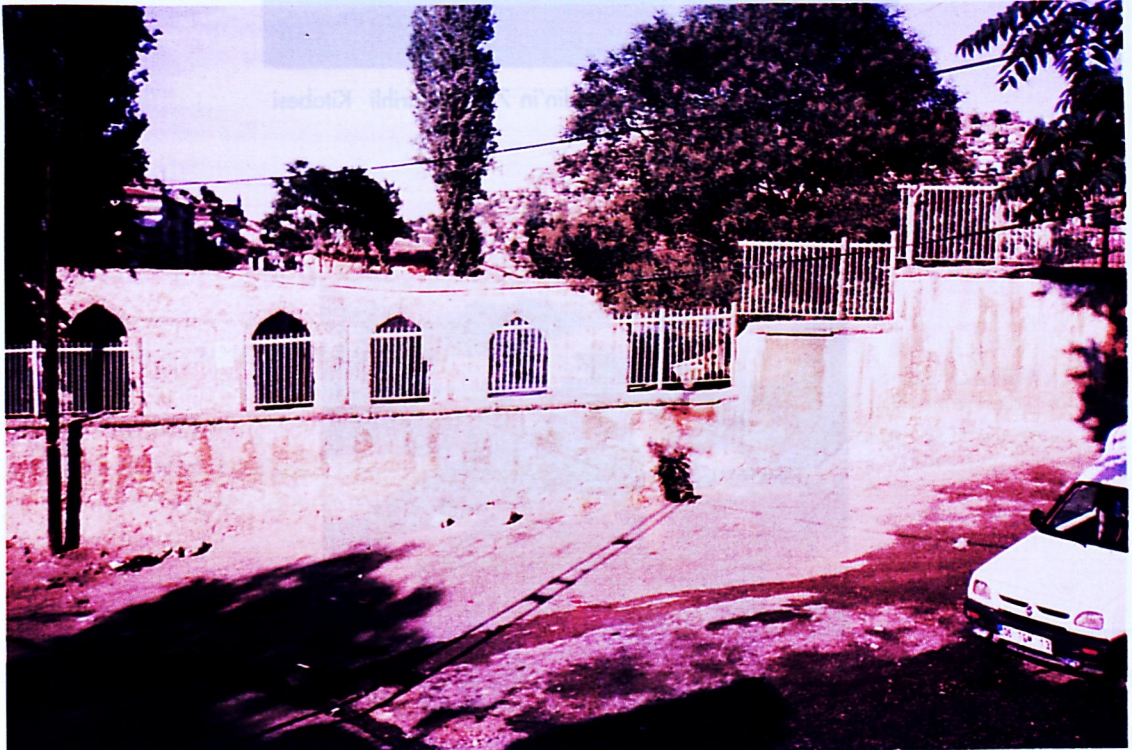
Şeyh İzzeddin'in Hacı Bayram Câmii yanındaki Ogüst Mâbedi olarak bilinen yapısı, yedi asırdan fazla Ak Medrese olarak kullanılmıştır.



Şeyh İzzeddin Mescidi'nin mihrabının görünüşü.



Şeyh İzzeddin Türbesinin içten görünüşü.



Şeyh İzzeddin'in "Ak Mescid" olarak bilinen ve önündeki arsada bulunan eseri, Şimdi Engelliler ve zrller Genel Merkezi olarak yaptırılmaktadır.



Ankara ahilerinden Şeyh İzzeddin'in 752 H. tarihli Kitabesi Türbesi yanındadır.



Akşemseddin Mescidi.

Hilâl KAZAN

**İSTANBUL'DA BÂLİ PAŞA CAMİİ VAKFIYESİ VE
YENİ BİLGİLER***

İstanbul'un Osmanlı devrine ait tarihi eserlerinden biri olan ve Bâli Paşa Câmii olarak bilinen yapı, şimdiye kadar değişik tarihlere isnat olunarak kabul edilmiş ve bu şekilde değerlendirilmiştir. Başta Ayvansarayî'nin *Hadikatü'l-Cevâmî'si* olmak üzere bu câmiden bahseden eski veya yeni yayınlarda eser Hicrî 910/1504-5 tarihli olarak gösterilerek ve kitabenin anlamı değişik bir biçimde tefsir edilerek vakıf eserin esasında Sultan Bâyezid'in kızı tarafından yapıldığı, ancak Mimar Sinan'ın eserlerini veren veya zikreden tezkirelerde de adı geçtiğinden, yapının bir süre sonra Sinan tarafından yenilediği ileri sürülmüştür. Ancak câminin mimarisinin açık olarak Mimar Sinan dönemi karakterini göstermesi bazı tereddütler uyandırdıktan başka, kitabedeki Hümâ Hatun'un II. Bâyezid'in kızı değil, onun vezirlerinden İskender Paşa'nın kızı ve Bâli Paşa'nın zevcesi olduğu anlaşılmıştır. Bütün karışıklıklara yol açan husus ise, kitabedeki tarihi bildiren mısraın ebced hesabıdır. Buna karşılık önemli bir belge olan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli* adlı kitapta, bu câminin ibadete açık ancak vakfiyesinin henüz tescil edilmediği öğrenilmektedir.¹ Böylece Bâli Paşa veya Hümâ Hatun câminin daha önceye ait olamayacağı kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hususları inceleyen Prof. Dr. Semâvî Eyice bir makalesinde bu câminin Kânunî Sultan Süleyman dönemine ait olduğunu ve temelden itibaren Mimar Sinan'ın eseri olduğunu açıklamıştır.² Sonradan ele geçen³ ve şimdi bu yazımızla birlikte metnini yayınladığımız vakfiye de bu bilgileri desteklemekte ve Hümâ Hatun-Bâli Paşa câminin Sultan II. Bâyezid dönemiyle hiçbir ilgisinin olmadığını, bütünüyle Sinan yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan böyle İstanbul'daki bu eserin bu bilgi ve belgelerin ışığında Türk Sanat tarihindeki yerini bu tarihlere göre alması gerekmektedir.

Bu vakfiye yedi yıl önce Mehmed Rebîi Hatemî Baraz'ın hazırladığı *Beylerbeyi* adlı kitabında kısa bir özet ile birlikte tam belge olarak yayınlanmıştır.⁴ Vakfiyenin özellikleri şöyledir: El

yapımı âharlı bir Abâdî kağıt üzerine yazılmıştır. Vakfiyenin eb'adları 42 cm. x 352 cm.'dir, yazının bir satırdaki eni ise 33 cm., satır araları 35 mm. olan vakfiye 105 satırdır. Kenarları altın cedvel çekilmiş olan vakfiyenin baş tarafı tahrip olmuştur; bu sebeple herhangi bir tezyinat izine rastlanamamıştır. Ancak olması muhtemeldir. Rulo halinde olan vakfiye birkaç kağıt tabakasını yapıştırılarak yazılmıştır.

Vakfiye metni şöyledir:

1. Mâ hüve'l-muharrer fihi min asli'l-vakf ve şurutihî (...) ledeyye

2. (...) beyne yedeyye ve hikmet bi sıhhatihi ve luzûmihi âlimen bi'l-ihtilâf

3. beyne'l-eimmeti'l-eşrâf ve ene'l-müftekiru ilâllâhî'l-meliki`s-samed Hâmid (...)

4. el-Kâdî bi'l-asâkiri'l-mansûr fi vilâyet-i Rûm

5. ili el-ma'mûr

1. Emmâ ba'dü bu kitâb-ı sahîh-i şer'î imlâsına bâdî ve bu hitâb-ı sarîh-i merg inşâsına dâ'î oldur ki erbâb-ı mazannet ve ashâb-ı basîret hafî ve nâ mâ'lûm ve pûşide ve mektûm degildir ki dâr-ı dünyâ,

2. Mahall-i anâ ve mevât-ı fenâdur bünyânın inhidâmı muhayyer ve sükkânının in'idâmı mübeyyer ve nâimi zill-i zâil ve mukîmi dayf-ı râhil ikâmeti rihlete mağrûr ve devleti mihnet ile meşhûr lezzeti elemi ile meşviyye,

¹ Bu makâlenin hazırlanmasında emeği geçen Muhterem Hocam Prof. Dr. Semâvî Eyice'ye teşekkür ederim.

² Ömer Lütfü Barkan- Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970, 216.

³ Semâvî Eyice, "İstanbul'da Bâli Paşa Câmii ve Mimar Sinan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İÜEF, İstanbul, 1991, 507-523.

⁴ Vakfiyenin mevcut fotokopisi İskender Paşa soyundan gelen Mehmed Rebîi Hatemî Baraz tarafından *Beylerbeyi* adlı kitabının 1994 yılında neşirinden sonra Prof. Dr. Semâvî Eyice'ye verilmiştir. Bu makale yukarıda bahsedilen kopyadan çalışılmıştır. 10 Ocak 2005 tarihinde Mehmed Rebîi Baraz ile yapılan görüşmede vakfiyenin aile mirası olması sebebiyle şahsın çocuklarına devredildiği öğrenilmiştir. Şu an yurt dışında mirasçuları tarafından muhafaza edilmektedir, Hilâl Kazan.

⁵ Mehmed Rebîi Hatemî Baraz, *Beylerbeyi (Teşrifat Meraklısı Beyzade Takımının Oturduğu Semt)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1994.

3. ve sıhhati sakam ile mashûbedir gerçi kusûrı bî kusûr ve râsihü'l-evtâddır ve lâkin binâsı âsyâb gibi bî bünyâddır pes âkıl oldur ki bu zıll-i zâile mâil olmayup kable inkızâi'l-âcâl tefakkud-i ahvâl idüp,

4. sa'y ve ihtimâmı ve cehd-i tâmmı ile hayr-ı amele ve amel-i hayra ikdâm idüp evkâtını ibâdâta masrûf ve saatini tâ'ate mahsûr ve emvâlini hayrâta mebzûl ve amâlini hasenâta maksûr ide bu menzil-i,

5. fenâda ol mevtın-ı bekâ için zâd i'tâd idüp ve hayât-ı bî siyâbete aldanmayup ukbâ için say' ve icthâd iyleye binâen alâ zâlik sâhibetü'l-hayrât ve'l-hasenât râğibetü's-sadakât ve'l-müberrât umedütü'l-müvekkirât zübdetü'l-mükerremât

6. tâc u firâkı'n-nisvân kamerun lehünne uluvvü'ş-şâz nâşiretü'l-hayrât ve'l-ihsân sâhibetü'z-zâtî'l-celîle ve zâtü's-sifâti'l-cemîle el-mahfûfe bi sunûf-i avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ Hü mâ Hâtün ibneti el-merhûm el-mağfûr İskender Paşa

7. vaktâ ki hâl-i âlemîn bu uslûb üzre cereyânına vâkife ve meâl-i dünyânın işbu minvâl üzre deverânına câzime olduysa izâ mâte li-benî âdeme inkata'azîz-i müşârun ileyh hazretlerinin ameluhu illâ an-selâsin sadakatun câriyetun ve ilmün yüntefe'u bihi

8. ve veledün sâlihun yed'û lehû mücebince a'mâl-i sâlihaları münkatı' ve efzâl-i haseneleri mürtefî ve ashâb-ı sadakât-ı câriye ve erbâb-ı hasenât-ı (...) silkinde münselik olmağın Dâru's-saltanatî's-seniyye Kostantiniyye el-mahmiyye

9. haffet bi'ş-şe'âiri'd-diniyyede merhûm Emîr Buhârî aleyhi rahmetü'l-Bârî zâviyesi kurbında sâhibe-i (...) ile mâ'rûfe olmağı tecdid ve tağyirde rağbet olan arsa-i hâliyede bir câmi'-i refî'u'l-binâ ve ma'bed mebnî olmağın

10. (...) inşâ ve îcâz eyledüğünden sonra zikr olunan câmi'-i şerîfin âmme-i mesârıfı ve erbâb-ı vezâifinin levâzımı için silk-i mülkinde olup hakkın olup dâhil-i sicill-i kitâbda âti'z-zikr olan tafsil olan münderic

11. evâmir akâr ve emlâk ve nukûdını vakf ve habs eylediklerinden sonra meclis-i şer'-i şerîf ve mahfel-i dîn-i mübîninde Nasûh Bey ibn Abdullâh nâm kimesne hâzır olup Hâtün-ı müşârun ileyhâ esbağallahu ni'metehu aleyhâ kibelinden ve hayrât-ı (silik)

12. vakfa ikrâr ve li-ecli't-tescîl rucû'a vekîl-i mutlak ve muhtâr idüğü fahru'l-faharân Ahmed Bey bin el-merhûm Hürmüz Paşa ve Velî Ağa bin Abdullâh nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbit olduktan sonra mezkûr Nasûh Bey ikrâr ve itiraf idüp beni vekil

13. eyleyen Hâtün mu'azzama-i mükerreme işbu tasvîr ve tahrîr olunan binâ eyledüğü câmi' câmi'u'l-muhassenâtı ve zübdetü'l-hasenâtı tâ'at iden (...) le'all îmana ve ibâdet eyleyen kâfir le'ali islâma vakf itdüğüne anda tilâvet-i Kuran-ı hakîm ve kırât-i

14. Kuran-ı azîme ve mezheb-i ehl-i sünnet ve cemâ'at üzre fûrâdâ fûrâdâ ve cemâ'at ile salavât-ı mefrûza-i ma'lûme ve mesnûneye idâmet olına ve leyâlî-i şerîfede cemâ'at ile kılınan nevâfil-i ma'dûde ve (...) mukarrere-i makbûle üzre ikâmet (silik)

15. ve zikr olunan câmi'-i şerîfin bekâ ve devâmını murâd idinüp mesâlih-i mühimmâtı ve vakt-i hâcetde husûs-ı meremmâtı için semt-i münbitinde olan emlâkinden mahmiyye-i mezbûrede zikr olunan câmi'-i şerîf kurbında Hâce (silik)

16. mahallesinde vâki' olup hudûdı tarîk-i âmme ve Çilingir Sinan Bey bin Abdullâh mülkine ve (...) Sultân mülkine ve vâkife-i mezbûre vakfına müntehî olan üç bâb fevkânî evi ve üç suffe ve üç bâb tahtânî evi

17. ve üç suffe ve bir matbahı ve bir kileri ve bir çardağı altında ahurı ve üç bâb âbhâne⁵ ve bir kapu oğlanı odasını ve bir küçük çardakı ve biri tatlu ve biri acı iki çeşme ve iki su kapusını müştemil olan menzilin vakf (silik)

⁵ Âbhâne: Su deposu (Ferheng-i Fârisî, Farsça-Türkçe Lügat, İst. 1968).

18. ve yine mahalle-i merkûmede vâkı' hudûdı Fâtıma binti Şucâ' Bey mülkine ve Mustafa bin Abdullâh mülkine ve vâkife-i müşârun ileyhâ vakfına ve tarîk-i âmme ve câmî'-i mezkûr haremine müntehî olup yigirmi sekiz bâb hücre ve bir (...) kapusını

19. müştemil olan akarını ve yine mahalle-i merkûmede hudûdı bir taraftan tarîk-i âmme ve iki taraftan vâkife-i merkûme vakfına ve cânibden Ramazân bin Mehmed mülkine müntehî olup müstakill âbhâneleri ve pınarları

20. ve suffeleri olan üç bâb fevkânî ve üç bâb tahtânî odaları ve yine mahalle-i merkûmede vâkı' hudûdı bir taraftan tarîk-i âmme ve bir taraftan tarîk-i hâssa ve iki taraftan vâkife-i merkûme vakfına müntehî olup

21. üç bâb tahtânî odaları ve bir su kapusını ve bir âbhane-i müştemil olan menzilin ve yine mahmiyye-i mezbûrede Çadircı Alî mahallesinde vâkı' hudûdı tarîk-i âmme ve tarîk-i hâssa ve Medîne-i münevvere neverehallâhu vakfına

22. ve Hâce Seyyidî mülkine müntehî olup (silik) fevkânî (silik) tahtapûşî (silik) altında iki ahurı ve tahtadan yapılmış iki bâb hücre ve bir pınarı ve fevkânî ve tahtânî iki bâb

23. âbhâne-i müştemil olan menzilin ve yine mahalle-i merkûmede vâkı' hudûdı tarîk-i âmme ve merhûm İskender Paşa vakfına ve Mustafa Bey bin (boşluk) mülkine ve Yorgi veled-i (boşluk) nâm zimmî mülkine müntehî olup

24. fevkânî ve tahtânî kırk üç bâb hücre ve (...) ve üç bâb kenîfi müştemil olan menzilin ve hudûd-ı mezkûre ile mahdûd olup hucurât-ı mezkûreye muttasıl olan fevkânî ve tahtânî iki bâb hücre ve âbhane ve muhavvatai

25. müştemil olan menzilin ve yine hudûd-ı mezkûre ile mahdûd ve hucurât-ı mezbûre muttasıl bir fevkânî hücre ve altında ahurı ve âbhâne-i muhavvatai müştemil olan menzilin ve yine hudûd-ı mezkûr ile

26. mahdûd olup bir fevkânî hücre ve altında ahurı ve âbhâne ve muhavvatai müştemil olan

menzilin ve yine mahalle-i merkûmede vâkı' olup hudûdı tarafeynden tarîk-i âmme ve vâkife-i mezbûre vakfına ve Mahmûd

27. bin Ahmed mülkine müntehî olunup bir ekmeğ fırını ve önünde iki bâb hücre ve pınarı ve anbarı ve âbhâne-i müştemil olan menzilin ve yine mahalle-i mesfûrede vâkı' hudûdı bir taraftan tarîk-i âmme

28. ve tarafeynden vâkife-i müşârun ileyhâ vakfına ve bir taraftan Mahmûd bin Ahmed mülkine müntehî olup iki bâb fevkânî hücre ve iki matbahı ve altında ahurı ve pınarı ve âbhâne-i muhavvatai müştemil olan menzilin,

29. ve yine mahalle-i mezkûrede vâkı' hudûdı tarîk-i âmme ve tarafeynden vâkife-i mûmâ ileyhâ vakfına ve bir taraftan Yorgi veled-i Mihâl mülkine müntehî olup iki bâb hücre ve altlarında ahurı ve pınarı ve âbhane-i

30. ve muhavvatai müştemil olan menzilin ve mahmiyye-i merkûmede Yehûdî Kapusu kurbında vâkı' hudûdı David veled-i (boşluk) nâm yehûdî mülkine ve Yorgi veled-i Toşan nâm zimmî mülkine ve tarîk-i hâssa ve mahalle-i

31. mezbûrda vâkı' olan hammâma müntehî olup beş bâb fevkânî hücre ve altında fırını ve at değirmeni ve su kapusını ve âbhâne-i müştemil olan menzilin ve mahmiyye-i mezbûrede merhûm Abdüsselâm Bey

32. çarşusu kurbında vâkı' olan Hâce Hayreddîn mahallesinde vâkı' hudûdı tarîk-i âmme ve tarîk-i hâssa (boşluk) nâm kimesne vakfına (boşluk) nâm kimesne mülkine müntehî olup beş bâb fevkânî

33. hücre ve altında fırını ve at değirmeni ve fevkânî ve tahtânî âbhane ve su kapusını ve anbarı müştemil olan menzilin ve mahmiyye-i mesfûrede Muhtesib Karagöz mahallesinde vâkı' hudûdı tarîk-i âmme

34. ve tarîk-i hâssa ve Karahızır nâm kimesne mülkine müntehî olup her birinin müstakil havlıları olan beş bâb hücre ve iki âbhane-i müştemil olan menzilin ve mahalle-i mezbûrede vâkı' hudûdı tarîk-i âmme

35.ve tarîk-i hâssa ve Mustafa bin Pîrî mülkine ve Hâcî Hayreddîn bin İlyâs mülkine mün-tehî olup on bir bâb hücre si ve ahurî ve su kapusını ve hucurât-ı mezbûreye muttasıl iki bâb dükkânı ve iki âbhâne i müştemil

36. olan menzilin i cemî´ hudûd i ve hukûk i ile ve kâffe-i tevâbî´ ve levâhık i ile vakf-ı sahîh-i şer´î ve habs-i sarîh-i mer´î ile vakf ve tescîl (silik)

37. li ceryillâhî şartaha ve gafara bi-fazlihi (...) bu zikr olınan akarât icâre-i sahîha-i şer´iyye ile icâreye virilüp hâsıl olan rey´ ve galleden câmi´-i mezbûr şebîh-i şeb-i mâ´mûre fâzıl ve sâlih ve âmil-i hayr-ı mesâlih

38. şerâyit-i hitâbete vâkif ve tecvîd ve tertîle ârif (boşluk) nâm kimesne hatîb olup minvâl-i şer´-i nebevî ve minhâc-ı nebiyy-i Mustafa üzre eyyâm-ı cumu´ât ve a´yâdda hutbe okuyup bilâ özr-i şer´î velâ mâni´-i kaviyy terk itmeyüp ve nâib (silik)

39. kemâ yenbağî levâzım-ı hitâbeti ikâmet ve her salât-i îd ve Cumada cemâ´at-i hâzırine imâmet iden kimesneye yevmî altı akçe virile ve zümre-i fukahâ-i müslimîn ve fakîre-i etkiyâ-i mü`minînden ilm ve zühde salâh ile mevsûf

40. ve hilm ve rüşd ve felâh ile ma´rûf bir kimesne câmi´-i merkûmın imâmı olup her gün evkât-ı hamsede hâzır olan cemâ´ate imâmet ve tarîk-i ehl-i sünnet ve cemâ´at üzre imâmeti ikâmet iden kimesneye yevmî altı akçe vazîfe virile

41. ve salâh ve felâh ve (silik) ve rüşd ve (silik) hüsn-i savt ve (silik) mevsûf (silik) ve tarîkinde her vechile müstakîm olan iki kimesne

42. câmi´-i merkûmda müezzin olup evkât-ı hamsede te`zînine ve seher vaktinde teheccüde muvâzabet ve Cuma günlerinde salâ ve hutbe ezânına müdâvemet iden kimesnelere yevmî dörder akçe vazîfe virile ve iki nağamâtı dil-pezir ve makâmâtdan habîr

43. kimesneler dahi câmi´-i mezbûrda salâ müezzini olup alâik-i dünyeyiyyeye müngamis ve meşgûl ve (...) ve mu´âmelât ile mün´akid ve

mağlûl olanlara tenbîh için sadâ-yı nidâ-yı izâ nûdiye li´s-salâti min-yevmi´l-cumu´âti gûş-i hûşlarına

44. iblâğda sebku`z-zikr olan müezzinlere mu´âvenet iden kimesnelere yevmî yarımşar akçe virile ve merkûm câmi´in mahfel-i münîfinde dört neferinin nefes ve hûb nefes (...) ve mücebâtı mu´ayyeb ve ârızd an ârî tecvîd ve tertilden

45. habîr ve tilâvet ve kırâati dâriden olan kimesneler devr-hân olup her Cuma gününde âdet-i mâ´hûde ve ma´lûme ve kavâ'id-i ma´rûfe-i mersûme üzre Kuran-ı mecîd-i kesîru´l-envâr ve Furkân-ı hamîd-i vâfiru´l-âsârdan ol mahfel-i münîf-i

46. münîru´l-aktarda i´lân ve ichâr ile birer aşr okuyup yevmî birer akçe virile ve bir ilm-i kırâ´atde a´lem ve hıfz ve fethde müselle m olan kimesne dahi ser-mahfil olup yevmî iki akçe vazîfe virile ve beş nefer sâlih ve sahîhü´l-

47. kırâ`et ve afif ve hüsnü´tilâvet olan kimesneler câmi´-i mezkûrda cem´ olup her biri nazm-ı şerîf-i kırâ´ate baka tecvîd ve tertil ile bir cüz tilâvet idüp yevmî birer akçe vazîfe virile şol şart ile ki sür´at ve ta´cîl

48. itmeyüp ve vâkife-i merkûme rûhına sevâbu hediyye ideler ve bir sahîhü´l-lisân belğü´l-(silik) bed´u´l-beyân kesîru´l-(silik) olan kimesne (silik) olup melik-i allâm ve hafaza-i Kur´ân-ı azîm-i vâcibü´l-a`zâm

49. tilâvetleri temâm itmelü ve kırâatleri semt-i ihtitâm buldıkd a hazret-i Hayru´l-Enâm aleyhis`s-salâtü ve`s-selâm ve âl ve ashâb-i izâm ve selef-i kabîle-i celîletü`ş-şân Osmâniyye ervâhına bi´t-temâm ve devâm-ı eyyam-ı halife-i Melik-i Allâm

50. ve vâkife-i sâhibetü´l-i`zâz ve`l-ihtirâm için du´â itdirmekde ihtimâm idüp yevmî bir akçe vazîfe virile ve câmi´-i merkûmda vaz´ olınan çerâğların yağına her ayda on altı akçe ve mumına her ayda beş akçe

51. ve hasırına her ayda yüz akçe sarf olına ve huffâz-ı mücevidinden yedi nefer kimesne

vâkife-i müşârun ileyhânın vâlidesinin ve evlâdının Hazret-i Ebî Eyyûb-i Ensârî aleyhi rahmetü'l-meliki'l-Bârî bâkisi vâkı' olan

52. türbelerinde her biri bir cüz-i şerîf tilâvet idüp yevmî birer akçe virile ve bir sâlih ve müte-debbir ve diyâneti (...) sâhib-i fehm ve firâset ve ehl-i kifâyet ve kiyâset mehâsiru'l-mağdûrine kâdir ve bi'l-cümle her isim

53. ve levâzım-ı tevliyetde mâhir olan kimesne evkâf-ı mezbûreye mütevellî nasb olunup kemâl-i istikâmet üzre hizmet-i tevliyetde müsâhele ve taksîr itmeyüp ve mazanne-i töhmet olacak evzânâ-şâyesteden güzer ve harama meyl

54. den hazer idüp kemâl-i s'ay ve ikdâm üzre levâzım-ı tevliyeti temşîr ve itmâm ve kifâyet ile merâsimi tevfir ve tenmîrde temâm-ı ihtimâm idicek yevmî beş akçe vazîfeye mutasarrıf ola ve bir emânet ve diyâneti ma'lûm

55. ve salâh ve sıyâneti meczûm hesâb ve kitâbetde âmir ve fenn-i kitâbetde mehâret-i zâhir kimesne evkâf-ı mezbûreye kâtib ve (...) câbî olup kemâl-i istikâmet ile külliyyen hâsıl ve mahsûb-ı katil ve kesîr ve nihâyet-i niyâhat

56. üzre cemî' îrâd ve mesâyirini nakîr ve kıtmîr yazup bir vechile istiksâ eyledikde hâric-i defter bir kayd kalmaya ve gallât ve müstegillâtı ve hâsılât ve mahsûlâtı cem' ve zabt idüp mütevellîye teslim itdikden sonra yevmî iki akçe vazîfeye

57. mutasarrıf ola ve her büyük bayram günlerinde ve aşure günlerinde kifâyet mikdârı on yetime libâs ve don ve gömlek ve papuş alınıp tasadduk olına ve hazan gecelerinde tabh olınıp vâkife-i merkûme rûhiyçün fukaraya

58. ulaştırılan ta'âma yılda beş yüz akçe sarf olına ve vâkife-i mezbûre lâ-zâlet mesâlihaha meşkûre şöyle şart ilyedi ki sâlifü'z-zikr olan Çadırcı Alî mahallesinde vâkı' tarafeyni tarîk-i âmme ve bir tarafı

59. Yorgi veled-i (boşluk) nâm zimmî mülkine ve vâkife-i mezbûre vakfına müntehî olup iki tahtânî evi ve bir kenîfi ve muhavvatai müştemil

olan menzil-i merkûma muttasıl olan dükkânı dahi ulemâ-i sâlihînden bir kimesneye vakf olup

60. içinde sâkin olup vâkife-i merkûme rûhiyçün yevmî bir cüz-i şerîf tilâvet eyleye ve mütevellî olan kimesneye günde bir akçe kirâ vire ve dükkân-ı mezbûr icâre virilüp ücretinden hâsıl olan meblağ menzil-i merkûmın ve dükkân-ı mezbûrın

61. vakt-i hâcetde ta'mîr ve termîmine sarf olına ve şöyle şart eyledi ki evkâf-ı mezbûre mahsûlinden câmi'-i mezbûrın imâmına yevmî bir akçe dahi ve asıl müezzinlerine yevmî birer akçe dahi virilüp bunların her biri vâkife-i mezbûre

62. rûhiyçün câmi'-i mezbûrda birer cüz-i şerîf tilâvet ilyeyeler ve vâkife-i mûmâ ileyhâ ahse-nallâhu ileyhâ mahmiyye-i merkûmede Çadırcı Alî mahallesinde vâkı' hudûdı tarîk-i âmme ve mezbûr Çadırcı Alî vakfına ve tarafeyni umdetü'l-emâcid

63. ve'l-a'yân zübdetü'l-mahâmî ve'l-erkân Bâli Paşa hazretleri vakfına müntehî olup ve bir fevkânî evi ve tahtapûşî ve bir tahtânî evi ve bir dükkânı ve bir su kapusını ve âbhâne ve eşcâr-ı müsmiresiyete muhavvatai müştemil olan

64. menziline hasbeten lillâhi'l-azîm vakf ve habs idüp şöyle şart ilyedi ki menzil-i merkûmda ulemâ-i sâlihînden bir sekeniye muhtâc kimesne sâkin olup vâkife-i müşârun ileyhânın utekâsından Ahmed Ağa nâm kimesne rûhiyçün

65. Kuran-ı azîm ve Furkân-ı kerîmden yevmî bir cüz-i şerîf tilâvet eyleye ve mütevellî olan kimesneye yevmî bir akçe kirâ dahi vire ve dükkân-ı mezbûr icâreye virilüp ücretinden hâsıl olan meblağ menzil-i merkûmın ve dükkân-ı mes-fûrın vakt-i

66. hâcetde ta'mîr ve termîmine sarf olına ve içinde sâkin olan yedinden sarf olına ve yine mahmiyye-i merkûmede Hâce Üveys mahallesinde vâkı' hudûdı etrâf-ı selâseden vakife-i mûmâ ileyhâ vakfına ve bir taraftan

67. tarîk-i âmme müntehî olup iki fevkânî evi ve iki suffe ve iki âbhane ve su kapusını ve bir

âhar pınarı ve ahurı müştemil olan menzilinı vakf idüp şöyle şart iledi ki kendü utekâsından olan fahru`l-akrân

68. Ca'fer Ağa ibn Abdullâh nâm kimesne mâdem ki kayd-ı hayâtda ola menzil-i mezbûrda sâkin olup ve ba'de`l-vefât menzil-i merkûmı isticâr olunup ücretinden hâsil olan meblağ evkâf-ı mezbûre mahsûline dahl olunup

69. mesârif-ı merkûmeye sarf olına ve yine mahalle-i mezbûrede vâkî hudûdı Ramazân bin Pîr Mehmed mülkine ve tarafeynden tarîk-i âmme müntehî olup ve bir tahtânî evi ve su kapusını ve (...) ve âbhânei müştemil olan menzilinı

70. hasbeten lillâhi`l-azîm vakf ve habs idüp sekenîsini câmî`-i mezbûrda imâm olan kimesneye şart eyledi ve yine mahalle-i merkûmda hudûdı bir taraftan Hilmi Bey bin Abdullâh mülkine ve tarafeynden tarîk-i âmme ve bir taraftan Topçî İlyas

71. mülkine müntehî olup fevkânî ve tahtânî iki evi ve su kapusını ve kenîfi müştemil olan menzilinı ve yine mahalle-i merkûmede mevâkî` hudûdı etrâf-ı erba'adan tarîk-i âmme ve hâssa müntehî olup (...) evini ve su kapusını

72. ve âbhânei müştemil olan menzilinı hasbeten lillâh vakf ve habs idüp zikr olınan iki menzilin sekenîsini câmî`-i merkûmda asîl olan iki müezzine şart eyledi ve vâkife-i müşârun ileyhâ esbağallâhu ni'amehû

73. aleyha etyab menâlınden ve ahlak mâlından on beş bin aded sikke-i hasene-i tâmmü`l-vezn sahîhü`l-ayâr (...) ifrâz itdikden sonra vakf ve habs eyledi ve şöyle şart eyledi ki meblağ-ı merkûme diğér

74. mütevellî yedinde durup evkâf-ı mezbûreye mühimmât lâzım olup vakfın hâzır (silik) bulunmadıkda meblağ-ı merkûmdan ta'mîr olunup ba'dehû husûl-i vakfdan yine tekmiil olına ve evkâf-ı mezbûrenin tevliyet ve tağyîr ve tebdîlini

75. ve teksîr ve taklîlini ve bi`l-cümle cemî' tasarrufât-ı şer'îyyesine mâdem ki kayd-ı hayâtdadır kendüye şart eyledi ve kendilerinden sonra

evkâf-ı merkûmenin tevliyetini yevmî altı akçe ile utekâsından mezbûr Ca'fer Ağa`ya

76. şart eyledi ve merkûm Ca'fer Ağa`dan sonra cihet-i tevliyet beş akçe olup hâkimü`l-vakt olan efendiler kimi eslah görürler ise ana tevcîh ideler ve eğer mürûr-ı eyyâm ile mesârif-ı merkûmeye sarf mümkün olmazsa

77. fukara-i müslimîne sarf olına ba'de zâlik vâkife-i mûmâ ileyhânın vekîl-i sâbitü`l-vekkâleti olan mârrü`z-zikr Nasûh Bey nemat-ı mastûr ve nehc-i mesfûr üzere işbu tevkî`-i refî'i ve imzâ-i vâkî'i şerefü`l(...)

78. sadrü`l-kitâb olan a'lemü`l-ulemâi`l-mütebahhirîn efdalü`l-fudalâi`l-müteahhirîn fahru`l-enâm zuhru`l-hukkâm lâ-zâlet âyâtu celâlehü fi sahâiyifî`l-eyyâm ve ş-şuhûr mastûre ve mâ berihat âyât-ı me'âliye fi safahâti`l-avâsır

79. ve`d-dehr menşûre huzûr-ı pür-hubûr-ı mebsûru(?)`s-surûrlarında meclis-i şer`-i şerîf-i şâmihü`l-imâd ve mahfel-i zîr-i münîf-i râsihü`l-evtâdda ikrâr-ı sahîh-i şer`î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer`î ile ikrâr ve i'tirâf idüp beni vekil iden

80. Hâtûn-ı müşârun ileyhâ sebbeğallâhu âlâe aleyhâ zikr olınan akarâtı ve usûl ve musakkafâtı ve meblağ-ı merkûmı vech-i vecîh-i cemîl ve nehc-i nebîh-i nebîl üzere kemâ (...) tafsil vakf ve habs ve tesbîl idüp ve tescîl için

81. ve tescîl emrinde lâzım ve mühim olur merâm-ı dakik ve celîl için mütevellî nasb eylediği mezbûr Ca'fer Ağa`ya teslim idüp ol dahi tesellüm ve kabz idüp mütevellîler sâir evkâfda tasarruf itdikleri gibi tasarruf eyledi diyü ikrâr

82. itdikde mezbûr Ca'fer Ağa dahi evkâf-ı mezbûrede tevliyeti ve tasarrufı hasmı şer`î (...) vech-i şer`î ve tarz-ı sarîhi üzere sâbit oldıktan sonra ol dahi tesellüm ve kabz ve tasarrufına i'tirâf idüp birbirini ikrâr ve i'tirâflarında vicâhen ve şifâhen

83. tasdik idüp (silik) takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i merâm idüp ayıtdı ki mürûr-ı duhûr-ı eyyâm ve kurûr-ı şuhûr-ı a'vâm ile vakfa futûr ve gallâtına kusûr gelmek ihtimâli karîbü`l-vukû' olduğı ecilden İmâm-ı A'zâm

84. (...) eḥham fahr-ı ahmer (...) pîşvâ-yı gül rehnümâ-yı sünbül üstâdü`ş-şâzât müstenidü`s-siyâdât (...) Ebî Hanîfe Nu`mân bin Sâbit el-Kûfî (silik) vakfın lüzûmı olmaduğına

85. binâ-i ve vech-i meşhûr ve mâ`hûd üzre beyne`n-nâs ceryen alâ süneni`l-Abbâs vakfiyyet nukûdın (...) mukarrer ve muhakkak ve ona mebnî olan şurûhın fesâdı mu`ayyen ve musaddak olduğı sebebden zikr olınan akarât

86. ve usûl ve musakkafât her ne var ise vakfiyetden rücû` eyledi mi mütevellî-i mezbûr emlak-ı mezkûr için ecr-i mislinden ziyâde alduğı mâl dahi ana halal olmayup

87. hakkı olmaduğı cihetden anı dahi taleb ideriz diyü da`vâ itdikde mütevellî-i mezkûr dahi cevâb-ı savâba ve hitâb-ı müstetâba müteveccih olup didi ki câmi`-i laîf sâlifü`l-beyân vâkıfe-i aliyyetü`ş-şân (silik)

88. ve ezân ve cemâ`at içinde namaz edâ olındıktan sonra hod kâffe-i eimme-i kebâyir âli (...) ekramehüm`ullâhu te`âlâ fi-dâri`l-karâr katlarında vakf lâzım olduğında hiç şüphe yokdır (...) emlak-i mastûre ve akarât-ı

89. mesfûre dahi imâmeyn-i hümâmeyn bahreyn-i (...) şemseyn-i (...) münîreyn katlarında ba`de`t-tesîim ile`l-mütevellî vakf lâzım kabîlinden olur ve imâm-ı hümâm muktedâ-yı enâm rehber muzaffer imâm Züher`den imâm (...)

90. rivâyeti üzre vakfiyyet-i nukûdın sıhhiyeti men lâ-yeruddu ve lâ-yünker kısmından olup şer`î-at-ı muharrere ve zevâbit-i mu`avverenin dahi sıhhati mukarrer olup ber-mûceb-i şart-ı sahîh rey` ve galat ve ribh ve müstagalâtından alduğı mâl

91. hakk-ı sarîhimdir diyecek hâkim-i mûmâ ileyh esbagallâhu te`âlâ (...) emlak-i mezkûre ve akarât-ı mezkûrenin şer`î-it-i mersûme ve zevâbit-i merkûme üzre vakfiyetinin sıhhatine ve lüzûmına ve nukûd-ı mastûrenin dahi

92. sıhhat-i vakfiyetine ve zimmet-i mütevellînin zimân-ı vazîfeden berâ`etine hükm-i şer`î ve kazâ-i mer`î itdikde vekîl-i mezbûr bu bâbda

matlabına fevz ve felâh ve merâmına zafer ve necâh bulmayacak meydân (silik)

93. zihâmdan inân-ı kıl ü kâli semt-i âhara masrûf ve zimâm-ı bahr ve cidâli nehc-i âhara mâ`tûf kılup sıhhat-i vakf-ı nukûd re`y-i imâm-ı mâ`hûd üzre gerçi müselleme ve makbûl ve nakli sahîh ile mervî ve menkûldır

94. lâkin ol mikdâr ile rücû`a kudret ve mecâl ve feshâ miknet ve ihtimâl kalmayup habl-i ahbâl münsarım ve telâfî ve tedârik münkasımı olmaz zira sıhhat-i vakf ânın katında lüzûm-ı îcâb ve devâmı te`bîdi istid`â

95. ve isticâre eyler vakfın zimâm-ı ihtiyârı ve fesh ve ibkâya iktidârı elindedir çünkü sıhhat-i vakfa hükm anın mezhebi üzre cârîdir diyüp müvekkilesi kibelinden vakfdan rücû` ve mütevellîden istirdâd (silik)

96. şurû` itdikde mütevellî-i mezbûr cevâb virüp eğerçi sıhhat-i vakf-ı nakd mastûr re`y-i imâm-ı mezkûr üzerine lüzûm ve te`bîden ârîdir ve hükm-i hâkim ol re`y üzerine cârîdir lâkin ba`de`l-hükm sıhhati sair

97. eimme re`yelerine sârîdir zira kâffe-i selâfîn-i serâir-i ictihâd ve âmme-i esâtir-i ehl-i hidâyet ve irşâd ittifâk idüp hükm-i hâkim ârif mahall-i ictihâda mülâki ve musâdif olsa ol hükm nâfiz ve mübrem

98. ve cumhûr katında makbûl ve müselleme olup kâbil-i nakz ve tahvîl ve mütehammil-i tağyîr ve tebdîl olmayup cemî` kuzâta kabûl ve irtizâ lâzım ve cümle vülâta tenfîz ve imzâ emr-i mütehammî olur diyü beyân-ı sarîh ve tensîs-i sahîh

99. eylemişdi. Bu ittifâk-ı şâyi` ve itbâk-ı zâyi` umûm sıhhatine menût ve şumûl-i şer`iyyeye merbût idüği şevb-i huffâdan mu`arrâ ve rayb ve mirâdan müberrâdır pes mahall-i nizâ`da hükm-i hâkim ile asl sıhhat cumhûr-ı ulemâ-i

100. ümmet katında sâbit ve zâhir ve nefis meşrû`iyyet mütehakkık ve bâhi olıcak imâm-ı hümâmeyn-i kâmileyn-i meşhûreyn re`yelerinde hod sıhhat-i vakfa lüzûm lâzım ve beyyin ve devam ve te`bîd-i emr müte`ayyindir lâ-cerâme onların

101. re`y-i reşid ve mezheb-i sedîdleri üzere luzûma hükm olunmak taleb ideriz didikde hâkim nâfizü`l-ahkâm bu bâbda nazar-ı fâik-i enîk ve te`emmül-i lâyık-ı hakîk itdikde temhîd-i kavâ`id-i hayrâtı evlâ ve teşyîd-i mebâni-i

102. birr ve hasenâtı uhrâ görüp meblağ-ı mezkûrın vakfiyetinin luzûmına dahi hükm idüp hükm-i sâbıkın ihkâm ve kazâ-i lâyıkın itmâm ve ibrâm idüp cemî` evkâf-ı mezbûre resm-i ma`lûm ve tarz-ı mersûm üzre vakf-ı

103. sahîh ve lâzım ve habs-i sarîh mütehammî olup min ba`d nakz ve naksına mecâl ü muhâl ve ihtilâl ve ibtâlî mümteni`u`l-ihimâl oldı fe-men` beddelehu ba`de mâ semî`ahu fe inne mâ ismuhu ale`l-lezîne yübeddilûnehu innallâhe

104. semî`un alîm. Fe-men gayyerahu ba`de mâ alimehu fe-aleyhi la`netullâhi ve`l-melâikîn ve`n-nâs ecma`în ve ecrâ li-vâkıfeti`l-muhsineti ale`l-meliki`l-Hakkî`l-mübîn ennehu yeczi`l-muhsenât ve`l-muhsinîn ve yuhıbbü`l-mütesaddikâti ve`l-mütesaddikîn

105. ve`l-hamdü lillâhi ale`l-itmâm ve alâ-rasûlihi`s-salavâti ve`s-selâm cerâ zâlîke ve hurrire fi-evâil-i Zi`l-hicce li sene seb`în ve tis`a mie min-hicret-i men lâ-nebiyyün(?) ba`dehu

106. Şuhûdü`l-hâl:

107. el-vezîru`l-mu`azzam ve`l-müşîru`l-müfehham Hazret-i Bâli Paşa bin Abdurrahmân dâme izzuhu ve ikbâluhu,

108. Mevlânâ Abdülgani Çelebi ibn-i el-hatîb bi câmi`-i el-merhûm Sultân (...) Hân,

109. Mevlânâ Ahmed bin Mahmûd el-imâm,

110. Mevlânâ Alî bin Behrâm el-imâm,

111. Ahmed bin (...) el-Hâfız,

112. Umdetü`l-emâsil ve`l-akrân Ahmed Bey bin el-merhûm Hürrem Paşa,

113. Ahmed Bey bin Abdullâh el-ma`rûf Bezzâz Sinân kethudâsı,

114. Ya`kûb bin Süleymân et-tâcir,

115. Süleymân Çelebi bin Şücâ` el-muhzır,

116. Ahmed Ağa bin Abdullâh Reis el-muhzır,

117. Mevlânâ (...) bin Mustafa,

118. Mevlânâ Mehmed bin el-merhûm mevlânâ Kemâl,

119. Alî bin Hasan el-muhzır,

120. Şahkuli bin Hâcı el-muhzır,

121. Mevlânâ Alî bin (silik) el-hatîb,

122. Ahmed bin (silik) el-ma`rûf bi ser-mahfil,

123. Hızır bin Sinân,

124. Hasan bin Abdullâh.

II

Yukarıda vakfiyesini sunduğumuz Osmanlı mimarisi ile ilgili çeşitli kitap ve makâlelerde Fâtih`de Hoca Üveys mahallesinde Yenibahçe`ye inen sokaklardan birinde Emir Buhârî Türbesi yakınında inşa edilmiş olan, Bâli Paşa Camii olarak zikredilen ve üzerinde pek çok çelişkili bilgi verilen yukarıda vakfiyesini sunduğumuz bu mimari yapının öncelikle bânisinin zikredilen Bâli Paşa değil de zevcesi İskender Paşa'nın kızı Hümâ Hatun olduğu anlaşılmaktadır.

Câmiin cümle kapısı üzerindeki kitabesi şöyle okunabilmektedir:

Yapdı bu câmiî Hümâ Hâtun
Binti İskender vezîr-i ol mâh
Hak kabul ide gösterüp didâr
Kıla mahşerde şefkatıyla nigâh
Didi anın Hüdâî tarih
Mescid-i ümmet-i Rasûlullah

Kitabesindeki bilgilerden câmiin 910 / 1504-5 senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayvansarayî de Hadikatü`l-Cevâmî'sinde aynı tarihi rakamla da vermiştir. Fakat Evliya Çelebi Seyahatname'sinde tarih 908/1502-3⁶ olarak verilmiştir. Böylece bu iki kaynak temel olarak kabul edilmiş ve Bâli Paşa camii bütün eserlerde böylece tarihlendirilmiştir. Ancak yukarıda

⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, 310.

metnini verdiğimiz vakfiyede camiinin vakfiyesinin tanzim ediliş tarihi Evâil-i Zilhicce 970 yani 1563 Temmuz sonu olarak açık bir şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu bilgi Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından neşredilen İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri adlı eserde verilen bilgilere de uygun düşmektedir.⁷ Diğer taraftan camide sol mahfil kapısının üzerinde bir başka mermer kitabe daha vardır. Bu örneklerine az rastlanan taşta işlenmiş vakfiye özetlerinden biridir. Bundan başka İstanbul'da taşta işlenmiş üç tane daha vakfiye vardır.⁸ Bir kısmı Arapça olan bu vakfiye Hassa su yolcuları bölükbaşlarından Abdullah b. Hızır Bey'in camiye eklediği şadırvana ait evkafı bildirmektedir. Tanzim tarihi 1000/1592'dir. Diğer taraftan Mimar Sinan'ın da bu câmiin abdest muslukları için su tahsis ettiğini vakfiyesinden öğreniyoruz.⁹

Osmanlı tarihinde II. Bayezid devri vezirlerinden Antalyalı Bâli Paşa'dan başka Kanûnî Sultan Süleyman devrinde de Bâli Paşa veya Bâli Beyler vardır. Bunlardan biri Budin Beylerbeyi Macar Süleyman Paşa'dan sonra bu makama tayin olunan Küçük Bâli Paşa'dır.¹⁰ Ancak tarihi kayıtlarda Küçük lakabı olmaksızın Budin Beylerbeyi olan ve 950/1542-43 senesinde vefat edip oraya defnedilen bir Bâli Paşa mevcuttur.¹¹ Bir başka Bâli Paşa da Enderun'dan yetişen Diyarbakır valisidir.¹² Dolayısıyla bu câmide adı geçen Bâli Paşa Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Yavuz Selim'in veziri İskender Paşa'nın damadı olan başka bir Bâli Paşa'dır. Şimdiye kadar yapılan mezkur camiyle ilgili yayınlarda cami, II. Bayezid devri veziri Bâli Paşa'ya ve onun zamanına atfedilmiştir. Mimar Sinan bu eserin kendine ait olduğunu *Tezkiretül-Bünyan* ve *Tezkiretül-Ebniye*'de zikretmiştir. Dolayısıyla tezkerelerdeki Mimar Sinan'ın yapısı ve onun ilk dönem eserlerinden olduğu kaydı kesinlik kazanmış bulunmaktadır.

Cami tarih boyunca bu bölgeyi tahrip eden çeşitli deprem ve yangın gibi tabî afetlerden zarar görmüştür. 1633 senesi yangınından kısmen zarar gördükten sonra 1766 yılı depreminden de etkilenmiş ve tamir görmüştür. Bu durum camiin

son cemaat yerindeki sütunların tarzlarından anlaşılmaktadır. Fakat camide esas tahribatı 1894 Büyük İstanbul depremi yapmıştır. Bu depremde câmiin mihrap duvarı, kubbesi ve son cemaat yerinin üç kubbesi tamamen yıkılmış, minarenin alemi uçmuş, minaresi ve pencereleri tahrip olmuştur.¹³ Günümüze ulaşmayan Bâli Paşa türbesi 19. yy da ayakta idi. Ancak o da 1893 depreminde yıkılmış ve onarılmadığından zamanla ortadan kalkarak izi kalmamıştır.¹⁴ Depremden sonra 1918 senesinde vuku' bulan büyük Fatih yangınında Bâli Paşa câmiî de yanmıştır. Çevresi de yangınla birlikte yok olan cami, uzun süre boş alan içinde harabe olarak kalmış ve 1935-36 yılları arasında tek kubbeli olarak restore edilmiştir.¹⁵ 1965 senesinden sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan muhtelif restorasyon çalışmalarında câmiin son cemaat yeri de Yüksek Mimar Yılmaz Önge idaresinde ihya edilmiştir.

III

Cami mimarî bakımdan klasik dönem özelliklerini taşımaktadır. Kesme köfeki taşından ve kare planlı olarak inşa edilen mabedde kubbe geçiş pendentiflerle sağlanmıştır. Kubbesi betonarme olarak devrine uymayan bir yükseklikte yapılmıştır. Cepheler içeriye aydınlatan üç sıra pencere ile ahenkli olarak düzenlenmiştir. Cümle kapısı zengin mukarnaslarla süslü bir nişin içinde

⁷ Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihli*, İstanbul 1970, 216.

⁸ Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, yay. Fahri Ç. Derin-Vahid Çubuk, İstanbul 1985, 397.

⁹ İ. Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul 1948, s.75 ve 103.

¹⁰ Anton Von Gevay, *A' Budai Pasak*, Viyana 1841.

¹¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1308, IV, 837.

¹² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, 4.

¹³ Feriha Öztin, *10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu*, Ankara 1994, 118; Mehmet Genç-Mehmet Mazak, *İstanbul Depremleri-Fotoğraf ve Belgelerle 1894 Depremi*, İstanbul 2000, 38.

¹⁴ Öztin, 238.

¹⁵ İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid-Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 1983, V, 180; Öztin, 234.

açılmıştır. Kitabeye ise çift renkli taşlardan yapılmış kemerin üzerinde yer almaktadır. Son cemaat yeri beş kubbeli olarak inşa edilmiş, orta kubbe çapraz tonozludur. Her türlü süslemesini ve sahip olduğu eşyaları kaybeden camiin mihrabı alçıdan yapılmış, mermer minberi ise başka bir camiden getirilmiştir. Mevcut kalemleri ve diğer süslemeler restorasyon esnasında yapılmıştır. Tek olan minare ise çubuklu bir gövde üzerinde yükselmektedir. Şerefe çıkıntıları ise güzel mukarnas dizileriyle sağlanmıştır.

- IV -

Hüma Hatun, camiin inşası için en halis malından 15 000 adet ayarı tam nakit sikke altın vermiştir. Bu nakit paranın dışında vakfettiği yerler ise şöylece özetlenebilir:

Hoca Üveys Mahallesinde acı ve tatlı suları, abdesthanesi olan 4 ev ve 28 kiralık oda, Kadırga'da Çadırcı Ali Mahallesinde biri 43 odalı diğeri altında fırını at değirmeni su kapısı olan 5 odalı olmak üzere 9 ev ve bir fırın, Abdüsselam Bey çarşısı yakınında Hoca Hayreddin Mahallesinde altında fırını, at değirmeni, su kapısı ve anbarı olan 5 odalı ev, Muhtesib Karagöz Mahallesinde müstakil avlulu 5 odalı ev ve iki dükkanı, ahır su kapısı ve abhanesi olan 11 odalı evidir.

Vakfedilen yerleri şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

Mülk	Yeri	Adedi	Özellikleri
Ev	Hoca Üveys Mahallesi	4	Acı ve tatlı suyu ve abdesthanesi var.
Ev	Kadırga, Çadırcı Ali Mahallesi	9	Biri 43 odalı, biri altında fırını, at değirmeni, su kapısı ve 5 odalı.
Ev	Abdüsselam Bey Çarşısı yakınında, Hoca Hayreddin Mahallesi	1	5 odalı, altında fırın, at değirmeni, su kapısı ve anbarı var.
Ev	Muhtesib Karagöz Mahallesi	1	5 odalı müstakil avlulu.
Ev	Muhtesib Karagöz Mahallesi	1	11 odalı, 2 dükkanı, ahır, su kapısı ve abhanesi var.
Oda	Hoca Üveys Mahallesi	28	Kiralık
Fırın	Kadırga, Çadırcı Ali Mahallesi	1	

Vakfiyede yer alan bu camiin vazifelileri ise gene şöylece özetlenebilir: Cuma ve bayram namazlarını kıldırarak imam, yevmî 6 akçe; günlük beş vakit namazı kıldırarak imam yevmî 6 akçe; günlük müezzinler iki kişi yevmî 4'er akçe; müezzinlere yardımcı iki kişi yevmî 1/2 'şer akçe; Aşırhan dört kişi yevmî 1 akçe; sermahfil bir kişi yevmî 2 akçe; her gün bir cüz Kur'an-ı Kerim okuyacak beş kişi, yevmî 1 akçe; duahan bir kişi yevmî 1 akçe; mütevellî tayin edilen bir kişi yevmî 5 akçe, kâtime ise yevmî 2 akçe verilecek.

Câmide görevlendirilen vazifelilerin vazifeleri, adedi ve günlük ücretleri şu şekilde bir şemayla gösterilebilir:

Ünvanı	Görevi	Adedi	Ücreti
İmam	Cuma ve bayram namazlarını kıldırarak	1	6 akçe
İmam	Günlük 5 vakit namazı kıldırarak	1	6 akçe
Müezzin	Günlük	2	4 akçe
Müezzin yrd.	Müezzinlere yardım edecek	2	1/2 akçe
Aşırhan	Aşır okuyacak	4	1 akçe
Sermahfil		1	2 akçe
Hafız	Hergün bir cüz Kur'an-ı Kerim okuyacak	5	1 akçe
Duahan		1	1 akçe
Mütevellî	Tayin edilen	1	5 akçe
Katip		1	2 akçe

Bunlardan başka camideki kandillerin yılda için ayda 16 akçe, mumlar için ise 5 akçe hasırına da 100 akçe harcanacak. Eyüp Sultan'daki Hüma Hatun'un medfun validesinin evladının türbelerinde yedi hafız her gün birer cüz Kur'an-ı Kerim okuyacaklar ve bunlara yevmî 1'er akçe verilecek. Bayramlarda ve Aşure gününde 10 yetime elbise ve ayakkabı alınıp verilecek. Kış günlerinde yemek pişirilip fakırlara dağıtılacak ve bunun için ise yılda 500 akçe harcanacak.

Yukarıda belirtilen vakıf gelirlerinden elde edilen gelirlere yapılacak harcamaların nerelere yapılacağı şu şekilde bir tablo halinde gösterilebilir.

Harcama	Miktar
Camideki kandillerin yağı için	Ayda 16 akçe
Camideki mumlar için	Ayda 5 akçe
Camideki hasırlar için	Ayda 100 akçe
Kış günlerinde fukaraya yemek pişirilip dağıtılacak	Yılda 500 akçe
Hüma Hatunun annesi ve evlatları için 7 hafız Eyüp'te türbelerinde hergün birer cüz Kur'an okuyacak	Günlük 1 akçe
Bayramlarda ve aşure gününde 10 yetime ayakkabı ve elbise verilecek	

Ayrıca Çadırcı Ali Mahallesindeki evlerden dükkanı olan biri ulema-i salihinden birine vakfedilecek o kişi, Hüma Hatun için her gün bir cüz Kur'an-ı Kerim okuyacak müteveliye bir akçe kira verecek. Dükkanı da kiraya verip elde ettiği parayı gerektiğinde dükkanın tamine harcayacak ... gibi çeşitli hükümler bulunmaktadır.

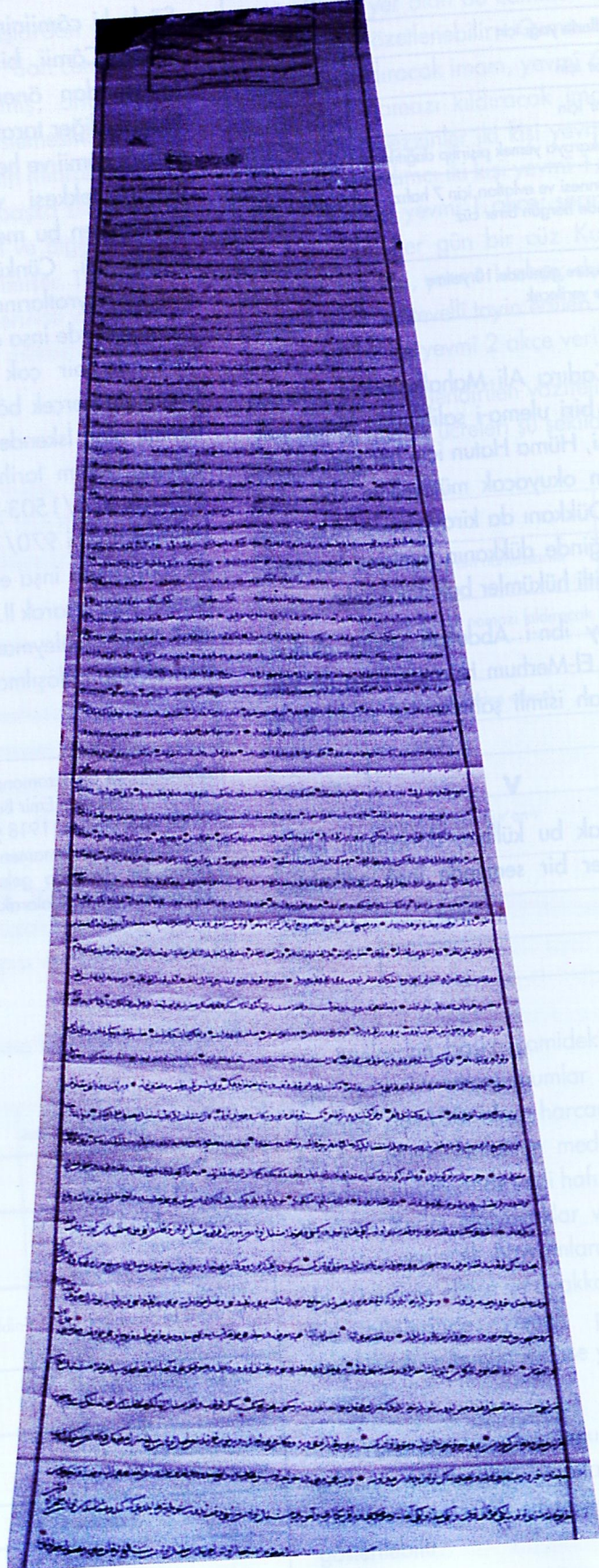
Nasuh Bey ibn-i Abdullah vekil-i mutlak, Ahmed Bey b. El-Merhum Hümmüz Paşa ile Veli Ağa b. Abdullah isimli şahıslar ise şahid tayin edilmişlerdir.

V

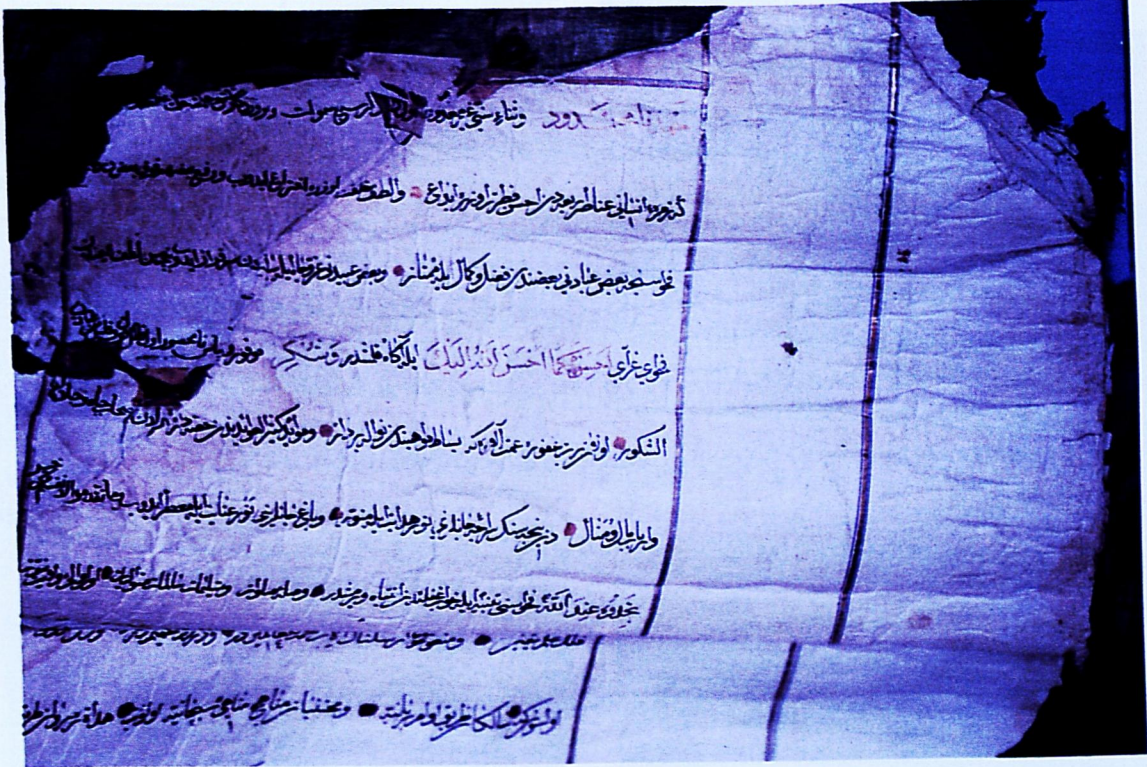
Sonuç olarak bu külliye, döneminin İstanbul'unun muteber bir semtinde inşa edilmiştir.

Şöyle ki câmiinin etrafında İskender Paşa'ya ait Terkim Câmii, biraz aşağı kısmında Türk sanatı bakımından önemli Sinan eseri Hüsrev Paşa türbesi, diğer tarafta Mimar Sinan'ın kendi adına yaptığı câmii ve hemen üst tarafında Emir Ahmed Buhârî tekkesi ve türbesi¹⁶ bulunmaktadır. Muhtemelen bu meşhur zevâtin konakları da bu muhitte idi. Çünkü gelenek olarak beyler ve paşalar hayratlarını oturdukları muhitte veya ona yakın yerlerde inşa ediyorlardı. Ve şimdye kadar hakkında bir çok yayın bulunan Bâli Paşa Câmii'nin gerçek bânisinin Bâli Paşa değil onun hanımı olan İskender Paşa'nın kızı Hüma Hatun olduğu, yapım tarihinin ise kitabesinden yola çıkılarak 910/1503-4 senesi değil de, vakfiyede belirtildiği gibi 970/1563 veya hemen öncesi ya da sonrasında inşa edildiği ve gene vakfiye tarihinden yola çıkarak II. Bâyezid devrinde değil Kânûnî Sultan Süleyman zamanına ait bir Sinan eseri olduğu anlaşılmaktadır.

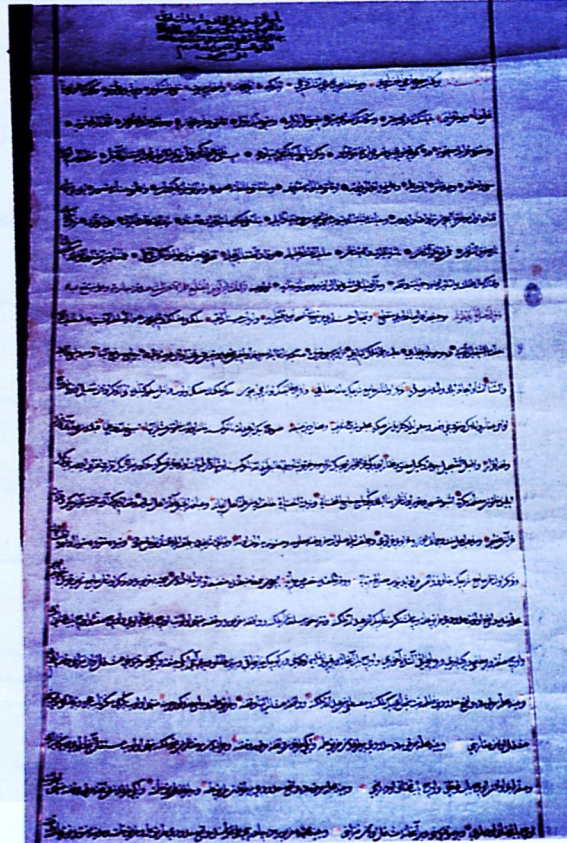
¹⁶ Buharalı ve aynı zamanda Hazret-i Muhammed'in (SAV) torunlarından olan Emir Buhârî Hazretleri, 922/1516 senesinde vefat etmiştir. 1918 yılındaki yangında tekke ve câmii harap olmuş ve tamamen yıkılmıştır. Türbe ise günümüze harap bir durumda gelmiştir. Ancak câmii bir demek tarafından çok kötü olarak ihya edilmiştir.



Hümâ Hatun vakfiyesi umûmî görünüşü.



Vakfiyenin tahrip olmuş kısmı.



Vakfiyenin baş tarafı detay.



Câmînin bugünkü genel görünüşü.



Câmînin yan cephesi.



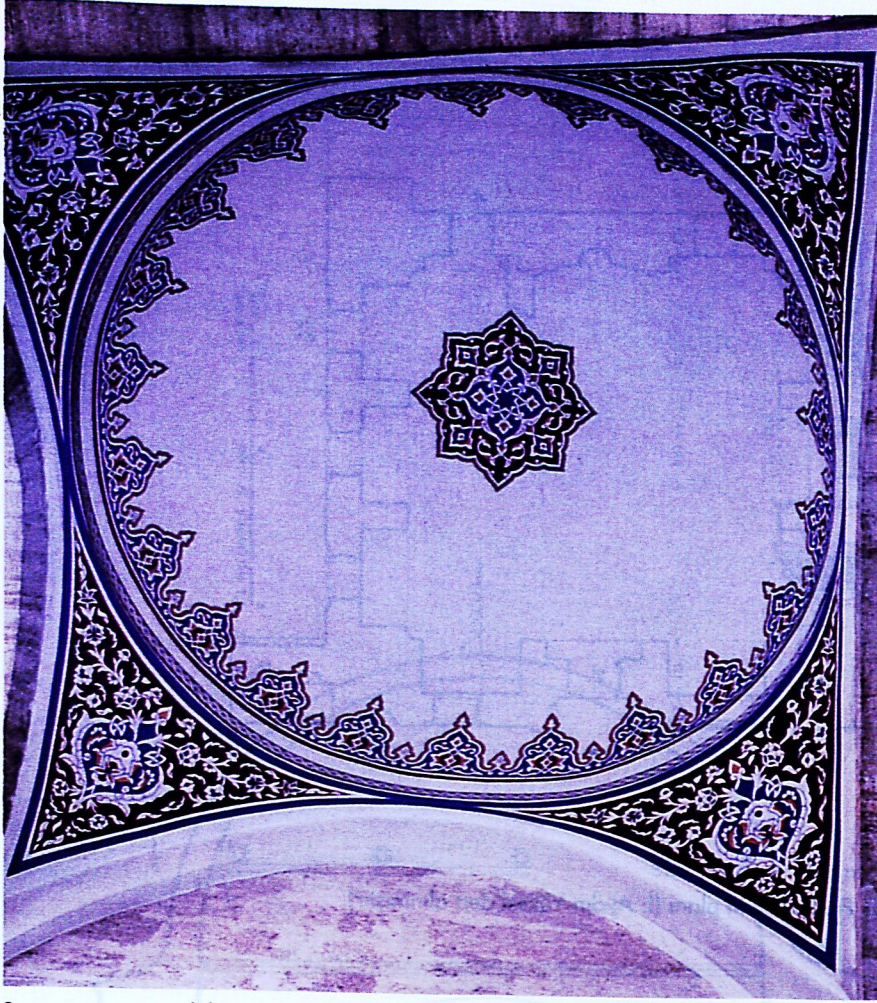
Câmînin cümle kapısı.



Câminin bina kitabesi.



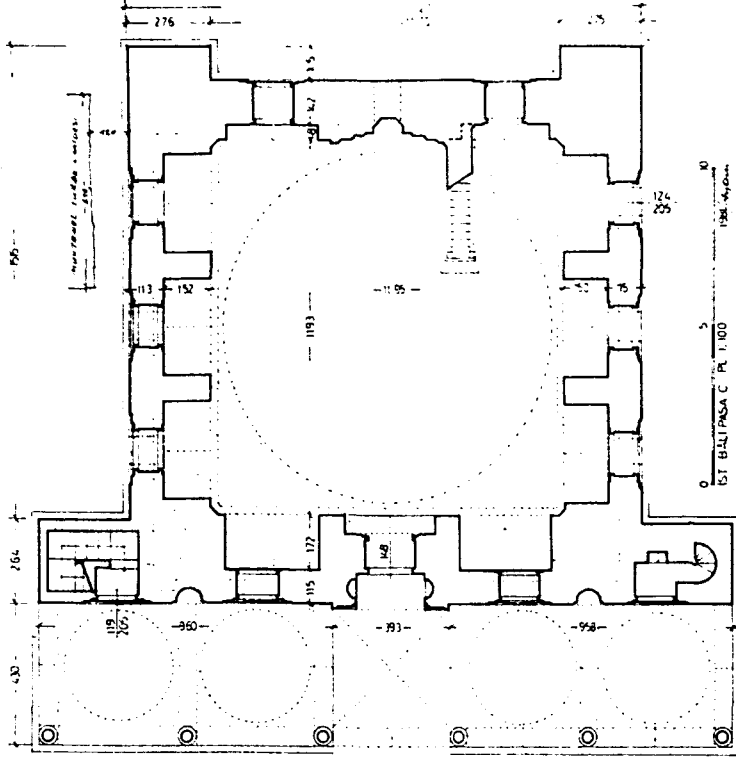
Câmideki Hassa su yolcuları bölükbaşlarından Abdullah b. Hızır Bey'in câmîe eklediği şadırvana ait sâbit taş vakfiye özeti.



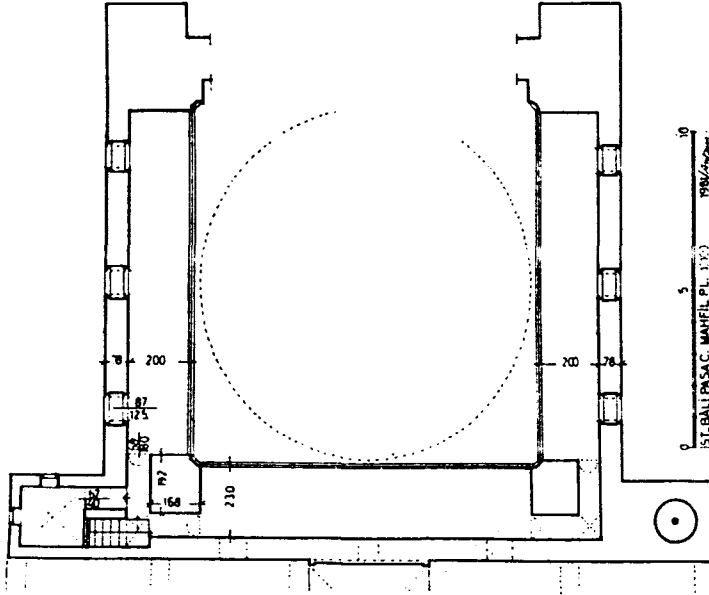
Son cemaat yerindeki tonoz kubbelerden birinin günümüze ait süslemesi.



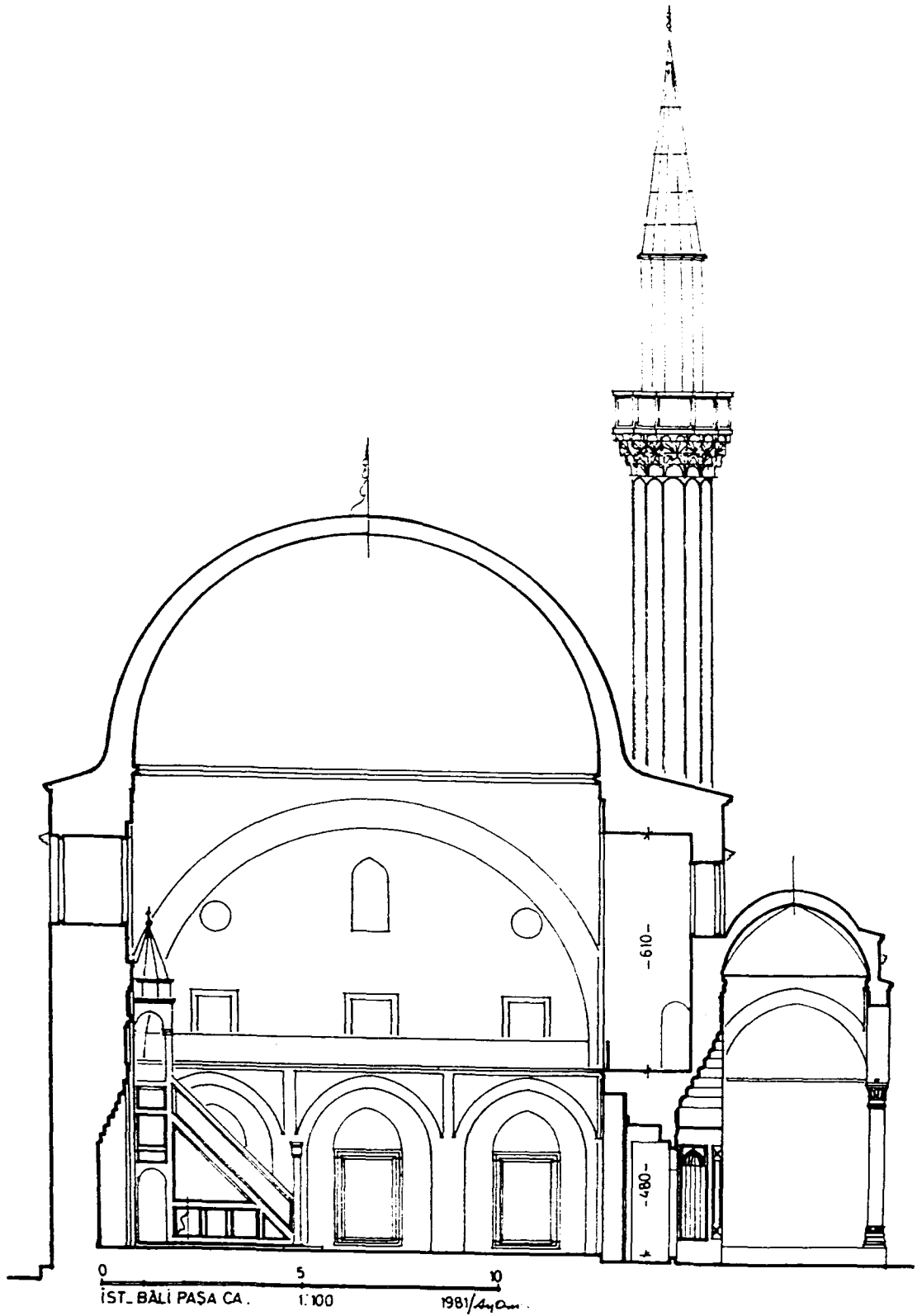
Bâli Paşa Câmîinin restore edilmeden önce hâli, Halil Ethem (Eldem). *Câmilerimiz*, İstanbul, 1932, 19.



İstanbul Bâli Paşa Câmii planı (İ. Aydın Yüksel'den alınmıştır).



İstanbul Bâli Paşa Câmii mahfil planı (İ. Aydın Yüksel'den alınmıştır).



İstanbul Bâli Paşa Câmii (İ. Aydın Yüksel'den alınmıştır).

Dr. Ertan GÖKMEN*

**DEMİRCİ KAZASINDAKİ KADİRÎ TARİKATININ
EŞREFİYE KOLUNA AİT TEKKENİN VAKFİYESİ**

Vakfiye, yapılan bir vakıfla ilgili vâkıfın takrîr ve kadının tescilini hâvi olarak düzenlenen hüccete denilmektedir. Kadı siciline kaydedilen vakfiyede, vakfı kuranın adı ve sâni, vakfın nasıl idare edileceği, gelirlerinin nasıl temin edileceği, nerelere ve kimlere ne kadar harcama yapılacağı ayrıntılı olarak belirtilmektedir.¹ Bu şartlar göz önüne alındığında vakfiyeye, vakıf tüzüğünün hükümleri denilebilir.²

Osmanlı Dönemine ait her şehir ve kazanın sicillerinin tamamının mevcut olmaması sebebiyle o şehirde kurulan her vakfın vakfiyesini bulmak mümkün olmamaktadır. Sicili bulunmayan veya sicilleri eksik olan şehirlerdeki vakıflara ait vakfiyelerin tamamı olmasa bile bazıları Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiye defterlerinde ve diğer bazı defterlerde bulunmaktadır. Çalışmamızda ele alacağımız Demirci kazasındaki Kadirî tarikatından Kayyumzâde Eş-Şeyh Elhâc Mehmed Tahir Efendi'nin kurduğu Kadirî tekkesi vakfiyesine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Hurufat Defterleri'nde rastlanmıştır. Vakfiyesindeki bilgilerden, bu tekkenin Sofular mahallesinde kurulduğu ve Kadirî tarikatının Eşrefiye koluna ait olduğu anlaşılmaktadır. Demirci'de aynı tarikatın Rûmiye koluna ait Sinan Efendi mahallesinde bir tekkesi daha bulunduğu tekkeye ait vakfiyelerden ve halen camide bulunan tarikatın bu koluna ait sancağın fotokopisinden anlaşılmaktadır.³ Demirci kazasında sadece Kadiri tarikatına ait tekkeler olmayıp, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mevlevîlere, Rûfâîlere ve Nakşibendîlere ait tekkeler de bulunmaktadır.⁴

Kayyumzâde Eş-Şeyh Elhâc Mehmed Tahir Efendi'nin vakfiyesindeki bilgilerin tahliline geçmeden önce, vakfiyede verilen bilgilerin daha iyi değerlendirilebilmesi için Osmanlı Devleti'nde tekkelerin yeri ve önemi yanında, Kadirî tarikatı ile bu tarikatın uygulamaları hakkında biraz bilgi vermek yerinde olacaktır.

I-Osmanlı Devleti'nde Tekkeler ve İşlevleri

Osmanlı Devleti'nde toplumun ihtiyaç duyduğu pek çok dinî ve sosyal yapı, hayır sahibi kişile-

rin kurduğu vakıflarca kurulmuştur. Bu yapılar içerisinde mektep, medrese, kütüphane, han, hamam, kervansaray, köprü ve çeşme yer aldığı gibi, Anadolu'nun manen fethinde ve maddeten imarında büyük katkısı olan tekkeler de yer almaktadır.⁵

Farsça tekyeden bozma olup dayanma ve dayanılacak yer anlamına gelen tekke, tarikat mensuplarının oturup kalktıkları ve âyinlerini icra ettikleri yere denilmektedir.⁶ Tarihte ilk tekkenin hicrî 150 (miladî 767) yılları civarında Şam yakınlarında kurulduğu kabul edilmektedir. İlk tekkenin kurulmasından sonra hızlı bir gelişme sürecine girilmiş, önce Irak ve havalisi, ardından da Horasan ve bütün İslâm ülkelerinde binlerce tekke açılmıştır.⁷ Maddî ve manevî birçok sebeplerin tesiri ile süfliğin her tarafa yayılması, tekkelerin ve tarikatların devletler tarafından âdetâ resmen tanınması ve birçok devlet büyüğünün hatta sultanların bile şeyhlere mürit olması, tarikat şeyhlerine manevî bir nüfuz bahşetmiştir.⁸

Anadolu'da Selçuklu devletinin güçlenmesinden sonra Anadolu'da birçok Türk-İslâm kurumları kurulunca, İslâm ülkelerinin geleneğine uygun olarak Anadolu'da da tekkeler kurulmuştur.

* Celâl Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul, 1993, s. 576; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, c. I, Ankara, 1938, s. 116.

² Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 189.

³ Ertan Gökmen, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Demirci Kazası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 149-150. Sinan Efendi Camii müezzininden öğrendiğimiz bilgilere göre camide fotokopisi bulunan sancağın aslı Demirci doğumlu tarih öğretmeni Talha Uğurluel'in elinde bulunmaktadır.

⁴ Gökmen, a.g.t., s. 146-151.

⁵ Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1990, s. 43.

⁶ Pakalın, a.g.e., s. 445.

⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul, 1990, s. 156.

⁸ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1966, s. 168.

Etraftan gelen ve orada yetişen dervişler ve şeyhler Anadolu coğrafyasında kuvvetli tasavvuf cereyanı uyandırmaya muvaffak olmuşlardır. Bu mu-tasavvıflar arasında İran'dan, Irak'dan, Mısır'dan, Suriye'den gelenler olduğu gibi, Horasan ve Maverâünnehir Türkleri arasından yetişmiş birçok şeyhler ve dervişler bulunmaktadır.⁹

Nasıl ki, mektep ve medreseler zahirî ilimler alanında görülen gelişmelerin ortaya çıkardığı müesseseler ise, tekke de manevî ve ruhî ilimler alanında görülen ilerlemenin ortaya çıkardığı müesseselerdir.¹⁰ Şehir merkezlerinde kurulan bu tek-keler, halka serbest ve entelektüel yaşantı sağla-yan dinî kulüplerdi. Devrin müziğini, ilmini ve edebiyatını buralarda bulmak mümkündü.¹¹ Tek-keler insan sevgisinin, çalışmanın, zarafetin, nezaketin, hizmetin, sanatın, ilmin, irfanın, marifet ve maharetin öğretildiği, işlendiği, geliştirildiği ve olgunlaştırıldığı merkezlerdi.¹²

Tekkeler bazen bir spor kulübü bazen de bir tecridhâne olarak görev yaparlardı. Evliya Çelebi İstanbul'da iki pehlivan tekkesinin bulunduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Ok Meydanı'nda ok atma talimlerinin yapıldığı bir de *Okçular Tekkesi* mevcuttu.¹³ Eskiden Arapların cüzzam, Osmanlı-ların miskin dedikleri hastalık için, Anadolu ve Ru-meli'nin belli başlı şehirlerinde olduğu gibi İstanbul'da da *Miskinler Tekkesi* adı verilen özel bir müessese yapılmıştır. İstanbul Karacaahmet'te bulunan bu tekke 1927 yılına kadar faaliyet göstermiştir.¹⁴ Camiler gibi tekkelerin kapısı da büyük küçük herkese açıktı. Tekke bulunduğu semt için sosyal bir yardım müessesesi görevini görürdü. Fakir ve muhtaç halk tabakası tekke veya zaviye-de kendisi için sığınabileceği yer bulabilir ve günün belirli saatlerinde yemek yiyebilirdi. Buralar-da yemek ve yatmak ücretsizdi.¹⁵

Tekkeler yapı itibarıyla cami ve kervansaray gibi muhteşem bir görünüme sahip değildir. Genellikle, sade tek katlı ve ahşap olarak inşa edilmişlerdir. İç mimarî bölümleri ise, tekkenin büyüklüğüne göre farklılık gösterir. Camisi, semahanesi, çilehanesi, kileri ve kahve ocağı bulunanlar olduğu gibi,¹⁶ geniş bir alana kurulup daha teferruatlı iç mimariye sahip olan tekkeler de vardır.¹⁷

II-Kadirî Tarikatına İlişkin Bazı Bilgiler

Kadirîye, Hazar Denizi'nin güney-batısında-ki Gilan'da (Geylan) dünyaya gelen Abdülkâdir-i Geylânî'ye (ö. 470/1077) nisbet edilen İslâm dünyasının ilk ve en yaygın tarikatıdır.¹⁸ Abdülkadir-i Geylânî Kadirî tarikatının piridir. Onsekiz yaşına geldiğinde tahsil için Bağdat'a gitmiştir. Burada kadî Ebu Said Mahzûmî'den fı-kıh, Ebu Bekr b. El Muzaffer ile diğer muhaddis-lerden hadis dinlemiştir.¹⁹ Hicri 488 ile 521 tarih-leri arasında evlenmiş ve hacca gitmiştir. Bazılarına göre İmam-ı Âzam'ın türbedarlığını yapmıştır. Kendisini tasavvuf mesleğine çeken kişi Ebu'l-Hayr Muhammed b. Müslim El-Debbasî'dir. Abdülkâdir, onun zaviyesine bir müddet devam ettikten sonra Ebu Said El-Mübârek El-Muharrimî eliy-le tasavvuf hırkasını giymiş ve vaazlarına başlamıştır. Bağdat'ın Halba kapısı dışında seçtiği yerde bir dergâh kurmuş ve kendisi dergâhın başına geçmiştir. Vermiş olduğu vaazların tesiri ile pek çok Musevî ve Hıristiyan bile Müslüman olmuştur.²⁰

⁹ Köprülü, a.g.e., s. 171.

¹⁰ Kara, a.g.e., s. 39.

¹¹ Doğan Kuban, "Anadolu'da Türk Şehri, Tarihi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi*, c. VII, Ankara, 1968, s. 68.

¹² Kara, a.g.e., s. 43.

¹³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, İstanbul, 1977, s. 226.

¹⁴ Ergin, a.g.e., s. 237; Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1943, s. 1960.

¹⁵ Ergin, a.g.e., s. 234; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, c. XIII, İstanbul, 1993, s. 170.

¹⁶ Kara, a.g.e., s. 186.

¹⁷ Mesela, Mevlevî tekkeleri on bölümdür. Semahane, türbe, çilehane, hücreler, derviş odaları, selâmlık, harem, kiler, mutfak, kahve ocağı, kafes ve matrab. Bu bölümlerden selâmlık şeyh efendinin dairesi, harem ise ailesi ile oturduğu evidir. Kafes ise tekkeye gelen kadınların kafes arkasından semahı izledikleri yerdir. Matrab ise na't ve ilahi okuyanlarla ney çalanların oturduğu yerdir. Kara, a.g.e., s. 186.

¹⁸ Nihat Azamat, "Kadirîye", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 131.

¹⁹ Mahir İz, *Tasavvuf (Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar)*, (Neş. M. Ertuğrul Düzdâğ), İstanbul, 1990, s. 185.

²⁰ Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, İstanbul, 1948, s. 113.

Abdülkadir-i Geylânî'nin müderris ve vaiz olması, onun geniş bir çevrede tanınmasını sağladığı gibi görüşlerinin kabul edilip yayılmasını da sağlamıştır. Tarikatın yayılmasını sağlayan bir diğer neden de, babalarının görüşlerini benimseyen çok sayıda çocuğunun, torununun ve değişik coğrafyalardaki müritlerinin faaliyetleri olmuştur.²¹ Geylanî'nin vaaz ve sohbetleri çok tesirli olup, bunlar daha sonra kitap haline getirilmiştir.²² Abdülkadir-i Geylanî'nin tasavvufi telâkkisine gelince, ona göre bir mürit bir müddet çile devresi çekerek zâhidliğe tamamiyle alışmalı, sonra el-etek çekmiş olduğu dünyaya tekrar dönerek haz ve nasibini ala ala başkalarını irşâd etmelidir.²³

Tarikat Hama, Suriye, Afganistan, Hindistan (Gücerat), Irak, Balkanlar, Arnavutluk, Batı Afrika, Kuzey Kafkasya, Orta Asya, Doğu Türkistan, Pakistan, Endonezya, Çin, Anadolu ve Arabistan'da yayılmıştır.²⁴

Anadolu'da ise Kadiriliği (874/1469) İznik'te ölen ve *Müzekki'n-Nufûs*²⁵ adlı eseri bulunan Eşrefoğlu Rumî yaymıştır. Eşrefoğlu Rumî kuzeybatı Anadolu Kadiriileri arasında ikinci pîr olarak kabul edilmektedir. Kendisi aslen Mekkeli olan ve sadâttan addedilen bir aileye mensup gösterilmektedir. Bursa'da tahsili sırasında sûfiyeye karşı meyl ve muhabbet göstermiş, Çelebi Sultan Medresesi'nde Alâeddin Ali Tûsî'ye mürid olmuştur. Daha sonra ilim yolunu tamamiyle terk ederek tasavvuf yoluna girmiş ve Emir Sultan'dan inâbe almış ve O'nun tarafından Hacı Bayram-ı Velî'ye gönderilmiştir.²⁶ Hacı Bayram-ı Velî'nin damadı olan bu kişi, önce kayınpederi Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etmiş ve onun yanında on bir sene kalarak her türlü riyazet ve nefis mücadelesi geçirmiştir. Bundan sonra kendisine Hacı Bayram-ı Velî tarafından icazet verilmiş ve İznik şehrine halife olarak tayin edilmiştir. Sonraları Hama'ya giderek, Abdülkadir-i Geylânî evlâdından Hüseyin-i Hamavî'ye intisap etmiş ve ondan hilâfet alarak Bursa'ya gelmiş ve tarikatın Eşrefiye kolunu kurmuştur.²⁷ Eşrefoğlu Rumî'nin *Müzekki'n-Nufûs*, *Divân-ı Âşıkâne*, *Tarikatnâme*, *Delâilü'n-Nübüvve*, *Fütüvvetnâme*, *İbretname*, *Ma'zerefnâme*, *Hayret-nâme*, *Mürâcaatnâme*, *Esrârü't-Tâlibîn*, *Tâcnâme*,

Elestnâme, *Nasihatname*, *Cinânü'l-Canan* adlı eserleri vardır.²⁸ Tarikat, İstanbul'a İsmail-i Rumî tarafından sokulmuştur. Bu zat Bağdat'a gidip Kadiriliğe intisap etmiş ve İstanbul'a dönüşünde Top-hane sırtlarında bir *Kâdirihane* yaptırmıştır. Bundan kısa bir süre sonra da İstanbul ve Rumeli'de kırka yakın Kâdirî tekkesi kurulmuştur.²⁹

Tarikatın Rumiyye, Eşrefiyye, Halisiyye, Gari-biyye, Hilâliyye, Yafâiyye, İseviyye, Esediye ve Ekberiye, Hilâliyye ve Hindiyye gibi bilinen kolları varsa da³⁰ bu kolların sayısını kırk altı olduğunu belirtenler de vardır.³¹

Abdülkadir-i Geylanî'nin tavsiyesi üzerine yazılmış olması muhtemel âyin risaleleri Mısır ve Türkiye'de yayınlanmıştır. *Füyûzât-ı Rabbaniyye*'de halvet ve inzivaya (çile) çekilmek isteyen kimsenin gündüz oruç tutması, gece de ibadet etmesi gerektiği belirtilmiştir. Halvet kırk gün sürmektedir. Bu süre içinde yiyeceğin miktarı gitgide

²¹ Nihat Azamat, a.g.e., s. 131; Süleyman Uludağ, "Abdülkadir-i Geylânî", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 234.

²² Bu eserlerden bazıları şunlardır: 1- *El Gunye Li Talibi Tariki'l-Hak* 2- *Fikhu'r-Rabbâni* (1150-1151 yılları arasında verdiği 62 Vaaz) 3- *Fütühu'l-Gayb* (Oğlu Abdürrezzak'ın babasının verdiği 78 vaazı toplayarak oluşturduğu Kitap) 4- *Hizbü Beşâirü'l-Hayat* (Tasavvuf evradı) 5- *Cilâü'l-Hâtır min Kelâmü's-Şeyh* 6- *El Mevâhibü'r-Rabbâniyye ve'l-Fütühu'r-Rabbâniyye Fi Merâtibü Ahlâki's-Seniyye ve'l-Makâmâtü'l-İrfânîyye* 7- *Yevâkitü'l-Hikem* 8- *Füyûzât-ı Rabbaniyye fi Evrâdi'l-Kadiriyye* 9- *Behcetü'l-Esrâr*. bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1990, s. 521; İz. a.g.e., s. 185-187.

²³ Doğrul, a.g.e., s. 113.

²⁴ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1995, s. 290-291; Azamat, a.g.m., s. 33; *Tarikatlar Ansiklopedisi*, Haz. Ahmet Güner, Yersiz, 1991, s. 201.

²⁵ Eser, İstanbul'un fethinden beş yıl önce kaleme alınmıştır. Türkçe olarak yazılan bu eserde, genel olarak tasavvuf ahlâkı ile ilgili görüş, yorum ve menkıbeler yer almaktadır. Eşrefoğlu Rumî, *Müzekki'n-Nufûs*, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, 1996, s. 12.

²⁶ Kasım Kufralı, "Eşrefiye", *İA*, c. 4, İstanbul, 1945, s. 397.

²⁷ Mahir İz, a.g.e., s. 216-217; Kara, *Tasavvuf...*, s. 291.

²⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* c. I, (sadeleştiren: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), İstanbul, 1972, s. 94; Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara, 2004, s. 431.

²⁹ Abdülbâki Gölpınarlı, "Kadiriilik", *Türk Ans.* c. 21, Ankara, 1974, s. 99-100.

³⁰ Öztürk, a.g.e., s. 187; Kara, *Tasavvuf...*, s. 291.

³¹ Azamat, a.g.e., s. 134-135.

azaltılır ve son üç gün yemek tamamen kesilir. Daha sonra yavaş yavaş alışılmış yemek âdetine dönlür. Çileyi tamamlayan kişi "*çileden çıkmış*" olur ve kendine "*çilekeş*" denir.³²

Tarikatta zikir esastır.³³ Zikir oturarak, ayakta, sallanarak ve dönerek yapılır.³⁴ Zikir esnasında kudüm, bendir, halile ve nevbe gibi vurmali sazlar da kullanılmaktadır.³⁵

III-Vakfiyenin Demirci'deki Kadiri Tarikatının Eşrefiye Koluna Ait Tekkeyle İlgili Verdiği Bilgiler

Vakfiye; tekkeyi kuran kişinin kim olduğu, nerede oturduğu, vakfettiği malların neler olduğu, bu malların nasıl ve ne amaçla kullanılacağı, tekke icra edilecek ibâdet ve zikirler ile vakfın tevliyetinin kime ait olacağı hususlarında bilgiler vermektedir. Bu hususlarla ilgili bilgilerin daha anlaşılır olması aşağıda alt başlıklar halinde verilmiştir.

a-Vakfın Kurucusu: Vakfın kurucusu, Demirci kazasının Sofular mahallesinde oturan Tarika-i Kadiriye'l-Eşrefi'den Kayyumzâde Eş-Şeyh Mehmed Tahir Efendi'dir.

b- Vakfedilen Mallar:

1- Gayr-i Menkuller: Vakfın, vakfettiği gayr-i menkuller, Sofular mahallesinde kendi mülk arsası üzerine yaptırdığı cami, tek katlı iki hücre, iki çilehane, bunların yanında vakfiyede sınırları belirtilen iki beyt-i ulvî; sofa, avlu ve suyu bulunan bir bâb mülk menzil, ayrıca vakfiyede sınırları belirtilmiş Serke tımarında Hark deresi yakınında Hacı Ahmed Ağa ismindeki yerde bulunan yedi dönüm bağdan ibarettir.

2- Menkuller: Menkul mallar içerisinde, bir küçük ve bir büyük bakır çorba sahanı, bir bakır çorba tası, üç küçük bakır lenger, iki küçük bakır yemek tepsisi, bir bakır bakraç ve bir küçük bakır bakraç, bir bakır abdest ibriği, bir bakır kahve güğümünden oluşan bakır mutfak eşyaları bulunmaktadır.

c-Vakfedilen Malların Kullanımı:

1-Gayr-i Menkullerin Kullanımı: Vakfedilen evde, camide imam ve hatip olanlarla meşihati ve tevliyeti elinde bulunduranlar oturacaktır. Hücrelerden biri tekke de irşâd vazifesinde bulu-

nan kişinin ikâmetine, diğerleri ise fakirlerin, dervişlerin, zikir ehlinin ve çilekeşlerin barınmasına tahsis edilmiştir. Dervişlerin hücrelere alınması ve çıkarılması ise şeyh efendinin görüşüne bırakılmıştır. Tekkede ve camideki görevliler ile, tekke de yerine getirilecek hizmetler için gerekli olan para, bağdan elde edilecek üzüm geliri ile karşılanacaktır. Ancak bağdan elde edilecek gelir önce bağın tımar edilmesinde ve vergisinin ödenmesinde kullanılacaktır.

2- Menkullerin Kullanımı: Vakfedilen bakır mutfak eşyaları meşihati ve tevliyeti elinde bulunduran kişilerin elinde bulunacak ve hücrelerde oturan fakirlere ve dervişlere bu kaplarda yemek pişirilecektir.

d- Vakıftaki Görevliler ve Vakıf Gelirinden Aldıkları Ücretler: Bu görevliler içerisinde imam, hatip ve müezzin, tekke şeyhi ve vakıf mütevellisi yer almaktadır. Bağdan elde edilecek gelirden, bağın bakım masrafı ve vergisi çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktardan caminin imamına, hatibine, tekke şeyhine ve vakıf mütevellisine günlük birer akçe verilecektir.

e- Yapılacak İbâdet ve Zikirler: Vakfın yaptırdığı camide, farz olan beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazları kılınacaktır. Cuma ve Pazartesi günleri yatsı namazından sonra ve Cuma günleri de Cuma namazından sonra büyük zikir halkası oluşturulacak, oturarak ve ayakta tevhid-i zikir yapılacak, zikir sonunda Kur'an'dan bir aşr okunup, hâsıl olan sevap önce Hz. Peygambere, onun âl ve ashâbına ve bütün erkek ve kadın müminlere hediye olunacaktır.

f-Tekkedeki Sosyal Amaçlı Hizmetler: Hemen hemen her tekke ve zaviyede fakirlerin doyurulması ve barındırılmasına yönelik

³² D.S. Margoliuth, "Kâdiriye", İA, İstanbul, 1996, s. 53.

³³ Zikir, "La İlaha İllallah, Allah, Hu, Hak, Hay, Kayyum ve Kahhar" lâfızları ile yapılmakta olup, tarikata giren kişi hangi mertebede ise o mertebeye ait ismi iki rekât namaz kıldıktan sonra mertebeye uygun sayıda zikreder". Azamat, a.g.m., s. 133.

³⁴ *Tarikatlar Ansiklopedisi*, s. 201. Zikrin tam olarak yapılış şekli için bkz. Azamat, a.g.m., s. 135; Kara, *Tasavvuf...*, s. 205.

³⁵ Azamat, a.g.m., s. 135; Kara, *Tasavvuf...*, s. 205.

verilen hizmetler Demirci'de kurulan bu tekkede de verilmekteydi. Vâkıf, yaptırdığı hücrelerin bir kısmının fakir kişilerle dervişlerin barınmasına tahsis edilmesini ve yukarıda belirtilen mutfak eşyaları ile bağdan elde edilen gelirin bir kısmının da hücrelerde barınanların yeme içme hizmetlerinde kullanılmasını şart koşmuştur.

g-Vakfın Tevliyeti:

Câminin imâmeti, hitâbeti, büyük zikir halkasının şeyhliği ve vakfın tevliyeti hayatta oldukça vâkıfa ait olacaktır. Vâkıfın ölümünden sonra da bu görevler vâkıfın neslinden gelecek olan erkek evlâtlarının en büyük ve en reşid olanına geçecektir. Ancak, nesli kesilirse, bu görevler Kâdirî tarikatından icazet almış, olgun ve akıllı bir zâta geçecektir.

IV-Vakfiyenin Tahlili

Vakfiye, tekkeyi ilk kuran kişinin Kayyumzâde Eş-Şeyh Elhac Mehmed Tahir Efendi olduğunu göstermektedir. Çünkü, vâkıf sahip olduğu arsa üzerine câmiyi ve derviş hücrelerini "bina" eyledim demektedir. Yani, yıkılıp harap olması sonucu tekke ve müştemilatı müceddeden inşa edilmiştir.

Vakfiyede, tekke ile ilgili pek çok bilgi bulunmakla birlikte, vakfın tam olarak ne zaman kurulduğu belirtilmemiştir. Vakfiyede, 25 Rebiü'l-Evvel 1242/1826 tarihi geçiyorsa da bu tarih, vakfın kurucusu ve mütevellisi olan Kayyumzâde Eş-Şeyh Elhac Mehmed Tahir Efendi'nin vakfın tevliyetinin müceddeden kendine verilmesi için verdiği dilekçe üzerine, bu berâtın kendisine verilmesi hususunu bildiren Fermân-ı Âli'nin sâdir olduğu tarihi göstermektedir. Çalışmamızda kullandığımız vakfiye sureti ile vâkıfın inşa ettiği caminin hitabet, imamet, müezzinlik ve tekke şeyhliğinin kendine verildiğine dair bilgiler de Hurufat Defteri'nde birbiri ardınca 25 Muharrem 1242/1826 tarihinde kaydedilmiştir. Bu bilgilerden, vakfın tam olarak ne zaman kurulduğu tespit edilemiyorsa da, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren mevcut olduğu tahmin edilebilir.

Demirci'deki Kadirî tarikatının Eşrefiye koluna ait tekkede icrâ edilecek zikirlerle ilgili olarak, sadece büyük zikir halkası oluşturulup oturarak ve ayakta âyin yapılacağı belirtilmiş, ancak bu âyinde nelerin okunacağı tam olarak belirtilmemiştir.

Vakfiye, Demirci'de bulunan tekkelere ait, vakfiyesi tespit edilebilen iki tekkeden biridir. Vakfiyesi bulunan diğer tekke, Şehre Küstü mahallesinde inşa edilen Rufâi tekkesine aittir.³⁶

Tekkeye ait vakfiyenin Hurûfât Defterleri arasından çıkmış olması, Şer'iyye Sicili bulunmayan pek çok şehirdeki vakıfların vakfiyelerinin bir kısmının bu defterler içerisinde bulunabileceğini göstermiştir.

Demirci'deki Eşrefiye tarikatına ait camide sadece beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazları kılınmamakta, haftanın belirli günlerinde zikir âyinleri icrâ edilmekteydi.

Tarikatın âyinlerinin camide yapılıyor olması, tarikat mensubu olmayan cami cemaatinin de zaman zaman bu âyinelere katılmış olabileceğini akla getirmektedir. Hemen hemen pek çok tekke ve zaviyede olduğu gibi, Eşrefiye tarikatına ait bu tekkenin hücrelerinde fakirler ve dervişler ücretsiz barınıp yemek yiyebiliyorlardı.

Eşrefiye tarikatı, Emir Sulta'nın tarikatı ile Hacı Bayram-ı Veli'nin Bayramiye tarikatı ve Kadirî tarikatının karışımı bir tarikattı. Demirci'de tarikat mensuplarının az mı yoksa çok mu olduğunu belirleyecek elimizde veri olmasa da, Eşrefiye tarikatına ait tekkenin bulunduğu Sofular mahallesi bitişiğindeki Sinan Efendi mahallesinde Kadirî tarikatının İsmailiye koluna ait bir tekkenin daha var olması³⁷, Demirci'de Kadirîye tarikatı düşüncesini benimsemiş hayli kişinin olabileceğini akla getirmektedir.

Eşrefiye Tarikatının kurulduğu mahallede bulunan cami günümüzde hâlen "Tekke Câmiî" olarak bilinmektedir. Caminin çevresinde tekke müştemilatına ait olduğunu düşündüğümüz yerler günümüzde boş arsa olarak durmaktadır.

³⁶ Demirci Şer'iyye Sicili, Defter No: 388, s. 90.

³⁷ Ertan Gökmen, a.g.t., s. 149-150.

V-Vakfiyenin Transkribi³⁸

1- Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Tarîk-i Aliyye-i Kâdiriyeden mürşidü's-sâlikîn ve fahrü'l-mürşidîn Kayyumzâde Eş'şeyh Elhâc Mehmed Tahir Efendi Kâdiriyü'l-Eşrefî 2- nâm sâhibü'l-hayrîn Demirci Kazası mahallâtından Sofular mahallesi dâhilinde kâin dâhil-i havza-i tasarrufu olan menzili ittisalinde müstağni-i tecrîd ve tavsif 3- kendi mülkü arsa üzerine Zikr-i bâd Kadiri bir câmi-i şerîf müşîru'l-beyân bir ma'bed-i latîf rasîsü'l-erkân civâr-ı terhinmedârında iki beyt-i ulvî ve iki 4- hücre-i tahtanî ve iki çilehâne-i nurânî îcâr ve niyâtına muvafık olub şurûtu vakf ber-vech-i atî kalem-i şer'-i kavimle zabt ve tescil olunmak murâd 5- olunmağın cenâb-ı sâbiku'l-evsâf şeyh-i kerâmet-i ...? hazretleri meclis-i şer'-i şerîf şâmihü'l-imâd ve mahfel-i dîn-i münîf râsihü'l-evtadda vakf-ı âtiyü'l-beyân 6-lieclî't-tescil ve'l-itmâm emrû'l-vakf ve't-tekmîl mütevellî nasb olunmağla tevliyeti kabul eden Es'Seyyid Dervîş Hafız Mustafa Efendi mahzarında 7- vech-i makbul nehc-i serîrû'l-medlûl üzere ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î idüb sûtür-ı sâlifede mestur olduğu minval üzre 8- kendi arsa-i mülk-i sarîhimde bina eylediğim câmi-i şerîf-i âlişân ve hücerât-ı latîfe-i sedidetü'l-erkâm ve kurbünde vâki' etrâf-ı erbaası 9- Halil Oğlu Hasan ve Semerci Mustafa Oğlu Ahmed ve Küçük Hasan menzilleri ve tarîk-i hâs ile mahdûd iki beyt-i ulvî ve bir sofa ve bir miktar 10- havlu ve bir hâne-i ma-i câriyi müştemil bir bâb mülk menzili ve nefsi Demirci'de Serke tımârında kâin Hark Deresi kurbünde Elhac Ahmed Ağa 11- yeri nâm mahalde vâki' etrâf-ı erbaadan Emir Mehmed Oğlu Ali ve Emir Hasan ve Arap Ali bağları ve tarîk-i ânî ile mahdûd ve sipahisine 12- senevi beher dönümü para maktulu kûrumî mülk bir kıta yedi dönüm bağı ve evânî-i nühasiye bir kebîr ve sağır çorba sahanı ve bir çorba tası 13- ve üç nühas lenger ve iki nühas taam tepsisi ve bir nühas bakraç ve bir nühas abdest ibriği ve bir sağır nühas kazgan 14- ve bir adet nühas kahve güğümü bihasbeten lillahi'l-vâhid ve taleben limerdâtillahi's-samed vakf-ı sahîh-i şer'î müebbed ve habs-i sarîh-i mer'î muhalled ile 15- vakf ve habs eyleyüb câmi-i şerîf-i mezbûrda ale't-tertib Cum'a

ve lydeyn ve mefrûzât-ı mektûbe ve i'tikâfât ve ibâdât-ı merğûbe 16- edası içün izn-i ânî virüb şöyle şart eyledim ki: Menzil-i mahdûd-ı mezbûr câmi-i şerîf-i mezbûrda imâm ve hatîb 17- tarîka-i münîf-i mesturda şeyh-i lebib olanlara süknâ olub ber vech-i âti imamet ve hitabet ve tevliyet ve meşihat nevbeti tasarruflarına geçen 18- zevata süknâ olalar evânî-i nühasiye-i merkûme dahi kezâlik anın yedinde olub hücerât-ı mezkûrede sakin olan fukaraya tabh-ı taam 19- içün hasbe'l-âde isti'mâl oluna ve bağı merkumun kûrumü ma-yümkinü'l-islâh tımar ve ta'mîr olunub menâfi-i semerâtından 20- mukâta-i zemîni virildikten sonra, bir akçe cihet-i imamet ve bir akçe cihet-i hitabet ve bir akçe cihet-i meşihat ve bir akçe cihet-i tevliyet 21- ve bir akçe cihet-i müezzin olub câmi-i mezbûrda evkât-ı salât-ı hamse-i mefrûza tilâvet-i ezan ve ikâmet ve cemâat-ı Müslimine imamet 22- ve eyyâm-ı cum'ada ve iyâdda âlâ vechi'l-müteâl fi âmmeti'l-bilâd edâ-yı hizmet-i hitabet ve umûr-ı lâzime-i tevliyeti kemâ hüve'l-lâyık rü'yet 23- dâmen-i dermeyân-ı hüsn-i himmet iden zevât-ı cehdden merkûmeye mutasarrıf olafakat müezzinlik cihetine bir vakt ...? 24- ve savb-ı sadâi'l-eimmesine mutasarrıf olub kemâhüve hakkuhû edâ-yı hizmet eyleye ve bağı merkumun bakî hâsılatı hücerât-ı mezkûre sükkânınının 25- tamamıesine sarf oluna ve cuma ve düşenbe geceleri cemâatle ba'de edâ-yı salât-ı Cum'a halka-i bend-i zikr-i 26-hüdâ olunub kıyâmen ve kuûden tevhi'd-i zikr ve hazret-i Rabb-i Mecîd ve akab-i zikirde Kur'ân-ı Kerimden bir aşr-ı şerîf tilâvet olunub 27- hâsıl olan sevabı peder-i âlem-i efrûz kende? niyeten ve dem beyne'l ma ve't-fîn aktâb-ı cihan-tâb velâkin Rasûlüllah ve hâteme'n-nebiyyîn 28- nüktedân ve allemeke ma lem tekûn ta'lem rûşen-i beyân ene efsehu'l-Arab ve'l-Acem sultan-ı serîr ve fi fetedellâ sadr-ı nişîn fekanê 29- kâbe kavseyni ev ednâ habîb-ı yekta şefî'u arsa-i mahşer-i emîn muharrem esrarı subhanellezi 30- esra.....³⁹ der

³⁸ Vakfiyenin aslında satır numaraları olmayıp, transkriptteki numaralar okumada kolaylık olması amacıyla tarafımızdan verilmiştir.

³⁹ Buradaki ifade silikliği sebebiyle okunamamıştır.

cennet-i serâyiş-i enbiyanın kible ve melce-i aliyeye ekmelu's-salâh ve ezketta-hâyâ efendimiz 31- hazretlerinin ravza-i pak ve sertâb-nâklerine ve ervahı tayyibe-i âl ve eshâb-ı saadet ve iktisâb rıdvanullahi aleyhim ecmaîn 32- ve hazret-i şeyh kuddise sırrıhu's-sâmî ve ez şarken ta be garben mütevellidü'l hadd-i mağfiret-i subhâni'l-erkân 33- kâffe-i mü'minîn ve mü'minât ervahına ihdâ oluna ve hücerâtı mezbûreden biri zâviye-i mezbûrede müstecire berây-ı mesned-i irşâd 34- olan zâta mahsûs olub şâiri arâm-gâh-ı fukara ve derişân ve makarr-ı ehl-i zikr ve çile-keşân ola ve derişânın 35- idhâli ve ihracı şeyh efendinin muhavvel-i rey-i serîr ve meşiyeti olub dâr-ı nıfkı ve'l-hal? olunmamak üzre 36- vakt-i tam ve ihtimâm-ı sâlif-i kelâm olunarak ber-i'tikâd ve bermezheb kimesne bir an tevfik olunmayub makarr-ı ehl-i sünnet ola 37- din-i lâbisi libâs müsteâr hayat oldukça câmi-i şerîf-i mezkûrun imamet ve hitabet ve tevliyet ve halka-i münîf-i 38- mesturun meşihat hizmetleriyle müşerref olub, şurût-ı mezkûreyi ibtâl ve tebdil ve istibdâl-i tahvil ve't-teksîr ve taklîl merraten ba'de 39- uhra yedimde meşiyetimde ola nakd-i giran-mâye-i ömr-i azizi teslim-i hazînadâr-ı ervah eylediğimde, evlâd-ı zükûrumun ekberi ve erşed-i evlâdı ve evlâdı ve evlâd ve evlâddan batnen ba'de batnin ve ferâğan

gıbbe aslin 41- evtenâselü? ekber ve erşedi mutasarrıf olalar ba'de'l-inkırâz neûzûbillah min gadabi'l-feyyaz Tarik-i Aliyye-yi Kâdirîyyeden 42- mücâz ve müstahlef bir lebîb-i kâmil ve edib âgah-dil zât mutasarrıf ola deyu ta'yîn-i şurût ve tebyîn-i kuyûd eylediği bir kıt'a 43- vakfiye-i ma'mûlû'n-bihâsının mazmunu şer'i şerife mutabık ve sebk ve serdi kâide-i fenn-i sakka muvafık olub ol vecihle ihticâca 44- sâlih ve kayd-ı i'tibâra lâyük olmağla vakfiye-i mezkûre bi-ibârethâ askerî rûznameçesi kalemine kayd ve yedinde ibkâ ve tevliyet-i 45- mezkûre için yedine berât-ı âlişân i'tâsını vakf-ı mezbûrun vâkıfı ve bi'l-meşruta mütevelliyeti Kayyumzâde Şeyh Elhâc 46- Mehmed Tahir Efendi'nin istidâ-yı inayet eylediğini sâdır olan emr-i âlişâna imtisâlen Mahmud Paşa mahkemesi naibi 47- Ahmed Necib zîde ilmuhû ilâm etmeğin ilâmı mücebince askerî rûznameçesine kayd ve tevliyeti için müceddeden berât i'tâ oluna deyu 48- fi 25 Rebiü'l-Ahir 1242 gün tarihiyle müverrah ve musahhah fermân-ı âli sâdır olmakla sâdır olan fermân-ı âli mücebince vakfiyye-i mezkûre kalem-i mezbûre 49- ba'del kayd bermuceb-i şart-ı vâkıf tevliyet-i mezkûre merkuma tevcih buyruldu. Yevm 25 (Muharrem 1242)⁴⁰

⁴⁰ Vakfiye sonunda verilen bu tarih, vakfiyenin hurufat defterine kayd edildiği tarihi göstermektedir.

Prof. Dr. Atillâ ÇETİN

SİCİLL-İ AHVÂL DEFTERLERİ VE DOSYALARI HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Osmanlı devletinin hizmetinde çalışan, müslüman olan, olmayan bütün memurların biyografilerinin kaydedildiği ve hizmetlerindeki değişikliklerin takip edildiği aşamaları gösteren sicillerin tutulması hususunda ilk ve önemli bir çalışma, II. Abdülhamid dönemi başlangıcında, 13 Safer 1296/5 Şubat 1879'da, 'Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu ile olmuştur. İlk defa olarak, şer'iyye, askeriye ve zaptiye dışında kalan, dahiliye, mülkiye, adliye, maliye, evkaf vb. gibi dairelerdeki bütün personelin en büyüğünden, en küçüğüne kadar herkesin biyografisi kaydedilmiştir. Memurların doğru ve ayrıntılı biyografik sicillerinin tutulması zorunluluğu getirildi ve adı geçen komisyonun çalışmaları sonucunda, bütün memurların biyografik kayıtlarının defterlere geçirilmesi gerçekleşti. Bu konu, Osmanlı devlet personel rejimi konusunda bir reform niteliğindedir. Bu dönemde sadrazam, Tunus'ta reform çalışmaları ile tanınmış olan Tunuslu Hayreddin Paşa'ydı. İş, önem ve ciddiyetle yürütüldü. Komisyon başkanlığına değerli bir vezir atandı. Kısa sürede tanzim edilen 200 adet büyük boy sicil defterine 92.137 devlet memurunun biyografileri kaydedilmiştir. Bu kaynak, personelin tayin, terfi, azl, vb. gibi konularda devlet hizmetlerine büyük yarar sağladı. Günümüzde ise, tarihçiler ve araştırmacılar için, 19 ve 20. yüzyılın başı Osmanlı bürokratlarını birinci elden, güvenilir bir kaynaktan öğrenmek olanağı sağlamaktadır. Sicill-i Ahvâl Defterlerine temel olmak üzere, her memur birer sicil belgesi (sicill-i ahvâl varakası) doldurmuş, verdiği bilgilerin doğru olduğunu beyan etmiştir.

Daha sonraki yıllarda, bu defterlerin devamı niteliğinde, memur sicil dosyaları tutulmuştur. Böylece defterler ve sicil dosyaları sayesinde 200.000'i aşan devlet memurunun biyografileri zaptedilmiştir. Bu rakamlar gerçekten önemli bir toplamdır.

Başlangıçta sadece bürokratik gereksinimlere cevap vermek için teşekkül ettirilen bu defterler ve dosyalar, zamanla çok değerli bir arşiv fonu haline almıştır.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu ve çalışmaları

Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu ve amaçları 13 Safer 1296/5 Şubat 1879 tarihli irâde-i seniyye'de açıklıkla belirtilmiştir. İlk zamanlarda "Sicill-i Ahlâk" tabiri kullanılmış, sonra "Sicill-i Ahvâl" olarak geçmiştir. Konunun açıklığı ve daha iyi anlaşılması için bu kıymetli belgeyi aşağıda bütünüyle alıyoruz:

"Atüfetlü Efendim hazretleri

Malûm-ı âli buyurulduğu vechle mansûb ve ma'zûl kâffe-i vükelâ ve vüzerâ hazerâtıyla bi'l-cümle me'mûrînin ism ve tarih-i rütbelerini ve menşe ve sîretleriyle esbâb-ı infisallerini muhteva etrâfıca defterlerinin tanzimi esâsen ve maslahatten pek lâzım olub bu bâbda mukaddemâ Makâm-ı sadârete bazı *tenbihât-ı seniyye şerefvâki'* olduğu dahi kayden anlaşılması ve sunûf-ı memûrîn-i saltanat-ı seniyyeden kazâ kaymakamlığı silkinde bulunub me'mûriyet istidâsında bulunanların tercüme-i ahvâli Bâbiâli'de mün'akid komisyon-ı mahsûsunca bi'ttedkik içlerinden şâyân-ı istihdâm görünenlerin komisyon-ı mezkûrun mazbatası üzerine bi'l-istizân müteallık buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i Pâdişâhî mucibince nasb ve tayin olunmakda ise de, bunların yine muntazam bir sicill-i ahlâki olmadığı gibi me'mûrîn-i sâirenin sûret-i intihâbı dahi bir esasa müstenid olmadığından kâffe-i me'mûrîn-i devletin ahvâli mazbût ve ma'lûm olmak ve içlerinden açıkta ve me'mûriyet istidâsında bulunanların sicill-i ahlâka mürâcaatla intihâb ve tayin kılınmak üzere ba'demâ me'mûrîn-i askeriye ve şer'iyyeden mâ'adâ Sadâretten nâhiye müdirlerine kadar mansûb ve ma'zûl bilcümle me'mûrîn-i mülkiye ve adliye ve mâliyenin menşelerinden şimdiki buldukları mesleklerine kadar kendülerinden birer *tercüme-i hâl varakası* talep ve ahz olunub ve onun üzerine

A.Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, 40; a.y., *Guida Degli Archivi Dell'Impero Ottomano.*, Roma 1985, 56; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, 286-287.

lâzım gelen tahkikât ve tedkikâtın icrâsiyle mükemmel bir sicill-i ahlâk tanzimi zımında münâsib zevâtdan mürekkeb hemân bir komisyon teşkili muktezi görünmüş ve el-yevm Bâbîâlî'de mün'akid olan komisyonun meşâgil-i hâzırası bu işi ifâya gayr-i müsâid bulunmuş olduğundan tanzim olunacak ta'limât-ı mahsûsa dâiresinde ifâ-yı vazife etmek üzere ayrıca bir komisyon teşkiliyle Paris Sefiri sâbık devletlü *Arifi Paşa* hazretlerinin riyâsete ve a'yândan devletlü *İrfan Paşa* ve semâhatlü *Tahir Efendi* hazerâtıyla yine a'yândan saadetlü *Serviçin Efendi*'nin azâlığa ta'yinini ve Bâbîâlî'nin adem-i müsâ'adesinden nâşî bunlar için oda tefriki kabil olmadığından komisyon-ı mezkûrun müşârünileyh *Arifi Paşa*'nın hanesinde ictimâ'yle vukû' bulacak masraflarına medâr olmak üzere Reis-i müşârün-ileyhe a'yânlık maâşına zamîmeten onbin ve müşârün-ileyh *İrfan Paşa*'ya kezâlik zamîmeten beşbin ve *Tahir Efendi* ile *Serviçin Efendi*'ye yine a'yânlık aylıklarına ilâveten ikişerbin beşyüz ve bir de bu işin bir cihet-i mühimmesi dahi işbu sicilin bir sûret-i muntazamada ve ba'dezin dahi ale'd-devâm vukûâtı yürüdülecek yolda tertib ve tanzimi mes'lesi olduğundan ona göre defterler tutulmak ve komisyonun umûr-ı tahririyesinde istihdâm olunmak üzere Bâbîâlî ve devâir-i sâire aklâmından ta'yin olunacak ketebenin umûmuna da altıbin gurus ki cem'ân yirmialtı bin gurus maâş-ı muvakkat tahsisıyla işbu maâşların bu sene verilecek mikdarının dahiliye zuhurât tertibinden tesviyesi ve sene-i atıyyeden itibâren usûl ve emsâline tevfiikân bûdçeye ilâvesi tensib olunmuş ise de icrâ-yı muktezâsı hakkında her ne vechle emr ü fermân isâbet-beyân-ı hazret-i Şehinşâhî müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfinin infâzına ibtidâr edileceği beyânıyla tezkere-i senâverî terkim kilındı efendim fî 12 S(afer) sene (12)96 M

Ma'rûz-ı çöker-i keminelidir ki Resîde-i dest-i ta'zim olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsafâneleri manzûr-ı âli-i hazret-i Pâdişâhî buyurulmuş ve ber-mûcib-i istizân mu'âmelât-ı mukteziyenin icrâsi müteallik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Şehinşâhî mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emrindir fî 13 S(afer) sene (12)96².

Bu irâde-i seniyyede açıklıkla görüldüğü gibi, komisyonun kuruluşu, üyeleri, defterlerin temini, yazım işinde kullanılacak yazıcıların saptanması ve komisyonun toplanacağı yer belirlenmiştir. Harcamalar için karşılığı ve gelecek yıl bütçesinde yer alması öngörülmüştür.

Komisyonun çalışmalarını ve kanunî esasların saptanmasını ve gerekli olan yazım malzemelerinin hazırlanmasını, arşiv belgeleri ile izlemek mümkündür.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun çalışmaları

Komisyon *Arifi Paşa*'nın Çağaloğlu'ndaki konağında çalışmalarını yürüttü. Çalışmalar için gerekli sicill-i ahvâl varakaları, defterler ve cetveller ve lüzumlu başka evrakın basım ve hazırlanma işi devlet basımevi olan Matbaa-i âmire'ye sipariş edildi. Masrafların karşılanması için onbin kuruşun hazineden verilmesi için Sadâret ve Maliye Nezâreti arasında bir dizi yazışmalar yapıldı. Bir belgede, "..Hazinece 1295 senesi Dahiliye müteferrikası tertibinden mahsûben icrâ edilmek ve şimdilik Komisyon Riyâsetine zimmet kayd olunmak üzere meblağın Hazine-i celîleden tesviye ve ifâsı.." emrediliyor-du³. Günümüze ulaşan sicill-i ahvâl defterlerinin kalitesi, sağlamlığı, kâğıdının ve cildinin en iyi cinsten olması, devletin bu işi önemle ele aldığı bir kanıttır.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun çalışmalarında hukukî temel olmak üzere irade-i seniyyede öngörülen yönetmelik hazırlandı.

"Ahvâl-i memûrîn sicili komisyonu talimâtı" adıyla tek büyük sayfalık ve onbeş maddelik yönetmelik 10 Rebîü'l-evvel 1296- 19 Şubat 1294/3 Mart 1879 tarihini taşıyordu. Buna dayanarak, tercüme-i hal varakaları bastırıldı ve nasıl doldurulacağı açıklandı. Her zatın isim ve şöhreti, babasının adı, doğum tarihi ve yeri, okuduğu okullar ve tahsili, diploması olup

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), İrâde-Dahiliye, yıl: 1296, nr. 63473.

³ BOA, İrâde-Dahiliye, yıl: 1296, nr. 64406 (*Arifi Paşa*'nın Maliye ile yazışmaları).

olmadığı, hangi yabancı dilleri bildiği, konuşabildiği ve yazabildiği (tekellüm ve kitâbet), eser ve telifâtı olup olmadığı, aldığı nişanlar cezalar vb. hususların yer alması istenmekteydi.⁴ Devlet memurları iki sınıf olarak ele alınmış olup, birinci grubu irâde-i seniyye ile tayin olunanlar, ikinci grubu ise irâde-i seniyyesiz (valilerin yaptıkları tayinler gibi) atananlar. 12 Rebîül-âhır 1297-11 Mart 1296/23 Mart 1880 tarihli ek bir talimât-nâme sicillerin tutulması hususunda bazı açıklamalar ve özellikle taşradaki uygulamada aksak yönleri yeni bazı hükümler getiriyordu. Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun tuttuğu defterler "Sicill-i umûmî", her daire ve vilâyetin tutacakları ise "Sicill-i husûsî" olarak adlandırılıyordu.⁵ "Tercüme-i hâl evrakının hıfz ve lede'l-hâce kolaylıkla bulunmak üzere komisyonca otuzaltı hücere (harflere göre) bir dolap imâli.." isteniyordu. Yabancı dil konusunda, konuşma ve yazma yeteneği yoksa, o dilde "tekellüm ve kitâbet ederim" denilmeyip, "okudum, aşınayım" şeklinde yazılacaktı. İkinci talimât böylece açıklıklar sağlama amacındaydı.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu Başkanı Arifi Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadâretten azli üzerine 9 Şabân 1296/29 Temmuz 1879'da Başvekilliğe atanması dolayısıyla, Komisyon Başkanlığı Arifi Paşa'nın önerisi üzerine, 11 Şabân 1296/31 Temmuz 1879 tarihinde İrfan Paşa'ya verildi.⁶ İrfan Paşa da 1304/1886 yılına kadar bu görevde kaldı. Onun halefi ise, 11 Muharrem 1298/13 Aralık 1880 tarihinden beri Komisyonda üye olarak çalışan, Ayân azası Bursalı Ali Rıza Efendi olmuştur. Ali Rıza Efendi, önce üye, sonra başkan olarak bu önemli Komisyonda başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Yardımcıları arasında, Servîçin Efendi, ayândan Kemal Paşa, Halil Efendi, Rıza Bey, Osman Nuri Bey, Nâzır-zâde Hamdi Bey, Nâîli Bey, Nefî Efendi, Mehmet Ali Cemal Bey, Şevki Bey ve başkaları söylenebilir. II. Abdülhamid döneminde düzenli ve hacimli olarak yayınlanan Devlet salnâmelerinde her yıl Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun umumî heyeti, hususi komisyonları ve şubeleri bazen kısa, bazen ayrıntılı olarak yazılmıştır.⁷

Çünkü Komisyonun yıllar içinde teşkilat ve kadrosu genişlemiş, bütün nezaretler, devlet daireleri ile vilâyetler ve müstakil livâlarda, merkez Komisyon ile bağlantılı şubeleri oluşturulmuştur. Ali Rıza Efendi'nin başkanlık döneminde, kuruluş genişlemiş, yeni bazı talimâtlar yapılmıştır. Zaman içinde ad değişikliği de olmuş, "Bâbrâli Sicill-i Ahvâl Komisyonu Umûmîsi" şeklini almıştır. Kuruluş şemasında bir reis, bir müdiriyet-i umûmiyye, muavinler, tahrir heyeti vardı. Müdür-i umûminin yönetiminde Kuyûdât, Tahrirât, Evrâk ve Salnâme (1306'dan itibaren Devlet salnâmelerinin çıkarılması sonradan bu komisyona verilmişti) adlı dört kalemi vardı. İlk iki kaleme Tescilât, Tedkikât adının da verildiği görülmektedir. Komisyonun, Sadâretten başlamak üzere, bütün nezaretlerde, emanet ve sandıklarda (Mülkiye-askeriye tekaüd sandığı) birer müdür idaresinde şubeleri, vilâyetlerde Mektupçuların, müstakil livâlarda Tahrirât Müdürlerinin başkanlığı altında husûsi komisyonları vardı. Böylece, tüm devlet memurlarının sicilinin yazımı için Komisyonun teşkilâtı, en alt idarî birimlere kadar yayıldı. Hepsi merkezdeki Komisyona karşı sorumlu idiler.⁸

Sicill-i Ahvâl Komisyonu Reisi Bursalı Ali Rıza Efendi değişik tarihlerde Sadârete ve Sadâret Müsteşarlığına sunduğu arıza ve hususi tezkerelemlerle, çalışmaların iyi yürümesi için önerilerde bulunmuş, aksayan yönleri içtenlikle göstermiştir. 21 Safer 1309/25 Eylül 1891 tarihli özel ve resmi arzlarında komisyonun kuruluşundan beri geçirdiği safhaları açıklamaktadır. Bunlardan birincisi, sicil ve kayıt hususunda rastlanılan zorluklardır.

⁴ BOA, Yıldız Esas Evrakı: (bundan sonra YEE) 37/47-38/47/113.

⁵ BOA, YEE; 37/47-37/47/113.

⁶ BOA, İrâde-Dahiliye, yıl: 1296, nr. 64082 (Arifi Paşa'nın arzı ve irâde-i seniyye).

⁷ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, yıl: 1301, 150; yıl: 1302, 172; yıl: 1303, 150; yıl: 1304, 157; yıl: 1305, 148; yıl: 1306, 348, 372; yıl: 1307, 394-416; yıl: 1308, 400-401; yıl: 1309, 428-429; yıl: 1311, 200-205; yıl: 1312, 306-312 yıl: 1313, 210-217 ve diğer salnâmeler.

⁸ BOA, YEE: 37/47-35, 36/47/113; Ayniyat Defteri, Şurâ-yı Devlet, nr. 1429; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, İstanbul 1314, 52. Sene, 214-221.

Merkez ve taşrada elli yedi şube ile ilişkiler, gelen belgelere dayanarak sıhhatli ve doğru biyografi yazma konusu bulunmaktadır. İkincisi, komisyonun yer ile ilgili sorunları ve eleman ve maddî destek konularıdır. Sicill-i Ahvâl Komisyonu ilk kuruluşunda *Arifi Paşa*'nın konağında toplanmıştı. Sonra Bâbîâlî'nin üst katında birkaç oda verilmişti. 1885'te oradan çıkarılarak, eski zaptiye binasında yer gösterilmiştir. Ancak binanın eskiliği, Bâbîâlî odacılarının evrakı kayd için getirip götürmeleri gibi mahzurlar dağınıklığa neden olmaktadır. Bundan kurtulmak için tekrar Bâbîâlî binasında oda verilmesi, veya Bâbîâlî karşısındaki küçük kira evlerinden birinde hizmete devam etmesinin uygunluğunu *Ali Rıza Efendi* özellikle vurgulamaktaydı.⁹ Bu arada, Sicill-i Ahvâl Müdür-i Umumîsi *Nâzır-zâde Mahmud Hamdi* 21 Şa'ban 1309/20 Mart 1892 tarihli arızasında, Devlet-i aliyye salnâme-i umûmîsinin ıslahı için, Hariciye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi Müdüriyetinde iken bu nezaretin ikinci sene nezâret salnâmesinde olduğu gibi, salnâme-i umûmiyenin dahi hüsn-i tertip ve tab' ve temsili ve diğer hususların uhdesine havalesi' hakkında bir muntıra sundu. Sicill-i Ahvâl Reisi *Ali Rıza Efendi* de 23 Şaban 1309/22 Mart 1892 tarihli arızası ile olumlu görüşlerini Sadâret'e bildirdi.

Kitap, kültür ve arşiv konularına büyük değer veren genç Sadrazam *Ahmed Cevad Paşa*'nın sadâret döneminde Sicill-i Ahvâl'e verilen önem ve imkânlar arttırıldı. *Ali Rıza Efendi* bazı sorunları Sadârete bildirdi. Tarihsiz olmakla beraber, ifadesinden 1312/1894 yılında kaleme aldığı anlaşılabilir bir arızası, Komisyonun 16 yıllık çalışmalarını ve bazı karşılaşılan müşkülleri ve tescil ve kuyûd işlerini anlatıyordu.¹⁰ Özellikle "vilâyetler, elviye-i müstakile ve devâir-i merkezîyede talimât gereğince teşkil olunmuş altmışdört şube ile ilişkiler sonucu, şimdiye kadar yirmiüçbün mikdarının, yarım milyon evrâkı müteneviâ ve muhtelifeden tedkik-i amîk ile hal ve tasfiyesiyle Bâbîâlî'lerindeki sicillât-ı umûmiye ve şubelerdeki sicillât-ı husûsiyeye karşılıklı kayd ve tescili.." yapıldığını bildiriyordu.

4 Muharrem 1312/7 Temmuz 1894 tarihli

irâde-i seniyye ile, Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun ıslahı hususunda, yine *Ali Rıza Efendi*'nin başkanlığında, yeterli derecede üyeden oluşması ve yeniden teşkili hakkında kararlar alınmıştır. Komisyonun daimî ve müstakil olması bilhassa belirtilmiştir. Komisyonunda, *Rıza Efendi* ile müdir-i umûmî ve dört yeni azânın bulunması öngörülmüştür. Bunlar Şurâ-yı Devlet Bidâyet Müdde-i Umûmîsi *Cemal Bey*, Şurâ-yı Devlet azâsından *Nef'i Efendi*, Dâhiliye Dâiresi Başmuavini *Nâili Bey*, ve Bâbîâlî Tercüme Odası müteheyyizân-ı hülefâsından *Şevki Bey*lerdi. Bu yeni üyelerin maaşlarına bir miktar zam bu irâde-i seniyyede gösterilmiştir.¹¹

Ali Rıza Efendi ile yeni üyeler arasında "Tescilât ve tezyilât" evrakı ile ilgili işlemler hakkında bazı görüş ayrılıkları doğdu. Yeni üyelerin bazı konularda sicillerin "sûret-i cereyânını birden bire mugâyir-i maslahat görmeleri" yıllardan beri işin içinde olanlar tarafından yadırgandı. Sicillerin "pek uzun sözlere tahammülü olmadığı" özellikle vurgulandı. Ahiçelebi kaymakamının sicilinin yazımı bu aşamada bir anlaşmazlık konusu oldu. *Ali Rıza Efendi* yıllardan beri titizce yürütülen işlerin güvenli olduğunu ve 14 yıldan beri görevli bulunduğu Komisyonun çalışmalarını ve yapılan işin doğruluğunu savundu. Mesai arkadaşlarından gördüğü gayreti de beyan etti. Sicillerin uzun veya kısa olması, her türlü işlemlerin kaydının güçlüğü genelde bu tür tartışmalara yol açabiliyordu. *Ali Rıza Efendi*'nin 11 Muharrem 1298'den 11 Rebülevvel 1312-13 Aralık 1880-11 Eylül 1894 tarihine kadar hizmetleri sıraladığı arızası bu açıdan anlamlıdır.

Sicill-i Ahvâl Komisyonu ve şubeleri, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar görevlerini sürdürdüler. Kimi zaman müstakil bir komisyon olarak, kimi zaman da başka görevler üstlenerek veya ad değişikliğine uğrayarak. Nitekim 19 Receb 1314/24 Aralık 1896 tarihinde "*Sicill-i Ahvâl*" ve "*İntihâb-ı Memûrîn*" komisyonları fes-

⁹ BOA, YEE; 14/1239/126/10; 14/1339-2/126/10.

¹⁰ BOA, YEE; 14/1339-1/126/10.

¹¹ BOA, İrâde-Dahiliye: yıl: 1312, 4 Muharrem 1312, nr. 14.

hedilerek, onların yerine kaim olmak üzere, "Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu" teşkil ve tesis edildi. Komisyonun başkanlığına Hüdevendigâr Valisi *Zihni Paşa* ve azalığa İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu eski başkanı *Hüseyin Hamid beyefendi* tayin edildiler. Başka üyeler de atandı. Komisyonun teşkili ile ilgili nizamnâmesi hazırlandı. Padişah tarafından seçilen altı üyesi olacaktı. Münfesihi iki komisyonun ve şubelerinin müdür, memur ve ketebesini, yeniden iki şubeye taksim olunarak, biri tahrir, diğeri tescil işlemlerini yapacaklardı. Komisyon vazifece hiçbir daireye bağlı değildi. Ancak reis ve üyelerin azl ve nasb-ları Sadâretten bilistizân irâde-i seniyye ile vuku bulacaktı.

II. Meşrutiyetin ilânını müteakip, *Kâmil Paşa'nın* sadâreti döneminde, Dahiliye Nezâretinin başvurusu üzerine, memurların seçiminin nezâretin sorumluluğu altında olması lüzumuna mebni, Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu lağv olunarak, memurların tercüme-i hallerinin tescil ve tezyil işlemlerini yürütmek üzere, "Sicill-i Ahvâl-i Memûrîn Komisyonu" kurulmasına karar verilmiştir. Bir Reis ve dört üyeden mürekkep bir heyet teşkil edilerek, Dahiliye Nezâretine bağlı olacaktı. Lağv olunan komisyondan yeterli kâtipler ile kitabet işleri yürütülecekti. Bu konudaki irâde-i seniyye 16 Ramazan 1326-29 Eylül 1324/12 Ekim 1908 tarihini taşıyordu¹². Bu buyruğun Takvim-i Vekâyi ile neşr ve ilânı 23 Ramazan 1326-6 Teşrin-i evvel 1324 numero: 19'da idi.

II. Meşrutiyet döneminde Sicill-i Ahvâl konularında başka irâde-i seniyyeler de çıkarılmıştır. Örneğin, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın* sadâretinde, Bâb-ı Fetvâ'da müesses ve önceden Komisyona bağlı sicil şubesinin "Sicill-i Ahvâl-i Memûrîn Kalemi" namıyla müstakilen idaresiyle, terâcim-i ahvâl varakalarından alınacak harç hakkında, 6 Cemâziyel-evvel 1327-11 Haziran 1325/26 Mayıs 1909 tarihli irâde-i seniyye yayınlandı.¹³ Sadrazam *Gazi Ahmet Muhtar Paşa* zamanında, 1 Zilkade 1330-29 Eylül 1328/13 Ekim 1912 tarihli bir irâde-i seniyyede ise, Dahiliye Nezâretinde tekrar teşkil kılınan İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu'na nezâret sicill-i ahvâl

kalemleri müdürlerinin de azâ sıfatıyla katılmalarını tensib buyuruyordu.¹⁴ Bu tür idarî tasarruflara ait başka emirler de bulunmaktadır. Dahiliye Nezâretinin İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren sicilleri "dosyalar" halinde tanzim edilmiştir. Mamelât dosyaları şeklindedir. Özlük hakları ile ilgili birçok bilgi bulunabilir.

Sicill-i Ahvâl-i Memûrîn Komisyonu 1922 yılına kadar görevini yürütmüştür.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinin ve dosyalarının zenginliği: Mükemmel bir arşiv fonu

1879-1922 arasında, 40 yılı aşan bir sürede teşekkül eden bu zengin hazine, Osmanlı devlet memurlarını tanımamıza geniş imkânlar sağlayan mükemmel bir arşiv fonudur. Osmanlı Devleti'nin sona ermesinden sonra "*Mülga Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl (Umûmî) Defterleri*" adıyla adlandırılan 200 defterde, 1909 yılına kadar ki 92.000 memurun biyografik kayıtları bulunmaktadır. Memurun adı, baba adı ve doğum tarihine göre fihristleri tanzim edilmiş ve yeni yazı ile 17 cilt halindedir.

Nezaretlerde kurulan Sicill-i Ahvâl Müdürlüklerinin çalışmaları sonucunda, o nezaretlerin görevlilerinin sicil ve dosyaları teşekkül etmiştir. Buna nazaran, önemli bir merkezi kuruluş olan Şurâ-yı Devlet'in ilga tarihi olan 1 Teşrin-i sâni 1338'e kadar ki kendi memurlarına ait isimleri göre sicil defterleri ve dosyaları saklanmıştır. *Hazine-i Hassa Nezareti* memur ve müstahdemlerinin sicil defteri 11 adet olup, kolayca biyografi ve hizmetleri *Hariciye Nezareti* sicilleri, 18 karton içinde, 1-771 sıra numaralarına göre tanzim edilmiştir. Bütün dış görevlerde bulunan ve nezaret dahilinde çalışanların, nazır, sefir, konsolos, şebender, vb. biyografileri bulunabilir. Bazı salnâmelerde de Osmanlı Hariciyesinde çalışanların biyografileri

¹² *Düstür*, tertib-i sâni, c. 1, 90-92.

¹³ *Düstür*, tertib-i sâni, c. 1, 322-323.

¹⁴ *Düstür*, tertib-i sâni, c. VI, 5.

yayınlanmıştır. Örneğin, Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın biyografisinin 1306 yılı salnâmesinde yer alması gibi. Diğer nezaretlerin de buna göre sicilleri tutulmuştur. Sadâret'te çalışanların sicilleri ayrıca tutulmuştur.

Biyografi araştırmalarında vazgeçilmez bir kaynak: Birkaç tipik çalışma.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinden ve dosyalarından yararlanarak birçok kıymetli araştırmalar yapılmıştır. Tanınmış bazı kişiler hakkında birçok yanlış ve eksik bilgiler bu kaynak sayesinde doğru olarak yazılmıştır. Örnek olarak, merhum Prof. Dr. Kaya Bilgegil, Mehmet Akif hakkında en doğru biyografiyi bu sayede yazmış ve yanlışları düzeltmiştir.¹⁵ Merhum hocamız Prof. Dr. Münir Aktepe, Mehmet Salâhi Bey hakkındaki araştırmasında sicillerden yararlanmanın önemini göstermiştir.¹⁶ Mücellidoğlu Ali Çankaya'nın hazırlamış olduğu devâsâ Mülkiye tarihi ve Mülkiyeliler adlı 8 ciltlik eserinde merhum Seyfeddin Özege tarafından Başbakanlık Arşivi'nde yapılan araştırma sonucu 1859-1922 arasında 1847 mülkiyelinin biyografileri çıkarılmış ve bu eserde kullanılmıştır.¹⁷ Adnan Akgün, "Edebiyatçılarımızın resmî hâl tercümeleri" adlı dizi makalelerinde birçok ünlü edebiyatçımızın biyografilerini bu sicillere dayanarak ortaya koymuştur.¹⁸ Fransız tarihçisi ve türkoloğu

Olivier Bouquet, Umûmi sicillerde "Paşa" unvanlı 450 kişi saptamış, ve bunlar üzerinde araştırmalarını sürdürmektedir. Sadık Albayrak, Şer'iyye ve Meşihat arşivlerindeki sicilleri inceleyerek 2400 civarında son devir Osmanlı din ulemasının biyografilerini yayına hazırlamıştır.¹⁹ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Sonuç olarak, Sicill-i Ahvâl defterleri ve dosyaları sayesinde 200.000'e yakın Osmanlı bürokratinin doğru olarak tanınması, olanaklarına sahip bulunmaktayız. Bu gerçekten büyük bir rakamdır. Bu kaynak ileride yazılabilecek ciddi biyografi ansiklopedilerine de temel teşkil edebilecektir. Günümüzde yapılan münferit biyografik çalışmalarda (Ahmet Şakir Paşa, Ahmet Cevad Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi) Sicill-i Ahvâl verilerinden geniş şekilde yararlanılmaktadır.

¹⁵ M. Kaya Bilgegil, *Mehmet Akif'in resmi hâl tercümesi*, Erzurum 1971, 3-5 (Sicill-i ahvâl Defteri 175, 147).

¹⁶ M. Münir Aktepe, "Mehmet Salâhi bey ve mecmuası. "Tarih Dergisi, c. XVI, sayı: 21 (Mart 1966), 15-38 (Sicill Defteri 72, 179).

¹⁷ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, c. I, XXII.

¹⁸ Adnan Akgün, "Edebiyatçılarımızın resmî hâl tercümeleri" *Yedi iklim*, sy. 32 (Kasım 1992), 60-62-sy. 49 (Nisan 1994), 91- (dizi yazı; ay., aynı başlık ile, *İlmî Araştırmalar*, 2, 229-246 ve dğr.

¹⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980-81, 5 cilt.

عطفیه
اصم
صغری
کذا بان تاویسه بونه کمالی تاویسه قیسیونک ایسی رود صوره تده بدوشی اوشی حسد رومی مقصی کوزینه سینه اعصابه رونه عرقانه خفیه کین عمانه معانه صبره
المقدوره اولیسی بیلیک عرقیسی مقصی قیسیونه سئوره یاسه لغب ونیس قیسیونه کسندم سئوره عضا وکتک وشی حسدیه تقرری ومانه کوهی معانه خزانه مانه اولی
صاحب کی کله اولیسی الحج اولیسه هوز وعلما الهمینه صغریه ملایا شرفه صغریه سوزوالی مطوبه صغریه اجدانه ایله اولیسی بیله سئوره تاویسه قیسیونک

عاریه
الاصم
عاریه

عاریه
اصم
صغری
کذا بان تاویسه بونه کمالی تاویسه قیسیونک ایسی رود صوره تده بدوشی اوشی حسد رومی مقصی کوزینه سینه اعصابه رونه عرقانه خفیه کین عمانه معانه صبره
المقدوره اولیسی بیلیک عرقیسی مقصی قیسیونه سئوره یاسه لغب ونیس قیسیونه کسندم سئوره عضا وکتک وشی حسدیه تقرری ومانه کوهی معانه خزانه مانه اولی
صاحب کی کله اولیسی الحج اولیسه هوز وعلما الهمینه صغریه ملایا شرفه صغریه سوزوالی مطوبه صغریه اجدانه ایله اولیسی بیله سئوره تاویسه قیسیونک

عقودنامه اتمم عقودی

ماکر نظایط مجاره فی سابق اویوب لغاخص و تقسیم قلم ترکه ماکنه منیاد اوله حق و حجاب حق احوال قیسو ایچمه بعضی اولوب مطبق علمیه سیار سی اریق و قسود و لایم
سار بعضی اولوب قیسو تسلیح منسه حربه جلد در اوله یک قوشک اعطای لؤلی کوشکله اولیغی و کواولانده مصارفک مقار و مقارانی سیه منیاد و اویج حدت و
اورزی حربه مطبوعه سنی و اعلی مقدر زینده کسولی اجرا اولان و سمدلان قیسو منور ریاسته رتبه قیادلی اولورده منکر اوله مصارفک حربه جلد در سوج و ایمان
حجق اولورده ادرسیه حریف یار ساکی منیاد و قسودور و اولوز اهر حکم جیلان اجازت اشاده اریجی بایم ترکه ماکره ماکوری برقم اولان اتمم عقودنامه

عقودنامه اتمم عقودی
سار بعضی اولوب قیسو تسلیح منسه حربه جلد در اوله یک قوشک اعطای لؤلی کوشکله اولیغی و کواولانده مصارفک مقار و مقارانی سیه منیاد و اویج حدت و
اورزی حربه مطبوعه سنی و اعلی مقدر زینده کسولی اجرا اولان و سمدلان قیسو منور ریاسته رتبه قیادلی اولورده منکر اوله مصارفک حربه جلد در سوج و ایمان
حجق اولورده ادرسیه حریف یار ساکی منیاد و قسودور و اولوز اهر حکم جیلان اجازت اشاده اریجی بایم ترکه ماکره ماکوری برقم اولان اتمم عقودنامه

مقدمه عقودنامه و کاتنه عقودنامه

عقودنامه اتمم عقودی

مقدمه عقودی جو برین و برین کس اولور قوسو کجه برین اولورده و قاتر و حذولک مطبق علمیه و قسود اولورده اتمم عقودنامه اتمم عقودی
ایچمه مده مقدم مطبق علمیه و برین و برین کس اولور قوسو کجه برین اولورده و قاتر و حذولک مطبق علمیه و قسود اولورده اتمم عقودنامه اتمم عقودی
زبور و قسود اولورده اتمم عقودنامه اتمم عقودی اتمم عقودنامه اتمم عقودی اتمم عقودنامه اتمم عقودی اتمم عقودنامه اتمم عقودی
براونه بلیت عورسک حربه جلد در اوله یک قوشک اعطای لؤلی کوشکله اولیغی و کواولانده مصارفک مقار و مقارانی سیه منیاد و اویج حدت و
اورزی حربه مطبوعه سنی و اعلی مقدر زینده کسولی اجرا اولان و سمدلان قیسو منور ریاسته رتبه قیادلی اولورده منکر اوله مصارفک حربه جلد در سوج و ایمان
حجق اولورده ادرسیه حریف یار ساکی منیاد و قسودور و اولوز اهر حکم جیلان اجازت اشاده اریجی بایم ترکه ماکره ماکوری برقم اولان اتمم عقودنامه

ما بعد آن سبب انجمن حفظه و ترویج علم و ادب است که احوال حیات نازک بوطیعه مقصد جمیع
 شیخی بری صدر و جریته ام و سوال خود را جز آنکه در تطبیق جریه اعمال اهل اولدر
 تخریبی بر عده بجز در شفاقت بیعت نشدنی می ماند

هزار و مستقیم جمیع حقایق و دقایق موجوده بود مستند آن در آن احوال هرگز
 حساب خصوصیت هیئت بنیاد را در آنسی نظر نگاه عاده را می نمود بلکه بواسطه
 روشی بیعت عدم اولیای خود اعزاز و حاجت روبرو

تو در پی برادران و در رد بنور و نه تازنده اثری مونس بر زان در پی موقوف بود
 انداخته عینیت اولیای خود او بهیچ وجهی نمی شد اولدر این خصوصیت
 ایجاب بیعت در لویک و اغراضی که مایه بر جدت اولدر

اولدر عظیم خاص فی سلسله هر حکومتی که بر پایه امور مستند اولیای و جاز دره بود
 از دست آنجور که در همه اوضاع و احوالی حفظه و ترویج علم و ادب بر اصول
 حقیقت با اولیای

توفیق نمانی سایه و نوصیات ازای صاحب مدارک معاند نهاده و مصالح عامه را
 بخواه معدلت کشا و همی بود و ده ریا و اوجه بر صورت ساده آن نام در فی سلسله
 اداره عازمه مقیاس فی نفس اولدر هر حال عقیده نوسن جدا بر احوال حقیقت
 معیار ماهیت اولیای با اصول برود

اولدر سید با باطن معنی جامع احوالی حفظه با درت هرگز هر از آن طریق
 خصوصیت هر کسی منقطع تمام کرده بود بنحود اولیای خود در اولیای خود
 شخص اولدر ماسی آنی قیام بر حال طبیعی اولیای و نظام استقامتی
 اصول با جوری و نیز از استانه و استفساری برود

اولدر بر ادبی میانه و کورسی صدور تبه اشفاق عمومی و خصوصی استقامت
 قدر چو آنکه او بوجدد را بنحود بر اصول او ایجاب اولدر در
 بود عیناً و شجره حساب مایه و با جوری معروف و ادبی مایه بیایم بی هر حال
 ترم اعانم بود شوال اولدر

اولدر مجتهد و امام اولدر عیله جازم عدد بیعت نمود اولدر انفا و زموذ و بیعت
 و بیعتی از هر حال عیار مده حیات مجر اولدر است و در این مقولت بود لای
 حدود بیعت با اس و خود را برود

اولدر یکی که از او را از آنچه بنحود است آنکه اولدر بود بود هرگز
 اولدر یکی که از او را از آنچه بنحود است او را اولدر در

مخاطب نفس و معنی تروسی و اشانه بیعت اولدر رفعا مستقام بود در هر
 و بیعت مشکل کشای بیعت علی السویه هیچ برده است و در هر صفت منافع اولیای وقت معتدله
 ذات فان مکافاتی کورلیقی هر زمان بیشتر و توفیق و باعث ابراهیم اولیای

در هر وقت اولیای خود و حمایت و بیعت سیار شده و لایات بیعت اولیای مستند و در اولدر
 نسبت به انجمن مطروحه استقامت کرده عیال خود با استیجاب نظام نوسن از بیعت نوسن
 هر چه از بیعتی محوره استقامت کرده عیال خود با استیجاب نظام نوسن از بیعت نوسن

اولدر با نوسن تقدیر می سر اولدر حکومت الطوبه و مناسبت اولیای خود شده قدر می رسید
 مقایسه با هم میوه قدر او را نشود و کمند در ترقی نمی بود و در تنظیم بیعت بود
 سعادت عمومی در هر راهی که سعادت عمومی قرار می شد در بیعتی بود

بر طرفه وقعات روز مده است بیعتی از نوع سرفرازی سایه حفظ بود عیناً و بیعت
 بر این نظر بیعت مقارنه سعادت اولدر بیعت استقامت و بیعت بیعت اولدر
 بیعت زیاده اعتیاد بیعت بر جای وقت و بیعت مایه بیعت بیعتی بود اولدر
 اجتناب بود نوسن استفاده غیر مستقیم آینه نامرین اولدر سایه ضرورت استانه
 مقصد بود و در نوسن اشفاق و ترویج حصر نظر و هر بود از امام و علمای حفظه و ترویج
 انفا و اولیای حاکم

محمد علی محمد امام اولدر اولیای عظیمه بود مشهور بود در اوج نوسن بیعت
 برقی سینه با اشانه اسمی بیعتی بود با او با رسم و اولیای الهی بیعتی بود
 در بیعت او ترواج کند عیال خود بیعت بیعت بیعت نوسن نوسن نوسن

ایستقامتی سوغ اولدر اراده کرامت افاده حقیقت خاوند کادی محض صیانت اولدر نوسن
 مقدم قطعی هر چه اولیای بیعت دولت ایلی می شود

اولدر بیعت مقدم عاری بیعت نوسن بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت
 هر چه عیار بیعت و بیعت ترقی بود لای مایه اولدر بود که بیعت بیعت بیعت
 و تأیید بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت

ساز و ساز مکرر بیعت و اشفاق معادل اولدر اشفاق کعبه و مایه بیعت صحت و بیعت بیعت
 مایه بیعت اولیای بیعت بیعت نوسن و بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت
 است... انجمن قریب هر روز عیال بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت
 علوم بیعت و ده زیاده مستقیم اولدر بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت

باید بود که بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت
 او عیال عظیم بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت
 بر بیعت اولیای هر حال بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت بیعت

Handwritten text and stamps at the top right, including a circular stamp and a signature.

معروضه چاگزینیه ایراد که

Main body of handwritten text, starting with 'بالجمله تا سیات عاید حقیقه...' and continuing with a detailed discussion of administrative matters.

Handwritten signature and name at the bottom left of the page.

برای تشبیه در ساد و نفعی اندی حضرتی سخن برآید صورت جریانی برده بر
صحت کرم بر سطورک بیرونه شیون و زیون او را فزایشگری صره ده
اصولیه تضامی یا کسه بعضی کتب از ماده سخی کی سزجاند ده لزدنده نفعیه
اولیغی و بیون ایضاً جریان نیت و بر وقایع اوله اوله کسجه کسجه
از راهی یا بر سزجاند و حالیکه این اساسی نظام بر اولوب صلیح احوال
و اما حقیقی سزجاند هرگز در توضیح و تکرار اوله کسجه کسجه کسجه کسجه
دانه بر سزجاند اوله کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
اوله کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
برینت کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه

بوماده نکتیه کی (خفیا) و اسامی کلک اکیال تحقیق کافی اندی سوزی
برای تحقیق جواب اولور دینورس بر جواب یا کسجه کسجه کسجه کسجه
نفعی جریان کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
لیغیر
بوماده کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
نفعی کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
یا خود سزجاند و کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
عمومی سزجاند کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه

سوزی نفعی کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
نمایه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
نقطه بوانسه او قدر با سزجاند اولوب اولیغی نفعی کسجه کسجه
نمایه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
جمال کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
صوری

بر قیج کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
نفعی کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
یا کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
چونکه ساد و نفعی اندی حضرتی اضاری برجه انحصار تیب عموم و خصوص اوله
ای کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه

100 | بانک نامی کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
چونکه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
آنجده کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
« بریح اوله کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
یا کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه
اوله کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه کسجه

زیرا تورنامه لویه جریده ایله شغال ایله تنق احوالک تاسیست و تقیالکیشی
بجاوله و تقیصوت ایله حد و حد دره خارج تصیصانک مرتبه فویدانسانه داریدون
بیانه فایع اولیقیم صوره

برطریق رفقای عجزانی تسویحات و تالیسات نوشته ایله ایسه سووه داغاره ویه
عجزان کویله کویله اوراق سیکیم قره قلم قارشیدر بقصده خالی ایدام

دوی کومه جمال بک اقای عجزانک ده تقریض بودد قیری وجهه یکت اوزونه سوزله
سجودنک قلم اولدی عجزانه بوق بوقا صداران ایتمک شید نیک و نه افاضه داز هر روز قوی
علم کوزده جنت روی یاریلیب زاننده صرف نظر ای

توجه که مشور ماورک سز رفقور ساد اولیضه بجه تقیصه و تقیصه (معلم
صالی نام می) تقیصه و تقیصه ایله شغالی تورای دولت حوالایله داخله داره
موقع سز کوه وضع اولدوه و سز جات و ایجاباتی نظر مطالعه آلدوه و سز حال کتیب
شکر و مودظ اولدوق برابری کی شغالی سوز برید قول کرده قالیضه بیاضی
داغنه سزخانه قرار دیر لیک شکر تقیصه و تقیصه ایله مضطرب سوز اهرای تقیصه قوی
و نوروی بولده عاسمی ایله امر و حال بولدی برین

(تولفت حواله بولما شغالی اوزاره سوزای دولت داخله داره عیسی مصلحت سوز
قول کرده قالیق و مانع استقام اولیق قیلا تاریخ و نوروی بولدی سالی
امر و حال بولدی) اختصار بولدی

حقق یازدی کوه تقیصه قوی حوزنیرک ناهله حوزنیرک بزم قلم سوز اولیق سز
اختصار ایله سز قیبه مطابقت آره نوب حوزنیرک کی تقصاف سز کویله

تسجیل و تسجیل ایله حوزنیرک حرمت موده و مقصد و مقصد نفس اماره سز
تسجیل و تسجیل ایله حوزنیرک برینت برینت نغصه و زیاده اولیق سوز و تقیصه
دغنه عجزانک اوزره لزوم اقتصادی و حاد بولک کوییم

6

تلفظ انصاف سوزی حاورت جوغنه اولیضه بولمق بولدی صرتمان حلال اولد
دییم زنا و ساطت نغصه و کله و تقضای هر شیه مانع اقای اولیق هر عقل
سیر قول ایله

بایرینه یتمک سوز قوی بایر قیبه دنیا و آخرت ساهیم سز کوشما لاری اولیق
اولیضه سز اولیضه قورله و ازار سز قصد و التام ایله اولیق جاره سز
اولیضه و تقارب عیص و سز ایله تصدیق بولم

بوشاد کمال اولور که بروقت قیصه و تقیصه انحصار قونلوسه کندی خارجه سز
قیصه بولمق حوالی بک اوزره یازده دفعه مقام عجزانده (بوی مطویل مقال ایتمک
یوسته و قی قیلا انتقال ایله کوز اهری باری یازده جه زمانه بقدیقنده اولدی) و سز
دوعی بر سز سز که سوزی قیصه و تقیصه و تقیصه و تقیصه و تقیصه و تقیصه اولد
وسعت وقت و انصاف بولور

یوتسرخ حال و سز احوال ایله بولید ایسه کورمت کویرینه دایره کویله
اولیق تخریج اولیق سز سز و سز بولور

جریمه مصلحت بویله اوزره اولیق سز سز بولور بولور بولور بولور
بویله بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور
اولیق سز که مقدار اولیق سز بولور بولور بولور بولور بولور
بویله سز سز اولیق سز بولور بولور بولور بولور بولور

بیرا حال حاضر حبت اولیق سز بولور بولور بولور بولور بولور
بویله سز بولور اولیضه سز بولور بولور بولور بولور بولور
نور بولور

وسه سز و حوزنیرک سز بولور بولور رفقای حوزنیرک سز بولور

ع

برهینک صده انتخاب و ماورینلری اینک مقصد عالی وجهه اکالی اسبابی استکماله
 وعدد نفوس و کثرت معیناتج شمیدی انضمام به کافل کفایت و انتظام اولدیفینه
 ایشا. لوازم توییری حد کفایه ایصال بشره و مقدمه مقوی بیور ویدن حیره
 مضمونه و تشکر اولیورم

بونکله برابر دهها هوز تشریف بیور دقده چونده احوال سابقه فی صید تحصیه تقصیر
 آتیه تطبیقه وقت اولدیفینه آنک بیانی بو عجزده اول مدیریت عمده تقاضا ایدرم
 کیم بی رأی عجزانده دعوت عادتیم اولیب حقوقه رفاقت ایسه عند عجزانده
 عذر عجزده اقوم اولدیفینه رفقای عجزی رعیتی کمانده محفوظینم ایجه مضطربنک
 بر اقلیت و هیئت اکثریتد حیقارسی رجائی خاتمه کلمات الله رویدنک ایدرم

صغیر بسم عریضه مخصوصاً بنکاردر

۲
 بوالای اختیاری بیستونکه اولیوب هر نوع مصارف مقطعی اولام
 ایله بیک درتوز قره غوصه بعضا قره بیکه زیاده تراخل ایدرک
 اوجیه درتوز برنه قریب بیکنه آنکد بیدیری
 اوزرینه
 جاگزینک آنته برسه لک خدمت ایجه لطف و تقاضایا نایل اولدیم عینات
 بوماموریت ایچون اعیانم نامید عطای محض اولان ایلیک سیکوز
 قره غوصه معاصره عیالمدن تکریم عیال بولدیم حالک برسه لک
 اراده سینه قنده ایلمک فریتمادی سالیات شوعرسنه قورقورلیک
 چاره بولمه یسینه بنده لرجه ده بیه کوجین و صبرلر وقت اولدیور

بیات تشرف جاگزمد لطف انصاف بوردلیم و عهد سخی احوال
 مرآت حقیقت حال اولدی هر دو کجوزم طرفه
 و عهد ساقنده برسی هر مامورک معاصره و نیبیه و عطی
 و عیالات اقسانه اولان مجموع ماموراتی مفرا بده مقید بولم
 موانعید کیت تروت و کیفیت استقامت و معیار کجوز
 قوامی سینه مظهر استقال اولدی سکره قور آیشک
 و توفیقی سینه بعضی سولیمه ایتمادی ایله بیری

بو هیئت اداره امدت اوطسی کی محرم سوزا بیکه او یضایع و مزج برنه
 ثورده ذک و سفالت ترجمه عیال بولم دوام ایله و لایه کرام
 و بار محترم ناتوره معاد هر کلده کورنر بلن سینه باقی
 بزم ترقی احوال بیه بر واسطه مستقیم برشمه تفکر و فکوه بولور
 اولده کی محذوران و باب عیالیه لطف ایل اولدی معاصره و بولم
 سوله و نظیمه اوجوه و حال بولیم و بزمه آقانه اولدیور یا رش عمومی
 یا خود اوفات او طور دینی وانزه لقیه بول او طره قریب لک
 کجه سزایه ری طور دینی و دیگرین فارعالی ایچنی معصوم اولور
 ریاست جمعیه مخصوص یازمه قیسمه اولرک بزمه ده انعقاد
 عله اولدینی و هیچ اولر زارده عیالیه صدارت نظیمه بولم
 کوجین کرا اولر نه برنه اولسوه صیغمه احتیاج بولدینی ناموسی و قای
 کور و معطل بوزم سولیم ارج رهیه قبول اولدی برینه لری
 حالت درجسی عیال اولور

بو یزیه حقیقت بر ارضیه (ارباب با قنده تا پاک فانی اولور
 کیر و فانیون تطیفی مقام عالی شام سیریه اظهاره مادونیت) ایله
 بر معاصره سینه بقصورت کسایدرک لایق تخصیص بیکه ربه
 قریبه بکری تریغنه اراده مدت تعیینه منتقل اولم بولور
 هر صنف ماموریه و خدمت قلم حاصل ایترنه بروکی اولور
 سرمایه بجم کی اسکیکه عبارت اولوره وار بول ایله
 قریب ایجه باعث اولدی قریب بر ارضیه عیالیه

سجیل ایشک صبر جیانه عیالیه احتیاجت بریده فکله کفایت
 ایلی بری سینه ایل بوزدی اولان عیالیه بیکرین اوج
 ازی واریکله مجموعت مرجع اوز اداره قلمی آنت نصفت
 زیاده چور

باب عیالیه کی نظیمه قیسمت بر ارضیه اوز آنته سکرین سیکوز
 قره غوصه بولور بیکت بیوز قره معاصره بر ارضیه
 موانع اولرک آنت درتوز قره غوصه سیکوز

بریده ایکی صیغه برانسه صغیر زوری نجه اوزرینک کایره
 سنایله قره صیغیش بولورک اوطنک اوز بیکسمد کولم
 قریب سینه نامه اولان مضمون فایزاده باره اولدینی عیالیه
 موصوت چانه آلامی کورک کورک موجه بوسی دونور صیغ
 حقیقت چشم حیرت و غیره دینیه و بر صیغیه اهلیه اوجین
 تیرا بولنه همت بولور

Ferruh TORUK*

BANİ YÖRGÜÇ PAŞA VE İMAR FAALİYETLERİ

Bilindiği üzere banî Yörgüç Paşa'nın ismi kimi zaman Yörgüç, Yürgeç¹ olarak okunmakta ve söylenmektedir. *Sicill-i Osmanî*'de Yürgeç olarak geçmekte ve Yüreklince'den bozma olduğu bildirilmektedir (Süreyya 1996:1703). Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu*'nun *Doğuşu* adlı eserinde Oğuz boylarından bahsederken Oğuzların Yüreğir boyuna da değinmekte ve Yüreğir'in kelime anlamının iyi ve nizamlı iş gören demek olduğunu belirterek Anadolu'da hâlen bu ismi (Üreğil, Üreğil, Yöreğil, Yureyil) taşıyan köylerin bulunduğunu da bildirmektedir (1947: 92-93). T. Gökbilgin ise Yörgüç Paşa'yı Börkücü ve Yürükücü olarak telâffuz etmekte fakat niçin böyle söylediği hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır (1952: 344). Yürük kelimesi Yörük kelimesiyle eş anlamlı olup, sıfat olarak çok ve çabuk yürüyen, iyi yol alan anlamında (Pakalın 1993: 643), isim olarak da Yeniçeriye katılan yaya asker anlamında kullanılmaktadır (Anonim 2000: 3275).

Sicill-i Osmanî'de geçen Yüreklince'den bozma olduğu bilgisi ile kelimenin P. Wittek'de geçen yer isimlerine (Yureyir, Yöreğil) benzerliğini de dikkate alırsak Yörgüç kelimesinin Yürük=Yörük kelimesiyle etimolojik bir benzerlik içerisinde olduğunu, hatta ilk söylenişinin Yürükücü=Yörükücü olduğunu fakat zamanla değişime uğrayarak Yürgeç'e daha sonra ise Yörgüç'e dönüşmüş olabileceğini söyleyebiliriz.

Yörgüç Paşa'nın nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir². Amasya'da yaptırmış olduğu caminin inşa kitabesinin üçüncü satırında: "...Yörgüç (Yörgüç) ibn Abdillâh el-Atâbeki.." (Uzunçarşılı 1927: 117; Eldem 1911: 431; Tüfekçioğlu 1997:221) ibaresi yer almaktadır. Bu ibareden de Yörgüç Paşa'nın, Atabek Abdullah denen kişinin oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Akyurt, Sivas Vakıf defterlerinde gördüğü Hıdır ve Mehmed Paşa'nın Ramazan 896 H. /Eylül 1491M tarihli vakfiyesinin³ başındaki silsilenamede Atabek Yörgüç Paşa'nın babasının adının Mehmed Bey olduğunu ve Gazi Mihâl soyundan geldiğini bildirmektedir⁴. Ayrıca, bu vakfiyede yer alan silsilenameyi de olduğu gibi

aktarmıştır. Kaynaklar yardımıyla tespit etmeye çalıştığımız Yörgüç Paşa'nın silsilenamesi Yusuf Akyurt'un bahsetmiş olduğu vakfiyenin başında yer alan silsilenameden tamamen farklıdır.

Y. Akyurt, silsilenamede Atabek⁵ Celâleddin Yörgüç Paşa'nın babasının Mehmed Bey olarak

* Arş. Gör. SDÜ Müh-Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı.

¹ Abdülhamid Tüfekçioğlu, Amasya Yörgüç Paşa Cami'nin inşa kitabesinin üçüncü satırında: "... Yörgüç Bâşâ .. " yazılı olduğunu söylemektedir (1997: 221). Buradan da kitabede Yörgüç değil yurguç olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Hatta, Hammer 1997: 134-135; Eldem 1911: 532; Cinlioğlu 1941:19; Anonim 1948: 246'da da yürgeç olarak geçmektedir. Ayrıca Paşa'nın Tokat'da yaptırmış olduğu hamamın kitabesinde de isim Yurguç olarak yer almaktadır (Tüfekçioğlu 1997: 236).

² A. Şimşirgil, *Hayrullah Efendi Tarihi*'nde Yörgüç Paşa hakkında: "Harem-iHümâyundan Cerâğ olmuştur." ifadesinin kullanıldığını bildirmektedir (1995: 460). Hayrullah Efendi'nin bu ifadesinden Paşa'nın Türk mü? yoksa gayr-ı Türk mü? olduğu kesin olarak anlaşılmamaktadır. Buna benzer bir ifade Uzunçarşılı' da yer almaktadır. Uzunçarşılı' da, Paşa'nın Türk olmadığını, devşirme olarak sarayda yetiştiğini söylemektedir (1927:28).Yörgüç Paşa'dan bahseden diğer yayınlarda ise bu hususiyeti aydınlatacak bilgiye rastlanmamıştır

³ Vakfiye, Mehmed Paşa'ya aittir.Yusuf Akyurt yanlışlıkla vakfiyeyi Hızır ve Mehmed Paşa'nın vakfiyesi olarak belirtmektedir. B.Yedi yıldız bizim ele geçiremediğimiz bu vakfiyeyi incelemiştir. B. Yedi yıldız vakfiyenin Mehmed Paşa vakfiyesi olduğunu belirtmekte fakat Y. Akyurt'un bahsettiği silsilenameden söz etmemektedir (1993: 1625).

⁴ T. Gökbilgin de, Paşa'nın Mihaloğulları ailesinin Anadolu kolundan olduğunu söylemekte fakat Amasya'da yaptırmış olduğu caminin kitabesinde ve camiye bağlı türbede yer alan kendisine ait kabir taşında "Yörgüç Paşa bin Abdullah" ibaresinin yazılı olduğunu belirterek, ileri sürmüş olduğu bu görüşe şüphe ile bakmaktadır (1960: 286, 287).

⁵ H. E. Eldem, Celâleddin Yörgüç Paşa'nın isminin başında bulunan Atabek ünvanının Selçuklu kitabelerinde yer alan atabek ünvanı ile karşılaştırmaktadır. Eldem, el atabeki yazılmasını o kişinin bir atabek mensup olduğu ya da doğrudan doğruya aynı memleketten olduğuna delâlet ettiğini, bu ünvanın Selahaddin Eyyubi vasıtasıyla Mısır'a kadar uzandığını, Selçuklularda ise ümerâ mertebesinde kullanıldığını ve kelimenin ata ile bek den oluşan bir kelime olduğunu ve büyükbaba manasını içerdiği olmasına rağmen Selçuklularda hükümdarın oğullarının yardımcılara verilen bir ünvan olarak kullanıldığını bildirmektedir (1911: 532-533). Yörgüç Paşa'nın, isminin başında bulunan Atabek ünvanını, oluşturmaya çalıştığımız silsilenamede de yer alan, dedesi Nasuruddin Ahmed Atabek'den almış olabileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca Atabeklik hakkında bkz: F. Köprülü 1950: 712-718.

yer aldığı bildirilmektedir. Oysa Paşa'nın Amasya'da yaptırdığı caminin inşa kitabesinde yukarıda da belirttiğimiz gibi babasının adının Atabek Abdullah Bey olduğu şüphe götürmemektedir⁶. 896 H. /1491 M. tarihli, Hızır ve Mehmed paşaların vakfiyesinin başında yer alan silsilenamede Hayrettin Paşa, Yörgüç Paşa'nın kardeşi olarak geçmektedir. Kaynaklar yardımıyla oluşturmaya çalıştığımız silsilenamede de Hızır Hayrettin Paşa, Yörgüç Paşa'nın kardeşi olarak tespit edilmiştir⁷. Bazı vakanüvisler Yörgüç Paşa'nın, Kızılkocaoğulları ile mücadelesinden bahsederken Hızır Paşa'yı Yörgüç Paşa'nın oğlu olarak göstermektedir⁸ (Solakzade 1989: 216; Hoca Sadettin Efendi 1999: 159; Neşri 1995: 595; Aşıkpashaoğlu 1992: 93). Bu yanlış değildir. Hızır Paşa'nın, Yörgüç Paşa'nın oğlu olduğu (Akyurt 1947: 33; Hüsameddin 1927: 199) (Bkz: Tablo 1), Hızır Hayrettin Paşa'nın ise (Vakfiyesi'nde belirtildiği üzere) Yörgüç Paşa'nın kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir kardeşinin Sücaeddin İlyas Bey olduğunu H. Hüsameddin söylemektedir (1927:191)⁹. M. Süreyya yanlışlıkla olmalı ki Mehmed Bey'in babası Hayrettin Paşa'yı, Yörgüç Paşa'nın oğlu Hızır Bey olarak göstermektedir (1996: 1705).

Y. Akyurt'un belirtmiş olduğu 896 H. /1491 M. tarihli vakfiyenin başında yer alan silsilenamede Yörgüç Paşa'nın oğulları olarak gösterilen Ömer Bey, Mehmed Bey ve Süleyman Paşa'ya hiçbir yazılı belgede (en azından şimdilik) rastlanmamıştır¹⁰.

Yörgüç Paşa'nın birinci zevcesinin Şadgeldi Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in kızı Safiye Hatun olduğu ve bu eşinden Mustafa Bey adında bir evlât dünyaya getirdiği anlaşılmaktadır¹¹ (VGMA: Def No: 747, Sıra No: 246; Eldem 1911: 537; Uzunçarşılı 1927: 109). Ayrıca Safiye Hatun'un da Malîmud adında bir erkek kardeşi olduğu bilinmektedir (Hüsameddin 1927: 205).

Paşa'nın ikinci zevcesinin Safiye Hatun'un kızkardeşi olan Şahbula Hatun olduğunu H. E. Eldem: "...ikinci haremî hemşire (kızkardeş) olan Şahbalu Hatun'dur. ..." diyerek bildirmekte (Eldem 1911: 537) ve Paşa'nın bu hatundan olan

⁶ Ayrıca bkz: Hüsameddin 1986:133; Ayverdi 1989 b:215; Eldem 1911:530; Uzunçarşılı 1927:117; Tüfekçioğlu 1997: 221.

⁷ 21 Rebiülevvel 870 H. /21 Eylül 1466 M. tarihli Hacı Hayrettin Hızır Paşa Vakfiyesi'nde Hayrettin Paşa Yörgüç Paşa'nın kardeşi olarak gösterilmektedir. (Bkz: VGMA: Def No: 609, Sıra No: 272). Ayrıca bkz: (Anonim 1967: 125; Hüsameddin 1927: 191; Kappert 1976: 23). E. H. Ayverdi de, Hızır Hayrettin Paşa'yı Yörgüç Paşa'nın kardeşi olarak göstermekte ve Mehmed Paşa'nın da Hızır Hayrettin Paşa'nın oğlu olduğunu, bununla birlikte Mustafa Bey'in de Yörgüç Paşa'nın oğlu olduğunu yazmaktadır (1989b: 228). Hızır Hayrettin Paşa, Amasya'da kendi adıyla anılan mahallede (Mahalle 1523 tarihinde 8 hâne 3 mücerredten ibaretti "Bkz: Ek 2: 354"). camii, medrese, mekteb, zaviye (Bkz: Ek 1, "BOATD, Def No: 387: 929 H/1523: 357") iki hamam ve çeşmeler yaptırmıştır (Hüsameddin 1986: 109, 185, 229, 213; Ayverdi 1989c:27-31; Şimşirgil 1996: 100,105; Gürbüz 1993: 227-28; Gediz 1994: 286-295) (Bkz: Ek 1 "BOAMMTD, Def No: 22503,1100H/1689: 6-7", Bkz: Ek 2, "BOACTEK, Def No: 6503,1256H/1840 M: 1-2" Bkz: Ek 3, "BOAKKTACD, Def No: 3878,1261H/1845 M:34"). Bu yapıların 1465-66 yılları arasında tamamlandığı bilinmektedir (Hüsameddin 1986: 109). Recep Mahallesi'nde de (Mahalle 1523 tarihinde 23 hane, 19 mücerred 1 imandan ibaretti.(Bkz. Ek 1: 354) Bir zaviye inşa ettirmiştir (Hüsameddin:1986:113). Ayrıca Samsun'da da bir cami yaptırdığı bilinmektedir (Yılmaz:1990: 24)

⁸ Ayrıca, Eldem 1911:70'de; Uzunçarşılı 1986: 404'de ve Demiryaz 1954: 70'de de Hızır Paşa, Yörgüç Paşa'nın oğlu olarak yer almaktadır. Eldem, ayrıca Hızır Bey'in, kabrinin Amasya'da olmamasını Bey'in Varna Savaşı'nda (1444) şehit düşmesine bağlamaktadır (1911: 538). F. Üstek ise Yörgüç Paşa'nın oğlu olabileceğini düşündüğü Hızır Paşa'nın türbesiyle ilgili bir vakif kaydından bahsetmekle birlikte yer yer çelişkiye düşerek, kayıtda geçen Hızır Paşa'nın, Amasya'da 1456 yılları arasında sekbanbaşı olan Hasan Ağa'nın oğlu Hızır Paşa olabileceğini de söylemekte ve bu vakfın, bu iki şahısdan hangisine ait olduğunu kesin olarak bildirmemektedir. Türbenin yeri ve Hızır Bey'in ölüm tarihi hakkında da herhangi bir bilgi vermemektedir. (1985: 42-43).

⁹ E. Eldem, Atabek Nasruddin Ahmed Bey'in torunu Hayrettin Paşa'nın oğlunun, Mehmed Bey olduğunu ve Mehmed Bey'in babası Hızır Hayrettin Paşa'nın, şehzade Sultan Ahmet'in Amasya Valiliği sırasında ona lalalık yapmaya başladığı ilk günlerde vefat ettiği, bunun üzerine cenazesini Kavak'daki caminin de bırakmayıp Amasya'da kendisinin yaptırdığı caminin kabrindeki türbeye defnettirdiği üzerine bir rivayetten bahsetmektedir (1911:533, 538). B.Yediyıldız da, 896/1491 tarihli Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde Paşa'nın, Büyük Emir Yörgüç Paşa'nın kardeşi, Hızır Paşa'nın oğlu olarak gösterildiğini bildirmektedir (1993:1625).

¹⁰ Yörgüç Paşa'nın Abdi ve Ali Bey adında iki oğlu daha olduğu (Eldem 1911: 537) bilinmekte fakat bu şahıslar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

¹¹ Yörgüç Paşa'nın birinci zevcesi Safiye Hatun'dan olan oğlu Mustafa Bey, Amasya'da, Amcası Hızır Hayrettin Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'nın adıyla anılan mahallede (Mahalle 1523 tarihinde 43 hane, 19 mücerred ve 1 imandan ibarettir) (Bkz: Ek 1.:353). 840 H./1437 M. yılında bir hamam yaptırmıştır (Hüsameddin 1911: 169; Ayverdi 1989b: 228-229). Ayrıca Havza'da, 1436-37 yılında Camii, imaret ve hamamdan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (VGMA, Çev Def No: 247, Sıra No: 246; Hüsameddin 1991: 365; Ayverdi 1989b: 497-503; Gürbüz 1993: 240). H. Hüsameddin, Mustafa Bey'in, Amcası Hızır Hayrettin Paşa ile birlikte Varna Savaşı'nda şehit düşüğünü bildirmektedir (1927: 217).

çocuklarının isimlerini sıralamaktadır¹² (1911: 537), (Bkz: Tablo 2). Hatta bu iki hatunun, diğer iki kardeşinin¹³ de (isimlerini vermiyor) II. Murad'ın tezevücü (zevcesi) olduğunu bildirmektedir¹⁴ (1911: 537).

Yörgüç Paşa, Çelebi Mehmed'in 1413'de tahta çıkmasıyla birlikte ona lalalık yapmıştır (Hüsameddin 1927: 191)¹⁵. Hatta II. Murad'a da lalalık yaptığı (1416 ?) anlaşılmaktadır¹⁶.

Çelebi Sultan Mehmed'in 1413'de tahta oturmasıyla birlikte Yörgüç Paşa da Amasya Beylerbeyliği'ne getirilmiştir (Akyurt 1947: 33)¹⁷.

Yörgüç Paşa'nın bölgede ilk siyasî başarısı Türkmenler arasında Kızılıkocaoğulları olarak bilinen eşkiya takımına karşı olmuştur. Kızılıkocaoğulları Amasya ve Tokat çevresini yağmalayarak yolcuları zarara uğratmışlardır. Kızılıkocaoğulları eşkiyalıklarını ileri safhaya taşımış, hamamlardan müslüman kadınları zorla kaçırmışlardır. Bu esnada Yörgüç Paşa'nın Rûmiyye-i Suğrâ ve Ermeniye-i Kübrâ valisi olduğu bilinmektedir (Hoca Sadettin Efendi 1999: 157; Solakzade 1989:215). Bu yerli Türkmen ailesinin fertlerinin bir kısmı Ankara Savaşı'ndan sonra Çelebi Mehmed tarafından ortadan kaldırılmıştır (Uzunçarşılı 1986: 403). Yörgüç Paşa, eşkiya takımını bir hileyle tuzağa düşürerek ele geçirmek için padişahın ağzından bunların başı olan dört kardeşe¹⁸ bir mektup göndermiştir¹⁹. Aynı zamanda Kızılıkocaoğulları, Dulkadir Türkmenleri'nin ve Akkoyunlu beyi

¹² H. Hüsameddin de, Şahbalu Hatun'un Yörgüç Paşa'nın eşi olduğunu söylemekte fakat hatunun kimin kızı ve kaç çocuğu olduğunu yazmamaktadır (1911:152). Ayrıca Şahbalu Hatun' un hayırsever bir hatun olduğu da bilinmekte ve Sofular Mahallesi'nde Mahmud Çelebi Mescid'i yanında 841 H./1437 M. de bir mekteb,bir çeşme ve mescid yaptırdığı anlaşılmaktadır (Hüsameddin 1911:152,213; Akyurt 1947:33, Ayverdi 1989b: 226;). A.Gürbüz, Emine Şahbalu Hatun' un tanzim ettirmiş olduğu, VGMA 608 Numaralı defterde yer alan bir vakfiyesinin bulunduğunu bildirmekte ayrıca Sofular Mahallesinde 1437 tarihinde bir de mescid yaptırdığını yazmaktadır (1993: 213). T. Gökbilgin ise, 15-16 Yüzyılda Edirne ve Paşa Livası adlı eserinde II. Murat dönemi vakflarını sıralarken: " Çiçek binti Abdullah (Yörgüç Paşa Zevcesi) vakfı" der ve: "Kurtçu Doğan Mahallesi' nde (Edirne) Çiçek Hatun binti adında biri evini 872/1467 tarihli vakfiye ile vakfetmiştir." ibaresini de (kaynak göstermeden) vererek Abdullah kızı Çiçek Hatun'un, Yörgüç Paşa'nın zevcesi olduğunu bildirmektedir

(1952: 344). Burada ismi geçen Yörgüç Paşa'nın, henüz tespit edemediğimiz başka bir Yörgüç Paşa olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Yörgüç Paşa'nın Çiçek adında bir zevcesi olmamıştır. Ayrıca Gökbilgin'in vermiş olduğu bilgi doğru ve bahsetmiş olduğu Yörgüç Paşa' da Amasya'da paşalık yapmış olan Paşa ise, Paşa'nın babasının Abdullah olduğu unutulmamalıdır. Gökbilgin, Çiçek Hatun'u Abdullah kızı olarak gösterdiğine göre Yörgüç Paşa ile Çiçek Hatun'un kardeş olması gerekir. Halbuki, T. Gökbilgin, Çiçek Hatun'u Paşanın zevcesi olarak göstermektedir.

¹³ Uzunçarşılı, II. Murat'ın zevcesi olan bu hatunlardan birinin Yeni Hatun olduğunu söylemektedir (1927: 28).

¹⁴ Yörgüç Paşa'nın silsilenamesi oluşturulurken yararlanılan diğer kaynaklar için Bkz: BOACTEK: Def No: 6503,1256 H. /1840 M(Bu belgenin 1-4 sayfalarında Amasya içindeki vakıfların dökümü bulunmaktadır. Vakıflar arasında Yörgüç Paşa' nın vakif eserlerinin isimleride yer almaktadır); BOAMMDT: Def No: 22503, 1100 H. /1689 M (Defterin 5-13 sayfalarında Amasya içindeki vakif eserlerin dökümleri mevcuttur); Hammer 1997: 134; Demirel 1954: 70; Uzunçarşılı 1986: 404; Toksoy 1999: 677; Yavi 1986: 71, 72.

¹⁵ E. Hakkı Ayverdi de Yörgüç Paşa'nın Çelebi Mehmed döneminde lalalık yapmış olduğunu H. Hüsameddin'den aktarmaktadır (1989b: 215). H. Hüsameddin ayrıca 822 H. /1419 M. yılında Yörgüç Paşa'nın Sivas, Divriği ve Darende taraflarında huzuru sağlamak üzere Amasya'dan Darende'ye gittiğini, yerine kayınbiraderi olan Emirüddin Mahmut Paşa'yı kaymakam tayin etmesine rağmen eski kethudası el hac Mehmed Ağa'nın Amasya'yı idare ettiğini ve el hac Mehmed Ağa' nın 1432'e kadar Yörgüç Paşa'nın kethudalığını yaptığını söylemekte daha sonra ise Yörgüç Paşa' nın Darende' den Sivas'a oradan da Kayseri ve Niğde havalisine kadar giderek birçok eşkiyayı kestiğini ve 832 H. /1428 M. de Amasya'ya dönüp, kayınbiraderi Mahmut Paşa'nın da Sivas Beylerbeyliği'ne getirilmesini sağladığını bildirmektedir (1927: 204).Ayrıca Yörgüç Paşa'nın kethudası el hac Mehmed Ağa için bkz: Akyurt 1947:33; Hüsameddin1986: 86.

¹⁶ Bkz: (Toksoy 1999: 677; Sakaoglu 1999: 235; Uzunçarşılı 1986: 396; Süreyya 1996:1703).

¹⁷ Ayrıca bkz: (www amasyam. 8k com/tarihileamasyal htm: 6 " Mart 2001"; Demirey 1954: 70; Anonim 1981: 425; Anonim 1948: 246). H. Hüsameddin, Yörgüç Paşa'nın 825 senesi şaban ayında (Ağustos 1421) Ankara valisi iken 827 H. /1424 M. de Amasya Beylerbeyi olarak geldiğini söylemektedir (1927: 198). Ayverdi de H. Hüsameddin' in bu söylediklerini olduğu gibi aktarmaktadır (1989b: 215).

¹⁸ Kardeşlerden biri Hasan Bey diğeri Haydar Bey dir (Uzunçarşılı 1986: 403). Diğer iki kardeşin isimleri bilinmemektedir. E. H. Ayverdi Haydar Bey'in, Hasan Bey'in amcası olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hasan Bey'in, Simre'de (Vezirköprü Mezra nahiyesine bağlı) Koca Kayası denilen yerde hiçbir belgeye dayanmadan camii, medrese ve zaviye yaptırdığını söylemekte ve günümüze bu eserlerin hiçbirinin gelmediğini bildirmektedir (1989b: 539).

¹⁹ Hammer, Bu eşkiyalardan birinin dört yüz adamla Niksar'ı kışlak etmeleri sonucu Yörgüç Paşa'nın mektubu gönderdiğini yazmaktadır (1997: 134).

Karayülük Osman'ın oğlu Hâbil'in²⁰ Osmanlı memleketini yağma etmelerini istemiştir (Neşri 1995: 599). Yörgüç Paşa Padişahın ağzından yazmış olduğu mektupda; Canik taraflarının Alparslanoğlu'ndan alınması için Yörgüç Paşa'ya yardım etmeleri ve kendilerine Artukabad'ın timar verileceğini ve oraya gidip yerleşebileceklerini söylemiştir²¹ (Hoca Sadettin Efendi 1999: 158; Solakzade 1989: 215). Bu esnada Yörgüç Paşa kendi adamlarından Kızılkocaoğullarına hediyeler yollamıştır. Kızılkocaoğulları emri, Yörgüç Paşa'yı öldürüp Amasya ve Tokat bölgesine hakim olmayı düşündükleri için kabul etmiştir. (Solakzade 1989: 215; Hoca Sadettin Efendi 1999:159).

Yörgüç Paşa, Kızılkocaoğullarının kendisini öldürmek istediklerini öğrendikten sonra Amasya'da kalmış Merzifon'a kadar gelen Kızılkocaoğullarını karşılamaya ise oğlu Hızır Bey'i göndermiştir²² (Neşri 1995: 595; Hoca Sadettin Efendi 1999: 159; Aşıkpaşaoğlu 1992: 93; Solakzade 1989: 216; Hammer 1997: 134).

Hızır Bey, babasının hasta olduğunu, bu nedenle gelemediğini bildirmiş ve onları birkaç gün sonra Amasya'ya davet etmiştir. Daveti kabul eden Kızılkocaoğulları Hızır Bey'le beraber Amasya'ya gelmiştir.

Yörgüç Paşa, Amasya'da bunları birkaç gün ağırladıktan sonra bir gece uykuya dalmış buldukları sırada yakalatarak mağaralara²³ kapattırmış ve saman dumanı ile boğdurmuştur²⁴ (Hammer 1997: 134; Hoca Sadettin Efendi 1999: 160; Uzunçarşılı 1986: 404; Neşri 1995: 597; Aşıkpaşaoğlu 1992: 93; Hüsameddin 1927: 198; Demiray 1954: 30). Yörgüç Paşa bundan sonra Çorum taraflarında bulunan Türkmenlerin de üzerine giderek öldürtmüştür. Kaçabilenler ise Karayülüköğlü Halil'e sığınmıştır²⁵ (Hammer 1997: 134; Hoca Sadettin Efendi 1999: 160; Solakzade 1989: 216; Aşıkpaşaoğlu 1992: 94).

Yörgüç Paşa'nın ikinci siyasi başarısı Çorum'un Osmancık kazasına yakın Zeytun²⁶ (Aşıkpaşaoğlu 1992: 94; Hoca Sadettin Efendi 1999: 162; Neşri 1995: 599)'da Koca Kayası²⁷ denilen kalenin beyi Haydar Bey'e karşı olmuştur. Koca Kayası olarak bilinen bu kalede oturan Türkmen beyi Haydar Bey, kalenin metin,

zahiresinin ise yıllarca yetecek kadar bol olmasına (Neşri 1995: 599) güvenerek hiçbir tarafa baş eğmemiş ve iyi geçinmek için oğlu Kasım aracılığıyla komşu hükümdar ve beylere hediyeler göndermiştir (Hoca Sadettin Efendi 1999:162; Neşri 1995: 601; Aşıkpaşaoğlu 1992: 94). Haydar Bey, oğlu Kasım Bey'den başka kimseye güvenmediği için sürekli onu elçi tayin etmiştir.

Aşıkpaşazade: "... Birgün oğlu: 'Baba bu beylere ki beni gönderirsin, beni tutarlarsa nice edersin' dedi. Babası: 'Oğul ben seni Allah'a ısmarladım. Ben bu hisardan ölmeyince çıkmam. İhtiyarlığım zamanında kimseye hizmet edemem.'" diyerek Kasım Bey'in nasıl elçi gönderildiğini anlatmaktadır (1992: 94).

²⁰ Hoca Sadettin Efendi Karayülük Osman Bey'in oğlunun adını Hâbil değil Halil olarak vermekte ayrıca Kızılkocaoğullarının, Zulkadiroğlu Hasan Bey'den Osmanlı topraklarına saldırmalarını istediklerini yazmaktadır (1999: 157).

²¹ Artukabad, Neşri'de Artıkova (1995: 595) Hammer'de Ortokabad olarak yer almakta ve bu yer Niksar olarak gösterilmektedir (1997: 134). Aşıkpaşazade de ise Çorum olarak geçmektedir (1992: 93).

²² Hızır Paşa'nın Varna Savaşı'nda (1444) şehit düştüğü bilinmektedir (Neşri 1995: 595; Toksoy 1999: 677).

²³ Kızılkocaoğlu'nun Yörgüç Paşa tarafından boğdurulduğu yer Amasya da Yukarı Kale de bulunan, Bizans döneminde yapılmış kaya mezarlarıdır (Demiray 1954: 30).

²⁴ Yörgüç Paşa'nın Kızılkocaoğulları ile yapmış olduğu bu mücadelenin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte; Hüsameddin'de 827 H/1423 M (1927: 198), Hoca Sadettin Efendi'de 830 H./1426 M. (1999: 157), A. Demiray'da 1424 (1954: 70), www.amasyam.8k.com tarihileamasyal.htm: 6 "Mart 2001" de 1426, İnönü Ansiklopedisi'nde 1426, (Anonim 1948: 246), H.E. Eldem'de 830 H./1426 M. (1911:535), H. Ayverdi ise Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihi kabul etmektedir (1989b:215). Vakaüvislerin vermiş olduğu bilgilerden hareket ederek bu mücadelenin 1424 yılında gerçekleşmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

²⁵ Bazı vakaüvisler, Yörgüç Paşa'nın Amasya'ya geldikten sonra ihtiyar bir kadının, Paşa'ya gelerek ayaklarını kapandığını ve Kızılkocaoğulları ile hiçbir bağlantısı olmadığı halde verilen bir ziyafette davetli bulunduğu için onlarla birlikte mağaraya atılan oğlunun cesetini istediğini bunun üzerine paşa'nın izin verdiği ve kadının, oğlunu cesetler içerisinden ölmemiş olarak çıkarttığını yazmaktadır (Neşri 1995: 597; Hoca Sadettin Efendi 1999: 160; Solakzade 1989: 216-217). Ayrıca Vakaüvislerde hikaye başlığı altında geçen bu olayı Hammer de Vakaüvislerden olduğu gibi aktarmaktadır (1997: 134-135).

²⁶ Zeytun (zeytin) olarak geçen bu yer bugün Samsun'un Alaçam bucağına bağlı bir köydür.

²⁷ Koca Kaya bugün Samsun'un Vezirköprü İlçesi ne bağlı bir köydür.

Hoca Sadeddin Efendi ise: "...Birgün Kasım babasına şöyle dedi: 'Olur ya ilişkimiz bir yerde duyulup yakalanırsam? Neylersin? Niceyedek komşu beylere karşı direnirsin? Olmaz mı ki, Osmanlı padişahlarının kapısına sığınsan da düşman baskısından kurtulmuş olsan? Geriye kalan günlerinde huzur bulsan' Haydar Bey bunun üzerine: 'Ben seni, hakkın korumasına ısmarlıyorum, onun sonsuz üstünlüğüne sığınmış, eşsiz lütfuna bel bağlamışım..... Nöbet sana geldiği zaman, bu dediğin yolu denersin.'...." Kasım Bey'in, beylere babası Haydar Bey tarafından elçi gönderilişini bu şekilde anlatmaktadır (1999: 162).

Yörgüç Paşa kaleyi almak istediğinden Haydar Bey'in dostu Tayfur Çelebi'ye adamları aracılığı ile hediyeler göndermiş onu kendisine yakın bulmaya çalışmıştır²⁵. Bu vesileyle Yörgüç Paşa ile Tayfur Çelebi arasında bir dostluk başlamıştır. Böylece Yörgüç Paşa kaleye ulaşabileceği yolu temin etmiştir. Yörgüç Paşa Tayfur Çelebi'ye Haydar Bey'in kalesini ateşe vermesini bunun sonunda ise padişahın yanında mevki sahibi olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Tayfur Çelebi bu isteği kabul ederek kaleyi ateşe vermiştir. Yörgüç Paşa, Tayfur Çelebi'nin bu taaruzunu duyar duymaz Koca Kayası'na gelmiş ve Haydar Bey de kendi isteği ile Yörgüç Paşa'ya teslim olmuştur²⁹. Yörgüç Paşa zaferi saraya bildirmiştir. Bunun sonucu olarak II. Murad da Haydar Bey'e timar vermiştir³⁰ (Hoca Sadettin Efendi: 1999: 163; Solakzade 1989: 218; Aşıkpaşazade 1992: 95; Neşri 1995: 601; Uzunçarşılı 1986: 405).

Yörgüç Paşa'nın üçüncü siyasi başarısı Canik beyi Alparslan'ın oğlu Hüseyin Bey³¹'den Canik Kalesi'ni almasıdır. Samsun bu dönemde Osmanlıların eline geçmiş ise de Hüseyin Bey'in hüküm sürdüğü Ordu ve Çarşamba tarafları henüz alınmamıştır. Yörgüç Paşa, Hüseyin Bey'in hüküm sürdüğü yerleri almak istediğinden onu, yapmış olduğu düğüne davet etmiştir. Fakat Hüseyin Bey Yörgüç Paşa'nın daha önce ki tuzaklarını bildiği için düğüne gelmek istememiş ve şöyle haber göndererek: "... Bu davetten bahsat elimizde olan harabe ormanlığı almak ise emir padişahındır. Osmanlı devletinin gölgesinde bana

da bir huzur kösesi bulunmaz mı? Ama garaz, memleket ise buyurun zaptedin. Ben de bu suretle durağı yüce padişahın otağına yüz süreyim ve başım yazusun göreyim". davete gitmemiştir (Hoca Sadettin Efendi 1999: 163-164). Aşıkpaşazade ise: "... Maksudunuz bu mudur ki benim elimdeki bu ormanları almak istersiniz? Şimdi gelin timar verin. Ben hünkâra gideyim Hünkâr sağ olsun bana dahi timar verir" diyerek Hüseyin Bey'in timar karşılığında topraklarını Osmanlı devletine vereceğini söylemektedir (1992: 95). Buna benzer bir ifade ise Neşri'de: "... Maksudun eğer bu elimdeki ermenileri almaksa, al. İmden geri gel, timar et. Benden ne istersin? Ben hod hünkâr'a varırım Hünkar sağ olsun Bana dahi yeğ timar vere" diye geçmektedir (1995: 603). Bunun üzerine Hüseyin Bey Amasya'ya gelmiş Yörgüç Paşa'ya teslim olmuştur³². Yörgüç Paşa ise Hüseyin Bey'i Bursa'

²⁵ Neşri, Yörgüç Bey'in Tayfur Çelebi'ye kızını vereceğini vaad ettiğini bildirmekte fakat hangi kızı olduğunu söylememektedir (1995:601), Hammer de, Yörgüç Bey'in Tayfur Çelebi'yi, kızını vermek vaadi ile kandırdığını yazmaktadır (1997: 135).

²⁶ Koca Kayası'nın fethi için Haydar Bey'le yapılan bu mücadelenin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte H. Hüsameddin, 828 H. /1424 M. de (1927: 200), Uzunçarşılı, 830 H. /1426 M. (1986: 405), Eldem 831 H. /1427 M. (1911:535) Yörgüç Paşa dönemi tarihi olaylarını da gözönünde bulunduracak olursak H. Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihin doğru olabileceğini söyleyebiliriz.

²⁷ Uzunçarşılı, Haydar Bey'in Kocakayası Nahiyesi'ne bağlı Oruç Köyü'nde bir cami yaptırdığını (T S A, No: 322'ye dayanarak) söylemektedir (1986: 405).

²⁸ Uzunçarşılı, Hüseyin Bey'in adını yanlışlıkla Hasan Bey olarak vermektedir (1986: 405).

²⁹ Canik Kalesi'nin fethi için Alparslan oğlu Hüseyin Bey'le yapılan bu mücadelenin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Uzunçarşılı, Hüseyin Bey'in ailesinin Canik bölgesinden Amasya'ya getirildiği tarihi 831 H. /1427 M. olarak vermektedir (1986: 406) Hoca Sadettin Efendi de Yörgüç Paşa'nın Hüseyin Bey'i düğüne davet ettiği tarihi 1427 olarak göstermektedir (1999:163). Solakzade de ise düğün tarihi 831 H. /1427 M. olarak yer almaktadır (1989:218). Aşıkpaşazade de Canik Kalesi'nin fethi 22 Ekim 1427-10. Ekim 1428 olarak (1992: 95), Neşri de, Aşıkpaşazade de olduğu gibi 22.10.1427-10.10.1428 olarak gösterilmektedir (1995: 603). H. Hüsameddin, kalenin fethini 830 H. /1426 M. olarak vermektedir (1927: 202). C. Toksoy ise 1428 olduğunu yazmaktadır (1999:677). Kesin olarak tespit edilemeyen Canik Kalesi'nin fethinin 1427 yılının son ayları ile 1428 yılının ilk ayları arasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

ya göndermiştir (Aşıkpaşazade 1992: 95; Hoca Sadettin Efendi 1999: 164; Solakzade 1989: 219; Neşri 1995: 603; Hammer 1997: 135). Böylece Canik ili tamamıyla Osmanlı'nın eline geçmiştir. Hüseyin Bey Bursa'ya vardığı zaman kale içerisinde bir evde hapsedilmiştir. (Hoca Sadettin Efendi 1999: 164; Solakzade 1989: 219). Bir süre sonra fırsatını bulup kaçmıştır. İki yıl boş dolaştıktan sonra tekrar Hünkarın yanına gelmiştir. Hünkar ona Rumeli'de timar vermiş³³ ve Amasya'da bulunan çocuklarını da yanına getirmiştir (Aşıkpaşazade 1992: 95; Solakzade 1989: 219; Neşri 1995: 603; Hoca Sadettin Efendi 1999: 164).

Yörgüç Paşa'nın son siyasi başarısı Karakoyunlu hükümdarı İskender Mirza'yı bir müddet koruması altına almasıdır. İskender Mirza ile Timur'un oğlu Şahruh Sultan, Hoy ve Selmas civarında 834 H. /1430 M. tarihinde büyük bir savaşa girmişlerdir. Savaşta İskender Mirza yenilgiye uğramıştır. İskender Mirza Osmanlı devletine sığınmak için II. Murat'a bir mektup yazmıştır (Solakzade 1989: 222; Hoca Sadettin Efendi 1999: 177). II. Murat İskender Mirza'nın dileğini yerine getirmek için Amasya ve Tokat hakimi olan Yörgüç Paşa'ya hüküm göndermiş, hükümde İskender Mirza'yı uygun bir şekilde misafir etmesini bildirmiştir. Yörgüç Paşa Hünkar'ın bu hükmüne uyararak İskender Mirza'yı kış boyunca ağırlamıştır. İskender Mirza bir süre sonra uygunsuz davranmaya başladığı için Yörgüç Paşa, Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey ile birlikte İskender Mirza'nın üzerine giderek onu memleketten çıkartmıştır (Solakzade 1989: 222; Hoca Sadettin Efendi 1999: 180)³⁴.

Yörgüç Paşa'ya bu siyasi başarılarından sonra mükâfat olarak adına sikke bastırma izni verilmiş bu paralara da Yörgüç Paşa Akçesi denmiştir (Ayverdi 1989: 215; Anonim 1948: 246; www.Amasyam.8k.com/tarihyleamasya1.htm: 6 "Mart 2001"; Akyurt 1947: 33). Fakat zamanla kendi başına karar vermeye başlayınca 834 H. /1434 M. de muhafız olarak Edirne'ye gönderilmiştir³⁵ (Hüsameddin 1927: 204).

Yörgüç Paşa'nın Edirne'ye gittikten sonraki hayatı hakkında hiçbir yerde bilgiye rastlanmamaktadır. Yörgüç Paşa'nın ölüm tarihi, Amasya'

da yaptırmış olduğu camisine bağlı türbede yer alan mezar taşlarından kendine ait olanında Mayıs 1442 olarak geçmektedir (Uzunçarşılı 1927: 116-118; Ayverdi 1989b: 223; Akyurt 1947: 33; Gün1993:49).

Yörgüç Paşa'nın mezarının bu türbede gömülü olduğu ve belirtilen tarihte öldüğü şüphe götürmemekle birlikte, Yörgüç Paşa'nın Edirne'de mi ?, Edirne'den Amasya'ya geldikten sonra mı? öldüğü şimdilik tespit edilememektedir. Paşa'nın yukarıda da belirttiğimiz gibi Edirne'ye gittikten sonraki hayatı bilinmediği için ölüm yeri tespit edilememiş olsa da Amasya'ya geldikten sonra öldüğü varsayımının daha ağır bastığını düşünürüz³⁶.

³³ Hüseyin Bey'e timar olarak verilen Sancak Gümölcine Sancağıdır. (Neşri 1995: 603; Hüsameddin 1927: 202; Uzunçarşılı 1986: 406).

³⁴ İskender Mirza'nın memleketten çıkarıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Fakat H. Hüsameddin Yörgüç Paşa'nın İskender Mirza'yı koruması altına aldığı tarihi, 835 H. /1431 M. olarak vermektedir (1927: 205). Hoca Sadeddin Efendi ise yukarıda da belirttiğimiz gibi İskender Mirza'nın Şahruh Sultan ile yaptığı savaşın tarihini 834 H. /1430 M. olarak göstermektedir (1999:177), E. Eldem 834 H. /1430 M. (1911:535), Ayverdi de Yörgüç Paşa'nın İskender Mirza'yı koruması altına aldığı tarihi H. Hüsameddin'in belirttiği tarih olarak kabul etmektedir (1989b: 215). E. Yavi ise İskender Mirza'nın Yörgüç Paşa'ya sığındığı tarihi, 1432 olarak göstermektedir (1986:71). Şahruh Sultan ile İskender Mirza'nın yapmış olduğu savaşın 1430'da olduğunu kabul edersek İskender Mirza'nın memleketten çıkarılma tarihinin 1431 olabileceğini söyleyebiliriz.

³⁵ A. Demiray, Yörgüç Paşa'nın Edirne'ye muhafız olarak gönderildiği tarihi neden göstermeksizin 1435 olarak (1954:70), vermektedir. A. Gürbüz de A. Demiray'ın vermiş olduğu tarihi göstermektedir (1993: 28). E. Eldem ile 838 H./1434 M. (1911:534) Ayverdi ise H. Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihi (1434) kabul etmektedir (1989b: 215). Ayrıca Yurt Ansiklopedisi'nde de Paşa'nın 1435'de Edirne'ye gönderildiği yer almaktadır (Anonim 1981: 425). A. Şimşirgil ise, Hayrullah Efendi Tarihi'nde, Yörgüç Paşa'nın 838 H. /1434 M. de Edirne'ye gittiğini yer aldığı bildirmektedir (1995:463). Tâcüt-Tevârih'de, 1434 tarihinde Edirne muhafızlığına tayin edilen kişinin Saruca Paşa olduğunun bildirilmesi (Hoca Sadeddin Efendi 1999:188) Edirne'ye gitmiş olduğu kaydının dahi şüpheyle karşılanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Uzunçarşılı, Paşa'nın vefatına kadar Rumiye-i Suğra valiliğinden ayrılmadığını söylemektedir (1927: 28). Bununla birlikte H. Hüsameddin Yörgüç Paşa'nın son dönemlerine ait bilgiler verirken, Paşa'nın bir yıl Edirne'de kaldıktan sonra 839 H./ 1435 M. de Amasya muhafızı Şeyhi Paşa'nın vefatıyla birlikte tekrar Amasya'ya geldiğini ve 841 H./1437 M. de Amasya valiliğinde bulunan Şehzade Alaeddin Ali Çelebi'nin lalalığına ve aynı zamanda şehrin muhafızlığına tayin edildiğini kaydetmektedir (1927: 207-211).

³⁶ Cemal Toksoy, Yörgüç Paşa'nın 1436 yılında Amasya'da vefat ettiğini yazmakta fakat bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir (1999: 677). Yurt Ansiklopedisi'nde ise 1435'te vefat ettiği yazılıdır (Anonim 1981: 425).

Yörgüç Paşa yukarda bahsettiğimiz siyasi başarılarını devam ettirirken bir yandan da imar faaliyetlerini hızlandırmıştır³⁷ (Çizim 1).

Gümüş Köyü Yörgüç Paşa Camii, Amasya' da, 834 H. /1430 M. yılında kendi adına yaptırmış olduğu külliye dışında Merzifon' a 20 km uzaklıkta Gümüşhacıköyü'nden yaklaşık 3 km güneyde eski gümüş madenlerinin bulunduğu Gümüş Köyü'nde³⁸ Cami-ul Kebir Mahallesi (Gürbüz 1993: 217), Cumhuriyet caddesi üzerinde yer almaktadır³⁹. Camide inşa kitabesi bulunmamakla birlikte caminin 833 H. /1430 M. yılında yaptırıldığı bildirilmektedir⁴⁰ (Hüsameddin 1986: 292).

1523 tarihli tapu tahrir defterinde Nefs-i Gümüş'ün malikane gelirinin yarısının bu camiye vakıf olarak kaydedildiği yer almaktadır.⁴¹ Caminin yanına, kasabanın emini olan İskender Çelebi, 856 H. /1452 M. yılında bir mektep yaptırmıştır (Hüsameddin 1986: 290).

Caminin ilk yapılışında ahşap olduğu bilinmekle birlikte (Anonim 1981: 498; Anonim 1972: 290; Şimşirgil 1995: 467; Gürbüz 1993: 217) daha sonra, depremler neticesinde kullanılamayacak derecede hasara uğradığından, 968 H./1560 M. yılında Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yeniden kâgır olarak yapılmıştır (Hüsameddin 1986: 292; Anonim 1972:290; Anonim 1981: 498). Ayrıca camiye gelir getirmek üzere 8 dükkân ile 1 mektep ilave edilmiş böylece bu yapılar Rüstem Paşa Camii, Rüstem Paşa Mektebi ve Rüstem Paşa Vakfı diye anılmıştır (Hüsameddin 1911: 358).

Rüstem Paşa tarafından yeniden yapılan caminin çinilerle süslü olduğu bilinmekle birlikte (Hüsameddin 1986: 293; Ayverdi 1989: 496) bugün camide çinilerden eser yoktur. Cami, çinilerinden dolayı Çinili Camii olarak anılmış hatta bulunduğu mahalleye de adını vermiştir⁴².

³⁷ Bu makalede Paşa'nın Amasya merkez de yaptırmış olduğu Camii, Türbe, Medrese, Hamam, Han, İmaret ve dükkanlardan oluşan külliye bazındaki yapılarına yer verilmemiştir. Bu yapılardan günümüze sadece Zaviye fonksiyonlu cami ile camiye bağımlı türbe gelebilmiştir. Külliyein diğer yapılarından medrese, han, imaret, hamam ve dükkanlar hakkındaki bilgiler ve külliye içerisindeki yerleşim planları için bkz: F. Toruk, Amasya Yörgüç Paşa Külliyesi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

³⁸ H. Hüsameddin, Gümüş Köyü'nü: " İnegöl Dağı'nın doğu eteğinde bulunan ve Hacıköyü'nün güneyinde iki km kadar yakınında küçük bir şehirdir. Nahiyenin güney ve batı tarafları adı geçen dağın eteklerine dayanmakta ise de, doğu ve kuzey tarafları açıktır. Nahiyenin dağ ve tepelerinde bol miktarda gümüş madeni bulunmaktadır. Bundan dolayı bu kasabanın "Gümüş" namıyla adlandırılmış olduğu zannedilmektedir. Bu kasabaya 575./1179 tarihinden beri "Gümüş" dendiği bazı kayıtlarda zikredilmektedir. Yoksa sonradan verilmiş bir isim değildir." diyerek gümüş kelimesinin Arapça'da Kumus olarak kullanıldığını söylemektedir (1911:357). Ayrıca Gümüş Kasabası'nın, Selçuklu emirlerinden "Emir Gümüşlü" diye meşhur olan Eminüddin Yunus el Kumsî'nin gayretleriyle geliştiğini hatta Sühreverdi tarikatının şeyhlerinden Ali İbrahim Busri'nin bu kasabada yaşadığını ve tekke yaptırdığını bildirmektedir (1911: 357).

³⁹ A. Gürbüz, BOATD, Def No: 90. s.180 ile TKGMATD 34. 23b de; Gümüş'te bulunan Yörgüç Paşa Hamamı'nın yıllık mükata gelirinin her iki tahrirde de 10.000 akçe olarak yer aldığı söylemektedir (1993: 218). Bu bağlamda Paşa'nın Gümüş'te, camiyle birlikte bir de hamam yaptırdığını söyleyebiliriz.

⁴⁰ E. H. Ayverdi ve M. Top, H. Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihi kabul etmektedirler (Ayverdi 1989b: 496; Top 1997: 118). Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler adlı yayını ile Yurt Ansiklopedisi'nde ise caminin inşa tarihi 1429 olarak verilmiştir (Anonim 1972: 294; Anonim 1981: 498). H. Hüsameddin, Paşa'nın bu kasaba da yaptırmış olduğu cami ile Vezirokprü'de yaptırmış olduğu caminin Amasya'da yaptırmış olduğu camiden daha önce tamamlandığını yazmaktadır (1927: 205). A. Şimşirgil'de H. Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihi bildirmektedir (1995: 467).

⁴¹ Belge No 387 olarak gösterilen bu tapu defteri 15-16 yy da Osmanlılarca tatbik edilmiş olan malikane divanı sistemi içindeki Karaman ve Rum Eyaletlerinin 1520-23 yılları arasında tamamlanan tahrirlerinin sonuçlarını veren Maliye Evkaf İcmal defteridir.

⁴² H. Hüsameddin, Selçuklular döneminde ve Osmanlıların ilk devrinde kasabada darphâne kurulmuş olduğunu ve bu nedenle darphâne isminde bir mahallenin yer aldığını söylemekte bununla birlikte kasabanın emini olarak bir süre görev yapan Armağan Çelebi'nin, 757 H. /1356 M. senesine kadar oturduğu, mahalleye de Armağan Mahallesi dendiğini daha sonra mahalle de maden işçilerinin ve ırgatlarının oturmalarından dolayı mahallenin adının Irgatlar Mahallesi'ne çevrildiğini yazmakta ve Çinili Camii Mahallesi, Armağan (Irgat) ve Darphâne Mahallesi'nden oluşan kasabanın yaklaşık 300 hânedan ibaret olduğunu bildirmektedir. (1911: 359). Ayrıca şehrin mülki idaresinin önceleri Has ağalara ve maden eminlerine ait iken 1299 H. /1888 M. de Hacıköyü kaymakamlarına devredildiğini böylece bu tarihten sonra maden eminlerinin sadece maden işleriyle meşgul olduklarını da yazmaktadır (1911: 359). İbn Batuta, seyahatnamesin de Gümüş Köyü'nden: "..... Gümüş büyük ve kalabalık bir şehir olup bol gümüş madenlerine sahiptir. Irak ve Şam'dan tüccarlar buraya gelecek mal alırlar. Gümüş'de Ahi Mecseddin'in zaviyesine misafir olduk" diyerek sözetmektedir (1993: 24). Polonyalı Simeon ise Gümüş Köyü'nden: "..... Gümüş adını taşıyan köy hakikaten de gümüş idi. Zira burada imal edilen ince ve parlak nefis çul diğer hiçbir yerde bulunmaz ve bunun için Lehistan'dan bile buraya gelirler." diye bahsetmektedir Andreasyan (1964:86). Vital Cuinet ise Gümüş Köyü'nün 5 bucak, 80 köyden ibaret olduğunu yazmaktadır (1879: 738). Evliya Çelebi de, Gümüş'de üç yerde maden olduğunu söylemekte fakat yerlerini vermemektedir (1999: 95).

1939 depreminde büyük zarar gören cami 1946'da halkın yardımı ile yeniden onarılmış olduğundan (Anonim 1981:498; Anonim 1972: 296) yapıda, Yörgüç Paşa'nın yaptırmış olduğu ilk halinden, günümüze gelebildiğini düşündüğümüz bazı yerleri ayırt etmek oldukça güçtür.

Cami bugünkü durumuyla ulu cami tipindedir. Ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olup kuzeyinde 5 bölümlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır⁴³ (Ayverdi 1989b: Res 860). Harime kuzeyde eksende yer alan kapıdan girilmektedir.

Harim üç sahnalı bir düzleme sahiptir. Orta sahnın yan sahnalara göre daha geniş olup yaklaşık 20x21 m boyutlarında dört ayak üzerine oturan üç kubbe ile kapatılmıştır. Kubbelere pandomentlerle geçilmiştir. Orta sahnının her iki yanında yer alan sahnalar ise çapraz tonozlarla kapatılmıştır (Çizim 2), (Resim 1).

Mihrap, caminin kible duvarı ortasında ve giriş ekseninde yer almaktadır. Mihrabın tüm yüzeyi boyalıdır (Top 1997:118). Bu nedenle malzemesini tesbit etmek güçtür. Ayrıca dıştaki bordürün üst kısmı da ahşapla kaplanmıştır.

Duvardan hafif çıkıntılı mihrab 2.20 m genişliğinde 3.92 m yükseklikte dikdörtgen görünüme sahiptir. Çerçeveyi teşkil eden bordür ve silmeler, mihrabı üç taraftan kuşatmaktadır. Dıştaki bordür (birinci bordür) düz yüzeyli olup üzeri ahşabdır. Ahşabın orta yerine ve köşelerine birer gülbezek yerleştirilmiştir. İkinci bordür hafif silmelerle diğer bordürlerden ayrılmış olup, düz yüzeyli bir görünüme sahiptir. Mihrap hücresi köşelerde, silindirik gövdeli sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Hücre 0.90 m genişlikte, 0.69 m derinlik ve 1.50 m yükseklikte üç kenarlıdır. Düz ve süslemesiz olan mihrap hücresinin üç kenarlı yüzeyi sivri kemerli şekilde sonlanmaktadır. Mihrabın kavsarası 1.27 m yükseklikte 5 sıra mukarnasdan meydana gelmiştir. Kavsaranın alttan dördüncü sırası değişik şekillerde dizilmiş, badem ve kanat formlarından oluşmaktadır. Aralarda konsollarla ayrılmış bademler dıştan birer kemercikle kuşatılmıştır. Ayrıca üçüncü sıradaki bademlerin kenarlarına birer yaprak yerleştirilmiştir. Kavsaralı iki yanında üçgen

yüzeylerden ibaret mihrab köşelerinde de diğer bölümlerinde olduğu gibi süsleme bulunmamaktadır (Resim 2).

Minber, ahşap olup boyalıdır ve üzerinde süsleme yer almamaktadır.

Cephelerde yer alan pencereler ise simetrik-tir. Kuzey cephede girişin iki yanında birer pencere, güneyde mihrabın doğu ve batısında ikişer pencere yer almaktadır (Resim 3). Kuzey cephe 6 sütunla 5 bölüme ayrılmış bir son cemaat yeri olarak tasarlanmıştır (Resim 4).

Son cemaat yerinin üzeri ahşap düz tavanla örtülüdür. Tavanı taşıyan sütun kaideleri devşirmedir. Bazı izlerden son cemaat yerinin evvelce beş kubbeli olduğu anlaşılmaktadır (Resim 5).

Güney cephede altta dikdörtgen çerçeveli dört pencere, üstte ise, altta yer alan ortadaki iki pencerenin üzerinde iki yuvarlak pencere yer almaktadır. Cephede dikey ve yatay tuğlalar friz oluşturacak biçimde yerleştirilmiştir.

Batı cephede altta bir dikdörtgen pencere, üstte bu pencerenin iki yanına gelmek üzere dört yuvarlak, şebekeli pencere bulunmaktadır.

Doğu cephede yer alan pencere sayısı batı cephe pencere sayısı kadar olup, yerleşim düzeni de aynıdır.

Kuzeybatı köşede yer alan minare kesme taştan yapılmıştır. Peteksiz olan minareye 1967'de petek ilave edilmiştir (Anonim 1972: 296).

Caminin avlusunda sekiz direk üzerinde yine ahşap sivri kemerler üzerine oturan kiremit çatılı bir şadırvan yer almaktadır. Şadırvanın, haznenin güneybatı cephesinde yer alan kitabeden 1289 H/1872 M de yapılmış olduğu yazılıdır (Bayram 1994: 41). Ortada yer alan sekizgen bir havuz içine sekiz cepheli su haznesi yerleştirilmiştir. Haznenin üst bölümü aynı formda demir parmaklıklarla çevrilip basık bir külâh ile örtülmüştür (Bkz.: Resim 4). Camide moloz taş ve iki sıra tuğla kullanımının yanında, avlu döşemesi de dahil yoğun miktarda devşirme malzeme de kullanılmıştır.

⁴³ E. H. Ayverdi, beş bölümlü son cemaat yeri tavanını taşıyan 6 sütunun başlıklarının 16. yüzyıla ait olabileceğini düşünmektedir (1989b: 497).

Vezirköprü Yörgüç Paşa Camii, Eskiden Köprü adında bir karye iken Köprülü Mehmed Paşa'dan sonra Vezir Köprüsü denilen ve bugün Vezirköprü olarak bilenen ilçeye yakın eski Kedağra Şehri⁴⁴ yakınında Köprü Kasabası denilen yerde inşa edilmiştir. Yörgüç Paşa'nın, Köprüyle ilgili vakfiyesinde, Kedağra Şehri civarında Köprü Kasabası başında bir cami yaptırdığı ve masraflarını karşılayacak gelirler tayin ettiği bilinmektedir⁴⁵ (Hüsameddin 1911: 373-374). H. Hüsameddin, Yörgüç Paşa'nın Köprü ile ilgili vakfiyesinin 834 H. /1431 M. yılında tanzim edilmiş olduğunu söylemekte ve bu vakfiyeden hareket ederek Köprü'nün Kedağra şehri yakınlarında bir köy olduğunu bildirmektedir (1911: 374). Bugün mevcut olmayan Kedağra denilen yerin, Köprü Kasabası'nın İçkale Mahallesi'yle onun civarında kalan mahallelerden bir kısmını içine alan mevkîde olduğu, hisar içinde bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır⁴⁶ (1911: 376).

BOATD, Def No: 387, 929 H /1523 M. tarihli tapu defterinde camiye, Kedağra (Gedeğara)'ya tabi; Tahir Köyü hissesinin tamamı, Gidür ve Acıkonak köylerinin hisselerinin yarısı ve İyi Köyü hissesinden 1/4'ünün ve Simre-i Lâdik kazasına bağlı Aydoğdu Köyü'nün malikâne gelirinin vakf edildiği görülmektedir (Bkz: Ek 1: 681,683,687). Köprü Köyü'nün, bugün Orta Camii diye bilinen, Yörgüç Paşa Camii'nin kuzey ve batı taraflarında yer alan bölgenin bir kısmını içine aldığı anlaşılmaktadır.

Yörgüç Paşa'nın camiye, Kocakayası beyi Haydar Bey'i Amasya'ya getirdiği esnada, Köprü Köyü ile Kedağra şehri arasında bulunan yerde inşa ettirdiği bildirilmektedir (Hüsameddin 1911: 376; Şimsirgil 1995:468).

Yörgüç Paşa'nın Kızılkocaoğulları ile mücadelesi'nin 1424 yılında son bulduğunu düşünecek olursak, bugün Orta Camii diye bilinen Köprü Köyü Yörgüç Paşa Camii'nin, 1424 senesinin son çeyreyi içerisinde yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

VGM Arşivinden elde ettiğimiz, yapıyla ilgili tarihi belirtilmemiş dosyada yer alan raporda,

caminin 850 H. /1446 M. yılında yapıldığı belirtilmekte ve: "... Kârgirdir. Çatısı ahşaptır. Minaresi taşandır. Ahşap bir son cemaat mahallesi vardır. Duvarların kısmi küllisi, çatısı ve minaresi yıkılmıştır. Tamiri kâbil değildir." ifadesini içeren bu rapordan ve rapora eklenen, fotokopi şeklinde temin ettiğimiz fotoğraflarından anlaşılabileceği üzere yapı yıkılmaya bırakılmıştır (Resim 6).

Orta Camii olarak bilinen Köprü Köyü Yörgüç Paşa Camii birçok defa yeniden yapılmıştır (Ayverdi 1989: 570) (Resim 7). 1943' de vuku bulan depremden sonra bugünkü şekliyle çatılı olarak yapıldığından, ilk halinden hiçbir iz kalmamıştır (Resim 8).

Tokat Yörgüç Paşa Hamamı, İvaz Paşa Mahallesi'nde⁴⁷ Sulu Sokak üzerinde dört yol ağzında yer almaktadır⁴⁸.

⁴⁴ H. Hüsameddin, Kedağra şehrinin Selçuklu Sultanı Mesud tarafından 538 H. /1143 M. de kurulduğunu, kasabanın isminin Kedağra olarak eski kayıtlarda ve şer-i sicillerde yazılı olduğunu fakat Köprü Kasabası ile aynı mevkide olduğuna dair resmi bir kayıt olmadığını hatta kayıtlar incelendiğinde bu iki yerin farklı yerler olduğunu anlaşıldığını bildirmektedir (1911: 373). H. Hüsameddin, Ayrıca daha öncede belirttiğimiz gibi Kedağra şehrinin eski Köprü Kasabası'nın yerinde bulunan daha sonra Amasya'nın Danışmenliler tarafından fethi esnasında (1080) Haçlılar tarafından geri alınmak için yakılıp yıkılan bir şehir olduğunu ve Selçuklu Sultanı Mesud'un Amasya'yı istilası ile eski şehre hakim yüksek bir yerde güzel bir şehir kurup Kedağra ismini verdiğini söylemekle birlikte, Kayı ve Oğuz Türkleri'nde Kete'nin Büyük Köy, Gara'nın ise Hisar (kale) anlamına geldiğini, böylece Kedağra'nın, "Büyük Köy-Hisar" anlamını içerdiğini yazmaktadır (1911: 374).

⁴⁵ H. Hüsameddin, Yörgüç Paşa'dan başka, Nişancı Taceddin Paşa'nın, bizim bulamadığımız 900 H. /1495 M tarihli vakfiyesinden hareket ederek Kedağra şehri civarında Köprü Köyü'nde bir camii, bir imarethâne ve bir hamam yaptırarak vakıflarını tanzim ettirdiğini bildirmektedir (1911: 374).

⁴⁶ H. Hüsameddin, Anadolu'da Celâli isyanları ile etrafa dehşet saçılması üzerine Köprü volvodası, Torak Ağa zeâmet sahibi Sinan Celebi'nin oğlu Mustafa Ağa (Köprülü Mehmet Paşa'nın babası)'nın İçkale Mahallesi civarında eşkiyadan korunmak için topraktan bir kale yaptıklarını ve daha sonra burasının bir mahalle şeklini aldığını ve Toprakkale Mahallesi denildiğini söylemekte ve burasının da Kedağra şehri sınırları içerisinde bulunduğunu bildirmektedir (1911: 376).

⁴⁷ A. Şimsirgil, BOATD, Def No 38, 19, 16'daki, bilgilerden hareket ederek mahallenin nüfusunun, 1455'de 30 neferli (nüfus), 1485'de 17, 1520'de 28 neferli olduğunu bildirmektedir (1990:62).

⁴⁸ E. H. Ayverdi, Hamamın, İvaz Paşa'nın vakıflarının bulunduğu Sulu Sokak civarında yer aldığını ve Paşa'nın mescidinin arsasına inşa edildiğini söylemektedir (1989b: 549).

Giriş kapısı üzerindeki inşa kitabesinde 838 H. /1434-1435 M. tarihinde yaptırıldığı bilinmektedir.⁴⁹

Taş üzerine kabartılarak hakedilmiş kitabe Arapçadır. Yazı türü Celi Sülüstür. Kitabe dikdörtgen bir mekâna, 2 cm'lik cetvelle ortadan iki satıra bölünerek yazılmıştır. Kitabe levhasının boyutları 0.48x1.18 m'dir (Resim 9).

Kitabenin Metni:

1- امر بعمارة هذا الحمام المبارك في ايام دولة السلطان الاعظم عمات الدنيا والدين
2- ابي الفتح مراد بن محمد خان حلد الله ملكه وايد دولة الورور الاعظم بور كوج ماشا ادام الله دولته في عرة
سوال سنة لمان ثلثين صما سماه

Transkripsiyonu:

1- Emera bi'-imareti hâze'l-hammâmi'l-mübâarak fi eyyâmi devleti's-sultân'l-a'zam giyâsi'd-dünyâ ve'd-dîn

2- Ebi'l-feth Murâd bin Muhammed Hân halleda'llahu mülkehû ve ebbede devletehûn el-vezîrül'l-a'zam Yürgüç Bâşâ edâma'llagu devletehû fi seneti gurreti şevvâl semânin selâsine semân-imâyeh (Tüfekçioğlu 1997: 236).

Tercümesi:

Mehmed Han'ın oğlu, büyük padişah, din ve dünyanın yardımcısı, fethin babası Murad'ın -Allah mülkünü devamlı kılsın ve devletini ebedi eylesin- yönetimi günlerinde, büyük vezir Yörgüç Paşa -Allah idaresini devam ettirsin- şevval ayı başında bu mübarek hamamın inşa edilmesini emretti⁵⁰ (Tüfekçioğlu 1997: 236).

Yazıların sıvanması nedeniyle harfler bozulmuştur. Ancak metnin uzunluğu mekana göre önceden tasarlanmadığından ikinci satırın yarısından sonra harfler aşırı derecede sıkıştırılmıştır. Ayrıca ikinci satırın sonunda yer alan tarih ibarelerini birbirine bağlayan vav harfleri yazılmamıştır.

Yazıda hareke ve motiflere hiç yer verilmemiş ancak çok az miktarda nokta kullanılmıştır. Paşa'nın Amasya'da yaptırmış olduğu camisine vakf edilmiş olan hamam⁵¹ (VGMA, Def No: 747, Sıra No: 245: 354) 1948 yılında vakıflar tarafından restore edilmiştir⁵².

Bugünkü haliyle hamam, ılık, sıcak ve cemekân bölümlerinden oluşan tek hamam

planında bir yapıdır. Genel olarak 16.90x 31.25 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Cemekân bölümü yaklaşık 7.35x14.25 m'lik bir alana sahip olup, pandantiflerle geçilen ve aydınlık feneri bulunan bir kubbe ile örtülüdür.

İlklık, cemekâna paralel olarak konumlanan 3.10x9.40 m'lik dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Bu bölümün güney duvarından açılan bir kapıdan sıcaklık bölümüne geçilmektedir.

⁴⁹ E.H. Ayverdi, kitabede yer alan tarihi yanlışlıkla olmalı ki Gurre-i şevvali 833H./1 Ekim 1430 M. olarak okumuştur (1989b: 550). Ayrıca E.Yavi'de 1437 yılında yaptırıldığını söylemektedir (1986:72). Gabriel ise yapılış tarihini 828H./1424 M. olarak vermektedir (1934: 107). Kitabenin doğru okunuşu için ayrıca bkz: Uzunçarşılı 1927: 25-29; Üstek 1985:12.

⁵⁰ Kitabede Paşa'ya Vezir-i azam dendiği görülmektedir. Yörgüç Paşa hiçbir zaman Vezir-i azam olmamıştır. Fakat niçin Vezir-i azam dendiği de anlaşılmamaktadır.

⁵¹ Yörgüç Paşa'nın 840 H. /1436 M. tarihli vakfiyesinde, Amasya'da yaptırmış olduğu camisine : "...Tokat'da yaptırdığı hamamla birlikte bir de hanın tamamı..." denilerek bir han vakf edildiği anlaşılmaktadır (VGMA, Çev Def No: 747, Sıra No: 245:467). Vakfiyeden de, Paşa'nın Tokat'da bir de han yaptırdığı bilinmemektedir. Fatma Üstek, tarihini ve belge numaralarını belirtmediği bir vakıf kaydında : "1. Hamam-ı. (Okunamadı) der mahalle-i Hacı İvaz Paşa der Tokat vakf-ı Yörgüç Paşa ber vech-i maktû icâre-i fi sene (Hacı İvaz Paşa Mahallesi'nde "....." hamamı kesim usulü geliri sene 5000 akçe) 2.Karbarsarayı....."Okunamadı" der nefsi Tokat ber vech-i maktû fi sene (Tokat'da....."Okunamadı" kervansarayı, kesim usulü, geliri sene 7000 akçe) 3. Cihet-i câbi (Vakıf gelirlerini toplayan) fi yevm ı fi sene 360 hâliyâ der dest-i Mehmed bâ berâ ı hümâyûn (Câbîlik görevi günde 1 akçe sene 160 akçe ile Mehmed' e verilmiştir) 4. Cihet-i Câhken (kuyu kazıcı) fi beher şeh 20 fi sene (Çâhken, ayda 140 akçe alacaktır). Zikir olunan câbi ve Câhken cihetlerinden maa-fazl inde'l-ihityâç rakabeye (bir malın sahipliği ya da tasarruf hakkı) sarf olunduktan sonra mütevellî olanlar kabz idüb merhûm Yörgüç Paşa'nın Amasya'da olan imâreti masrafına sarf olunur imiş. Cabi ve Çâhkene ayrılan gelirlerden kalanının ihtiyaç olduğunda rakabeye sarf olunacaktır. Kalanı ise mütevelliler tarafından Yörgüç Paşa'nın Amasya'daki imaretine harcanacaktır. (1985: 199) diye bir bilginin yer aldığını bildirmektedir. Fatma Üstek'in tarihini ve belge kayıt numarasını vermemiş olduğu bu vakıf kaydından hamamın gelirinin 5000 akçe olduğu ve geri kalanının Paşa'nın Amasya'da yaptırmış olduğu imarete harcanacağı açık olarak görülmektedir. Kervansaraydan bahsedilen kısımda bir kelime okunmadığı için kervansarayın hamamla olan bağlantısı anlaşılmamaktadır. Hamamdan bahsedilen kısımda da bir satır okunmadığı görülmektedir. Okunamayan bu iki yerde bir yapının yanında yer aldığı ifade ediliyor olabilir. Bu yapılarında İvaz Paşa'nın yaptırmış olduğu yapılardan olabileceğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda bahsedilen kervansaray İvaz Paşa'ya ait olabilir. Ayrıca bu konu hakkında bkz: Ayverdi; 1989b: 549.

⁵² E.H. Ayverdi, yanlışlıkla olmalı ki: "...1946 yılında tamir olduğu söylenmektedir." (1989b: 549). demekte fakat tamir hakkında bilgi vermemektedir.

Sıcaklık bölümünde göbek taşının bulunduğu kubbeli orta mekâna açılan hamam, 4 eyvan şemasına yansıtılmaktadır. Eyvanlar yaklaşık 3.25 m'lik bir derinliğe sahiptir. Eyvanların köşelerinde kalan 4 oda ise halvet odaları olarak düzenlenmiştir. Sıcaklık bölümünde toplam 9 kurna bulunmaktadır. Külhan kısmı sıcaklığın güneyindedir. (Çizim 3).

Hamamın, cephe düzenlemesi gayet sadedir. Kuzey duvarı ortasında profilli silmelerin çerçevelendiği sivri kemerli giriş açıklığı yer almaktadır.

Girişin sağ üst köşesine yuvarlak kemerli bir pencere açılmıştır (Resim 10).

Doğu ve batı cepheleri, cemekâna açılan yuvarlak kemerli birer pencere dışında başkaca bir özellik göstermemektedir (Resim 11).

Yapı moloz taş ile inşa edilmiş kârgir bir özelliğe sahiptir. Moloz taş yanında üst örtüde tuğla, kapı ve pencere sövelerinde ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Hamam'da, süsleme yer almamaktadır.

Kavak Yörgüç Paşa Camii, Samsun-Merzifon yolu üzerinde Merzifon'a 20 km mesafede, Kavak Kasabası'nda yer alan bu camii hakkında, incelediğimiz, Belge No: 387, 929 H. /1523 M. ve Belge No: 776, 1052 H. /1642 M. tarihli tahrir defterleri ile Defter No: 626- 1001 H. /1592-93 M, Defter No: 1111, 1099 H./1688 M ve Defter No: 22503-1100 H. /1689 M. tarihli BOAMMDT' leri ile beraber vakfiyesi de dahil bir kayıda rastlanmamıştır.

A. Şimşirgil, BOACTE K , 27012 nolu defterde yer alan 1222H. /1807 M. tarihli bir beratda: "*Kavak'ta Yörgüç Paşa Camii imamının vefat etmesi sebebiyle iki oğlunun müşterek olarak imamet görevini yürütmeleri*" hususunda bilgi bulunduğunu bildirmektedir (1995:468). A. Şimşirgil' in, Cevdet Tasnifi'nden verdiği bu bilgilerden Yörgüç Paşa'nın burada bir camii yaptırdığı anlaşılmaktadır.

E. Hakkı Ayverdi de Samsun Evkâf Müdürlüğü'ndeki bir deftere dayanarak bu caminin Yörgüç Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir (1989b: 512).

Cami, 1923'lerde temelden itibaren tamamen yenilenmiş olduğundan (Şimşirgil 1995:468; Ayverdi 1989b: 512) eski hali ile hiçbir ilgisi kalmamıştır⁵³.

İskilip, Yörgüç Paşa Hamamı, Paşa'nın 840 H. /1436 M. tarihli vakfiyesinde: "...İskilip Beldesi'nde meşhur hamamın tamamı...." (VGMA Çev. Def. No: 747, Sıra No: 245:467) denilmektedir. Vakfiyede ayrıca Yörgüç Paşa tarafından İskilip'de, yaptırılan hamamın gelirlerinin Amasya Yörgüç Paşa Camii' ne vakf edilmesi yer almaktadır.

Bulduk Üçler, 984 H./1576 M. Tarih ve 38 No'lu Tahrir defterinde, İskilip vakıflarına ayrılmış gelirlerden 5000 akçenin, iki hamama ayrıldığını ve bu gelirlerin Şeyh Muhyiddin evlâdı ve Yörgüç Paşa vakfına kaydedildiği üzerine bir berâtın mevcut olduğunu bildirmektedir (1992: 150). Ayrıca defterde 5000 akçelik bu gelirin 4000 akçasının Şeyh Muslihiddin evlâdı vakfına geri kalan 1000 akçanın ise Yörgüç Paşa vakfına ait olduğu üzerine bir ibarenin bulunduğu yazmaktadır (1992: 150). Yörgüç Paşa'nın vakfiyesinde ve Bulduk Üçler'in bahsetmiş olduğu 38 No'lu tahrir defterinde adı geçen ve Paşa tarafından yaptırılan hamamın, yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, hamamın 1436 yılından evvel yaptırıldığı kesin olarak söylenebilir. Hamam bugün mevcut değildir.

Havza Yörgüç Paşa Camii'nin inşa tarihi bilinmemektedir. Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey, Havza' da, İmaret, zaviye, han⁵⁴ ve hamamdan oluşan bir külliye yaptırmıştır⁵⁵. Mustafa Bey'in, tanzim ettirdiği 840 H. /1437

⁵³ E. Hakkı Ayverdi, caminin 1960'da Nuri Bey adında biri tarafından tekrar tamir edildiğini ve 1968'de camiyi ziyaret ettiğinde yine tamir edilmekte olduğunu görmüş ve caminin tamir esnasındaki bir fotoğrafını çekerek kitabında yayınlamıştır (1989b: 512, Res: 892 a).

⁵⁴ Han bugün mevcut değildir. Mustafa Bey'in, Havza'da bir de Han yaptırdığına dair bilgi, 840 H/1437 M.tarihinde tanzim ettirdiği vakfiyesinde yer almaktadır.

⁵⁵ Yörgüç Paşa oğlu Mustafa Bey, Havza'da yaptırmış olduğu bu eserlerin dışında Amasya'da amcası Hayrettin Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'nın adıyla anılan Mahallede de bir hamam yaptırmıştır. H. Hüsameddin hamamın 840 H/1436 M yılında yaptırıldığını belirtmektedir (1911:169). Ayverdi'de H. Hüsameddin'in vermiş olduğu tarihi onaylamaktadır (1989b: 228).

M. tarihli vakfiyesinde yapılara gelir getirmek için vakf edilmiş olan arazi ve köyler yer almaktadır (Ek 1b: 474-75). E. Ayverdi, vakfiyedeki vakıfları sayarken yapıyı Mustafa Bey'in yaptırdığını belirtmektedir (1989b: 498-503). Oysa caminin kitabesi olmadığı gibi 833 H. /1430 M. tarihli (Tüfekçioğlu 1997:216) imaretin inşa kitabesinde⁵⁶ ve 840 H. /1437 M. tarihli vakfiyede caminin Yörgüç Paşa oğlu Mustafa Bey'in yaptırmış olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca H. Hüsameddin'de, Mustafa Bey'in, Havza'da 835 H. /1432 M. yılında bir hamam, imaret ve misafirhâne yaptırdığını belirtirken bir de camii yaptırdığından bahsetmemektedir (1986:298-99). H. Ayverdi, Mustafa Bey'e ait olan vakfiyeyi ve H. Hüsameddin'i yanlış anlamış olmalı ki H. Hüsameddin'in, kime ait olduğunu belirtmediği, 925 H. /1436 M. tarihinde Karaman Beylerbeyi Şadi Paşa tarafından yeniletirilmiş, dediği (1986:198) Havza'daki bu caminin Mustafa Bey'e ait olduğunu yazmaktadır (Ayverdi 1989b:498-503). Buna karşılık BOA'de yer alan 929 H. /1523 M. tarih ve 387 No' lu Tapu Tahrir defterinin 371, 374. sayfasında Havza'daki eserlerden imaretin Mustafa Bey'e ait olduğu yer alırken caminin BOA'de bulunan 1001 H. /1592-93 M. tarih ve 626 no'lu Maliye defterinin 22. sayfasında Yörgüç Paşa'ya ait olduğu açıkça görülmektedir.

ÖZET

Bani Yörgüç Paş ve İmar Faaliyetleri başlığını taşıyan bu çalışmamızda Çelebi Mehmed'in 1413'de tahta oturmasıyla birlikte ona lalalık yapan ve hemen ardından Amasya Beylerbeyliği'ne getirilmiş bulunan Yörgüç Paşa'nın kimliğinin yanı sıra seceresi tespit edilmeye çalışılmış ve ayrıca Amasya dışında gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetlerine yer verilmiştir.

Amasya'da kendi adına camii, türbe, medrese, han, hamam, imaret ve dükkanlardan oluşan külliyesinde bulunan mezar taşındaki kitabeden 1442'de öldüğü anlaşılan Yörgüç Paşa bir ara (1434 ?) Edirne'ye muhafız olarak gönderilmiştir.

Amasya'da yaklaşık 29 yıl görevde bulunan Yörgüç Paşa'nın bölgedeki siyasi başarılarına da -kısaca- yer verilen bu çalışmada; genelde Vezirköprü, Kavak, Tokat, İskilip, Gümüş Köyü ve

Havza'da yaptırmış olduğu eserleri üzerinde daha fazla durulmuştur.

Yörgüç Paşa'nın bu eserlerine yer verilirken diğer taraftan da seceresinde gösterdiğimiz ikinci eşi Şahbalu Hatun'un ve birinci eşi Safiye Sultan'dan olan Mustafa Bey'in, kardeşi Hızır Hayrettin Bey'in ve Hayrettin Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetlerini de hatırlatarak bu ailenin Amasya ve yukarıda sıraladığımız bölgelerin Türkleşmesinde ve imar bakımından gelişmesinde ne derece etken olduğu vurgulanmak istenmiştir.

SUMMARY

The aim of this paper called Bani Yörgüç Pasha and Cultivation Activities is to make clear identity and life's details of Yörgüç Pasha who worked as a tutor for Çelebi Mehmed'in 1413 when Çelebi Mehmed succeeded to the throne and who was appointed to Amasya Beylerbeyliği then. Besides this paper includes cultivation activities which were done by Yörgüç Pasha outside of Amasya.

According to the inscription on his grave in is complex which includes mosque tomb, moslem theological scholl, caravanserai, Turkish bath, soup kitchen for the poor and shops in Amasya Yörgüç Pasha died in 1442 he was sent to Edirne as a guard in 1434.

On the one hand this paper point out political successes of Yörgüç Pasha who worked approximately 29 years in Amasya, but on the other hand it is stressed particularly constructions. Yörgüç Pasha had them done in Vezirköprü, Kavak, Tokat, İskilip, Gümüş Village and Havza.

This paper also points out cultivation activities which were done by Şahbulu Hatun who was Yörgüç Pasha's second wife, Mustafa Bey who was the son of Yörgüç Pasha and his first wife, Hızır Hayrettin Bey who was his brother and Mehmed Bey who was the son of Hayrettin Pasha. It is important to stress that the role in Amasya and the areas which we talked about and the role of this family in becoming Turk the people who lived in Amasya and the areas which we talked about and the role of this family in improving on cultivation activities.

⁵⁶ İmaretin tarihi, mimari özellikleri için bkz: Eldem 1911:530-541; Hüsameddin 1927:298; Demiriz 1979:570-72.

KAYNAKÇA

- ANONİM "Köylerimiz"
Ankara: Dahiliye Vekaleti Yayınları, 1929
"Amasya"
İnönü Ansiklopedisi
Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1948: 242-51

Amasya İl Yıllığı
İzmir: Ticaret Matbaası, 1967

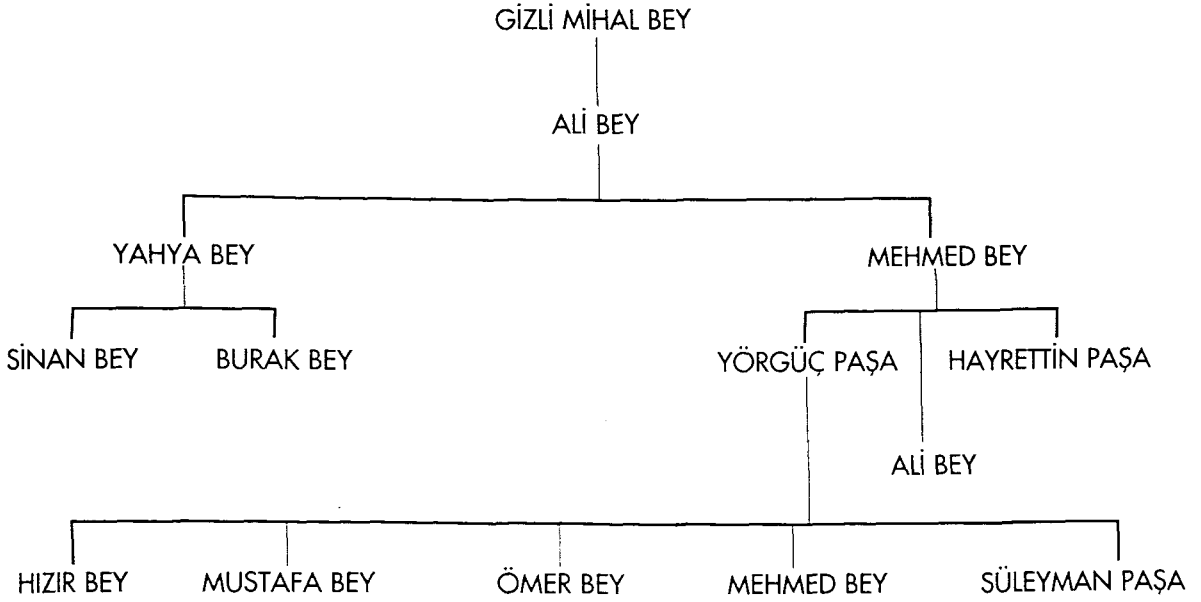
"Amasya"
Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1972: 216-322

"Amasya"
Yurt Ansiklopedisi
İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981: 407-507

Örnekleriyle Türkçe Sözlük
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000
AKYURT Yusuf; "Amasya Şehri"
(El Yazması)
Türk Asar-ı Atıkası Binalarına Ait Tarihi Mecmua
8,1947:33-37
ANDREASYAN H; **Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi** (1608-1619)
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964
AŞIKPAŞAOĞLU; **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**
(Haz: İ. Parmaksızoğlu)
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992
AYVERDİ E Hakkı; **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri** (1403-51)
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989b
Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-81)
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989c
BAYRAM Fahriye; Amasya'nın Gümüşhacıköyü İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Ankara: Ankara Üniversitesi, 1994
CİNLİOĞLU Turgut; **Osmanlı Zamanında Tokat**
Tokat: Tokat Matbaası, 1941
CUİNİT Vital; La Turquie d' Asie
(Edit: Ernest Lerout)
Paris, 1879
DEMİRAL Ahmed; **Resimli Amasya Salnamesi**
Ankara: Güney Matbaası, 1954
DEMİRİZ Yıldız; **Osmanlı Mimarisinde Süsleme**
(Erken Devir 1300-1453)
İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979
DEVELİOĞLU Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**
Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986
ELDEM H E; "Yörgüç Paşa ve Evladına Ait Birkaç Kitabe"
Tarihi Osmanlı Encümeni Mecmuası 9, 1911: 530-41
EVLİYA ÇELEBİ; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**
(Haz: Zekeriya Kurşun, Seyid A. Kahraman, Y. Dağlı)
İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999
GABRIEL Albert; **Monuments Turcs' d Anatolia**
Paris, 1934
GÖKBİLGİN Talip; **15-16 Asırda Edirne ve Paşa Livası**
İstanbul: Üçler Basımevi, 1952
"Mihaloğulları"
İslam Ansiklopedisi
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1960: 285-92
GÜN Recep; Amasya Çevresindeki Mimari Eserlerde Yazı Kullanımı
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993
GÜRBÜZ Adnan; Toprak Vakıf İlişkileri İçerisinde 16. yy Amasya Sancağı
(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
Ankara: Ankara Üniversitesi, 1993
HAMMER Joseph; **Osmanlı Tarihi**
(Çev: A. Karahan)
Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991
HOCA SAADETTİN EFENDİ; **Tacüt Tevarih**
(Haz: İ. Parmaksızoğlu)
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999
HÜSEYİN Hüsamettin; **Amasya Tarihi 1**
İstanbul: Hikmet Mat-i İslamiyesi Dersaadet, 1911
Amasya Tarihi 3
İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1927
Amasya Tarihi 1
(Sad: A. Yılmaz-M. Akkus)
Ankara, 1986
<http://www.amasyam8.k.com/tarihyleamasyal.htm> (14. sayfa)
İbn BATUTA; **İbn Batuta Seyahatnamesi**
(Haz: İ. Parmaksızoğlu)
İstanbul: Üçdal Yayınları, 1983
KAPPERT Petra; **Die Osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15 und 16 Jahrhundert**
İstanbul: Nederland Historisch Archaeologisch Instituut, 1976
"Atabeğ"
İslam Ansiklopedisi
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1950: 712-18
NESRİ Mehmet; **Kitab-ı Cihan-numa**
(Haz: Reşit Onat-M. Köymen)
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995

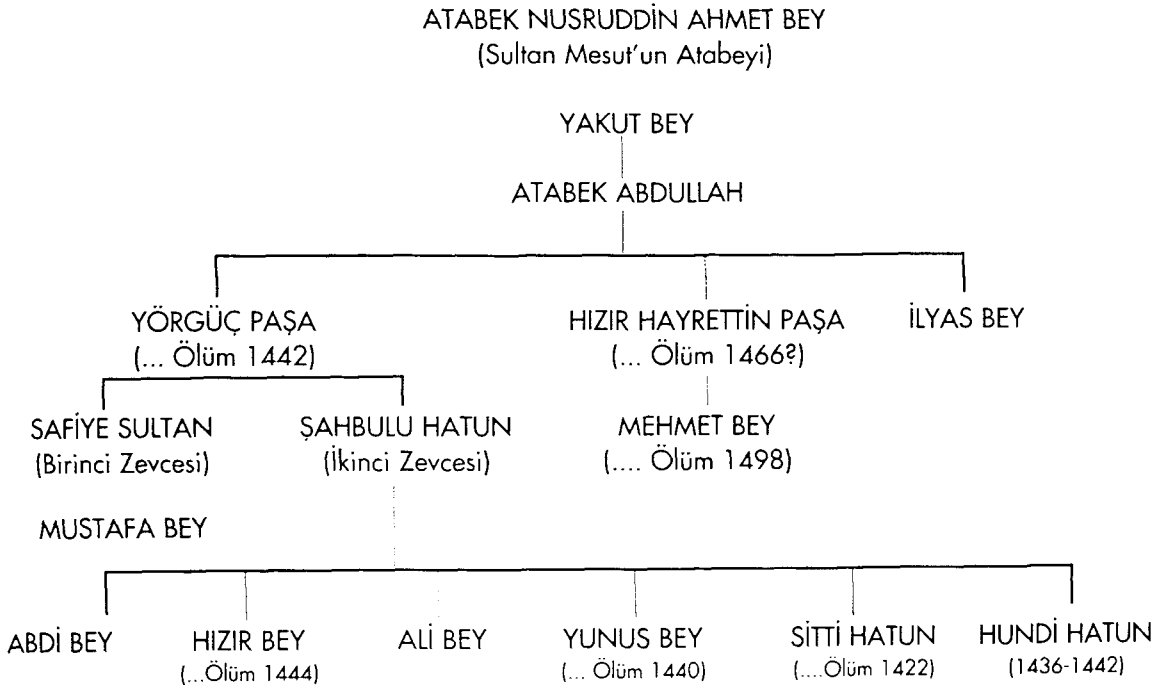
- PAKALIN Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993
- SAKAOĞLU Necdet; **Bu Mülkün Sultanları**
İstanbul: Oğlak Yayınları, 1999
- SOLAKZADE Mehmet; **Solakzade Tarihi**
(Haz: Vahid Çubuk)
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
- SÜREYYA Mehmet; **Sicill-i Osmani**
(Haz: Nuri Akbayrak)
İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996
- ŞİMŞİRGİL Ahmed; 1520 tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Sancağı
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1985
Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)
(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1990
- TOKSOY Cemil; "Yörgüç Paşa"
Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi
Ankara, 1999: 677
- TOP Mehmet; Erken Devir Osmanlı Mimarisinde Mihraplar
(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997
- TÜFEKÇİOĞLU A.; Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazının Kullanımı
(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997
- URAK Gediz; Amasya Türk Devri Şehir Dokusu, Yapılarının Analiz ve Değerlendirilmesi
(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
Ankara: Gazi Üniversitesi, 1994
- UZUNÇARŞILI İsmail; **Tokat ve Amasya Vilayetlerindeki Kitabeler**
İstanbul: Milli Matbaa, 1927
Osmanlı Tarihi 1
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986
- ÜSTEK Fatma; Tokat Merkez Kazası Vakıf Kayıtları (H 984/1576 Tarihli Defteri Evkari)
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Ankara: Gazi Üniversitesi, 1985
- WİTTEK Paul; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**
(Çev: Fahriye Arık)
İstanbul: Şirkefi Mürettibiye Basımevi, 1947
- YAVİ Ersan; **Tokat**
İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1986
- YEDİYILDIZ Bahaeddin; "Hızır Paşa Oğlu Mehmet Paşa Vakfının Mahiyeti"
X. Türk Tarih Kurumu Kongresi (22-26 Eylül 1986)
Kongreye Sunulan Tebliğler
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993: 1625-33
- YILMAZ Ali; Samsun Kazasının İdari ve İktisadi ve Sosyal Durumu (1485-"1520)
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1990

Tablo 1. 896/1491 Tarihli Hıdır ve Mehmed Paşaların Vakfiyesinin Başında Yer Alan Silsilename



(Kaynak: Yusuf Akyurt, Amasya Şehri 1947)

Tablo 2. Kaynaklar Yardımıyla, Yörgüç Paşa' nın Tespit Edilen Silsilenamesi



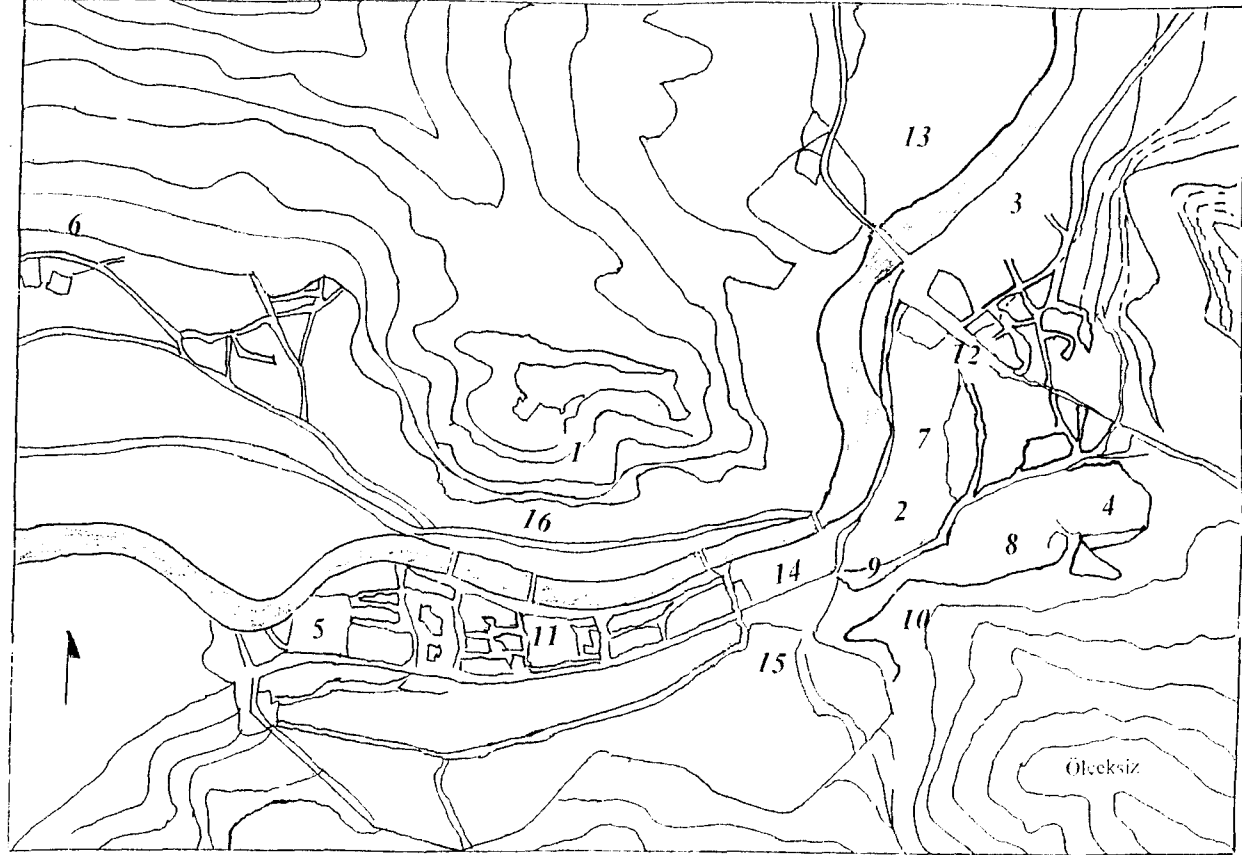
Tablo 3. Yörgüç Paşa'nın İnşa Ettirdiği Yapıların Bölgesel Dağılımı ve Tipleri

Yerleşim Adı	Yapı Tipi	Yapı Sayısı	Kaynak
Amasya(Merkez)	Camii (1430)	1	VGMA, Def No:747, Sıra No 245; BOATD, Def No:387:356-58,360-51,370,375-76,378,381-82,388-89; Evliya Çelebi 1999: 97-97; H. Hüsameddin 1911: 165,31213; Y.Akyurt1947:33;E.H.Ayverdi1989b:215-18; İ.H. Uzunçarşılı 1927:117; A. Gabriel 1934: 33; E. Eldem 1911: 530-32
	Türbe (1430)	1	E. Eldem 1911: 531; İ.H.Uzunçarşılı 1927:117; Y. Akyurt 1947:34; E.H. Ayverdi 1989b:119-22
	Medrese (1430)	1	BOAMMTD, Def No: 22503; TSA, Def No: 7625 (M. Bilge 1984: 163'den); BOATD, Def No: 24: 215 (A. Şimşirgil 1995: 466' dan); BOATD, Def No: 626: 296; BOATD Def No: 387: 404; H. Hüsameddin 1911: 312-13; 1986: 132-134,254; İ.H. Uzunçarşılı 1927: 119; C. Baltacı 1976: 463-64; F. Yılmaz 1987: 10; M. Bilge 1984: 163-64; E.H. Ayverdi 1989b: 220-34
	Hamam (1430)	1	İ.H. Uzunçarşılı 1927: 119; E. Çelebi 1999:96-97; H. Hüsameddin 1986: 132-34; Y. Akyurt 1947: 33
	Han (1430)	1	VGMA,Def No: 747, Sıra No:245; E. Çelebi 1999: 96-97; H. Hüsameddin 1986: 132-34, 234
	İmaret (1430)	1	VGMA, Def No: 747, Sıra No: 245; İ.H.Uzunçarşılı 1927:119; E. Çelebi 1999: 96-97; H. Hüsameddin 1986: 132-34
	Dükkan (?)	4	VGMA, Def No: 747, Sıra No: 245
Gümüşhacı Köyü	Camii (1430)	1	BOATD,Def No: 387: 388; BOATD, Def No: 90:180; TKGMATD,Def No: 34,23b (A. Gürbüz 1993: 218'den); H. Hüsameddin1986: 292; 1911: 357; 1927;205; A. Şimşirgil 1995: 467; E.H. Ayverdi 1989b: 496; Anonim 1972: 294
Havza (Samsun)	Camii (1436'dan evvel)	1	BOAMMDT,Def No: 626: 22
İskilip (Çorum)	Hamam (1436'dan evvel)	1	VGMA, Def No: 747, Sıra No: 245; B. Üçler 1992: 150
Kavak (Samsun)	Camii (15.yy ilk yarısı)	1	BOACTEK,Def No: 27012, Berat Tarihi 1222H./1807 (A.Şimşirgil 1995: 468' den); E.H. Ayverdi 1989b: 512
Tokat(Merkez)	Hamam (1434-35)	1	VGMA,Def No: 747, Sıra No 245; İ.H. Uzunçarşılı 1927: 25-29; E. Yavli 1986: 72; A. Gabriel 1934: 107; F. Üstek 1985: 199; E. H. Ayverdi 1989b: 549
	Han (1434-36)	1	VGMA, Def No: 747, Sıra No: 245
Vezirköprü (Samsun)	Camii (1424)	1	BOATD,Def No:387: 681,83,87; H.Hüsameddin 1911: 373-74; E.H. Ayverdi 1989b: 5

<p>1820 1821 1822</p>	<p>1820 1821 1822</p>	<p>1820 1821 1822</p>	<p>1820 1821 1822</p>
<p>1823 1824 1825</p>	<p>1823 1824 1825</p>	<p>1823 1824 1825</p>	<p>1823 1824 1825</p>
<p>1826 1827 1828</p>	<p>1826 1827 1828</p>	<p>1826 1827 1828</p>	<p>1826 1827 1828</p>
<p>1829 1830 1831</p>	<p>1829 1830 1831</p>	<p>1829 1830 1831</p>	<p>1829 1830 1831</p>
<p>1832 1833 1834</p>	<p>1832 1833 1834</p>	<p>1832 1833 1834</p>	<p>1832 1833 1834</p>
<p>1835 1836 1837</p>	<p>1835 1836 1837</p>	<p>1835 1836 1837</p>	<p>1835 1836 1837</p>
<p>1838 1839 1840</p>	<p>1838 1839 1840</p>	<p>1838 1839 1840</p>	<p>1838 1839 1840</p>
<p>1841 1842 1843</p>	<p>1841 1842 1843</p>	<p>1841 1842 1843</p>	<p>1841 1842 1843</p>
<p>1844 1845 1846</p>	<p>1844 1845 1846</p>	<p>1844 1845 1846</p>	<p>1844 1845 1846</p>
<p>1847 1848 1849</p>	<p>1847 1848 1849</p>	<p>1847 1848 1849</p>	<p>1847 1848 1849</p>
<p>1850 1851 1852</p>	<p>1850 1851 1852</p>	<p>1850 1851 1852</p>	<p>1850 1851 1852</p>
<p>1853 1854 1855</p>	<p>1853 1854 1855</p>	<p>1853 1854 1855</p>	<p>1853 1854 1855</p>
<p>1856 1857 1858</p>	<p>1856 1857 1858</p>	<p>1856 1857 1858</p>	<p>1856 1857 1858</p>
<p>1859 1860 1861</p>	<p>1859 1860 1861</p>	<p>1859 1860 1861</p>	<p>1859 1860 1861</p>
<p>1862 1863 1864</p>	<p>1862 1863 1864</p>	<p>1862 1863 1864</p>	<p>1862 1863 1864</p>
<p>1865 1866 1867</p>	<p>1865 1866 1867</p>	<p>1865 1866 1867</p>	<p>1865 1866 1867</p>
<p>1868 1869 1870</p>	<p>1868 1869 1870</p>	<p>1868 1869 1870</p>	<p>1868 1869 1870</p>
<p>1871 1872 1873</p>	<p>1871 1872 1873</p>	<p>1871 1872 1873</p>	<p>1871 1872 1873</p>
<p>1874 1875 1876</p>	<p>1874 1875 1876</p>	<p>1874 1875 1876</p>	<p>1874 1875 1876</p>
<p>1877 1878 1879</p>	<p>1877 1878 1879</p>	<p>1877 1878 1879</p>	<p>1877 1878 1879</p>
<p>1880 1881 1882</p>	<p>1880 1881 1882</p>	<p>1880 1881 1882</p>	<p>1880 1881 1882</p>
<p>1883 1884 1885</p>	<p>1883 1884 1885</p>	<p>1883 1884 1885</p>	<p>1883 1884 1885</p>
<p>1886 1887 1888</p>	<p>1886 1887 1888</p>	<p>1886 1887 1888</p>	<p>1886 1887 1888</p>
<p>1889 1890 1891</p>	<p>1889 1890 1891</p>	<p>1889 1890 1891</p>	<p>1889 1890 1891</p>
<p>1892 1893 1894</p>	<p>1892 1893 1894</p>	<p>1892 1893 1894</p>	<p>1892 1893 1894</p>
<p>1895 1896 1897</p>	<p>1895 1896 1897</p>	<p>1895 1896 1897</p>	<p>1895 1896 1897</p>
<p>1898 1899 1900</p>	<p>1898 1899 1900</p>	<p>1898 1899 1900</p>	<p>1898 1899 1900</p>

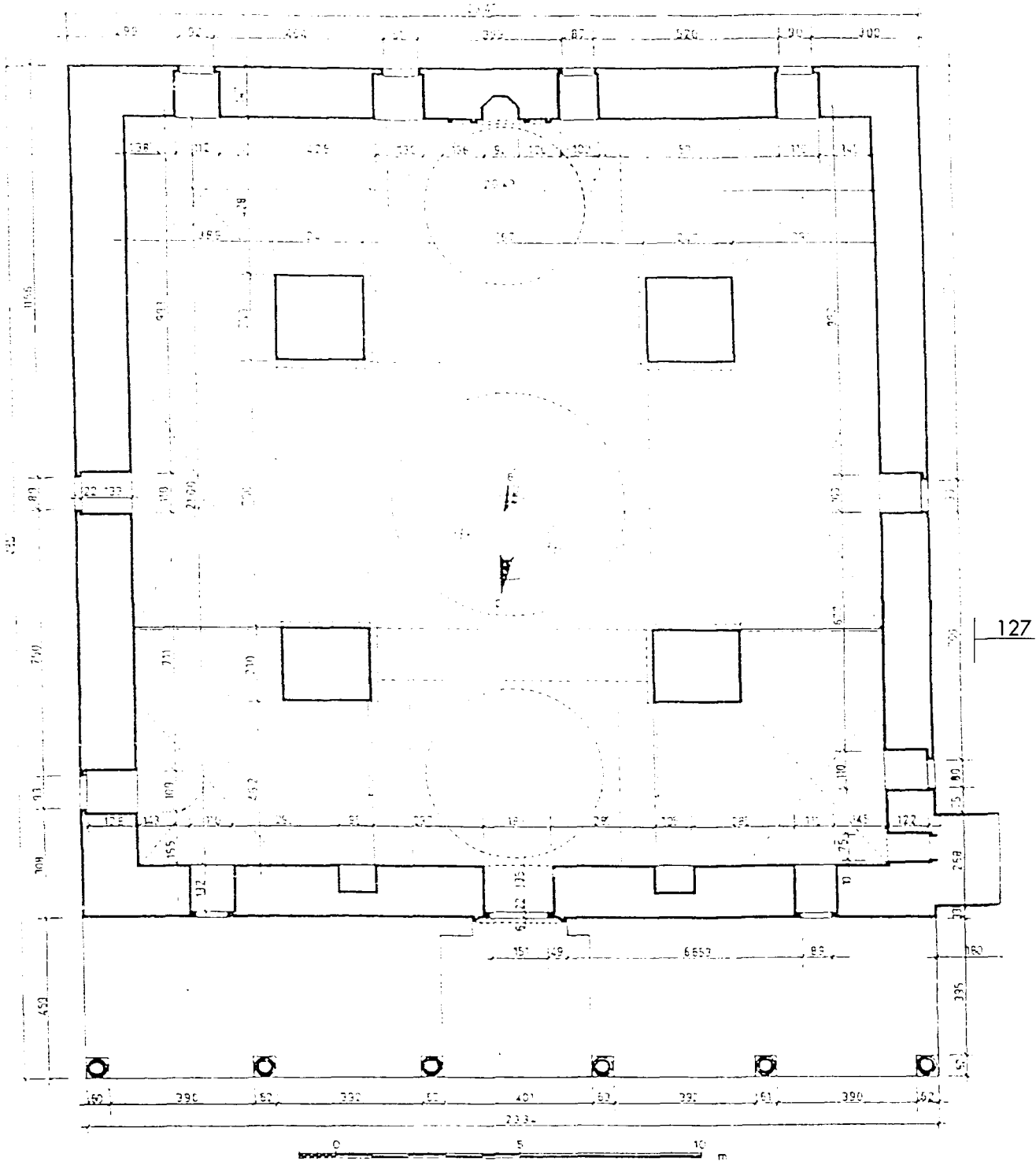
Ek1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Malkiyeden Müdevver Defterler Tasnifi
Defter No: 22503, 1100 H./1689 M, 5.6-7.

Yer No	Adı	Yapım Tarihi	Bulunduğu yer
1	Beyler Sarayı	15.yy başı	Kale
2	Yakut Paşa Zaviyesi	1407	Yakudiye Mah.
3	Bayazid Paşa Camii	1414	Bayezid Paşa Mah.
4	Yakup Paşa Zaviyesi	1423	Yakup Paşa Mah.
5	Yörgüç Paşa Zaviyesi	1430	Gökmedrese Mah.
6	Hızır Paşa Camii ve Hamamı	1465	Hızır Paşa Mah.
7	Mustafa Bey Hamamı	1437	Mehmet Paşa Mah.
8	Pir Sücaüddin İlyas Zaviyesi.	1482	Sofular Mah.
9	Kileri Süleyman Ağa Camii	1485	Kazancı Mah.
10	Abdullah Paşa Zaviyesi	1485	Sofular Mah.
11	II. Bayezid Külliyesi	1486	Bayezid Mah.
12	Mehmet Paşa Camii	1486	Mehmet Paşa Mah.
13	Büyük Kapıağası Hüseyin Ağa Medresesi ve Bedesteni	1489	Şamlar Mah.
14	Küçük Kapıağası Ayas Ağa Camii ve Medresesi	1495	Şamlar Mah.
15	Kapıağası Hüseyin Ağa Bedesteni	1495	Kazancı Mah.
16	Bülbül Hatun Külliyesi	15.yy Sonu	Hatuniye Mah.

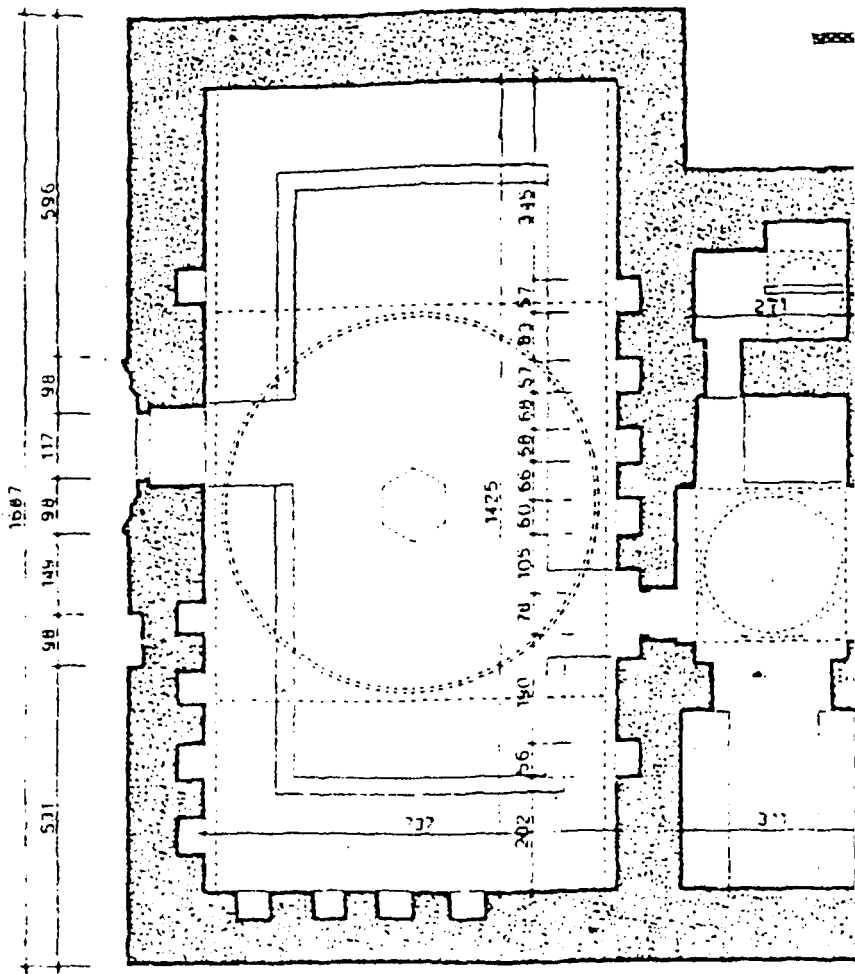


I Amasya' da, 15. Yüzyıldan Günümüze Gelebilmüş Yapıların Kent Dokusu İçerisindeki Dağılımı (E. Toruk)

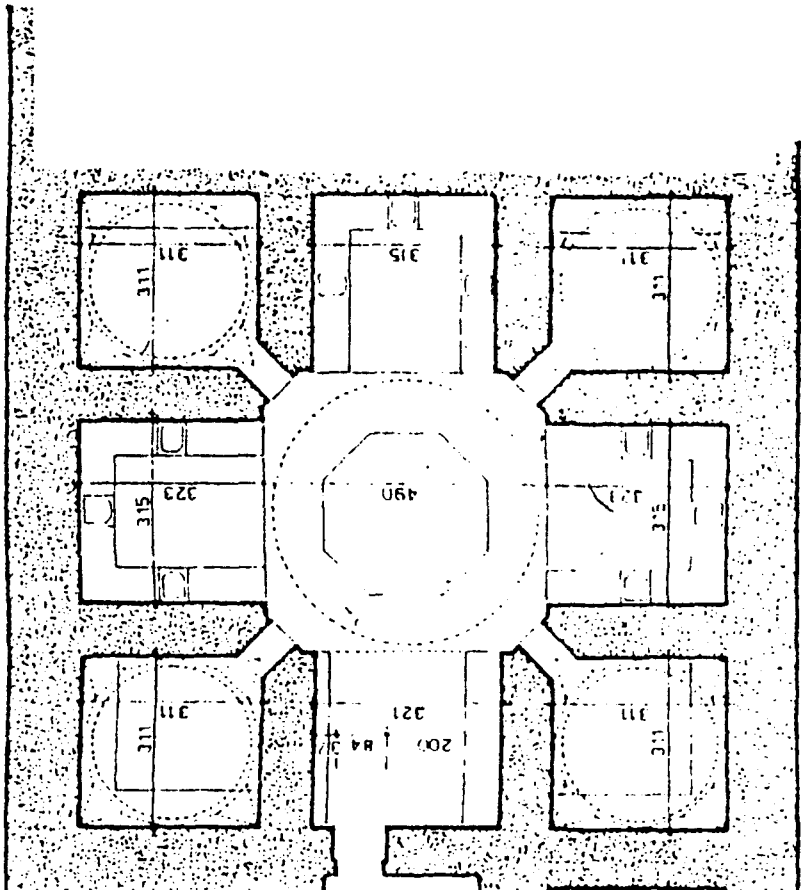
BANİ YÖRGÜÇ PAŞA VE İMAR FAALİYETLERİ



2 Gümüş, Yörgüç Paşa Camii (E. H. Ayverdi 1989b).



3 Tokat, Yörgüç Paşa Hamamı (E.H. Ayverdi 1989b).





Res.1: Gümüş Köyü, Yörgüç Paşa Camii, Esas İbadet Mekanı.



Res. 2: Gümüş Köyü, Yörgüç Paşa Camii, Mihrap.



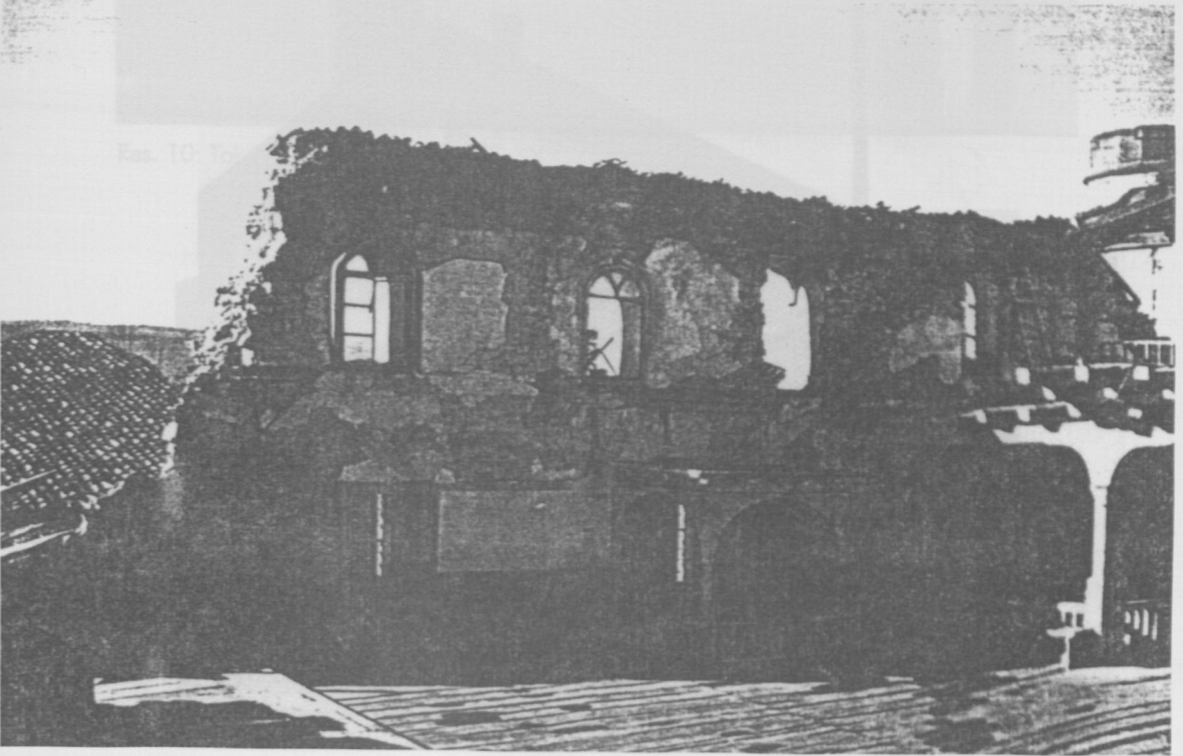
Res. 3: Gümüş Köyü, Yörgüç Paşa Camii, Güney Cephe.



Res. 4: Gümüş Köyü, Yörgüç Paşa Camii, Kuzey Cephe.



Res. 5: Gümüş Köyü, Yörgüç Paşa Camii, Batı Cephe.



Res. 6: Vezirköprü, Yörgüç Paşa Camii, (VGM Arşivi "Tarihsiz"). (1930)



Res. 7: Vezirköprü, Yörgüç Paşa Camii (VGM Arşivi "Tarihsiz").



Res. 8: Vezirköprü, Yörgüç Paşa Camii (H. Ayverdi: 1989b).



Res. 9: Tokat, Yörgüç Paşa Hamamı, İnşa Kitabesi (H. Ayverdi: 1989b).



Res. 10: Tokat, Yörgüç Paşa Hamamı.



Res. 11: Tokat, Yörgüç Paşa Hamamı (B Karagülle: 1930).

Hüseyin KARADUMAN

**BELGELERLE KONYA
MEVLÂNÂ MÜZESİ'NİN KURULUŞU**

Konya'da bir müzenin varlığından ilk söz eden Fransız araştırmacı Clément Huart olmuştur. 1891 yılında Anadolu'ya yaptığı bir seyahatte Konya'ya da uğramış, harap, terk edilmiş ve yarı yarıya toprağa gömülmüş bir bedestende bulunan müzeden Konya Belediye Müzesi olarak söz etmiş ve burada gördüğü Selçuklu, Yunan ve Roma dönemine ait bazı taş eserlere dikkat çekmiştir¹. Konuya ilişkin ifadelerden, bugün Konya İnce Minareli Medresesi'ndeki Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'nde yer alan Selçuklu taş eserlerinin bir kısmının burada bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mevlânâ Tekkesi'ni de ziyaret eden yazar, her yerin titizlikle döşendiğini ve çok temiz olduğunu, avlunun çepeçevre camlı hücreler, Türk tarzı döşenmiş salonlar, sofalar ve çiçek saksılarıyla sarılı bulunduğunu tespit etmiştir².

Konya'da 1891 yılında bugünkü anlamda bir müzenin bulunmadığı, ancak eski eserlerin toplanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. O dönemde Konya Valisi Hacı Hasan Hilmi Paşa olmalıdır³. Osmanlı'da ilk müze, 1846 yılında Tophane-i Âmire Müşîri Fethi Ahmet Paşanın öncülüğünde Harbiye Ambarı olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi'nde kurulmuştur⁴. Kuruluşun ardından valiliklere gönderilen genelgelerle eser toplanmaya çalışılmıştır. Bu genelgenin gereğini yerine getiren valilerin arasında Konya Valisi Abdurrahman Paşanın isminin ön safta yer aldığı belirtilir⁵. Bu çerçevede toplanan ve İstanbul'a gönderilemeyen eserlerin bedestende biriktirildiği düşünülmelidir⁶. Ancak Konya valilerinin isimlerini veren yayınlarda 1846 yılından sonraki tarihlerde Abdurrahman Paşa ismine rastlanmaz⁷.

Konya'da ilk müze binası, Hicrî 1317 tarihli salnameden öğrendiğimize göre, Mekteb-i İdadî'nin bahçesine Müze-i Hümayun Şubesi olarak yapılmıştır⁸. 1923 yılında yayınlanan bir rehberde, müze binasının Ferit Paşanın valiliği zamanında Maarif Müdürü Azmi Beyin çabasıyla yapıldığı ve vilâyetin muhtelif yerlerinden eski eserler getirilerek burada toplandığı belirtilmiştir⁹. Bu müzenin kitabesi, bugün Konya Mevlânâ Müzesi'nin bahçesinde teşhir edilmektedir. 984 envanter numaralı kitabede küfi yazı ile yazılmış

"Müze-i Hümayûn Şu'besi Seferü'l-hayr" yazısı ve 1317 tarihi mevcuttur¹⁰. Bina dikdörtgen bir yapı olup, oldukça geniş olmakla birlikte yetersizdir¹¹. Rehberde yer alan ve binayı içten ve dıştan gösteren iki fotoğraf, müzenin bir depo niteliğinde olduğuna işaret eder. Hicrî 1332 tarihli salnamede müzenin eser cetveline yer verilmiştir¹². Burada müzeye geliş tarihleri meçhul olarak belirtilen eserler, envanter kayıtlarına başlanmazdan önce müzeye intikal etmiş olmalıydılar. Bunların bir kısmı, büyük bir olasılıkla 1891 yılında Clément Huart'ın gördüğü eserlerdir. Bu cetvelde ilk kaydın 8 Mayıs 1315 (20.5.1899) tarihli olduğu görülmektedir¹³.

¹ Clément Huart, *Mevleviler Beldesi Konya* (Çeviren: Nezh Uzeli), İstanbul 1978, s. 121-123. Yazar, Konya'da 28 Mayıs-1 Haziran 1891 tarihleri arasında bulunmuştur. 1897 yılında Paris'te basılan kitabının orijinal ismi, "*Konia, la Ville des Derviches Tourneurs; Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*" dir.

² Clément Huart, a.g.e., s. 128.

³ *Konya İl Yıllığı* 1967, s. 16. *Konya Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1322, s. 31. Bu yayınlarda Hacı Hasan Hilmi Paşanın, Konya'da Sürûri Paşadan sonra, Ali Kemalî Paşadan önce valilik yaptığı görülmektedir. Sürûri Ali Paşa, 1889-1890 yılları arasında, Ali Kemalî Paşa ise, 1892-1898 tarihleri arasında Konya Valisi olmuştur. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, C. III, İstanbul 1996, s. 14; C. IV/II, İstanbul 1998, s. 448. *Sicill-i Osmanî*'de Hacı Hasan Hilmi Paşanın hangi tarihlerde nerelerde valilik yaptığı belirtilmemiştir. Mehmed Süreyyâ, a.g.e., C. IV/II, s. 424. Bu çerçevede, Hacı Hasan Hilmi Paşanın, Konya'da 1890-1892 tarihleri arasında valilik yaptığı düşünülebilir.

⁴ Kâmil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, İstanbul 1965, s. 7.

⁵ Gustave Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Constantinople 1912, s. XIV; S. Reinach, *Catalogue Musée Impérial d'Antiquités*, Constantinople 1882, s. 20. Ayrıca bk. Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100 üncü Yıldönümü*, İstanbul 1947, s. 4.

⁶ Tanzimat döneminde, vilâyetlerde yeri, şekli ve kapasitesi henüz bilinmeyen bazı eski eser depolarının varlığından söz edilir. Bk. İlber Ortaylı, "Tanzimat'ta Vilâyetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, C. 6, s. 1599.

⁷ *Konya İl Yıllığı* 1967, s. 16. *Konya Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1322, s. 31.

⁸ *Konya Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1317, s. 64.

⁹ Ferid, Mehmed Muhlis, Fâik, Mümtâz Bahri, *Konya ve Rehberi*, 1339, s. 79-80. Ferit Paşa, 1898-1902 yıllarında Konya Valisi olmuştur. Bk. İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar (Hayatı-Eserleri)*, C. 2, İstanbul 1933-1935, s. 492.

¹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 1131.

¹¹ Ferid, Mehmed Muhlis, Fâik, Mümtâz Bahri, a.g.e., s. 79.

¹² *Konya Vilâyeti Sâlnâmesi*, İstanbul 1332, s. 580-586.

¹³ Hicrî ve Rumî tarihleri Milâdî tarihe çevirmede Tarih Çevirme Kılavuzu isimli kitaptan yararlanılmıştır. Bk. Yücel Dağlı-Cumhure Ücer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1997.

Müzenin kitabesinde yer alan "Seferü'l-hayr" kelimesi kitabenin Hicrî takvime göre yazıldığını gösterir¹⁴. Seferü'l-hayr 1317 tarihi, Milâdî 9.6-8.7.1899 tarihine denk gelir ki, bu Rumî takvime göre tutulmuş cetvele de uygun düşer ve müzenin 1899 tarihinde Müze-i Hümayun Şubesi olarak kurulduğunu gösterir¹⁵.

Osmanlı Arşivi'nde yer alan 4 Rebîü'l-âhir 1317 (11.8.1899) tarihli bir genelge, kuruluşun ardından müzeye eser toplamak için faaliyete geçildiğinin bir kanıtıdır. Konya Valisi tarafından imzalanıp, bağlı birimlere gönderilen genelgede; merkezde mükemmel bir müze inşa edildiği ve bunun yalnız merkez vilâyete mahsus olmadığı belirtilerek; mahallî hükûmetlerce bulunabilecek ve elde edilebilecek eserlerden nakil olunabilenlerin müzeye gönderilmesi, nakil olunamayanların iyi korunması için aşırı dikkat ve özenin gösterilmesi ve bu eserlerle ilgili yeterli bilgi ve açıklamanın derhal verilmesi, bundan başka kişi veya kişilere buldukları eserleri kendi rızalarıyla müzeye hediye etmeleri hâlinde memnuniyete sebep olmakla birlikte isimlerinin gerek gazetelerde, gerek müzede eserin üzerinde ilân edileceğinin tebliğ edilmesi, eski eserlere ilişkin nizamname hükümlerine uyulmasına, bu gibi eserlerin iyi korunmasına ve yurt dışına çıkarılmamasına veya yıkılmamasına ve tahrip edilmemesine özen gösterilmesi istenmiştir (Belge: 7)¹⁶.

1538 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapıldığı anlaşılan ve Konya'da eski eserlerin toplandığı ilk bina olan bedesten Vali Ferit Paşa zamanında yıktırılmış ve yerine Hicrî 1319 (1901) tarihinde Mekteb-i Sanayi yaptırılmıştır¹⁷. Dolayısıyla, buradaki eserler, bedesten yıktırılmadan önce, yeni yapılan müze binasına taşınmış olmalıdır. Vilâyete bağlı birimlere gönderilen bir genelgeyle de halk da teşvik edilerek, müzeye eser toplanmasına çalışılmıştır.

Müzenin, 1916 yılında Konya Valisi Muammer Beyin gayretiyle faaliyet gösteren Konya Türk Ocağı'nın etnografik eserleri de eklenerek yeniden düzenlendiği ifade edilmiştir¹⁸.

Cumhuriyet döneminde, müzelere daha fazla önem verilmiştir. 9.11.1338 (1922) tarihinde

gönderilen "Müzeler ve Asar-ı Atika Hakkında Talimatname" adlı bir genelge ile eski eserlere ilişkin işlemlerin merkezde Hars Dairesi, illerde bu daireye bağlı olarak Maarif Müdürlüklerince yapılacağı, yerel müzelerin sorumluluğunun Maarif Müdürlüklerinde olduğu belirtilmiş ve millî, İslâmî ve güzel sanatlara ait eserlerin, ayrıca İslâm öncesi eserlerin toplanması, müzelere konması ve envanterlerinin yapılması istenmiştir¹⁹. Bu çerçevede, Konya'da 1923 yılında Vali ve Maarif Müdürünün gayretiyle asar-ı atika komisyonu kurularak müzenin ıslah edilmeye çalışıldığını görüyoruz²⁰. Bu dönemde vali Kâzım Müfit Beydir²¹. 1924 yılında müze binasının kuzeyine ikinci bir oda daha ilâve edilmek suretiyle müze genişletilmiştir. İlâve edilen odanın kapısı üzerinde küfî yazı ile yazılmış kitabede "Konya Âsâr-ı Atika Müzesi" yazısı ile 1317 ve 1340 tarihleri vardır²².

¹⁴ Seferü'l-hayr (Sefer), Arabî ayların ikincisidir. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2000, s. 928.

¹⁵ Konya Müzesi'nin kuruluş tarihi, çoğu yayınlarda 1901-1902 olarak verilmiştir. Örneğin bk. *Türkiye Müzeleri*, Ankara 2002, s. 130. Bu, 1317 tarihinin Rumî takvime uygun olarak algılanmasından kaynaklanmıştır. Bazı yayınlarda 1317 tarihinin doğru algılandığı ve müzenin kuruluş tarihinin 1899 olarak da verildiği vakidir. Bk. Mehmet Önder, *Tarihî-Turistik Konya Rehberi*, Konya 1956, s. 96. Fakat aynı yazar, bir başka yayınında da 1901 tarihini vermiştir. Bk. Mehmet Önder, *Mevlâna Şehri Konya*, Ankara 1971, s. 386.

¹⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Arşivi, Fon Kodu: Y.PRK.UM., Dosya No: 47, Gömlek Sıra No: 75. O dönemde Konya, bugünkü sınırlarının dışında, Burdur, Niğde, Nevşehir, Isparta, Şereflikoçhisar, Elmalı, Ürgüp, Aksaray, Kaş, Alanya gibi il ve ilçeleri de sınırları içine almaktaydı.

¹⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 1130.

¹⁸ Mehmet Önder, a.g.e., 1956, s. 96.

¹⁹ Fâik Reşid, *Ma'ârif Düsturu*, C. 1, İstanbul 1927, s. 371-373.

²⁰ K. P., "Müzemizin İslâhına Doğru", *Babalık*, 20.8.1923.

²¹ *Konya İl Yıllığı 1967*, s. 16.

²² İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 1131. Yazar; tarihî eserlerin, Avrupaî anlamı ile 1317-1340 Rumî yılında Konya Âsâr-ı Atika Müzesi'nde toplandığını belirtmekte, dolayısıyla tarihleri Rumî takvime göre değerlendirmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 1155. Aynı kitabede 1317 tarihinin Hicrî, 1340 tarihinin Rumî olması da bir çelişkidir. Yanlışlık ikinci kitabenin yazımında yapılmış ve buna birinci kitabede küçük boyutta yazılan ve okunması zor olan "Seferü'l-hayr" kelimesinin dikkate alınmaması neden olmuş olmalıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında, ilk hükûmetin 9.5.1336 (1920) tarihli icra programında "asar-ı tarihiyenin erbabına yazdırılması" ve "asar-ı atika-i milliyenin tescil ve muhafaza edilmesi" hususlarına yer verilmesi²³, 15.7.1339 (1923) tarihinde Ankara'da toplanan Heyet-i İlmiye'nin görüştüğü konular arasında Etnografya Müzesi, Millî Müze ve Asar-ı Atika Nizamnamesi gibi konuların yer alması²⁴ ve 5.9.1339 (1923) tarihli hükûmet programında da münasip mevkilerde millî müzeler kurulacağı ve millî eserlerin toplanarak bir araya getirilmesine çalışılacağı belirtilmesi²⁵, eski eserlerin korunmasına gerekli önemin verileceğinin ve bu konuda büyük bir atılım yapılacağına göstergesi olmuştur.

Osmanlı döneminde yavaş yavaş gelişen müzeciliğimiz, Cumhuriyetin ilânından sonra hız kazanmaya başlamıştır. Bir Halk Müzesi'nin kurulmasına hazırlık olmak üzere 2.7.1924 tarihinde İstanbul'da Celâl Esat (Arseven), daha sonra 21.5.1925 tarihinde Halil Ethem başkanlığında bir komisyon kurulmuş ve eser toplanmasına başlanmıştır. Komisyon, ancak 1250 eser toplayabilmiştir. 25.9.1341 (1925) tarihinde ise, Ankara'da Etnografya Müzesi'nin temelleri atılır²⁶. Cumhuriyetin ilk müze binası, neo-klasik üslupta Türk mimarisinin esintilerini taşıyan bir tarzda inşa edilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, 3.3.1340 (1924) tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu²⁷ ile eğitimde birliğin sağlanmasına çalışılır. Halk kitlelerini çevresine toplayan tekke ve zaviyeler sorun olmaya başlamıştır. Doğuda vuku bulan irtica olayı üzerine Şark İstiklâl Mahkemesi, görev alanı içinde bulunan tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verir. Ankara İstiklâl Mahkemesi de bunların kapatılması hususunda hükûmetin dikkatini çeker. Konu bir plân dahilinde çözülmeye çalışılır.

İcra Vekilleri Heyeti, 2.9.1341 (1925) tarih ve 2413 sayılı bir kararname ile tekke, zaviye ve türbeleri kapatarak, vaktiyle cami ve mescit olarak inşa edilenlerin cami ve mescit olarak kullanılmasına, kapatılan binalardan okul için elverişli olanların, okul yapılmasına, okul için

elverişli olmayan binaların Evkaf Umum Müdürlüğüne nakit ile değiştirilerek, elde edilecek para ile köylerden başlayarak gerekli yerlere okul inşa edilmesine, türbelerden kıymetli haiz olanların muhafaza ve idaresinin Maarif Vekâletine verilmesine²⁸, 16.9.1341 (1925) tarih ve 2509 sayılı kararnameyle de, bütçe durumu daha sonra halledilmek üzere, tekke ve türbelerde bulunan, sanat ve tarih açısından kıymetli olan taşınabilir eşyanın müze müdürlüklerince tetkik edilip deftere geçirilerek, müzelere nakledilmesine karar verilir²⁹. Müzelere nakledilecek eşyanın tespiti için mahallî komisyonlar kurulur. Daha sonra TBMM'nde kabul edilen 30.11.1341 (1925) tarih ve 677 sayılı kanun ile tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına ilişkin İcra Vekilleri Heyeti'nin kararları desteklenir³⁰.

Tekke, zaviye ve türbelerdeki eşyanın ayrımı ve tasnifi hususunda mahallî komisyonların bazı tereddütlere düşmesi üzerine gönderilen 8.12.1341 (1925) tarihli genelgede; sanat ve tarih açısından kıymetli olan eşya ile birlikte etnografyaya ilişkin eşyanın müzelere konmak

²³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (Devre: I, İçtima Senesi: 1), C. 1, Ankara 1959, s. 242.

²⁴ Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğrenim*, Ankara 1938, s. 21.

²⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (Devre: II, İçtima Senesi: 1), C. 1, Ankara 1961, s. 423-424.

²⁶ Kuruluşu sırasında Halk Müzesi, Millî Müze, Harş Müzesi olarak adlandırılan bu müzeye Hamit Zübeyir Koşay, 1.6.1927 tarihinde müdür olarak atanmıştır. 15.4.1928 tarihinde müzeyi ziyaret eden Atatürk, Afgan Kralı Amanullah Han'ın teşrifleri münasebetiyle müzenin açılışını emreder ve bu ziyaret sırasında ilk açılışı yapılır. 18.7.1930 tarihinde de halkın ziyaretine açılır. Hamit Zübeyir Koşay, *Etnografya Müzesi Kılavuzu*, İstanbul 1963, s. 1-4.

²⁷ *Resmî Ceride*, 6.3.1340, No: 63; *Düstur*, III. Tertip, C. V, İstanbul 1931, s. 667.

²⁸ *Resmî Ceride*, 5.9.1341, No: 168, Madde: 1, 4 ve 5.

²⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Arşivi (Kısaltma: BCA), 030.18.1.1.15.59.5.

³⁰ *Resmî Ceride*, 13.12.1341, No: 243. (Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun).

üzere ayrılması, bu çerçevede ney, kudüm, saz, tel gibi müzik aletleri ile şiş, teber, keşkül, asa, kürsü, rahle, şamdan, kandil, Bektaşî nefeslerinden birkaç beyti veya resimleri ihtiva eden levhalar, topuz, kılıç, kalkan gibi eşyanın Etnografya Müzesi için, Acemkârî ve Anadolu işi nebafî boyalı eski kilim ve halılar ile bunların parçalarının Âsâr-ı İslâmiyye ve Sanâyi'-i Nefîse Müzesi için önemli olduğu ve Darülfünun'un teklifi üzerine yakında kurulacak olan İnkılâp Müzesi'nde Bektaşî, Kadirî, Nakşibendî ve Mevlevî v.s. tarikatlara ait birer tekke numunesi oluşturulacağı bildirilerek, eşyanın iyi bir şekilde muhafazası ve iki adet fotoğraflarının Vekâlete gönderilmesi, ayrıca muhafazası gereken diğer müzelik eşyanın mektep müzeleri hariç tutularak müzesi bulunan illerde müzelerde, olmayan yerlerde Maarif idaresinin uygun bulacağı yerde korunmasının sağlanması istenmiştir. Kitaplar İstanbul'da Süleymaniye, Bursa'da müze, Kastamonu'da Darülkurrâ, Konya'da Yusuf Ağa kütüphanelerinde, diğerleri mahallî kütüphanelerde toplanacak, müteferrik eserler de Ankara'daki Kütüphane-i Umumî'ye gönderilecektir³¹.

Bunu takip eden günlerde Maarif Vekâletince gönderilen 25.3.1926 tarihli genelgede; tekke ve türbelerde bulunan müzelik eşyanın, ayrımı yapıldıktan sonra, müzesi bulunan yerlerde müzede, müzesi bulunmayan yerlerde Maarif idarelerince korunması, listeleri ile civar vilâyet müzesine ve Ankara'ya nakli için ne kadar masrafa ihtiyaç olduğunun bildirilmesi istenmiş ve bu işlerin bitimine müteakip tekke ve türbe binalarının (Konya Mevlânâ Tekke ve Türbesi hariç olmak üzere) Evkaf Umum Müdürlüğüne bırakılacağı beyan edilmiştir³².

Nihayet Mevlânâ Tekke ve Türbesi, İcra Vekilleri Heyeti'nin 6.4.1926 tarih ve 3426 sayılı kararıyla müzeye çevrilir. Bu kararın ardından yapılan çalışmalar sonucunda müze, 2.3.1927 tarihinde ziyarete açılır³³. Müzenin kitabesi, yine kûfî harflerle yazılır. Bugün müzenin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede "Konya Âsâr-ı Afika

Müzesi" yazısı ile 1345 ve 1926 tarihi ve sol alt köşede müzenin ilk müdürü Mehmet Yusuf'un imzası bulunmaktadır (Bk. Resim)³⁴. Bu makalede Konya Mevlânâ Tekke ve Türbesi'nin müzeye dönüştürülmesini Cumhuriyet Arşivi'nde tespit ettiğim belgelerle anlatmaya çalışacağım.

Belgelerin İçeriği

Konuya ilişkin belgeler, Cumhuriyet Arşivi'nin 030.18.1.1.18.24.4 envanter numarasına kayıtlı 6 adet yazılı belge ile bir adet krokiden oluşmaktadır.

Tarih sırasına göre ilk belge, İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Müdürü Halil Ethem Beyin, Hars Müdürlüğüne yazdığı 23 Teşrin-i Sani (1)341 (23.11.1925) tarih ve 587/10627 numaralı yazının Maarif Vekâletince çıkarılan suretidir. Bu yazı, İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Müdürlüğüne yazılan 9 Teşrin-i Sani 1341 (9.11.1925) tarih ve 2071 numaralı yazının cevabıdır. Halil Bey, bu yazıda; yakınlarda Maarif Vekâletine devredilen Konya'daki Mevlânâ Tekkesi'nin müze yapılmasının uygun olduğunu bildirerek, yapının tarih ve mimarî kıymeti itibariyle hakikaten korunmaya lâyık bulunduğu, içerisinde hiçbir sebep ve suretle onarım yapılmaması, müzenin tanzimi esnasında binanın da teşhiri esas alınarak hareket edilmesi, içindeki eşya gayet önemli ve kıymetli olduğundan yazımında ve tespitinde fevkalâde özen gösterilmesi, tarih ve sanat açısından kıymetli olan eşyanın ve hatta tereddüt

³¹ *Resmî Ceride*, 19.12.1341, No: 248.

³² Nurettin Can (Güleklî), *Eski Eserler ve Müzelerle İlgili Kanun Nizamname ve Emirler*, Ankara 1948, s. 100-101.

³³ Mehmet Yusuf (Akyurt), *Konya Asarı Atika Müzesi Rehberi*, İstanbul 1930, s. 8.

³⁴ Kitabede yer alan Hicrî ve Milâdî tarihler yıl olarak bir uyum göstermekle birlikte, İcra Vekilleri Heyeti'nin tekkenin müzeye dönüştürülmesine ilişkin aldığı kararın tarihi olan 6.4.1926 tarihinin Hicrî 23 Ramazan 1344 tarihine, müzenin açılış yapıldığı 2.3.1927 tarihinin de Hicrî 27 Şaban 1345 tarihine denk geldiğini belirtmekte yarar vardır.

edilenlerin bile elden çıkarılmayarak iyi korunması gerektiği görüşlerine yer vermiştir (Belge: 1). Bu yazışmanın yapıldığı dönemde Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'dir³⁵.

İkinci belge, 24 Kanun-ı Evvel 1341 (24.12.1925) tarih ve 10260/2393 numaralı bir yazıdır. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey³⁶ tarafından imzalanıp, Baş Vekâlete gönderilen bu yazıda; Konya'daki Mevlânâ Tekkesi'nin mimarî tarzı nedeniyle kıymeti ve etnografyayla ilgili eserleri dolayısıyla müze yapılmasına elverişli olduğu ve bu çerçevede İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Müdürlüğü'nün düşüncelerinin de alındığı bildirilerek, yazının bir sureti ekte sunulmuş ve tekkenin müze yapılması için İcra Vekilleri Heyeti'nce bir karar alınması istenmiştir (Belge: 2).

Baş Vekâlet tarafından, bu yazının gereğinin hemen yapılmadığı veya geciktiği, daha sonra yapılan işlemlerden anlaşılmaktadır. Bunun üzerine bir vesile ile Ankara'da bulunan Halil Beyden detaylı bir rapor istenir ve Hars Müdürü Hamit Zübeyir Beyle birlikte Konya'ya görevlendirilir.

Üçüncü belge, konuya ilişkin olarak Halil Beyin yazdığı 27 Şubat 1926 tarihli iki sayfalık rapordur (Belge: 3/1-2). Raporun giriş bölümünde; Konya'daki Mevlânâ Dergâhı'nın bir müze hâline getirilmesinin arzu edildiği ve bu çerçevede incelemede bulunmak üzere aldığı emir gereği Hars Müdürü Hamit Zübeyir Beyle birlikte Konya'ya gittiklerinden bahsederek, dergâhın ve müştemilâtının gerek mimarî tarzı ve gerek içinde asırlardan beri toplanıp saklanan kıymetli tarihî eserleri toplu bir hâlde bulundurması dolayısıyla zaten bir müze etkisi yaptığını, bundan dolayı ileride yapılacak ufak bir onarımla tamamen müze hâline gelebileceğini, bu suretle memleketimizin güzel ve kıymetli bir müzecik daha kazanacağını belirtir.

Halil Bey, rapora 1/250 ölçekli bir kroki eklemiştir (Belge: 3/3). Kroki çok acele hazırlanmış, detaya fazla dikkat edilmemiş ve hatta kuzey güney işareti ters yapılmıştır³⁷. Krokide dergâhın sınırı kırmızı hatla gösterilmiştir. Dergâh geniş bir avlunun ortasında yer alır.

Avlunun dört kapısı vardır. Bu avluda üzeri kubbeli dedelere ait hücreler, mutfaklar, dört türbe, şadırvan, güney ve doğu bölümünde mezarlık bulunmaktadır. Avlunun kuzey kapısından küçük bir avluya geçilir, burada ahşap ve harap bir bina olan ve müzeye gerekli olmadığı belirtilen Şeyh veya Çelebi dairesi yer alır. Raporda bu bölümlerin son durumları hakkında da bilgiler vardır. Türbelerden biri ambar, biri kiler, bir diğeri kütüphane, Çelebi dairesi de ana mektebi olarak kullanılmaktadır³⁸.

Plânda asıl dergâh mavi çizgiyle gösterilmiştir. Dergâhın güney kısmının Selçuklular ve Karamanoğulları zamanından kalma olduğunun zannedildiğini ve üzerinin sekiz kubbe ile örtüldüğünü belirtir. Bu binanın kuzey kısmı iki büyük kubbe ile örtülü olup, bunlardan biri semahane, diğeri mescittir. Gerek türbenin ve gerek ikinci kısmın kapıları dışarıdan ise de içeriden birbirlerine geçilebilir.

³⁵ Hamdullah Suphi Tanrıöver, II. Dönemde 4.3.-19.12.1925 tarihleri arasında Maarif Vekili olarak görev yapmıştır. Bk. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. III, Ankara 1995, s. 421. Hamdullah Suphi, İcra Vekilleri Heyeti'nde tarihimizin önemli şahsiyetlerine ait türbelerin kapatılmasına itiraz ettiğini, bunun üzerine Atatürk'ün "Bekle, on, on beş sene bekle, bütün türbeleri sana vereceğiz." dediğini ifade eder. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi (Dönem: VIII, Toplantı: 3)*, C. 16, Ankara 1949, s. 664; C.H.P. *Yedinci Kurultay Tutanağı*, s. 402-403. Türk kültürü açısından bir değer taşıyan türbelerin ziyarete açılması on, on beş yıldan fazla sürer. 1.3.1950 tarih ve 5566 sayılı ve 7.2.1990 tarih ve 3612 sayılı kanunlarla 677 sayılı kanunun birinci maddesinde yapılan değişiklikle Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanların umuma açılması, bunların bakımı için memur ve hizmetli tayin edilmesi yasallaşmış, bu çerçevede türbelerin bir kısmı ziyarete açılmıştır.

³⁶ Mustafa Necati Bey; Maarif Vekilliği görevine 21.12.1925 tarihinde başlamıştır. Bk. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. III, Ankara 1995, s. 442.

³⁷ Raporda yön belirtilirken aynı hatanın yapılmadığını görüyoruz.

³⁸ Krokiye göre, Hasan Paşa Türbesi ambar, Hürrem Paşa Türbesi kiler, Murat Paşanın kızının türbesi kütüphane olarak kullanılmaktadır. Mehmet Önder, Konya'da ana okullarının Eylül 1927 tarihinden itibaren faaliyetlerine başladığını yazar. Bk. M. Önder, *Konya Maarifi Tarihi*, Konya 1952, s. 76. Halil Beyin raporu 27 Şubat 1926 tarihli olduğuna göre, Konya'da bir ana mektebi bu tarihlere vardı.

Bu binanın müze hâline dönüşümü ile ilgili olarak şu önerileri getirir:

Türbe kapısından girilince ufak bir mekân vardır. Burası kapıcıların bekleme odası olarak kullanılmalıdır. Bu mekândan 1008 Hicrî tarihli gümüş bir kapıyla türbe kısmına girilir. Sağ tarafta dört ve nihayetinde bir kubbenin altında Mevlânâ Celâlettin'in, babasının, çocuk ve torunlarının mezarları bulunur. Burası bir parmaklık ile geçit mahallinden ayrılmıştır. Bu kısım bir az karanlık olduğundan burada pek çok eşya teşhir olunamaz, fakat ileride elektrik ile aydınlatılabilir³⁹. Mezarların bazıları adı sıvalı, bazıları gayet güzel çinilerle kaplı ve diğerleri adı tahtadandır. Sultanü'l Ulema namını taşıyan Mevlânâ'nın babasının mezar sandukası ağaçtan yapılmış olup, fevkalâde nakışlar ile bezelidir. Mevlânâ ile oğlu Vele'd'in mezarları mermerdir. Tamamı altmış yedi adet olan mezarların üstlerinde örtüler ve pûşîdeler vardır. Bu kumaşların çoğu kadim çatmalardan ve yazılı dokumalardan olup, pek büyük kıymeti haizdirler. Bu örtüler kısmen adı şekilde olan mezarların üzerlerinde bırakılabilir ve bir kısmının da vitrinlere konulması lâzımdır. Bezemeli olan lâhitlerin örtüleri kaldırılarak sergilenmelidir.

Kubbelere asılan yüzlerce kandillerden bir takımı adı Avrupa işi olduğundan bunların ve kubbelerden birisine son senelerde tespit olunan büyük Avrupa işi billûr avizenin kaldırılması lâzımdır.

Mezarların aralarındaki zemine orada bulunan halılardan parçalar yayılabilir. Yine bu kısımda bulunan, "Nisan Tası" olarak adlandırılan ve eski tarihlerde Hindistan'dan gelmiş olan tunç kazan⁴⁰, geçit yerinin ortasına konulmalıdır. Mevlânâ mezarının önündeki gümüş merdiven ve parmaklık ile tunç şamdanlar mahallinde muhafaza olunmalı, diğer şamdanlar da uygun yerlere yerleştirilmelidir. Mezarlardan sahipleri bilinenlere birer levha konulmalıdır.

Semahane dışarıdan kâfi miktarda aydınlık aldığından gerek duvarlara, gerek ortaya vitrinler konularak çeşitli eşyalar teşhir edilebilir. Bugün

kasada korunan kıymetli bir seccade, Mısır işi olan mineli kandiller ve bazı nadide eşya bu gruptandır. Buraya bitişik olup, aynı büyüklükte bulunan ve aydınlığı da yeterli olan mescit, parmaklıkla türbeden ayrıldığından ve zaten namaz için türbenin hemen batısında Selimiye Camii bulunduğundan, buraya plânda kütüphane olarak işaret edilen binadaki kitaplar nakledilmelidir. Bugün kütüphane olan bina pek dar bir türbe olup, ne kitapların konulmasına ve ne de okuma mahalline uygundur. Bununla beraber ortaya konulacak vitrinlerde süslü ve nadir kitaplar teşhir olunur. Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki eski Fatih Camii de kütüphaneye çevrilerek düzenlemenin aynı şekilde olmasına karar verilmiştir.

Eşyanın teşhiri için gerekli dolapların şekli rapor ekinde sunulmuş ve bu dolapların Konya Müzesi'ne verilen tahsisattan kalan bakiye ile derhâl yaptırılmasının gerektiği belirtilmiştir⁴¹.

Türbenin üstünde görülen ve kubbe-i hadrâ denilen kasnak ve külahın çinileri ileride tamir edilebilir.

Konya Lisesi bahçesinde bulunan müzede bir hayli Türk ve İslâm eseri toplanmış olup, bunların dergâhın müzeye çevrilmesine karar verildiği takdirde derhâl tamamı naklolunmalıdır. Bunlardan bir kısmı ayrılarak dergâh binasının içinde, ağır taştan olanlar da dergâhın avlusunda uygun mahallerde teşhir olunurlar. Hatta bir kısmı da dede hücrelerinin önündeki camekânlı mahallere konulabilir. Eski müzedeki İslâmî olmayan eserlerin, yine mahallinde kalması gerekir.

³⁹ TBMM'nin elektrikle aydınlatılmasının, ancak 2.1.1340 (1924) tarihinde verilen bir önerge ile kabul edildiğini belirtmekte yarar vardır. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (Devre: II, İktisatı Senesi: I), C. 4, Ankara 1968, s. 657; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (Devre: II, İktisatı Senesi: II), C. 11, Ankara 1975, s. 140-143.*

⁴⁰ Bu kazanın İlhanlı hükümdarı Ebu Saîd Bahadır Han (1305-1335) için Musul'da yaptırdığı ve müzedeki kayıtlara göre, 1333 yılında Emir Sungur Ağa vasıtasıyla Mevlânâ türbesine hediye edildiği ifade edilmektedir. Bk. Mehmet Önder, *a.g.e.*, 1956, s. 102.

⁴¹ Rapor ekinde vitrin şemalarına rastlanmamıştır.

Dergâhın dört kapısından üçü kapatılmalı, yalnız Selimiye Camii tarafındaki kapı açık bulundurulmalı, bu kapının iki tarafındaki odalarda da bekçiler ikamet etmelidir.

Halil Bey, raporun sonunda dergâhın beş aya yakın kapalı bulunması nedeniyle içerisinin tozlandığını, bazı duvarlarda sıvaların kabarmış, kumaş ve halıların güveler tarafından istilâ edilmiş olduğunu bildirerek, acilen bir karar alınması ve arz edilen düzenlemeye başlanması gerektiği hususunda bir görüş belirtir.

Dördüncü belge, Maarif Vekili Mustafa Necati tarafından imzalanıp Baş Vekâlete gönderilen 7 Mart 1926 tarih, 42/350 numaralı bir yazıdır. Burada Konya'daki Mevlânâ Tekkesi'nin gerek mimarî tarzı ve gerek kıymetli eserleri bulundurması nedeniyle müzeye dönüştürülmesi hususunda incelemede bulunmak üzere İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Umum Müdürü Halil Bey ile Hars Müdürü Hamit Zübeyir Beyin Konya'ya gönderildiği bildirilerek, yapının tamamen bir müze olabileceğini belirten Halil Beyin raporu ile binaların krokisi ekte sunulmuş ve müzeye dönüşümü için İcra Vekilleri Heyeti'nce bir karar alınması istemiştir (Belge: 4).

Beşinci belge, İcra Vekilleri Heyeti'nin, Konya'daki Mevlânâ Tekkesi'nin müzeye dönüştürülmesinin uygun bulunarak kabul edildiğini belirten 6 Nisan 1926 tarih ve 3426 numaralı kararnamesidir (Belge: 5). Bu kararnamenin müsveddesinden Maarif Vekâletine bir yazı hazırlandığı ve kararnamenin bir örneğinin bu bakanlığa gönderildiği anlaşılıyor.

Altıncı belge, Maarif Müsteşarı tarafından Baş Vekâlet Özel Kalem Müdürü Necmettin Beye yazılan tarihsiz bir yazıdır. Bu yazıyla Konya Müzesi'nin faaliyete geçeceği ve bu çerçevede Halil Beyin raporuna ihtiyaç hâsıl olduğu bildirilerek, raporun bir suretinin alınması için müsaade istenmiştir (Belge: 6). Bu izin alınmış ve rapor doğrultusunda Mevlânâ Tekkesi'nin müzeye dönüştürülmesi konusunda hazırlıklara başlanmıştır.

Değerlendirilme ve Sonuç

Tekke, zaviye ve türbelerin 2.9.1925 tarihinde kapatılması, buradaki Türk-İslâm eserlerini koruma ve gelecek kuşaklara aktarma çabalarını beraberinde getirmiştir. Heyet-i İlmiye'nin 15.7.1923 tarihinde gündeme getirdiği Etnografya Müzesi'nin, bu kapatma kararının ardından soruna çare, yani buradaki eserleri de koruma ve topluma sunmada gerekli bir kurum olarak gündeme taşındığını ve Ankara'da 25.9.1925 tarihinde temelini atıldığını görüyoruz. Ancak yalnızca bu müze, tüm bu eserleri koruyacak ve teşhirini yapabilecek yeterlilikte değildir. Ayrıca tekke ve türbelerin kapatılması, eşyaların buralardan başka yerlere taşınması, eşyanın ait olduğu kültürel mekânından uzaklaşması ve bütünlüğünün bozulması anlamına da gelmektedir. Bu çerçevede, bu tekkelerden yalnızca biri, Türk kültüründe her açıdan özgün bir yer tutan ve hoşgörünün sembolü olan Mevlânâ'nın tekkesi ve türbesi, müze hâline getirilerek, hem eserlerin korunması, hem de bütünlüğünün bozulmaması sağlanmıştır.

Konya Mevlânâ Tekkesi'nin müzeye çevrilmesi kararının ardından 11.9.1926 tarihinde Maarif Müfettişlerinden Hamit Zübeyir Bey, Maarif, Evkaf ve Polis Müdürlüklerinin görevlendirdiği temsilciler ile Müze Müdürü ve muhafaza memurunun huzurunda dergâhın kapıları açılarak sayıma başlanmıştır. Havasızlıktan ve vaktiyle özen gösterilmemesinden ötürü bozulmaya yüz tutmuş eşya temizlenerek tamir olunmuş, uygun yerlere yerleştirilmiş, nitelikleri ile birlikte deftere kayıt edilerek teşhire konmuş ve müze, 2.3.1927 tarihinde ziyarete açılmıştır⁴². Dolayısıyla bu kadar kısa bir zaman diliminde esaslı bir onarım yapılması olası değildir. Yalnızca vitrinler ve çok küçük onarımlar yapılmıştır. Esas tamirat Evkaf Umum Müdürlüğünce 1929 yılında yapılmak istenmiş ve

⁴² M.Yusuf (Akyurt), a.g.e., s. 8.

7575 lira 98 kuruşluk keşif hazırlanmıştır. Ancak uygun müteahhit bulunamadığından, mahallinde teşkil edilecek komisyon ve mühendisin nezaretinde emanet usulü yapılması doğrultusunda İcra Vekilleri Heyeti, 12.9.1929 tarihinde 8319 sayılı bir karar almıştır⁴³.

Halil Beyin dergâhın müze hâline getirilmesinde dikkat ettiği noktalardan biri, dergâhın mimarî yapısının bozulmaması, diğeri de dergâhta bulunan eşyanın tamamının korunma altına alınmasıdır. Teşhirden Türk ve İslâm olmayan eserlerin yer almasını istememektedir. Değerli eserlerin vitrinlerde sergilenmesini isterken, diğerlerini boş olan yerlerde, özellikle örtüleri ve halıları tezyinatsız sandukaların üzerinde ve ara boşluklarda değerlendirmeyi düşünmüştür. Elektriğin henüz yaygınlaşmadığı bu dönemde, teşhir mekânın yeterli aydınlığa sahip olup olmadığına dikkat etmiştir.

Dergâh, müze hâline getirilirken, Halil Beyin raporundan büyük ölçüde yararlanılmıştır. Dergâhın dört kapısından üçü kapatılıp batı yönündeki kapı açık tutulmuştur⁴⁴. Halil Beyin bahsettiği Nisan Tası ve mineli kandiller teşhire konmuştur⁴⁵. Halil Bey, eski müzedeki İslâmî olmayan eserlerin buraya taşınmayarak, yerinde bırakılmasını istemişti. Bu öneri dikkate alınmamış, bu eserler de Mevlânâ Müzesi'ne taşınmış, hatta müze teşhirden az da olsa yer verilmiş ve müze rehberine de alınmıştır⁴⁶. Zaten müzenin ismi bu dönemde Konya Asar-ı Atika Müzesi'dir. Bu isim, tüm eserleri kapsamaktadır; ancak arkeolojik eserler 1953 yılında İplikçi Camii'ne taşınınca, müze 1954 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Mevlânâ Müzesi adını almıştır⁴⁷.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, kültürel yapılamada öncelikle Türk eserlerinin korunmasına yönelik bir politika benimsenmiştir. Bu politikanın bir gereği olarak, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasından sonra, buradaki eserlerin müzelere alınması ve gelecek kuşaklara tanıtılması gündeme gelmiştir. Bu işe, yoğun bir çalışmayı ve bütçe imkânlarını gerekli kılmaktadır. Kapatılan tekke, zaviye ve türbelerin tamamının müze müdürlüklerince yeterince incelenmesi ve bunun malî giderinin karşılanması olası

görülmemekle beraber, bu işe başlanması büyük bir düşüncenin ve cesaretin göstergesidir. Günün koşulları çerçevesinde, yapılabildiği ölçüde bu işlem tamamlanmaya çalışılmış ve 9362 adet eser müzelere alınmıştır⁴⁸. Kitaplar da, kütüphanelerde toplanmıştır.

Tekke, zaviye ve türbelerde bulunan tarih ve sanat açısından önemli eserlerin ne kadarı toplanabilmiştir veya komisyonlarda yer alan kişiler ne kadar bu işin uzmanıdır? Bu soruya olumlu cevap vermek, her ne kadar mümkün değilse de, Konya Mevlânâ Tekkesi'nin bozulmadan tamamının müze hâline getirilmesi, Türk müzeciliği açısından bilinçli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Bütünlüğün bozulmamasında Halil Beyin yönlendirmesi önemli bir etken olmuştur. Aynı yıllarda kapatılan Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi için bu formül çok geç düşünülmüş ve kapatılmasının ardından belirlenen 979 adet müzelik eşya tarihi kazanla birlikte Ankara Etnografya Müzesi'ne, kitaplar da Ankara'da bulunan Kütüphane-i Umumi'ye nakledilmiştir⁴⁹. Tekke binası, çok soraları müzeye dönüştürülmüş ve Ankara Etnografya Müzesi'ne nakledilen eserleri iade edilerek, 1964 yılında ziyarete açılmıştır. Ancak eserlerin bütünlüğü artık bozulmuştur. Evkaf Umum Müdürlüğüne teslim edilen 461 adet eşya geri verilememiştir. Bunların büyük bir kısmı satılmış, diğerleri de dağıtılmıştır⁵⁰.

⁴³ BCA, 030.18.1.2.5.44.6.

⁴⁴ M.Yusuf (Akyurt), a.g.e., s. 12.

⁴⁵ M.Yusuf (Akyurt), a.g.e., s. 60-63.

⁴⁶ M.Yusuf (Akyurt), a.g.e., s. 94-98.

⁴⁷ Konya Arkeoloji Müzesi, 1962 yılında yeni binasına taşınmıştır. Selçuklu taş ve ahşap eserler de 1956 yılında İnce Minareli Medresesi'nde açılan Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'nde sergilenmeye başlanmıştır. Bk. Naci Bakırcı, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Konya'da Müzecilik", 6. Müzecilik Semineri Bildiriler (25-27 Eylül 2002), s. 95.

⁴⁸ H. Z. Koşay, "Tekke ve Türbeler Kapandıktan Sonra", *Güzel Sanatlar*, Vol. 6, İstanbul 1949, s. 3.

⁴⁹ H. Z. Koşay, "Hacı Bektaş Tekkesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, İstanbul 1928, s. 367.

⁵⁰ Evkaf Umum Müdürlüğüne verilen halı, kilim ve yastıktan oluşan 461 adet eşyanın 377 adedi İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü tarafından muhtelif tarihlerde satılmış, geriye kalan 84 parça eşya ise dağıtılmıştır. Bunlardan 19 adet eşya, sonradan Ankara Etnografya Müzesi'ne verilmiştir. Bk. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 412, Dipnot: 19.

8.12.1341 (1925) tarih 8816/2290 sayılı genelgede Darülfünun'un teklifi üzerine yakında kurulacak olan İnkılâp Müzesi'nde Bektaşî, Kadirî, Nakşibendî ve Mevlevî v.s. tarikatlara ait birer tekke numunesi olacağından bahsedilmektedir. 1929 yılında bir komisyon oluşturularak, İnkılâp Müzesi'ni kurma çalışmalarına başlanılır⁵¹. Komisyonunda Halil Ethem Bey de vardır. Ankara Etnografya ve daha sonra kurulan İstanbul İnkılâp Müzesi'nde tarikat eşyası önemli bir yer tutar⁵². Tekke eşyası diğer bazı müzelerimizde de azda olsa sergilenmektedir. Fakat Mevlânâ ve Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nin dışında da şimdiye kadar hiçbir tekkenin eşyası ait olduğu kültürel mekânda bir bütünlük içinde topluma sunulmamıştır.

M. Yusuf Akyurt, dergâhların kapatılmasının ardından Baş Vekil İsmet İnönü ile o vakit Maarif Vekili olan Hamdullah Suphi Beyin Mevlânâ Dergâhı'nın asar-ı atika müzesine dönüştürülmesini tasavvur buyurmuş olduklarını belirtir⁵³. H. Zübeyir Koşay da Mevlânâ Dergâhı'nın müze olarak muhafazasını Atatürk'ün emrettiğini bildi-

rir⁵⁴. M. Önder ise, Atatürk'ün 21.2.1931 tarihinde Konya Mevlânâ Müzesi'ni ziyareti sırasında, "İsmet Paşaya Mevlânâ Dergâhı ve Türbesini kendi eşyası ile müze hâline getiriniz demiştim." dediğini ifade eder⁵⁵. Mevlânâ Tekkesi'nin müzeye çevrilmesini, genç Cumhuriyetin yapılanmasında amacın iyi belirlenmesine ve kültürel yapı kurulurken temel taşlarının doğru bir şekilde yerleştirilmesine bağlamak gerekir. Tabii ki, bu yapıyı belirlemede en büyük etken, ulu önder Atatürk'tür.

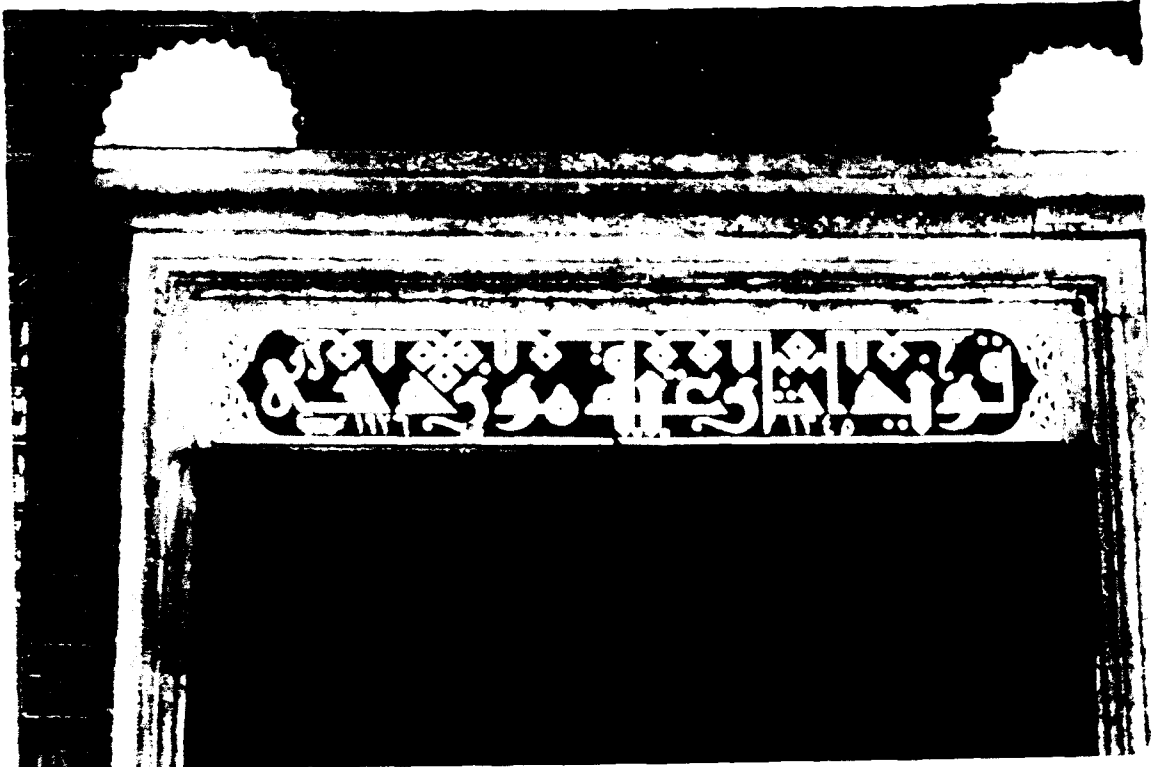
⁵¹ Füsun Kılıç, "İstanbul Belediyesi'nin Müze Kurma Çalışmalarının Türk Müzecilik Tarihi İçerisinde Değerlendirilmesi", *4. Müzecilik Semineri Bildiriler* (16-18 Eylül 1998), s. 30-31.

⁵² M. Şakir Ülkütaşır, *Cumhuriyet'le Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*, Ankara 1972, s. 84.

⁵³ M. Yusuf (Akyurt), *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁴ H. Z. Koşay, "Atatürk Kazılan", *Türkiyemiz*, S. 11, İstanbul 1973, s. 8.

⁵⁵ M. Önder, *Atatürk Konya'da*, Ankara 1989, s.106. Ayrıca bk. M. Önder, "Müzecilik Hatıraları", *Türk Kültürü*, S. 279, Temmuz 1986, s. 42.



Konya Mevlânâ Müzesi'nin kitabesi.

BELGELER

Belge: 1

(Türkiye Cumhuriyeti Ma'ârif Vekâleti antetli)

İstanbul Âsâr-ı Atıka Müzeleri Müdüriyetinin 23 Teşrîn-i Sânî (1)341 târîh ve 587/10627 numarolu tahrîrâtı sûretidir.

Hars Müdüriyyet-i Aliyesine

9 Teşrîn-i Sânî 1341 târîh ve 2071 numarolu tahrîrât-ı aliyeleri cevâbıdır. Ahîren Ma'ârif'e devr edilen Konya'daki Mevlânâ Tekyesi'nin Âsâr-ı Atıka Müzesi ittihâzı münâsibdir. Ancak mezkûr binâ kıymet-i târîhiyye ve mi'mâriyyesi ittibâriyle hakîkaten muhâfazaya lâayık bulunduğundan derûnunda hiçbir sebep ve sûretle ta'dîlât icrâ edilmemesi ve müzenin tanzîmi esnâsında binânın da teşhîri esâsı gözedilerek ana göre hareket edilmesi ve kezâlik muhtevî olduğu eşyâ dahi gâyet mühim ve kıymetdâr olduğundan tahrîr ve tesbîtinde fevka'l-âde ittinâ olunması târîh ve sînâ'at nokta-i nazarından hâ'iz-i kıymet eşyânın ve hattâ tereddüd edilenlerin bile elden çıkarılmayarak hüsn-i muhâfazası lâzım-geleceğİ beyânıyla te'yîd-i ihtirâm eylerim efendim.

Âsâr-ı Atıka Müzeleri Müdürİ

Halîl

Aslına mutâbıkdır

(Mühür)

(İmza)

Belge: 2

(Türkiye Cumhuriyeti Ma'ârif Vekâleti Hars Da'iresi antetli)

Ankara 24 Kânûn-ı Evvel 1341, Umûmî: 10260, Husûsî: 2393, Leffi: 1

Hulâsa: Konya'daki Mevlânâ Tekyesi Hakkında

Baş Vekâlet-i Celîleye

Konya'daki Mevlânâ Tekyesi'nin tarz-ı mi'mârî nokta-i nazarından kıymeti ve etnografiye müte'alik âsârı ihtivâ etmesi dolayısıyla müze ittihâzına elverişli olduğu nazar-ı ictibâra alınarak bu bâbda İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzeleri Müdüriyyetinin fikirleri de istifsâr edilmiştir. Cevâben gelen ve bir sûreti leffen takdîm kılınan tahrîrâtta murâfık fikir der-meyân edilmiş olduğundan tekyenin müze ittihâzı içün Hey'et-i Celîle'ce bir karâr ittihâzını ricâ ve takdîm-i tekrîmât eylerim efendim.

Ma'ârif Vekili

(İmza)

Belge: 3/1-2

(İstanbul Âsâr-ı Afîka Müzeleri Müdüriyeti antetli)

Konya'daki Mevlânâ Dergâhı'nın bir müze hâline getirilmesi arzû edildiğinden bu bâbda tedkikât-da bulunmak üzere taraf-ı vekâlet-penâhîlerinden telakkî eylediğim emir üzerine Hars Müdürü Hâmid Zübeyr Beyle birlikde Konya'ya gidilerek lâzım-gelen tedkikât icrâ edildi.

Zâten bu binâ ve müştemelâtının gerek tarz-ı mi'mârîsi ve gerek mezkûr dergâh derûnuna asırlardan-beri iddihâr kılınan kıymetdâr âsâr-ı târîhiyye ve sınıâ'iyyenin bir câmi' hâlinde bulunması hasebiyle zâ'ire bir müze te'sîri yapmaktadır. Binâ'en aleyh ufak bir himmet ve âfide arz olunan ta'dîlâtla tamâmen müze hâline inkılâb ediverecektir. Şu sûretle memleketimiz zarf ve mazrûfu i'tibâriyle güzel ve kıymetdâr bir müzecik daha kazanacaktır.

Binânın hâl-ı hâzırı melfûf plân krokisinde görüldüğü vechile kârgîr dergâh ve türbe vâsî' bir harîmin tahmînen ortasında bulunup başka binâlarla iltisâkı yokdur. Ve kırmızı çizilen hatt dergâhın hudûdunu teşkîl edüp dört kapusu vardır. Bu harîmde üzeri kubbeli dedegân hücreleri, matbahlar ve kadîmen bir türbe olan kârgîr kilâr yine bir türbe olan kütübhâne ve Sinân Paşa Türbesi ve yine bir türbe olan kârgîr anbâr bir şâdurvân ve türbenin cenûb ve şark cihetlerinde mezârlık bulunmaktadır. Şimâl cihetine açılan harîm kapusundan diğerk küçük bir havluya girildikde ve bu havluda bulunan Şeyh veyâhûd Çelebi dâ'iresi ahşâb ve harâb bir binâ olup el-yevm ana mektebi olarak kullanılmaktadır. Bu kısmın müzeye lüzûmu yokdur.

148

Plânda mavi çizgi ile gösterilen asıl dergâhın cenûba tesâdüf eden kısmı Selçukîler ve Karamanoğulları zamânından kalma olduğu zan edilüp musakkafî sekiz kubbeden ibâretidir. Bu binânın şimâle müsâdif diğerk kısmı iki büyük kubbe altında olup biri semâ'hâne ve biride mesciddir. Gerek türbenin ve gerek ikinci kısmın hâricden olan kapuları ayrı ise de dâhilen yek-diğerkine geçilir. Bu binânın müze hâline ifrâğına gelince;

1- Türbe kapusundan girilince ufak bir medhal vardır. Burası müze kapucularının bekleme mahalli olur.

2- Bu medhalden bin sekiz târîh-i hicrîsinde yapılmış bir gümüş kapı ile türbe kısmına girilir. Sağ tarafda dört ve muntehâda bir kubbenin altında Mevlânâ Celâleddîn'in, pederinin ve evlâd ve ahfâdının merkadları bulunup bir parmaklık ile geçid mahallinden ayrılmışdır. Bu kısım bir az karanlık olduğundan burada pek çok eşyâ teşhîr olunamaz fakat ilerüde elektrik ile tenvîr edilebilir. Merkadların ba'zısı âdî sıvalı ve ba'zısı gayet güzel çinîler ile kablı ve diğerkleri âdî tahtadan ve Sultânü'l-Ulemâ' nâmını taşıyan peder-i Mevlânâ'nın üzerindeki mürtefi' sandûka ağaçdan ma'mûl olup fevka'l-âde nukûş ile müzeyyendir. Mevlânâ ile oğlu Vele'd'in merkadları mermerdir. Adedi cem'an altmış yediye bâliğ olan bi'l-cümle merkadların üstlerinde örtüler ve pûşîdelere vardır ki bu kumâşların bir çoğu kadîm çatmalardan ve yazılı mensûcâtından olup pek büyük kıymeti hâ'izdirler. Bu örtüler kısmen âdî şekilde olan mezârların üzerlerinde bırakılabilir ve bir kısmının câmekânlara konulması lâzımdır. Müzeyyen olan lâhidler örtülerden tecrîd olunarak görülmelidir. Kubbeden askı olarak mevcûd olan yüzlerce kandîllerin içinde bir takımı âdî Avrupa masnû'âtı olduğundan bunlar ve gerek kubbelerden birisine son senelerde tesbît olunan cesîm Avrupakârî billûr âvîzenin kaldırılması lâzımdır. Mezârların aralarındaki zemîne orada mevcûd olan halılardan parçalar fers olunabilir. Yine bu kısımda bulunan ve "Nîsân Tâsî" tesmiye olunan ezmine-i atıkada Hindistan'dan gelmiş olan fevka'l-âde musanna' tunç kazan geçid yerinin ortasına

vaz' olunmalıdır. Mevlânâ merkadının önündeki gümüş merdiven ve parmaklık ile tunç şem'dânlar mahallinde muhâfaza olunarak ve diğer şem'dânlar da münâsib mahallere vaz' olunacaktır. Merkadlardan sâhiblerinin isimleri ma'lûm olanlara birer levha ta'lik olunabilir.

Mevlânâ merkadının cihet-i şimâlinde semâ'hâne bulunur ki burası dışarudan mikdâr-ı kâfi aydınlık aldığından gerek dîvârlara ve gerek ortaya câmekânlar vaz' edilerek eşyâ-yı muhtelifi teşhîr edilir. Ez-cümle el-yevm kasada mahfûz bulunan bir kıymetdâr seccâde ile Mısır masnû'âtından olan mîneli kandillerin ve sâ'ir eşyâ-yı nâdire bu miyândadır. Buraya mülâsik olup ayn-ı cesâmetde bulunan ve aydınlığı da kâfi olan meşid denilen mahall parmaklık ile türbeden müfrez bulunduğu ve zâten edâ-yı salât için türbenin hemân garbında Selimiye Câmî'i olduğundan işbu mahalle plânda kütübhâne diye işâret olunan binâ derûnundaki kitâblar nakl olunmalıdır. Zirâ el-yevm kütübhâne olan binâ dayyık bir türbeden ibâret olup ne kitâbların vaz'ına ve ne de kırâ'at mahalline müsâ'id değildir. Bununla berâber ortaya vaz' olunacak câmekânlarda müzeyyen ve nâ-dîde kitâblar dahi teşhîr olunur. Nitekim Topkapu Sarâyı Müzesi'ndeki kadîm Fâtihi Cami'i dahi bu def'a kütübhâneye tahvil edilerek tertîbâtının ayn-ı sûrette olmasına karâr verilmiştir.

Eşyânın teşhîri için lâzım-gelen dolâbların eşkâli işbu rapora rabt olunmuştur. Ve bu dolâbların Konya Müzesi'ne verilen tahsîsâtından kalan bakıyye ile derhâl yapıdırılması lâzımdır.

Türbenin üstünde görülen ve kubbe-i hadrâ denilen mahrûtun çinileri ilerüde ta'mîr edilebilir.

Konya Lisesi bağçesinde bulunan müzede bir hayli Türk ve İslâm âsârı toplanmış olup bunların dergâhın müzeye tahvili takarrur ettiği takdirde derhâl kâffesi nakl olunmalıdır. Bunlardan bir kısmı tefrîk olunarak dergâh binâsı dâhiline ve ağır taşdan olanlar da dergâhın harîminde münâsib mahallerde teşhîr olunurlar. Hattâ bir kısmında dedekân hücrelerinin önündeki câmekânlı mahallere konulabilir. Eski müzedeki gayr-i İslâmî olan âsârın yine mahallinde kalması muktezidir.

Dergâhın dört mahalden⁵⁶ üçü sedd edilerek yalnız Selimiye Cami'i tarafındaki kapu güşâde bulundurulup iki tarafındaki odalarda bekçiler ikâmet eder.

Hâtime-i makâl olarak dergâh beş aya karîbdir mesdûd bulunduğu için içerüsü tozlanmış ve ba'zı dîvârlarında sıvalar kabarmış ve kumâş ve halıları güveler istilâ etmiş olduğundan müsta'celen bir karâr ittihâzıyla ber-vech-i ma'rûz tertîbâta teşebbüs olunması mütâla'asında bulunduğumu arz eylerim.

Fi 27 Şubat 1926

İstanbul Âsâr-ı Afîka Müzeleri

Müdüri

(İmza)

⁵⁶ Mahall kelimesi, üzerine kurşun kalemlerle sonradan "medhal" yazılarak düzeltilmiştir. Medhal, "girilecek yer, antre ve kapı" anlamına gelir ki, bu takdirde cümle daha doğru bir anlam kazanır. Fotokopide medhal kelimesinin "h" harfinin altında görülen nokta, kağıdın yapısından kaynaklanmıştır.

Belge : 4

(Türkiye Cumhuriyeti Ma'ârif Vekâleti Hars Müdüriyeti antetli)

Ankara 7 Mart 1926; Umûmî: 42 Husûsî: 350 Leffi: 2

Hulâsa

Konya'daki Mevlânâ Tekyesi'nin

müzeye kalbi içün bir karâr

ittihâzına dâ'ir

Baş Vekâlet-i Celîleye

Konya'da Mevlânâ Tekyesi gerek tarz-ı mi'mârîsi ve gerek kıymetdâr âsârı muhtevî bulunması dolayısıyla müzeye kalb edilmesi husûsu nazar-ı i'tibâra alınarak mahallinde yakından tedkîkâtta bulunmak üzere İstanbul Âsâr-ı Afîka Müzeleri Müdür-i Umûmiyyesi Halil ve Hars Müdürü Hâmid Zübeyr Beyler Konya'ya gönderilmişdi. Bu bâbda yapılan tedkîkâta nazaran zarf ve mazrûf i'tibâriyle tamâmen bir müze olabileceğine dâ'ir Halil Beyin raporu ile Mevlânâ Tekye ve Türbesi müştemelâtını irâ'e eder bir kıf'a kroki leffen takdîm kılınmış olmağla müzeye kalbi husûsunda Hey'et-i Celîle'ce bir karâr ittihâzını bi'l-hâssa ricâ ve takdîm-i tekrîmât eylerim efendim.

Ma'ârif Vekili

(İmza)

Belge: 5

(Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti antetli)

Aded

3426

Karârname

Tarz-ı mi'mârî nokta-i nazarından kıymeti ve etnografiye müte'allik âsârı ihtivâ eylesmesi hasebiyle müze ittihâzına elverişli olduğu anlaşılın Konya'daki Mevlânâ Tekyesi'nin müze ittihâzı, Ma'ârif Vekâletinin fi 7 Mart sene (1)926 târih ve 42/350 numarolu tezkeresiyle vukû' bulan teklifi üzerine İcrâ Vekilleri Hey'eti'nin fi 6 Nisan sene (1)926 târihli ictimâ'sında tasvîb ve kabûl olunmuşdur. Fi 6 Nisan sene (1)926.

Re'is-i Cumhûr

Gâzi (İmza)

151

Baş Vekil (İmza)	Adliyye Vekili (İmza)	Müdâfa'a-i Milliyye Vekili (İmza)	Bahriyye Vekili İhsân Bey imzâda bulunmadı	
Dâhiliyye Vekili (İmza)	Hâriciyye Vekili Tevfik Rüşdü Bey imzâda bulunmadı	Mâliyye Vekili (İmza) ⁵⁷	Ma'ârif Vekili (İmza)	Nâfî'a Vekili (İmza)
Zırâ'at Vekili Ali Cenânî Bey imzâda bulunmadı	Ticâret Vekili Mehmed Sabrî Bey imzâda bulunmadı	Sıhhiyye ve Mu'âvenet-i İctimâ'iyye Vekili (İmza)		

⁵⁷ Maliye Vekili unvanının üst kısmına sonradan "vekâlet" kelimesi yazılmış ve Bas Vekil İsmet Paşa tarafından imzalanmıştır.

Belge: 6

(Türkiye Cumhuriyeti Ma'ârif Vekâleti antetli)

Baş Vekâlet-i Celîle-i Kalem-i Mahsûs Müdîr-i Muhteremî Necmeddîn Sâhir Bey Efendiye

Konya'daki Mevlânâ Tekyesi'nin müzeye kalbi hakkında İcrâ Vekîlleri Hey'et-i Celîlesi'nce bir karâr ittihâz buyurulması husûsu 7 Mart (1)926 târîh ve Hars 42/350 numarolu tezkeremizle Baş Vekâlet-i Celîle'ye arz ve İstanbul Âsâr-ı Atîka Müzeleri Müdîri Halîl Bey tarafından verilen rapor da aynen takdîm edilmişdi. Konya Müzesi'nin hâl-i fa'âliyyete geçeceği şu sırada mezkûr rapor mündericâtına vukûf zarûreti hâsıl olduğundan hâmil-i tezkere efendinin rapor sûretini almasına müsâ'adenizi ricâ ederim efendim.

Ma'ârif Müsteşârı

(İmza)

Belge: 7

(Konya Vilâyeti antetli)

Aded

Mülhakâta Umûm

Sâye-i muvaffakkiyyet-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde bu def'a merkez vilâyetde Der-sa'âdet Müze-i Hümâyûn'una şû'be ittihâz olunmak üzere masârif-i külliyye ihtiyârıyla mükemmel bir müze inşâ edilmiş olup her ne kadar buraca bir çok âsâr-ı atîka elde edilerek mezkûr müzede teşhîri mukarrer ise de ma'lûm olduğu üzere mezkûr müze yalnız merkez vilâyete mahsûs olmayup vilâyetin her tarafında hilkat-i nev'-i benî âdemden beri gelüp geçen bir çok âkvâmın terk etmiş oldukları âsârın dahi müctemî'an bir mahallde bulundurulması bir çok fevâ'id ve muhassenâta câmi' olacağına nazaran hükûmât-ı mahal-liyyece bulunabilinecek ve elde edilecek âsârdan kâbil-i nakl olanlarının hemân irsâli ve nakl olunamayacak hâlde olanların dahi hüsn-i muhâfazasına fart-ı dikkat ve i'tinâ ile berâber bu gibi âsâr hakkında derhâl ma'lûmât ve izâhât-ı kâfiyye i'tâsı ve bundan mâ'adâ ba'zı efrâd ve eşhâs her nasıla elde ettikleri âsârı dahi bi't-teşvik kendi hüsn-i rızâlarıyla mezkûr müzeye hediye ve irsâl eyledikleri hâlde bâ'is-i memnûniyyet olmağla berâber isimlerinin dahi gerek gazete ile ve gerek müzede âsâr üzerinde i'lân ve işâ'a edileceğinin kendilerine tebliğ ve tefhîmi ve her hâlde âsâr-ı atîka hakkında mevzû' ve mer'î olan nizâmnâmenin hakkıyla mütâla'asıyla icrâ-yı ahkâmına ve bu gibi âsârın mükem-melen hüsn-i muhâfazalarıyla memâlik-i sâ'ireye ihrâc veya hedm ve tahrib etdirilmemesine nihâyet derecede i'tinâ.

Fi 4 Rebü'l-âhir sene (1)317 ve fi 26 Temmuz sene (1)315

Konya Vâlisi

آقره ، ،



.....
.....
.....
.....

.....
.....

استانبول آثار عتیقه موزه لری مدیرینک ۲۲ تشریحی ۱۱ تاریخ ۰۸۷ / ۰۶۴۷ موزولو

تحریراتی صورتید .

حوت مدیریتی علی حسنه

۹ تشریحی ۱۱ تاریخ ۰۸۷ موزولی تحریرات علی لری جو ابیدر . اخیراً معارف دور ایلییه قونییه ده کی مولانا تکیه سنک آثار عتیقه موزه سی اتحازی مناسبدر . اینجی مذکور بنا قیمت تاریخی و معماریی اعتباریله حقیقهٔ محافظه یه لایس بولندیغندن دیوننده هیچ برسبب و صورتیله تعدیلات اجرا ایلماسی موزونک تنظیمی اتنا سنده بنانک ده شهری اساسی کوزه دله رنک اطا کوره حرکت ایلمسی و کنزلی محتوی اولدیغی اشیا رضی غایت مهم و قیمتدار اولدیغندن تحریر و ثبتنده قوی العاره اعتنا اولغوسی تاریخ و صناعت نقطهٔ نظرندن هماره قیمت استیانک و حق تردد اییلینلرک بیله الدن بیقارلییه رو حسه محافظه سی لازمکله حکمی بیانیله تأیید اهدام ایلمیم اقدم آثار عتیقه موزه لری مدیری

اصد و طایفه / جنیل

(محمد ائک مانکی دائره اؤده سیله یازیلان اوزاقه جواب تشکیل ایتدیکنک آقره سی وچ اولغور)

مجلس اوقاف و خیرات
ص. ش. ۲۰
۹۲

آقره ۱۳۴۱ / ۱۳۴۲

مقدمه: خوبه ده کی مولانا
تلیه تک عقیقه

باسمه و کالت حلیه به

خوبه ده کی مولانا تلیه سته از معماری نقطه نظر سته قیمتی و استوفا
تعلقه آتاری احوال اجمعی دولایسه موزه اتحا ذینه اویرتی اولدنی نظر اعتباره
آلاره یوایده استابول آتار عقیقه موزه لری مدیریتی فکر لری ده استفسار ایله
جواباً کله و بر صورتی لغا تقدیم قیلمانه تحریکده مرفوعه فکر در میان ایلمسه اولیقنده
تلیه تک موزه اتحادی اجمعه هیت حلیه به برقرار اتحادی رجا و تقدیم تقریمات ایلم

154

انضم

۱۳۴۲

معارف و کلی
ص. ش. ۲۰

۱۳۴۲

۱۱

ناشر: مجلس اوقاف و خیرات
ص. ش. ۲۰

(هر دو کله مانگی حازه انکسسه بایران موراله جواب تشکیل اشدیکله تقریمی رجا اولتور)

قونیه ده کی مولانا در لالهت برنده حال کتیبس از دایر کتیبس بر پایه تقیضه برنده و نه طرفه لالهت کتیبس
تقیضه اولیوم ارادته حث دیری عامه زیر کتیب بر لاله قونیه بر کتیبس کتیبس تقیضه اولیوم کتیبس
ذاتاً بر بنا و تقیضه کتیبس طرفه لالهت کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
تأیید و تصدیق بر جامع حالده بر کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
و تأیید و تصدیق بر جامع حالده بر کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
احیاء کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس

بنامه حال عاقی مقوف بیوه ترکیب کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
بر حسب باسطق بنا کرد تقیضه کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
قیوس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
اراده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
کتاب کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس

میباشد کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
کتاب کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس

- ۱ - تریه قیوسند کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۲ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۳ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۴ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۵ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۶ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۷ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۸ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۹ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس
- ۱۰ - برده کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس کتیبس

تقدیرده صاحبزبان احمدی معلم اولانده بر لوجو تعلیمه مفر پلور .
 مورنا قدیمه کتبه سمالینس سماغیله بولنورک بر اسی طیاره دونه مقدر لافه آیدینمه الیندن
 اولک دیوارده کورک اولنجه جامانور وضع ایبرک اشیای مختلفه تشبیه ایبر . از عهد الیم خاصده
 محض بظان بیتیجا ای دیوارده بر مینو خاندانه اولون نیلی خدیولرله سائر اشیای نادره بر میانده
 بر ایه موعده حسب چه جبارت بظان ده آیدینلر ده لافه اولون صحره دینیه محلی یار مقولایم تیره ده
 مفر بولنلیندن ده آفا اولی صحره ایچونه تیره ده کجانه قرین سیر جهم اولنلیندن ایتموکلر بولنده
 کتبه ده اشیای صحره نیا درونیه کی کتابه نقل اولنلیر . زیا الیم کتبه اولونه بنا صحره بتره ده
 جبارت حسب نه کتابهک وضع دونه ده قرینت محض مساعد وکلر بر لکه بر ایه اولنجه وضع مفر صحره
 جامانورده تیره دایدیه کتبه ده تشبیه حضور . نیتلیج طرفیو سیرای موزه ده کی قییم قایم جهمی ده
 بولنده کتبه ایبرک تریجا تشبیه صحره اولننه قدر ویرلته .

اشیای تشبیه ایچونه بولنمکه دوله برک اسطالی ایتموکلر بولر ده ربط اولنلیر . دبو دوله برک قونیه
 موزه صحره ویرلته قییماتده قدره بقایم ده حال باید یزس لانه ده .

تیره ده اولنلر کوییه دقنه محض دینیه محروطت جینیری ایبر ده یقیر ایبر پلور .
 قونیه لیبسی نیورسنه بظان - موزه ده بر قییم نوزک و معلوم آتای طویله یومنه حسب بولنرک دلاکته
 موزه یه قونیه تقدر ایتیکه تقدر ده ده حال لافس نقل اولنلیر . بولنورده بر قییم تقوییه مفر ده

دلاکته نیاس اذنه و غیره شده اولنورده دلاکته عیینه مناسب مملوره تشبیه حضور لر . هن
 بر قییم دلاکته جوبه بر لکه اولنکی جامانوی مملوره قونیه پلور . اسکی موزه ده کی خیراموس اولونه
 آتایک نی محض قایم تقصیده .

دلاکته دلاکته محضه اوچین سدا ایبرک بیلر سیر جهم طرفه کی قییمتده بولنلیر حسب آیی
 طرفه کی اولنلر ده بیکجه اقامت ایبر .

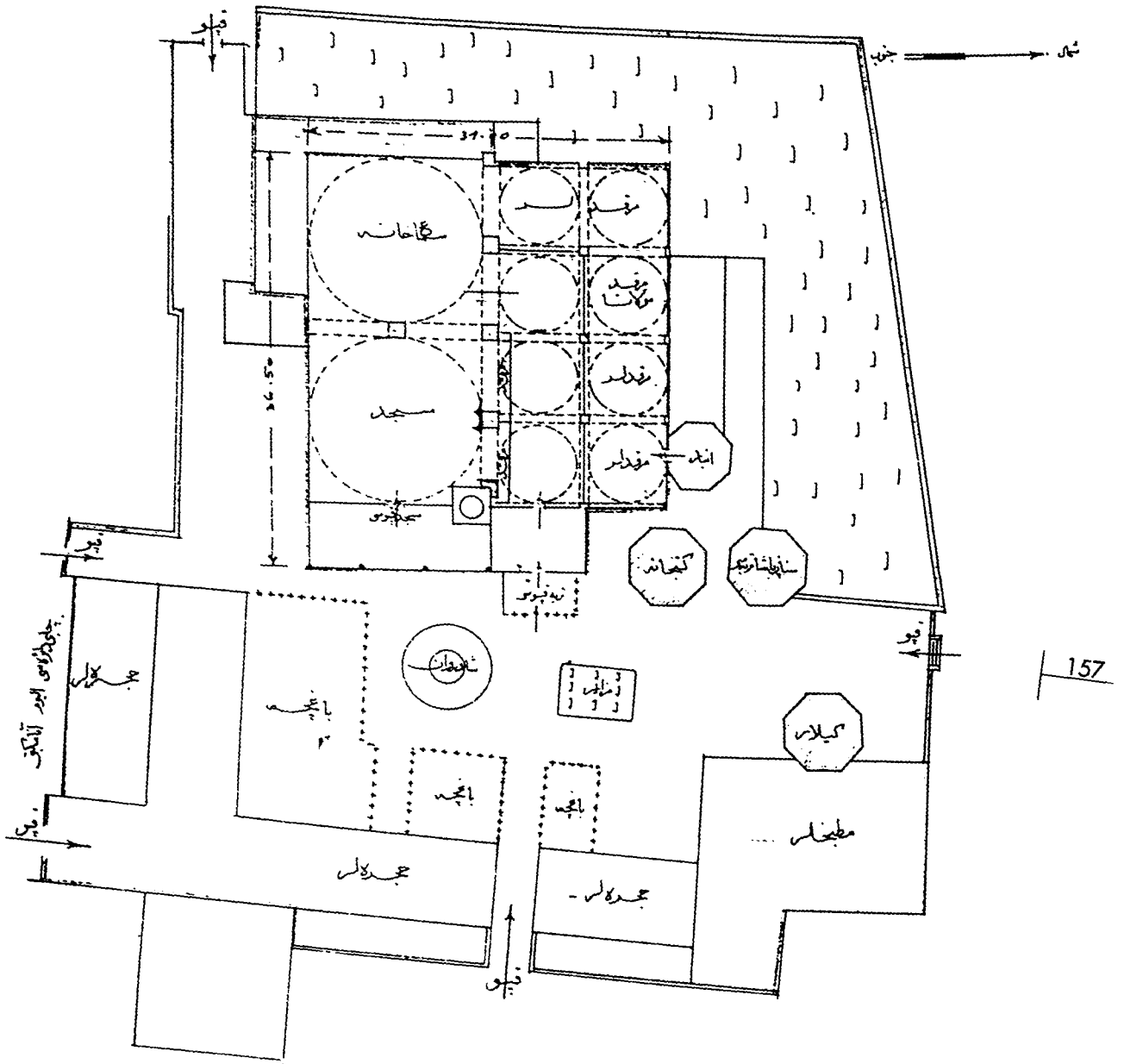
فاتو مقال صحره ده لاه لیه آیه قییمر مسود بولنلینلر ده ایچون قونیه لوانسه ویرجه دیوار لر
 حواله قییمه دقنسه و عالیله کوره لرا استیوا تشبیه حسب لیتنه ده مستعجم بقره اتی زید بولنده موعده
 تریجا تشبیه اولنسی موعده لایم بولنلینلر ده ایبر

استان اوله آتایک موزه لره
 مریه
 علی

۱۹۲۶

18	259	6	925
----	-----	---	-----

BELGELERLE KONYA MEVLÂNÂ MÜZESİ'NİN KURULUSU



مقیاس 1:500
1:500

قونیه ده مولانا جلالیه به روی تزیین و مولوی در کاخ

آفره ۷ مارتن / ۱۹۶۶



فوقیده کا مولانا قلی بیگ
موزر قلی بیگ
برقرار امانی دیندار

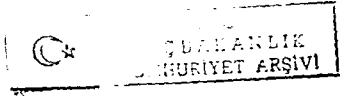
باسمه وکالت جلیبه

قوبه ده مولانا قلی بیگ کون طر معمار بیگی و لک قیسمت امانی محوی لیسوی دیویدله موزر ده
قلبا ایلمی مضموی نظر اعتبار آله زور محکمه بقضدن تدقیقاتده بولونم اوز راه سبازول
آنا عقیقه موزر لری مدیرین محلیل و عرت مدیرین موزر بیگ قوبه ده کوندر لشدی .
بو بایده یابیلدن تدقیقاته نظر ا طرف و طرف اعتبار له تماماً برسوزده اولد بله جمله رار
میل بک رابور ایله مولانا قلی و تربی مستملی ایدر بر قطعه قرووی لقا تقیم قلمش
اولمغه موزر قلی مضمونه لقیته جلیبه برقرار امانی با لقا مده جا و تقیم تدیمات ابراقم

معارف و اوقاف

Handwritten notes and signatures at the bottom of the page.

باش و سکت استیلا امانی
تاریخ ۹۶۱
۱۹۶۶



177



باسمہ وائلت
الم مخصوص مدبرین
عدد
۲۶۳

قرارداد

3426

لرزه سمار و نقطه نظر زلزله و استواری به معنی آناری استوار ایله موسیله سوزه آغازیه البریکلی اولدی
آکادمیون تونیزه ده کی مولانا کیلکه سوزه آغازی، معارف و کماله ما، ماده ۶۳۳ تا ۶۳۵ و ۶۳۶
زیر روی تذکره بیلد و توج بریلده تطبیقی اولدی، اجرا اولدی و قیله ما، ماده ۶۳۳ تا ۶۳۵ تا ۶۳۶
تقریب و قبول اولدی. . . ماده ۶۳۳

غازی
عزیز

159

فایده کیلی
رافله کیلی
جوری کیلی
مدافع ایله کیلی
عزیز کیلی
بن و کیلی
میر و معاونت هماچو کیلی
تجربه کیلی
زراعت کیلی
نافه کیلی
معارف کیلی
ماله کیلی
نقده
تجربه
زراعت
مدافع
عزیز
بن

0:0	18	01.	01	08	24	4
-----	----	-----	----	----	----	---

نور كچه جمهورى

معارف وطنى

داړوسى _____

شعبه _____

قلمى _____

موى _____

خصوصى _____

لنى _____

نومبره: ۱۰۲

موضوع: _____

باسمه وکالت جيلد قلم مخصوص مدير مخترى نجر الدينه ساهربك اقدى

قونه ده آه سولانا تليه نيك سوزه به قلمى هقنده اجرا و ليلدى هسيت جيلد شوبر قره
اتخاذ بولورولماي قصصى ۷ سات ۹۷ تاريخ و ^{چيچي} دنورولى تذكره نوله باسه وکالت
جيلد به فرسه داستانبول آنا هتبه سوزه لرى مديرى خليل بك طرفندن دريلده راپور ده
عينا تقديم ايديلدى. قونه سوزه نيك حال فعاليت كچه جايي شويده نذر راپور سوز جايته
وقوف ضرورت حال اولدوغنده هك تذكره اقدى نيك راپور صورتى آلاسه ساعده شوى
رعايد هم اقدىم.

معارف منشاى



اداره
۱۰۲
نومبره

مجلس شورای اسلامی

عربی

مقتضای عرض

سایه توقیفی حضرت خدیجه طیبیه بودفد مرکز ودیته به شماره موزه کهکوتت شعبه آثار اولمه اوزره معارفه کیه اختیاریم مکمل بر موزه انشا ایسه اولوب هر وقتکه بوداج برورد آثار عتیقه الهه اییزیک مذکر موزه ره تشریح مقرر ایسه صلوح اولدنی اوزره شکر موزه یاکاز مرکز ودیته عتیقه اییزیک وندیته هر طرفته حقیقتی اونی آدسه بر کتوب کیه برورد افواشک زله ایسه اولدنی آثارک زنی هجتیا بر حده بر تشریح بر جوده فوانه کسانه جماع اولجه نظرأ حکلامه کیدیم بر تشریح فیک دله اییزجه آثارده قابل نقل اولدنیته هماره اسای و نقوش اولدنیجه هماده اولدنیته زنی حسیه نظرسنه فوالتیه و اعتاییم برابر بویک آثار عتیقه رجالی سعادت و ایضات کانی اعصی اولدنیته ماعا بیسه اولدنیته و آنجه لایحه الهه ایته لکری آثارک زنی بالکویه کنده حده رضاییم مذکور موزه به کیه وارده اییزیک ماکده با عتد کتوبیه اولدنیته برابر آدنیته زنی کوله غزیه ایم کوله موزه ن آثار اولدنیته اعدوم یا شکر اییزیک کتوبیه تبلیغ و اقبلی و هر ماده آثار عتیقه حقیقه موضوع و رسمی اولدنیته نقد منه نیک عتیقه معلومه اییزیک اعلی اعلیته ریویک آثارک ماکده حسیه نظرسنه ممالک سازه به اعلی اعلیته و کتوبیه اییزیکه نزلایته بروردیه اییزیکه

اییزیک کتوبیه ممالک عتیقه
و اقبلی

Yard. Doç. Dr. M. Fatih MÜDERRİSOĞLU

**OSMANLI SARAY ÇEVRESİNİN SURİYE'DEKİ
VAKIF ESERLERİNDEN BAZI ÖRNEKLER**

16. yüzyılın başında, Osmanlı sultanı I. Selim (Yavuz)'in 1516 Mercidabık Seferiyle Suriye, 1517 Ridaniye Savaşı sonucunda da Mısır'ın fethedilmesiyle birlikte, genişleyen sınırlar dışında, halifelğin Memlûklülerden Osmanlılara geçişi, İmparatorluğun Orta Doğu'daki konumunu güçlendirmiştir. Gelişmeler sonucu bölgede politik, sosyo-ekonomik ve ulaşım olgularında köklü değişiklikler olmuş; Osmanlılar fethedilen yeni yerlerde kalıcı olabilmek için bazı yöntemler izlemiştir. Bunlardan biri de hiç şüphesiz ulaşım ağı ve ulaşım bağlantılı menzil ve derbent teşkilatlarıdır¹. Başkent Dersaadet (İstanbul)'i, Anadolu toprakları üzerinden Suriye yoluyla Kutsal Topraklar (Hicaz/ Harameyn)'a bağlayan ve adına "Anadolu Sağ Yolu", "Hac Yolu" denilen bir ana yol oluşturarak ilk adım atılmıştır². Böylece geçmişin eski uygarlıklarına ait izlerin yoğun görüldüğü Orta Doğu'ya Osmanlılar da hem kendi damgalarını vurmak, hem de ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap vermek üzere, zamanla artan bir ilgiyle hızlı bir imâr faaliyeti başlatmıştır. Özellikle Saray çevresine mensup sultan, sadrazam ve vezirler tarafından, "Anadolu Sağ Yolu"nun Antakya-Şam-Hicaz güzergâhı ile Antakya-Halep arası, daha çok hac olgusuna hizmet amacıyla şenlendirilmiştir. Çaba da ticarî gaye, güvenli seyahat ve ulak amacı da güdülmüştür. Bu bağlamda yol üzerinde yer alan Antakya, Şam ile ana yolla dolaylı bağlantılı Beyrut, Kudüs, Halep gibi geçmişin büyük kentleri çeşitli vakıf eserleri ile donatılırken, ana yolun stratejik konumlarındaki menzil ve derbentler de çeşme, kuyu, namazgâh, cami, imaret, han, çarşı daha doğrusu kale-küllîye ilişkisi kapsamında imâr edilerek karye (köy), kasaba (belde) ve kaza (ilçe) haline dönüştürülmüştür³. Günümüzde ancak bir bölümü ayakta kalabilen bu eserlerin banî, yapılış tarihi, mimari özellik ve işleyiş biçimleri gibi ilk elden bilgilere, genelde Osmanlı Arşiv malzemesi, vakfiye, kitabe, hac defterleri, seyahatnameler ile kimi ciddi yayınlar aracılığıyla ulaşılabilmektedir.

Belgeler incelendiğinde gerek banî, gerek inşa edilen yapı sayısının ve çeşidinin fazlalığı ile imâr edilen bölgenin coğrafi açıdan genişliği

makale konumuza bir sınır getirmemizi gerektirmiştir. Bu bağlamda Saray çevresi kapsamında Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim örnek sultanlar olarak seçilmiştir. Lâlâ Mustafa Paşa, Sinan Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa sadrazam grubu içinde, Hüsrev Paşa ise vezir sınıfına örnek banîler olarak belirlenmiştir.

1516'da Osmanlı topraklarına katılan Şam (Damas/Damascus), Orta Doğu'nun tarihsel perspektifini en iyi yansıtan kadim şehirlerden biri olarak tanınır. Qassioun (Kassioun) Dağından bakıldığında kentin coğrafi konumu daha iyi anlaşılır (Lev. 1,3-4) Fetih sonrasında, Osmanlıların şehirde mevcut hakim kültürlerin yanında kendisine yer bulması geç olmamış, kısa zamanda Şam, Saray çevresinin imâr faaliyeti ile Osmanlılaştırılmaya çalışılarak kentte yeni bir gelişim süreci başlatılmıştır. Kısa zamanda Osmanlıların en büyük birkaç kenti arasına giren Şam, kendisine bağlı çok sayıda sancak (il) ile geniş bir eyalet haline dönüştürülmüştür.

Her şeyden önce Şam'ın hac güzergâhı üzerinde önemli bir menzil olması dikkat çekicidir (Lev.2)⁴. Balkanlar ve İstanbul, Anadolu, Kafkas ile Orta Asya'dan gelen hacılar kentte buluşur ve ikmal için bir süre han ve tabhanelerde konaklar ve deliller (hac rehberi) aracılığıyla yola devam ederdi. Bu durum Şam'a ticarî bir canlılık getirdiği gibi yeni imâr ve yatırımların yapılmasını da gerektiriyordu. Bu bağlamda Osmanlı Sultanı I.Süleyman (Kanunî/Magnificent) (1520-66)⁵

¹ Bkz. Y.Haloçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi" (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi İstanbul 1982; *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, 2. Baskı, İstanbul 1990.

² Güzergâh, geçmiş kültürlerle ait Helenistik, Roma ve Bizans yol ağının onarılması ve bazı yeni ilaveler yapılarak geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Binlerce km.yi bulan yol haftalarca süren zahmetli bir yolculuğu gerektiriyordu.

³ A.Latif Armağan, *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

⁴ Abdurrahman Hibrî Efendi, "Menâsik-i Mesâlik" I (çev. S.İlgürel), İ.Ü. Ede.Fak.*Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6 (1975), s. 111-29; M. Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Ankara 1983; L.Armağan, *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller*, Yayımlanmamış Y.Lisans Tezi, İstanbul 1990.

⁵ Ç.Ağra, "Süleyman I (Kanunî)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1999, s. 544-45.

Berrada Irmağı kıyısında Gök Meydan denilen semtin Kasr-ı Ablak mevkiinde⁶ cami, imaret, tabhane, kervansaray, avlu, çevre duvarı ve kapılar ile hazireden oluşan bir selâtin külliyesi inşa ettirir⁷. "Süleymaniye", "İmâret-i Âmire" adlarıyla tanınan yapı topluluğunun yanına daha sonradan Sultan II. Selim (Sarı) (1566-74) tarafından arasta ve medrese yaptırılarak külliye alanı ve işlevi genişletilir (Lev. 7-8)⁸. Bölge günümüzde Salihyya, yapı topluluğu ise Al Takiya al Süleymaniya adlarıyla tanınmaktadır (Lev.6).

962 H./1548-54 M. yılları arasında tamamlandığı düşünülen külliye yerleşme planı ile ilgili çeker⁹. Uzunlamasına eksen üzerine simetrik planlanan külliye dikdörtgen avlu çevresine yapılar oturtulmuştur. Planlamada cami güneye, imaret kuzeye (Lev. 17, 19-20), doğu ve batıya ise kervansaray (ahırlar) ve tabhaneler (Lev. 14-15, 18) yerleştirilmiştir¹⁰. Menzil külliyelerinin işlev ve tasarımına uygun olarak daha çok hacılara hizmet verecek şekilde biçimlendirilen külliye¹¹, aynı zamanda Osmanlıların ve Sultanın bölgedeki prestij eseri olarak düşünülmüş olmalıdır. Dönemin başmimarı Sinan ile ilgili belgelere göre külliye mimarı Mimar Sinan olarak kabul edilse de¹², Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre mimarının Todoros olduğu ve 1559'da tamamlandığı belirtilmektedir¹³. Bazalt ve köfeki taştan alması örgüyle inşa edilen cami, mimari özellikleriyle başkent, bezeme ve kimi ayrıntılarda ise Taşra (Suriye) etkili üslup yansıtır. (Lev. 10, 12-13). Zamanımıza kadar kısmen onarım gören külliye günümüzde iyi durumda olup camisi ibadete açıktır. 2003 de başlayan restorasyon çalışmalarıyla camiye bakım ve onarım yapılarak korunması sağlanmıştır. Avlu ve diğer yapılar ise Askerî Müze olarak değerlendirilmektedir. (Lev. 18, 20). Külliye renkli taşla oluşturulan almasıkların yanı sıra, Şam işi adıyla bilinen çini bezemeye özellikle pencere alınıklarında rastlanır (Lev. 12, 15).

Caminin güneyi hazireye ayrılmıştır. Hazirede 1926 yılında İtalya'da ölen ve daha sonra cenazesi Suriye'ye getirilip cami bahçesine gömülen son Osmanlı padişahı Vahdettin ile bazı

paşa ve önemli şahsiyetlere ait mezar taşları göze çarpar (Lev. 16).

Tabhaneler, ahırlar ve imaret maalesef askerî müze kapsamındaki eserlerin teşhiriyle amaç dışı kullanılmaktadır. Bu konuda büyükelçilik aracılığıyla Dışişleri ile Kültür ve Turizm Bakanlığının devreye girerek külliye Osmanlı sanatını yansıtan bir müzeye dönüştürülmesinin uygun olacağı düşüncesindeyim.

İçinde büyük bir havuzun da yer aldığı renkli taş zeminli avlu, günümüzde halkın buluşma, dinlenme alanıdır (Lev. 11, 17-18, 20) Avlu ile ahırların ve imaretin kesişme alanlarına da Suriye'nin İsrail Savaşında kullandığı bazı uçaklar yerleştirilmiştir.

⁶ Mimar Sinan ile ilgili tezkerelerde, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ve A.Hibrî Efendi'nin hac günlüğünde bu ifadeler rastlanır.

⁷ A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986 ; "Şam Süleymaniye Külliyesi", *Mimar Sinan Dönemi Türk mimarlığı ve Sanatı*, (haz. Z.Sönmez), İstanbul 1988, s. 169-74.

⁸ N.Sakaoğlu, "Selim II", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1999 s. 513-17; A.Kuran, *a.g.e.*, s. 68-72'da eklenen yapıların 1566-67 tarihli olduğunu ve II. Selim tarafından tamamlatıldığını yazar.

⁹ A.Kuran, *a.g.e.*, s. 68-72. Külliye planıyla kendinden önceki örnek İstanbul Fatih Külliyesi, sonraki uygulama Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile benzerlikler gösterir.

¹⁰ O.Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, s. 80-83; Z.Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülmektepler, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.I, İstanbul 1988, s. 239-310; B. Tanman, "Sinan'ın Mimârisi İmâretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.I, İstanbul 1988, s. 333-54.

¹¹ F. Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, H.Ü.Ede.Fak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2 Cilt, Ankara 1993.

¹² Bkz. Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile ilgili Tarihi Yazmalar – Belgeler*, Ankara 1988, s. 31, 36, 67, 72, 82, 90.

T.B.	T.E.	T.M.
1 : 63	1 : 65	1 : 4
5 : 1	6 : 6	4 : 17

¹³ BOA, MD 4, s.n. 898, s. 87 de Todoros'dan sözedilmektedir. Todoros, hassa mimarı olmadığı halde mimarbaşı Sinan'ın teklifiyle görevlendirilmiş olmalıdır. Bu durumda proje Sinan'ın yürütücü ise Todoros olmalıdır. Bkz. A.Dündar, "16. Yüzyılda Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'daki İmar ve İnşa Faaliyetlerine Katkıda Bulunan Bazı Osmanlı Mimarları", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, 25-27 Ekim 2000 Hatay, 28 Ekim 2000 İskenderun, Ankara 2001, C.I, s. 219-26, bil. s. 223.

Suriye'nin Şam'dan sonraki ikinci büyük kenti konumundaki Halep (Aleppo, Alep)'de tarihi kimliği ile dikkati çeker¹⁴. Günümüzde Türkiye sınırına yaklaşık 60 km uzaklıkta yer alan kent, coğrafi yakınlığı nedeniyle Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile daha yakın ilişki içinde olmuştur. 1516'da Osmanlıların eline geçen kent, eyalet sistemiyle yönetilmiş ve 1918'e kadar Osmanlı yöneticilerinin ilgisini çekmiştir. (Lev. 27-36).

Bu bağlamda Saray çevresine mensup sadrazam ve vezirler başta olmak üzere çeşitli baniler tarafından kente çok sayıda cami, hamam, medrese, imaret, tekke, saray, konak, çarşılar, saat kulesi vb. yapılar inşa ettirilerek bölgedeki en büyük Osmanlı yerleşimi olmuştur. Dolayısıyla bir dönem Şam beylerbeyliği görevinde de bulunan deli lakaplı vezir Hüsrev Paşa¹⁵, olasılıkla 1536-37 yıllarında, vakfiye kitabesine göre ise 952 H./1545-46 M. de küçük ölçekli bir külliye ile şehrin kapsamlı ilk yapı faaliyetini gerçekleştirmiştir. (Lev.29)¹⁶ Cami, iki medrese, imaret, tabhane ve hamamdan oluşan Kalealtı'ndaki Hüsreviye Külliyesinin (Lev. 30). mimarı tartışmalı olmakla birlikte, Sinan olduğu düşünülerek Mimar Sinan ile ilgili yazmalarda bahsi geçer¹⁷. Bani Hüsrev Paşa'nın 969 H./1561-62 M. tarihli vakfiye zeylinde (ilave) ise oldukça ayrıntılı bilgilere rastlanır¹⁸. Günümüzde cami restore edilmektedir. Hüsrev Paşa Külliyesi de, Şam Süleymaniye Külliyesi gibi tasarım ve genel kuruluş ilkeleri açısından Osmanlı, renkli taş kullanımı ile çini bezeme de ise yerel özellikler yansıtır. Diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Suriye'de de Osmanlı minareleri şerefe ve yuvarlak biçimleriyle ilk bakışta Osmanlıyı çağrıştırmaktadır (Lev. 34-35).

Belge ve yayınlarda "Kudeyfe", "El-Ktaif", "Kutayfe" veya "Kadife" gibi benzer adlarla tanınan yerleşim, bir menzil olup Antakya-Şam yolunun sonuncu menzili idi¹⁹. Önceleri bir karye iken Yemen fatihi sadrazam Sinan Paşa tarafından muhtemelen 1591'de cami, han, imaret, dükkânlar, hamam ve su yollarından oluşan anıtsal boyutlarda bir menzil külliyesi olarak inşa edilmiştir. (Lev. 38-39)²⁰ Seyahatnamesinde eserden Kutayfe Han adıyla

sözeden Evliya Çelebi, külliye ayrıntısıyla tanımlamaktadır. Seyyaha göre bir önceki menzil İki Kapılı Han'dan altı saatlik bir yolculukla kale gibi şehre gelinirdi. Külliyenin büyüklüğünü anlatmak için sayısal rakamlar da veren Evliya Çelebi'nin ifadelerinden mevkiinin son derece önemli bir yer olduğu da anlaşılmaktadır²¹. 1930'lu yıllarda araştırmacı J. Sauvaget tarafından rölöve ve kısmen restitüsyonu yapılan eser, 100x151 m. boyutlarında bir eser olup harap bir halde idi. (Lev. 38-39)²². Günümüzde külliye daha da harap olmuştur.²³

Eskiden Şam topraklarında sarp bir derbent iken Kıbrıs fatihi lâlâ Mustafa Paşa tarafından imâr edilen²⁴ ve kayıtlara "Kuneytra", "Menzil-i Kal'a-i Kunaytara" adlarıyla geçen menzil, coğrafi konumu ve kale-külliye bağlamında ilgi

¹⁴ M.Hretani, "L'évolution profonde de l'architecture Alep'ine a' l'époque Ottomane", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, C.I, s. 251-55.

¹⁵ Mehmet Süreyya, "Hüsrev Paşa (Deli)"; *Sicill-i Osmaî (Osmanlı Ünlüleri)* (haz. N.Akbayar). İstanbul 1996, C.II, s. 684.

¹⁶ G.Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, s. 202-3; O. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, s. 8-10.

¹⁷ Z.Sönmez, *a.g.e.*, s. 31, 67, 85
T.B. T.E. T.M.
1 : 56 1 : 58 1 : 89

¹⁸ Bkz. V.G.M.A. EYD 583, s. 148-50; YYD 2114, s. 510, Vakfiye Zeyli ile ilgili olarak B. Yediyıldız, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin sosyal ve Kültürel Açısından Tahlihi", *IV. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiri*, Ankara 1989, s. 103-28, bil. s. 104, 120-121, 123, 125.

¹⁹ J. Sauvaget, "Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople", *Ars Islamica*, 4 (1937), s. 99-121.

²⁰ M.Süreyya, "Sinan Paşa (Koca)" *a.g.e.*, C.4 (1996), s. 1512; A. Hıbrî Efendi, *a.g.m.*, s. 122; Z.Nayır, *Osmanlı Mimariğinde Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul 1975, s. 199-200; Evliya Çelebi, *Seyahatname* (haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1982, s. 36-37; L. Armağan, *a.g.tez.*, s. 56.

²¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 36-37.

²² J. Sauvaget, *a.g.m.*, s. 117-21.

²³ Araştırmacı Michael Kiel, 2000 yılında gördüğü külliye den ancak bazı kalıntıların kaldığını belirtir.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname* (haz. S.Ali Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul, C.III, s. 39-40, 81-82.

çeker. Günümüzde Al Quneitra adıyla tanınmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre düz bir ovada dörtgen biçiminde taş bir kale içinde yetmiş evle bir mescit, kale yanında ise 170 ocaklı büyük bir hanı göze çarpar. Ahırına üç bin at sığdığını belirten seyyah caminin özellikli süslemeleri olduğuna değinir. Ayrıca içinde havuz ve ağaçlar bulunan büyük bir avlu ile 20 kubbeli imaret, kiler ve mahzenlerden bahseden Evliya Çelebi, 150 tanoz örtülü kârgir dükkânlı çarşısının olduğunu da kaydeder. Seyyah, verimli bir oavyla bağlantısı olan mevkiinin yanındaki dağa da aynı isim verildiğini, ormanla örtülü bu dağdan Şam'ın odun ihtiyacının karşılandığını yazar²⁵. Günümüzde Şam'a 67 km. uzaklıktaki bölge İsrail'e yakınlığı nedeniyle askeri bölge içindedir.²⁶

Kayıtlarda "Cisr-i Suğur", "Cisr-es Şuğur", "Djısr esh-Shughur" adlarıyla bahsedilen mevki, Halep sınırları içinde Asi ırmağı kenarındadır. Antakya-Hama yolu üzerindeki menzilin, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından imâr edildiği söylenir (Lev. 37). Kervansaray, dükkânlar, imaret, darüşşifadan oluşan külliye zamanla değişikliğe uğramıştır²⁷. Şam'dan yaklaşık 350 km. uzaklıktaki menzilin yapılarından geriye

önemli bir iz hemen hemen kalmamıştır.

Sonuçta, özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda geniş bir coğrafi alana yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun imâr faaliyeti iddia edildiği gibi sadece Balkanlar, İstanbul ve Anadolu'da yoğunlaşmamış, günümüzdeki adlarıyla Suriye, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan ve Irak topraklarına da sayısız eser inşa ettirilmiştir. Bu yerlerden şüphesiz içinden İstanbul-Hicaz yolunun geçtiği güzergâh, öncelikli olarak korunması ve geliştirilmesi gereken alanlar olarak saptanmıştır.

Değişen koşullar nedeniyle bir kısmı harap olan veya bugüne ulaşmayan menzil yerleşmeleri ve yapıları, günümüzde yeterince tanınmasa da, arşivlerde yer alan binlerce belge bu eserlerin canlı tanıkları olarak durmaktadır.

²⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname* (haz. İ.Parmaksızoğlu) s. 305-6.

²⁶ 2003 yılının Ekim ayında, sempozyum nedeniyle Ürdün Amman'da yüzyüze görüşme imkânı bulduğum araştırmacı M. Kiel, bir zamanlar Şam-Kudüs yolu üzerinde bir menzil olup Külliye ile imâra açılan mevkiinin, 1973 Suriye-İsrail Savaşı sırasında yok olduğunu, askeri bölge özelliği nedeniyle de bölgenin rahatlıkla gezilemediğinden bahsetmektedir.

²⁷ J.Sauvaget, *a.g.m.*, s. 108-109; Z.Nayıf, *a.g.e.*, s. 222-23; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 25.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

- ABDURRAHMAN HİBRÎ EFENDİ, "Menâsik-i Mesâlik", I (çev. S.İlgürel), **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 6 (1975), s. 111-29.
- AĞRA, Çoşkun, "Süleyman I (Kanuni)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 1999, Yapı Kredi Bankası Yayınları, s. 551-57.
- AHUNBAY, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yayımları : Medreseler; Darülmurallar; Mektepler"; **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**; C.II, İstanbul 1988, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 239-310.
- ARMAĞAN, A.Latif, Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- ASLANAPA, Oktay, **Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara 1988.
- ATALAR, Münir, **Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun ve Surre Alayları**, Ankara 1982.
- COŞKUN, Menderes, "Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinde Hac Yolculuğu", **Osmanlı**, 4 (1999), s. 506-11.
- DEMİRBÜKER, H. -K. NURAYDIN, "Şam, Doğu'nun Akşamı", **Atlas**, S. 114, 9 (2002). s. 79-98.
- DÜNDAR, Abdulkadir, "16. Yüzyılda Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'daki İmar ve İnşa Faaliyetlerine Katkıda Bulunan Bazı Osmanlı Mimarları", **Orta-doğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, 25-27 Ekim 2000 Hatay, 28 Ekim 2000 İskenderun, 2 Cilt, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 2001, C. I, s. 219-26.
- ERTAŞ, M.Yaşar, "1760 Şam Depreminde Büyük Hasar Gören Emeviye, Selimiye ve Süleymaniye Camilerinin Onarımı", **Orta-doğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ankara 2001 c.I, s. 241 - 50.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnâme** (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin) (haz. İ.Parmaksızoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- " " , **Seyahatnâme** (haz. S.Ali Kahraman-Y.Dağlı), C.III, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1999.
- GOODWIN, Godfrey, **A History of Ottoman Architecture**, London 1971.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, Ankara 2002.
- HRETANI, Mahmoud, "l'évolution profande de l'architecture Alep'ine a'l'époque Ottomane", **Orta-doğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara 2001, c.I, s. 251-55.
- KURAN, Aptullah, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986.
- KURAN, Aptullah, "Şam Süleymaniye Külliyesi" **Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**, (haz. Z.Sönmez), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1988.
- MANAZ, Abdullah, **Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992
- MEHMED, SÜREYYA, "Husrev Paşa (Deli)" **Sicill-i Osmanî** (Osmanlı Ünlüleri) (haz. N.Akbayar), İstanbul Tarih Vakfı Yayınları, c.II (1995), s. 684.
- " " , "Mustafa Paşa (Lala) (Kara)" c.IV (1996), s. 1202-1203.
- " " , "Sinan Paşa (Koca)" c. V (1996), s. 1512.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2 Cilt, Ankara 1993.
- " " , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, c. 10 (1999), s. 376-83.
- NAYIR, Zeynep, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası** (1609 - 1690), İstanbul 1975.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Selim II", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Bankası Yayınları İstanbul 1999, C.II, s. 513-17.

- SAUVAGET, J. "Les Caravanserais Syriens du Hadj de Constantinople", *Ars Islamica*, S. 4 (1937), s. 99-121.

- SIMONIS, D.- A. HUMPHREYS, *Syria*, Lonely Planet Publications, Australia 1999.

- SÖNMEZ, Zeki, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1988.

- TANMAN, Baha, "Sinan'ın Mimârisi İmâretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.I, s. 333-54.

- YALÇINKAYA, Alaeddin, "Mustafa Paşa (Lala)" *Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1999, C.II, s. 312-13.

- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili", *VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiri*, Ankara 5-8 Aralık 1988, Ankara 1989, s. 103-28.

- YENİŞEHİROĞLU, Filiz, *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari yapıtları (Ottoman Architectural works outside Turkey)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989

- YILMAZ, Mehmet, "Sinan Paşa (Koca)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1999, c.II, s. 544-45.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA MD 47 s.n. 898, s. 87.

- VGMA EYD 583, s. 148 – 50

YD 2114, s. 510

KISALTIMA LİSTESİ

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.m. : Adı Geçen Makale

A.g.tez : Adı Geçen Tez

T.B. : Tezkiret ül-Bünyân

T.E. : Tezkiret ül-Ebniye

T.M. : Tuhfet ül-Mi'marin

B.O.A. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

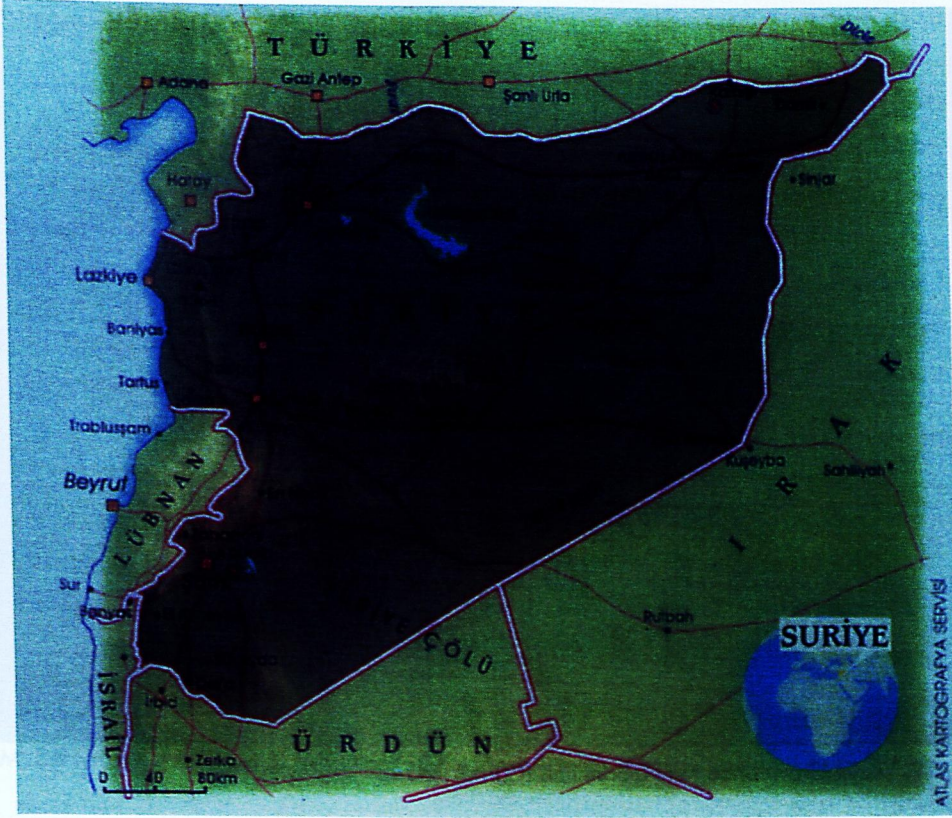
M.D. : Maliyeden Müdevver Defter

V.G.M.A. : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

E.Y.D. : Eski Yazım Defteri

Y.Y.D. : Yeni Yazım Defteri

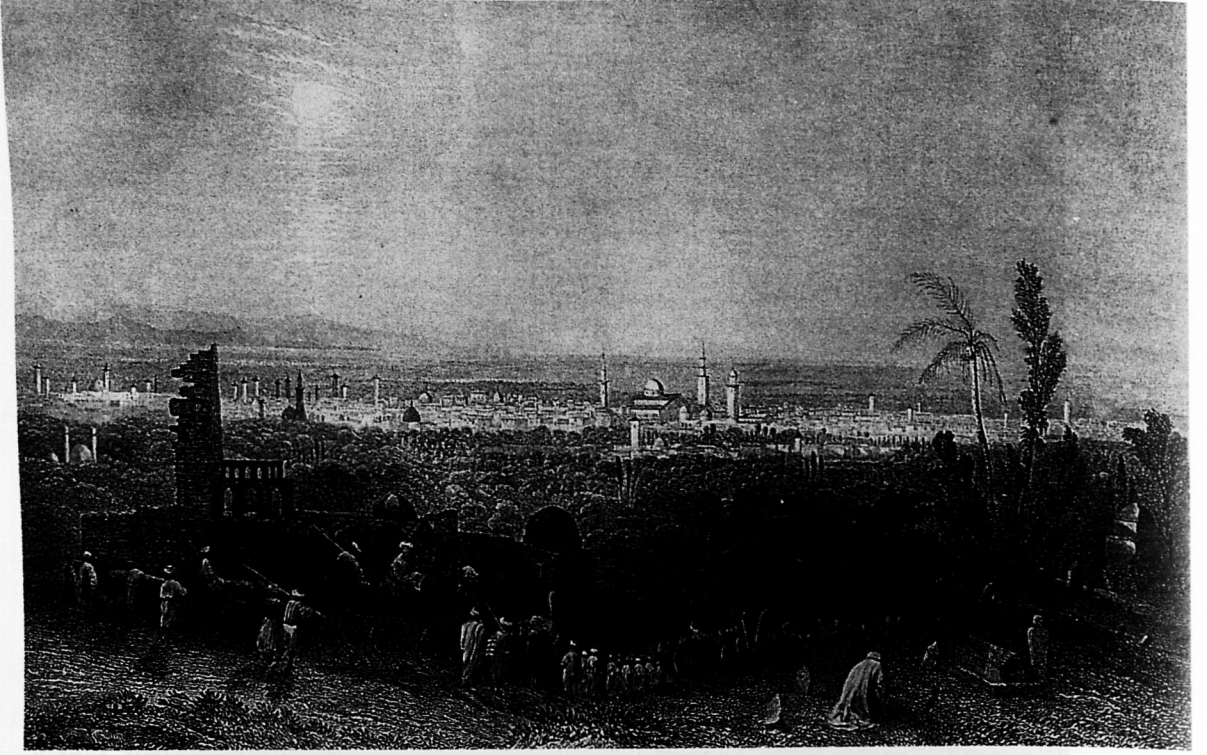
OSMANLI SARAY ÇEVRESİNİN SURİYE'DEKİ VAKIF ESERLERİNDEN BAZI ÖRNEKLER



Lev. 1: Suriye, Harita (Atlas Dergisi, 2002).



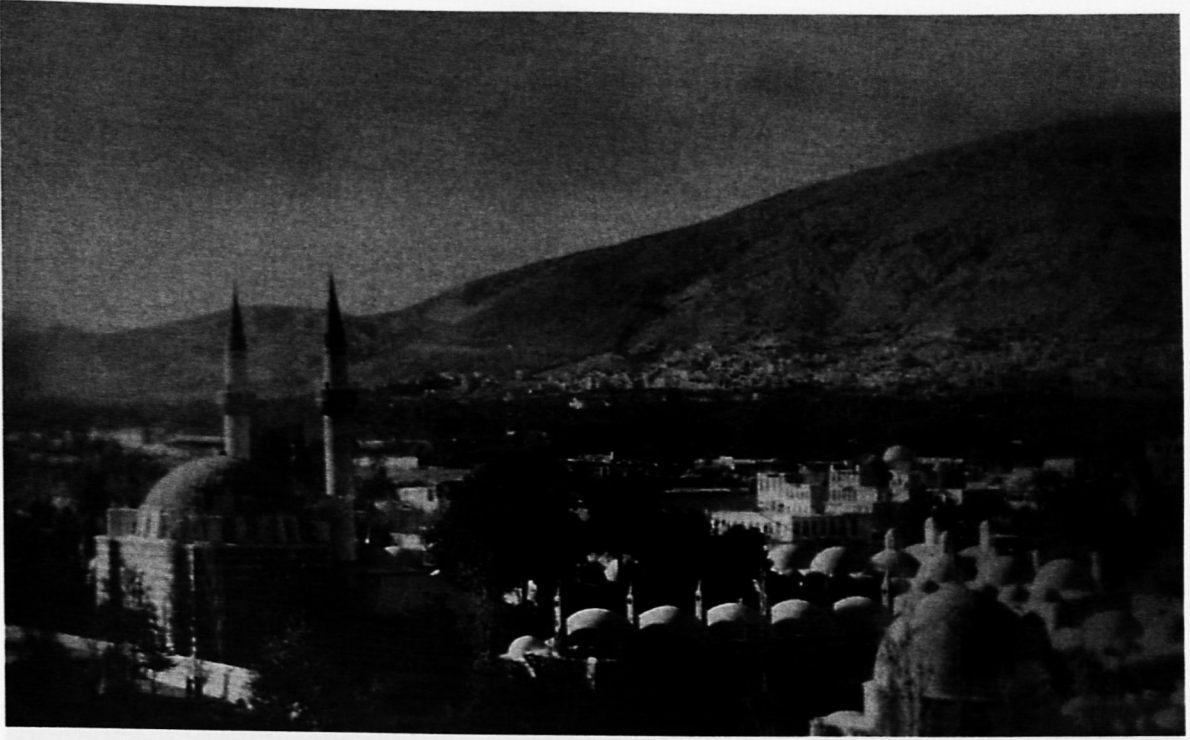
Lev.2: A. Hıbrî Efendinin İzlediği Hac Yolu Güzergâhı (İlgürel, 1975).



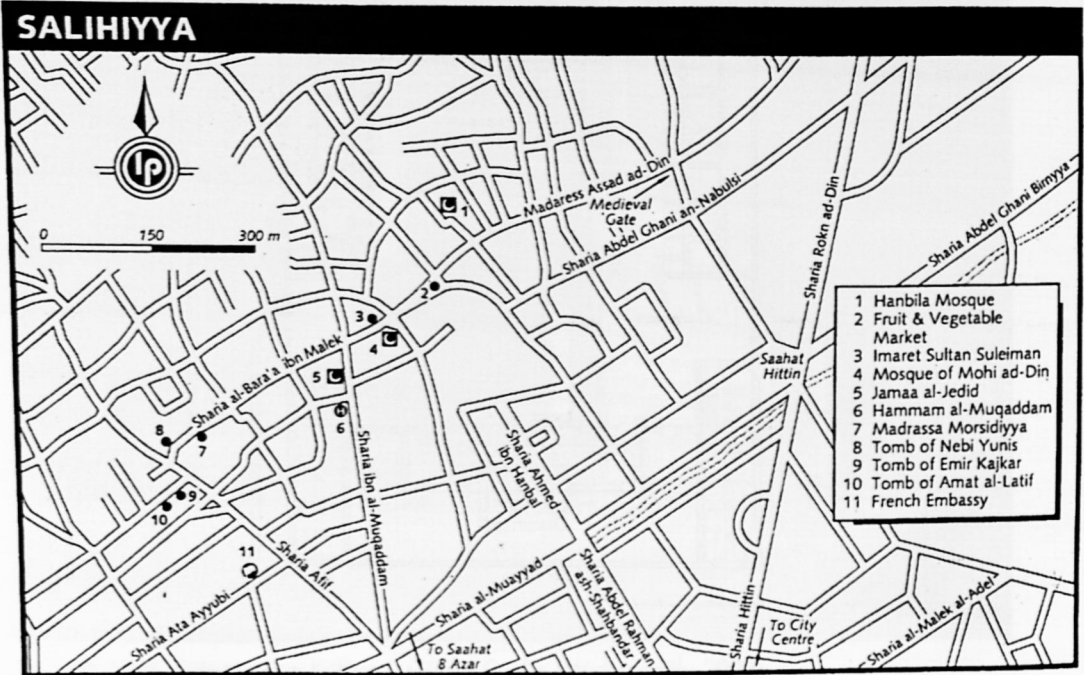
Lev. 3: ŞAM, 19. Yüzyıl Gravüründe Kent Görünümü (Carne, 1836).



Lev.4: ŞAM (DAMASCUS), Barada Irmağı, Süleymaniye Külliyesi ve Yolcular (Carne, 1836).



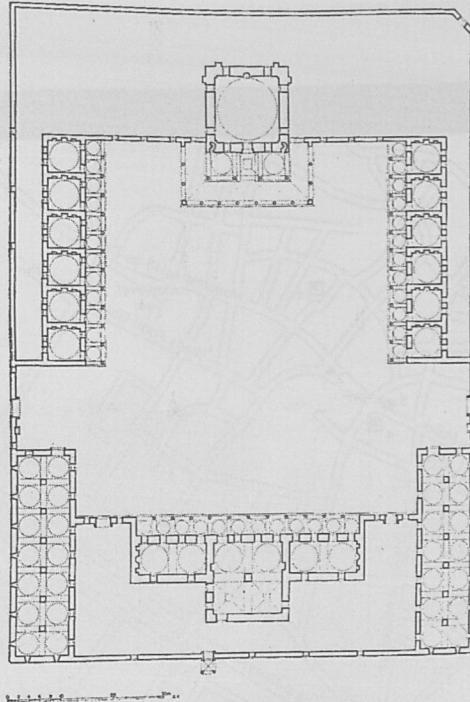
Lev.5: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi (II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi, 19. yüzyıl sonu).



Lev. 6: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi ve Salihyya Bölgesi (Lonely Planet, 1999).



Lev. 7: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi (Kuran, 1986).



R.45: Süleymaniye Külliyesi, Şam, Duran 1

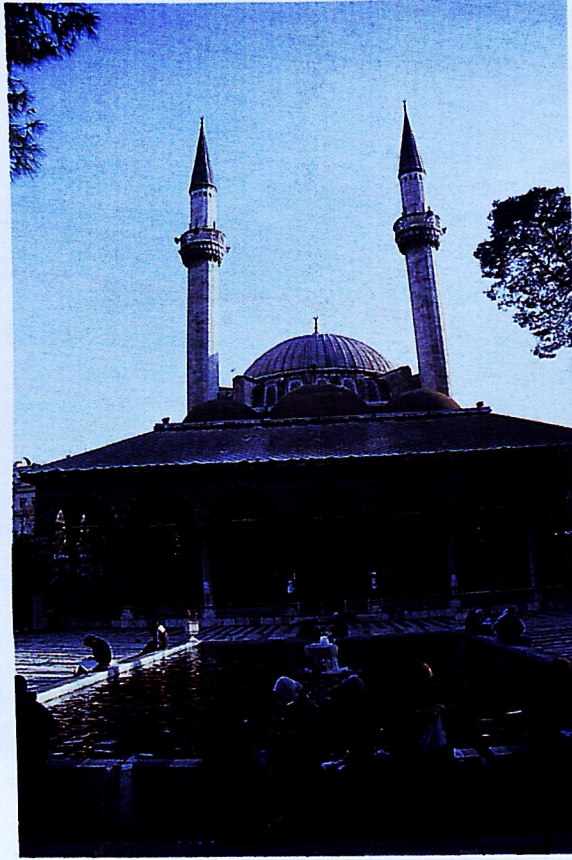
Lev. 8: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi, Konum Planı (Kuran, 1986).



Lev. 9: ŞAM, Süleymaniye, Külliyesi ve Yakın Çevre (Kartpostal, 1980'ler).



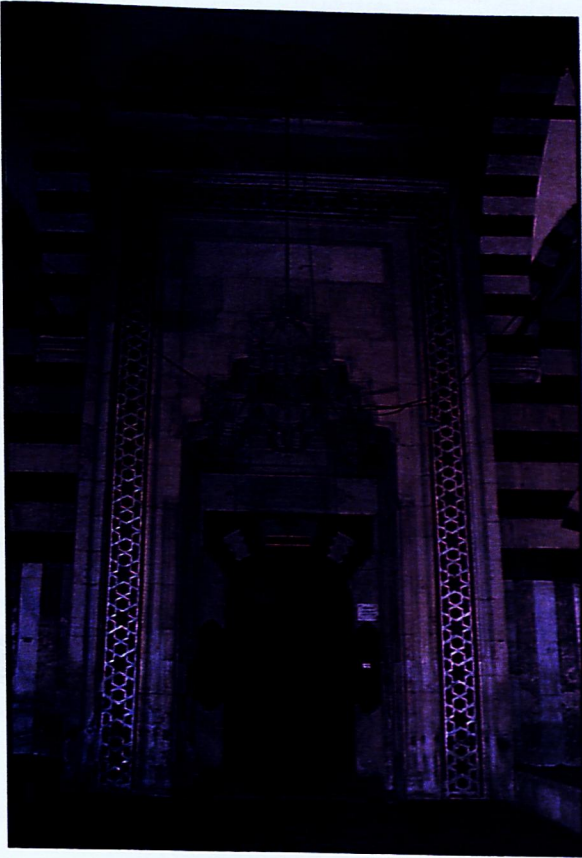
Lev. 10: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi, Güney Cephe (Müderrişoğlu 2003).



Lev. 11: ŞAM, Süleymaniye Camii ve Avlu (Müdürrisoğlu, 2003).



Lev. 12: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi Camii (1990).



Lev. 13: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi (1990).



Lev. 14: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi (1990).



Lev. 15: ŞAM, Süleymaniye Camii, çini pano (Müdürrisoğlu, 2003).

178



Lev. 16: ŞAM, Süleymaniye Camii Haziresi. Osmanlı Sultanı Vahdettin'in Mezarı'nın yer aldığı hazire (Müdürrisoğlu, 2003).



Lev. 17: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Avlu (1990).



Lev. 18: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Avlu, havuz ve batıdaki tabhane (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 19: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Avlu, imaret ve sergilenen bir uçak (Müderrişoğlu, 2003).



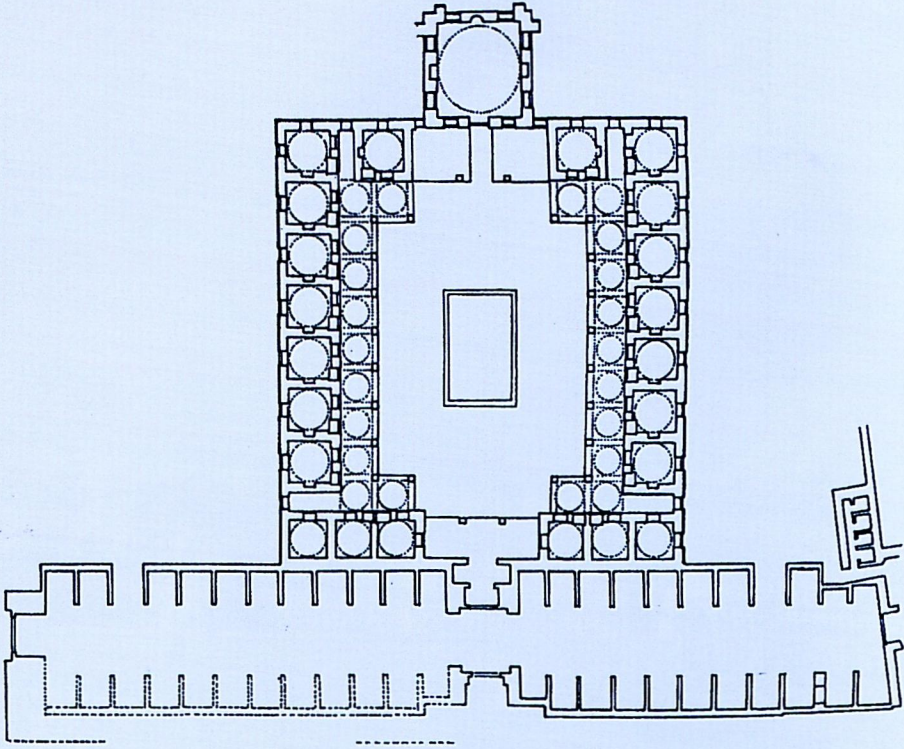
Lev. 20: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Avlu, İmaret ve Askeri Müzeye ait uçaklar (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 21: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Kuzey Cephe (1990).



Lev. 22: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi, Kuzey cephe avlu girişi ve imaret (Müderrişoğlu, 2003).



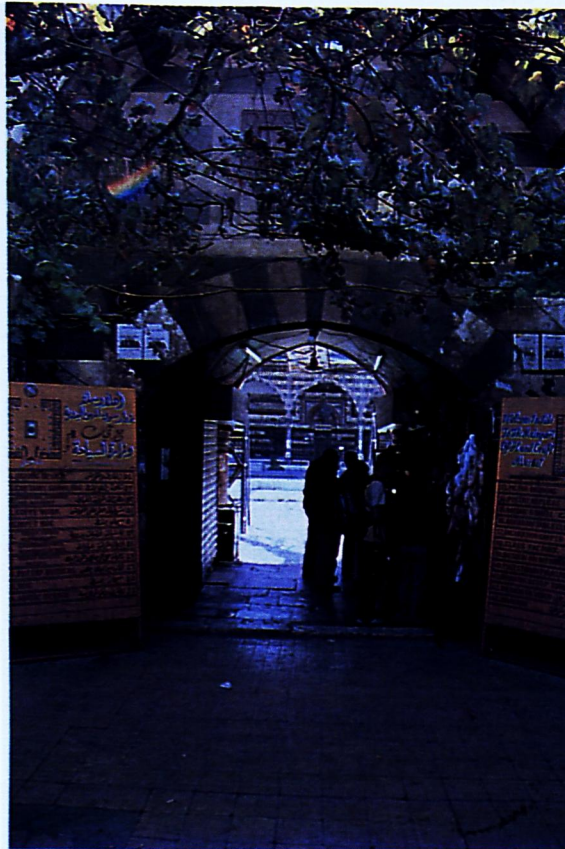
Lev. 23: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Medrese Planı (Ahunbay, 1988).



Lev. 24: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Selimiye Medresesi, Avlu ve Dershane Odası (Müdürrisoğlu, 2003).



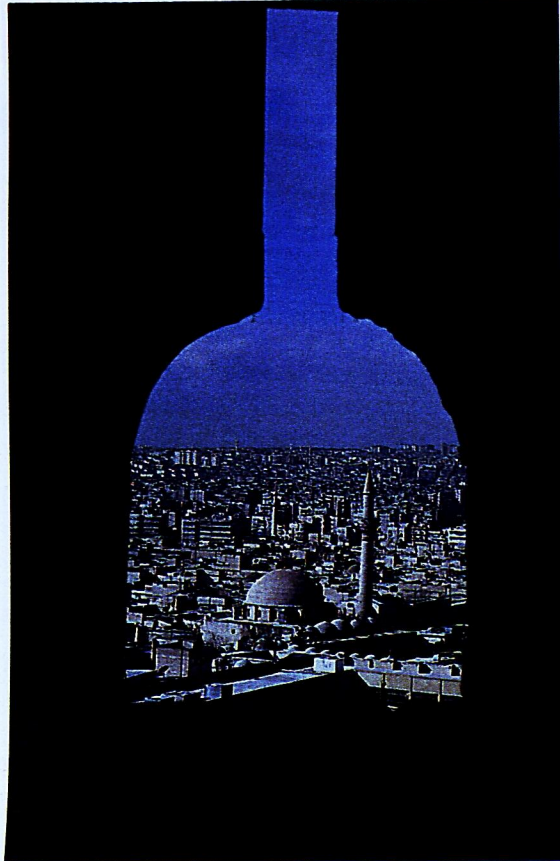
Lev. 25: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Medrese (Müderrişoğlu, 2003).



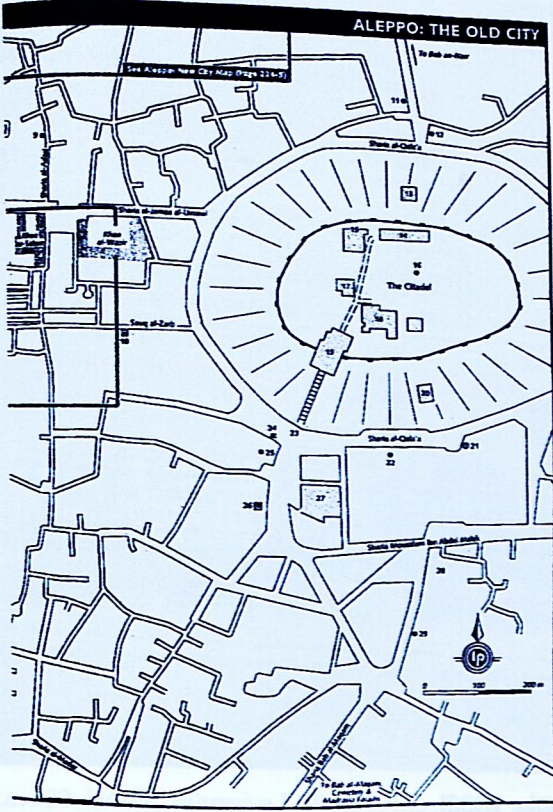
Lev. 26: ŞAM, Süleymaniye Külliyesi. Arastadan Medreseye Geçiş (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 27: HALEP, Kaleden Hüseyin Külliyesine Bakış (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 28: HALEP, Kaleden Hüseyin Külliyesine Bakış (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 29: HALEP, Şehir haritasında Hüseyinî Külliyesi ve Çevresi (Lanely, Planet 1999).



Lev. 30: HALEP, Hüseyinî Külliyesi, konum planı (Ahunbay 1988).



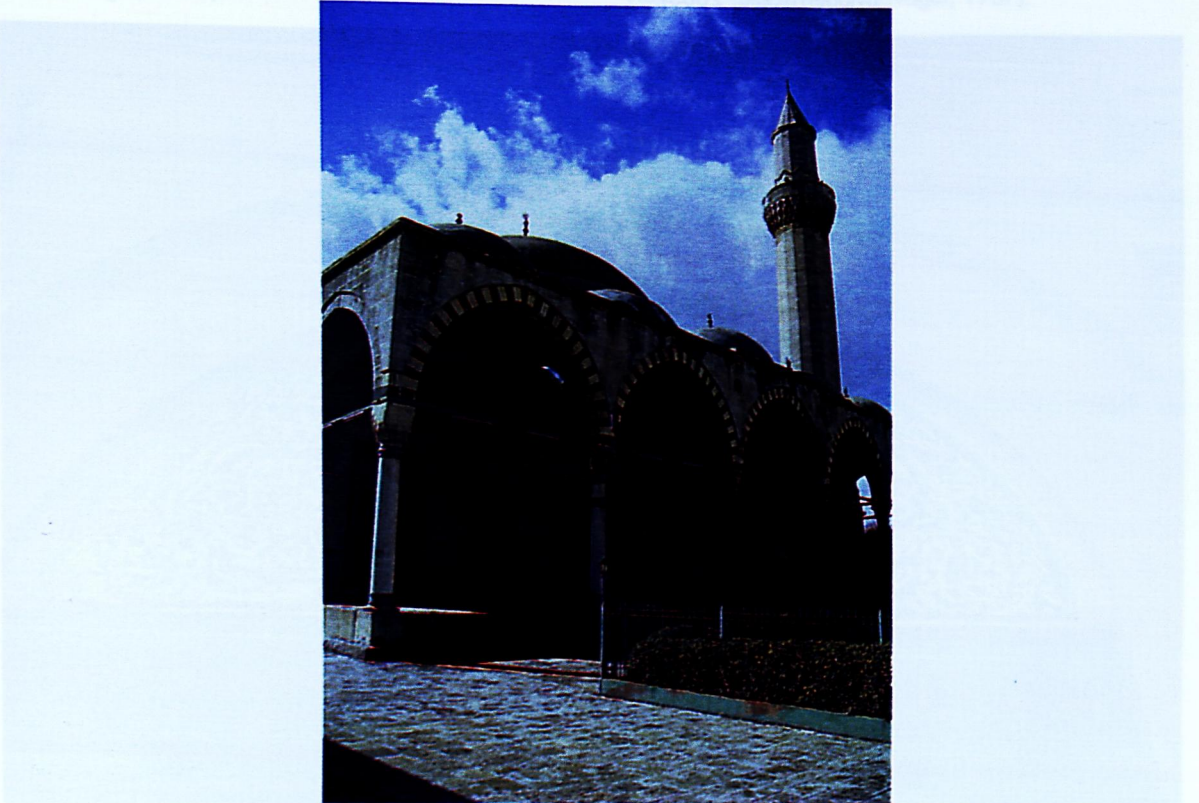
Lev. 31: HALEP, Kale Girişi ve Hüsreviye Külliyesi (Müderrisoğlu, 2003).



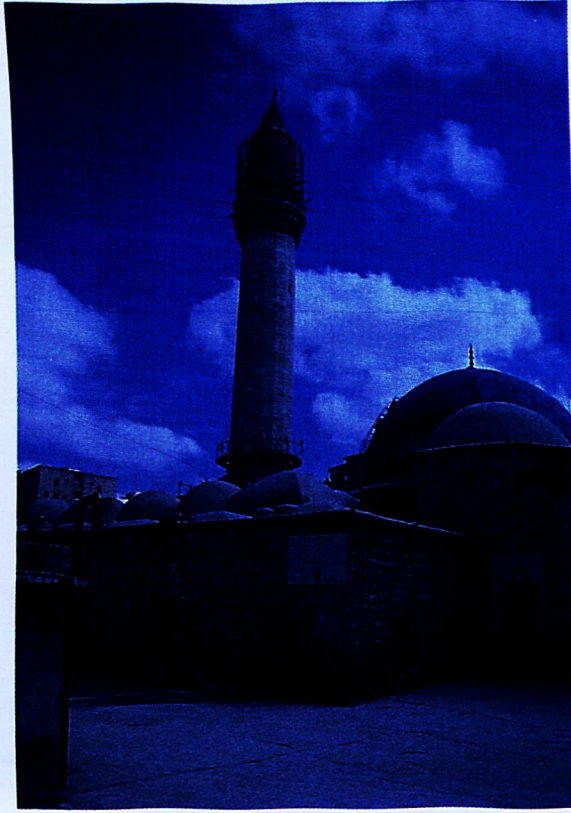
Lev. 32: HALEP, Hüsreviye Külliyesi (Müderrisoğlu, 2003).



Lev. 33: HALEP, Hüsreviye Külliyesi. Avlu, Revak ve Arkada Kale (Müderrişoğlu, 2003).



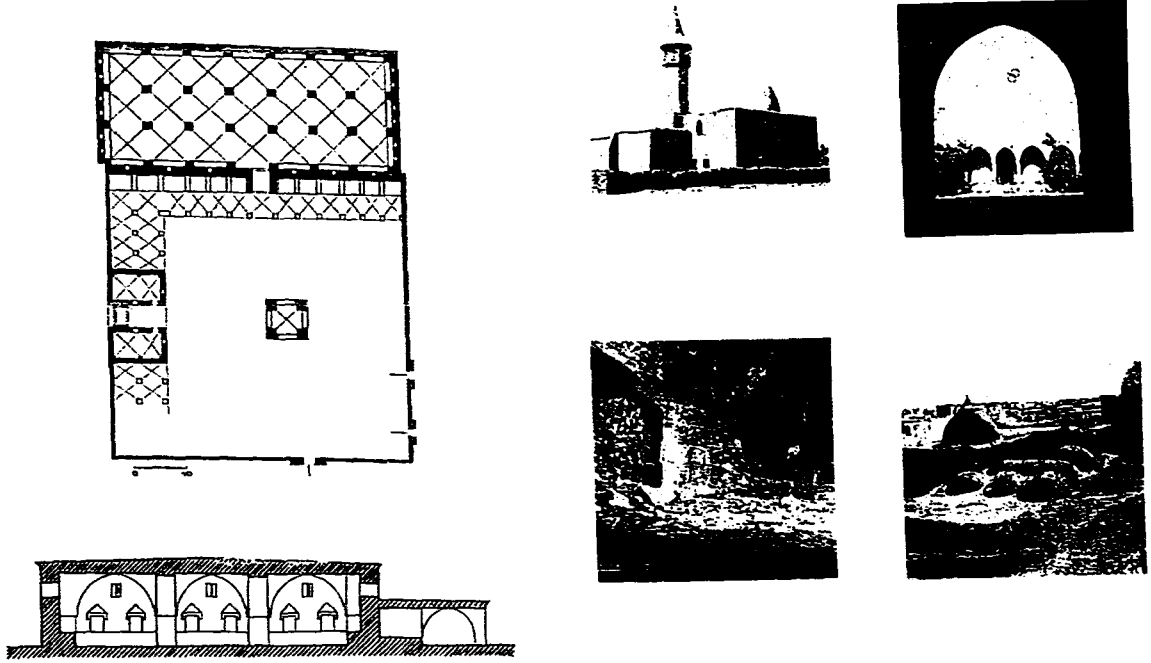
Lev. 34: HALEP, Hüsreviye Külliyesi, Kuzey Cephe (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 35: HALEP, Hüsreviye Külliyesi, Camii
(Müderrişoğlu, 2003).

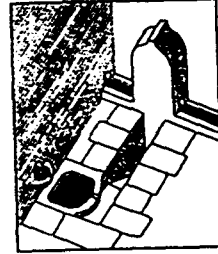
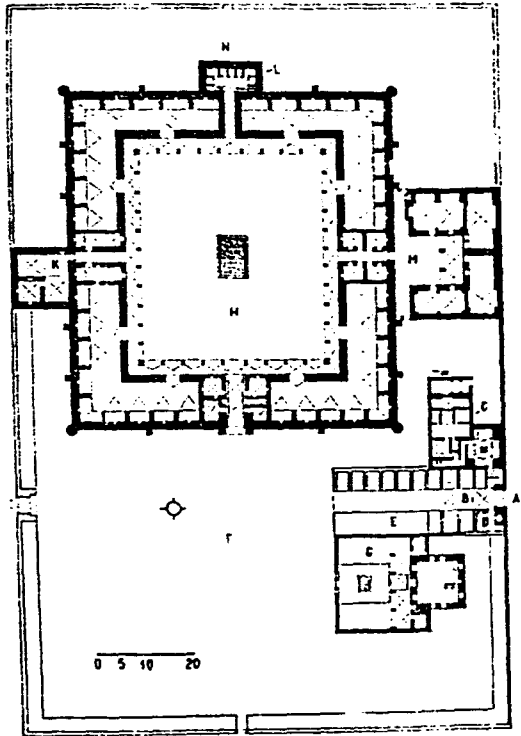


Lev. 36: HALEP, Hüsreviye Külliyesi, Çini Pano (Müderrişoğlu, 2003).



Lev. 37: DJISR ESH SHUGHUR Külliyesi, vaziyet planı (Sauvaget, 1937).

Lev. 38: KHAN D'EL KTAIFE Külliyesi, Avlu, İmaret, Hamam Görünümleri (Sauvaget, 1937).



Lev. 39: KHAN D'EL KTAIFE, Vaziyet Planı. (Sauvaget, 1937).

Prof. Dr. Ayşe Gülçin KÜÇÜKKAYA - Yüksek Mimar Gökhan UMAROĞULLARI

**Edirne'de Onikigen Bir Türbe - Tütünsüz Baba Türbesi,
Restorasyon Projesi ve Defterdar Ahmet Rıdvan**

TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ, kültür tarihimizin yok olmak üzere olan bir belgesi. Bu yapıyı tanıtmak, mimarlık tarihi içindeki yerini irdelemek, bugünkü haliyle tespit etmek, belgelerken öğrenmek, sergilerken öğretmek, koruma bilinci uyandırmak ve nihayet çağdaş koruma kuramlarına uygun örnek bir restorasyon gerçekleştirerek yapıyı ileri yıllara ulaştırmak bu çalışmanın amacıdır¹.

Çalışmada, XIV ve XV. yüzyıl türbe mimarisinin Tütünsüz Baba Türbesi'ne etkileri ve mevcut yapının tarih içinde geçirdiği evreler araştırılacak fakat daha çok strüktürel ve estetik problemlerin çözümü için yöntem geliştirmeye ve malzeme sorunları irdelenmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla eksik olan analizler ve araştırmalar yapılmalı, mevcut mezarlık alanı ve temel araştırma hafriyatları titizlikle tamamlanmalıdır. Bu nedenle çalışmayı bir sonuç değil, bazı bilgilerinin bilim dünyasına sunulacak kadar anlam kazandığı, bir başlangıç saymak yerinde olur.

YAPININ BULUNDUĞU YER VE MİMARİ TANIMI

Türbe, Edirne Belediyesi², Vakıflar Edirne Bölge Müdürlüğü Vakıf Taşınmaz Mallar Kütüğü³ ve Edirne Tapu Sicil Müdürlüğü kayıtlarında⁴ Yeni Mahalle - Çavuş Bey Mahallesi II, Molla Fahrettin Mahallesi⁵ Tütünsüz Baba Sokak, 66 Pafta, 208 Ada, 3 Parsel'de kayıtlı 649.39 m² avlulu bir yapıdır.

Avluyu kaplayan gömülü mezarlık alanının⁶ ortasında yer alan onikigen türbe kitabesine göre, 925 H./1519 M. tarihinde Ahmet Rıdvan için yaptırılmış, idamesini sağlamak üzere 888 H./1483 M. tarihinde bir de vakfiye hazırlanmıştır. Vakfiyede sözü edilmeyen fakat muhtelif kaynaklarda⁷ 1636-37 yıllarında faaliyette olduğu belirlenen ve türbeye yakın mevkide yer alması muhtemel olan Tütünsüz Ahmet Efendi Medresesi ve Tekkesi'nden ise bugün eser yoktur⁸. "Türbenin XVIII. yüzyılın başlarında öğretime açık olduğu" bilinmektedir⁹.

Tekke ile ilgili olarak, mezarlık alanı içinde Kadiri Tarikatı şeyhlerinin mezar taşları mevcuttur (bkz. dipnot 5).

¹ Bugünkü haliyle restorasyon dersleri için açık bir müze olarak gösterebileceğimiz, tarihi değeri yüksek olan yapıyı çalışma konusu olarak öneren saygıdeğer hocam Sn. Prof. Dr. Reha Günay Bey'e değerli katkılarından dolayı öncelikle, belgelere ulaşmada yardımlarından dolayı Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü personeline, gerek mezar taşlarının tek tek okunmasında ve gerek türbe kitabesinin oldukça karışık metninin anlaşılmasında, ebced hesabının yapılmasında ve hatta vakfiyenin birlikte yorumlanmasında tecrübelerinden istifade ettiğimiz Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat ve Tarih Bölümü öğretim üyeleri Sn. Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Bey, Prof. Dr. Süreyya Beyzadeoğlu Bey, Yrd. Doç. Dr. Kaşif Yılmaz ve Öğretim Görevlisi Hamdi Arslan Bey'e, malzeme analizleri sırasında gösterdikleri kolaylık ve yakın ilgiden dolayı Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürü Sn. Ülkü İzmirli'yle ve plan koteyi hazırlayan Köy Hizmetleri Edirne İl Müdürlüğü topograflarına teşekkür ederim.

² 1939 tarihli Kadastro Haritası, Pafta no.5, ölçek 1/1000 (bkz. şekil 1).

³ Cilt no. 1, Sıra no.8, Sicil fişi no. 29, Eski Kütük no. 5.

⁴ Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında", s. 479.

⁵ a.g.m.

⁶ Tarihi mezarlık muhtemelen daha sonradan yapılan gömü ve mezarlarla karışmış, araştırma yapılarak atılması gereken ortalama 1,5 m. kalınlığında dolgu toprak tabakasının altında saklı durumdadır (bkz. şek.6, 7, 8). Bu alanda kabir taşları bulunan şahıslardan bazıları; Hüseyin Efendi 1180 H./1766 M. (bkz. fot. 42), Kadiri Tütünsüz Baba Tekkesi Şeyhi Halil Efendi 1183 H./1769 M., Tabip Nimetullah Efendi 1246 H./1830 M. (bkz. fot. 41), Mustafa Fevzullah ve Zeynep Hatun 1290 H./1873 M., Mehmet Nazif bin Emin 1296 H./1879 M., Şeyh Tahir Efendi 1252 H./1841 M., Hatice Safiye Hanım ve Aliye Hanım 1303 H./1885 M. (bkz. fot 43) dir. Mezarlar görüldüğü gibi XVIII ve XIX. yüzyıllara ait olup XVI ve XVII. yüzyıllara tarihlenen daha eski mezarların durumu kazı çalışmaları sırasında irdelenmelidir. Türbenin bulunduğu parselin güney komşusu, 64 yaşındaki eski bakkal Sn. Hulki Tire, 1965 yılında, evlerinin yeniden inşası sırasında, temel hafriyat yapılırken, insan kemikleri ve mezar taşlarına rastlandığını ifade etmiştir. Buna göre mezarlık alanının güneye doğru genişlemesi muhtemeldir.

⁷ "Düşük kadrolu" olarak ifade edilmektedir (Hibri, *Enisü'l Müsamirin*, Kazancıgil Çevirisi, s. 35; İlgürel Çevirisi, s.144).

⁸ O. Peremeci, *Edirne Tarihi*, s. 177.

"Tütünsüz Tekke Sokağı" tabiri kullanılmıştır (Meriç, a.g.y.). 1800'lü yıllara ait olduğu düşünülen fotoğrafta (bkz fot. 1) türbe ile Tütünsüz Baba Sokak arasında ikinci katı algılabilen kare mekânlı bir yapı mevcuttur. Sokağa bakan duvar kalıntısı ve çeşmenin (bkz fot. 12,13,43, şek. 3) bu yapıya ait olması muhtemeldir.

⁹ İ. Ünver, "Ahmet Rıdvan, Hamse Sahibi Divan Şairi" *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 123.

Türbe; kenar uzunluğu 3.40 m. (4,5 zira)¹⁰ olan poligonal (onikigen) planlı bir yapı olup, 10.70 m. (14 zira) iç çapındaki kubbesi yıkıktır. 1.05¹¹m. kalınlığındaki duvarlar, taş + tuğla malzeme almasıklığına dayanan çerçevesel teknikte örüldür. Altı pencere ve oniki tepe penceresi ile oldukça aydınlık ve geniş bir iç mekan anlayışıyla yapılmıştır. Kapı-mihrap aksına göre simetrik planı olan mekânının merkezinde, kapıya yakın mevkide; dış mekân ile doğrudan ilişkisi olmayan, bir cenazelik katı vardır. Bu kısımda üst örtüyü oluşturan ahşap platform üzerindeki kapak ve merdivenle bu katın düşey dolaşımının sağlandığını, ortalama 0,45 m. yüksekliğindeki sanduka platformunun imkân verdiği mazgallardan aydınlandığını ve üstte iki, alt katta üç olmak üzere toplam beş sandukanın da olduğu, bütün ahşap aksamın 1958 yangınında yitirildiğini hatırlayan yaşlılar¹² vardır (bkz. şek. 13-14). Yapı, 1976'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon programına alınmış, fakat kubbesi içeride bir iskele varken (fot. 7) çökmüş, bir daha onarılmayarak bugünkü şeklini almıştır (fot. 1-2, 4-6). Yapı dış etkilere açıktır ve duvarlardaki çatlaklar genişlemeye, sıvalar ve kalem işleri bozulmaya, geç dönem bezemeli mihrap tahrip olmaya devam etmektedir (şek. 10).

TARİHİ BİLGİLER

TÜTÜNSÜZ BABA - AHMET RIDVAN KİMDİR ?

Türbe kitabesinde (fot.19) adı geçen Ahmet Rıdvan şair ve sipahidir¹³. Vakıf mallarının tescil kayıtlarında¹⁴ bir zamanlar defterdar olduğu belirtilen Ahmet Rıdvan'ın, II. Bayezid devri (1481-1512) başlarında defterdar olduğu ve 925 H./1519 M. tarihli kayıtlarda "Tütünsüz", "Bi-duhan"¹⁵ lakabını taşıdığı anlaşılmaktadır¹⁶.

¹⁰ Esasen, ustasına göre değişen, kesin olarak belirlenmesi güç bir değerdir. Ortalama, 1 mimari zira= 0,75775 m. =24 parmak (O.C.Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisini ve Moğollar*, Ankara 1986 s. 110.) olup, eskiden 24 bugün olan bir mimar arşını 1587 tarihinden sonra 40 bugün olmuştur. (Gökyay, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. 180).

¹¹ Anadolu Türk İslam vakıf kaynaklı yapılarında genellikle zeminin durumu, üst örtünün geometrisi ile yüküne bağlı olarak duvar kesiti belirlenmektedir (Tuncer, "Geleneksel Bazı Vakıf Yapılarımızda Duvar Kalınlıkları, Yükseklikleri, Açıklıkları Arasındaki Matematiksel Bağ ve Temeller Üzerine Bir İnceleme", s. 290).

¹² Eski bakkal Hulki Tire (64), ablası Nebahat Ziraatlıoğlu (70), DSİ emekli şoförü Nazmi Garbişten (67) ve eşi Selime Garbişten (66) ile yaptığımız söyleşiye göre, çocukluk dönemlerinde yapının durumu ve kullanılışı şöyledir; 1940'lı yıllarda yapı, dut ve armut ağaçlarının çevrelediği düzenli mezarlık alanı içinde yer almakta, çevrede oturan halktan kişiler tarafından bakımı yapılmaktadır. Ziyaretçisi çöktür. Cenazelik * katının üzeri ortalama 45 cm. yüksekliğinde ahşap platform ile kapalı olup üzerinde korkulukla çevrelenmiş iki ahşap sanduka vardır. Cenazelik katına iniş ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Üç sanduka muhtemelen Ahmet Rıdvan'ın çocuklarına ait olup cenazelik katındadır. Üst kat sanduka platformunun ahşap döşemesi ile türbe döşemesi arası açıktır ve cenazelik katı böylece hava ve ışık almaktadır. Ziyaretçiler bahçede ağaçlara bez bağlamakta, girişin iki yanındaki devşirme sütun başlıklarına (bkz. Ön Cephe Rölöveleri) çıkarak, sanduka platformunun etrafında üç kere dönerek ya da platformun altındaki pencerelere uzanarak, dualar edip, mum yakarak dileklerde bulunup, adaklar adamaktadırlar. Türbe aynı zamanda yoksul ve kimsesizlerin ya da çaresiz durumda olanların çoğu zaman sığındığı yerdir. Bu kişiler türbeye vakfiyede sözü geçen (bkz. Ek 1, Vakfiye, s. 519, st. 85-90) bakıcısı kadar iyi bakmışlardır. 1953 yılında büyük depremde çatlaklar ortaya çıkmış, aynı yıl kurşunları çalınmıştır. 1958'de bir Ramazan günü aşırı mum yakıldığı için tutuşan ahşap döşeme ve sandukalar yanarken, Üç Şerefeli Camiin kapı kanatlarına benzeyen ahşap kapı kanatları da kısmen yanmış, bundan sonra türbe hiç açılmamak üzere kapatılmış ve sadece bahçesine girilebilmiştir. Bugün yerinde eser kalmamış olan kapı kanatlarının ne zaman kim tarafından alındığı bilinmemektedir.

¹³ Canım, *Edirne Şairleri*, s. 27.

¹⁴ "890 H. Tarihli tescil kaydı şöyledir; "880 sayılı vakfiye Malik Ahmed Bey defterdar-ı köhne padişahımız Sultan Bayezid Han mülküne verilmiş... " (Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 390).

¹⁵ Meriç, *a.g.m.*

¹⁶ Gökbilgin, *a.g.m.*

" Avrupa seferleri sırasında ordunun acil ihtiyacı olan odun bulunamayınca, mum kullanarak kazanların kaynatılmasını sağlamış olduğundan, 'Bi-duhan', 'Tütünsüz', 'Tütünsüz Baba',yararı arasında hiçbir şeye fütur etmediği için 'Fütursuz Baba' denmiştir" (Onur, *Edirne Evliyalari*, s. 34-35).

Ahmet Rıdvan'ın hayatı, eserleri ve edebi şahsiyeti ile ilgili çok sayıda eser bulunmasına rağmen¹, mevcut kaynaklarda ölüm tarihi ve şahsiyeti hususunda çelişkili ve yanlış bilgilerle karşılaşmaktadır².

Ahmet Rıdvan'ın hayatı ve eserleri ile ilgili araştırmaları bulunan İsmail Ünver'e göre³; şairin kendi ifadesinden Ohri'li olduğu anlaşılmaktadır. Resmî kayıtlarda baba adının Abdullah olarak belirtilmesi⁴ devşirme olduğunu düşündürmektedir. Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde yaşamış, defterdarlık ve sancakbeyliği yapmıştır. II. Bayezid'e sunduğu bir kasidede sırasıyla Karahisar, Hamid, Teke, Karaman ve Ankara sancakbeyliğinde bulunduğu belirtilmektedir. Divandaki bazı şiirlerinden ve "Haftpeyker" adlı mesnevisinden anlaşıldığına göre, II. Bayezid'in şehzadeleri Ahmed ile Selim arasındaki taht mücadelesinde Ahmed tarafını tutmuş, Selim'in tahta çıkmasıyla da görevinden uzaklaştırılmıştır⁵.

Şiirlerinde "Rıdvanî" mahlasını kullanan⁶ Ahmed Rıdvan, 27.000 beyit tutarında altı mesnevi ile hacimli bir divan⁷ yazmıştır. Kaynaklarda hamse⁸ sahibi şairler arasında sayılmaktadır⁹.

XIV-XVI. YÜZYIL TÜRBE MÎMARÎSİ (Onikigen Türbeler)

Türk-İslam mimarisinde üzeri¹⁰ kubbe ile örtülü mezar yapılarına "türbe" denir. "Türk mimarisinde türbenin orijini" konulu (bkz. Levha)¹¹ tartışmalarda, İslam öncesi Türk kültürünün beslediği bir mezar kültürünün varlığı kabul edilmekte¹², Asya'daki Türk hakan cadırlarının türbe ve kümbet formuna etkilerinden, buradaki kule anıt mezarlardan, Türk-İran kültür ortamının etkilerinden ve Anadolu sürecindeki çeşitli etkileşimlerden söz edilmektedir¹³.

XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Beylikler Dönemi'nde de devam eden örneklerde türbelerin kenar sayısında bir artış olur (bkz. Tablo) ve merkezi Van Gölü civarı olmak üzere, onikigen prizma gövdeli türbeler görülmeye başlar¹⁴. Ahlat Erzen Hatun¹⁵ Kümbeti (fot. 45), Adilcevaz Akça-

yuva Köyü Kümbeti¹⁶, Ahlat Hasan Padişah Kümbeti¹⁷, Bitlis Ziyaeddin Bilgin Kümbeti¹⁸, Karaman Emir Musa Türbesi, Karamanoğlu Alâddin Bey Kümbeti, Kayseri'de Şah Cihan Hatun Kümbeti¹⁹, Döner Kümbet²⁰ v.b. XIII ve XIV. yüzyılda yapılmış onikigen mezar yapılarıdır. **Tütünsüz Baba Türbesi bu bakımdan onikigen şemanın geç bir örneğini oluşturmaktadır.**

¹ Canım, a.g.e., s. 30.

Peremeci, a.g.e., s. 115, 177-178.

Gökbilgin, a.g.e., s. 390.

Hibri, a.g.m.

Ünver, *İslam Ansiklopedisi*, c.II, s.123-124.

a.g.e., *Ahmet Rıdvan'ın Hayatı Eserleri ve Edebi Şahsiyeti*, (çalışma bibliyografyasında belirtilmiş pek çok orijinal edebi eser incelenerek hazırlanmıştır).

² Görüldüğü kadarıyla Tayyip Gökbilgin'in *Edirne ve Paşa Livası* adlı eserinde yayınlanan "889 H. da baş defterdar olduğu Sicil'de bildirilen Feylezofozade Ahmet Çelebi ile aynı şahıs olması muhtemeldir." cümlesine itibar edilerek değerlendirme yapılmakta ve aynı yanlış bilgi muhtelif kaynaklarda tekrar edilmektedir. Buna göre 937 H./1530 M. tarihinde Kanuni Sultan Süleyman Devrinde hayatta olduğu düşünülerek doğru olmayan yorumlar yapılmaktadır. Oysa; 888 H./1483 M. tarihli vakfiye 890 H./1485 M. de tescil edildiğinde Ahmet Rıdvan için "defterdarı köhne" tabiri kullanılarak "eski defterdar" olduğu belirtilmiştir. Ayrıca türbe kitabesinden 925 H./1519 M. tarihinde öldüğü anlaşılan Ahmet Rıdvan'ın 926 H./1520 M. tarihinde tahta çıkan Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaşıyor olmasına imkan yoktur.

³ Ünver, "Ahmet Rıdvan Hamse Sahibi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 123.

⁴ Vakfiyede de tespit edilmiştir (bkz. Ek 3, Vakfiye, s. 518, st. 45).

⁵ Canım, a.g.e., s. 27

⁶ a.g.y.

⁷ Divan; Eskiden şairlerin elifba sırasına göre düzenledikleri şiir dergisi (Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, s. 155).

⁸ Hamse; I.Bes. 2.(Ed.) Beş ayrı kitaptan meydana getirilmiş eser (a.g.e., s. 267).

⁹ Canım, a.g.y.

¹⁰ Sn. Prof. Behçet Ünsal, Yıldız Teknik Üniversitesinde verdiği, "Türk Mimarlık Tarihi" derslerinde bu konuyu irdelemektedir.

¹¹ Prof. Dr. Ayşe Gülçin Küçükkaya tarafından oluşturulmuştur.

¹² Aslanapa, *Türk Sanatı* Tuncer, *Anadolu Kümbetleri 1*, Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, Başkan, "Anadolu Türk Mezar Anıtları", s. 75-80.

¹³ a.g.y.

¹⁴ Başkan, a.g.e., s.80.

¹⁵ Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, c.II, s. 293-294, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını.

¹⁶ a.g.e., s. 239-241

¹⁷ a.g.e., s. 259-262.

¹⁸ Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, s. 63.

¹⁹ Tuncer, a.g.e., s. 160.

²⁰ Aslanapa a.g.e. s. 165.

Tütünsüz Baba Türbesi'nin onikigen plan şeması ve üç sıra tuğla bir sıra taş ve dikine tuğlayla oluşturulan çerçevesi alması tekniğindeki duvar örgüsü XIV ve XV. yüzyıl türbe mimarisi içinde irdelendiğinde (bkz. tablo); XIV. yüzyılda onikigen plan şemasının sık kullanılmış olmasına rağmen tabloda bahsi geçen yapılarda, çerçevesi alması teknik ile karşılaşılmamaktadır. Buna mukabil XV. yüzyılda onikigen şema kullanılmamış fakat 1-2 ya da 3 sıra tuğla hatılların kullanıldığı taş duvar ve tuğla ile çerçeve oluşturulmuş duvar örme tekniğinin Bursa ve çevresinde yoğun uygulandığı anlaşılmaktadır (bkz. tablo). Örneğin; Bursa Abdal Mehmet Türbesi³⁷(1450), Bursa İnegöl Tacü'n-nisa Sultan Hatun Türbesi³⁸ (1486) ile İznik Şeyh Kudbeddin Camii ve Türbesi'nin³⁹ (1429) duvar örgü tekniği Tütünsüz Baba Türbesi ile aynıdır. Ayrıca Bursa-Karacabey'de, Karacabey'in eşi Bülbül Hatun ve kardeşi Ahmed Bey için yapılmış olan türbenin yapısal benzerliği (sivri kemerli cephe kurgusu ve duvar örgü tekniği) yanı sıra vakfiyesinin türbenin inşasından çok önce hazırlanmış olmasıyla hukuksal benzerliği de vardır⁴⁰ (bkz. fot. 46).

Edirne'de XVI. yüzyıl başına gelene kadar yapılmış (Yıldırım Camii, Saatli Medrese, Beylerbeyi Hamamı vb.) kimi yapılarda benzer duvar örgü tekniği görülse de, 1519 yılına kadar uygulanmış türbe mimarisi örnekleri arasında plan şeması ve duvar örgü tekniğinin Tütünsüz Baba Türbesi ile tam olarak benzeştiği bir başka örnekle karşılaşılmamıştır (bkz. tablo, fot. 45). Bu gözlemlerden sonra; **Tütünsüz Baba Türbesi'nin taş duvar örgü tekniğinin yapılaş döneminin taş duvar örgü tekniği ile benzeştiği söylenebilir.**

Cenazelik Katı

Anadolu-Türk Sanatında "kümbet"; üstü konik veya piramit türünde bir örtüyle kapanan türbedir⁴¹. Türbeyle kümbet arasındaki ayırım üst örtü şekli ile yapılmaktaysa da kümbetlerde çoğunlukla cenazelik katının olması⁴² ayırıcı bir başka unsurdur. Tütünsüz Baba Türbesi kubbeli örtü sistemi, yapı içinden girişi olan ve iç mekân ışığı ile aydınlanan cenazelik katı uygulaması ile de Türk mimarlık tarihinde ender örneklerden biridir⁴³.

Yapı XIII ve XIV. yüzyıl onikigen Anadolu kümbetleriyle, XV. yüzyıl Bursa merkezli erken Osmanlı türbe mimarisi taş duvar örgü karakteristiklerinin kombinasyonu ile oluşmuş Türk mimarlık tarihinin farklı uygulamalarından biridir.

TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ HAKKINDA TARİHSEL BİLGİ VE ARAŞTIRMALAR

Kitabe

"Celi sülüs" karakterinde, Arapça olarak oldukça karışık bir ifadeyle yazılmıştır. Okunması zordur⁴⁴. Gerek kelimelerin girift kompozisyonları gerek ebced hesabıyla tarihin belirlendiği son kısmın çok net okunamaması nedeniyle ebced hesabı⁴⁵ yanlış olmakta dolayısıyla kitabenin okunuşu ve tarihi hususunda doğru sonuçlara varılamamaktadır⁴⁶.

³⁷ Beşbaş-Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, c.III, s. 248-249, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını.

³⁸ a.g.e., c. IV, s.124.

³⁹ a.g.e., s. 306.

⁴⁰ a.g.e., s. 402.

⁴¹ Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, c. 1, s. 253.

⁴² Orta Çağ Anadolu-Türk türbe ve kümbetlerinde kripta (mumyalık) ve ziyaret kısmının ayrı olması, ölümlerin de çoğunlukla mumyalanması Orta Asya mezar kültürü geleneklerinden olup (Başkan, "Ortaçağ Anadolu-Türk Mezar Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", s.76), bu geleneğin 1519'da devam edip etmediği konusu araştırılmamıştır.

⁴³ Kümbetlerin cenazelik katı girişi genellikle dışarıdandır. Tütünsüz Baba Türbesi ile benzer bir uygulama Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nde görülmüş olup cenazelik katının girişi, yapı içindedir (Tuncer, a.g.e., s. 123).

⁴⁴ Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Sn. Yrd. Doç. Dr. Hamdi Arslanın ifadesinden.

⁴⁵ Ebced; Arap alfabesinde tüm harflerin yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilen sekiz sözcüğün ilki, toplam 28 harften oluşan bu sekiz kelime elifbanın kolay ezberlenmesinde ve rakamlarla ifadesine yarardı. 28 harfe aritmetik rakamlardan birer karşılık göstermiş ve sırasıyla birden ona kadar birer birer, ondan yüze kadar onar onar ve yüzden bine kadar yüzer yüzer sayılarak her bir harf yine rakam ile karşılanmıştır. Divan şiirindeki tarih düşürme sanatının temelidir (Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, s. 144).

⁴⁶ "Hazal bina-i ali li türbe Ridvan Ahmedin la beyhe gayr Raci'un ilel hakkı raci rahmeden kadkane tarih fi be hayr, 905H. " (Onur, *Edirne Kitabeleri*, s. 191). Yaşayış Tarihi için 1050-1125 H. (1640-1713 M.) denmektedir (İdrisoğlu, *Turistik Edirne*, s.127).

Kitabenin (bkz. foto 19) kopya alma, yerinde inceleme ve yorumlama çalışmalarından sonra hazırlanan transkripsiyonu ile türkçesi şöyledir⁴⁷;

Orijinal Yazımı:

١ هذا البناء عالي لربه رضوان لا غير بيت أحمد
٢ إرجع إلى الحق راجي رحمة ربه قد كان تاريخ بخير باقي

Transkripsiyonu:

1) Hâze'l - binâ'-ı âli li-Rabbihi Rızvânun lâ gâyre bey Ahmed

2) İrci' ila'l-Hakk râci rahmeti Rabbihi kad kâne tarih bi-hayrin bâki

Türkçesi:

1) Bu bina Rabbinin rızası için bina edildi. Rıdvân Ahmed'in evinden (türbesinden) başkası değildir.

2) Rabbinin rahmetini umarak hakka dön. Hayırlısıyla (şu) tarihte ebediyete göçtü "bi - hayrin bâki".

Ebced hesabı ile tarih⁴⁸.

b	i	-	h	a	y	r	i	n	b	a	k	i
2			600		10	200			2		1	100
												10

TOPLAM ----- 925
ÖLÜM TARİHİ- 925 H. (1519 M.)⁴⁹

Vakfiye (bkz. Ekler 3)

Türk Medeni Kanunu Madde 73/1'e göre, "vakıf", başlı başına mevcudiyeti haiz olmak üzere, bir malın belli bir gayeye tahsisidir⁵⁰. Osmanlı vakıfları özünde sosyal bütünleşme sağlayan hayır organizasyonlarıdır. Kuruluş amaçları ve işleyişi genellikle "Vakfiye" ile belirlenir ve bu esaslara göre idaresi sağlanır.

Ahmet Rıdvân, II Bayezid zamanında kendisine temlik edilen (verilen) Orestia⁵¹ kasabası yakınlarında Ahmed Fakihlü Köyü'nü (Acaköy) vakıf yapmıştır. Abdullah Oğlu Ahmed Bey Vakfı'na ait 888 H. /1483 M. tarihli Arapça vakfiyenin yeni Türkçe tercümesi⁵² incelendiğinde;

Ahmed Fakihlü Köyü'nün (Acaköy) bağlı mezarları ile beraber tamamı Ahmet Rıdvân tarafından vakfedilmiş⁵³, vakfi kimlerin idare edileceği vakfiyede belirtilmiş⁵⁴, mütevellî olan kimlerin yapacağı işler açıklanmıştır⁵⁵.

Mütevelliden, mahsulü topladıktan ve gelirin onda birini (öşr) kendine ayırdıktan sonra geri kalandan⁵⁶ Cuma günleri dahil olmak üzere her gün, mezarı hangi beldede ise, yanında toplanıp Kur'an'dan birer cüz okuyacak olan beş kişinin⁵⁷

⁴⁷ Okuyanlar; Trakya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü öğretim üyeleri Sn. Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı, Sn. Prof. Dr. Süreyya Beyzadeoğlu, Sn. Yrd. Doç. Dr. Kaşif Yılmaz (Uzmanlık alanları Divan Edebiyatıdır) ve ebced hesabını yapan Tarih Bölümü öğretim üyesi Sn. Yrd. Doç. Dr. Hamdi Arslan.

⁴⁸ Ebced nedir? Bkz. Dip not 45.

⁴⁹ Unat, *Cevirme Klavuzu*, s. 62.

⁵⁰ Eren, "*Osmanlı Dönemi Vakıfları*", s. 195.

⁵¹ Batı Trakya'da, Yunanistan sınırları içinde kalan bu bölgede Orestia kasabası 1924'ten sonra oluşmuştur.

⁵² Bkz. Ek 3, Vakfiye, s. 517-520.

⁵³ a.g.e., s. 518, st. 56-62.

⁵⁴ a.g.e., s. 518-519, st. 65-73.

Buna göre; Sağ olduğu müddetçe kendisi (vâkıf), ölümünden sonra evlatları ve torunları (daha iyi olanları), bu soydan kimse kalmadığında azat edilmiş kölelerin içinden Müslüman olanlardan en iyisi ve onun soyundan gelenler, bu soydan kimse kalmadığında da dönemin hakimi ve valisinin sececeği emin bir kişi mütevellî olabilir. Türk devlet adamlarının cesitli vesilelerle kölelerini azat ederek onlara vakıflarında önemli görevler vermeleri Selçuklulardan beri süregelen bir usuldür (Küçükdağ, IX. Vakıf Haftası Kitabı, s. 168). Bu, Anadolu'nun nasıl Türkleştiğini algılamada yardımcı olacak bir bilgidir.

⁵⁵ a.g.e., s. 519, st. 77-101.

⁵⁶ XVI. yüzyılın sonlarına doğru köyün gelirlerinin artması olduğu ve hasılatının 9597 akçeye çıktığı tespit edilmiştir (Gökbilgin, a.g.e.).

Türbe iç mekanında sanduka alanı tam ortada değildir. Mihrap önünde yaratılan boş alan beş kişinin bir araya gelmesi ve namaz kılmak isteyenlerin namaz kılması için de uygun bir alandır (bkz. şekil 6, 13, 14).

otuzar dirhem⁵⁸ aylıkla görevlendirilmesi⁵⁹, ayrıca bu kişiler geldiğinde türbeyi açmak, gittiklerinde kapatmak, türbenin bakımını yapmak, sergilerini sermek, gece kandillerini yakmak üzere de bir başka şahsın otuz dirhem aylıkla görevlendirilmesi istenmektedir⁶⁰.

Vakfiyede, türbenin hasır, kandilleri ve kandil yağlarının masraflarının karşılanması için otuz dirhem ve yapının tamir ve bakımının yapılması için de ayrıca otuz dirhem ayrılması kararlaştırılmıştır⁶¹. Buna ilave olarak; personel, malzeme ve onarım giderlerinden artakalan vakıf gelirlerinin biriktirilerek, beldenin en zenginlerinden aklı başında inançlı bir kişisine mahkemece mühürlenmiş olarak emaneten teslim edilmesi ve muhtemel bir arıza, veya hadisenin zuhurunda kullanılmak üzere 'ihtiyat akçesi' olarak saklanması ve gerektiğinde müteveli tarafından kullanılması istenmektedir⁶².

888 H./1483 M. de, Ahmet Rıdvan'ın 925 H./1519 M. tarihinde ölümünden 37 yıl önce malî organizasyonu vakfiyesi oluşturularak tamamlanan türbenin kesin inşa tarihi belli değildir⁶³. Türbede yapılacak işler, kullanılacak malzeme vakfiye ile belirlenmiş bakım ve onarımının sürekliliği yani eserin korunması vakfiye ile belgelenmiştir. Yapının günümüze gelene kadar çok sayıda esaslı onarım geçirdiği üzerinde yapılan incelemelerden anlaşılabilir. Bu restorasyonlar ve mali sorunları vakfiye ile belirlenen kaynaklarla çözümlenmiş olmalıdır.

YAPININ BUGÜNKÜ KORUMA DURUMU

Türbenin Tütünsüz Baba Sokak tarafındaki, muhdes (sonradan açılan) avlu kapı kemeri elemanları ile, parseli bu kısımda belirleyen tahminen tekkeye ait duvarlar oldukça yıkıktır (bkz fot. 12-15, şekil 3). Duvarlar üzerinde muhdes bir dua penceresi⁶⁴ ve orijinal olması muhtemel bir çeşmeye ait kalıntılar vardır.

Avlu giriş kotu (+40:50 m.), türbe giriş kotu (+42.30 m.), türbe içi zemin kotu (+41.50 m.) olup, güneyde (+44:00 m.) kotundaki toprak dolgu ile, bu kesimde yapı, ortalama 2,5 m. kalınlığında nemli dolgu toprak tabakasının tahri-

batı altındadır⁶⁵. Esasen bu toprak tabakası bir bakıma yatay gerilmeleri karşılamakta yataydaki bağlantıları zayıflamış yapıyı merkeze doğru aksi bir güçle kavramaktadır.

3 nolu Parsel'in (bkz şekil 2) ortasındaki türbe, bugünkü üst örtüsü olmayan, korumasız haliyle atmosferik tahriplere açık bir şekilde, her geçen gün biraz daha bozulmaya, tahrip olmaya devam etmektedir. Atmosferik değişiklikler, gündüz arasındaki ısı farklılıkları, kışın don olayı, yazın güneşin etkisi, kirli havada bulunan CO₂, SO₂ oranlarının fazlalığı, etrafını saran topraktan yükselen nem, yapıyı saran bitkilerin ve köklerinin tahripleri vb. nedenler yapıyı etkilemiş yapı taşları dökülmeye, sıvalar kabarak dayanıklılığını ve yüzeye tutunma dirençlerini kaybetmeye geç dönem kalem işleri silinmeye, mevcut orijinal malzemeler bünyesel özelliklerini yitirmeye başlamışlardır.

⁵⁸ "Vakfiyede ücretler 'dirhem' olarak belirlenmiştir. Oysa, 'dirhem', Anadolu Selçuklu Devleti'nin para birimidir. Osmanlılarda Sultan Orhan da bu adla para bastırmıştır. Fakat kısa süre sonra yerini 'akçe'ye bırakmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı para birimi tartışmasız akçedir" (Küçükdağ, a.g.e., s. 163). Vakfiyede akçe yerine dirhem ölçü olarak alınması muhtemelen Selçuklu vakıf geleneklerinin sürmekte olduğunun göstergesidir.

⁵⁹ Vakfiye, s. 519, st. 80-84.

"...kıraatten ewel ve sonra Peygamberimiz efendimiz hazretlerine yüz adet salavatı şerife getirip, cümlesinin sevabını vâkifin ruhuna hibe etmelerini şart kıldı".

⁶⁰ "her gün oniki adet ihlas-ı şerif okuyup sevabını Hz. Resulullah'ın ruhu şerifelerine hediye etmek" şartıyla.

⁶¹ a.g.e., s. 90-93.

⁶² a.g.e., s. 93-98.

⁶³ Türbenin Ahmet Rıdvan hayattayken inşa edilmiş olması da mümkündür. Zira Anadolu Selçuklu çağında bazı kümbetlerin sahipleri hayattayken inşasına başladığı bilinmektedir (Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, c:1, s. 322).

⁶⁴ Kitabesine göre 1303 H./1885 M. tarihinde ölen Aliye hanımın mezarı (bkz şekil 3, Mezar 1, fot. 43) ile birlikte aynı tarihlerde yapılmış olması muhtemeldir. Bugün yeri boş olmasına rağmen, sökülmeden önce Edirne Arkeoloji Müzesi görevlileri tarafından çekilmiş bir de fotoğrafı vardı (bkz fot. 13). Müzede iki parça halinde sergilenen kırık mermer kemer ve bahçede dağınık vaziyette görülen yan bordür taşları toparlanarak restorasyon sırasında değerlendirilmelidir.

⁶⁵ Parselin deniz seviyesine göre plan kotesi Edirne Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü topoğrafları tarafından elektronik teodolit kullanılarak hazırlanmıştır (bkz. şekil 3).

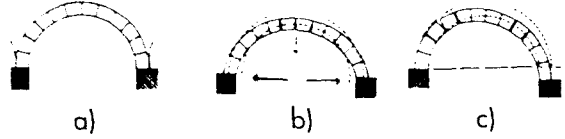
Örtü Sistemi, Beden Duvarları ve Temeller;

Tuğla (28/28/4 cm.) ile oluşturulmuş kubbe- de, onikigenden daireye geçiş taş bloklarla sağlanmış olup ara kesit doldurulmamıştır. Açıklığı oldukça fazla olan böyle bir yığma yapıda poligon noktalarını destekleyen köşe payelerinin olmaması (bkz Levha, Harreken Kümbeti I de olduğu gibi) ya da kubbe gerilmelerini karşılayacak kasnak öğelerinin düşünülmemiş olması ahşap ve tuğla hatılları yetersiz kılmakta kubbe - duvar birleşim noktasında ortaya çıkan gerilmeler deformasyonlara sebep olmaktadır.

Yapı üç sıra tuğla, bir sıra moloz taş kullanılarak çerçevesiz teknik ile oluşturulmuş muntazam bir duvar örgüsüne sahiptir ve bu teknik, duvar iç yüzlerinde de sıvalı olduğu halde aynen uygulanmıştır⁶⁷. Duvarlardaki tuğla sıralar aynı zamanda yatay bağlantı hatılı olarak işlev görüyorsa da alt pencerelerin altı, cephe sivri kemerlerinin üstü olmak üzere, mevcut çatlaklar arasından tespit edebildiğimiz gizli ahşap hatıllar da mevcuttur. Çatlaklar arasında ortaya çıkan bu ahşap hatılların zamanla su alarak çürümeleri ve kubbe gerilmeleri ile kopmaları ve fonksiyonlarını yitirmeleri neticesi, çatlaklar genişlemiş, kemerlerdeki ve duvarlardaki bozulmalar daha da artmıştır.

Osmanlı mimarisinde temellerin sağlam zemine oturduğu, bulunamazsa kazıklı sistemlerin kullanıldığı ve temellerin genellikle ampatmanlı (kademeli) yapıldığı bilinmektedir. Temel araştırma hafriyatı henüz gerçekleşmediğinden Tütünsüz Baba Türbesi temel duvarları ve zemin özellikleri hakkında kesin sonuçlara varmak şu aşamada mümkün değildir. Ancak Edirne Köy Hizmetleri tarafından yapılmış jeolojik etütlerde ve Vakıflar İstanbul Baş Müdürlüğü tarafından yapılan önceki restorasyon çalışmaları sırasında, Edirne kent merkezinin derin bir alüvyon tabakası üzerinde olduğu, yeterince derin olmayan temellere sahip pek çok yapının şiddetli depremlerde tahrip olduğu ve onarıma alındığı tespit edilmiştir⁶⁸.

Tütünsüz Baba Türbesi temel duvarlarında inşaat hatası ya da zeminden kaynaklanan sorunların olması, kubbe gerilmelerinin olduğu noktada tuğla derzler arasında kullanılan ahşap hatılların zamanla bağlayıcılık özelliğini kaybetmiş olması nedeniyle kemerlerdeki bozulma oluşması muhtemeldir (bkz şekil A).



Şekil A. Farklı gerilmeler karşısında kemer deformasyonu a) normal kemer, b) yatay açılmalarda kemer deformasyonu, c) kısmi çökmeler karşısında kemer deformasyonu (Beckman, "Structural Analysis And Recording", s. 6). Her iki deformasyon tipi de Tütünsüz Baba Türbesi'nde mevcuttur. Temel duvarlarında çökme ve yatay bağlantı elemanlarının fonksiyonunu kaybetmesiyle yatay açılmalar görülmektedir.

Beden duvarlarında kullanılan yapı taşlarının petrografik özellikleri⁶⁸ ve koruma durumları;

a) Kavkılı kalkerin kapı kemerinde ve pencere sövelerinde kullanıldığı ve bünyesel bozulma gösterdiği tespit edilmiştir. Marnlı bağlayıcılı ve iri kavkılı olup yapı elemanları için uygun olmayan bir taştır (şekil 9, Ön Cephe Sistem Detayı).

b) Kalker çimentolu ince taneli kumtaşı, kapı kemeri, pencere bordürleri ve beden duvarlarında kullanılmıştır. İyi durumdadır.

⁶⁷ Mimar Sinan Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı öğretim üyesi, Sn. Prof. Dr. Gönül Cantay ile yerinde yaptığımız inceleme sırasında, Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde benzer duvar örgüsü uygulamalarının (bilhassa Bursa'da) sıkça görülebildiği, bu dönemde duvar iç yüzlerinin muntazam örülmesine rağmen sıvalı olabileceği belirlenmiştir.

⁶⁸ Sn. Hüsrev Tayla'nın İstanbul Vakıflar Bas Müdürlüğü kontrol mimarı olduğu dönemde, 1953 depreminden sonra Edirne'ye gelinmiş, I. Murat Camii de dahil olmak üzere pek çok yapının derin çatlakları nedeniyle temelleri açıldığında, yumuşak zemin üzerine oturduğu, tespit edilmiştir. Biz bu çalışmada cenazelik katı toprak dolgusunu bir köselede bir miktar açarak cenazelik katı duvarlarının 1.75 m. yüksekliğinde olup, yumuşak bir zemine oturduğu tarafımızdan tespit edilmiştir (bkz. Kesit Rölövesi).

⁶⁹ Köy Hizmetleri Jeoloji Mühendisi Sn. Mustafa Bakır ile yerinde yapılan inceleme (1997).

c) Silis taneli silis çimentolu kumtaşı beden duvarlarında çok kullanılmıştır. Dayanıklı bir taştır.

Sıva ve Bezeme Analizleri

İç mekânın tamamı sıvalı olup hava şartlarına bağlı bozulmalar nedeniyle özelliğini yitiren üst kotlardaki sıva tabakalarının yer yer dökülmesiyle, değişik karakterlerde bezemeler ortaya çıkmıştır. +1.50 m. kotundan alınan farklı sıva örneklerine ait laboratuvar⁶⁹ analizleri ve yerinde yaptığımız elle muayene ve gözlem sonuçlarına göre; duvarların iç yüzlerinde en altta fildişi beyaz renkli, az agregalı, siyah cürüflü, sağlamca kireç harçlı sıva tabakası (bkz. ek 4, örnek 4), ortada sağlam horasan harçlı sıva tabakası (bkz. ek 4, örnek 1, 2), üstte genel olarak dağılgan ve dayanımsız horasan harçlı sıva tabakası (bkz. ek 4, örnek 3, 6) olmak üzere üç tabaka sıva mevcuttur. Üç kat sıva tabakası mihrap yakınında rahatlıkla bir arada algılanabilmektedir (bkz. şekil 10, Mihrap, Sistem Detayı Rölövesi). Bu sıvaların üzerinde ortalama 2-5 mm. kalınlığında az agregalı (bkz. ek 4) kireç harçlı sıva tabakaları ve bunların üzerinde farklı dönemlere ait kalem işi bezemeler görülmektedir. Üst kat horasan harçlı sıvada erozyon fazla olup üzerindeki süsleme şekillendirilemeyecek kadar kötü silinmiştir. Ortaya çıkan muhdes ikinci katı oluşturan horasan harçlı sıva tabakası, nispeten sağlam durumda olup, üzerine yeni sıva tatbiki için kertilerek bozulmuş bezemelerde renk ve işçilik kalitesi fazladır. En alt tabakayı oluşturan, orijinal olduğu düşünülen bezemeler ise tepe pencereleri çevresinde açığa çıkmıştır. Korumada öncelik, uygulanacak yöntem yerinde ve laboratuvarında uzmanlarınca, gelişmiş teknik ve imkanlar kullanılarak yapılacak kapsamlı analiz çalışmalarının sonuçlarına göre kesinlik kazanmalıdır.

GEÇİRDİĞİ EVRELER VE RESTİTÜSYON DENEMELERİ

Tarihsel araştırmalar, yerinde yapılan

incelemeler ve malzeme analizlerine göre yapı, inşasından günümüze gelene kadar geçen yaklaşık 478 yıl içinde en az üç defa esaslı onarım geçirmiş olmalıdır. Şöyle ki;

Dış cephe ve duvar dokusunda

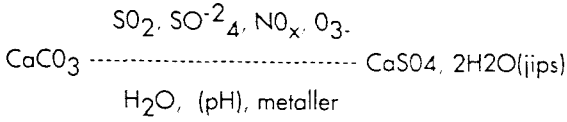
Dış duvarda kullanılan farklı petrografik özellikteki taşlar, ve derzlerle ilişkisi irdelendiğinde, aynı pencerenin sövelerinde ve kapı kemer taşlarında birbirinden farklı özelliklerde taşların kullanılmış olması⁷⁰ hatta muhtemelen restorasyon sırasında seçilen yeni taşların eskilerden daha önce tahrip olması farklı dönem müdahalelerinin belirtisidir.

Derzlerde kullanılan orijinal harç; kireç, kum ve kiremit kırıkları ile lif donatılardan oluşmuş horasan harcıdır. Harcın içindeki kiremit kırıklarının boyutları ve miktarına bağlı olarak ortaya çıkan pembemsi renk etkisindeki farklılıklar ve restorasyonlarda derz yenilemede yer yer kullanılan kireç ve çimento harçlarının orijinal tekstür ile yabancı kalması, dış cephe duvar dokusundaki farklı dönem müdahalelerinin bir belirtisidir. Ayrıca, uygulama hatası olarak; moloz taşlarda derzlerin birkaç milimetre göçük olması gerekirken, kenarlardaki boşluklar da doldurularak taş / tuğla / derz tamamı biryüz hale getirilmiş ve düşey-yatay derz çizgileri çekilerek kesme taş izlenimi yaratılmıştır (bkz. şekil 9).

⁶⁹ Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı tarafından yapılan analizlerde (bkz. ekler 4) kullanılan örnekler, kılcak yollardan duvar bünyesine işlemiş, sıva ve bezemeleri etkilemiş olan "nem" tahribatının görüldüğü (bkz. Kesit Rölövesi) bir bölgeden alınmış olup, sonuçlar üst kattaki sıva örneklerini kapsamamaktadır. Konu, farklı bölgelerde ilave analiz ve deney çalışmalarıyla kapsamı genişletilerek irdelenmelidir. Ayrıca, petrografik analizlerde (bkz. ek 4) iki grup sıva tanımı yapıldığı halde, farklı bezeme özelliklerinde ve kalınlığı değişen üç kat sıva gözlem yoluyla tespit edilebilmektedir.

⁷⁰ Bkz. Ön Cephe Sistem Detayı Rölövesi (MA modülü). Pencere söveleri ile alın taşı farklı petrografik özellikte taşlar olup detaylarda tespit edilen yamalardan farklı dönem uygulaması oldukları anlaşılmaktadır.

Son dönem restorasyonunda derz yenileme- de kullanılan Portland çimentosunun geleneksel yapı malzemeleriyle uyumsuzluğu kimyasal bozulmalara neden olmakta ve çimentonun fırınlanması sırasında oluşan sodyum ve potasyum karbonat kendi başlarına veya toprak kaynaklı kimyasal tuzlarla reaksiyona girerek ve suda çözünür karbonatları oluşturarak duvar bünyesine fazladan tuzlar sokmaktadır²². Sodyum, potasyum sülfat, klorür ve nitratlar ortaya çıkmakta, su ile muamelelerinde çiçeklenme ya da kavlanma (yüzey erozyonu) olgularıyla taş bozulmaları hızlanmakta ya da asidik ortamda CaCO₃ ile jips oluşabilmekte yüzeyde kabuklaşma ve bunların asitlerle yıkanmasıyla da taş erozyonu görülebilmektedir.



(Jips) daha sonra gelen asit çözeltileri ya da saf su ve rüzgarla yıkanarak erozyon oluşabilmektedir²³.

Ayrıca Çimento harcının ısı genleşme katsayısı kireç taşı ve kireç bağlayıcılı harçlara göre fazladır ve farklı gerilmeler yaratarak malzemenin bozulmasına yol açabilmektedir²⁴.

Giriş saçağı restitüsyonu (bkz. şekil. 11-12, Kuzey Cephesi ve Batı Cephesi Restitüsyon Projeleri); Türbenin giriş saçağı bugün yoktur. Son kullanılan geçici muhdes saçağın (bkz şekil 1) sac kaplı ve tek meyilli olduğunu hatırlayan yaşlılar vardır²⁵. Orijinal saçak izleri, çimento harçlı sıva ile kapatılmak istenmiş fakat zamanla çimento ve geleneksel malzemelerin birlikte kullanımıyla açığa çıkan tuzlar sayesinde daha da belirginleşmiştir (bkz şekil 9, Ön Cephe Sistem Detayı- Rölöve, Restorasyon ve Restitüsyon Projeleri, fot. 8-9,16). Muhtemelen +3.46 kotunda A ve B poligon noktalarında bulunan 2 adet dövme demir lama, sacak ahşap kirişlerinin ana taşıyıcısıdır. (M-A-B-C) akslarını kaplayan bu saçak, aynı cephede dayanak noktalarına ait yuva izleri kalmış ahşap payandalarla taşınmaktadır (bkz. Kuzey Cephesi Rölöve, Restorasyon ve Restitüsyon Projeleri).

Tepe pencerelerinin hemen üstünde tuğla ile oluşmuş kubbenin duvarlara oturduğu seviyede iki sıra dövme demir gergi (bkz. şekil 10, A Detayı) önceki bir restorasyon sırasında, muhtemelen XIX. yüzyıl başlarında çekme çemberi olarak düşünülmüş fakat zamanla kubbede oluşan gerilmelerin yarattığı deformasyonlara dayanamamış olarak muhtemelen aynı yüzyılın sonlarında tahrip olmuştur (bkz. foto 1'de mevcuttur). Kalıntıları kullanılabilir nitelikte olup bir dönem restorasyonu belgesi olarak korunmalıdır.

İç mekânda; "sıva analizleri" konusunda yapılan açıklamalarda en az üç dönem kalem işi çalışmasının çıplak gözle ve analizlerle tespit edilebildiği açıklanmıştır. Bu sıvaların yer yer dökülmesiyle ortaya çıkmış ve nedeni muhtemelen kubbe yükünün yarattığı gerilmeler olan, ortalama 10 cm. genişliğindeki derin çatlaklara, önceki bir restorasyon sırasında tuğla ile dolgu yapıldığı görülebilmektedir (bkz. fot. 39-40, Kesit Rölövesi).

Yapının XX. yüzyılda muhtemelen onarım görmediği, 1953 büyük depreminde pek çok yapı gibi zarar gördüğü²⁶, aynı yıl Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından Eski Cami restorasyonu için kubbesindeki kurşunlarının toplatıldığı²⁷, 1958'de yangın geçirdikten sonra

Portland çimentolu kum harcının boşluk oranı düşüktür. Küçük boyutlu boşlukların toplam boşluk içindeki oranı fazladır. Buna bağlı olarak geleneksel duvarın onarım kısmında, suyun sıvı veya gaz halindeki dolaşımını engeller. Duvarın buharlaşma yüzeyini (evaporation front) kapatarak nefes almasını önlediğinden iç yoğunlaşmalara neden olur. Su emme gücü yüksektir. Don durumunda kılcal ağda donarak sisme ve kılcal ağın difüzyon yoluyla büyük boşlukları beslememesinden ötürü don etkisi siddetli olur. Yine kuruması sırasında çatlayabilmekte su girmesine neden olabilmektedir (Ersen - Gülec. "Geleneksel Harçlar Konusunda Bir Araştırma, Tahtakale Hamamı", s. 57).

22. Ersen, Gülec, a.g.y.

23. Buzek: Sramek, *Studies in Conservation*, s. 171.

24. Torraaca. *Porous Materials Building* s. 37.

25. Dip not 12 de adı geçen kişiler.

26. Sn. Nazmı Garbisten yapının o güne kadar çok iyi durumda olduğunu, çatlakların ilk defa 1953 depreminde ortaya çıktığını söylemiştir. Kendisi o tarihte 25 yaşındadır.

27. İdrisoglu, a.g.y.

kullanılmadığı ve son kullanım şekli ile ilgili bilgiler "Yapının Mimari Tanımı" başlıklı bölümde ayrıntısıyla açıklanmıştır⁷⁸. Son olarak 1976 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restorasyonuna karar verilmiş fakat ihaledeki eksiltme yeterli bulunmadığından⁷⁹ çalışmalara başlanmamış, aynı yıl, mekan içinde ahşap iskele varken kubbe si çökmüş ve bugüne gelene kadar yapıyla ilgili başka işlem yapılmamıştır.

RESTORASYON KARARLARI

YAPILACAK KAZI, MUAYENE VE DENEYLER

Araştırma Kazısı;

Türbe, Tütünsüz Baba Sokağı avlu girişi kapısı kotuna (+40.50 m.) göre, girişte (+42.30 m.) 1.80m., arka cephede (+44.00 m.) 2.5 m. kadar yükselen meyilli atık malzemelerle dolmuş bir alan içinde gömülü durumdadır (bkz. şekil 3, Plan Kote). Türbe içi zeminine (41.51 m.) göre en fazla toprak birikimi; 2.50 m. kadar olup, mihrap duvarında başta olmak üzere, yapının tamamında nem kaynaklı tahriplere neden olmaktadır (bkz. şekil 6, Türbe A-A Kesiti ve Şekil 9, Mihrap Sistem Detayı Rölövesi - foto 33-40). Toprakta kılcal yollardan duvar bünyesine giren nem, açığa çıkan tuzlar, sıvaların ve orijinal yapı malzemelerinin bünyesel tahriplerine yol açmıştır. Dolgu alanının bilimsel kazısı, restorasyon çalışmalarının ilk etabını oluşturmalı yapıyı saran toprak tabakası kaldırılarak toprak neminin verdiği zarar durdurulmalı ve duvarların hava alması sağlanmalıdır (Örnek; bkz. şekil F).

İtinai araştırma kazısı ile açığa çıkacak orijinal materyal ve muhtemel yapı kalıntıları restorasyon kararları ve çevre koruma projesinin hazırlanması aşamasında yeniden değerlendirilmeli, tekke ve medresenin yerleri tespit edilebilmeli, tarihi mezarlık alanı mezar taşlarına zarar verilmeden ortaya çıkarılmalıdır.

Duvarlardaki Hareketin Tespiti (Monitoring);

Eski fotoğraf analizleri⁸⁰, duvarlardaki hareketin devam ettiğini göstermektedir. Yapılacak herhangi araştırma kazısı ya da son-

dajdan ve restorasyon sırasında temel açma çalışmalarından önce, bilhassa temel takviye çalışmaları sırasında çatlakların durumu ve meydana gelen şekil değişiklikleri (genişleme, kısmi çökme ve şakulden ayrılmalar) elle veya elektronik hareket ölçerler⁸¹ ile tespit edilebilir. Bu ölçümün sonuçları ve değerlendirme; elektronik aletlerle, merkezi sistemlere bağlanarak uzmanları tarafından periyodik olarak izlenebilir ve hatta yapıya gidilmeden, bilgisayarlara bağlanan sistemlerle değişiklikler grafiklerle anında değerlendirilebilir ve strüktürel problemlerin çözümü için yöntem geliştirilebilir⁸².

Duvarlardaki hareketlerin tespitinde kullanılan el ile yapılan basit ölçüm, çatlağın iki tarafında yerleştirilmiş cam parçasının (kırık olması önerilir) kırık iki parçası arasındaki genişleme ve farklılaşmasının izlenmesi ve değerlendirmesiyle yapılan ölçümdür.

Çatlak hareketinin temel ölçüm prensibi, basit deformasyon hareketi kontrol üçgeni oluşturarak, el ya da aletle yapılan ölçümlere dayanmaktadır. Şekil B'de görülen A, B poligon noktaları ve çatlağın diğer kısmında C poligon noktası işaretlenir. C noktasından indirilen dik uzunluklar (x, x₁) ve kenar boyutlarında meydana gelen değişiklikler ölçülerek çatlağın genişleme miktarı irdelenebilir. Ayrıca üçgenlerin kenar uzunluklarında meydana gelen değişiklikler değerlendirilerek duvardaki çökme yönü ve miktarı belirlenebilir.

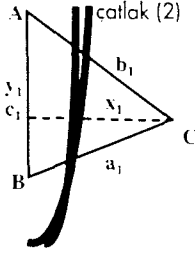
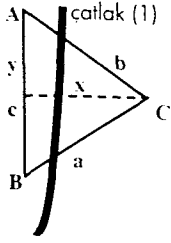
⁷⁸ Bkz. Dipnot 12.

⁷⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide Şubesi Müdürlüğü, 1 Eylül 1976 tarih, 82/240 sayılı Tütünsüz Baba Türbesi 1976 Yılı Onarımı Dosyası (fot. 4-6 bu dosyadan alınmıştır).

⁸⁰ 1976 yılında kubbe çökmeden önce çekilmiş fotoğraflarda (fot. 4-8) çatlaklar irdelendiğinde bugün ölçülen çatlakların 21 yıl içinde arttığı tespit edilmiştir.

⁸¹ Çatlağın üzerine yerleştirilecek yatay ve düşey hareket ölçer aletler, temel takviye çalışmaları sırasında duvarda oluşacak burkulmalar için inclinometre veya daha önce belirlenmiş noktaların nivelman aletleriyle periyodik okumaları yapılarak çökme hareketi tespit edilebilir.

⁸² UNESCO destekli, çok uluslu bir çalışma Kültür Bakanlığı ve İ.T.Ü.'nin de katılımıyla İstanbul/Ayasofya'da gerçekleştirilmiş olup endoskopik, ultrasonik ve termografik araştırmalar yapılmış ve çatlakların hareketi izlenmiştir (Ahunbay; ve diğerleri, "Non-Destructive Testing And Monitoring in Hagia Sophia /İstanbul", s. 204).



a) $\cos A = (b^2 + c^2 - a^2) / 2bc$
 $y = c \cdot \cos A$
 $x = c \cdot \sin A$

b) $\cos A = (b_1^2 + c_1^2 - a_1^2) / 2b_1c_1$
 $y_1 = c_1 \cdot \cos A$
 $x_1 = c_1 \cdot \sin A$

Çatlaktaki değişim miktarı $e_x = x_1 - x$ ve $e_y = y_1 - y$ dir.

Şekil B. Kontrol üçgeni kurularak çatlak hareketinin izlenmesi, monitoring a) Çatlağın ilk durumu b) Hareket etmiş çatlak (Potter, "Monitoring Structural Movement in Buildings", s. 29.)

Zemin Muayenesi, Temel Duvarları Analizi ve Strüktürel Boşlukların Tahli

Zeminin jeolojik yapısı, uygun olmayan temeller, olumsuz çevre koşulları vb. nedenlerle yapı, kubbe ve duvar yüklerini taşıyamayacak hale gelebilir ve bu nedenle bünyesinde çatlaklar, kırılma, burkulma ve çökmeler meydana gelebilir (bkz. şekil A). Uzmanlara göre⁵¹, bir yapının her yıl ortalama 0,5 mm. kadar oturması normal sayılmaktadır. Buna göre türbenin temellerinin $478 \times 0,5 = 239$ mm. oturması normal sayılabilmekte fakat oturmanın homojen olmayışından kaynaklanan muhtemel problemler üzerinde durulmaktadır. Şöyleki;

Binanın kalın alüvyon tabakası üzerinde oturduğu daha önce açıklanmıştı (bkz. "Yapının Bugünkü Koruma Durumu"). Bu nedenle bina içinde ve dışında sondaj yapılarak zeminin, varsa boşlukların irdelenmesi ve taşıyıcı zemin ve zemin suyu seviyesinin belirlenmesi ve binanın statik hesapları ile birlikte temel ve zemin taşıma kapasitesinin hesaplanması gerekmektedir. Takviyeye ihtiyaç olup olmadığı ve ne şekilde takviye yapılacağı⁵² bu sondaj, deney ve statik hesaplamaların sonucunda ortaya çıkabilecektir⁵³.

Ayrıca, endoskopik, ultrasonik ve termografik analizler yapılarak strüktürel yapı ve boşlukların tahli yapılmalı, statik dengeye etkileri araştırılarak, kagir duvarların morfolojik yapısı

irdelenerek, yapı malzemelerinin mekanik direnç değerleri ölçülmelidir.

Mevsim Değişikliklerinin Tespiti (sıcaklık, nem)

Nem ve ısı ölçer aletler kullanılarak mevsim değişiklikleri gece/gündüz arasındaki ısı farklılıkları ve yapıya etkileri izlenebilir ve bu değişikliklerin yapı malzemeleri ve strüktür üzerindeki etkileri irdelenerek varılan sonuçlara göre önlemler geliştirilebilir.

Sıva ve Kalem İşi Restorasyonda Mevcudun Tahribine Yol Açmadan Uygulanan Metodlar (Non-Destructive Methods)

Duvar iç yüzlerinde yer yer açığa çıkmış sıva ve kalem işi çalışmaları iskele kurularak bütün duvar iç yüzeyini kapsayacak bir incelemeye alındığında gerek sıva ve pigment örneklerinin kimyasal analizlerinden, gerek bezemelerde görülen motiflerin devrinsel analizlerinden hangi döneme ait ne şekilde bir uygulama yapıldığı tespit edilebilmektedir.

Burada önemli olan kalem işi ile bezeli, döneminin teknik ve malzemeleri ile oluşmuş en az üç kat olduğu gözle görülebilen sıva tabakalarının orijinal malzemelerine zarar verilmeyen analizlerinin yapılabilmesidir. Bu konuda son teknik gelişmeler ümit verici nitelikte olup⁵⁴, duvar strüktürünün ve tabakaların tahlilinde; termovizyon aleti⁵⁵, lazer, ultra-viole ve infra-red

⁵¹ Beckman, "Principles of Foundation Behaviour", s. 2.

⁵² STFA Temel Araştırma A.Ş., Tophanelioğlu Cad., No: 19, 81190 / Altunizade/İstanbul bu konuda başvurulabilecek bir kuruluştur.

⁵³ Bu konu ile ilgili ön araştırma sırasında tecrübelerinden istifade ettiğimiz Yıldız Üniversitesi Mimarlık Bölümü Yapı Bilgisi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Sn. Prof. Nafiz Camlıbel Bey'e teşekkür ederim.

⁵⁴ 2nd International Conference on Non-Destructive Testing, Microanalytical Methods And Environment Evaluation For Study and Conservation of Works of Arts, (17-20 April) 1988 Perugia

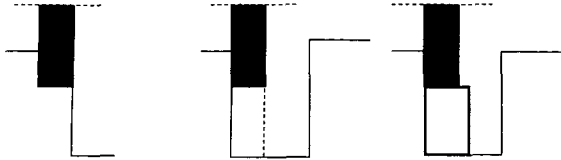
⁵⁵ Baratono Cardellini Diana, a.g.e., s. 1/9.

photography⁸⁸, tomography, borescopy⁸⁹ özel filtreler kullanılarak teknik fotoğraf elde etme, taşınabilir x-ray fluorescence (XRF) ile kimyasal elementlerin yerinde analizlerinin yapılabilmesi, ve pigment analizlerinde kullanılan farklı metot ve fotoğraf analiz yöntemleri vb. imkanlar denenerek orijinal malzemelere zarar verilmeden orijinal materyal analiz edilebilmekte, gereken müdahale yöntemi ve uygun katkı maddeleri tespit edilebilmektedir.

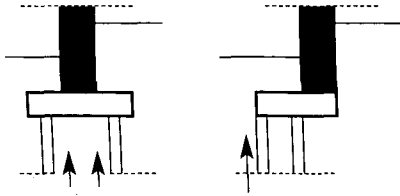
RESTORASYON PROJESİ

Yapının stabilitesinin sağlanması

Her türlü restorasyon faaliyetinden önce gerçekleşmesi gereken bir konudur. Zeminin jeolojik yapısının ve temel duvarlarının özelliklerinin tespiti ve gerekirse temel duvarlarının takviyesi ile yapı yükünün üniform olarak zemine dağıtılması, sağlam zemin derinde ise yapı yükünün sağlam zemine intikalinin sağlanması gerekmektedir.



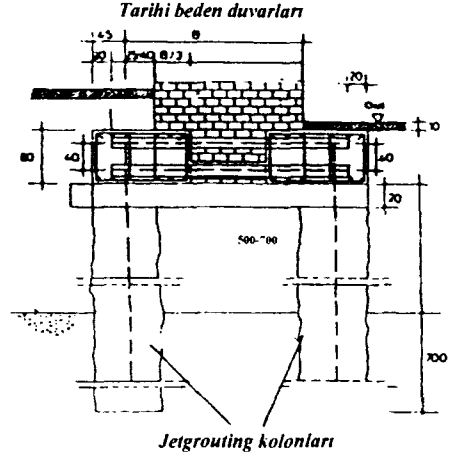
Şekil C. Tütünsüz Baba Türbesi muhtemel temel duvarı için önerilebilecek temel takviye duvarı (Bercman, "Conservation of Foundation Behaviour", s. 10).



Şekil D. Tütünsüz Baba Türbesi muhtemel temel duvarları için önerilebilecek temel pabucu ve takviye kolonları (Bercman, "Conservation of Foundation Behaviour", s. 10).

Bu konuda çağdaş bir uygulama Kazakistan'ın Çimkent Bölgesi'nde Timur tarafından yaptırılan Hoca Ahmet Yesevi Türbesi⁹⁰ restorasyonu sırasında temel takviye çalışmalarında gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık 600 yıllık geçmiş olan ve sağlam bir zemine oturmayan⁹¹ yapı,

ölçümlere göre 1870 yılından bu yana 70 cm. lik bir çökme göstermiştir. 1993 yılı restorasyonunda temel duvarları takviye edilmiş, "jet grouting" tekniği⁹² ile oluşturulan kolonlar tarafından yapı yükü sağlam zemine intikal ettirilerek zemin stabilitesi sağlanmıştır (bkz şekil E).



Şekil E. 1993 yılı, Ahmet Yesevi Türbesi temel takviye çalışmalarında kullanılan jet grouting kolonu sistem detayı. Görüldüğü gibi B/3 kadar eski temel duvarı oyularak beton arme temel pabucu oluşturulmuş, kagir mevcut duvarlarla bütünlük sağlanmış ve jet grouting kolonları ile 12 m. kademelerine inilebilmiştir (Kaynak; STFA, Altunizade /İstanbul).

Duvarlarda, statik problemler kubbede uygun bölge ve noktalarda çekme çemberleri oluşturularak çözülebilir. Bunun için kubbenin duvarlara oturduğu noktada kubbeyi saran putrel (15-20 cm) ya da üniform yük dağılımı için kubbeyi saran paslanmaz çelik levhalar ya da özel hazırlanmış çelik halat gergi elemanları (bkz. Restorasyon Projesi, Detay C) kullanılarak kubbenin gerilme noktalarında statik hesaplara dayanan çekme çemberleri oluşturulabilir, kubbenin ve duvarların yatay bağlantısı sağlanabilir.

⁸⁸ Asmus; Marshack, "Grazing Incidence Laser Photography", p.1/6.

⁸⁹ Korres, Fytos and Gregorades, "Borescopy in The Partheon", p.IV/13.1.

⁹⁰ Tuncer, X. Vakıf Haftası Kitabı, s. 39

⁹¹ Hanoğlu, X. Vakıf Haftası Kitabı., s. 56.

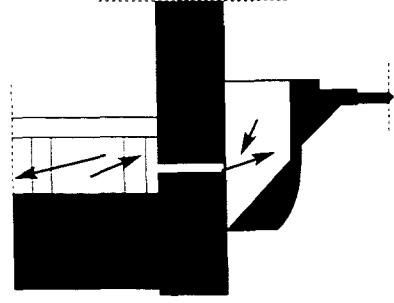
⁹² İlk defa 1970 yılında Japonlar tarafından uygulanmış, basınçlı çimentonun (320-400 bar) toprakla bütünleşmesi esasına dayanan zemin sertleştirme tekniğidir. Temel güçlendirme, toprağın sağlamlaştırılmasında, mevcut temellerin restorasyonunda vb. amaçlarla kullanılmaktadır (STFA Temel Araştırma A.Ş.; Tophanelioğlu Cad. No: 19, Altunizade/İstanbul).

Duvarlarda, düzensiz gelişmiş çatlaklar ve mevcut ahşap hatılların yarattığı boşlukların stabiliteye etkisi irdelenmelidir, boşluk dengesinin sağlanmasında gerekirse uygun dolgu malzemesi kullanılmalıdır. Çatlakların doldurulmasında önceki restorasyon sırasında tuğla örüldüğü tespit edilmiştir (bkz. foto 33-36). Önerimiz derzlerde epoxy katkılı kireç harçların kullanılması ve uygulamanın iki tarafa da nüfuz ettirilmesi yani "dikiş" atılmasıdır. Aşırı çatlakların olmadığı kısımlarda özel aletlerle delinip açılan kanallara yerleştirilen torçelik biçimindeki dış yüzeyi yivli çelik vidalar yerleştirilip, özel bağlayıcı enjekte edilmesiyle çatlak kısımlar içten birbirlerine bağlanabilmektedir. Ayrıca yeni restorasyonunun belgesi olarak ve didaktik restorasyon olabilmesi için, çelik kenet dikişlerin dış ve iç cephe-lerde yer yer görülmesinde sakınca görülmemelidir (bkz. Restorasyon Projesi).

Önceki bir dönemin malzeme ve uygulama örneği olan muhdes dövme demir gergiler temizlendikten ve koruyucu tatbik edildikten sonra tekrar kullanılmalı tarihi gelişiminin bir belgesi olarak korunmalı ve mümkünse bağlantı noktaları (bkz. şekil 9, detay A) yeniden irdelenerek detaylar geliştirilmelidir.

Kılcal Yollardan Duvar Bünyesine Girmiş Olan Nemin Atılması, Yağmur Suyunun Drenajı

Nemin verdiği zararlardan en önemlisi, toprakta bulunan tuzları duvar bünyesine sokması ya da bünyedeki tuzları aktif hale getirmesidir. Restorasyonda yapıyı saran toprağın tamamıyla atılması, Tütünsüz Baba Türbesi'nin bulunduğu meyilli alanda olduğu gibi, çoğu zaman mümkün olamayabilir. Ayrıca uzun müddet nem tahribine maruz kalmış bir duvarın bünyesine girmiş olan nemin atılması çok çabuk sağlanamayabilir ve bağlı uygulamalar aksatabilir. Bunun için yapı dışındaki yağmur suyunun toplanarak kanalizasyonla uzaklaştırılması, nemli duvarın hava almasının sağlanması ve duvara dayanan toprağın uzaklaştırılması için detay geliştirilmesi gerekebilir (bkz. şekil F).



Şekil F. Döşeme altı boşluklar ve mekan dışı hava galerileri oluşturularak duvar içinde hava dolaşımının sağlanmasıyla nemli duvarın kuruması sağlanabilir. (Bercman, a.g.e., s. 5.)

Sıva ve Kalem İşi Restorasyonu

Amaç özgün malzemenin, özgün işçiliğin, fiziksel varlığı ile⁵³ korunmasıdır. Tütünsüz Baba Türbesi özgün malzemeleriyle günümüze gelebilmiş ender yapılardan biridir. Mevcut sıvanın sağlamlaştırılarak korunmasına öncelik verilmeli, en son denenmiş teknik ve malzemelerin kullanılmasına özen gösterilmeli⁵⁴, orijinal malzemelerin özellikleri kaybedilmeden restorasyon tamamlanmalı, tarihi değer taşıyan eski malzemeleri daha iyi sunabilmek için estetik endişeler duyulmalıdır. Yeni sıva yapılacak kısımlarda çimentonun kullanımından kaçınılmalı ve su kirecinin çimentonun yerini alması sağlanmalı, çözünür tuzların az çıkması dolayısıyla horasan-kireç terkiplerinin yine katkı maddeleriyle fiziksel özellikleri kontrol edilerek belli uygunluğa ulaştırılarak kullanılması sağlanmalıdır⁵⁵. Hazırlanacak yeni harcın oluşumunda, organik katkı maddelerinin öteki yapı malzemeleriyle ilişkisi irdelenmeli, iklimsel ve biyolojik bozulmalar durumunda sonuçlarının kontrol edilmesinin zor olduğu ve biyolojik organizmaların üremesi olasılığının olduğu unutulmamalıdır. Sentetik maddelerin kullanımında, PVA yine mekanik özelliklerinin geliştirilmesinde başarılı görülmekte ise de pahalı ve ileri davranımları belirsiz olup, günümüz şartlarında,

⁵³ Caner, VIII. Vakıf Haftası Kitabı, s. 288.

⁵⁴ Bu konuda gördüğümüz Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdür Yardımcısı Sn. Behçet Erdal Bey'in önerileri şunlardır: Deneyimli elemanların kullanılması ve B72 çözümü v.b. emdirilerek sıvadaki tozumanın durdurulması, tabakalar arası kabarmalarda aradaki boşluğa akrilik emülsiyonu v.b. maddelerin enjekte edilmesiyle kireç bazlı büyük boşlukların taşıyıcı zemine bağlanması (boyalı yüzeyin öncelikle sağlamlaştırılması gerekir).

⁵⁵ Ersen Gülec, Taç Vakfı Yılı, C. I, s. 57.

hava sürükleyici ve su azaltıcı katkı maddelerini kullanmak ekonomik ve pratik olduğu için önerilmektedir⁹⁶.

Yeni İmalatta Uygulanacak Koruma Kriterleri

Eskilik ve tarihi değeri yüksek olan bu yapının restorasyonunda yapıyı ayakta tutacak ve orijinal malzemeleri sağlıklılaştırarak koruyacak minimum müdahaleler yapılmalı, tarihi yanılırlara sebep olmamak için orijinal malzemenin yeniden aynen üretiminden kaçınılmalı, orijinal dokuyu bozacak ilaveler yapılmamalıdır. Yeni üretilen malzemelerin (taş söve, bordürler vb.) eski ile uyumlu fakat yeni olduğu anlaşılır şekilde uygulanmasına özen gösterilmelidir. Örneğin; kalıntıları mevcut olan kubbenin mevcut tuğla dokusu sağlamlaştırılarak kullanılabilir. Eksik kısımlar, çağdaş teknik ve imkanlarla orijinal ölçülerinde yeni üretilen tuğla malzemeyle tamamlanmalı, yanılırlığa neden olmamak için kubbedeki yok olmuş tezyinatın yenisi yaratılmaya çalışılmamalıdır. Örneği kalmamış, kesin detayları bilinmeyen pencere içlik ve dışlıkları, modern çizgilerde farkı anlaşılır fakat uyumlu olarak, duvardaki ölçülerine göre imal edilmeli, orijinalinden eser kalmamış olan ahşap kapı kanatları sade iddiasız olarak hazırlanmalı (bkz. Restorasyon Projesi) yeni imalatın eski malzeme ile fiziksel uyumu sağlanmalı ve orijinal dokunun maddî-manevî değerleri ile korunması ve anlaşılması için özen gösterilmelidir.

Genel olarak, önerilen müdahale, teknik olarak mümkünse, orijinal şekline dönüştürmeyi hedeflemeli fakat yaşadığı yılların izleri silinmemelidir. Yapılacak ilave minimum ölçüde olmalı, daha sonraki gelişmiş restorasyonlara engel teşkil etmemelidir. Uygulamalar az yetmiş ya da ehliyesiz restoratörlerin eline bırakılmamalı, **en az müdahale en iyi olandır**, bilinci oluşturulmalıdır⁹⁷.

SONUÇ

888 H./1483 M. tarihli vakfiye ile inşa tarihi kesinleşen türbe, 925 H. /1519 M. tarihinde ölen, Sultan II. Bayezid döneminde Defterdarlık

yapmış, sonraki yıllarda "Bi-duhan"- "Tütünsüz Baba" lâkabıyla anılmış, şair ve sipahi Ahmet Ridvan'a aittir.

Türbe, XIII ve XIV. yüzyılda Anadolu'da sık kullanılan onikigen plan şeması ile XV. yüzyılda özellikle Bursa ve çevresinde daha yoğun görülen çerçeveli almaşık duvar tekniğinin uygulandığı bir yapıdır. Vakfiyesinden Selçuklu dönemi geleneklerinin sürdürüldüğü, Anadolu ve Rumeli'de Türkleşme politikasının bilinçli olarak uygulandığı bir dönemin mimari ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Oldukça özgün öğeleriyle günümüze gelebilmeyi başarmış kâgir yapının üzerinde, tarihi gelişimini belgeleyen farklı dönem restorasyonlarına ait izler vardır. (MABC) akslarını kapsayan orijinal saçağı bir dönemde yok olmuş, düz yeni saçak oluşturulurken derzler yenilenmiş ve bu arada eski izler kapatılmak istenmiştir. Yine muhtemelen XIX. yüzyılda kubbe gerilmelerini karşılamak üzere pencere üst seviyesine gelecek kısımda iki dövme demir gergi kullanılmış (bkz. şekil 9, A Detayı) ve yer yer oluşmuş çatlaklara farklı dönemlerde tuğla ile dolgu yapılmıştır (bkz. şekil 6-8, İç Cephe Fotoğrafları). 1953 yılında kurşun kaplama levhaları sökülmüş (fot. 1 de mevcuttur), 1976'da kubbesi çökmüştür (fot. 4-7). Bugün geniş çatlakları, şakulden ayrılmış duvarları ile yapısal sorunları vardır.

Çatlakların kubbe kasağı seviyesinde en geniş açıklığa ulaşmış olması strüktürel sorunların ana kaynağının kubbe gerilmeleri olduğu sonucunu doğurmakta ise de yatay bağlantı elemanlarının yetersiz olması, daireye yakın plan şeması gösteren onikigen yapı için önemli bir unsurdur. Gerilme çemberleri oluşturularak, kubbe ve duvarların yatay bağlantıları sağlanmalıdır (bkz. Restorasyon Projesi).

⁹⁶ a.g.y.

⁹⁷ ICCROM Eski Genel Müdürü Sir Bernard Feilden'in, 'Ethic' konusunun irdelendiği pek çok yayını vardır. Ayrıca ARC93 ICCROM da konu ile ilgili seminerleri izlenebilmiş, birlikte uygulama çalışması yapılabilmemiş, kendileriyle direkt iletişim şansı elde edilebilmiştir.

Yapı hareketinin önemli diğer nedeni muhtemelen, temellerin yetersiz kalması ve de zeminin yapısal bozukluklarından kaynaklanan farklı oturmalardır. Gelişmiş teknik imkanlar kullanılarak (sismik, ultrasonik vb.) zemin özellikleri anlaşılmalı, temel takviye elemanlarının oluşumunda (duvar ve kolonlar) gelişmiş teknik ve malzemeler kullanılmalıdır (örneğin jet grouting tekniği).

Ortalama 14 zira iç çapında oldukça geniş açıklığa sahip olan yapıda, tarih içinde muhtelif büyük zelzelelerde derin çatlaklar oluşmuş, en az üç kere çatlaklar onarılmış ve her defasında mevcut kalem işleri üzerine döneminin özelliklerini yansıtan yeni kalem işleri yapılmıştır. Bu kalem işlerinin hiçbir döneme öncelik verilmeden orijinal nitelikleri ve tarihi gelişimiyle ileri nesillere intikali sağlanmalı mevcut sıva ve kalem işlerinin malzemeye zarar verilmeden araştırılması (non destructive methods) ve mevcutların desteklenerek korunması sağlanmalıdır.

Bir vakıf eseri olan bu yapıda endişe verici bir konu; Vakıflar Genel Müdürlüğü kalem işi restorasyon politikası olup Edirne'de Selimiye, Eski Cami ve İstanbul'da pek çok sultan camiinde yetersiz teknik imkânlarla yapılan uygulamaların bu yapıda da tekrar edilmesi ihtimalidir. İstanbul ve çevresiyle ilgilenen İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü teknik elemanları²² imkansızlıklar içinde yanlış uygulamalar yapmaktadırlar. Bu teşkilatın bu bölgede kullanabileceği, analizler ve derin araştırmalar yaparak sorunları tespit edebileceği ve gereken yeni malzemeleri üretebilecekleri bir laboratuvarları yoktur. Ayrıca²³ bu teşkilat 1983 yılında Edirne "Selimiye Camii kalem işi restorasyonu" ile doruk noktasına ulaştırdıkları çalışmalarını, hiçbir yeni teknik uygulamadan, Eski Cami v.b. yapılarda da sürdürmüş²⁴, eksik teknik imkanlarını geliştirmek ya da zorunlu olmadığında kalem işi raspa çalışmalarına girişmemek, sadece mevcut sıvaları desteklemek gerekliliğini özümseyememiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü kalem işi restorasyonu imkânları geliştirilemediğinde önerimiz, ka-

barmış tamamen silinmiş ve hatta çoğu gitmiş kolay sökülür üst kat sıvanın bozuk kısımlarının temizlenmesiyle ortaya çıkacak alt kat kalem işlerinin desteklenerek korunması, eskilik değeri fazla, orijinal malzeme ve teknik özellikleriyle günümüze ulaşmış yapının, gelecekte elde edilmesi muhtemel, gelişmiş teknik imkanlara, olabildiğince yine özgün elemanlarıyla ulaştırılmasıdır.

Bugünkü dış görünümüyle yapı daha fazla ayakta kalamayacağına dair işaretler vermektedir. Beden duvarlarındaki taşlar dökülmekte, yapıyı saran topraktan kılcal yollardan duvar bünyesine giren nem, açığa çıkan tuzların tahribi ve dış etkilere bağlı bozulmalar v.b. nedenlerle her geçen gün yapıdan bir şeyler silinmeye devam etmektedir. Tahribat nedenleri öncelikle ortadan kaldırılmalı, restorasyon tamamlanmalı fakat her türlü restorasyon faaliyetinden önce, geçici strüktürel destek projesi özellikle geliştirilmelidir (1976 restorasyonu sırasında düşünülmüştür. bkz. fot. 7).

Bu ve bunun gibi geçmişten izler taşıyan yapılar, orijinal belge özellikleri korunarak yaşatılmalı onların yüzyılların sessiz tanıkları oldukları unutulmamalıdır. Koruma çalışmaları tamamlandığında da eski Türk onarım geleneklerinden birinin tatbik edilmesi, restorasyonun ne zaman ve kim tarafından yapıldığını belirleyen yeni Türkçe tamir kitabesinin hazırlanarak uygun bir yere asılması uygun olacaktır.

²² Edirne Vakıf eserleri, Vakıflar Genel Müdürlüğünün sorumluluğunda olmasına, kontrol mimarları Ankara'dan gönderilmesine rağmen, kalem işi ile ilgili uzman kişi İstanbul'dan gelmektedir (Sn. Cihat Yılmaz).

²³ (Maliyet+kar) ile Vakıf İnşaat Şirketi tarafından 1983'de restorasyonu tamamlanmış, ana kubbeye bir tek orijinal kalem işi kalmamasına rağmen "başarılı restorasyon" olarak ilan edilmiştir.

Eski Cami restorasyonu üç kubbeye tamamlandığında büyük tenkit almış, diğer üç kubbeye araştırma çalışması titizlikle yürütülmüş, 1993'de farklı dönemleri bir araya getirilen çalışma her ne karar ile olmuşsa olmuş en altta kalmış yangın geçirdiği için zemini koyulaşmış bir dönemin yeniden inşası ile tamamlanmış, bu çalışmada da korunan orijinal malzeme olmamıştır.

OSMANLICA TERİMLER SÖZLÜĞÜ**Sözlükler**

1. Mustafa Özön, **Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük**,
2. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**.

- Aslah;** Daha iyisi (1, 2).
Aver; Gecirici, sebep olucu (1), taşıyan, gefiren (2).
Fehm; Anlayış, anlama (1, 2).
Firak; Ayrılık, ayrı düşme (1), ehl-i sünnet ve cemaatten ayrılan mezhepler (2).
Hasen; Güzel, iyi (1), hüsünlü, güzel (2).
İdbar; İşlerin tersine gitmesi (1), talihsizlik (2).
İhticac; Kanıt (1), delil, tanık gösterme (2).
İkbal; İşlerin doğru gitmesi (1), baht, talih (2).
İkbal ü idbar; Talih ile taliksizlik (1, 2)
İnkıraz; Tükenme, bitme, yok olma (1), bir kalabalıktan, bir bütünden tek kişi kalmayacak şekilde tükenme, bitme (2).
İstikbar; a.Büyütme, önem verme, b. Kibir (1), büyülenme (2).
İ'raz; Çekinme, yüz çevirme (1, 2).
Kaziyye; İş, mesele, dava (1, 2).
Kezalik; Keza (1), bu, bu da öyle, keza (2).
Kıdve; Uyulacak, ardından gidilecek adam (1, 2).
Kıram; Soyzadeler, ulu şerefli (1), soyu temizler, şerefli (2).
Levâhik; Ekler (1), eklenen şeyler (2).
Maali; Ululuklar, şerefli (1), yüksek, derin fikirler (2).
Mashar; Nail olma, şereflenme (1, 2).
Mazmun; Anlam kavram (1, 2).
Meberrat; Sevap için yapılan işler (1, 2).
Mecma; 1.Toplanan yer. 2.Kavuşulan yer, nokta (1, 2).
Mefhar; Övünme sebebi (1), övünmeyi gerektiren, övünme (2).
Mehammidin; Önemli, büyük işler (1), ehemmiyetli şeyler, düşündürücü şeyler (2).
Memat; Ölüm (1, 2).
Mesalih; Eksikler (1), işler (2).
Meterrat; Sevap için yapılan işler (1, 2).
Mezbur; Adı geçen (1), yukarıda söylenmiş olan, adı geçen (2).
Mezid; Artmış, büyümüş, çoğaltılmış (1), artma, arttırma, artmış, çoğalmış (2).
Muhdes; Sonradan açılan (1), sonradan meydana gelmiş, eskiden olmayan (2).
Munkariz; Tükenip bitmiş, arkası kesilmiş, sönmüş (1, 2).
Müeyyid; Kuvvetlendirilmiş (1), kuvvetlendiren, doğrılayan, yardım eden (2).
Müfâhare; Karşılıklı övünme (1), övünme (karşılıklı) (2).

Murtazık; Rızıklanan (2).

Mürtezika; Ulufe sahipleri (1, 2).

Müstagni; Gerekli bulunmayan (1), gönlü tok, çekingen, gerekli bulmayan (2).

Mütehattim; Gerekli, mutlaka olacak (1), lüzumlu, gerekli (2).

Sulbî; Birinin sulbinden gelme, onun çocuğu olma (1, 2).

Sürûr; Sevinç (1), sevinç evi, sevinçli yer (2).

Tâat; Tanrı buyruklarına uymak (1), Allah'ın emirlerini yerine getirme, ibadet (2).

Tasadduk; Sadaka verme (1), sadaka olarak verme, verilme (2).

Taviyet; İnsanın gönlünde gizli olan istek (1, 2).

Temellük; Yaltaklanma (1), mülk edinme, sahip olma (2).

Tevliyet; Mütevellilik, vakıf işine bakma (1), vakıf işine bakma vazifesi (2).

Uteka; Azat olmuş köle ve cariyeler (1, 2).

Ümerâ; Emirler (1), emirler, beğler (2).

METİN İÇİNDE KULLANILAN KISALTMALAR LİSTESİ

ARC; Architectural Conservation Course

ICCROM; International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property.

ICOMOS; International Council on Monuments and Sites

İ.Ü; İstanbul Üniversitesi

İ.T.Ü; İstanbul Teknik Üniversitesi

M.E.B; Milli Eğitim Bakanlığı

PVA; Polyvinyl Acetates

S.T.F.A; Sezai Türkes, Fevzi Akkaya

T.D.K; Türk Dil Kurumu

T.T.K; Türk Tarih Kurumu

UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

XRF; X-Ray Fluorescence Spectroscopy

V.G.M; Vakıflar Genel Müdürlüğü

BİBLİYOGRAFYA

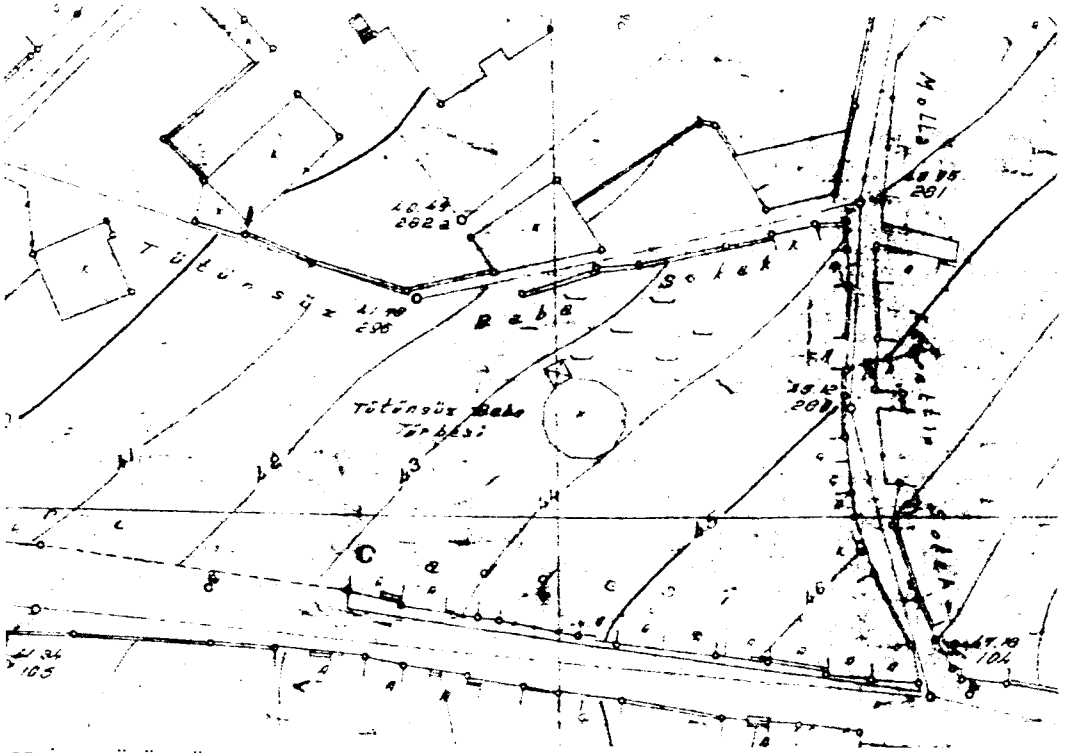
ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ,	"Enisü'l Müsamirin". Çeviren: İlgürel S., Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi , c. 1-3. İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1972, s. 137-158.
—	"Enisü'l Müsamirin". Çeviren: Kazancıgil R., Edirne Tarihi (1360-1650) , Edirne, 1996.
AHMED BADİ EFENDİ,	Riyâz-ı Belde-i Edirne . c.3. 1322-23/ 1904-5. İstanbul, Beyazıt Külliyesi Edirne, 1322/1906.
AHUNBAY, Z.; ALMESBERGER D.; RIZZO, A.; TONCIC, M.; IZMIRLIGIL, Ü.,	"Non-Destructive Testing And Monitoring in Hagia Sophia/Istanbul", Studies in Ancient Structures, Proceedings of the International Conference . (14-18 July), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1997 s. 197-206.
AKTUĞ, İ.; ERSEN, A.,	"Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamı'nda Uygulanan Bazı Yapım Teknikleri", Taç Vakfı Yıllığı c.I İstanbul, 1991 s. 25-55.
ALMESBERGER, D.; TONCIC, M.; D' AMATO, A.; RIZZO, A.,	"Diagnosis of The Historical Buildings of Dubrovnik Damaged By The Fire", Studies in Ancient Structures. Proceedings of the International Conference , Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, (14-18 July)1997 s. 217-224.
ALVA, A.,	"Structural Monitoring". Seminar . (5 April 1989), ARC ICCROM, Rome, (Basılmamış Notlar), 1993.
ANONİM.	Edirne, Şehitlikler, Mezarlıklar . Edirne, 1964.
—	Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı . T.T.K. Yayınları. Ankara. 1965.
ARPAT, A.,	"Sinan'ın Tasarladığı Sekizgen Türbelerin Boyutlarında Sayı Sembolleri". Taç Vakfı Yıllığı . c. I. 1991, s: 25-55.
ARIK, O.,	Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı , Selçuklu Tarih Medeniyeti Enstitüsü San'at Tarihi Serisi, Ankara. 1971.
—	"Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Bicimleri". Anadolu (Anastoli) , s.11, 1967 (1969), s. 57-100.
ASLANAPA, O.,	Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri . No: 4, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul 1949.
—	Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl) . M.E.B. Devlet Kitaplığı Yayınevi, Ankara, 1977.
—	Türk Sanatı , Remzi Kitabevi İstanbul 1984.
—	Osmanlı Devri Mimarisi İstanbul 1986.
ASMUS, F.; MARSHACK, A.,	"Grazing - Incidence Laser Photography". 2nd International Conference on Non- Destructive Testing, Micro-analytical Methods And Environment Evaluation For Study and Conservation of Works of Arts . (17-20 April). Perugia, s. 1/7.
AYVERDİ, E. H.,	Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855(1403-1451) . c.II, Fethi Cemiyeti Enstitüsü Yayını: İstanbul 1972.
—	Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri. 855-886 (1451 -1481) , c.III, İstanbul Fethi Cemiyeti Enstitüsü Yayını İstanbul 1973.
BAKIRER, Ö.,	Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları . VI. Dizi, s 17 T.T.K. Yayını, Ankara, 1976.
—	"Vakıf Yapılan Pencereleerindeki Distik ve İçliklerin Onarımından Kaynaklanan Sorunlar", VII. Vakıf Haftası Vakıf Mevzuatının Aksayan Yönleri, Kıbrıs Vakıf İdaresi Çalışmaları, Türk Vakıf Eserin Restorasyonu Semineri . Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını Ankara. (5-7 Aralık) 1989 s. 329-345.

BARATONE, P.; CARDELLINI, F.; DIANA, M.,	"Termoggrafia Analisi Ultime Applicazioni Su Strutture Architettoniche", 2nd International Conference on non-Destructive Testine, Microanalytical Methods And Environment Evaluation For Study And Conservation of Works of Arts , (17-20 April) 1988, Perugia, p.p. 1/9.
BAŞKAN, S.,	"Ortaçağ Anadolu-Türk Mezar Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", Taç Vakfı Yıllığı , c.I, İstanbul, 1991, s. 76-81.
BATUR, A.,	"Osmanlı Camilerinde Almasıık Duvar Üzerine", Anadolu Sanatı Araştırmaları , s.2, 1970, s.135-227.
BECKMAN, P.,	"Principle of Foundation Behaviour", Seminar , ICCROM ARC, Rome, 1993.
—	"Heritage Recording Methods, Ali Saints' Church -York ", Seminar , ICCROM ARC, Rome, 1993.
—	"Structural Analysis and Recording of Ancient Buildings", ICCROM, Seminar on Structures in Historic Buildings , Rome, (14-18 September 1977).
BEŞBAŞ, N.; DENİZLİ, H.,	Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977.
STRUCT, F.,	Repair And Strengthening of Masonry Structures , Ove Arup Partnership,(No date), London
BUZEK; SRAMEK,	"Sulfur Isotopes in The Study of Stone Monument Conservation", Studies in Conservation , ICCROM Rome, 1985.
CAFER ÇELEBİ,	Risale-i Mimariyye , (çev. O. Ş., GÖKYAY), İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Kitabı , T.T.K. Yayını, Ankara, 1975, s. 113-215.
CANER, E.,	"Tartışma", VIII. Vakıf Haftası Kitabı , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın/21, Ankara,1991, s.288.
CANIM, R.,	Başlangıçtan Günümüze Edirne Şairleri , Kaynak Eserler 12, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1995.
ÇAKIM, B.,	"Ahmet Rıdvan (Tütünsüz)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi , Yapı Kredi Bankası Yayınları, C.I, İstanbul 1999, s.157.
CEZAR, M.,	Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık , İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1977.
DEVELLİOĞLU, F.,	Osmanlıca/Türkçe Ansiklopedik Lügat , Ankara, 2000.
EREN, F.,	"Osmanlı Dönemi Vakıfları", V. Vakıf Haftası , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1987, s. 195-203.
ERKEN, S.,	Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.
ERŞEN, A., GULEÇ, A.,	"Geleneksel Harçlar Konusunda Bir Araştırma Tahtakale Hamamı", Taç Vakfı Yıllığı , c.I, İstanbul, 1991, s.56-75.
FEILDEN, B.,	"Historic Buildings in Seismic Zones", Seminar , ICCROM ARC, Rome, 1993.
GAVRILOVIÇ, P.; SANDAY, J.; STUBBS, J.,	"Structural Repair, Strengthening And Consolidation of The Monuments At Preah Khan-Historic City of Angkor- Cambodia", Studies in Ancient Structures, Proceedings of the International Conference , (14-18 July), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1997, s. 615-624.
GÖKBİLGİN, T.,	XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler Mukataalar , İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1952.
—	"Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirin", Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı , T.T.K. Yayını, Ankara, s. 77-119.

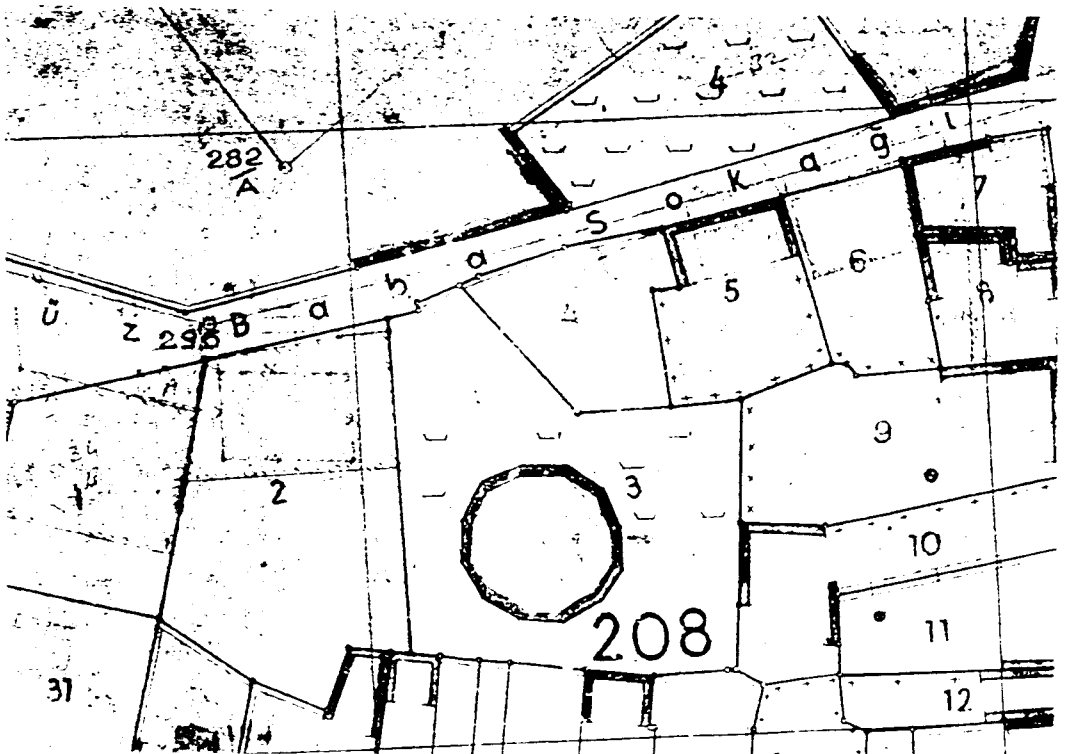
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ

HANOĞLU, M.,	"Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin Bugünkü Durumu, Öncelikler, Öneriler", X. Vakıf Haftası Kitabı , Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1993, s. 55-67.
İDRİSOĞLU, H. Y.,	Turistik Edirne , Bursa, 1957.
İNCİCIYAN, P. L.,	"Osmanlı Rumelisi", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi , c. 2-3, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1974, s. 11-18.
KORRES, M., FYTOS, J., GREGOROADES, G.,	"Borescopy in The Parthenon", 'International Conference on Non-Destructive Testine, Microanalytical Methods And Environment Evaluation For Study And Conservation of Works of Arts. (17-20 April) 1988, Perugia, p. IV/13.1.
KÖPRÜLÜ, İ.,	"Çağdaş Teknik ve Malzemenin Restorasyonda Uygulanması ve Bazı Örnekler", V. Vakıf Haftası Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri , Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, (7-13 Aralık) 1987, s. 127-147.
KUBAN, D.,	Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları I , İstanbul, İ.T.Ü. Yayını, 1965.
KÜÇÜKDAĞ, Y.,	"Konya'da Bir Mevlevi Manzumesi, Piri Mehmed Paşa Zaviyesi ve Vakfiyesi", IX. Vakıf Haftası Kitabı , Ankara, 1992, s. 159-186.
MERİÇ, R. M.,	"Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında", Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri . C. I, Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul, 1963, s. 339-436.
ONUR, O.,	Edirne, Türk Tarihi ve Vesikalarında Kitabeler , İstanbul, 1972.
OTTO-DORN, K.,	"The Ambivalent Character of the Seljuk Tom Tower", I Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (14-18 Eylül) 1981, c. V, İstanbul, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü Yayını, 1981, s. 33-56.
ÖNKAL, H.,	Osmanlı Haneden Türbeleri , Ankara, 1992.
-	Anadolu Selçuklu Türbeleri , Ankara, 1996.
ÖNGE, Y.,	"Karaman'da Alaaddin Bey Kümbeti'nin Restorasyonu", Rölöve ve Restorasyon Dergisi I , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1974, s. 21-47.
ÖTÜKEN, Y.; DURUKAN, A.; ACUN, H.; PEKAK, S.,	Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler , c. IV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1986.
ÖZÖN, M. N.,	Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük , Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1965.
PALA, İ.,	Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü , c. I-II, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989.
PEREMECİ, O. N.,	Edirne Tarihi , Edirne Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul, 1939.
POTTER, R.,	"Monitoring Structural Movement in Buildings", ICOMOS/Information , (4, October)1985, p. 24-28.
RIFAT OSMAN TOSYAVİZEDE	Edirne Rehnuması , Edirne, 1936.
-	Ceviren: Ataktürk, A. R. "Edirne Rehnuması", Edirne'nin Sesi Gazetesi , (gün ay belirsiz), Edirne, 1971.
ROCA, P.; MOLINS, C,	"In Situ Experimental Tests Performed on Masonry Constructions", Studies in Ancient Structures, Proceedings of the International Conference , Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, (14-18 July) 1997, s. 197-206.

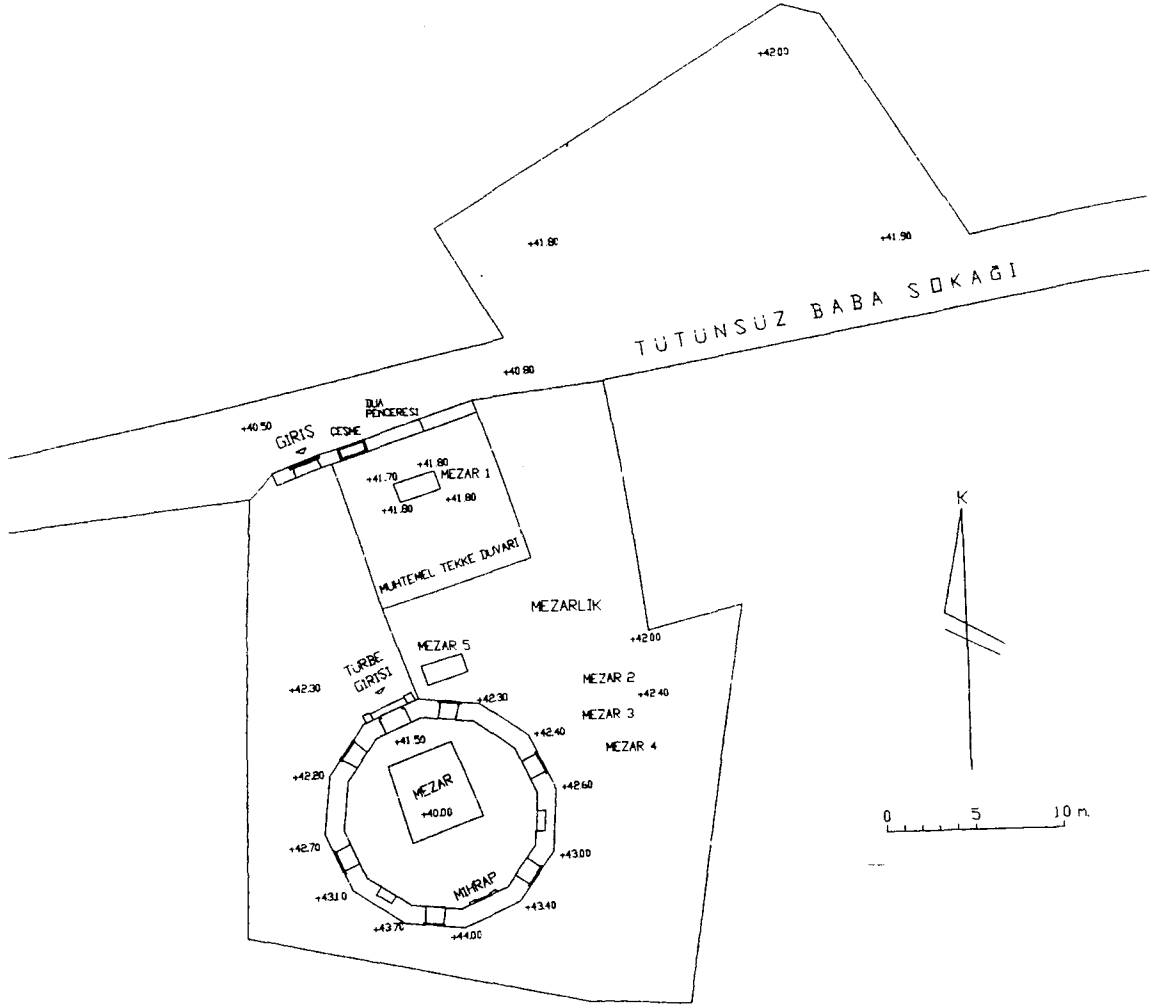
TAHAOĞLU, T. Ö.,	"İstanbul'da Osmanlı Türbeleri'nin Tipolojisi", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi , İstanbul, 1988.
TANYELİ, G.,	"Kanuni ve II. Selim Türbeleri Teknik Çözümleme", Taç Vakfı Yıllığı , c.1 İstanbul, 1991, s.97-101.
TAYLA, H.,	"Mimar Sinan'ın Türbeleri", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı , İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1988, s.295-345.
TORRAACA, G.,	Porous Materials Buildings- Material. Science For Architectural Conservation , ICCROM Rome, 1988.
TUNCER, O. C,	"13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet", Sanat Tarihi Yıllığı , V, İstanbul, Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını İstanbul, 1976 a, s. 89-123.
—	"Van Yöresinde, Bilinmeyen Bazı Yapılarımız", Sanat Tarihi Yıllığı VI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976 b, s. 125-145.
—	Anadolu Kümbetleri. Selçuklu Dönemi , c: I, Ankara, 1986 a.
—	Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğullar , Ankara, 1986 b.
—	"Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Türk Sanatındaki Yeri ve Restorasyon Problemleri", Vakıf Hafta Kitabı , Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1993.
UNAT, F. R.,	Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu , T.T.K. Yayınları, Ankara,1984.
UZUNÇARŞILI, İ. H.,	Osmanlı Tarihi, İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar , c. II, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1988.
ÜNVER, İ.,	"Ahmet Rıdvan, Hamse Sahibi Divan Şairi", İslam Ansiklopedisi , c.2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989 a, s. 124-125.
—	"Ahmet Rıdvan", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , C.II, İstanbul, 1989 b, s.123-24.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ	Abdullah Oğlu Ahmed Bey Vakfına Ait 888 Tarihli, Arapça Vakfiyenin Ayet Hadis ve Duaları Hariç Tercümesi , Vakıf Kayıtlar Arşivi, Belge sa. 517-520, Defter no: 633, sıra 21, sa. 46, Ankara, 1947.
—	"1976 Yılı, Bütün Vilayet ve Kazalarda Tatbik Edilecek, Birim Fiyat Listesi Eki Cetveli, Edirne Tütünsü Baba Türbesi, 1976 Yılı Onarım İşii", İhale Dosyası , Dosya No: 82/240, (1 Eylül) 1976.
YAVUZ, A. T.,	"Onarımlarda Almaşık Duvarların Derzlenmesi", Rölöve ve Restorasyon Dergisi Restorasyon Semineri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 4, (6-7 Mayıs) 1982, Ankara, s. 71-79.
YÜKSEL, İ. A.	Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri, (888-926/1481-1520) , c. V İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1983.



ŞEKİL 1. TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - 1939 TARİHLİ KADASTRO HARİTASI'NDAN

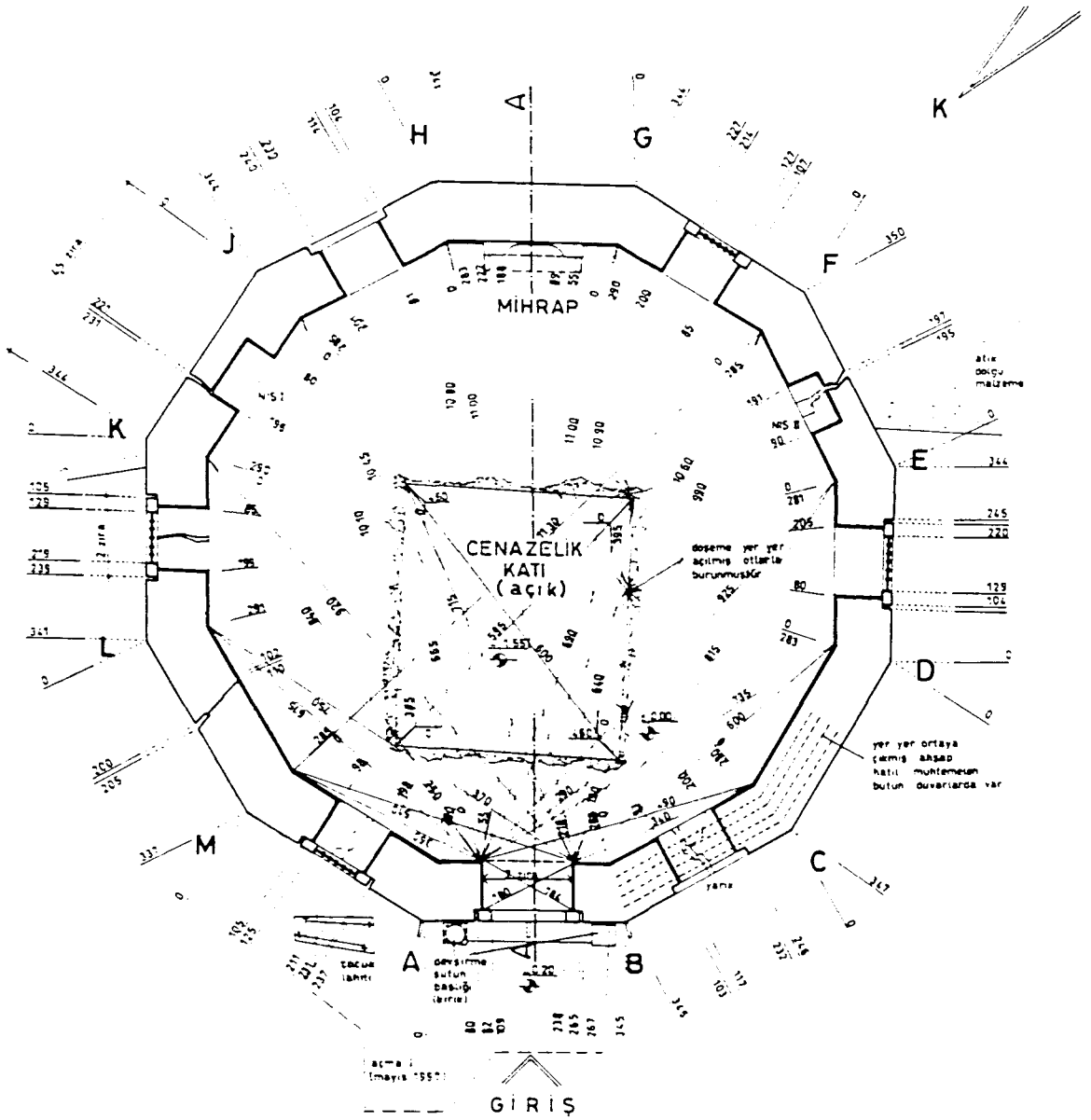


ŞEKİL 2. TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ 1957 TARİHLİ KADASTRO HARİTASI'NDAN



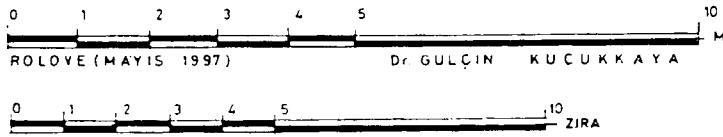
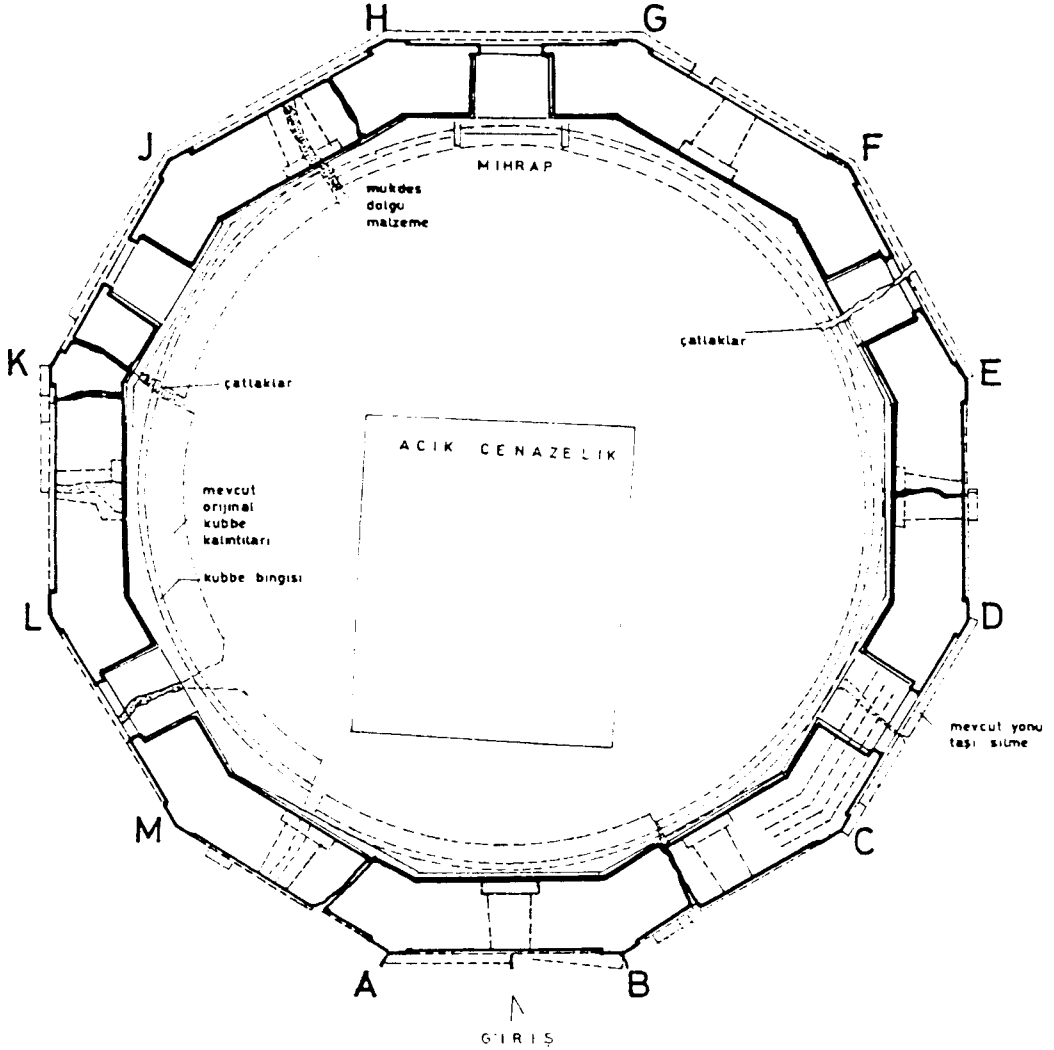
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - röleve

ŞEKİL 3. VAZİYET PLANI (Mayıs 1997)
Plan kote, Köy Hizmetleri topografarı tarafından
elektronik teodolit kullanılarak hazırlanmıştır.



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - röleve

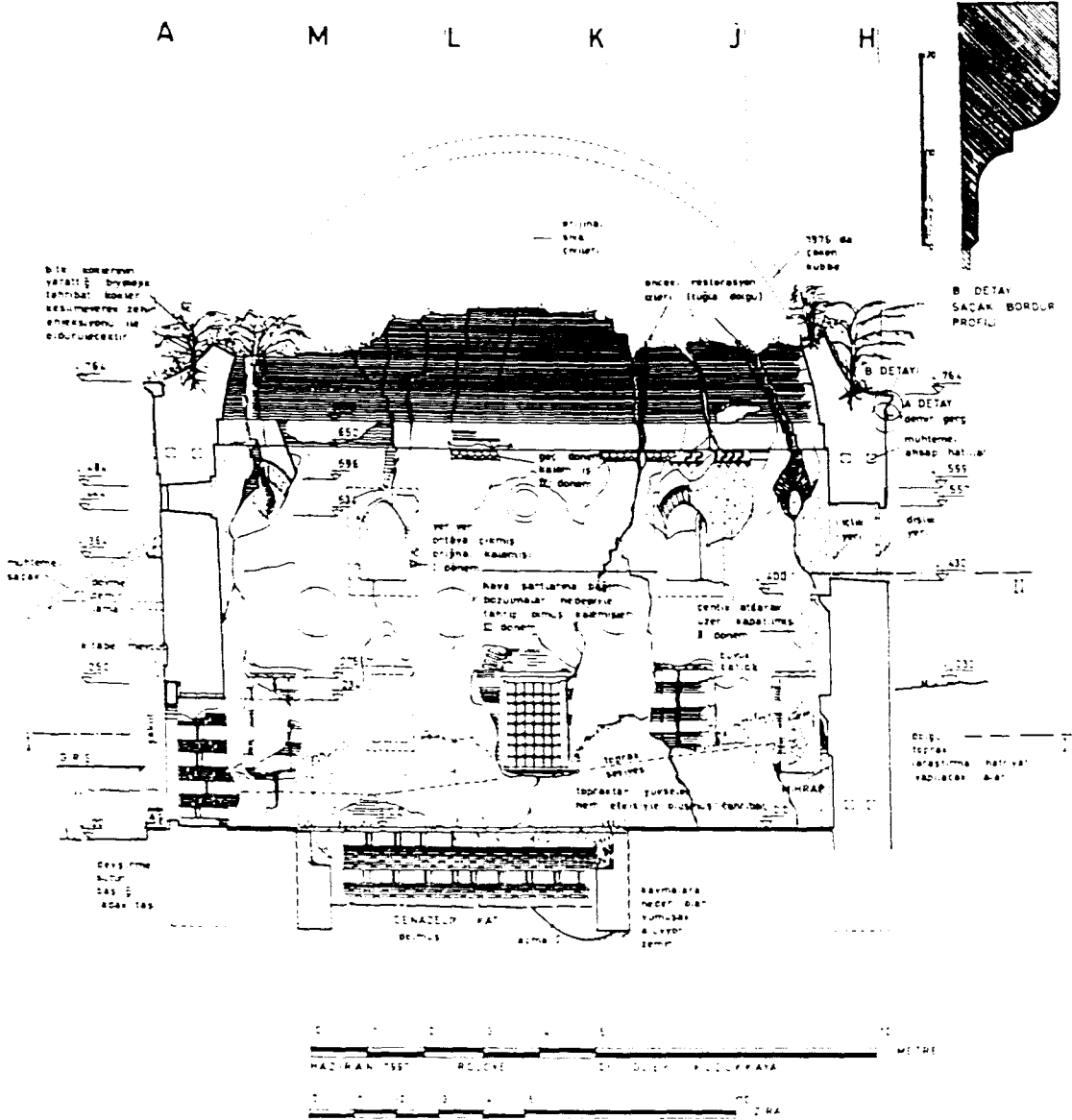
SEKİL 4. PLAN KESİT I-I (+ 1.70 m.)



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - rölöve

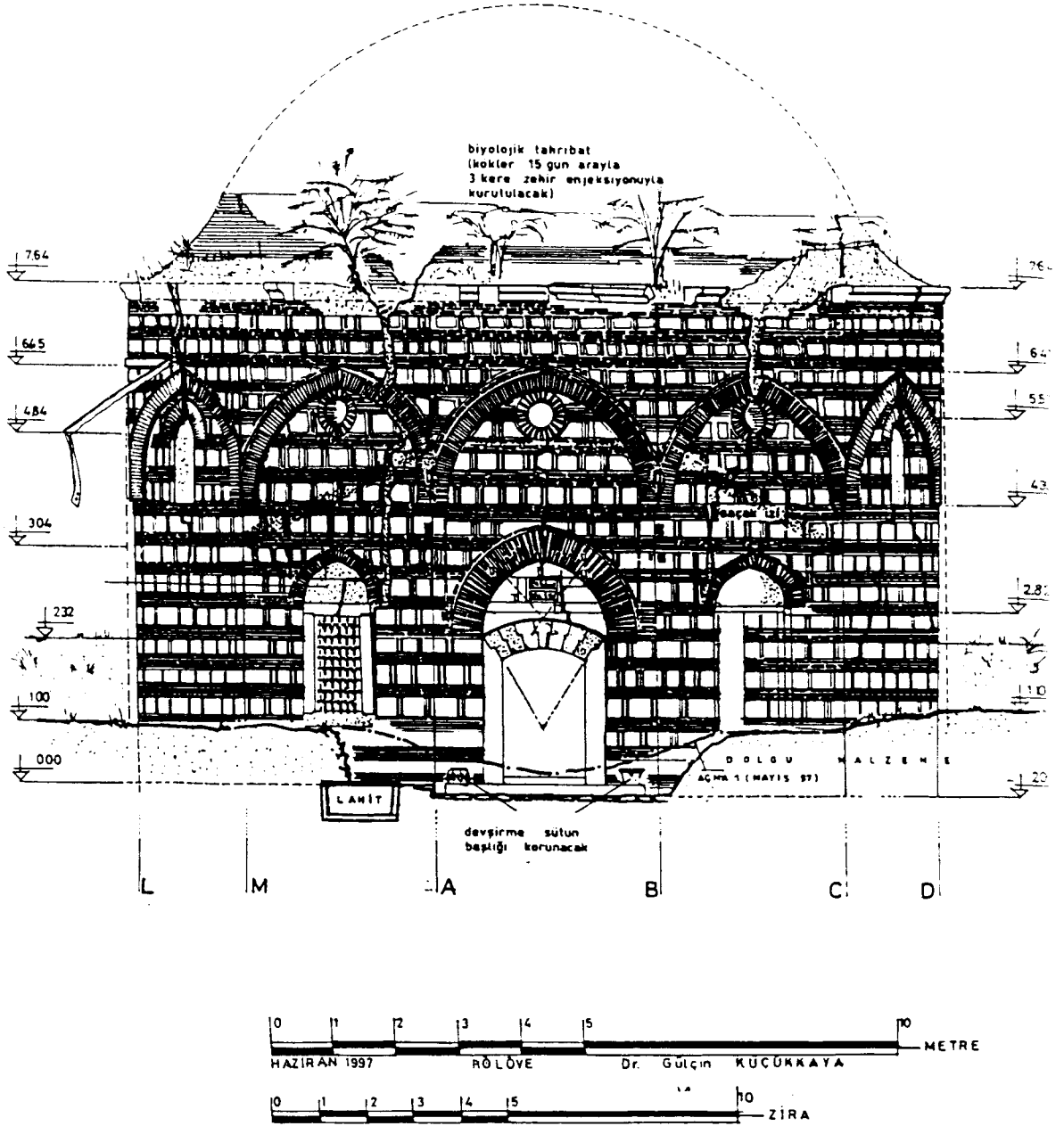
ŞEKİL 5. PLAN KESİT II-III (+ 4.35 m.)

TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - röleve

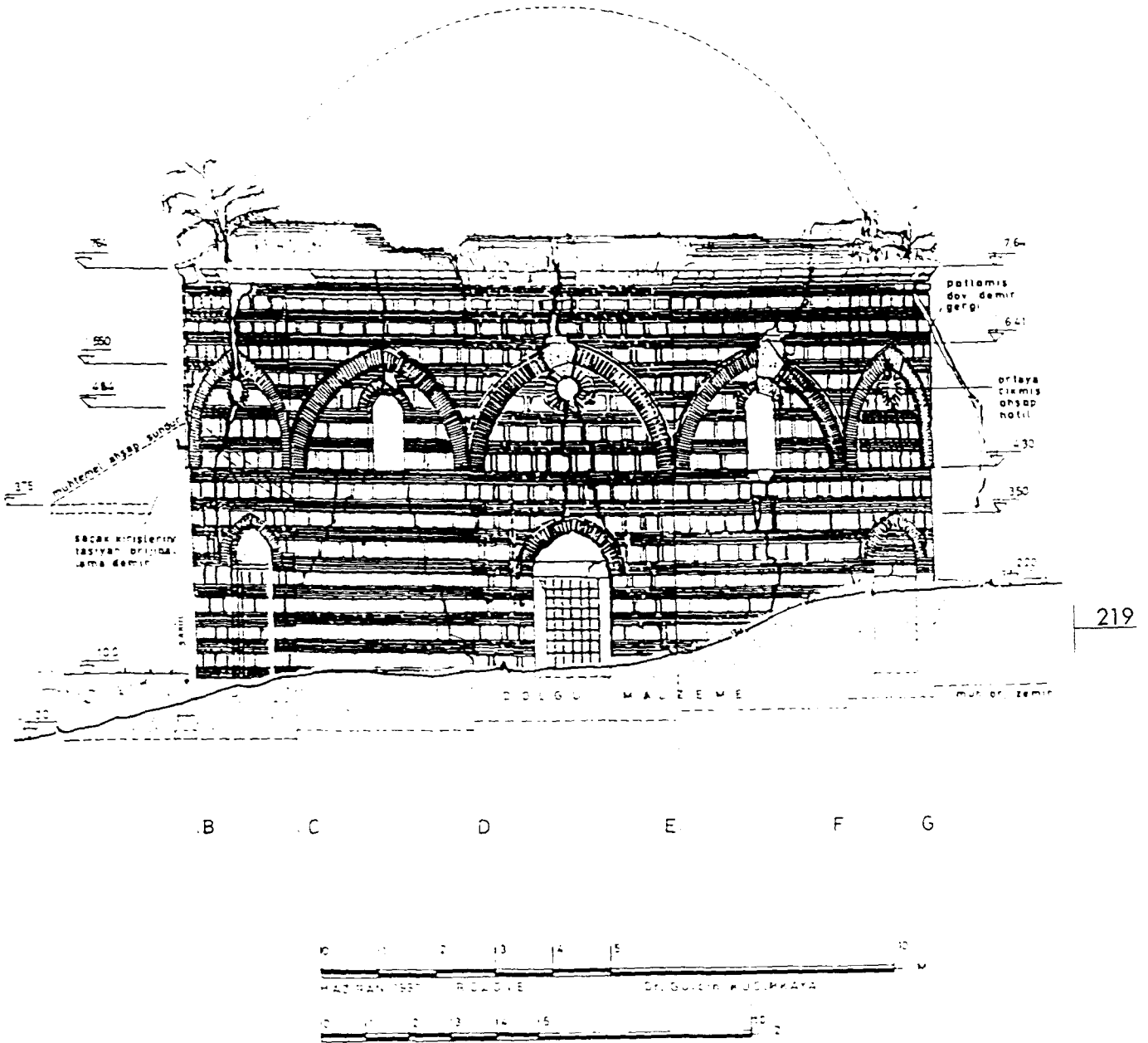
SEKİL 6. A - A KESİTİ



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - rölöve

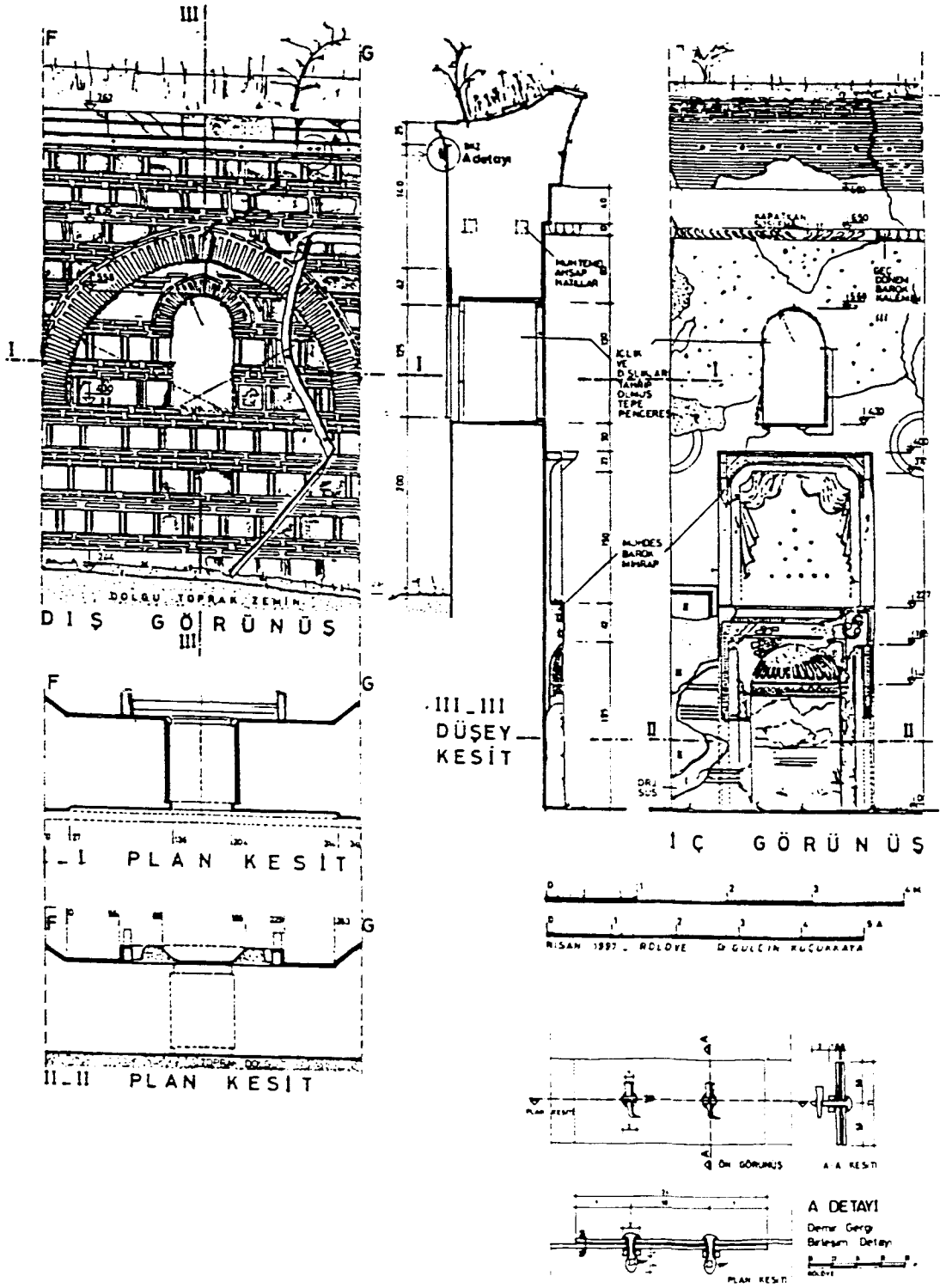
ŞEKİL 7. KUZAY GÖRÜNÜŞÜ

TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ



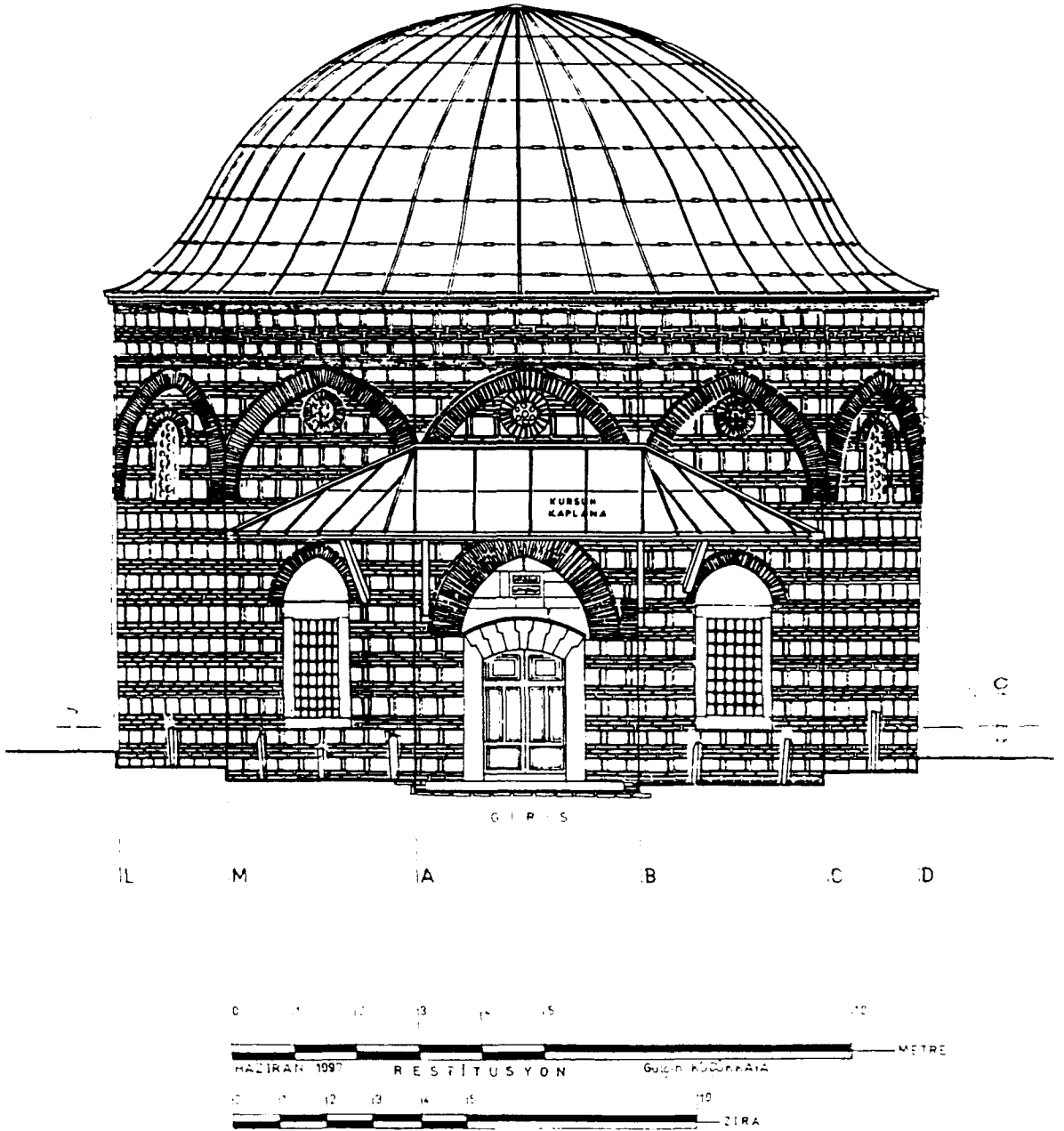
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - röleve

SEKİL 8. BATI GÖRÜNÜŞÜ



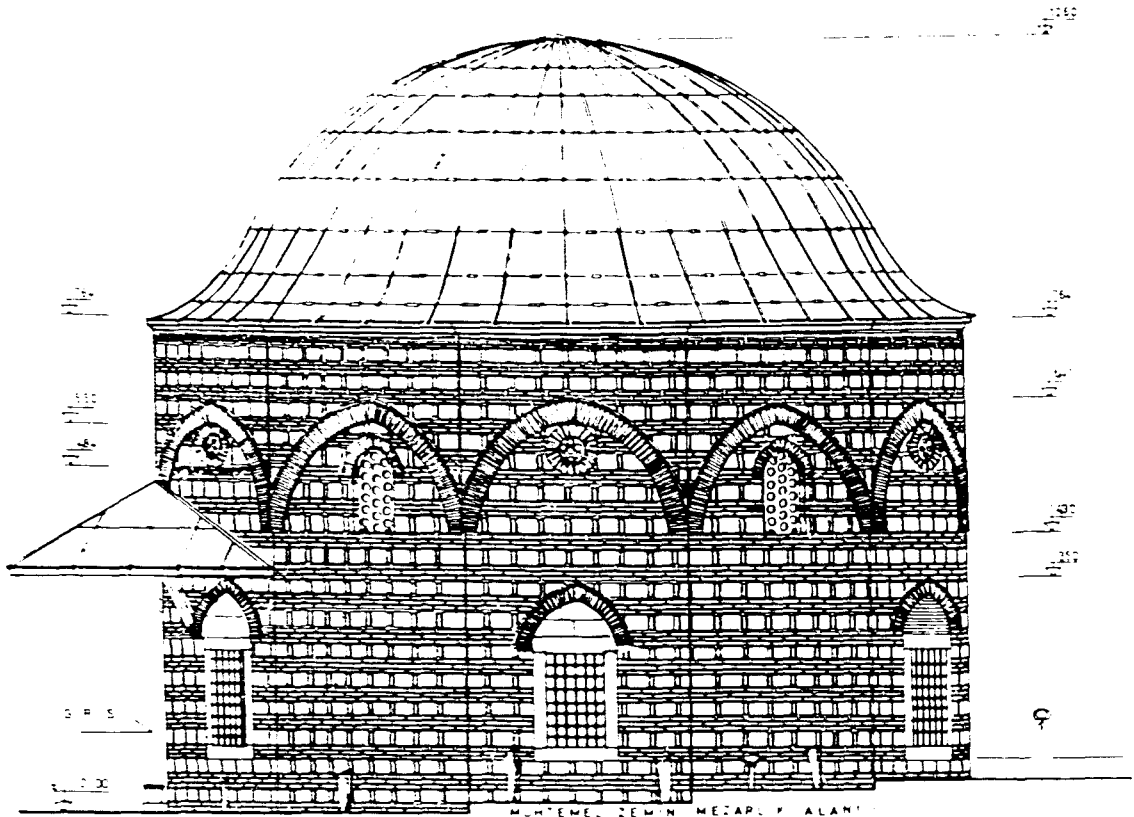
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - rölove

SEKİL 10. MİHRAP, SİSTEM DETAYI

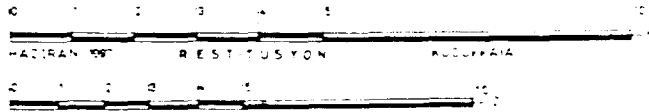


TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restitüsyon

ŞEKİL 11. KUZEY GÖRÜNÜŞÜ

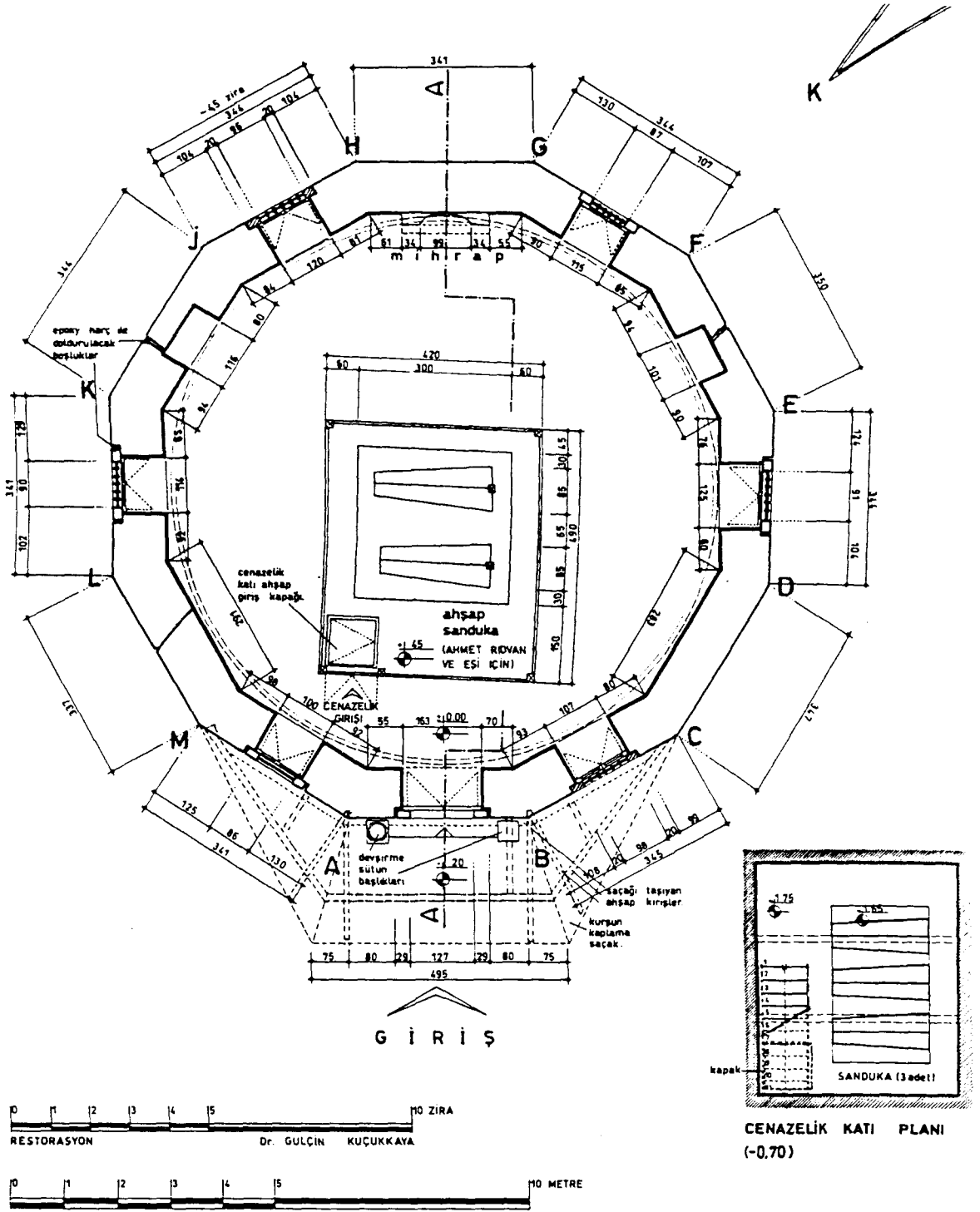


B C D E F G



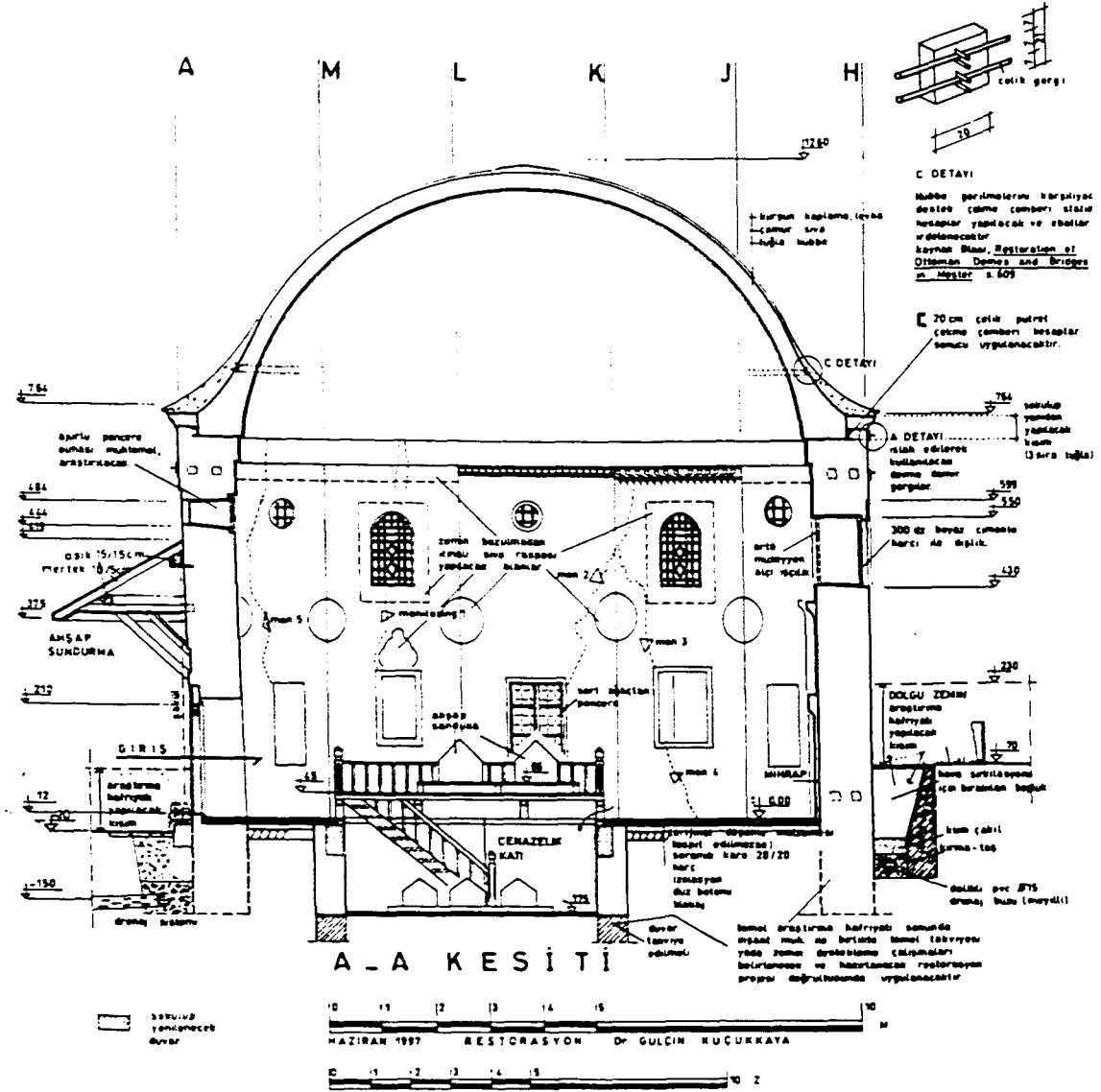
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restitüsyon

SEKİL 12. BATI GÖRÜNÜŞÜ



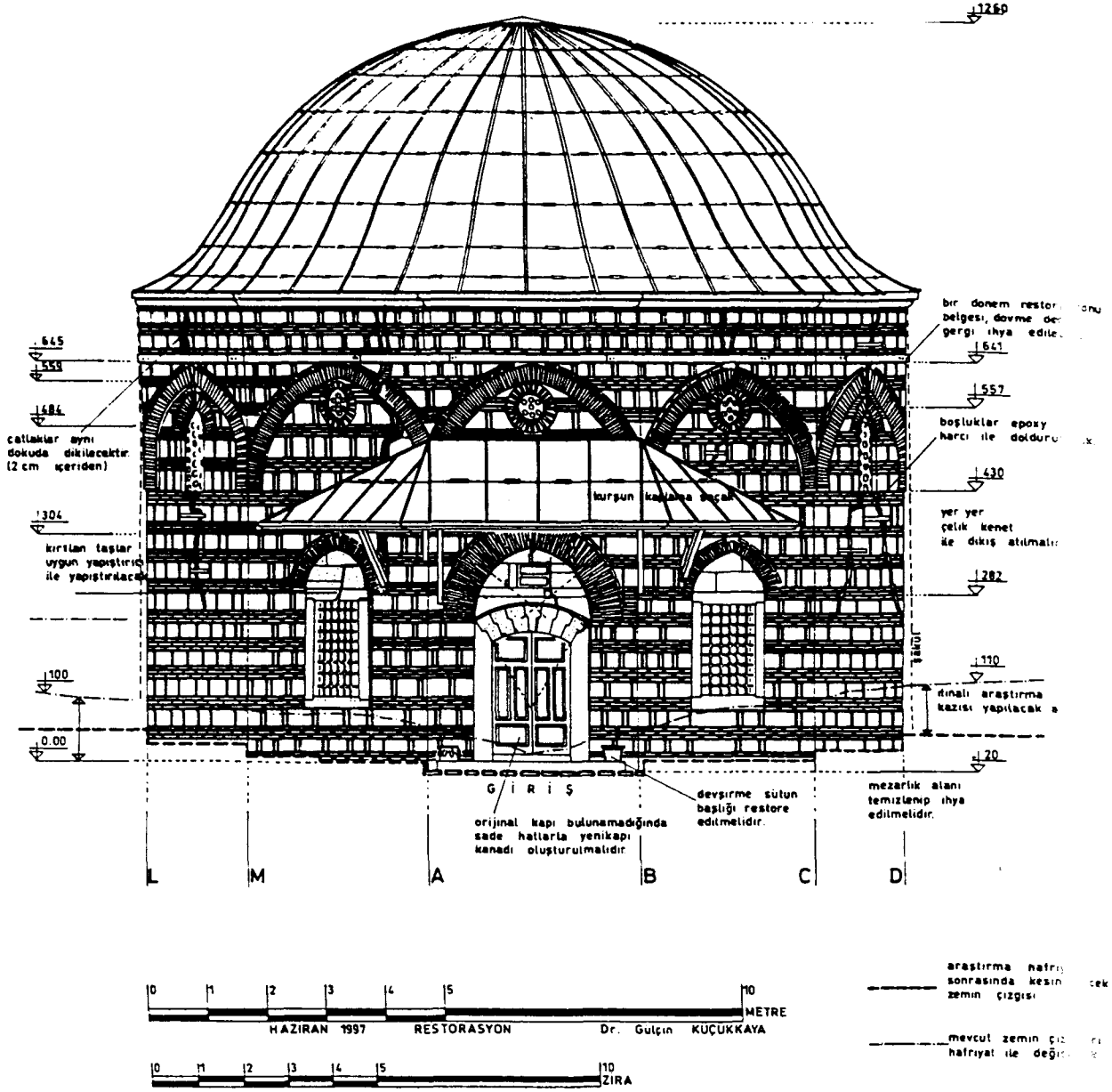
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restorasyon

ŞEKİL 13. PLAN KESİT (+ 1.70 m.)



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restorasyon

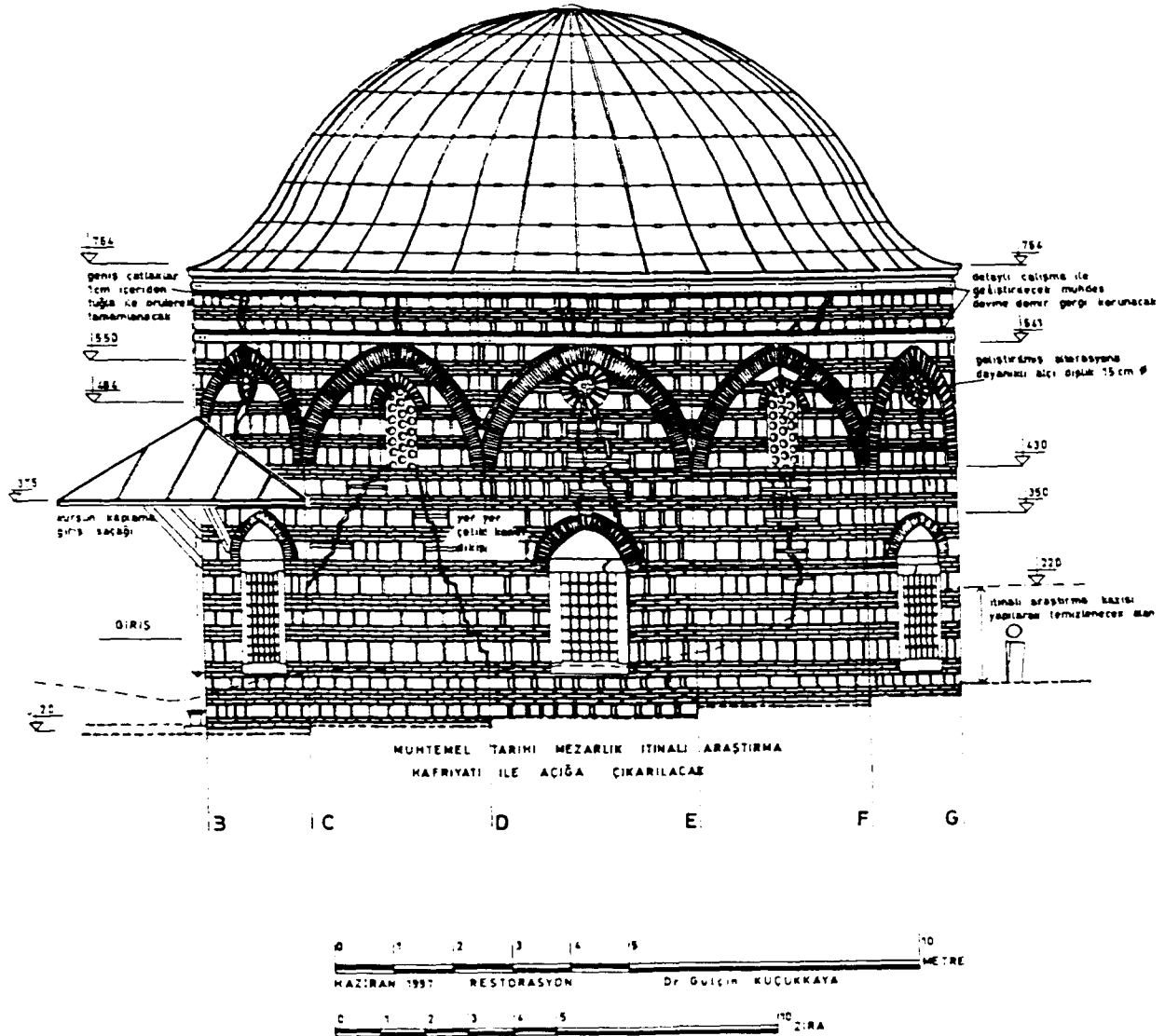
ŞEKİL 14. A - A KESİTİ



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restorasyon

ŞEKİL 15. KUZEV GÖRÜNÜŞÜ

TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ



TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ - restorasyon

ŞEKİL 16. BAKI GÖRÜNÜŞÜ



FOTO 1. ÜÇ ŞEREFELİ CAMİ MİNARESİNDEN TÛTÛNSÛZ BABA TÛRBESİ VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR (1870, FOTO YILMAZ ARŞİVİ).



FOTO 2- TÛTÛNSÛZ BABA TÛRBESİ KUBBE KURŞUNLARI TOPLATILDIKTAN SONRA, GERGİ DEMİRLERİ PATLAMIS ŞEKLİYLE, 1953 ZELZELESİNDEN SONRAKİ HALİ (1957. H.Y. İDRİSOĞLU).



FOTO 3. YAPININ BUGÜNKÜ DURUMU (2002).



FOTO 4. TÜRBE GİRİŞİ
(1976, V.G.M. ARŞİVİ).



FOTO 5. GÜNEY-BATI CEPHESİ
(D-E-F) (1976)
KAYNAK; İHALE DOSYASI.

230

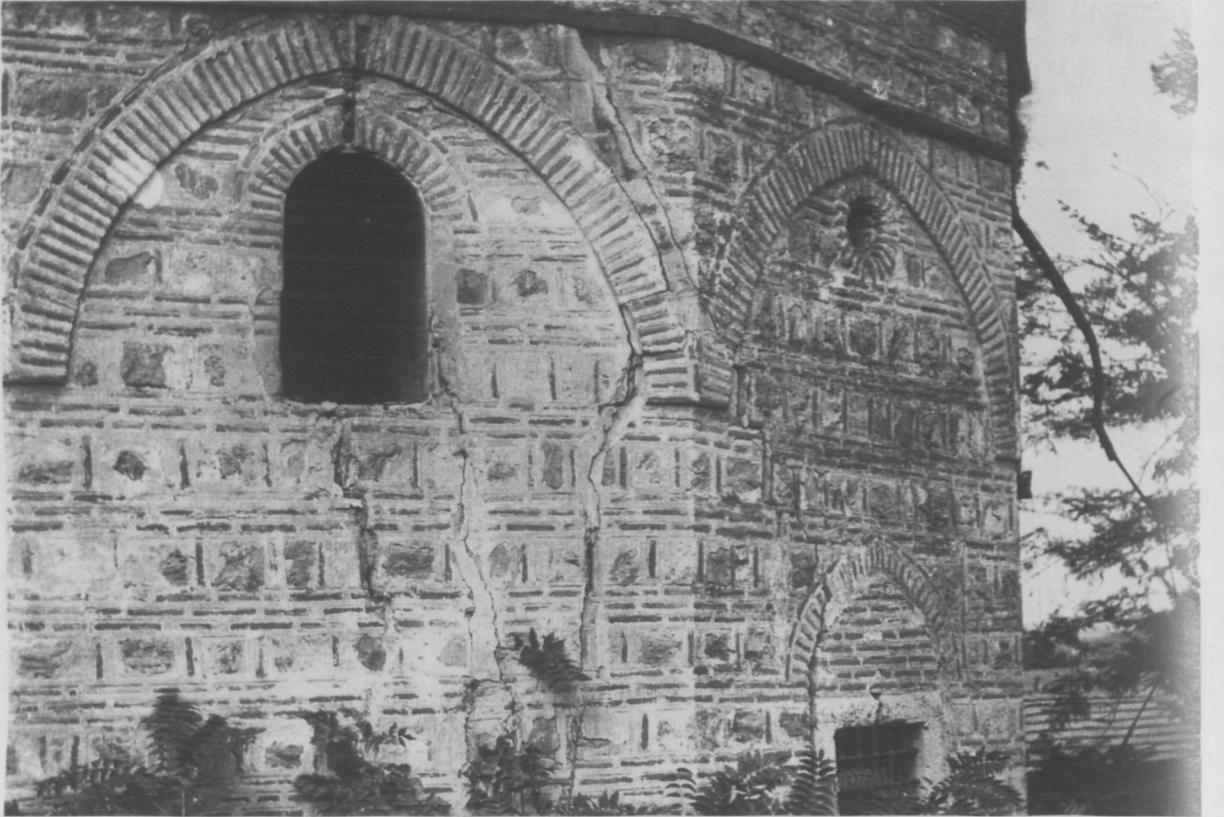


FOTO 6 - GÜNEY CEPHESİ (E-F-G) (1976) KAYNAK; İHALE DOSYASI.



FOTO 7 - GİRİS CEPHESİ (1977, EDİRNE ARKEOLOJİ MÜZESİ FOTOĞRAF ARŞİVİ.)



FOTO 8 - GİRİS CEPHESİ (1997)



FOTO 9. KUZAY CEPHESİ (L-M-A-K) (1997).



FOTO 10. KUZAY CEPHESİ (J-K-L-M-A) (1997).

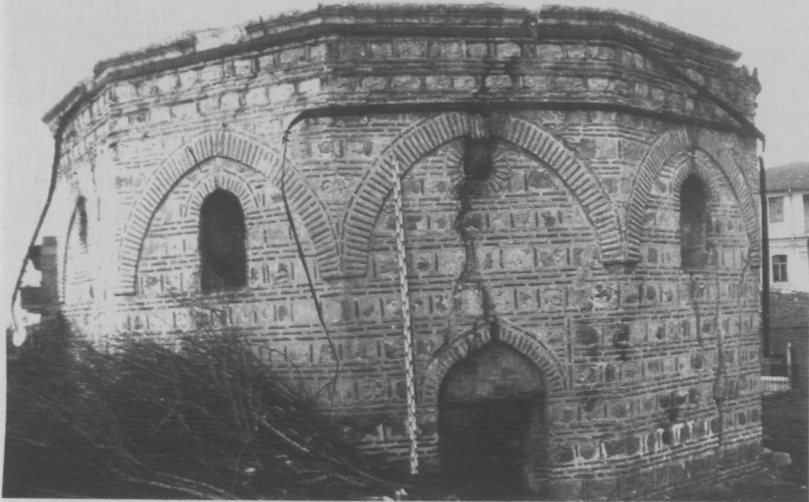


FOTO 11. GÜNEY-DOĞU CEPHESİ (G-H-J-K) (1997).



FOTO 12. TÜTÜNSÜZ BABA SOKAĞI, TÜRBE AVLU GİRİŞİ VE ÇEŞME KALINTISI İLE DUA PENCERESİNİN YERİ (1997).



FOTO 13. BUGÜN MÜZEDE BULUNAN DUA PENCERESİNİN YERİNDE İKEN ÇEKİLMİŞ BİR FOTOĞRAFI (1997, EDİRNE ARKEOLOJİ MÜZESİ ARŞİVİ).



FOTO 14. TÜRBE AVLU GİRİŞİ ÖN GÖRÜNÜŞÜ (1997).



FOTO 15. TÜRBE AVLU GİRİŞİ ARKA GÖRÜNÜŞÜ (1997).



FOTO 16. TÜRBE KUZAY-BATI CEPHESİ (M-A-B-C) (1997).

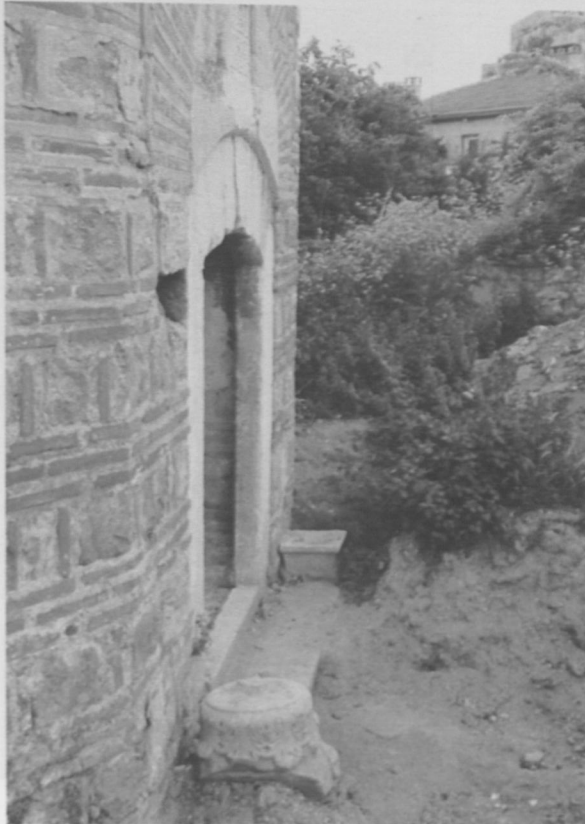


FOTO 17. TÜRBE GİRİŞ KAPISI (A-B) (1997).



FOTO 18. DUVAR ÖRGÜ TEKNİĞİ / GÜNEY CEPHESİ (1977).



FOTO 19. GİRİŞ KEMERİ ÜZERİNDEKİ ARAPÇA KİTABE (1977).



FOTO 20. DOĞU CEPHESİ (J-K) (1997).

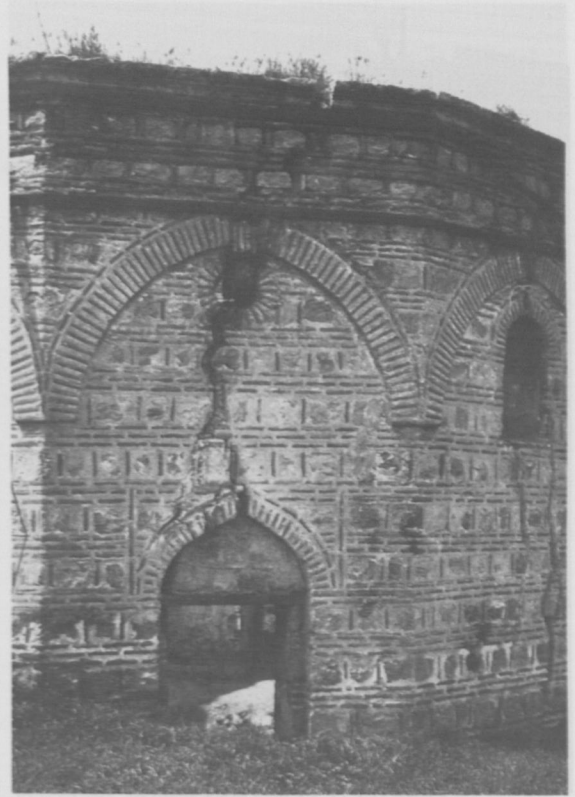


FOTO 21 - DOĞU CEPHESİ (H-J-K) (1997).



FOTO 22. KUZEY CEPHESİ (M-A) (1997).

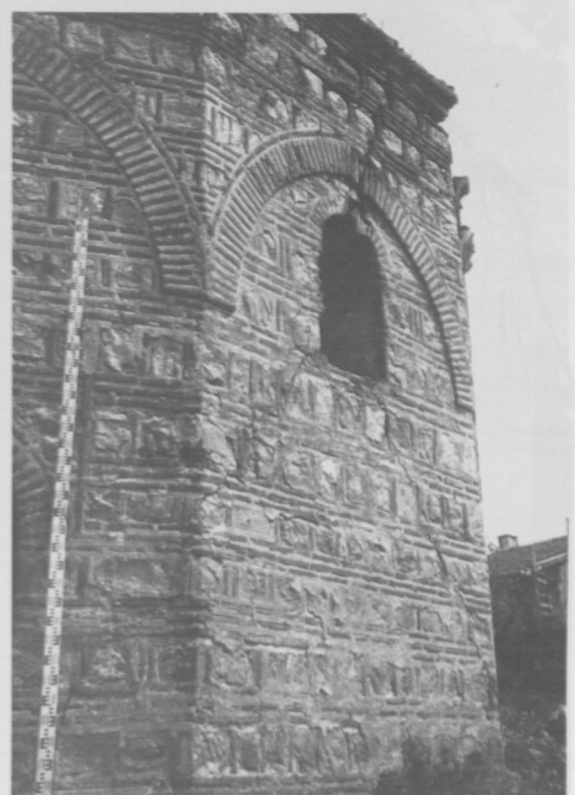


FOTO 23. KUZEY-DOĞU CEPHESİ (C-D) (1997).



FOTO 24. KUZEY CEPHESİ (B-C) (1992).



FOTO 25. DOĞU CEPHESİ (H-J) (1992).

238

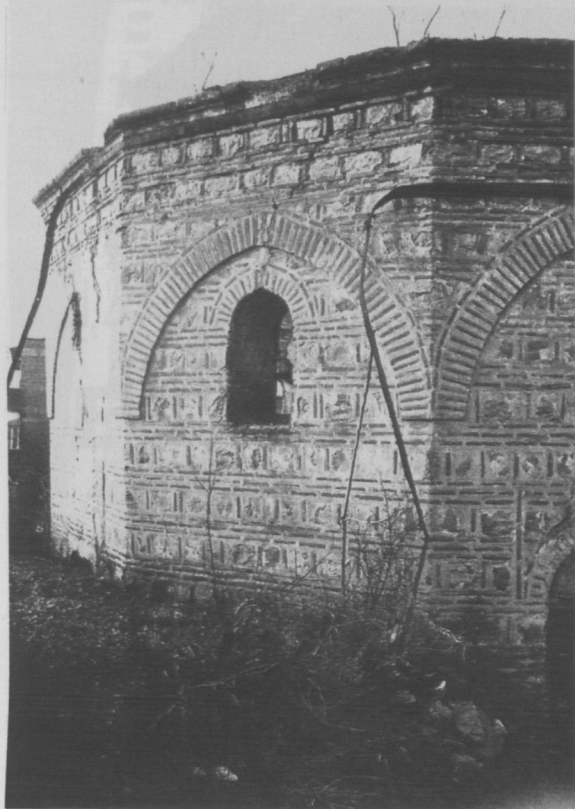


FOTO 26. GÜNEY-DOĞU CEPHESİ (G-H) (1992).

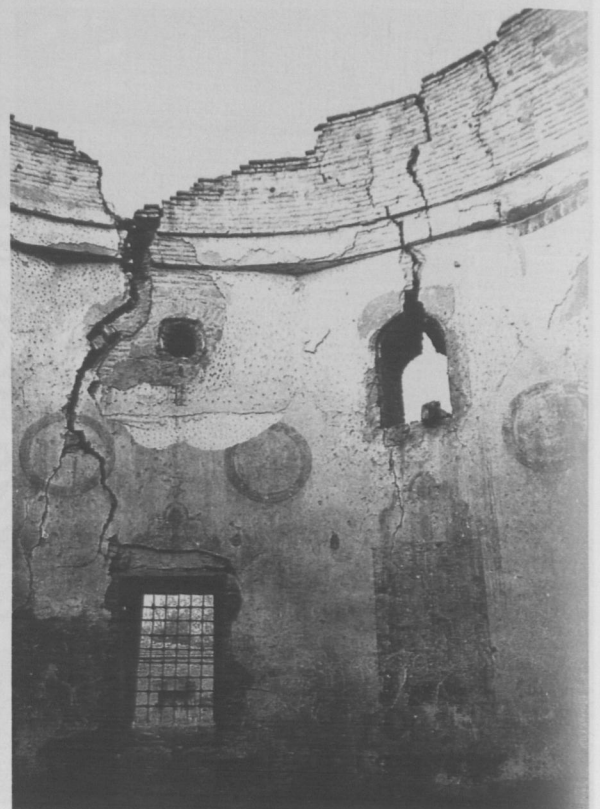


FOTO 27. İÇ GÖRÜNÜŞ (A-M-L) (1992).

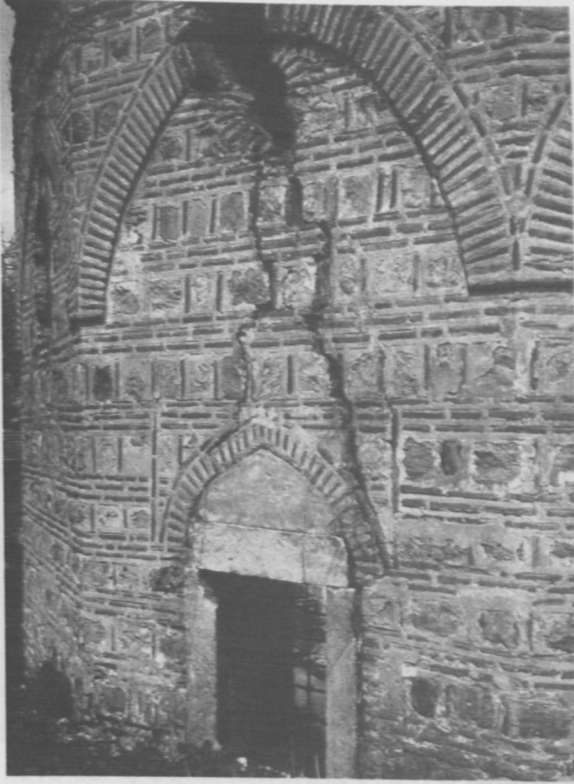


FOTO 28. DOĞU CEPHESİ (H-J) (1997).

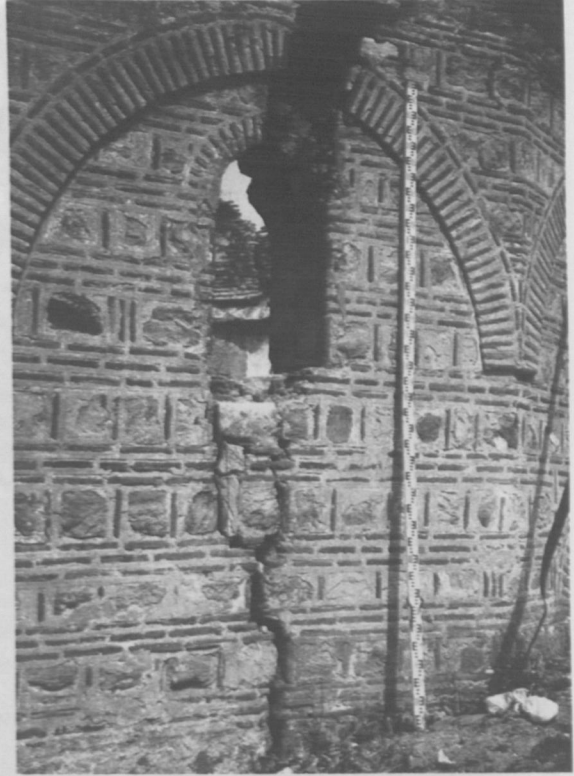


FOTO 29. KUZEY CEPHESİ (L-M) (1997).



FOTO 30. DOĞU CEPHESİ (H-J) (1976, V.G.M.).



240

FOTO 31. GÜNEY-DOĞU CEPHE PENCERESİ (G-H) (1977).



FOTO 32. GÜNEY-DOĞU CEPHESİ (G-H) (1977).



FOTO 33. İÇ GÖRÜNÜM (MİHRAP) (J-H-G-F) (1997).



FOTO 34. İÇ GÖRÜNÜM (KAPI) (1997) (C-B-A-M) (1997).



FOTO 35. İÇ GÖRÜNÜM (KALEM İŞİNDEN AYRINTI) (J-K) (1997).



FOTO 36. MİHRAP CEPHESİ İÇ GÖRÜNÜŞÜ (J-H-G-F-E) (1997).



FOTO 37. MİHRAP, GÖRÜNÜM (1997).



FOTO 38. İÇ GÖRÜNÜM (F-E-D) (1997).



FOTO 39. İÇ GÖRÜNÜM (A-M-L) (1997).



FOTO 40. KUBBE İÇ GÖRÜNÜMÜ (J-H-G-F) (1997).



FOTO 41. HAZİRE İÇİNDE 1246 H. TARİHLİ TABİB NİMETULLAH EFENDİ'YE AİT MEZAR TAŞI (MEZAR 2).



FOTO 42. 1180 H. TARİHLİ HÜSEYİN EFENDİ MEZAR TAŞI (MEZAR 1).



FOTO 43. DUA PENCERESİ İLE AYNI DÖNEMDE YAPILDIĞI DÜŞÜNÜLEN ALİYE HANIM MEZAR TAŞI (MEZAR 3).



FOTO 44. BİLİS, AHLAT ERZEN HATUN ŞEHZADE KÜMBETİ.

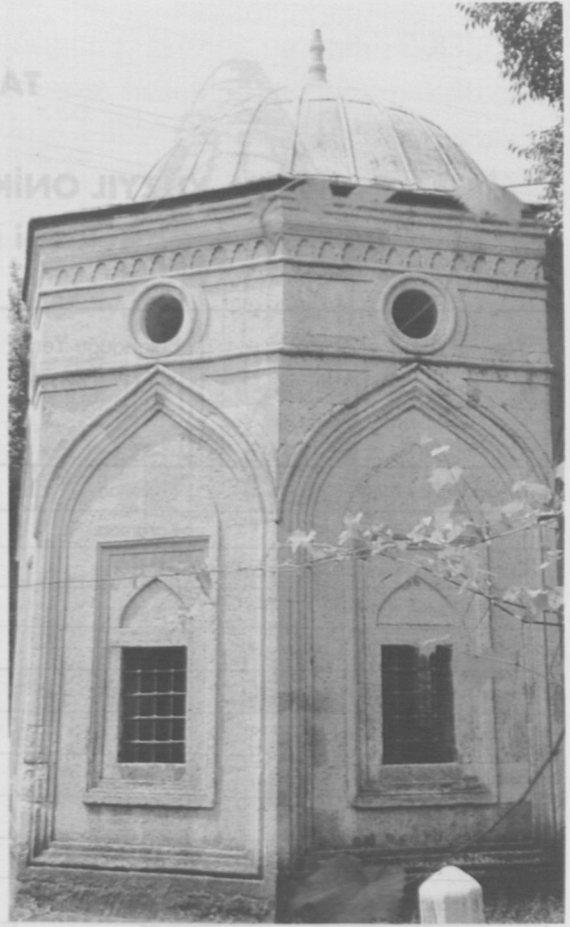


FOTO 45. EDİRNE DARÜLHADİS CAMİİ ŞEHZADE KÜMBETİ TÜRBESİ (2) (1997).

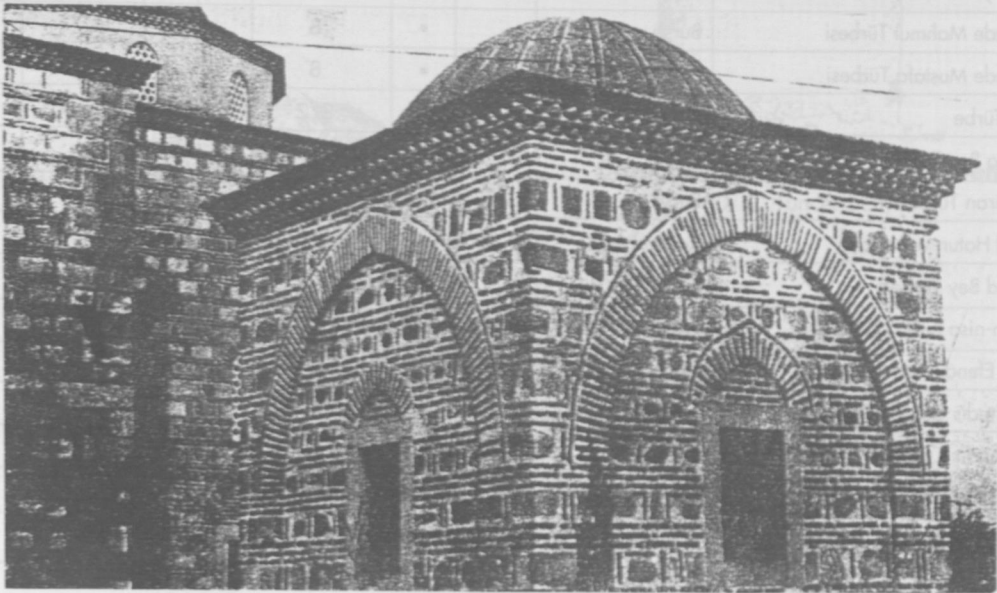


FOTO 46. BURSA, KARACABEY, BÜLBÜL HATUN VE KARDEŞİ AHMED BEY'İN TÜRBESİ (1986, Y. ÖTÜKEN V.D) (VAKIF ABİDELER VE ESKİ ESERLER, C. IV).

EK 1

TABLO

XIV-XV. YÜZYIL ONİKİGEN TÜRBİNE MİMARİSİ

Dış Duvar İnşa Tekniği (Tuğla/Taş+Dikine Tuğla)

Yapının Adı	Bulunduğu Yer	Yüz XIV	Yıl XV	Poligon/ Kat Adedi	Dış Duvar Örgü Düzeni (Tuğla/Taş+Dik Tuğla)				
					T	1/2	1/3	1/2+1	1/3+1
Aleaddin Bey Kümbeti	Karaman	•		12/2	•				
Emir Musa Türbesi	Karaman	•		12/2	•				
Erzen Hatun Kümbeti	Ahlat	•		12/2	•				
Halime Hatun Kümbeti	Gevaş	•		12/2	•				
Sarçalı Kümbet	Kayseri	•		12/2	•				
Akça Yuva (Zavzak)	Adilcevaz	•		12/2	•				
Ziyaeddin Bilgin Kümbeti	Bitlis	•		12/2	•				
Şehitlik Kümbeti	Bitlis		•	12/2	•				
Sarı Saltuk Kümbeti	İznik	•		4					•
Hayrettin Ali Paşa Kümbeti	İznik	•		4					•
Şeyh Kutbedin Türbesi	İznik		•	4					•
Abdal Mehmet Türbesi	Bursa		•	4					•
II. Murad ve Sultan Alaüddin Türbesi	Bursa		•	4		•			
Hatuniye Türbesi	Bursa		•	4				•	
Şehzade Mahmut Türbesi	Bursa		•	8		•			
Şehzade Mustafa Türbesi	Bursa		•	8		•			
Yeşil Türbe	Bursa		•	8/2		•			
Hamza Bey Türbesi	Bursa		•	8		•			
Karıştıran Türbesi	Bursa		•	4				•	
Bülbül Hatun ve Kardeşi	Karacabey		•						•
Ahmed Bey Türbesi									
Tacü'n-nisa Sultan Türbesi	İnegöl		•	6					•
Bican Efendi Türbesi	Gelibolu		•	4					•
Darülhadis Camii Türbe(1)	Edirne		•	6			•		
Darülhadis Camii Türbe (2)	Edirne		•	6		•			
Beylerbeyi Türbesi	Edirne		•	8		•			
TÜTÜNSÜZ BABA TÜRBESİ	EDİRNE		•	12/2					•

EK 2



Stupa,
Budist Anıt Mezar
(O. Aslanapa'dan)



Doğu Radkan Kümbeti
(O. Aslanapa'dan)



Kümbet-Ali
(O. Aslanapa'dan)



Damgan Cihil Duhteran Kümbeti
(O. C. Tuncer'den)



Harrekan Kümbeti
(O. C. Tuncer'den)



Fahrettin Razi Türbesi
(O. Aslanapa'dan)

EK 3

633 numaralı defterin 46. sayfa ve 21. sırasında kayıtlı Dedeâğaç Dimetoka'da kurulu "Umeradan Defterdar Tütünsüz Şemseddin Ahmed Bey bin Abdullah Vakfı"na ait 888 H. (1483 M.) tarihli Arapça vakfiyenin -ayet ve hadis ve duaları hariç- tercümesidir.

- 1 Hamd ve sena; ol Allah'a mahsustur ki, kudreti ile kâinatı halk ve Hazreti Ademi izzeti ile kuru balçıktan icad ve mezid-i rahmeti ile mümtaz ve ona türlü nimetlerini ikmal ve libas-ı mağfiretini iksa ve ilbas ve naim-i cennetini vaad ve bilmediği esmayı iradesi
- 5 ile talim ve refetiyle selâmet yollarını beyan buyurmuştur. Ve salât ve selâm enbiyanın ulusu ve halkın eşrefi bulunan efendimiz Hazreti Muhammedin ve âl ve ashab ve hulefa-i kiramının üzerine cihanda kumrular sayha ve güvercinler nevha ettikçe feyezân etsin. Maksada gelince Allahu zülcelâl hazretleri ilmin derece
- 10 ve meziyetini yükseltmiştir. Bu sebeple ilim eşref-i eşya olup vakfiyede yazılı âyet-i kerimenin mazmunu veçhiyle âlim câhil ile müsavi olamamıştır. Binaenaleyh akıl ve irfan sahibi ol kimsedir ki, bab-ı udvanı kapayıp, adil ve ihsan yoluna gitmiş ve emlâki yaşatmanın ve zeval ve helâkten korumanın yolunu ulemadan öğrenmiş ve
- 15 emlâkini teleften muhafaza için vakfetmiş ve günün birinde iflâs tehlikesinden korkarak ve kendisi için iki ecir husulünü umarak emlâki üzerinde tasarrufu evvelâ kendi nefsine, sonra akrabasına şart kılmıştır. (Bu kazıyyeyi müeyyid bir hadis-i şerif vakfiyede yazılıdır.) Dünya malını hukukullah'tan men'eden akli olmayan
- 20 ve onunla müfaharede bulunan, fehmi olmayandır. Dünya malı yok olmaya mail, süruru herhalde zâil, devleti yalancı himmeti helâk-âver, müjdeleri tahdid, ikbali ayn-ı idbâr ve bir geçit ki gayrı kâbil-i imar ve kârı, taat olmadıkça ayn-ı zarar ve hasardan ibaret bulunan bir ticaret mahallidir. Ne mutlu ol kimseye ki
- 25 emelini kasr ve amelini taatlara hasr ve bütün zamanlarında Cenab-ı Hak'tan hakkı ile ittika ve saatlerini Cenab-ı Hakk'a ibadet ve taatlara tahsis etmiş ve bu yolda bütün kudretiyle çalışmış ve vakfiyede yazılı ayet-i kerimenin mazmununa nazar-ı im'an ve ayn-ı basiretle bakmış ve Cenab-ı Hakk'a teveccühün ve ahbab ve yârândan

- 30 firakın bir emr-i mütehattim olduğunu bilmiş ve kabirler, birer
hapishane olup emvatın yevm-i arasatta hesaplarına bakılmak üzere
orada mahbus bulduklarını ve dünya ahiretin mezraası olup, ahiret
ehlinin ektiğini kaldıracığını ve ihsan ettiği gibi, ihsan
olunacağını ve vakfiyede yazılı ayet-i kerimenin mazmunu? veçhiyle
35 taktim ettiği sadakanın faziletine elbette nail olacağını idrâk
etmiş ve âkil-i gayrı gâfil o kimsedir ki amellerini ıslah ve
emellerini terk ve hayrat ve meberratın en güzel ve noksansızını
ihtiyar ve Cenab-ı Peygamberin “Kişinin hayatında bir dirhem
tasadduk etmesi mematında yüz dirhem tasadduk etmesinden hayır-
40 lıdır.” buyurduğu gibi hastalıktan evvel sıhhatinden ve ölümden
evvel hayatından istifade etmiştir. Bundan sonra; ümerai kiramın
mefhari, maali ve mehamidin mecmai, erbab-ı şerefın kıdvesi eshab-ı
ikbalin üsvesi, hayrat sahibi, meberratın inşa-kerdesi,
kurb ve taatın kaynağı, malik-i a'lâ hazretlerinin mezid-i avatfı
45 ile mümtaz bulunan Şemsüdevleti veddin Ahmed Bey bin Abdul-
lah, dünya ile iftihar eden zelil ve istikbar eden haklı olduğunu
ve kendisine güveneni mahzul ve talibinden i'raz ve i'azz?
edene ittiba' ettiğini bilince şu vakfın kendisinden suduru zamanına
kadar yed-i temellük ve taht-ı tasarrufunda kendine mahsus
50 mülkü bulunan şeyi mütesaddıkların ve Cenab-ı Hakk'a karz-ı hasen-
de bulunup, ta ecr-i kerime nâil olanların zümresinde bulunmağı
Tanrının fazlından umarak suleha-i ehl-i Kur'ana ve mezarının me-
salihine halis bir niyyet ve riyadan âri bir taviyyetle vakf ve
habs ve teşyid ve tesbil ve tesadduk ve te'bid etti. Mezbur vakfın
55 gallesi, bu iki cihete aşağıda beyan edileceği vecih üzere sarf
olunacaktır. O vakfettiği şey de: Dimetoka nahiyesinde kâin ve
mahallinde şöretinden dolayı tahditten müstağni bulunan Ahmed
Fakihlü ve nam-ı diğeri Acaköy karyesinin cümle hudut ve hukuk
ve merafıkı ve bütün tevabi' ve levahıkı ile ve umumi ve hususi
60 taraıkı ile birlikte tamamı. Vâkıf bu karyeyi vakf-ı sahih-i şer'i
ve habs-i sarih-i mer'i ve tasadduk-u müteber-i marzi ile vakf ve
habs ve tasadduk etti. Dünyanın sonuna kadar bey' ve şira ve
hibe ve temlik ve irs muameleleri mümkün olamaz. Vâkıf, bu vakfi-
nın tevliyetini ve üzerinde tasarrufu sağ oldukça kendi nefesine
65 şart kıldı. İsteddiği şekilde tasarruf edecek ve vefatından sonra,
evlâd-ı sulbiyesine sonra, neslen bade neslin ve fer'an gıbbe aslin
teakub ve tenasül eden evlâd-ı evlâd-ı sulbiyesinin aslahına
şart kıldı ve bunların inkırazından sonra, mezbur tevliyeti, utekası

70 içerisinden ihtidâ edenin yani İslâmiyeti kabul ve iman edenin aslahına, sonra onların batnen ba'de batnin ve karnen ba'de karnin tevâlüd ve tenâsül eden oğullarının aslahına şart kıldı ve bunlar da münkariz olur ise vaktin hâkimi ve zamanın valisinin mezbur tevliyyete salih ve emin bir kimseyi ihtiyar etmesini şart kıldı. Ve bu vakfına müteveli olan kimselere bu vakfın
 75 galledini zabt ve zay'anın? bütün mahsulünü cem' etmesini ve Cenabı Hakkın ihsan buyurduğu galleden mecmuunun öşrünü nefesine sarf etmesini şart ve bu öşürden baki kalandan Cuma günleri ile beraber her gün Kur'an-ı Azimin otuz cüzünden birer cüz okumaya devam eden beş nefer suleha-yı ehli Kur'ana şehri otuzar dirhem tayin
 80 etti. Şu şart ile ki; vâkıfın mezarı hangi mahal ve hangi belde bulunursa orada mezarının yanında toplanıp kiraatten evvel Peygamberimiz efendimiz hazretlerine yüz adet ve salavat-ı şerife ve kiraatten sonra kezalik yüz adet salavat-ı şerife getirip cümlesinin sevabını vâkıfın ruhuna hibe etmelerini şart kıldı. Ve
 85 kezalik her gün on iki adet ihlas-ı şerif okuyup sevabını Hazreti Rasulullahın ruh-u şerifelerine hediye etmek ve cüz okuyan efendiler geldiğinde mezarın kapısını açıp gittiklerinde kapamak ve sergisini sermek ve gece kandillerini yakmak şartıyla ehl-i Kuran ve erbab-ı salâhtan bir kimseye mezbur galleden şehri otuz dirhem
 90 tayin etti ve kezalik mezbur mezarın hasırına ve kandili ile beraber kandil yağına sarf edilmek üzere mezbur galleden şehri otuz dirhem ve rakabesine yani tamir ve termimine kezalik şehri otuz dirhem tayin etti ve müteveli, mürtezikadan artanı biriktirip onu zamanın suleha ve etkıyasından ve beldenin en zenginlerinden
 95 bir zata bir yed-i emine mühürlü olarak emaneten teslim etmesini şart kıldı tâ ki bu meblâğ zuhuru muhtemel olan bir arıza ve bir hadisenin zuhuru zamanı için bir ihtiyat akçesi ve bir hazırlık olup ol zamanda müteveli onu vezaif ve merammatın tetmim ve ikmaline ve mevkufün aleyhimin mesalih-i mühimmesine sarf ve harc
 100 ede. Bundan sonra muma ileyh vâkıf, ulema-i salihinin fahri ve fudalâ-i kâmilinin zuhri Amasyalı müderris Mevlâna Kasım efendiyi mezbur vakfına müteveli nasb ve mezbur vakfı ona teslim ve bütün umurunu tefviz ettikten sonra adem-i lüzum kaziyesi ile ihticac ederek mütevelinin mahzarında vakfından rücu' edip mütevelliden
 105 geri almak istedi. Bu suretle bâlâ-yı vakfiyyede tevki'i yazılı bulunan umdeti'l-ulema hakim-i şer'inin huzurunda mürafaa ve muhakeme oldular ve udul-i müslimin ve sikat-ı muvahhidinden sul-

tan imamı mevlâna Alâüddin ve Samsun kadısı mecmau'l-mehamid
 mevlâna Bedrüddin, mezbur vâkıfın merkum vakfı veçh-i meşru' ve
 110 tarik-i meşruh üzre vakf ve habs ettiğine ehlinden sudur eden dava
 ve istişhad-ı şer'iden sonra şehadet-i sahiha-i şeriyye ile şehadet
 ettiler ve bunların veçh-i muharrer ve sulub-u? mukarrer üzere şaha-
 detleri ve şehadete ehil bulunmaları hasebiyle şehadetleri mevki-i
 115 kabulde vaki olduğundan müşarün ileyh hâkim mezbur vakfın sıhhat
 ve lüzumuna hükm-ü sahih-i şer'i ve lüzum-u sarih-i mer'i ile hüküm
 etti. Bu suretle mezbur vakıf lâzım ve müseccel ve müttefekün aleyh
 bir vakıf oldu. Üzerine gelip geçen zaman ve evan onu tahkim ve
 tevsik edecek ve kavaidi tağyir ve tevaridi tebdil edilmeyecektir.
 Her kim iptal ve tebdiline ve şartlarından bir şartının tağyirine
 120 sa'y eder ve kayıtlarından bir kaydının tahvilini ve ihmâl ve tezyi-
 fini kasd eder ise, ister sultan ister kadı ister vezir ve her kim
 olursa olsun Tanrının gazabını kazanmış olup onun mekânı cehen-
 nemdir bu cehennem ne yaman bir mekandır ve böyle kimseler Tan-
 rının ve meleklerinin ve cümle nâsın lanetlerine müstehaktır her kim
 125 tebdil ederse günahı ancak ona raci ve Cenab-ı Hak semî' ve alimdir.
 Ve vâkıfın ecri erhamürrahim olan ve hüsn-ü amelde bulunanların
 ecrini zayı' kılmayan Cenab-ı Hakk'a aittir. Bundan sonra muma
 ileyh vâkıf, bu vakfın üzerinde istediği gibi tasarrufu kendi nefesine
 şart kıldığından tescil mütevellisini azletti. Bu vakıf ve şurut ve
 130 kuyudu ve tescili ve işhadı ve tahriri Hicri 888 senesi
 Cemazelahiresinin yirminci günü vaki oldu.

Tarafımdan terceme edildi. 14 Mart 1947.

Mütercim
 Ali Sami Yücesoy
 [imza]

Malzeme Analizi

Hazırlayan, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü

Sayı; B.16.0.AMG.4.34.00.00-727-352

Tarih; 28-07-1997

Trakya Üniversitesi Edirne Meslek Yüksek Okulu Müdürlüğü'nün 18.06.1997 tarih ve 100-3450 sayılı yazıları ile istenen Ağaçpazarı Caddesi Tütünsüz Baba Türbesi' nin malzeme analiz çalışmaları yapılmış olup sonuçlar aşağıya çıkarılmıştır;

ÖRNEKLERİN TANIMI :

ÖRNEK .1: 2.Orta Tabaka Sıva olarak adlandırılan pembe-kırmızı renkli, curufllu (kömür parçacıklı), üst yüzeyinde 2-3 mm. kalınlıkta, beyaz renkli sıva bulunan sağlam sıva örneğidir.

ÖRNEK . 2: 2. Orta tabaka olarak adlandırılan örnek 1 benzeri, fakat daha az kırıklı ve yüzeyinde örnek 1 'dekinden daha kalınca beyaz renkli sıva tabakası bulunan ve daha sağlamca sıva örneğidir.

ÖRNEK . 3: En Üst Kırmızı Harç (3) olarak adlandırılan örnek 1 benzeri, yüzeyinde örnek 2' dekine benzer beyaz sıva tabakası bulunan sağlamca sıva örneği.

ÖRNEK . 3a: En Üst (3) beyaz sıva olarak adlandırılan, örnek 3'ün yüzeyinde bulunan 2-3 mm kalınlıkta beyaz renkli ince sıva örneğidir.

ÖRNEK . 4: En Alt Tabaka Sıva olarak adlandırılan, fildişi-beyaz renkli, az agregalı, siyah curufllu sağlamca sıva tabakası örneğidir.

ÖRNEK . 5: Mihrap Alt olarak adlandırılan örnek 1 benzeri sıva örneği.

ÖRNEK . 6: En Üst Tabaka (3) olarak adlandırılan, pembe renkli, bol kırıklı, az curufllu, agregaları küçük, diğer örneklerin iki katı kalınlığında (~ 2 cm), üzerinde 2-4 mm. beyaz sıva bulunan, sağlam sıva örneğidir.

ÖRNEK . 7: En Alt (1) olarak adlandırılan örnek 6 benzeri sıva örneğidir.

KİMYASAL ANALİZLER :

Kalsinasyon, Asit Kaybı, Elek ve spot test analiz sonuçları;

Örnek No:	Kızdırma Kaybı %	Asit Kaybı %	Organik Mad.%	Nem %	Elek Analizi Sonucu Boyut Dağılımı (Elekte Kalan)					Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	CO ₃ ²⁻
					1000µ	500µ	250µ	125µ	125µ			
1	32	59	12	11	32.61	2.39	14.05	4.56	46.39	+++	-	-
2	35	50	10	9	31.65	3.34	15.58	5.70	43.72	++	-	-
2a	69	96	16	14	31.73	13.46	36.54	4.81	13.46	+++	-	-
3	29	50	8	9	30.10	6.04	30.45	5.95	27.46	+++	-	-
4	81	94	8.5	6	12.87	4.85	34.89	11.19	36.19	+++	-	-
5	32	55	13	12	35.86	2.86	13.95	5.34	41.99	+++	-	-
6	43	48	8.5	5	35.59	6.70	28.18	4.45	25.00	++	-	-
6a	67	90	13	8	26.47	9.31	38.24	6.37	19.61	++	-	-
7	34	54	9.5	7	36.95	7.23	35.16	5.03	15.64	++	-	-

PETROGRAFİK ANALİZLER :

A. ALT SIVALAR : Yapılan petrografik incelemelere göre horasan siva' ları iki gruba ayırmak mümkündür.

I. GRUP : 1, 2 ve 5 nolu örnekler; dağılgan, dayanımsız, tuğla kırığı ve tozu + kırık ile kireç karışımından ibarittir. Kırık özellikle 250 mikronluk elek üstünde yoğunlaşmaktadır. Mineral olarak kuvars çok az olup muhtemelen tuğladan gelmektedir.

II. GRUP : 3, 6 ve 7 nolu örnekler; genel olarak dayanımsız ve dağılgan olmalarına rağmen I. gruba nispeten daha sağlamdır. Agregalar kum yoğunluktadır. Bu durum iki grup arasındaki en önemli farkı oluşturur. Kum daha çok kuvars minerali (% 85-90) ve feldispat (ortoz) ile temsil edilmektedir. Agreganın % 70' ini oluşturan kumun dışında diğer grup örneklerde olduğu gibi kırık ve tuğla kırığı mevcuttur. Tuğla kırığının büyük çoğunluğu 125 mikronun (elek) altında kalan toz şeklindedir.

II.grup sivaların dolgu olarak kuvars kumu içermesi, I. grup sivalara nazaran daha dayanımlı olmasını sağlamıştır.

B. ÜST SIVALAR : Kireç siva olan 2 ve 6 nolu örneklerin üst sıvası ile 4 nolu sıvanın asitle reaksiyona girmeyen agregaların elek analizleri yapıldı, buna göre:

ÖRNEK. 2 ÜST : Çok az agrega ve mineral içermektedir. Yoğun kırıklı olup 125 mikron (elek) altı açık kahve rengi silikatlar mevcuttur.

ÖRNEK. 6 ÜST : 125 nolu eleğe kadar agrega çok az olup çoğunluğu kırık oluşturmaktadır. Az da olsa tuğla kırığı ve Kuvars var. 125 mikron altı parçacıklar koyu pembe renklidir.

ÖRNEK. 4 : Kırıkla birlikte özellikle 250 mikron elek üstünde yoğunlaşan agregaların çoğunluğunu kuvars oluşturmaktadır. Ayrıca çok az tuğla kırığı vardır. 125 mikron elek altı parçacıklar koyu kahve renklidir.

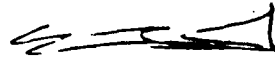
SONUÇLAR :

1. Bir Horasan Siva olan alt sivalarda bağlayıcı kireç oranı ağırlıkça % 30-40 arasındadır.
2. Horasan Sivaların 1, 2, 5 ile 3, 6, 7 nolu örnekler şeklinde grup oluşturduğu tesbit edilmiştir.
3. Birer kireç siva olan 4, 2 üst ve 6 üst nolu örneklerde kireç oranı ağırlıkça % 70-80 arasında olup herbirinin farklı üretim olduğu saptanmıştır.

Bilgilerinize arz ederiz.


Orhan Ayas
Kimya Müh.


Nimet Alkan
Kimya Müh.


Mehmet Ocakçı
Jeoloji Y. Müh.

ALİ KILCI*

**ERKEN OSMANLI (1299-1451)
BALDAKEN TÜRBELERİ**

Açık türbeler için Fransızca'dan dilimize geçen "baldaken" terimini kullanmak sanat tarihçilerde adet olmuştur. Kelimenin aslı İtalyanca Bağdat ipeği demek olan "baldacchino" kelimesinden türemiştir. "Avrupa hükümdarlarının tahtları üstündeki tahtalar ve kıymetli kumaşlardan yapılmış muhtelif şekillerdeki örtü ve gölgeliklere baldaken denildiği gibi kiliselerde altın üstünde direklerle tutturulan kubbe şeklinde, süslü mimari mahiyette ciborion (bargir) denen örtüler de birer baldakendir".² Aslında bu tarz türbelere baldaken yerine "açık türbe" denilmesini istemekle birlikte, üstü açık yapılmış türbelerle karıştırılabileceğinden bunu benimsemedik. Baldaken tarzı türbeler derken; çeşitli plan özellikleri gösteren, üst örtüsü ayak ve sütunlarla taşınan üstü kapalı, yanları açık türbeler kastedilmiştir. Baldaken tarzı türbelerin diğer türbelerden farkı yapının tasarım safhasında ve yapılışı sırasında dışı açık olarak düşünülmüş olmasıdır.

Baldaken tarzı türbelerin kaynağı hakkında kesin bir şey söylenemez. Bu yapı tarzı tarih boyu çeşitli kültürlerle ait değişik yapı türlerinde uygulanmıştır. Anadolu ve Kuzey Suriye'de görülen Roma devrine ait bir örneği Milas Gümüşkesen'de³ bulunan anıt mezarlar, kriptalı (cenazelik) baldaken türbelerle büyük benzerlikler gösterirler. İran ve çevresindeki Pers ve Sasanî ateşgedeleri ve yine Türk-İslam kültürü dışında olmakla birlikte bazı kiliselerdeki çan kulesi ve kiboryumların, baldaken türbelere etki yapması muhtemeldir.

Türkistan Türk-İslam mimarisinde Karahanlı devrine ait Karakul'da Şaburgan Ata Türbesi ve Samanilerden Abdullah bin Büreyda'nın Vekil Bazar'daki Türbesi gibi bazı uygulamalar bilinmekteyse de bunlar sınırlı sayıdaki temsilcilerdir. İslam dünyasında, Mısır'ın Assuan şehrinde Fatimilere ait IX. yüzyıldan kalma baldaken türbeler, kubbe kasnağındaki pencereleri ile tanıtacağımız türbelerden ayrılırlar.⁴

Baldaken tarzı Anadolu Türk mimarisinde Selçuklulardan başlayarak Osmanlı devri sonuna kadar türbe mimarisi dışında köşk mescit, ezanlık ve şadırvan gibi yapılarda uygulanmıştır. Konya

Mevlana Türbesi⁵ ve Bilecik Orhan Gazi Camisi⁶ gibi bazı eserlerde taşıyıcı eleman ve ana kuruluş olarak görülmektedir.

Bu tespitlerden sonra sonuç olarak, baldaken türbelerin Orta Asya'da Türkler tarafından bilinen bir yapı şekli olduğunu ve Anadolu'da da benzer uygulamalarını gördükten sonra türbelerde bu yapı tarzını severek kullandıklarını söylemek mümkündür.

Osmanlılar dışındaki diğer beylikler tarafından Anadolu'da 19 adet baldaken türbe yapılmıştır.

Osmanlı devri türbe mimarisinde baldaken tipi türbeler önemli yer işgal ederler. Anadolu'da ilk defa Beylikler devrinde görülmeye başladığı kabul edilen baldaken türbelerin en güzel örnekleri Osmanlı coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Türkiye topraklarında sayıları 100'ü bulan Osmanlı baldaken türbelerinden yurt dışında kalanların sayısı da hayli fazladır.⁷

Kitabeleri ve diğer belgelere göre kuruluşundan XV. yüzyıl ortalarına kadar geçen sürede Osmanlı ülkesinde 12 adet baldaken tarzı açık türbe yapıldığını belirledik. Plan, biçim ve şekillenişleri, mimari bölümleri ve elemanları, malzemeleri ve süslemeleri bakımından farklı özelliklerle karşımıza çıkan söz konusu baldaken tarzı türbeleri tanıtacağız.

* Arkeolog-Sanat Tarihi Uzmanı (Vakıflar Genel Müdürlüğü-ANKARA).

Reau Louis Dictionnaire Illustre D' Art et D'Archeologie, Paris, 1930, s. 4.

² C. Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, 1943, s. 166; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 2002 (8. Baskı), s. 71.

³ Behçet Ünsal, *Mimari Tarihi I*, İstanbul 1973 (ikinci Baskı), s. 528.

⁴ K.A.C. Creswell, *Müslim Architecture of Egypt I, Ikshids and Fatimids*, Oxford 1952 s. 134.

⁵ Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 299.

⁶ Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara 1977, s. 57.

⁷ Osmanlı Devri baldaken türbelerinin bir listesi verilen çalışmamız için bkz: Ali Kılıcı, XIV ve XV. Yüzyıllarda Anadolu Türk Mimarisinde Baldaken Tarzı Denen Türbeler, Ankara 1992 (A.Ü.Sos.Bil.Enst. basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 37.

I. GEBZE MALKOÇOĞLU MEHMET BEY TÜRBESİ

Gebze'de, Osman Yılmaz Mahallesi, Kızılay Caddesi üzerinde Çoban Mustafa Paşa Külliyesi yakınındaki Malkoçoğlu Mehmet Bey Türbesi oldukça değişikliğe uğramış bir yapıdır. Hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımız Malkoç bin Mehmet, akıncı beylerinden Malkoçoğlu Mustafa Beyin kendinden önce vefat etmiş oğlu olması muhtemeldir⁸.

Bir kenarı 6.20 m. ölçüsünde, kare planlı türbenin üst kısmı, günümüzde kubbe ile örtülüdür. Aslında türbenin piramidal bir külahla örtülü olduğu bilinmektedir⁹. Üst yapıyı taşıyan, dört köşedeki L planlı birer yığma ayak ile ayakların aralarında her cephenin ortasındaki birer sütun; yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Türbenin ayak ve duvarları almaşık teknikte; bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla ile örülmüştür. Yapının kubbesi ve kemerlerinde tuğla; sütun, silme ve başlıklarında devşirme malzeme kullanılmıştır. Kaidesi ve cenazeliği olmayan türbenin zeminde ayaklar birbirine alçak duvarlarla bağlanmış, sütunlar bu duvarların üzerine oturtulmuştur. İkişer kemerle dışa açılan her cepheden geniş tablalı sade sütun başlıkları ile ayakların ortasını dolaşan sade taş silmelerin üzerine oturan kemerler ahşap gergilerle desteklenmiştir. İçten pandantiflerle geçilen kubbe dıştan beton mozaikle kaplıdır.

Yapının şimdiki durumu ile ilk şekli arasında bazı farklar vardır. Eskiden her cephenin kemerlerin üstünden itibaren beş on sıralı tuğla örgü halinde yükseldikten sonra sade bir silme ile sınırlandırıldığı, üzerinin dıştan piramidal bir külah, içten kubbeye örtüldüğü bilinmektedir¹⁰.

Onarımı yarım kaldığından yapıyı planlanan piramidal külah ve türbe içinin düzenlemesi yapılamamıştır. Halen cephelerinin üst kısmı da almaşık düzenle bitmektedir.

Cephelerden birinde iki kemerin arasında yer alan türbenin kitabesi kaybolmuştur¹¹.

Türbenin kitabesi:

1 — قد نقل المرحوم المنفور من دارالفا
2 — الى دارالبا محمد بن ملقوج سنة سبع وثمانين وسبعمائة

Transkripsiyonu:

1-Kad intekale el-merhûm el-mağfûr min dâr'ül-fenâ

2-ilâ dâr'ül-bekâ Muhammed bin Malkoç sene seb'a ve semânîn ve seb'a mie.

Anlamı:

Merhum ve mağfur Malkoç oğlu Mehmed darı fenadan darı bekaya yediyüzseksen yılında göç etti.

Halil Edhem'in yayınladığı bu kitabeye göre Mehmed bin Malkoç'un 1385 yılında vefat ettiğini; kitabenin kenarındaki Rumca yazıdan da türbeyi "Stephanus tou Mastarios" Mastarios Usta isminde birinin yaptığını öğreniyoruz¹².

Türbenin 1920 yılına kadar ayakta iken, 1953 yıllarında artık iyice harap olduğu eski resimlerde görülmektedir. Türbenin 1970-1975 yıllarında gerçekleştirilen onarımında külahı yapılamamış ve ilk şekli kazandırılmamıştır¹³.

2. BURSA DEVLET HATUN TÜRBESİ

Devlet Hatun Türbesi, Yeşil Külliyesinin altında Meydancık Semtinde Hundikadın Sokağında, küçük bir park içinde yer alır. Çelebi Mehmed tarafından annesi olan Devlet Hatun için yaptırılmıştır¹⁴.

⁸ Semavi Eyice, "Malkoçoğlu Türbesi", TDV. İslam Ansiklopedisi, C.27, İstanbul, 2003, s.537.

⁹ E.Hakkı Ayverdi, İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, C.I, İstanbul, 1971, s.304.

¹⁰ H.Rıza Ergezen, "Malkoç Türbesi", Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni, 73 (Şubat-1948), s.15-17.

¹¹ Halil Edhem, "Gekbüze'de 787 Tarihli Bir Osmanlı Kitabesi", Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, No.40, Sene 7. Teşrin-i Evvel 1332, s.228.

¹² S. Eyice, agm., s.537.

¹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 41.02.01/3 nolu dosya.

¹⁴ E.Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Murat Devri, C.II, İstanbul, 1972, s.132; Hakkı Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara, 1992, s.60.

Ak Türbe diye de anılan, kare planlı piramidal külahlı bir yapıdır. 5.77x5.73m. Ebadındaki türbenin cenazeliği yoktur. Gövdesi ve çokgen kubbe kasnağı mermer kaplıdır. Kurşun kaplı piramidal bir külahla örtülüdür. Köşelerdeki kare ayaklar ve aralarındaki sütunlar sivri kemerlerle birleştirilmiştir. Her cephede kemerlerin oturduğu silmeler gövdeyi ikiye bölmektedir. Sütun başlıkları sade ve zariftir. Temiz bir işçiliğin eseri olan türbe gövdesi sade ve geniş bir silme ile sınırlanmıştır.

İçte baklavalarla geçilen kubbenin ortasında malakâri bir çiçek motifi bulunmaktadır. Kubbenin eteklerinde 48 dilimli helezoni bir ve süsleme yapılmıştır. İçi kireç sıvalıdır. Türbenin zemini tuğla döşemeli olup, ortasında yüksekçe bir kaide üzerinde yazı ile süslü mermer bir sanduka vardır. Sandukanın ayak taşında türbenin 1414 yılında yapıldığı yazılıdır¹⁵.

Devlet Hatun Sandukasındaki Kitabe:

a) Baş taşı dış yüzü:

- ۱- المومنون لا يموتون بل ينقلون من دار الفناء الى دار البقاء
- ۲- لالدنيا لولها بقاء ولوسطها عناء ولخرها فناء الدنيا مررعه الاخره
- ۳- لويقي ساكنها ماخرت مساكنها فان كنت لا تدري متى
- ۴- للموت فاعلم بئك لا تبقى الي لخر الدهر رؤي
- ۵- ان دلود عليه السلام راي على رأس قبر

b) Baş taşı iç yüzü:

- ۱- مكتوب فيه ملكت الف سنة وفتحت الف مدينه
- ۲- وهزمت الف جيس واقتضت الف بكرتم صرت الي مارني
- ۳- رايت الدهر مختلفا يدور لاحزنا بدوم ولا سرور شينت

c) Ayak taşı iç yüzü:

- ۱- بها الملوك فصورا فما بقى الملوك
- ۲- ولا القصور...
- ۳-
- ۴- بد لك جواهر الرمان فولخر

d) Ayak taşı dış yüzü:

- ۱- اعزة ثوالاحسان لمور بك بن ثورتش
- ۲- بك متي الله نراه بالرحمة والرصون وكماه
- ۳- حل المغزوه والخفران قد توفي هجريه
- ۴- النبي عليه السلام في لويل شهر ذي
- ۵- القعدة سنه خمس وستين وثمانمائه

Kitabenin Transkripsiyonu:

a. Baş ucunda:

1. Hazihi
2. Türbetü'-ş-şerifeti's-sefirati' 1-muhadderati
3. Sultân'ül-havâfin Devlet Hâtün
4. Ve hiye vâlidetü's-sultâni'l-a'zam sultan
5. Mehmed bin Bâyezîd Hân hallede mülkehü

b. Ayak ucunda:

1. Fî târihi şehri
2. Şevval li-seneti sitte aşerate
3. Ve semâni mie el-hicriye el-hilâliye

c. Sandukanın kuzey yüzünün yan kısmı:

Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm Allâhü lâ-ilâhe illâ hüve'l-hayyü'l-kayyûm lâ te'huzühü sinetün ve lâ nevm lehû mâ fi's-semâvâti ve mâ fi'l-ard.

d. Sandukanın güney yüzünün yan kısmı:

men ze'llezî yeşfe'u indehü illâ bi-iznih ya'le-mu mâ beyne eydihim ve mâ halfehüm ve lâ yuhîtüne bi-şey'in min 'ilmihî illâ bi-mâ şâe. Vesi'a kürsiyyuhü

e. Sandukanın kuzey yüzünün eğik kısmı:

's-semâvâti ve'l-arda ve lâ yeüdühü hıfzühümâ ve hüve'l-aliyyü'l-'azîm. Şehida'llâhü ennehü la ilahe illâ hüve ve'l-melâiketü

¹⁵ Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara, 2001, s.108. Ayrıca E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murat Devri*, C.11, İstanbul, 1972, s.132'de bazı farklı okuma ile kitabeyi yayınlamıştır.

f. Sandukanın güney yüzünün eğik kısmı:

ve ülü'l-ılmî kaimen bi-l'kıstı lâ ilahe illâ hüve'l-azîzü'l-hakîm inne'd-dîne 'inde'llâhî'l-İslâm. sadaka'llâhü'l-azîmu'l-kerîm.

Anlamı:

Bu şerefli, örtülü, namuslu, kadınların sultanı Devlet Hatunun türbesidir. Ki o, Bâyezid Han oğlu büyük sultan, Sultan Mehmed'in - mülkü devamlı olsun- annesidir. Tarih, hicri hilâli 816 yılının şevval ayıdır.

Bağışlayıcı ve merhamet edici olan Allah'ın adıyla. Allah, O'ndan başka Tanrı yoktur; O, Hayy'dir, Kayyumdur. Kendisine ne uyku gelir, ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katında kim şefaât edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir.... inden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür. Allah adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilah yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilah yoktur. Allah nezdinde hak din İslamdır. (Kur'an 2/255;3/18-19) Yüce ve kerim olan Allah doğru söylemiştir.¹⁶

Şimdiye kadar ara ara onarılmış olan Türbenin kubbe kasnağındaki mermer kaplamanın bir kısmı düşmüştür.

Yıldırım Bayezid'in eşi, Çelebi Mehmed'in annesi olan Devlet Hatun 1411 yılında ölmüştür¹⁷. Çelebi Mehmet 1413 yılında tahta geçince; Bursa'daki Yeşil Cami Külliyesi ile birlikte annesi Devlet Hatunun türbesini de yaptırmıştır.

Devlet Hatun Türbesinin müstakil bir vakfiyesi yoktur. Çelebi Mehmed'in Yeşil Manzumesi Vakfiyesi içinde buna da yer verilmiştir¹⁸. Uyumlu ölçüleri ve zarafetiyle baldaken türbeler arasında ayrı bir yer işgal eden Devlet Hatun Türbesi; zengin mermer işçiliği ve dilimli kubbe yönleriyle Yeşil Cami ile benzerlik gösterdiğinden, onun mimarı İvaz Paşanın bu türbeyi de yaptığı düşünülebilir¹⁹.

3. BURSA SARAYLILAR (CARIYELER) TÜRBESİ

Muradiye Semtinde II. Murad'ın yaptırdığı Külliyyede, caminin güney doğusunda, yol kenarında bulunan yapı Saraylılar veya Cariyeler Türbesi gibi isimlerle anılır. Kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

Türbe, bir kenarı 6.68 m. ölçüsünde kare planlı, piramidal külahlı bir yapıdır.

Türbenin ayak ve duvarları bir sıra düzgün kesme taş ve üç sıra tuğla ile almışık düzende, kasetleme tekniği ile örülmüştür. Türbenin köşelerindeki L planlı ayakların aralarına birer kare ayak daha eklenerek bunlar taş konsollara oturan sivri kemerlerle biri birine bağlanmıştır. Kemerlerin bulunduğu yüzey cepheye göre çökerilmiş, kemerler ahşap gergilerle desteklenmiştir. Türbenin üst kısmındaki sonucusu tepede bulunan üç sıra kirpi saçak dikkat çekici bir unsurdur.

Türbenin içinde prizmatik Türk üçgenleri ile geçilen piramidal bir külâh görülmektedir. İçte duvarları sıva kaplı, tuğla döşemeli türbede iki adet tuğla sanduka vardır.

Türbenin üstü eskiden çatı ile örtülü iken 1952-53 yıllarında yapılan onarımda sekizgen piramidal külâhı ortaya çıkarılmış üzeri kurşun taklidi beton mozaik yapılmıştır²⁰.

Türbede herhangi bir kitabe yoktur. Şimdiye kadar saraylı kadınlara ait olduğu kabul edile gelmiştir. Yapının 1414. tarihli Bursa Devlet Hatun Türbesi ile yanındaki Muradiye Camisine benzerliği sebebi ile 1426 tarihli cami birlikte yapılmış olmalıdır. Yapıyı malzemesi, duvar işçiliği ve kuruluş şekliyle XV. yüzyıl ortalarına tarihlemek uygun olacaktır²¹.

¹⁶ A. Tüfekçioğlu, a.g.e., s.109.

¹⁷ Mehmed Süreyya, Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? *Sicilli Osmani I*, (Baskıya hazırlayan Gültekin Oransay), Ankara, 1969 s.158.

¹⁸ Ayverdi, a.g.e., s.132; A. Gabriel, *Une Capitale Brousse-Bursa*, Paris, 1958, s.109.

¹⁹ Z. Sönmez, a.g.e., s.423, 451.

²⁰ Anonim, *Vakıflar ve Vakıf Hizmetlerimiz*, Ankara 1987, s.82.

²¹ Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992, s. 90; Albert Gabriel, *Une Capitale Turquie Brousse-Bursa*, Paris, 1958, s.128.

4. BURSA EBE HATUN TÜRBESİ

Muradiye Külliyesinde, Medresenin güney batısında Cem Sultan Türbesi ile yol arasında bahçesinde yer alan türbe Fatih sultan Mehmed'in ebesi için yaptırıldığı kabul edilir²².

Bir kenarı 4.46 m uzunluğunda kare planlı, kubbeli bir yapı olan türbe moloz taşla örülmüş basit bir kaideye sahiptir. Ayakları ve gövdesi iki sıra taş, üç sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Ayaklar sivri kemerlerle birleştirilmiş ahşap gergilerle desteklenmiştir. Üzeri kasnaksız bir kubbe ile örtülmüş kubbe 1952 yılında kurşun taklidi beton mozaikle kaplanmıştır²³. Türbenin içi kireç sıvalıdır. Kubbeye pandomentlerle geçilmiştir.

Türbe içindeki sanduka, baş ve ayak taşlarının iki yanına yassı birer mermer levha konarak yapılmıştır. Mezar taşı Zeyniye tarikati mensuplarının taşlarına benzemektedir²⁴. Yapıda herhangi bir süsleme yoktur. Mezarda veya türbenin herhangi bir yerinde kitabe yoktur.

Fatih Sultan Mehmed'in ebesine ait olduğu kabul edilen türbenin XV. yüzyıl ortalarına tarihlenmesi kabul görmüştür²⁵.

5. BURSA UMUR BEY TÜRBESİ

Namazgah Mahallesi, Umur Bey Camii haziresinde bulunan türbe Osmanlı komutanlarından Demirtaş oğlu Umur Bey için yapılmıştır.

Bir kenarı 4.60 m ölçüsünde kare planlı kubbeli bir yapıdır. Tamamen tuğla ile yapılmış türbe kesme taş basit bir kaide üzerinde yükselir. Türbede dört köşedeki kenarları hafif çıkıntılı ayaklar sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Kemerler ahşap gergilerle desteklenmiştir. Türbenin iç kısmı kireç ile sıvanmıştır. İki sıralı kirpi saçakla sona eren gövdenin üzeri pandoment geçişli bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe kurşun ile kaplanmıştır. Türbenin zemini taş olup ortada doğu-batı yönünde uzanan, betonla şekillendirilmiş bir kaide üzerinde sanduka bulunmakta olup mezarın baş ve ayak taşları yazı ile süslenmiştir. Kaidenin altında girişi doğu cephede olan kare planlı, beşik tonozlu bir cenazelik vardır. Merdivenli bir girişi metal bir kapakla kapatılan cenazelikte düzenli bir mezar yoktur.

Umur Bey kitabesine göre camiyi 1450 yılında yaptırmış; vakfiyesinin bir özetini de 460 yılında ölümünden önce camiye yazdırmıştır²⁶. Umur Beyin 1460 yılında vefat ettiği türbedeki mezar taşında yazılıdır. H. Baki Kunter, E.H.Ayverdi, Kazım Baykal, gibi pek çok yazar söz konusu kitabeleri yayınlamışlardır²⁷. Biz burada Abdülhamit Tüfekçioğlunun metnini esas aldık²⁸.

a) Baş taşı dış yüzü:

- ١- المؤمنون لا يموتون بل ينقلون من دار الفناء الى دار البقاء
- ٢- الدنيا لولها بقاء ولوسطها عناء ولآخرها فناء الدنيا مررعه الاخره
- ٣- لويقي ساكنها ماخرت مساكنها فان كنت لا تدري متى
- ٤- الموت فاعلم بانك لا تبقى الي اخر الدهر روي
- ٥- ان داود عليه السلام راي على رأس قبر

b) Baş taşı iç yüzü:

- ١- مكتوب فيه ملكت الف سنة وفتحت الف مدينه
- ٢- وهزمت الف جيش واقتضت الف بكرم صرت الى مارني
- ٣- رايت الدهر مختلفا يدور لاجزنا يوم ولا مرور شينت

c) Ayak taşı iç yüzü:

- ١- بها الملوك فصورا فما بقى الملوك
- ٢- ولا القصور....
- ٣-
- ٤- يد لك جواهر الرمان فولخر

d) Ayak taşı dış yüzü:

- ١- اعزة ثوالاحسان امور بك بن تمورتاش
- ٢- بك سقى الله ثراه بالرحمة والرصون وكماه
- ٣- حلل المغفرة والخزان قد توفي هجره
- ٤- النبي عليه السلام في لويل شهر ذي
- ٥- القعدة منه خمس وستين وثمانيه

²² Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, (2.Baskı) İstanbul, 1982, s.42.

²³ VGM. Arşivi 16.01 .Ol/ 4 nolu dosya.

²⁴ E.H. Ayverdi, a.g.e., s.153

²⁵ E.H. Ayverdi, a.g.e., s.153; Hakkı Önkol, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992, s.84.

²⁶ H.Baki Kunter, "Kitabelerimiz", *Vakıflar Dergisi II*, Ankara 1938 s.431-45.

²⁷ H. Baki Kunter, "Kitabelerimiz", V.D.II, Ankara, 1938, s.431-456; Kazım Baykal, a.g.e., 134; E. H. Ayverdi, a.g.e., s.344. ; A. Tüfekçioğlu, a.g.e., s. 31.

²⁸ A.Tüfekçioğlu, a.g.e., s. 31.

Transkripsiyonu:**a. Baş taşı dış yüzü:**

1.el-Mü'minûne lâ yemûtüne bel yunkalüne
min dâri'l-fenâi ilâ dâri'l-bekâi

2.ed-Dünyâ evvelühâ bekâün ve evsatuhâ
'anâün ve âhiruhâ fenâün ed-dünyâ mezra'atü'l-
âhirati

3.Lev bakkiye sâkinühâ mâ haribet mesâkinühâ
fe-in künte lâ tedrîi meta

4.'l-mevti fa'lem bi-enneke lâ tebkâ ilâ âhiri
'd-dehri ruviye

5.enne Dâvud 'aleyhi 's-selâm ra'â 'alâ ra'si
kabrin

b. Baştaşı iç yüzü:

1. Mektûbun fihi melektü elfe senetin ve
fetahtü elfe medînetin

2. ve hezemtü elfe ceysin veeftedidtü elfe
bikrin sümme sırtü ilâ mâ ruiye

3. Raeytü 'd-dehra muhtelifen yedûru lâ huz-
nen yedûmu ve lâ sürürün şeyyedet

c. Ayak Taşı iç yüzü

1 .bihâ'l-mülûkü kusûran fe-mâ bakite'l-
mülûkü

2.ve le'l-kusûr...

3...

4.bi-zâlike cevâhiru'z-zemâni fevâhiruhü

d. Ayak Taşı dış yüzü :

1.E'izzetün zül-ihsân Umûr Bey bin
Timûrtâş

2.Bey saka'llâhü serâhü bi'r-rahmeti ve'r-
rıdvân ve kesâhü

3.hule'l-mağfireti kad teveffâ hicriyyete .

4.'n-Nebiyi 'aleyhi's-selâm fi evâyili şehri
zî

5.'l-ka'de seneti hamsîn ve sittine ve semâni-
mâyeh.

Anlamı:

Mü'minler ölmezler, bilakis fâni âlemden
ebedi âleme göç ederler. Dünyanın evveli

ağlama, ortası sıkıntı, sonu da yok olmaktır. Dünya ahiretin tarlasıdır. Eğer dünyada oturanlar (yaşayanlar) bâki olsalardı (ölmeseydi), yerleri harab olmazdı. Eğer sen ölümün zamanı bilmesen de şunu bil ki, sen sonsuza kadar ebedi kalmazsın. Rivayet edilmiştir ki: Davud aleyhi's-selâm (selam üzerine olsun) bir kabrin başında şunların yazıldığını gördü: Bin sene hükümdarlık yaptım, bin tane memleket fethettim bin orduyu bozguna uğrattım, bin bakire kızı bozдум, sonra gördüğüm her şeye ulaştım. Gördüm ki zaman karışık dönüyor, ne keder devam ediyor ne de sevinç . Dünyada padişahlar saraylar yapmışlar, fakat sonuçta ne padişahlar kalmış ne de saraylar...

Timurtaşoğlu, izzet ve ihsan sahibi Umur Bey - Allah rahmeti ve rızası ile onun toprağını sulasın, mağfiret ve gufran elbiseleriyle onu giydirdin - Nebi aleyhi's-selâm 'ın hicretinin 865 yılının zi'l-ka'de ayının başlarında vefat etmiştir.

Umur Bey baldaken tarzı türbesini külliyeinin inşaatı sırasında 1454 yılında yaptırmış olmalıdır.

6. İZNIK YAKUP ÇELEBİ TÜRBESİ

Yakup Çelebi Zaviyesi yanındaki türbe, bir kenarı 6.48 m. ölçüsünde kare planlı kubbeli bir yapı olup kaidesi ve cenazeliği yoktur. Bir sıra kesme taş üç sıra tuğla kullanarak almasıık düzende yapılan türbede dört köşedeki L planlı ayaklar sivri kemerlerle biri birine bağlanmış, üzeri kasnaksız bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye pandantiflerle geçilmiştir. Kemerler demir gergilerle desteklenmiştir. Türbede bir mezar vardır.

Önceleri kemer aralarının dolu olduğu eski resimlerden görülmektedir. Bu duvarlardan üçü 1963, sonuncusu da 1992 onarımında kaldırılarak yapı özgün durumuna kavuşturulmuştur²⁹.

²⁹ Y.Ötügen-H.Acun-A.Durukan ve S.Pekak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C. IV, Ankara 1986, s.254, dipnot 10.

Yakup Çelebi İznik'te zaviye yaptırırken yanına kendisi için bir türbe yaptırmıştır³⁰. Her iki yapının inşa kitabesi olmadığından yapılaş tarihleri bilinmemektedir. Taht için kardeşi Yıldırım Bayezid tarafından 1389 yılında boğdurulan Yakup Çelebinin naaşı babası I. Murat'ın Bursa'daki türbesine defnedilmiştir³¹. İznik'teki türbe ise ona ait bir makam türbe veya başka birisinin defnedildiği bir yer olmalıdır. Bu bilgiler ışığında türbenin XIV. yüzyılın II. yarısına tarihlenmesi gerekir.

7. İZNIK SARI SALTUK TÜRBESİ

İznik; Lefke Kapısı dışındaki Türbe halk arasında "Üstü Açık Kümbeti" diye de anılmaktadır. Bir kenarı 6.50 m. ölçüsünde kare planlı, kubbeli bir yapı olup kaidesi ve cenazeliği yoktur. Türbe araları birer dikey tuğlalı bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla kullanılarak almaşık sistemle yapılmıştır. Yapıda köşelerde bulunan L planlı yığma ayaklar yuvarlak kemerlerle biri birine bağlanmış, kemerler ahşap gergilerle desteklenmiştir. Kubbeye içten pandantiflerle geçilmiştir. Türbe zemini taş döşemelidir, içinde sade bir taş sanduka vardır.

Eskiden üstü yıkık durumdaki türbe³² 1963 yılında onarılarak üstü kiremit kaplı, bir kubbe ile örtülmüştür³³. Ancak üstünün bir külah ile örtülü olması da muhtemeldir.

Herhangi bir kitabesi bulunmayan türbenin Sarı Saltuk'a ait olduğu söylenmektedir. Anadolu ve Rumeli'de efsanevi kişiliği ile meşhur olan Sarı Saltuk adına Bor, Rumeli ve Diyarbakır'da türbeler vardır³⁴. Onun mezarı bunlardan hangisinde olduğu bilinmemektedir. Mimari tarzına göre bu türbenin XIV. yüzyılda yapıldığını söylemek mümkündür.

8. AMASYA ŞEHZADELER TÜRBESİ

Günümüze ulaşamayan Şehzadeler Türbesi, Hacı İlyas Mahallesinde Yukarı Çarşıda iken, tahminen 1970 yıllarında yıkılmış idi.

Yapıyı eski bir resmi³⁵ ile Albert Gabriel tarafından yapılmış planına göre tanıyoruz³⁶. Bunlara göre türbe, bir kenarı 6.50 m. olan kare planlı, kubbeli yapı idi. Türbe yapımında düzgün kesme taş, kemer yüzlerinde mermer kullanılmıştır. Köşelerdeki zengin profilli ayaklar sivri kemerlerle birbirine bağlanarak üstü kiremit kaplı kubbe ile örtülmüştü. Her cephede geniş birer silme dolaşıyordu. Kemerler yuvarlak profilli konsollara oturuyordu. Türbenin kuzeyinde sembolik bir kapı vardı. Kapının iki yanı ve diğer cepheler parmaklıklarla kapatılmıştı.

Türbeye ait en eski bilgiyi veren Hüseyin Hüsameddin Efendi, türbenin 1896 Tarihinde Gürcü zâde Mehmed Bey tarafından tamir olduğundan sağlam halde olduğunu; içinde Çelebi Mehmed'in şehzadesi Kasım Çelebi'nin meffun olduğunu, buraya daha sonradan Süleyman Çelebinin oğulları Mehmed Şah Çelebi ve Mustafa Çelebi ile Sultan II. Bayezid'in oğlu Mehmed Çelebinin defnedildiğini yazmıştır³⁷. Türbe hakkında bilgi veren İsmail Hakkı Uzunçarşılı, yaklaşık aynı bilgilerin yanında burada mezarları olan Osmanlı Şehzadeleri hakkında bilgiler de vermiştir. Ona göre türbe içinde dört adet mezar olup, bunlar; Şehzade Ahmet'in torunu Mehmet Çelebi (ölümü: 825/1421), I. Mehmet'in oğlu Kasım (ölümü: 809/1406), Beyazid'in torunu Mehmet Şah'a (ölümü: 825/1421) ve türbeye daha sonra defnedilen Şehzade Ahmet'in oğlu Mustafa (919/1513) aittir. Türbede 1414 yılında Çelebi Mehmet

³⁰ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 289.

³¹ Semavi Eyice, "İznik", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, s.104.

³² A. Saım Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, I, s.60.

³³ Y. Ötügen-H. Acun-A. Durukan ve S. Pekak, *a.g.e.*, s. 21.

³⁴ VGM.Arşivi, 51.03.01/15 nolu dosya; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s.169; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.II, İstanbul, s.133.

³⁵ V.G.M. Abide Arşivi, 05.01.01/24 nolu dosya.

³⁶ Albert Gabriel, *Monument's Turcs D'Anatolie II*, Paris, 1934, s. 63, fig.44.

³⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi C.I*, İstanbul, 1327, s.202.

tarafından yaptırıldığını ve 1898 yılında onarıldığını gösteren iki kitabe vardı³⁸.

Tamir Kitabesinin tarih kısmı:

زفت انشاسته جوهره تاريخ ناميا

بک شرفند بولدی تمير مرقد شهزادگان

Sultan Kasım mezar kitabesi:

۱ - هنا تربة المصوم ۲ - السلطان ۳ - قاسم بن سلطان

۴ - محمد طاب ثراه - وجعل الجنة مثواه - قد استقل

۷ - في غرة شبان ۷ - سنة تسع وثمانماية

Tamir Kitabesinin tarih kısmı:

3. Zînet inşâsına cevherle târîh Nâmiyâ

4. Pek şerefmenâ bûldu ta'mîr-i merkad-ı şehzâdegân.

Çelebi Mehmed'in oğlu Sultan Kasım mezar kitabesi:

a. Baş taşının iç kısmı:

1. Hazâ türbeti ma 'sum

b. Baş taşının dış kısmı:

2. es-sultan 3. Kasım bin sultan 4. Mehmed tâbe serah

c. Ayak taşının iç tarafı:

5. ve ceale'el-cenneti me'vâ 6. eş-şehzâde

d. Ayak taşının dış tarafı:

7. Kad intekalet

8. fi gurra i şaban

9. sene tis'a ve semânimie

Anlamı:

Tamir Kitabesi:

Ey Nami, Şehzadeler Türbesinin tamiri, ziynetli yapısına özlü bir tarih koyarak pek şeref buldu.

Sultan Kasımın mezar Kitabesi:

Bu türbe çocukken ölen sultan Mehmed'in oğlu Kâsım - Allah mekanını cennet etsin-sekizyüzdokuz yılı şabanının başında (Ocak 1406) vefat etti. Bu bilgilere göre türbenin Çelebi Mehmet tarafından 1414 yılında yaptırılmış olduğu söylenebilir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü mimarlarından Hurşit Altuncu 12.1.1940 tarihli raporunda tür-

benin bir resmini vermiş, depremden sonra taşlarının kaydığını, zamanla çukurda kaldığını yazmıştır. 1969 yılında çok harap durumda olan türbe daha sonraları Amasya-Tokat yolu açılırken yıkılmıştır³⁹.

9. AMASYA HALKALI DEDE TÜRBESİ

Sarıbaş Mahallesi, Halkalı Sokakta, bir teras üstünde bulunan türbe; kare planlı kubbeli bir yapıdır. Kenarları 3.85x3.75 m. ölçüsündeki türbenin güney tarafı kapalıdır. Türbe ismini altındaki cenazeliğin kapak taşında bulunan demir halkadan almaktadır. Yıllardır yapılan sıva ve yağlı boya sebebi ile türbenin malzemesi hakkında bir şey söylemek mümkün olmamıştır. Türbenin güney tarafı bir duvarla kapatılmıştır.

³⁸ E. H. Ayverdi, a.g.e, s. 36; ayrıca İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Tokat, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet ve Kaza Merkezlerindeki Kitabeler I*, İstanbul, 1927, 1345, s. 135-138. *Mehmet Çelebi Mezar Kitabeleri*.

a. Baş taşının iç kısmındaki kitabe:

1. Hazâ türbeti

2. eş-şehzâde

3. eû.....lâle

b. Baş taşının dış kısmındaki kitabe:

1. selâfîn'il- âlem

2. el-ma'sûm es-sâid

3. Mehmed Çelebi ibni Murâd Hân

4. Nûr'ullâhi merkadehû.

c. Ayak taşının dış tarafı kitabe:

1. Fişehr-i Receb'il-mücerreb

2. Ü sene semân aşar ve tis'a mie

Sandukanın etrafında Farsça beyitler olduğunu Uzunçarşılı bildirmiştir.

Bu türbe şehzadealemlerin sultanı Murad hanın çocukken ölen oğlu. Mehmed Çelebi'ye aittir. Sekizyüzyoniyedir.

Mehmed Şah mezarı:

1. Sorarsın kimdir bu gonçe-i cân

2. Mehmed Şah bin Sultan Süleyman

3. Ki Darende'de virdi tatlu cânı

4. Gelib oldu Amasyada mihman

a. Baş taşının bir tarafı:

1. İrtehale'el-merhûm

b. Baş taşının diğer tarafı:

el-ma'sûm tâbe serâh ve ceale el-cenneti mesvah

c. Ayak taşı iç

Kad irtehale ravzati il-cenan ve'r-rıdvan

d. Ayak taşı dış:

Fi hâmis şehri Muharrem ül-haram sene hamse ısrûne ve semânimie

³⁹ V.G.M. Abide Arşivi, 05.01.01/24 nolu dosyada yıkılan türbeye ait olduğu bildirilen mezar taşı resimlerinin kaynaklardaki kitabe metinlerine benzememektedir.

Türbede L planlı ayaklar, konsollara oturan sivri kemerlerle birleştirilmiş, üzeri bir kubbe ile örtülmüştür. Geniş bir kare kasnağa oturan kubbesi beton mozaik kaplıdır. Kubbeye içte tromplarla geçilmiştir. Türbenin cenazeliğine girilememiştir⁴⁰.

Türbenin güneydeki duvarındaki inşa kitabesi ile üzeri yazılı yere gömülü tek parça mermer sandukadan başka mezarın baş ve ayak taşlarında da yazılar vardır⁴¹.

Türbe kitabesi:

انتقلت شاه روز ٩ بنت براق
بك في اواخر شهر شوال
لسنة تسع وسبعين وثمانماية

Kitabenin transkripsiyonu:

1. İntekalet Şährüz binti Burak
2. Bek fi evâhir-i şeh-r-i Şevvâl S.Liseneti tis'a ve seb'iyın ve semâni mie

Anlamı:

Sekizyüzyetmişdokuz yılı şevval ayının sonunda Burak Beyin kızı Şahrüz vefat etmiştir. (Mart 1475)

Türbedeki mezarın kitabesi:

قدارتحلت من دارالغر
ورالى دارالسرور شاه
روز بنت رئيس المسكر براق بك
ختم آخر شهر شوال بالظفر والاقبال لسنة
تسع وسبعين وثمانماية
هجريّة رسول عليه السلام

Kitabenin transkripsiyonu:

Türbedeki mezarın baş taşı dış yüzünde:

1. Kad irthealet min dâr'ul-gur..
2. ur ilâ dâr'us-surûr. Şâh

3. rûz binti reîs el-asâkir Burâk Bek

İç yüzü:

1. Hateme âhir-i şeh-r-i Şevval
2. Bi'l zafer ve'l-ikbâl lisene

Ayak taşı :

1. Tis'a ve seb'in ve semâni mie
2. Hicriye nebeviye Aleyh'is-selâm

Anlamı:

Asker reisi Burak beyin kızı Şahrüz Hatun 879 şevval sonunda vefat etmiştir./Mart 1475

Türbe halk tarafından Halkalı Dede diye isimlendirilmesine karşılık güney duvarında bulunan kitabede 1475 yılında vefat eden Burak Beyin kızı Şahrüz Hatunun türbesinin yapıldığı yazılıdır. Türbedeki mezarın Şadgeldi Paşanın torunlarından Sadi Beyin kızı Saru Hatuna ait olduğunu söyleyen araştırmacı vardır⁴².

10. MERZİFON KÜMBET HATUN TÜRBESİ

265

Merzifon Hava Şehitliği yanında yer alan 1943 yılında depremden yıkılan Kümbet Hatun Türbesinin günümüze sadece alt kısmının kalıntıları gelebilmiştir.

Halen türbe 1.00 m. yüksekliğinde dört ayak ile ortadaki tuğla kaide üzerine konmuş mermer bir sandukadan ibarettir⁴³. Türbenin ilk şeklini 1938 senesinde basılmış bir broşürdeki resim ve bilgilere göre tanıtmak mümkündür⁴⁴.

Buna göre türbe kare planlı, kubbeli türbe düzgün kesme taş ve tuğla kullanılarak alması düzende yapılmıştır. Sade bir kaideye sahip

⁴⁰ Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., s.196.

⁴¹ Kitabe metinleri için bkz.: Uzuncarsılı, a.g.e., s.120; E.H.Ayverdi, a.g.e., 32.

⁴² H. Hüsameddin, a.g.e., s.195.

⁴³ Türbeyi ilk defa Sadi Bayram IX. Tarih Kongresinde bir bildiri ile tanıtmıştır. Bkz.: S. Bayram, "Merzifon'da Bilinmeyen Bir Türbe 'Kümbet Hatun'", 9. Türk Tarih Kongresinden ayrı basım, Ankara, 1989, s. 1355-1361.

⁴⁴ Sadi Bayram, a.g.m., s.1356'dan Sehabeddin Uygun, Merzifon ilçesi, 1938.

türbe, köşelerdeki dört ayak sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Gövde ve kubbe kasnağı kirpi saçaklarla bitmekte idi. Kubbe kasnağını beyaz taşta yazılmış bir kitabe kuşağı dolaşmakta olup kubbe kiremit kaplı idi. Kemerler ahşap gergilerle desteklenmişti. Türbenin cenazeliğinin olup olmadığı bilinmemektedir

Halen türbeden kalan, üzerinde Kuran-ı Kerimden ayetler yazılı mermer sanduka dikdörtgen bir kaide üzerinde durmaktadır. Mezarın baş ve ayak taşları yoktur.

Türbeyi tarihlemeye yarayan bir kitabe bilinmemektedir. Halk arasında türbenin bir kadına ait olduğu rivayet edilmektedir. Kubbe kasnağında yazı kullanılması Selçuklu ve Beylikler Devri kümbetlerinde yaygın bir gelenektir⁴⁵. Sandukanın şekli ve yazı stili Amasya'da tanıttığımız türbelerdeki sandukalarla benzerlik göstermektedir. Bunlarla birlikte batı bölgelerinde tanıttığımız türbelerde çoklukla gördüğümüz almasıık örgüyü de göz önüne alarak; Osmanlı devrine ait türbeyi XV. yüzyıla tarihlemek mümkün olacaktır⁴⁶.

11. EDİRNE DARULHADİS TÜRBESİ

Edirne'de Türkoğlu Mahallesi, Germekapı Caddesine Darülhadis Camiinin güneyinde iki türbeden biri baldaken tarzındadır.

Sade bir kaideye oturan, altıgen planlı, kubbeli türbe kesme taş ve tuğla kullanılarak yapılmıştır. Kesme taş kaidede üzerinde yükselen ayaklar ve üst yapı bir sıra taş üç sıra tuğladan meydana gelen almasıık sistemle örülmüştür. Ayakları birleştiren tuğla kemerler basit profilli konsollara oturmakta, kemerler ahşap gergilerle desteklenmektedir. Gövde duvarları basit taş silmelerle bitmektedir. Türbenin üstü 1963 yılında yapılan onarım sırasında kurşun taklidi beton sıva ile kaplanmıştır⁴⁷. Kubbesi içten kireç sıvalıdır.

Halen türbede bir adet taş sanduka olup diğer mezarlar yapılmamıştır.

Kitabesi olmayan türbe hakkında tarihi kay-

naklardan bilgi edinilebilir. Türbenin Gurlitt tarafından çizilen planında iki adet mezar gösterilmiştir⁴⁸. Onarım sırasında ikinci mezar yapılmamıştır. Hakkı Ayverdi de Darülhadis Camisini anlatırken Bâdi Efendi ve Rifat Osman'a dayanarak bu türbede II. Murad'ın kızı Hafsa Sultan ve II. Mustafa'nın 1700M. Yılında vefat eden kızı Ümmü Gülsüm Sultanın yattığını söylemektedir⁴⁹. Türbede II. Murad'ın oğulları Hasan Çelebi, Orhan Çelebi ve kızı Hafsa Sultanın mezarları vardı⁵⁰.

Darülhadis Camisi II. Murad tarafından 1435M. Yılında yaptırılmıştır. Cami kitabesi ve türbede II. Murad'ın kızının mezarının olması bu türbenin XV. yüzyıl ilk yarısında cami ile birlikte yaptırılmış olabileceğini göstermektedir⁵¹.

12. TİRE RUM MEHMET PAŞA TÜRBESİ

Türbe, Tire'de Duatepe Mahallesi, Eşmeli Mustafa Sokakta bulunan Rum Mehmet Paşanın yaptırdığı Kestaneli Cami bahçesindeki yer almaktadır. Türbe yanındaki cami ile beraber Rum Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Türbe bir kenarı 3.45 m. uzunluğunda altıgen planlı, piramidal külahlı bir yapıdır. Esas malzemesi tuğla olan türbede ara ara moloz taş kullanılmıştır. Türbede altta uzanan kısa bir duvar üzerinde köşelerden yükselen moloz taş örgülü

⁴⁵ Türbelerin kasnağındaki yazı kuşakları hakkında bkz.: R. Hüseyin Ünal, "Az Tanınan Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri", V.D.XI, 1976, s. 143, dipnot: 59.

⁴⁶ Sadi Bayram, a.g.m., s. 1355-1356.

⁴⁷ VGM. Arşivi 22.01.Ol/18 no.lu dosya.

⁴⁸ Cornelius Gurlitt, "Die Bauten Adrianopels", *Orientalisches Archiv*, Band 1, (1910-1911), s. 53, fig.11.

⁴⁹ Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi C.II*, s.384, ancak Oktay Aslanapa bu türbede II. Murad'ın iki oğlunun gömülü olduğunu yazar, bkz.: "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişimi", *EDİRNE, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara, 1965, s.231.

⁵⁰ Oktay Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişimi", *EDİRNE, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan*, Ankara, 1965, s. 231; Oral Onur, *Edirne Türbeleri ve Evlâdı Fatihan*, Edirne 1994, s. 26.

⁵¹ Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952 s.210.

ayaklar, üstten ahşap gergi ile desteklenen sivri tuğla kemerlerle birleştirilmiştir. Kemerler ve üstleri ayaklara göre çökertilip kemer üstlerinden gövdeyi dolaşan menderesli bir silme ve kemer köşelerinde Kufi hatla istiflenmiş "Muhammed" yazılı birer tuğla süsleme yer alır. Tuğla külah gövdeye göre biraz küçük kalmaktadır. İçte kubbe köşelerdeki mukarnaslarla geçilmiştir. Türbenin zemini tuğla döşemedir. İçindeki mezarın iri ve sade baş ve ayak taşının yazıları işlenmemiştir. Türbenin yapım kitabesi yoktur.

Rum Mehmet Paşa Tire'de 1471/2 yılında yaptırdığı caminin yanına kendisi için bir türbe yaptırmıştır. Ancak İstanbul'da vefat edince, kendine yaptırdığı Tire'deki türbe unutulmuş olmalıdır ki Üsküdar'da yaptırdığı caminin bahçesine gömülmüştür. Buradaki türbenin daha sonra yapıldığı kabul edilmektedir⁵². Tire'deki türbede bulunan mezarın ise kime ait olduğu bilinmemektedir⁵³.

Bilinmeyen bir zamanda türbenin kemer araları tuğla dolguyla kapatılmış, 1992 yılında yapılan onarım sırasında bu dolgu kaldırılmıştır⁵⁴.

DEĞERLENDİRME

Erken Osmanlı baldaken türbelerin çoğunluğu kare planlı ve kübik gövdeli yapılardır. Ele aldığımız 12 türbeden 10 tanesi kübik gövdeli diğer ikisi altıgen prizma gövdelidir. Bunların üstü kasnaklı veya kasnaksız piramidal külah veya kubbeye örtülüdür.

Kare planlı baldaken türbeler üst yapılarıyla değerlendirildiğinde önce külahlı ve kubbeli diye iki ana guruba ayırmak mümkündür.

a. Kare planlı külahlı türbeler:

Bu guruba Bursa Devlet Hatun ve Saraylılar Türbesi ile Gebze Malkoçoğlu Türbesi girmektedir. Bu türbelerin diğer bir müşterek özelliği üst yapının sekiz ayakla taşınmasıdır. Bu üç türbede dört köşedeki L planlı ayakların aralarına birer sütun veya ayak daha konarak bunlar üstten kemerlerle birleştirilmiştir. Gebze Malkoçoğlu ve

Bursa Devlet Hatun türbelerinde aralarda sütun, Bursa Cariyeler Türbesinde ise ayak bulunmaktadır. Her üç türbenin üstünü örten piramidal külah; Devlet Hatun Türbesinde sekizgen bir kasnağa diğer ikisinde de gövdeye oturmaktadır.

b. Kare planlı kubbeli baldaken türbeler :

Bu guruptaki İznik Sarı Saltuk ve Yakub Çelebi, Amasya Halkalı Dede, Merzifon Kümbet Hatun türbelerinde L planlı; Bursa Ebe Hatun Türbesinde kare planlı, Bursa Umur Bey Türbesinde kareye yakın ayaklar vardır. Amasya Şehzadeler Türbesinde ayaklar çeşitli profillerle şekillenmiş, bu şekillenme türbe cephesine de yansımıştır. Sekizgen kasnaklı Merzifon Kümbet Hatun Türbesi hariç kare planlı türbelerin hepsinde de kubbe gövde üzerine oturtulmuştur. Amasya Halkalı Dede Türbesi yamaca yaslandığından güney cephesi bir duvarla kapatılmıştır.

Altıgen prizma gövdeli türbeler:

Altıgen prizma gövdeli türbelerden Edirne Darülhadis Camii yanındaki türbe kubbe, Tire Rum Mehmet Paşa Türbesi ise külahla örtülüdür.

Erken Osmanlı baldaken türbelerinde cenazelik ve kaide az görülen bölümlerdir. Amasya Halkalı Dede Türbesi ve Bursa Umur Bey Türbesinin birer cenazeliği vardır. Ele aldığımız türbelerde dikkat çekici bir kaide biçimlenişi yoktur.

Bu tip yapıların bütün cepheleri biri birine benzemektedir. Aslında bir yanı kapalı Amasya Halkalı Dede Türbesi hariç baldaken türbelerin bütün cepheleri tamamen açık olmasına rağmen Amasya Şehzadeler Türbesinin sembolik bir kapısı olup diğer cepheler parmaklıkla kapatılmıştı. Tire Rum Mehmet Paşa Türbesi ve İznik Yakub Çelebi Türbesinde sonradan duvarla kapatılan kemer araları onarım sırasında açılmıştır.

⁵² E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, C.IV, İstanbul 1973 s. 860.

⁵³ Hakkı Önkol, *Tire Türbeleri*, Ankara 1991, s.84.

⁵⁴ VGM. Arşivi 35.16.01/8 no.lu dosya.

Erken Osmanlı baldaken türbelerinden kubbelilerin üst örtüleri tek cidarlıdır. Külahlılar ise içte kubbe, dışta külahlı olmak üzere çift cidarlıdır. Ancak Bursa Cariyeler Türbesi tek cidarlı olup külah içten ve dıştan aynı şekilde görülür. Kare planlı kubbeli türbelerde, trompla geçilen Amasya Halkalı Dede Türbesi hariç; geçiş elemanı olarak pandantif kullanılmıştır Külahlı türbelerde ise Türk üçgeni ve baklava görülmektedir. Altıgen planlı iki türbeden birinde mukarnas, diğerinde sade bir geçiş vardır.

Malzeme olarak yöresine göre kesme taş, moloz taş, tuğla ve az miktarda devşirme taş kullanılmıştır. Bu malzemeler teker teker veya birlikte kullanılmıştır. Bursa Umur Bey Türbesi tuğla gövdelidir. Bursa Devlet Hatun Türbesi mermer kaplıdır. Bursa Cariyeler Türbesi ve İznik Sarı Saltuk Türbesinde tuğla hatıllar arasındaki taşların aralarına dikey tuğlalar konarak kasetlenmiştir. Bursa Cariyeler Türbesinin her cephesinde kemerlerin üstüne ve almaşık örgü aralarında kirpi saçakların kullanılması farklı bir uygulamadır. İznik Sarı Saltuk ve Yakup Çelebi türbeleri ile Gebze Malkoçoğlu Türbesi ve Bursa Ebe Hatun Türbesinin cephelerinde gövdenin üstü, Merzifon Kümbet Hatun Türbesinde gövde ve kasnak kirpi saçakla bitmektedir. Almaşık düzendeki Edirne Şehzadeler Türbesi sade bir taş silme ile, Bursa Devlet Hatun Türbesinin kubbe kasnağı ve gövdesi, Amasya Şehzadeler Türbesinin gövdesi yuvarlak profilli silme ile bitmektedir. Bursa Devlet Hatun ve Umur Bey Türbeleri kurşun, İznik Yakup Çelebi türbesi kiremit kaplıdır. Bazılarının üstü eskiden kurşun kaplıyken yakın zamanlarda yapılan onarımlarda kurşun taklidi beton mozaikle kaplanmıştır.

Baldaken türbeler süslemeye çok az yer verilmiş sade yapılarıdır. Esasen Osmanlı

mimarisinde lüzumsuz süslemelere yer verilmediğinden bu yapılardaki zarif biçimleniş ayrı bir süslemeyi gerektirmemiştir. Bu nedenle çini ve ahşapla yapılmış süslemeleri göremeyiz. Almaşık örgü düzenlemeleri, çeşitli silmeler başlıca süsleme öğeleridir. Bursa Devlet Hatun Türbesi mermer işçiliği, kubbe içindeki malakâri bitkisel süsleme, baklava ve helezoni dilimleri ile dikkat çeker. Tire Rum Mehmet Paşa Türbesinde tuğla ile yapılmış meander şeridi ve kufi yazı panoları önemli süsleme unsurudur. Bursa Umur Bey Türbesi mezar taşlarındaki yazılar ayrıca hat sanatı yönüyle de önem kazanmaktadır.

Gebze Malkoçoğlu ve Amasya Şehzadeler Türbesi yapım kitabelerine, Bursa Devlet Hatun ve Umur bey Türbeleri mezar taşı kitabelerine göre, Edirne Şehzadeler Türbesi ve Tire Rum Mehmet Paşa Türbesini yandaki camilerin kitabelerine göre tarihliyoruz. İznik Yakup Çelebi ve Sarı Saltuk Türbeleri, Bursa Ebe Hatun ve Saraylılar Türbeleri ile Merzifon Kümbet Hatun Türbesi kitabesi olmadığından tarihi kaynaklar ve mimari üsluplarına göre tarihlenir.

Erken Osmanlı baldaken türbelerinden Gebze Malkoçoğlu Türbesini Mastarios Stefanos isimli bir ustanın yaptığını kitabesinden öğreniyoruz. Bursa Devlet Hatun Türbesini İvaz Paşanın yaptığını sanıyoruz.

Ele aldığımız türbelerin altısı kadınlara, altısı erkeklere aittir. Yine bunların altısı Osmanlı hanedanı, üçü devlet adamları ve diğer üç tanesi halk için önemli kişiler için yapılmıştır.

Erken Osmanlı baldaken türbeleri Osmanlı türbe mimarisinin gerçekten zarif ve güzel örneklerini teşkil ederler. Sonraki devirlerde de yine aynı olgunlukla yapılmış uygulamalarla bu gelenek günümüzde tercih edilen türbe biçimi olmaya devam etmektedir.



Resim: 1 Milas Gümüşkesen anıt mezarı. (B. Erat)



Resim: 2 Gebze Malkaçoğlu Mehmet Bey Türbesi. (V.G.M. Arşivi)



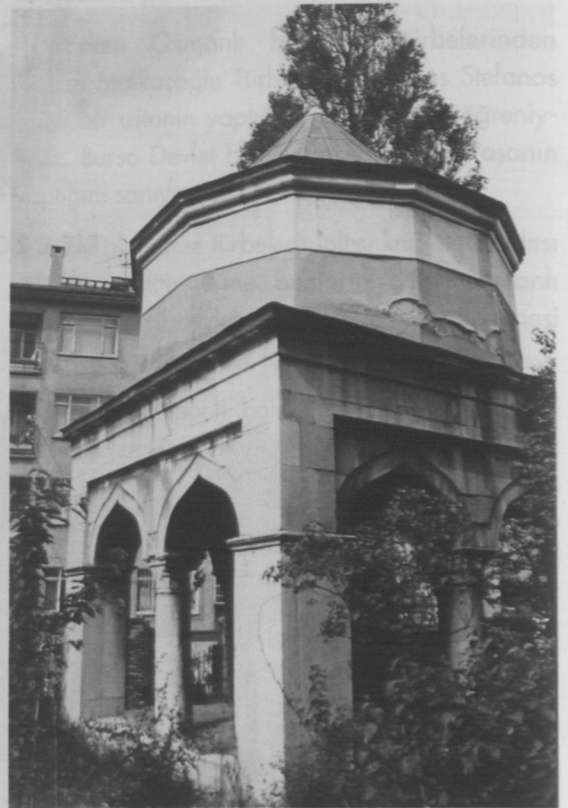
Resim: 3 Gebze Malkaçoğlu Mehmet Bey Türbesi. (V.G.M. Arşivi)



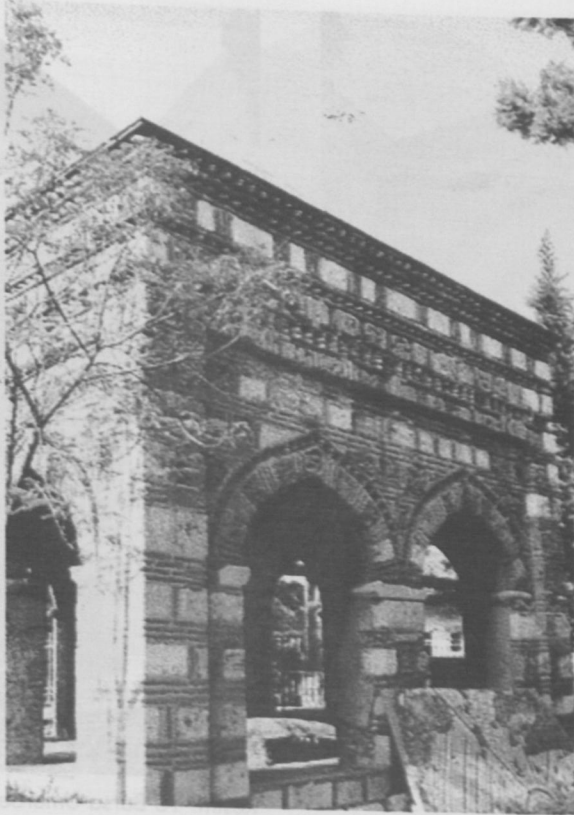
Resim: 4 Gebze Malkaçoğlu Mehmet Bey Türbesi.



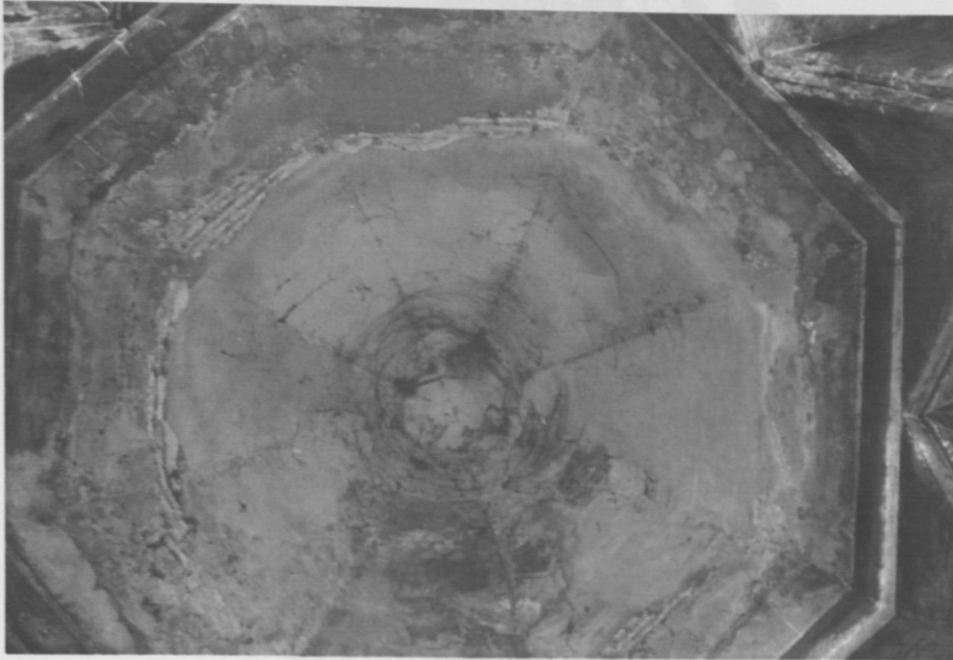
Resim: 5 Bursa Devlet Hatun Türbesi. (V.G.M. Arşivi)



Resim: 6 Bursa Devlet Hatun Türbesi.



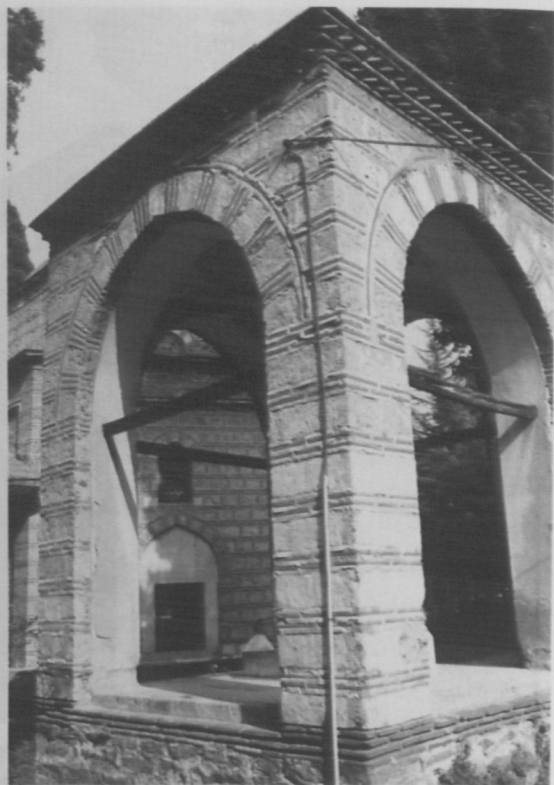
Resim: 7 Bursa Saraylılar (Cariyeler) Türbesi.



Resim: 8 Bursa Saraylılar (Cariyeler) Türbesi.



Resim: 9 Bursa Ebe Hatun Türbesi.



Resim: 10 Bursa Umurbey Türbesi.



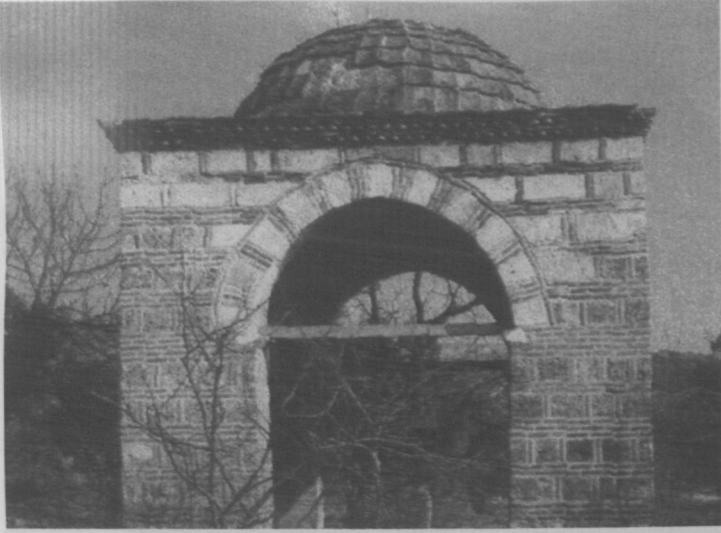
Resim: 11 Bursa Umurbey Türbesi Mesartaşı. (V.G.M. Arşivi)



Resim:12 İznik Yakup Çelebi Türbesi.



Resim:13 İznik Sarısaltuk Türbesi. (A.S.Ülgen'den)



Resim:14 İznik Sarısaltuk Türbesi.



Resim:16 Amasya Halkalı Dede Türbesi.



Resim:15 Amasya Şehzadeler Türbesi. (V.G.M. Arşivi)



Resim:18 Edirne Darülhadis Türbesi.



Resim:17 Merzifon Kümbet Hatun Türbesi.



Resim:19 Tire Rum Mehmetpaşa Türbesi. (V.G.M. Arşivi)



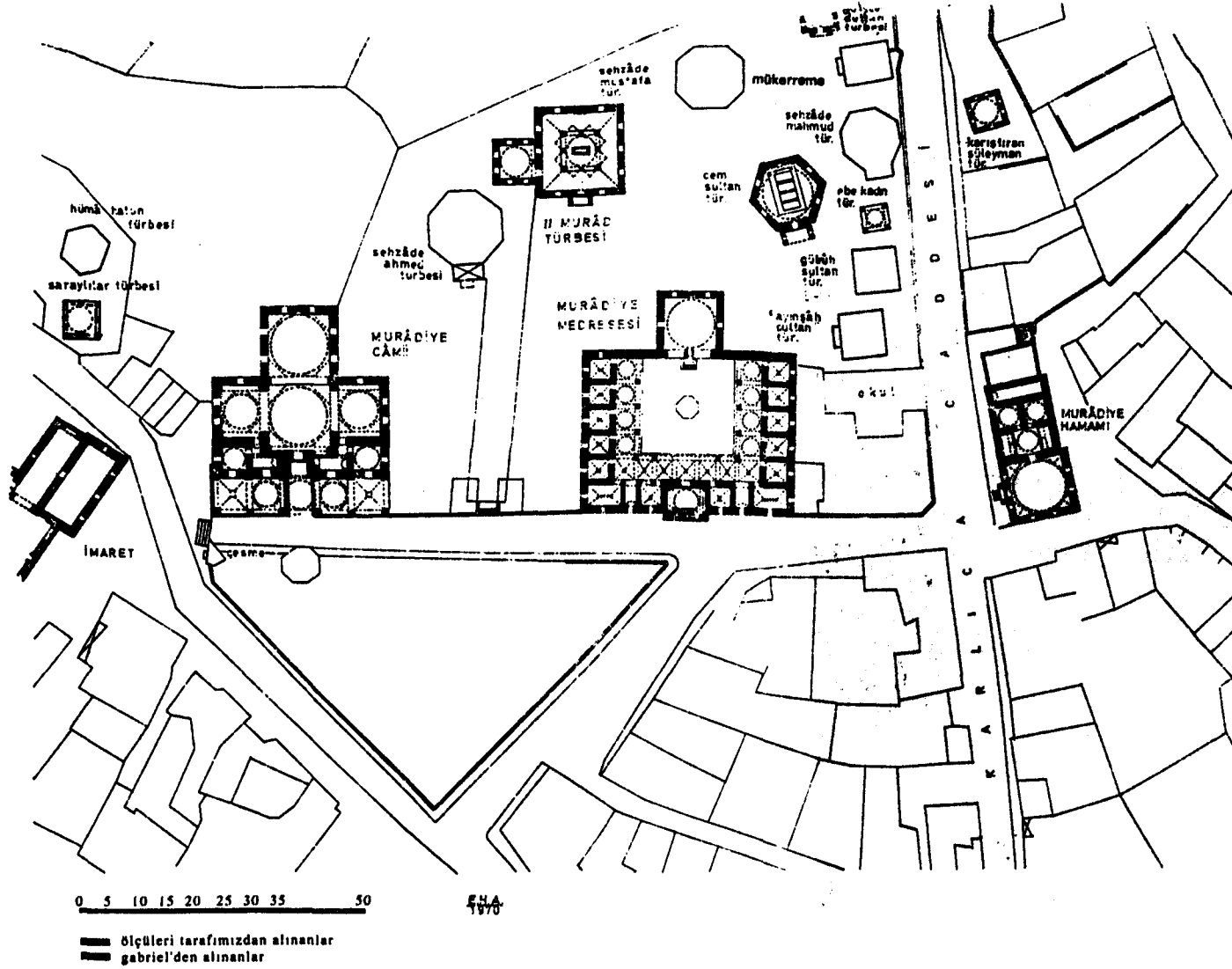
Resim:20 Tire Rum Mehmetpaşa Türbesi.



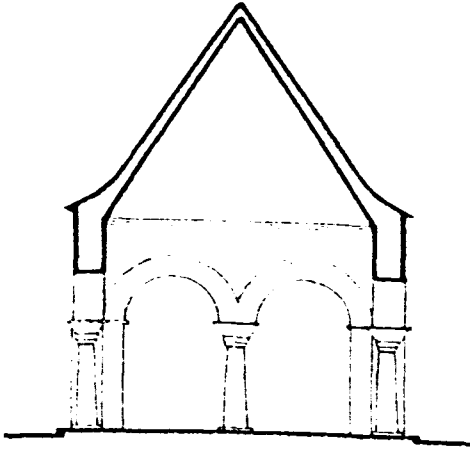
Resim: 21 Tire Rum Mehmetpaşa Türbesi. 1995



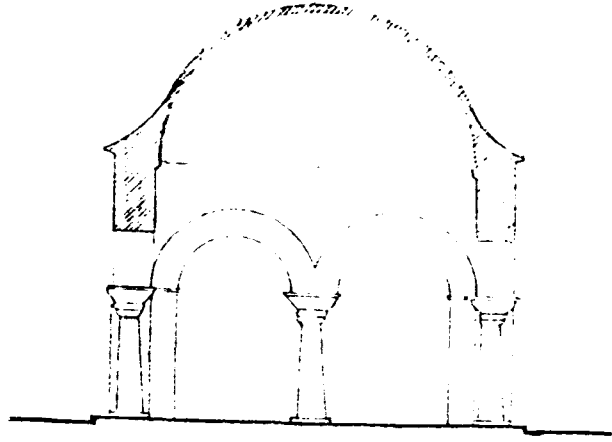
Şekil: 1 Erken Osmanlı Baldaken türbeleri haritası.



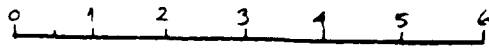
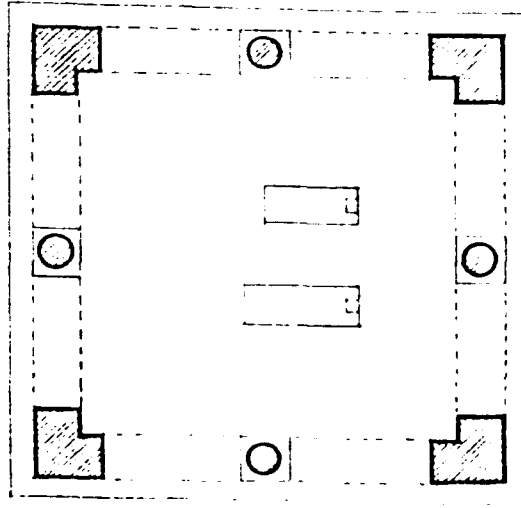
Şekil: 2 Bursa Muradiye Külliyesindeki Baldaken Türbeler (Ayverdi'den)



c- Orijinal Kesit
(E. H. Ayverdi'den)

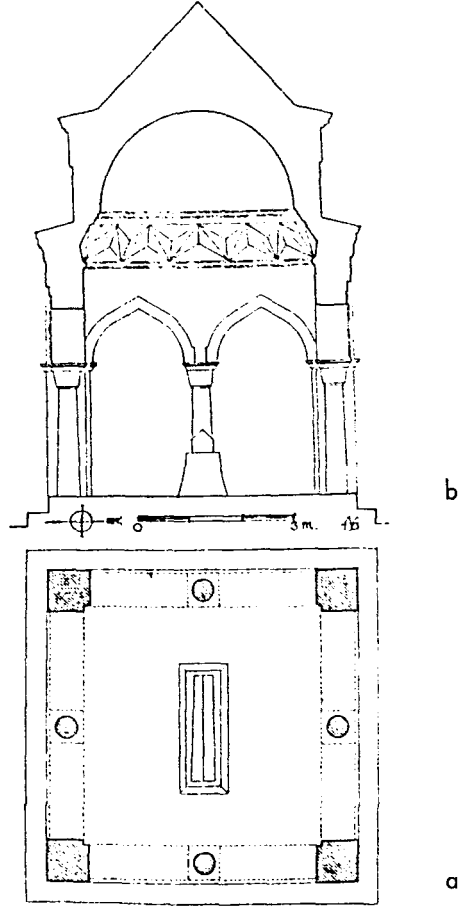


b- Mevcut Durum Kesiti

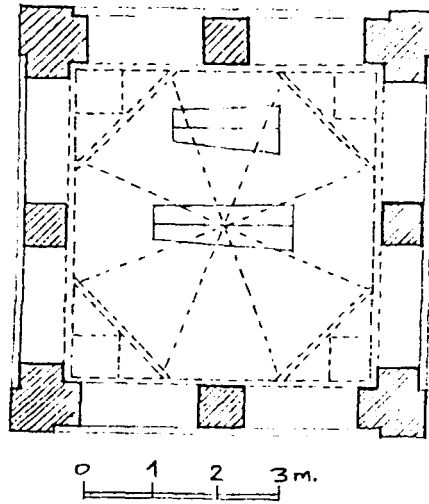


m

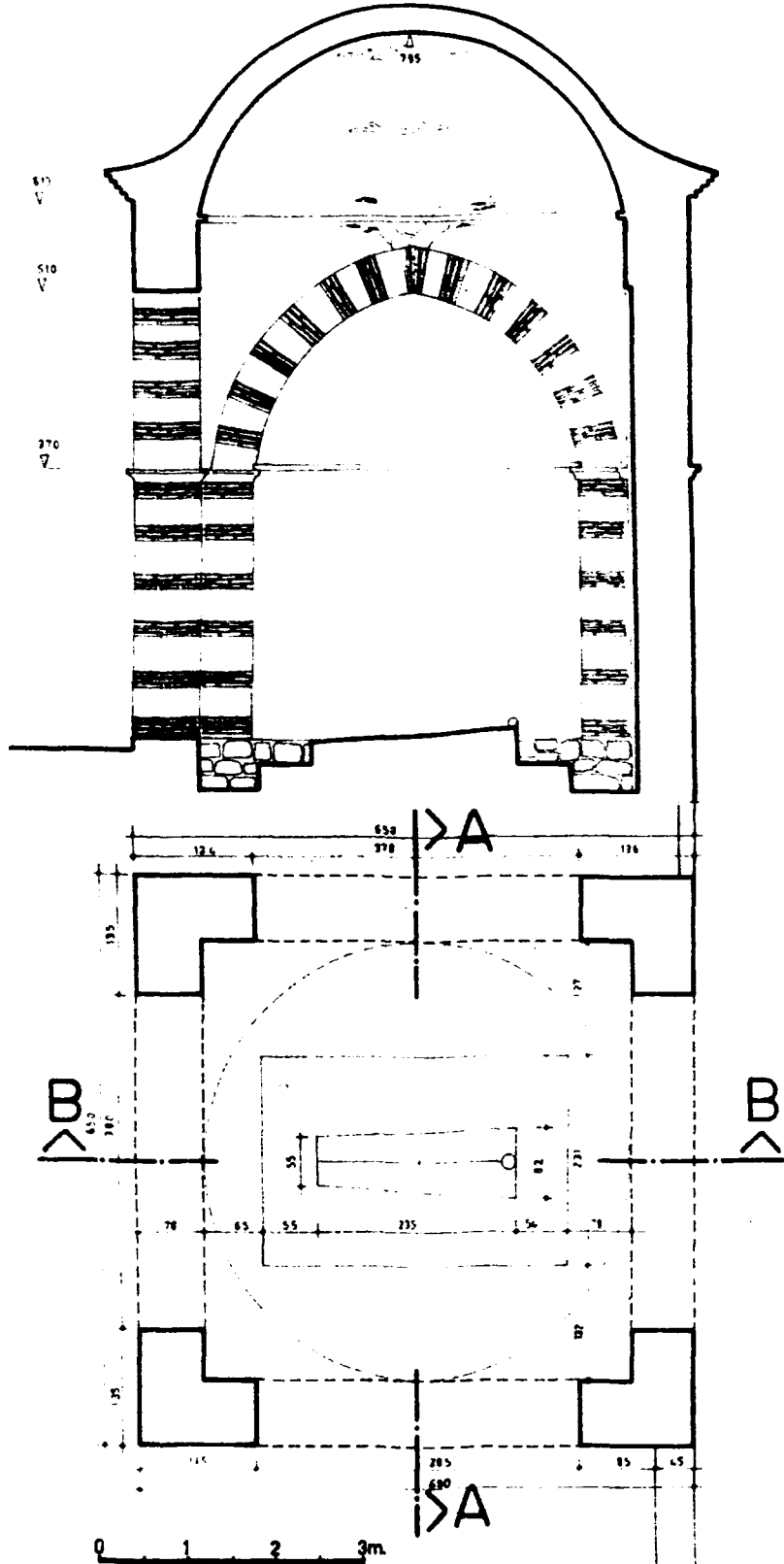
Şekil: 3 Gebze Malkoçoğlu Türbesi.



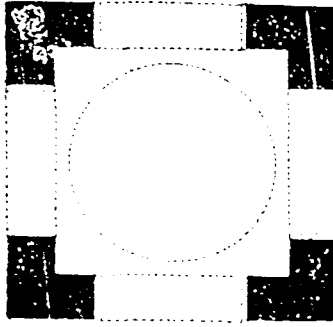
Şekil 4: Bursa, Devlet Hatun Türbesi (A. Gabriel'den)



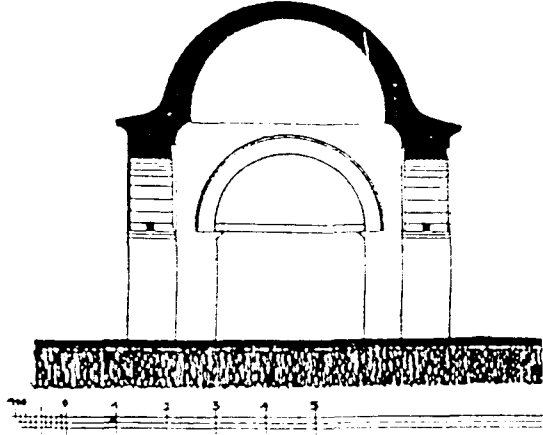
Şekil 5: Bursa Saraylılar Türbesi (Gabrielden)



Şekil 8 : İznik Yakup Çelebi Türbesi (VGMA'dan)

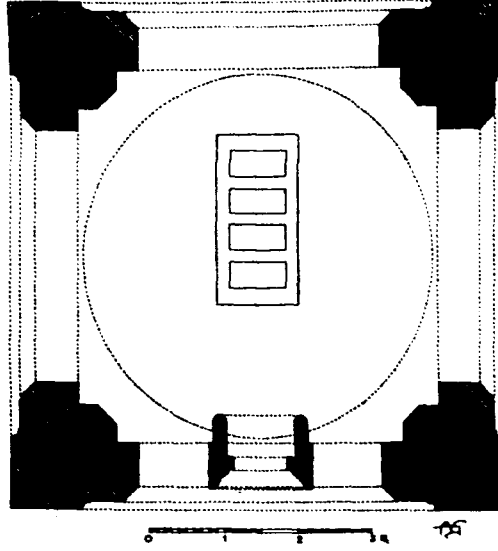


a. plan

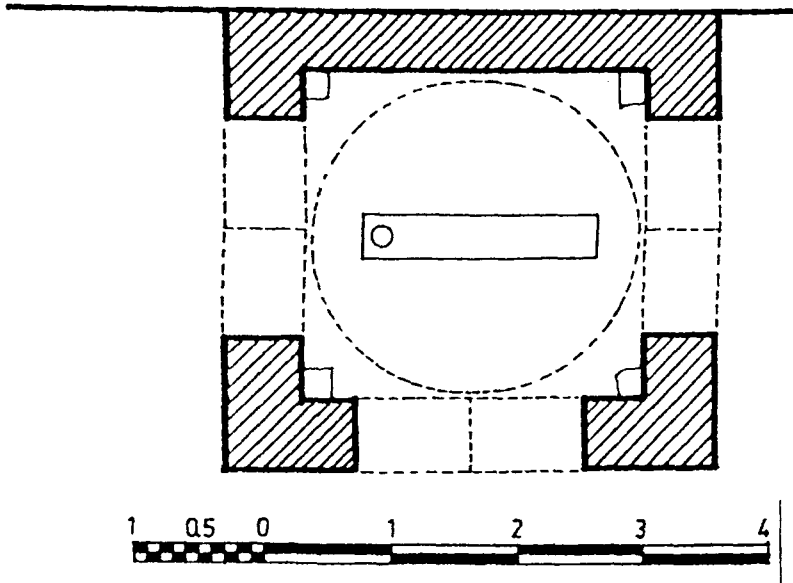


b. kesit

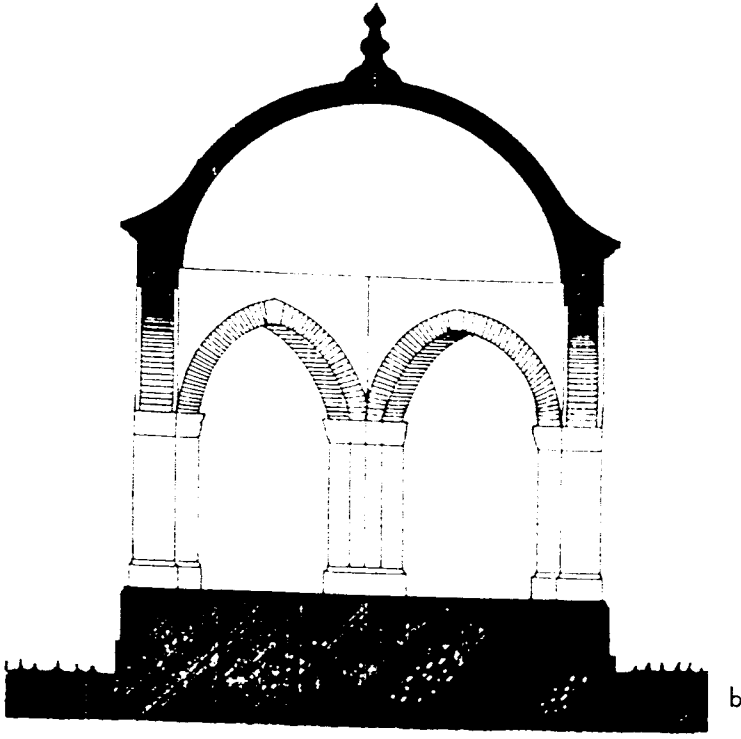
Şekil: 9 İznik, Sarı Saltık Türbesi (Ülgen'den)



Şekil 10: Amasya, Şehzadeler Türbesi (Gabriel'den)

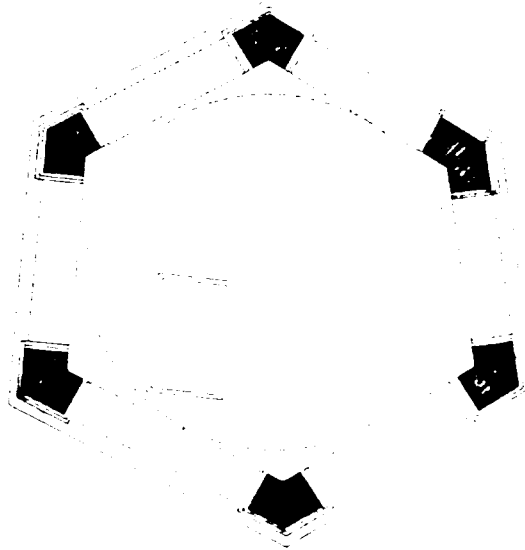


Şekil: 11 Amasya, Halkalı Dede Türbesi (H. Binler'den)



Şek. 12

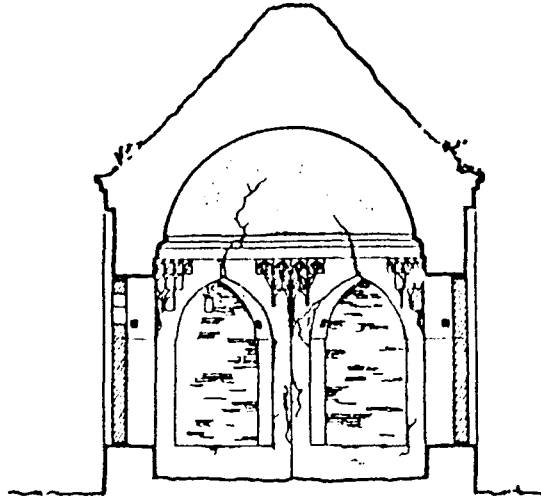
KESİT



PLAN

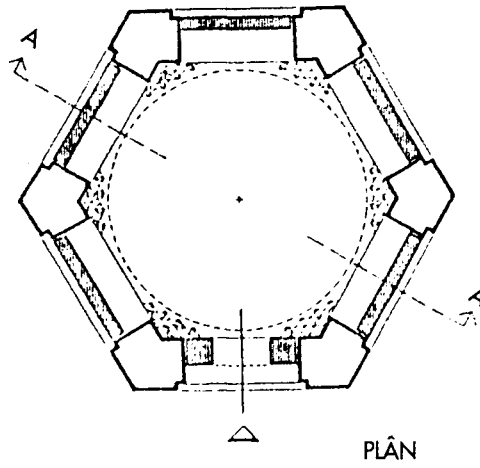


Şekil: 13 Edirne, Darülhadis Camii Türbesi (H. Akmaydalı'dan).



A - A KESİTİ b

286



PLÂN

a

Şekil 14: Tire, Rum Mehmed Paşa Türbesi
(O. C. Tuncer'den).

ADİL ÖZME*

RUHA (URFA)'DA BİR GRUP ŞEHİRİÇİ HANI

O smanlı Dönemi'nde şehiriçi hanları, genellikle kare, kareye yakın dikdörtgen veya arsa durumuna göre asimetrik plana sahip, bir veya iki avlulu yapılardır. Hem hayvanların, hem de insanların barınması açısından, Selçuklu Dönemi kervansaraylarına benzer fonksiyonları yanında, sadece depo ve bürolardan oluşan şehir hanları da bulunmaktadır. Ayrıca belli türdeki ticaretin yapıldığı bazı hanlar, ticaret türüne göre "İpek Hanı", "Koza Hanı", "Pirinç Hanı" gibi adlarla anılmaktadır¹.

Urfa hanlarının büyük çoğunluğu, bugün de ticari aktivitelerini devam ettirmektedir. Bir kısmı da tamamen terk edilmiştir. Adeta çöplük haline getirilen bu yapılarda röleve çıkarılması ve fotoğraf çekilmesi güçtür. Ayrıca, büyük çoğunluğu özel mülkiyet elinde olan yapılarda bilinçsizce yapılan onarımlar da, orijinal durumlarının bozulmasına neden olmuştur. Bütün bu güçlüklerle karşın, gün geçtikçe doğa ve insan tahribatıyla yok olmaya yüz tutan bu yapıların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması için, yapıların korumaya alınması ve ayrıntılı olarak tanıtılması zorunlu hale gelmiştir. Hanlar ilk defa tarafımızdan ayrıntılı olarak incelenmiş, tamamının röleveleri çıkarılmış, restitüsyonları yapılmış ve bilim dünyasına sunulmuştur².

Tarihi dokusunu günümüze kadar taşıyabilen Urfa hakkında bilgi veren çok sayıda yayın olmasına karşın³, bu yayınlarda hanlardan bahsedilmemiş olması, ya da sadece isimlerinin geçmesi düşündürücüdür. 1649 tarihinde Urfa'ya gelen Evliya Çelebi, kentte "... çarşı içinde Yetmiş Hanı kargir yapıdır. Büyük Han olup İbrahim Halil Nehri içinden geçer. Hacı İbrahim Hanı, Samsad Kapısı Hanı, Bey Kapısı Hanı, Bey Kapısı dışında Sebil Hanı..." olduğunu söylemektedir⁴. Urfa hanları hakkında en detaylı bilgiyi veren çalışma, Cihat Kürkcüoğlu tarafından hazırlanmıştır. *Şanlıurfa Ticaret Yapıları* isimli doktora seminer çalışmasında, bugün ayakta olan hanlar kısaca tanıtılırken, mevcut olmayan hanların da isimleri ve yerleri belirtilmiştir⁵. Hanları da kapsayan diğer bir araştırma ise, Mehmet Alper tarafından hazırlanan *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk İslam*

Mimarisindeki Yeri ve Önemi isimli doktora tezidir⁶. Urfa'nın tarihi kent dokusuna yönelik olarak hazırlanan doktora tezinde, "Hanlar" başlığı altında yalnızca altı han çok kısa olarak tanıtılmaktadır. Ancak bu çalışmada, bazı hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin, sağlam ve okunabilir durumdaki Şark İşhanı'nın kitabesinin silik olduğu için okunamadığı; sağlam ve okunabilir durumdaki, Hacı Kamil Hanı'nın kitabesinin de olmadığı belirtilmektedir. Ancak yapının portalinde kitabesi yer almaktadır. Cihat Kürkcüoğlu tarafından hazırlanan *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Süsleme* adlı doktora tezinde, Urfa'daki İslam Dönemi eserlerinin süslemeleri ele alınırken, hanlardaki süsleme unsurlarına da yer verilmiştir⁷. Araştırmamız sırasında yararlandığımız diğer iki kaynak ise, Mahmut Karakaş tarafından hazırlanmıştır. *Şanlıurfa Kitabeleri*⁸ adlı eserde, yapıların bazılarının inşa kitabelerinin çözümü yapılmış; *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim* adlı yayında⁹ ise,

¹ Dr. Adil ÖZME, Sanat Tarihçisi, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, II. TBMM 06100 Ulus/ANKARA

² B. Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 2-3.

³ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Bozkurt Ersoy'un danışmanlığında hazırladığım doktora tezinin bir bölümüdür. Çalışmanın her aşamasındaki yönlendirme ve yardımlarından dolayı başta Prof. Dr. Bozkurt Ersoy olmak üzere emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım. Bkz. A. Özme, *Urfa (Merkez) Hanları*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

⁴ Urfa hakkındaki bibliyografya denemesi için bkz. M. Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul 1998.

⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 3. Kitap, İstanbul 1999, s. 93.

⁶ A. C. Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Ticaret Yapıları*, (S. Ü. Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Ödevi), Konya 1994.

⁷ M. Alper, *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk-İslam Mimarisindeki Yeri*, (İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1987, s. 58-62.

⁸ A. C. Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1998.

⁹ M. Karakaş, *Şanlıurfa Kitabeleri*, Şanlıurfa 1986.

¹⁰ M. Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995.

bazı hanların vakfiye kayıtlarına yer verilmiştir. 16. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı adlı çalışmayı hazırlayan A. Nezihi Turan, bu çalışmasında 16. yüzyıldaki vakıfları, kentteki sosyal-iktisadi ve ticari hayatı ortaya koyması açısından yararlandığımız bir kaynak olmuştur¹⁰. Urfa özeli dışında şehiriçi hanları üzerine hazırlanan üç önemli kaynak, Bozkurt Ersoy'un *İzmir Hanları ve Osmanlı Şehiriçi Hanları Plan Tasarımı İle Cephe ve Malzeme Özellikleri*¹¹ isimli yayınları ile Ceyhan Güran'ın *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*¹² adlı çalışmalarıdır. Doğrudan hanları konu alan bu yayınlar, çalışmamız sırasında gerek metodolojik açıdan gerekse karşılaştırma ve değerlendirmede kullandığımız, önemli başvuru kaynaklarını oluşturmuşlardır.

GÜMRÜK (ALACA, YETMİŞ, BEHRAM PAŞA) HANI

Han, Haşimiye Meydanı'nda, İsoçu Pazarı mevkiinde yer alır. Güney cephesi bedesten denilen yapıyla, batı cephesi ise Sipahi Pazarı ile bitişiktir. Kuzeyinde Arasa Hamamı, doğusunda ise İsoçu Pazarı Caddesi yer alır (Çizim: 1, no: 1, Çizim: 2).

Yapı tek avlulu, kısmen üç katlı, alt ve üst katı revaklı plan tarzında inşa edilmiştir (Çizim: 3-6).

Taşıyıcı sisteminde moloz taş dolgulu düzgün kireçtaşı ve bazalt kesme taş, örtü sisteminde moloz ve kaba yonu taş kullanılmıştır. Yer yer mermer kullanımına da rastlanır. Kuzey ve doğu cephede, iki renkli taş ile yatay diziler halinde oluşturulmuş, almasıık bir düzenleme görülmektedir.

Yapının güney cephesi boyunca, bitişik bedesten uzanmaktadır. Bu yönde cephenin ortasında yer alan, sivri beşik tonozlu kavsaraya sahip, basık kemerli tali bir kapı ile bedestenden hana geçiş sağlanmıştır (Çizim: 7).

Batı cepheye bitişik olarak Sipahi Pazarı inşa edilmiştir. Kuzey yönde, 90 derecelik bir kademe yaparak uzanan bu cephe, son yıllarda Sipahi

Pazarı'nda sürdürülen onarımlar sırasında, ilave edilen ek bir bölümle kısmen kapatılmıştır (Resim: 1). Cephenin kuzey ucunda beşik tonozlu dükkanların yer aldığı ancak 1969 yılında yapılan onarımlarda yıkıldığı anlaşılmaktadır (Resim: 2). Üst kat hizasında ise 10 adet mazgal pencere yer almaktadır.

Kuzey cephenin, alt kat hizasında, eş boyutlarda, dikdörtgen planlı, basık kemerle caddeye açılan, sivri beşik tonozlu 11 dükkan sıralanmaktadır. Bu dükkanlardan kuzeydoğu köşedeki hem kuzeye, hem de doğu cepheye açılır. Üst kat hizasında, orijinalde eş boyutlu 13 dikdörtgen pencerenin yer aldığı, ancak daha sonra yapılan onarımlarla (bir kısmı ikiz pencere şeklinde düzenlenmiş) pencere sayısının artırılıp boyutlarının büyütülerek, basık kemerli açıklıklar haline dönüştürüldüğü, malzeme ve teknik farkından anlaşılmaktadır. Bu cephenin alt katında tek renkli, üst katında ise iki renkli taş işçiliği uygulanmıştır (Resim: 3, Çizim: 8).

Doğu cephenin ortasında, dışa taşkın olarak inşa edilen ve cepheden daha yüksek tutulan giriş eyvanı ve mescit cephesi yer alır. Mescidin kuzey cephesi, eyvanın üzerinden dışa doğru çıkıntı yapmış ve konsollara oturmuştur (Resim: 4). Alt kat hizasında, giriş eyvanının iki yanında, girişe göre simetrik bir düzenleniş görülür. Eyvanın iki yanında, cephe boyunca sıralanan dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozlu beşer dükkan yer alır. Dışarıya basık kemerlerle açılan bu dükkanlardan, eyvanın yanındaki iki dükkan, diğerlerinden daha dar olarak inşa edilmiştir (Çizim: 9). Giriş eyvanının üstünde yer alan mescidin, eş boyutlu üç dikdörtgen pencere alınlıkları, ortada kaş kemerli, yanlarda üç dilimli yüzeysel birer niş şeklinde düzenlenmiştir (Resim: 5). Doğudaki

¹⁰ A. N. Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

¹¹ B. Ersoy, a.g.e., 1991; "Osmanlı Şehiriçi Hanları, Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, İzmir 1994, s.75-97.

¹² C. Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1978.

pencerenin lentosunda, yatay ve düşey olarak kesişen, iki şeritli örgüler ve bunların aralarda oluşturduğu, sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen, kabartma bir kompozisyon (Çizim: 10); sağdaki pencere lentosunda ise, dikey ve çapraz kırık çizgilerin, eşit uzunlukta, 120 derecelik altı kollu yıldızlar ve altıgen yüzeylerin meydana getirdiği kabartma bir süsleme bulunmaktadır (Çizim: 11)³. Bu pencerelerin üzerinde, orta pencere hizasında bir mazgal pencere yer alır.

Mescit kısmının iki yanında, eş boyutlu dikdörtgen biçimli dörder pencere, cephe boyunca sıralanır. Kat ayrımı, profilli bir silme ile belirtilen cephe, üstte mescit cephesinde mukarnas, diğer cephelerde konsolcuklarla, dışarı doğru hafif çıkıntı yapan bir saçak ile son bulmaktadır. Bu cephede de kuzey cephede olduğu gibi alt katta, (giriş eyvanı hariç) tek renkli, üst kat cephesinde (mescit cephesi hariç) iki renkli taş işçiliği uygulanmıştır.

Yapıya, iki yanda yarım daire profilli iki sütunce bulunan sivri beşik tonozlu giriş eyvanı içerisinde yer alan kapıdan geçiş sağlanmıştır (Resim: 6). Eyvanın güney ve kuzey duvarlarında birer mihrabiye yer alır. Sarımtırak mermerden inşa edilen ve önlerinde birer seki bulunan mihrabiyeler aynı eksen üzerinde bulunmaktadır. Mukarnas kavsaralı mihrabiyeler beşgen nişe sahiptir. Mihrabiyelerin üzerinde, iki yandan bitkisel bezemelerle sonlanan Arapça duaların işlendiği bir yazı kuşağı yer alır. Yazının iki yanında, enli bir bant halinde, kesişen altıgenlerin aralarda altı kollu yıldızlar oluşturduğu, geometrik süslemeler bulunmaktadır (Resim: 7, Çizim: 12)⁴. Yine yazı bordürünün altında, ince bir şerit halinde, yazı bordüründen biraz uzun, kıvrım dallardan oluşan bir bitkisel bezeme kuşağı daha yer alır. Basık kemerli giriş açıklığı üzerinde, mermer üzerine üç satır halinde yazılan, inşa kitabesi bulunmaktadır (Resim: 8). Kapı kanatları, ahşap üzerine demir kaplamaların, büyük çivilerle sabitlenmesi ile yapılmış olup bugün de kullanılır durumdadır (Resim: 9).

Giriş kapısı, sivri beşik tonozlu bir bölüm ile avluya bağlanmıştır. Bu bölümün kuzey ve güneyinde, güneydeki bir kemerle birbirine bağlanmış, sivri beşik tonozlu ikişer mekan yer alır. Bu mekanlar farklı büyüklükte olup duvarlarında birer niş bulunmaktadır.

Kare planlı avlunun bazalt taştan yapılmış zemin kaplamasının büyük bir bölümü bozulmuş olup güneybatı köşesinden kuzeydoğu köşesine doğru Halil ür-rahman suyunun aktığı bir taş kanal bulunmaktadır (Resim: 10).

Avlunun etrafında, dikdörtgen formlu payelerin taşıdığı, sivri beşik tonoz örtülü revak dizisi yer alır. Alt kat revakının önleri, basık kemerli iki pencere ve bir kapı boşluğu bırakılarak, 19. yüzyıl sonlarında kapatılmış,⁵ (Resim: 11) araları duvarlarla bölünerek oda haline getirilmiştir. Alt kat revak kemerlerinin köşeliklerinde dört kademeli birer konsol, üst kat revak kemerlerinin köşeliklerinde ise birer çöten yer almaktadır. Avlu revakları üstte içbükey, enli bir saçak ile sonlanır (Çizim: 13-14).

Doğu cephe, giriş aksına göre simetrik bir düzenleniş sergiler. Giriş hacminin iki yanında, üst kata çıkışı sağlayan birer merdiven ve üçer mekan sıralanır. Dikdörtgen planlı mekanlar, avluya dik olarak uzanır ve sivri beşik tonozla örtülüdür. Bu odalardan kuzey ve güneydeki duvarları, köşelerde yer alan odalara giriş sağlayabilmek için pahlı olarak inşa edilmiştir. İki uçtaki mekanlar, revaka birer kapı ile bağlanırken, diğer odalar revaka birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Ancak bu odalardan giriş eyvanının güneyindeki odanın ön duvarı, sonraki bir dönemde kaldırılarak eyvan haline getirilmiştir. Bu odaların duvarlarında birer ocak ve ikişer niş bulunmaktadır.

Güney cephenin ortasında, bedestene açılan kapının önü, sivri beşik tonozlu bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Bu eyvanın batısında üç, doğusunda dört mekan bulunmaktadır. Avluya

A. C. Kurkcuoğlu a.g.e. 1998 s.71, sek. 188, 243.

A. C. Kurkcuoğlu a.g.e. 1998 s.71, sek. 225.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Abideler ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı, Gümrük Hanı Dosyası, Restorasyon Projesi Raporu.

dik uzanan dikdörtgen planlı mekanlar, sivri beşik tonozla örtülüdür. Revaka düz lentolu birer kapı ve pencere açıklığı ile yönelen bu mekanların bazılarının ön duvarları, sonraki onarımlarda yıkılarak eyvan haline getirilmiştir. Doğu uçtaki odanın doğu duvarı yıkılarak, köşedeki odaya bağlantı sağlanmış, batı duvarındaki ocak yıkılarak kapı açıklığı haline getirilmiştir. Aynı şekilde giriş eyvanının batısındaki odanın batı duvarında yer alan ocak nişi de, kapı açıklığı haline dönüştürülmüştür. Bu cephedeki odaların duvarlarında da birer ocak ve birkaç niş yer almaktadır.

Alt katın kuzey kanadında, revakın gerisinde sekiz mekan sıralanmaktadır. Avluya dik uzanan mekanlar, sivri beşik tonozla örtülüdür. Bu odalardan doğu ve batı uçtaki odaların, birer duvarı köşedeki mekanlara geçişi sağlayabilmek için pahlı olarak inşa edilmiştir. Batı uçtaki ikinci mekanın kuzey duvarındaki niş, sonraki bir dönemde yıkılarak kapı açıklığı haline getirilmiştir. Revaka düz lentolu birer kapı ve pencere ile bağlanan odaların duvarlarında, birer ocak ve nişler bulunmaktadır.

Avlunun batı kanadına yerleştirilen mekanlar, sonradan yapılan birçok ilave ve yıkımlarla özgün durumunu kaybetmiştir. Bugün bölümlere ayrılarak işyerlerine dönüştürülen bu kanat, orijinalde hanın ahır bölümünü oluşturmaktaydı. Avluya, kare payeler ve duvarlarla bölünlenen, sivri kemerli beş revak ile açılan bu kanat, arka yönde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan sivri beşik tonozla örtülüdür. Önde, revak kemerlerinin iki yanında, sivri beşik tonozla örtülü birer oda yer almaktadır.

Avlu kanatlarının köşelerinde yer alan odalar da, diğer odalarda olduğu gibi sivri beşik tonozla örtülmüştür. Bu mekanlar, köşede bulunmalarından dolayı, revaka uzun bir dehliz şeklindeki giriş ile bağlanmıştır.

Yapının üst katına, doğudaki giriş eyvanının iki yanında ve batı cephenin, iki kenarında yer alan merdivenlerle çıkış sağlanmıştır (Resim: 12). İkinci kat revak kemerleri, alt kat revak kemer-

lerinde olduğu gibi güneydoğu ve kuzeydoğu köşede "L" formlu, kuzeybatı ve güneybatıda iri dikdörtgen, aralarda ise daha küçük boyutlu altışar dikdörtgen payeyle taşınmaktadır. Revakın örtü sistemi beşik tonoz olup kemerlerin tonoz karnına kadar saplanması sonucunda çapraz tonoz görünümü kazanmıştır (Resim: 13).

Kuzey revakın gerisinde, ard arda yerleştirilmiş, ortadan bir duvar ile bölünmüş sivri beşik tonozlu dokuz mekan, revaka dik olarak uzanmaktadır. Bu mekanlar, ortadaki duvara açılmış basık kemerli birer kapı ve kaş kemerli ikişer pencere ile birbirine bağlanmıştır (Resim: 14). Ancak, doğu yöndeki dört mekanın orta duvarları, daha sonraki bir dönemde yıkılarak, uzun dikdörtgen mekanlar haline çevrilmiştir. Revaka düz lentolu birer kapı ve pencere ile bağlanan bu mekanların ön oda duvarlarında, birer ocak; arka oda duvarlarında ise nişler yer almaktadır.

Batı revakın gerisinde sekiz mekan sıralanmaktadır. Avluya dik olarak yönelen bu mekanların üzeri, sivri beşik tonozla örtülüdür. Revaka düz lentolu birer kapı ve pencere ile bağlanan mekanların duvarlarında, birer ocak ve nişler bulunmaktadır. Bu mekanlar orijinalde dışarıdan birer pencere ile aydınlanmaktayken; mekanların batısına, Sipahi Pazarı'nın üzerine denk gelen ilave bölümler inşa edilince, pencerelerin bir kısmı kapıya dönüştürülmüştür. Güneye doğru bedestenin üzerine kadar uzanan bu ek bölüm, kuzey-güney doğrultusunda uzanan sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Ek bölüm, kuzey yönde farklı kalınlıkta birer ara duvar ile bölünerek önündeki mekanlara eklenmiştir. Güney yöndeki ek bölüm ise, uzun dikdörtgen bir mekan halinde düzenlenmiştir. Bu bölüme, hem kuzey yönden, hem de doğu yönde yer alan ve köşedeki mekanlara geçişi sağlayan koridordan açılan, birer kapı ile bağlantı sağlanmıştır.

Güney kanatta revakın gerisinde dokuz mekan sıralanmaktadır. Revaka dik uzanan mekanlar dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozla örtülüdür. Bu mekanlardan doğu uçtakinin duvarı, köşe mekana geçişi sağlayabilmek için, pahlı

olarak inşa edilmiştir. Revaka düz lentolu birer kapı ve pencere ile bağlanan mekanların duvarlarında, birer ocak ve nişler bulunmaktadır. Orijinalde dışarıdan birer pencere ile aydınlanan bu mekanların gerisine, batı yönde olduğu gibi, bedestenin üzerine gelecek şekilde ek bir bölüm inşa edilmiştir. Bu nedenle pencereler kapatılarak kapı açıklığı haline getirilmiştir. Her mekanın arkasına gelecek şekilde, birer ara duvar örülerek öndeki mekanlara eklenen bu bölümün üzeri, yarım profilin kullanıldığı beşik tonoz ile örtülmüştür.

Doğu revakın gerisinde ortada mescit ve iki yanda, kuzey kanatta olduğu gibi, birbirine bağlantılı ikili bir düzenleniş gösteren kuzeyde üç, güneyde dört mekan yer almaktadır. Bu mekanlar kuzey kanatta, revakın gerisinde yer alan mekanlardan farklı olarak, yalnızca birer kapı ile birbirine bağlanmıştır. Ancak, güney uçtaki iki mekanın ara duvarları sonradan kaldırılarak, tek mekan haline döndürülmüştür. Avluya dik uzanan dikdörtgen planlı mekanlar, sivri beşik tonozla örtülüdür. Bu mekanlardan mescidin güneyinde yer alan ilk mekan, dar olarak planlanmıştır.

Bu katın güneybatı köşesine birer kapı ve pencere ile öndeki koridora açılan iki oda yerleştirilmiştir. Güneydoğu ve kuzeybatı köşelerde ise birer köşe odası bulunmaktadır. Bu odalardan güneydoğu köşedeki uzun bir koridorla revaka bağlanırken, kuzeybatı köşedeki bir kapı ile kuzeyindeki mekana açılmaktadır. Kuzeydoğu köşede ise farklı bir tasarım göze çarpar. Köşede yer alan üç mekan birer kapı ile, önde yer alan yamuk planlı bir ön odaya bağlandıktan sonra, uzun bir koridor ile revaka açılmaktadır.

Revaka dikdörtgen bir kapı ve iki pencere açıklığı ile bağlanan mescit, kare planlı olup, üzeri çapraz tonoz örtülüdür. Güneydeki duvarın ortasında, profilli bir çerçeve içerisine alınmış olan mihrap, mukarnas kavsaralı ve beşgen nişlidir (Resim: 15). Nişin iki yanında, prizmal gövdeli ve zar başlıklı birer sütunce bulunur. Kuzeydeki nişin içerisinde ise, sonradan eklenen mahfile çıkan merdivenler yer alır.

Mescit giriş eyvanının iki yanında yer alan merdivenlerle, asma kat olarak düzenlenen kısmi üçüncü kata çıkılır (Resim: 16). Burada, mescidin kuzeyinde bir, güneyinde ise birbirine bağlı sivri beşik tonozlu iki mekan daha yer alır (Çizim: 15).

Yapının üzeri, düz toprak damlıyken (Resim: 17) 1970 yılında yapılan onarımlarla, kırma sac çatı olarak değiştirilmiş ve bacalar inşa edilmiştir (Resim: 18).

Yapı, giriş eyvan kapısı üzerindeki altı satırlık kitabesine göre, 1563 tarihinde Behram Paşa tarafından yaptırılmış,¹⁶ 1568-1569 tarihinde de vakfiyesi hazırlanmıştır¹⁷. Kitabenin Osmanlı alfabesi ile yazısı, Latin harflerine aktarılması ve günümüz Türkçe'sine çevirisi şöyledir:

كعبة بنى سى بهرام پاشا چيان حقيقيه اولمعه تمشا مبارك اوله بو خانى تيت نيشا	شهنشاه زمان سلطان مشلمان رهاده پاندير خانى قراخيچش نديم تاريخنى هاتف بناته
Sehinsah-ı zaman-ı Sultan Süleyman Ruha'da yaptırdı han-ı ferahbahş Dedi tarihini hatf yezane	Kemine bendesi Behram Paşa Cihan halkına olmağa temasa Mübarek ola bu hanı et inşa

Çevirisi: Bu hanı insanlara gelip gezsin mutluluk versin diye zamanın Şehinşahı Sultan Süleyman'ın aciz zavallı kölesi Behram Paşa inşa ettirdi.

ASLANLI HAN

Eski Arasa Hamamı'ndan Balıklı Göl'e giden yolun sağında, Eski Kuyumcu Pazarı'na bitişik olan yapı, 1973 yılında yol açım çalışmaları sırasında yıkılmıştır¹⁸ (Çizim: 1, no: 11). Harita

¹⁶ Kitabede tarih yazılmamıştır. Son misra 1737 değerini veriyor. Ancak bir önceki misranın son kelimesi yezaneyeye işaret edilmiştir. Bu kelimenin karşılığı 766' dir. 1737'den 766 çıkarıldığında H. 971 (M. 1563) tarihi çıkıyor. Bkz. M. Karakas, a.g.e., 1985, s. 68.

¹⁷ Behram Paşa'nın 616 No.lu defterin 128-132. sayfalarında kayıtlı Behram Paşa vakfına ait vakfiyesinde şu bilgiler verilmektedir. "Ruha'da dadadeye muttasıl olan kervansaray ki ol dahi fevkaniye ve tahtaniye hücuratı müteaddidedir ve kırk dükkânlarla malumetül hududdur..." ifadesiyle altı ve üstlü iki katlı kırk odadan ibaret olduğunu kaydetmektedir. Bu kervansarayın içine yaptırdığı mescit için de yaptırdığı vakfı ise görevlilere verilen ücretten söz etmektedir. "Ruha'da bino etikleri hanın mescidi imamına yevmi dört akçe ve müezzine iki akçe ve her ayda çırağ yağı için sekiz akçe ve mahsuri Ruha'da bino etikleri darü't-talim muallimine yevmi dört akçe..." ifadesiyle mescidin imamına günde dört akçe ücret verildiği belirtilmiştir. Bkz. M. Karakas, a.g.e., 1995, s. 10-11.

¹⁸ A. C. Kürkcüoğlu, a.g.e., 1994, s. 14.

Genel Komutanlığı Arşivi'nde bulunan hava fotoğrafı ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan fotoğraflara göre, yamuk planlı, iki katlı ve tek avluludur. Alt kat revaksız, üst kat revaklı olarak inşa edilmiştir. Üst kat avlu cephesi, dikdörtgen payelerle taşınan sivri kemerli bir revak dizisiyle çevrilidir. Revakın gerisindeki odalar, revaka düz lentolu birer kapı ve pencere açıklığı ile bağlanmaktadır. Revak kemer araları, Gümrük Hanı ile Hacı Kamil Hanı'nda olduğu gibi zikzaklı korkuluklara sahiptir (Resim: 19).

Yapıdan günümüze, Urfa Müzesi'nde koruma altına alınan stilize iki aslan kabartması gelebilmiştir. Dikdörtgen formlu blok taşlara, pahlı bir çerçeve içerisinde işlenen aslanlar, boyunlarında birer zincir ile bağlı olarak tasvir edilmiştir. Yüksek kabartma tekniğinde; gövde profilden, baş cepheden verilmiş, yürür vaziyetteki aslanlar, sivri kulaklı ve dilleri dışarıya çıkık olarak resmedilmiştir. Kuyrukları sırt üzerinde tasvir edilen arslanların, vücut tüyleri kabaca işlenmiştir (Çizim: 16-17).

ŞABAN HANI

Pınarbaşı Mahallesi, Kürkçü Pazarı Sokak'ta yer alır. Batı cephesinin kuzey kenarı sokağa cepheli olan yapının kuzey, güney, doğu ve batı cephesinin güney ucu evler ve yeni yapılarla kuşatılmıştır (Çizim: 1, no: 11).

Yapı tek avlulu, iki katlıdır ve alt katı kısmen revaklı, üst kat ise revaklı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim: 18-21, Resim: 20). Bugün kaderine terk edilmiş olan yapı harap durumdadır.

Duvarlar ve taşıyıcı sistem, moloz taş dolgulu düzgün kireçtaşı kesme taş, örtü sistemi moloz taş ile inşa edilmiştir. Avlu revaklarında payelerin üzerinde ahşap kullanımına da rastlanır.

Güney cephe, masif bir özellik göstermektedir.

Batı cephe duvarı, hanın orta noktasına kadar, batıya doğru eğimli uzanarak, sokağın

başlangıç noktasında dışa doğru kırılarak hanın giriş kapısının güney kenarına bağlanır. Burada caddeye açılan yamuk planlı bir dükkan yer alır. Portalin hemen kuzeyinde de, duvar yıkılarak giriş holünün kuzeyindeki mekan beşik tonozlu bir dükkana dönüştürülmüştür. Bu cephede, üst kat hizasında eş boyutlu, beş adet dikdörtgen pencere açıklığı yer almaktadır.

Yapıya batı cephenin kuzey ucuna yakın sivri beşik tonozlu kavsaraya sahip basık kemerli bir kapı ile giriş sağlanmıştır.

Avluya bağlantıyı sağlayan beşik tonozlu holün kuzey ve güney duvarında, holün iki yanında yer alan mekanlara bağlantıyı sağlayan, simetrik birer dikdörtgen kapı ve pencere açıklığı yer alır. Girişin güneyinde bugün oldukça harap olan, beşik tonozlu yan yana iki dikdörtgen hacim bulunmaktadır (Resim: 21). Bu hacimlerden giriş holünün yanında yer alanın, eş büyüklükte dikdörtgen iki pencere ile merdivenin altında yer alanın ise, 1985 yılına kadar orijinalde eyvan şeklinde avluya açıldığı anlaşılmaktadır (Resim: 22).

Avlunun kuzey kanadı da, bugün oldukça harap durumdadır (Resim: 23). Orijinalde bu kanatta avluya basık kemerli beş kapı ve dikdörtgen formlu beş pencere ile bağlanan, yan yana sıralanmış farklı boyutlarda, sivri beşik tonozlu beş mekanın yer aldığı anlaşılmaktadır (Resim: 24).

Doğu cephede, ortada dikdörtgen bir ayağa, yanlarda duvarlara oturan iki büyük sivri kemerle avluya açılan mekan (Resim: 25) dikdörtgen planlı olup, kuzey-güney doğrultusunda uzanan sivri beşik tonozla örtülüdür. Giriş holü niteliğinde kullanılan bu bölümün arka duvarında, batıdaki giriş aksı üzerinde daha küçük, basık kemerli bir giriş yer almaktadır. Kuzeyde bu birime birer kapı ile bağlanan, farklı boyutlarda, dikdörtgen planlı sivri beşik tonozlu iki mekan daha bulunmaktadır.

Avlunun güney kanadında ortada, ahıra girişi sağlayan kapı açıklığı, doğuda dikdörtgen

formlu üç niş ve bir mazgal pencere yer alır. Girişin batısında ise, üst kata çıkışı sağlayan tek kollu merdiven bulunmaktadır. Kemerli giriş açıklığı ile ulaşılan ahır, bütün güney kanadı kaplayacak şekilde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Mekan, ortada yer alan iki iri paye ile iki sahına ayrılmıştır. Sahınların üzeri takviye kemerleri ile desteklenen sivri beşik tonozlarla örtülmüştür. Mekanın içerisinde, iki sıra halinde yerleştirilmiş, doğrudan tonozun karnına saplanan 12 dikdörtgen paye ile üst katın revak payeleri ve duvarları desteklenmektedir.

Avlunun güneybatı köşesinde yer alan 13 basamaklı tek kollu merdiven ile, üst kata çıkılmaktadır. Batı kanatta, alt kat duvarları ile üst kat duvarları tam olarak üst üste yerleştirilememiştir. Orijinalde dikdörtgen dört paye ile birbirine bağlanan, sivri kemerli ve çapraz tonozlu revaktan, bugün yalnızca kuzeybatı köşedeki paye ayakta. Revakın gerisinde, yan yana uzanan ikisi yamuk planlı, ikisi dikdörtgen planlı dört oda yer alır. Avluya dik yönelen sivri beşik tonozla örtülü odalar, dikdörtgen birer kapı ve pencere ile revaka açılır. Bu kanadın kuzeybatı köşesinde, düz toprak dama çıkışı sağlayan merdiven sahanlığı bulunmaktadır.

Kuzey kanat revakı, bugün tamamen gerisinde yer alan odalarla beraber harap durumdadır. Bu kanatta da orijinalde farklı boyutlarda, sivri beşik tonozla örtülü, dikdörtgen planlı ve revaka düz lentolu dikdörtgen birer kapı ve pencere açıklığı ile açılan, mekanlar sıralandığı, kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Doğu kanat revakı kare biçimli beş paye ile taşınan yarım daire kemerler ile birbirine bağlanmıştır. Yalnızca kuzey uçta yer alan revak diğerlerinden farklı olarak düz lentoludur. Revakın üzeri, kemer genişliğinde ahşap taşıyıcılara oturan, küçük beşik tonozlarla örtülmüştür. Revakın gerisinde, güney uçtan itibaren yan yana, farklı büyüklükte dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonozlu üç mekan; düz lentolu dikdörtgen birer kapı ile revaka bağlanır. Revakın kuzey ucunda farklı bir düzenleme yapılmıştır.

Revaka eyvan şeklinde açılan, sivri beşik tonozlu dikdörtgen planlı bir merkezi hol, kuzey ve güneyinde yer alan dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozlu dört mekana geçişi sağlar.

Doğu revaktan bir basamaklı merdiven ile güney kanada geçilir. Bu kanatta farklı bir düzenleme görülür. Bu kanat revakının önünde geniş bir teras oluşturarak, revak terasın gerisine yerleştirilmiştir (Resim:26). Terasın batı ucunda, yamuk planlı, sivri beşik tonozlu bir mekan yer alır. Bu cephe revakı, biri duvara bitişik dikdörtgen beş payeyle taşınmaktadır. Sivri beşik kemerli revakın örtüsü ise çapraz tonozdur. Revakın gerisinde avluya dik yönelen sivri beşik tonozla örtülü, dikdörtgen planlı altı mekan yer almaktadır.

Yapının kitabesi bulunmamakla birlikte, arşiv kayıtlarından yapı ile ilgili bilgileri bulabiliyoruz. Hicri 1115 (miladi 1703) senesinde kaleme alınan Şabaniye Vakfiyesi'nde, Şaban Efendi'nin Abdülnebi Çelebi'nin oğlu olduğunu, Halep Defterdarlığı payesi ile Urfa'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede Urfa'da yaptırdığı medresesine gelir getirmesi için han, bahçe ve dükkanlar ile, bunların gelirleri vakfedilmiştir⁵. Bu vakfiyeden hareketle, hanın 1703 tarihinden önce yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

MENÇEK (MEÇEK) HANI

Yapı Kazzazlar Çarşısı mevkiinde, Kazzaz Pazarı Sokağı'na cephelidir (Çizim: 1, no: 3).

Yamuk planlı, tek avlulu, iki katlı olup alt kat kısmen revaklı, üst kat revaklı plan tipinde inşa edilen yapının (Çizim: 22-25), duvarlar ve taşıyıcı sistemlerinde, moloz taş dolgulu düzgün kireçtaşı kesme taş, örtü sisteminde ise moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Kademeli bir şekilde uzanan yapının doğu cephesinde, alt kat hizasında, sivri beşik tonozlu 10 dükkan yer almaktadır. Bu cephede, üst kat

hizasında, eş ölçülerde düz lentolu, düşey dikdörtgen, yedi pencere ile hareketlilik sağlanmıştır (Resim: 27).

Yapının güney cephesi, bitişik bir yapı ile tamamen kapatılmıştır. Batı cephesi, alt kat hizasında, farklı boyutlarda dikdörtgen planlı sivri beşik tonozlu, sekiz dükkan ile hareketlendirilmiştir. Dükkanlar dışarıya basık kemerli birimler halinde açılmaktadır.

Yapıya kuzey cephenin batı ucunda yer alan bir kapı ile geçiş sağlanmıştır. Portal, batıda eş uzunlukta ve farklı genişlikte üç, doğuda sivri beşik tonozlu dört dükkan ile sınırlandırılmıştır. Bu dükkanlar da, doğu cephedeki dükkanlarda olduğu gibi basık kemerlerle dışarıya açılmaktadır. Giriş kapısının batısında, çarşının tonoz örtüsünün kemeri duvara oturmaktadır.

Girişin doğusunda yer alan üst kat odaları, daha içerde tutulmuş ve bu odalar aynı hizada yer alan düz lentolu düşey dikdörtgen, birer pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır.

Yapıya giriş, basık kemerli bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Yapının kapı kanatları, ahşap üzerine demir kaplama olup, sağ kanatta beşik kemerli bir enik kapı yer almaktadır.

Giriş açıklığını avluya bağlayan hol, girişten itibaren beşik tonoz, daha sonra çapraz tonozla örtülüdür. Koridorun batı duvarında, küçük bir niş ve koridora eyvan şeklinde açılan sivri beşik tonozlu bir mekan; doğu yönde ise, iki dikdörtgen payeyle birbirine bağlanan beşik tonozlu küçük bir revak yer alır. Revakın doğusunda ise, avluya basık kemerli bir kapı açıklığı ile bağlanan yamuk planlı sivri beşik tonozlu bir mekan yerleştirilmiştir.

Yapının avlusu düzgün olmayan beşgen bir kuruluş gösterirken; avlunun batı kanadı orijinalde bir eyvan, bir mekan şeklinde yerleştirilen beş hacimden oluşmaktaydı. Günümüzde bu kanadın kuzey ucundaki eyvan kapatılarak, basık kemerli iki pencere açıklığı konmuş (Resim: 28); hacme giriş ise, arkasındaki sokağa bakan dükkandan sağlanmıştır. Basık kemerli kapı ve pencere ile

avluya açılan diğer iki mekan ile birlikte bu mekanlarda, avluya dik uzanan sivri beşik tonozlarla örtülmüştür.

Yapının güneybatı köşesinde, diyagonal atılan bir kemer ve tonozla, adeta beşinci bir cephe meydana getirilmiş ve iki mekan tonozlu bölümün ardına yerleştirilmiştir. Bu bölümden bir kapı ve pencere açıklığı ile sivri beşik tonozlu küçük bir mekana bir başka kapı açıklığı ile de, sivri beşik tonozlu köşe odasına giriş sağlanmıştır. Güney cephede yer alan ve hemen hemen eş ölçülerdeki sivri beşik tonoz ile örtülü diğer üç odaya ise basık kemerli kapı ve pencere açıklıkları ile avludan bağlantı sağlanmıştır (Resim: 29).

Yapının doğu kanadı, bugün beşik tonozlu beş dükkan halinde düzenlenmiştir (Resim: 30). Bu mekanlardan, merdiven altından bir kapı ile ulaşılan mekan, en büyüğü olup, bir paye ile taşınan ve takviye kemeri ile desteklenen, beşik tonoz ile örtülüdür. Bu kanattaki mekanlar, orijinalde geniş tutulan üst kat kanadının ağırlığını taşımak için uzun tutulmuş "T" formulu dört paye ile bir revak halinde düzenlenmiş iken, sonradan örülen duvarlarla araları kapatılarak, bağımsız dükkanlar haline getirilmiştir ki bu bölüm orijinalde hanın ahır bölümü olmalıdır.

Yapının üst katına çıkış, avlunun güneydoğu köşesine bitişik tek kollu bir merdiven ile sağlanmıştır. Yapının üst kat revakı kuzey, batı ve güney yönlerde, sütunlarla taşınan sivri kemerlerle birbirine bağlanan ve üzeri düz blok taşlarla örtülüdür (Resim: 31). Daha geniş tutulmuş doğu kanat revakı ise, dikdörtgen payelerle taşınan sivri beşik kemerlerle bağlıdır ve üzeri çapraz tonoz ile örtülüdür (Resim: 32). Doğu cephedeki bu revakların onarım gördüğü, kemerlerdeki dikiş izlerinden anlaşılmaktadır.

Revakın gerisine, kuzey yönde, batı uçtaki daha uzun tutulmuş dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonozlu dört oda yerleştirilmiştir. Dışarıdan birer pencere ile aydınlanan bu odalar, revaka basık kemerli birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Batı uçtaki oda diğerlerinden farklı olarak,

çapraz tonozla örtülü bir holün gerisine yerleştirilmiştir. Bu mekana orijinalde köşe odasından geçiş sağlanmaktayken, bugün mekanın bir penceresi kapı haline getirilerek, köşedeki mekana bağımsız geçiş sağlanmıştır. Güney kanatta eşit uzunlukta ve farklı genişlikte yan yana sıralanmış beş oda yer alır. Dışarıdan düşey dikdörtgen birer pencere ile aydınlanan bu odalar, revaka basık kemerli birer kapı ve ikişer pencere ile açılmaktadır. Doğu kanatta, kuzey uçtaki yamuk, diğerleri uzun dikdörtgen planlı odalar yer alır. Dışarıdan dikdörtgen birer pencere ile aydınlanan ve revaka diğer kanatlarda olduğu gibi basık kemerli birer kapı ve pencere ile açılan odalar, avluya dik yönelen sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Batı kanatta ise, biri diğerlerinden daha küçük tutulmuş, biri ise "L" planlı altı oda yer alır. Avluya dik yönelen sivri beşik tonoz ile örtülü odalar, revaka basık kemerli birer kapı ve pencere ile bağlanmıştır. Üst katın köşe odaları, yapının yamuk planından dolayı farklı boyutlarda tasarlanmıştır. Bu odalardan kuzeydoğu köşede yer alan oda, cephenin eğimine paralel olarak yamuk planlı; diğer köşe odaları farklı ölçülerde olup, dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Bu odaların üzeri de, diğer mekanlarda olduğu gibi sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Yapının üzeri, içeri doğru kavisli profile sahip, bir saçakla sonlanmaktadır.

Kitabesi bulunmadığından, yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mençek Hanı'ndan, H.1128 (M.1716/17) tarihli, Aynı Zeliha binti Hacı Ali Vakfiyesi'nde söz edilmektedir. H.1181 (M.1767) tarihli, Kazzaz Mehmet Çelebi İbni Abdullah Vakfiyesi'nde "Mençekzade Hanı"; H.1280 (M.1863) tarihli diğer vakfiyede, Çadırcı Pazarı yakınında olduğu belirtilerek, "Mençek Hanı"; H.1299 (M.1882) tarihli, Hacı Kamilzade Hacı Mehmet Efendi Vakfiyesi'nde ise Tüccar Pazarı'nda olduğu ve "Mençekoğlu Hanı" olarak bahsedilmektedir. Bu vakfiyelere dayanarak, yapının 1716 tarihinden önce 18. yüzyıl başında yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

HACI KAMİL (ÇUKUR) HANI

Attar Pazarı'nda yer alan yapı, doğu yönde Bıçakçı Pazarı Sokağı'na, batı yönde ise küçük bir ara sokağa cephelidir. Kuzeyinde, bitişik olarak inşa edilmiş bir betonarme bina, güneyinde Kavafhane Çarşısı yer almaktadır. (Çizim: 1, no: 12).

Kareye yakın dikdörtgen planlı, tek avlulu olan yapı, iki katlı olup, her iki katı da revaklı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim: 26-29).

Duvarlarında ve taşıyıcı sistemlerinde, moloz taş dolgulu düzgün kireçtaşı kesme taş; örtü sisteminde, moloz taş malzeme kullanılmıştır. Yeni eklemelerde ve onarımlarda, yer yer briket ve beton gibi modern malzeme kullanımı da izlenmektedir.

Yapının kuzey cephesi, yeni yapılmış betonarme bir iş hanıyla kapatılmıştır. Doğu cephesi, küçük bir sokağa bakmaktadır ve alt kat hizasında, ortada sivri kemerli kavsaraya sahip, basık kemerli küçük bir kapı açıklığı ile avluya giriş sağlanmıştır. Kemer alınlığında, yarım daire kesitli bir profil ile bezeme oluşturulmuş; kemerin kilit taşının üzerine, bir rozet işlenmiştir (Resim: 33).

Bu cephede, üst kat hizasında kuzey yönde, dört mekan ayakta kalmış, diğerleri yıkılmıştır. Kuzeydoğu köşedeki mekanlar, eş boyutlu ve eş aralıkla yerleştirilmiş dikdörtgen dört pencere ile aydınlatılmaktadır.

Yapının güney cephesi, Kavafhane Çarşısı'na bakmakta olup, bu cephede alt kat hizasında, yapı cephesinden dışarıya taşkın olarak inşa edilen, yan yana ve yaklaşık eş ölçülerde, beşik tonozlu, dışarıya basık kemerli birer açıklık ile geçiş sağlanan 12 dükkan sıralanmaktadır (Resim: 34). Bu cephede üst kat hizasında, duvar masif bırakılmıştır.

Batı cephe, alt kat hizasında ortada giriş açıklığı ve kuzeyde üç, güney yönde kuzeydekilerden daha büyük, sivri beşik tonoz ile örtülü iki

dükkan ile hareketlendirilmiştir. Cephenin üst kat hizasında, ikinci kat mekanlarına ait, dikdörtgen formlu 16 pencere açıklığı yer almaktadır. Ana giriş kapısı, yayvan beşik tonozlu kavsaraya sahip basık kemerli bir giriş açıklığı şeklindedir (Resim: 35). Giriş kapısı alınlığında, oval kitabe taşı yer alır. Giriş kapısının kapı kanatları ahşap olup, sekiz demir kuşak ve aralarında birer sıra halinde çakılan, kabaralı çivilerle oluşturulmuştur.

Avluya girişi sağlayan hol, girişten itibaren dar başlayıp, daha sonra kuzey yönünde kademe yaparak genişlemektedir. Kuzeydeki kademe, beşik tonozlu bir niş yer alır. Holün avluya girişinden önceki bölümünde bugün karşılıklı iki dükkan yer alır. Kuzeydeki daha büyük olan beşik tonozlu bu dükkanlara, avludan da giriş sağlanmıştır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı avlunun alt kat hizasında; batıda iki, doğu, güney ve kuzeyde beşer dükkan yer almaktadır (Resim: 36-38). Sivri beşik tonozlu, kuzeydeki ve güneydeki dükkanların, orijinalde birbirleriyle bağlantılı olduğu, ancak bu bağlantıların aralarının sonradan kapatılarak dükkan haline getirildiği anlaşılmaktadır. Bu kanatlar orijinalde yapının ahır kısımları olmalıdır.

Yapının doğu kanadında ortada, beşik tonozlu giriş holü yer alır ve güneyinde üç, kuzeyinde iki mekan sıralanır. Holün iki yanında yer alan mekanlardan kuzeydeki, bugün sivri kemerli birer açıklık ile hole bağlanırken; güney yöndeki mekanın hole bakan girişi, bugün bir duvar ile kapatılmıştır. Bu kanadın kuzeyindeki köşe mekan, oldukça uzun tutulmuştur ve iki takviye kemeri ile desteklenen beşik tonoz ile örtülüdür. Güneydoğu köşedeki mekana giriş ise, güney kanadın doğu ucundaki "L" planlı mekandan sağlanmıştır.

Yapının ikinci katına çıkış, avlunun güneybatı köşesinden tek kollu düz ve kuzey cephenin doğu ucunda, ikinci revakta yer alan " T " formlu bir merdiven ile sağlanmıştır.

Üst katta güneybatı ve güneydoğu köşelerde kare, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde iri dikdörtgen, ortada dikdörtgen payelere oturan sivri kemerlerle bağlanan ve çapraz tonozla örtülü revaklar, bütün cepheyi dolaşır.

Revakın gerisinde, kuzey ve güneyde karşılıklı dizilmiş dikdörtgen planlı ve avluya dik yönelen sivri beşik tonozlu yedişer adet oda, sepet kulpu kemerli birer kapı ve pencere açıklığı ile revaklara bağlanır. Doğudaki revakların gerisinde yer alan odalardan, bugün yalnızca dört tanesi ayakta olup diğerleri yıkılmıştır. Bu nedenle, mekanların ön duvarlarında yer alan pencere ve kapı açıklıkları örülerek kapatılmış; revak ise, bölünerek mekan haline getirilmiştir. Kalan mekanlar ve izlerden bu kanatta da orijinalde dışarıdan birer pencere ile aydınlanan, sepet kulpu kemerli birer kapı ve pencere ile revaka açılan, avluya dik yönelen sivri beşik tonozla örtülü, dikdörtgen planlı yedi odanın sıralandığı anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşe odası, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, üzeri sivri beşik tonoz ile örtülü olup, güneydoğu köşe odası bugün tamamen yok olmuştur. Kalan izlerden, bu odanın da kuzeydoğu köşe odası gibi kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu olduğu düşünülmektedir.

Batı revak, diğer revaklara oranla daha geniş tutulmuştur (Resim: 39). Burada da doğu revakta olduğu gibi sonradan payelerin araları örülerek, mekanlar oluşturulmuştur. Bu kanattaki çapraz tonozla örtülü, beşik ve sepet kulpu kemerli, kapı ve pencere açıklıkları ile revaka bağlanan altı oda (Resim: 40), çapraz tonozla örtülüdür. Bu odalar, dışarıdan dikdörtgen ikişer pencere ile aydınlanmaktadır. Bu kanattaki köşe odaları ise, diğerlerine oranla daha büyük tutulmuştur. Kuzeybatı köşe odası kuzey-güney doğrultusunda, güneybatı köşe odası ise doğu-batı doğrultusunda uzanan beşik tonoz ile örtülmüştür²¹.

²¹ Güneydoğu köşe mekana rölöve alırken girmemiz mümkün olmadı. Ancak, kapıdan görebildiğimiz kadarıyla, mekanın beşik tonoz ile örtüldüğü ve iki pencere ile aydınlandığı tespit edilmiştir.

Revakin üzerinde, dışa doğru profilli bir kuşakla yapı son bulmakta ve kemer payeleri hizasında birer çörtlen yer almaktadır (Resim: 41).

Avlunun ortasında daire formlu şadırvan bulunmaktadır. Ancak günümüzde beton ile sıvanmış olan şadırvanın aslı durumu hakkında bilgi edinememekteyiz.

Yapının batıdaki giriş kapısı alınlığında yer alan kitabe son dönemlerde yapılan müdahalelerle yıpranmış durumdadır (Resim: 42). Dört satır halinde yazılmış kitabenin Osmanlı alfabesi ile yazısı, Latin alfabesine aktarılması ve Türkçe çevirisi şöyledir.

مشالله

حاجی کامل قیلدی بابی کوشاد
ایله دارینده یا رب اکی دلشاد
سنه ۱۲۳۹

Maşallah

Hacı Kamil kıldı bu babı küşad

Eyle dareynde ya Rab anı dilşad

Sene:1239

Çevirisi: Hacı Kamil bu kapıyı açtı. Tanrım, onun her iki dünyada da gönlünü hoş tut.

Sene 1239 (M.1823)

ŞARK İŞ (FESADI) HANI

Yapı, Mevlevihane mevkiinde, 11 Nisan Sokak ile, Çulcu Sokağın keşiştiği köşede yer almaktadır. Kuzey yönünde 1 Nisan Sokak, batı yönünde Çulcu Pazarı, güney ve doğusunda, bitişik evler yer almakta olup, güneye doğru hafif meyilli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir (Çizim: 1, no: 6).

Tek avlulu, iki katlı, alt kat revaksız, üst kat revaklı plana sahip (Çizim: 30-31) yapının, taşıyıcı sistemlerinde, moloz taş dolgulu düzgün kireçtaşı kesme taş; örtü sisteminde moloz taş

malzeme kullanılmıştır. Yeni eklemelerde, beton malzeme kullanımına da rastlanmaktadır.

Yapının, doğu ve güney cepheleri bitişik evlerle kuşatılmıştır. Kuzey cephesi, alt katta dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozlu dört dükkan ve üst kat hizasında eş aralıklarla yerleştirilmiş, basık kemerli dikdörtgen dört pencere açıklığı ile hareketlendirilmiştir (Resim: 43).

Yapının kuzeybatı köşesi, sokağın konumuna uygun olarak pahlı bir şekilde düzenlenmiştir. Kuzey yöndeki pahın alt kat hizasında, sivri beşik tonozlu iki dükkan yer almaktadır. Pahın eğiminden dolayı, dükkanlar yamuk planlı olarak düzenlenmiştir. Bu cephenin üst kat hizasında masifliği kıran tek unsur, üst katta yer alan basık kemerli pencere açıklığıdır.

Kuzeybatı cephedeki ikinci pah, bugün alt ve üst kata geçişleri sağlayan kapı açıklıklarını kapsar²² ve bu pah, portalin güney kenarında dışa doğru 25 - 30 cm 'lik bir çıkıntı yaparak, üçüncü pah ile birleşir. Üçüncü pah, alt katta yer alan birinci dükkanın güney duvarına kadar uzanarak, batı cephe ile birleşir.

Batı cephede, alt katta yan yana dizilmiş sivri beşik tonozlu eş ölçülerde beş dükkan yer alır. Üst katta ise, eş ölçülerde basık kemerli yedi pencere açıklığı cepheye hareket sağlar (Resim: 44).

Yapının portalı, batı cephenin kuzey ucunda yer almaktadır (Resim: 45). Yanlarda dairevi gövdeli ve dairesel başlıklı sütüncelere oturan, dişli ve yarım daire profilli çerçevelerle bezeli, yarım daire kavsaralı ve basık kemerli kapının alınlığında, kitabe yer almaktadır. Alınlıktaki kitabenin cevresi, ard arda kabartma bezemeli dört bordür ile kuşatılmıştır. Kitabenin üstünde, ortada ters yerleştirilmiş bir palmet ile birbirine bağlanan " S " kıvrımlar yer almaktadır. " S " kıvrımlı bezemenin üzerinde, sağda yıldız, solda ay motifi işlenmiştir (Çizim: 32). Kitabenin iki yanında, 12 yapraklı birer çiçek rozeti bulunmaktadır (Resim: 46, Çizim: 33).

²² Bugün ana giriş açıklığının solunda üst kata çıkışı sağlayan bölüm 1984 yılına kadar, beşik tonozlu bir dükkan işlevinde iken, bugün giriş açıklığı olarak kullanılmaktadır.

Giriş kapısından dikdörtgen planlı avluya, sivri beşik tonoz örtülü bir koridordan geçilir. Orijinalde koridorun kuzey duvarının doğu ucunda üst kata çıkışı sağlayan merdivene geçişi sağlayan bir kapı ile; güney duvarında, bitişik mekana geçişi sağlayan basık kemerli bir kapı ve bir pencere açıklığı yer alırken, bu açıklıkların bugün tamamen kapatılmış olduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır (Resim: 47).

Dikdörtgen planlı avlunun üzeri, günümüzde birinci katın taban seviyesinde, beton örtü ile kapatılmıştır. Avlunun kuzey kanadında üç, doğu, batı ve güney kanatlarında dörder mekan yer almaktadır (Resim: 48). Bu mekanlar, basık kemerli birer kapı ve pencere ile avluya açılmakta olup, bütün mekanlar sivri beşik tonoz ile örtülüdür.

Yapının üst katına, kuzeybatı köşede yer alan iki kademeli bir merdivenle ulaşılır. Bu kat, geçirdiği onarımlarla orijinal durumunu kaybetmiştir. Kuzey kanatta, yan yana sıralanan eş büyüklükteki dört dikdörtgen oda, basık kemerli birer pencere ve kapı açıklığı ile revaka bağlanır. Sivri beşik tonozlu odaların, kuzey duvarında, dikdörtgen birer niş ve bu cepheye bakan birer pencere yer almaktadır). Kare formlu payelerle birbirine bağlanan sivri beşik kemerli revakın üzeri, düz beton örtülüdür (Resim: 49).

Doğu revaktan bugün yalnızca, beton çatıyı taşıyan bir paye kalabilmiştir. Bu kanatta yan yana sıralanan sivri beşik tonozlu ve kare planlı odalar, diğer kanatlarda olduğu gibi, basık kemerli birer pencere ve kapı açıklığı ile dışarıya bağlanır.

Batı kanatta, yan yana sıralanan, sivri beşik tonozlu yedi oda, basık kemerli birer pencere ve bir kapı açıklığı ile revaka bağlanmıştır. Bu odalardan kuzey yöndeki son oda, cephenin pahlı oluşundan dolayı, diğer odalardan daha büyük olup yamuk planlıdır.

Güney cephede, yan yana düz beton tavanlı iki oda yer alır. Yenilenen bu kanadın, orijinalde nasıl olduğu konusunda, herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

Yapının portal alınlığındaki iki satırlık kitabesinin²³ Arapça alfabesi ile yazılışı, Latin harflerine aktarılması ve Türkçe çevirisi şöyledir :

يا لله يا مفتاح الابواب افتح لذا خير البواب

لى خمسة اطفى بها حر الو باء الحائمة

المصطافى و المر تضى و ابنا هما و الفا طمة

۱۳۲۵

"ya müfettiha'l ebvab, iftah lena hayre'l bab li hamsetün Üfti biha harre'l vebai'l-hatime el- Mustafa ve'l-Murtaza ve'bnahuma ve'l fatime" 1325

Çevirisi: Ey kapıları açan Allah, bize hayır kapısını aç! Yıpratıcı veba, kolera ve benzeri hastalıklardan korunmak için okuyup üflediğim beş ismim var. Mustafa, Murtaza (Ali) ve onun iki çocuğu (Hasan-Hüseyin) ve Fatma'dır. 1325 (M.1907)²⁴

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Urfa'da, tamamını ya da bir kısmını koruyup, günümüze kadar gelebilen 11 han saptanmıştır. Bu hanlar içerisinde en büyük grubu bir avlulu ve iki katlı hanlar oluşturur. Bugün tamamen yok olan Aslanlı Han ile Mençek Hanı, Hacı Kamil Hanı, Şaban Hanı ve Şark İshani bu plan tipinin örnekleridir. Osmanlı han mimarisinde çok sık görülen bu plan tipine Tire Lütfü Paşa Hanı (16. yy)²⁵ Gaziantep Yeni Han (1757-85)²⁶, İzmir Mirkelamoğlu Hanı (18. yy'ın son çeyreği)²⁷, Manisa Yeni Han (1860-62)²⁸, Gaziantep Elbeyli Hanı (19. yy. sonu)²⁹ benzer örnekler olarak verilebilir³⁰.

²³ A. C. Kürkcüoğlu, a.g.e., 1998, s. 72; M. Alper, a.g.e., s. 60'da kitabenin okunamayacak kadar silik olduğunu belirtmektedir.

²⁴ Kitabenin çevirisi Şeyho Duman tarafından yapılmıştır.

²⁵ M. Özer, *Tire'de Ticaret Yapıları*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 76-84.

²⁶ N. Güngör, *Gaziantep Elbeyli Hanı ve Yeni Hanı*, (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1995, s.25-29.

²⁷ B. Ersoy, a.g.e., s. 30-35.

²⁸ İ. Kuyulu, *Kara Osmanoğlu Ailesi'ne Ait Mimari Eserler*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1988, s. 76-88.

²⁹ N. Güngör, a.g.e., s. 16-24.

³⁰ Sınıflandırma için bkz. B. Ersoy, a.g.m., 1994, s. 75-97.

Kısmen üç katlı olarak inşa edilen Gümrük Hanı, Osmanlı han mimarisinde sıkça görülmeyen bir plan tipinin temsilcisidir. Benzer örnekler olarak Urfa Barutçu Han (17.yy. sonu-18. yy başı)²¹, Merzifon Taş Han (17. yüzyıl)²² ve İstanbul Kalcılar Hanı (18. yüzyıl)²³ gösterilebilir. İnşa edildikleri arazinin topografik özellikleri nedeniyle Merzifon Taş Han ve İstanbul Kalcılar Hanı kısmen üç katlı olarak düzenlenmiştir.

Gümrük Han'da üst kattaki mekanlar, doğu ve kuzey kanadın dış cephelerinde yer alan dükkanlar nedeniyle geniş tutulmuştur. Bu yüzden kanatlarda yer alan mekanlar, birer kapı ve pencere açıklığı ile birbirine bağlı ikişer oda şeklinde düzenlenmiştir. Benzer uygulamalara Diyarbakır Deliller Hanı (1527)²⁴ ve Hasan Paşa Hanı'nda (1574-75) da rastlanır. Deliller Hanı'nın dıştan sadece batı cephesinde dükkan dizilerine yer verilmişken, Hasan Paşa Hanı'nda tüm cephelerde dükkan dizileri yer alır. Bu nedenle Deliller Hanı'nda yalnızca batı kanatta, revak gerisine birbirine birer kapı açıklığı ile bağlı ikişer oda yerleştirilmişken, Hasan Paşa Hanı'nda ikinci kat revakı gerisinde yer alan mekanlar, bütün katta birbirine bağlı iki oda şeklinde düzenlenmiştir²⁵.

Urfa hanlarında yolcuların/tüccarların kaldıkları ya da büro olarak kullandıkları mekanların genellikle revakın gerisinde, avluyu tek sıra halinde kuşattıklarını ve revaka birer kapı ve pencere ile bağlandıklarını görürüz.

Hanlarda, mekanlar bazen de eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Mencek Hanı alt kat batı kanadında; bir eyvan bir mekan şeklinde düzenleme yapılmışken; Şaban Hanı üst kat güney kanatta yer alan mekanlar tümüyle eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Aynı düzenlemeye tek katlı örneklerden Kumluhayat Hanı'nda (19.yy)²⁶ da rastlanır. Hanın avlu kuzeybatı kanadı, Şaban Hanı'nda olduğu gibi eyvan dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Benzer bir uygulamaya da Gaziantep Belediye Hanı (1885-86)'nda ve Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı (1905)'nda rastlanır. Belediye Hanı'nda, güney kanatta avluya açılan eyvanlara yer verilirken²⁷, Andibendioğlu Ali Efendi Hanı'nda ise, güneydeki kanatta

çapraz tonoz örtülü hole açılan, batı yöndekiler daha dar olarak inşa edilmiş, karşılıklı dörder eyvan bulunmaktadır²⁸.

Şaban Hanı'nda dikkat çeken diğer bir durum ise, üst kat güney kanatta yer alan revakın önünde geniş bir terasın bulunmasıdır. Alt katta bulunan ahırın geniş tutulmasından dolayı üst katta böyle bir zorunluluk doğmuştur. Benzer bir düzenleme de Amasya Taş Hanı'nda (1698-99) uygulanmıştır. Burada üst katın doğu, batı ve kuzey kanatları, dış cephede yer alan dükkanlardan dolayı geniş tutulmuş, bu nedenle revakın önünde, Şaban Hanı'nda olduğu gibi geniş teraslar oluşmuştur²⁹.

Urfa hanlarında ahır/develik, avlu kanatlarına yerleştirilmiştir. Gümrük Hanı, Mencek Hanı, Barutçu Hanı, Millet Hanı'nda (17.yy.'ın 2. yarısı-18.yy.'ın sonu arası)³⁰ ahır bir veya iki kanadı kaplarken; Hacı Kamil Hanı'nda alt kat, kitabesi bulunmayan ve Candaroğlu İsmail tarafından yaptırıldığı belirtilen Kastamonu İsmail Bey Hanı'nda olduğu gibi³¹, bütünüyle ahır olarak düzenlenmiştir. Şaban Hanı dışındaki bütün hanlardaki ahırlar, Tire Çöplü Han (15.yy) ve Kutu Hanı'nda (1429) olduğu gibi, revakla avluya açılırken³², Şaban Hanı'ndaki ahır, bir kapı açıklığı ile avluya bağlanmaktadır.

²¹ A. Özme a.g.e., s. 50.

²² S. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Cilt: 1, Ankara, 1983, s. 323-325.

²³ C. Güran a.g.e., s. 123-124.

²⁴ Bkz. M. Sozen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971 s.193-199.

²⁵ B. Ersoy, "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat (Diyarbakır Özel Sayısı)*, Sayı:28, Ankara, 1995, s. 21-23. E. E. Bay, *Diyarbakır Hanları*, (A. Ü. DTCF., Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara, 1990, s. 1-17.

²⁶ A. Özme a.g.e., s. 57.

²⁷ M. Özkarci, "Gaziantep'te Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, C. XXVI, Ankara 1997, s. 275-312.

²⁸ A. Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Donemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s. 380-381.

²⁹ B. Ersoy, "Osmanlı Şehirli Hanlarından Önemli Bir Örnek: Amasya Taş Hanı", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, İstanbul 23-27 Eylül 1991, Ankara 1995, s. 81-92.

³⁰ A. Özme a.g.e., s. 37.

³¹ Z. K. Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990, s. 116, sek: 61.

³² M. Ozer a.g.e. s. 61-63.

Anadolu şehiriçi hanlarında oluşturulan mescit; yapıların alt katında, üst katında veya avlu ortasında olmak üzere üç şekilde görülürken⁴³, Urfa hanları içerisinde bugün yalnızca Gümrük Hanı'nda mescit bulunmakta ve üst katta girişin üzerinde yer almaktadır. Sonradan yapılan onarım ve değişiklikler, diğer hanlarda mescit kısmının yerini tespit etmemize olanak vermez.

Şadırvan ise, bugün yalnızca Hacı Kamil ve Mençek Hanı'nda görülmektedir. Ancak, yapılan onarımlarla orijinal durumlarını tamamen yitirmişlerdir.

Urfa hanlarında taşıyıcı sistemleri duvar, paye, sütun, konsol ve destek kemerleri oluşturur.

Urfa hanlarında duvarlar, taşıyıcı duvar ise, kesme taş kaplamalı moloz dolgulu duvar olarak; perde duvar ise, kesme taş olarak inşa edilmiştir. Taşlar arasında bağlayıcı harç olarak kalker taşı tozu, kireç ve su karışımından elde edilen "kül kireç" denilen harç kullanılmıştır⁴⁴.

Sütun sadece Barutçu Han ve Mençek Hanı'nın ikinci kat revakında, revak kemerlerini desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Her iki yapıda da sütunlar eş yükseklikte, aynı çapta ve mono bloktur. Her iki yapıda da başlıklar, kesik koni şeklindeki bir alt bölüm üzerinde, köşeleri yuvarlatılmış kare prizma formudur. Sütunlar Mençek Hanı'nda doğrudan kare prizma formulu altlıklar üzerine otururken, Barutçu Hanı'nda kare prizma kaide üzerine profilli bir bilezikten sonra oturmaktadır. İzmir Kızlarağası Hanı (1744)⁴⁵, Mirkelamoğlu Hanı, 1575 tarihli Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ve 16.yüzyıla tarihlenen Çifte Hanı'nda da, avlu revakında Urfa örneklerimizde olduğu gibi sütun kullanılmıştır⁴⁶.

En fazla tercih edilen taşıyıcı eleman payedir. Revak köşelerinde daha iri boyutlu L, kare ve dikdörtgen payeler tercih edilirken, revak cephelelerinde yer alan payeler dikdörtgen formudur. Bu payeler, Hacı Kamil Hanı, Gümrük Hanı revak köşelerinde, Millet Hanı, Topçu Hanı (1903)⁴⁷ ve Şaban Hanı'nın ahır bölümü tonozlarını destekleyen iki payede olduğu gibi, adeta fil payeler şeklindedir.

Kemer, revaklarda, kapı ve pencere açıklıklarında, nişlerde, portal kavsaralarında ve tonozları desteklemek amacıyla kullanılmış olup, kemer tipi olarak yarım daire, sivri, kaş, dilimli, basık ve sepet kulpu tercih edilmiştir. Urfa hanlarından sadece Şaban Hanı ahır kısmı ve Hacı Kamil Hanı alt kat köşe mekan tonozlarında destek amacıyla kullanılmıştır. Revaklarda daima sivri kemer tercih edilmiştir. Tek istisnai örnek Şaban Hanı'dır. Burada, revaklarda ilk yapı döneminde sivri kemer, sonraki bir dönemde yapılan onarımlarda ise, yarım daire kemer kullanılmıştır. Sepet kulpu kemer, yalnızca Hacı Kamil Hanı üst kat batı revakı gerisindeki mekanların kapı ve pencerelerinde karşımıza çıkar.

Urfa hanlarında örtü sistemi olarak tonoz, ahşap tavan ve çatılar ile, düz salma taş örtü kullanılmıştır. Tonoz olarak beşik tonoz, sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz tercih edilmiştir. Beşik tonoz yalnızca Topçu Hanı'nın avluya giriş holü üzerinde ve Şaban Hanı'nın kuzey ve doğu revakındaki ikinci dönem onarımlarında kullanılırken; diğer hanlarda sivri beşik tonoz tercih edilmiştir. Sivri beşik tonozdan sonra en fazla tercih edilen tonoz tipi, çapraz tonozdur. Geleneksel Urfa evlerinde⁴⁸ ve diğer anıtsal yapılarda da bu tonoz tipleri sıkça kullanılmıştır⁴⁹.

Düz salma taş örtü, Barutçu Hanı'nın ikinci kat revakının örtüsünde ve Mençek Hanı'nın ikinci kat batı, güney ve kuzey revakının örtüsünde kullanılmıştır. Erken uygulamalarına Erzurum Çifte Minareli Medrese (13. yy. sonu)⁵⁰ eyvan önü ve Korkuteli Sinaneddin Medresesi'nin (1319)⁵¹ kuzey ve güney yöndeki revaklarında rastladığımız bu örtü sistemi, çok tercih edilmemiştir.

⁴³ B. Ersoy, *a.g.m.*, s. 84.

⁴⁴ Z. Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, Ankara 1989, s. 121.

⁴⁵ B. Ersoy, *a.g.e.*, s. 24-30.

⁴⁶ E. E. Bay, *a.g.e.*, 1990, s. 7, 18.

⁴⁷ A. Özme, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁸ Z. Akkoyunlu, *a.g.e.*, Şek. 1, 6, 7, 13,19, 26, 31 vd.

⁴⁹ M. Alper, *a.g.e.*, s. 10-56; A. C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, Ankara 1993.

⁵⁰ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s.117-119, plan: 87.

⁵¹ S. Erken, *a.g.e.*, s. 622-626.

Pencereler düşey dikdörtgen kuruluşlar halindedir. Aslanlı Han, Gümrük Han ve Şaban Hanı'nda avlu cephesindeki pencereler düz atkı taşı ile örtülmüştür. Bu yapılar dışındaki tüm hanlarda avlu cephelerinde, basık kemerli pencere açıklıkları tercih edilmiştir. Ancak, avlu cephelerinde basık kemerli pencereler kullanılırken, dış cephe pencerelerinde düz atkı taşı pencereler daha çok yer almaktadır. İstisnai iki örnek Şark İş Hanı ve Barutçu Han'dır. Şark İş Hanı'nda bütün pencereler basık kemerli iken, Barutçu Hanı'nın yalnızca giriş cephesi ikinci ve üçüncü kat pencereleri basık kemerlidir. Düz lentolu ve basık kemerli pencereler dışında, Barutçu Han'ın üçüncü kat avlu cephesi ortasında yer alan pencerede dilimli kemer; Gümrük Hanı'nın üst kat kuzey ve doğu kanatlardaki mekanları birbirine bağlayan pencerelerde ise, kaş kemerler kullanılmıştır. Bu pencereler dışında, Gümrük Han'ın alt kat avlu revakı arasında örülen geç dönem duvarlarında, kapı ve pencerelerin üzerinde yer alan rozet pencereler (havalandırma takaları) hem hava sirkülasyonunu hem de ışıklandırmayı sağlayan öğelerdir. Madalyon şeklinde olan bu pencerelerin benzerleri Urfa evlerinde de çok sık kullanılmıştır⁵³.

Kapılar, ana giriş kapıları ve mekan kapıları olmak üzere iki grupta incelenebilir. Gümrük Hanı, Hacı Kamil Hanı ve Şaban Hanı'nda biri daha küçük olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar, beşik tonozlu kavsaralara sahip basık kemerli açıklıklar şeklindedir. Diğer yapılardan farklı olarak, yalnızca Millet Hanı'nın portal kuşatma kemeri beş dilimli olarak tasarlanmıştır.

Giriş açıklıklarındaki kapı kanatları, kalın ahşap tahtaların yan yana getirilip, arkadan iki ya da üç kuşağa büyük çivilerin yardımıyla tutturularak oluşturulur. Bunların üzeri kimi örneklerde sac ile kaplanmıştır. Mekanları avluya ya da revaka bağlayan kapılar, küçük boyutlu olarak tasarlanmıştır. Yaklaşık olarak 90x185cm. boyutlarındaki bu kapıların üzerinde Gümrük Han, Aslanlı Han ve Şaban Hanı'nda olduğu gibi, düz lento ya da diğer örneklerde olduğu gibi basık kemer tercih edilmiştir.

Saçaklar Gümrük Hanı dışındaki tüm örneklerde, bir veya iki profilli dışa hafif taşkın, enli saçaklardır.

Günümüzde yalnızca üç handa korkuluk kullanıldığı tespit edilmiştir. Aslanlı Han, Hacı Kamil Hanı ve Gümrük Han'ın revakının, zikzaklı forma sahip korkuluklarla çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu tip korkuluklara Urfa'da sivil mimarlık örneklerinde de sıkça rastlanır⁵⁴.

Çörten bugün yalnızca dört yapıda görülür. Samsat Kapısı Hanı'nın avlu cephelerinde yer alan çörtenler kısa, küçük oluklar şeklinde iken; Aslanlı Han, Gümrük Han ve Hacı Kamil Han'da daha uzun olup adeta stilize edilmiş aslan başı formu verilmiştir. Bu tipte çörtenlere Suriye'deki hanlarda da rastlanmaktadır⁵⁴.

Urfa hanlarında merdiven sayısı bir ile dört arasında değişmektedir. Hacı Kamil Hanı ve Bican Ağa Hanı'nın güney cephesindeki üst kata çıkışı sağlayan merdivenler "T", Şark İşhanı ve Barutçu Han'ın doğu cephesindeki merdivenler "U", Gümrük Han'ın avlu doğu kanat merdivenleri ile mescit merdivenleri "L" diğer örnekler ise düz merdivenler şeklindedir. Altlarındaki mekanlara girişi engellemek için bazı merdivenler kemerler üzerine oturmuştur.

Nişler, düşey dikdörtgenler şeklinde olup bazıları kemerlidir. Bir kısmı taban seviyesinde olup, içlerinde yer alan bacalarla ocak işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Urfa hanlarında kullanılan taşlar, Urfa'nın bes km. batısındaki taş ocaklarından alınmıştır. Diyarbakır bölgesindeki bazalta karşılık, Urfa yöresinde açık renkli sarımsı kalker taşı mimariye hakimdir⁵⁵. Urfa hanlarında taş, kesme taş, moloz ve kabayonu taş olarak kullanılmıştır. Kesmetaş; yapıların duvarlarında, payelerde, kemerlerde ve

⁵³ Z Akkoyunlu a.g.e. s. 145

Z Akkoyunlu a.g.e. s. 88-89-159

⁵⁴ Herzfeld, "Damascus", *Ars Islamica*, 1942. s. 48, fig. 36.

⁵⁵ A. Altun, *Mardin de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 15. N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Değerlendirme", *Aslanapa Armağanı*, İstanbul 1996 s. 213.

Mençek Hanı ve Barutçu Hanı'nın revak örtülerinde kullanılırken, kabayonu ve moloz taş; yapıların örtü sisteminde örgü malzemesi ve dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Urfa hanlarında iki renkli taş kullanımı yalnızca Gümrük Hanı'nda görülür.

Ahşap malzeme, Şaban Hanı'nın ikinci dönem onarımlarında inşa edilen revakın tonoz desteğinde ve hanların giriş kapı kanatlarında, pencere ve kapı kasalarında kullanılmıştır.

Demir malzeme ise, yapıların giriş kapı kanatlarında kaplama malzemesi olarak, çivi, tokmak gibi elemanlarda ve pencerelerin şebekelerinde kullanılmıştır.

Urfa hanlarında süsleme unsurlarına fazlaca rastlanmaz. Yalnızca Gümrük Hanı, Aslanlı Han, Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İş Hanı'nda süsleme unsurlarına rastlanır. Yapıların giriş cepheleeri, kapı ve pencere alınlıkları, süslemelerin yer aldığı kısımlardır ki, bunları geometrik, bitkisel, yazı ve figürlü süsleme olmak üzere dört ana grupta inceleyebiliriz.

Geometrik süsleme, yoğun olarak Gümrük Hanı'nda karşımıza çıkar. Yapının giriş eyvanı yan duvarlarında, mihrabiyelerin üzerinde kesişen altıgenlerin aralarda altı kollu yıldızlar oluşturduğu bordür; girişin üzerinde yer alan mescitin sol pencere lentosunda yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarda oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kabartma bir kompozisyon yer almaktadır. Sağdaki pencere lentosunda ise, düşey eksene dik ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kesişmesinden oluşan altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana getirdiği kabartma süslemeler yer alır⁵⁶. Geometrik bezemenin yer aldığı diğer bir yapı Şark İşhanı'dır. Portal alınlığındaki kitabenin üzerinde, ay ve yıldız motifi işlenmiştir. Benzer uygulamaya Urfa'da sivil mimarlık örneklerinde de sıkça rastlanır⁵⁷.

Urfa hanlarında kitabeler dışında süsleme amacıyla yapılmış yazılara yalnızca Gümrük

Hanı'nda rastlanır. Yapının giriş eyvanı yan duvarlarında, mihrabiyelerin üzerinde geometrik bordürlerin arasında, Kur'an'dan alınan ayetlere yer verilmiştir.

Bitkisel süsleme Urfa hanlarından Bican Ağa Hanı, Topçu Hanı ve Şark İşhanı'nda görülür. Şark İşhanı'nın portal alınlığında yer alan kitabenin üzerinde, ters palmet motifıyla taçlandırılmış "S" kıvrımlar ve kitabenin iki yanında yer alan oniki yapraklı çiçek rozetleri, yapıdaki bitkisel süslemeleri oluşturur.

Figürlü süslemeye, Urfa hanlarından yalnızca bugün yıkılmış olan Aslanlı Han'da rastlamaktayız. Aslanlı Han'dan getirilip Urfa Müzesi'nde muhafaza edilen iki aslan kabartması dikkat çekicidir. Olasılıkla hanın giriş cephesinde yer alan kabartmalardan dolayı, han bu isimle anılmış olmalıdır. Profilden, başlar geriye dönük olarak resmedilen aslanlar, birer zincir ile bağlıdır. Stilize edilmiş yüz hatları bulunan aslanların vücut tüyleri, kabaca işlenmiştir. Aslan figürlerinin yer aldığı diğer bir han ise, Sivas Taş Hanı'dır. Burada giriş cephesinin üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş iki aslan figürü bulunmaktadır. Bu figürler, arka payeleri üzerinde oturur biçimde tasvir edilmiştir. Figürlü bezemenin yer aldığı diğer bir han, Kilis Baytazzade Hanı(16.yy)'dir. Hanın avlu güney kanadında yer alan mekanın kemer köşeliklerinde kabartma iki pars figürü (?) işlenmiştir. Sağa doğru profilden yürür vaziyette, baş cepheden resmedilmiş olan parsların yüzü, stilize edilmiştir⁵⁸.

Elimizdeki verilere göre, plan tiplerini belirleyebildiğimiz hanların tamamının bir avlulu olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. İnşa edildiği arazinin kadastral durumuna göre şekillenen hanlar, çoklukla asimetrik plana sahiptir. Gümrük Hanı, kısmen üç katlı hanların şimdilik bilinen en erken tarihli örneği olması açısından da dikkat çekicidir.

⁵⁶ C. Kürçüoğlu, *a.g.e.*, 1998, s. 71.

⁵⁷ Z. Akkoyunlu, *a.g.e.*, s.130, Resim: 135.

⁵⁸ A. Dünder, *a.g.e.*, Ankara 1999.

RUHA (URFA'DA BİR GRUP ŞEHİRİÇİ HANI

Hanlarında örtü sisteminde genellikle sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz tercih edilmiştir. Barutçu Han ve Mençek Hanı'nın revak örtüsünde düz salma taş kullanılması ise, bu hanlara ait bir özelliktir.

Yapılarda, ahırların hep avlu kanatlarında yer aldığı görülmektedir.

Hanlarda taşıyıcı sistemlerde düzgün kesme taş kaplamalı moloz taş dolgu, örtü sistemlerinde ise moloz taş ve kabayonu taş malzeme kullanılmıştır.

Hanlarda süsleme unsurlarına az rastlanmaktadır. Var olan süslemeler portal ve portalin yer aldığı cephelerde yoğunlaşmıştır. Urfa'da sivil mimarlık örneklerindeki yoğun süslemeye karşılık, anıtsal yapılarda süslemeye ender rastlanması ilgi çekicidir.

Urfa hanları, genel plan şemaları açısından Osmanlı hanlarının özelliklerini yansıtırken; mimari detaylar, malzeme, süsleme ve yapı elemanları ile de bölgesel özellikleri ön plana çıkarır.

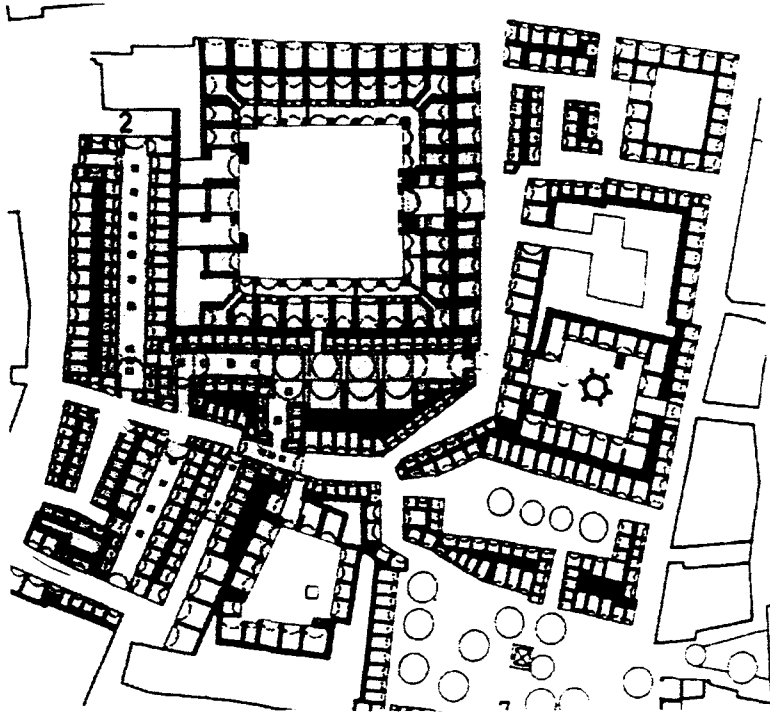
AYAKTA OLANLAR

- 1- GÜMRÜK HANI
- 2- HACI KAMIL HANI
- 3- MENÇEK HANI
- 4- KUMLU HAYAT HANI
- 5- BARUTÇU HANI
- 6- ŞARK İS HANI
- 7- SAMSAT KAPISI HANI
- 8- YEMEN ASKERE MUSTAFA AĞA BİÇAN AĞA HANI
- 9- MİLLET HANI
- 10- TOPÇU HANI
- 11- SABAN HANI

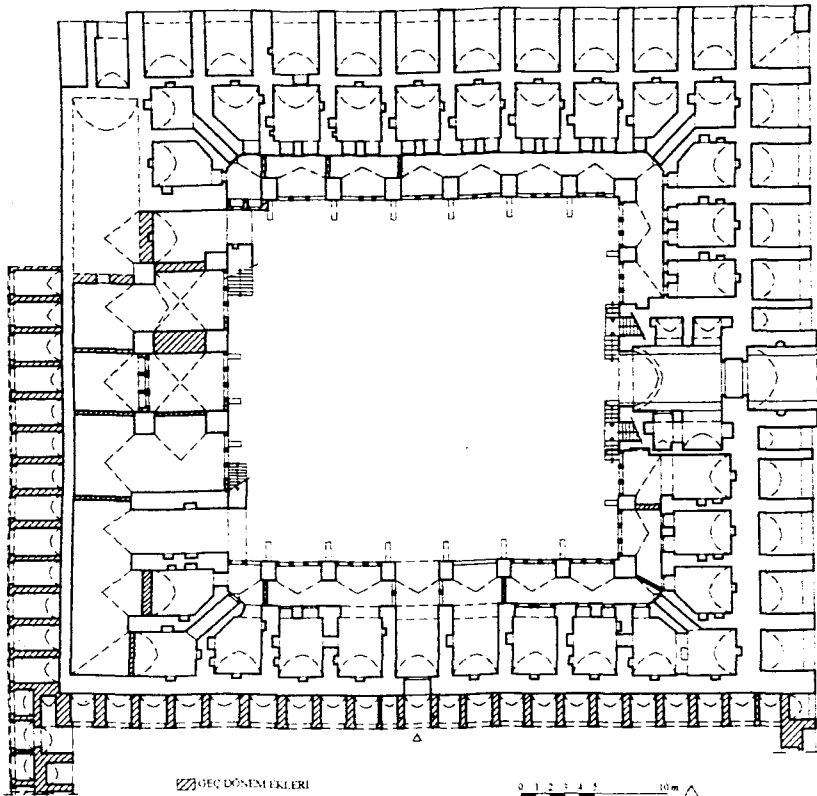
AYAKTA OLMAYANLAR

- 12- ASLANLI HAN
- 13- BEY KAPISI HANI
- 14- SEBİL HANI
- 15- HACI ALI AĞA HANI
- 16- ZENCİRLİ HAN
- 17- ALI BARGUT HANI
- 18- CESUR HAN
- 19- ASKERİVE HANI
- 20- YENİGAZHANE HANI
- 21- ESKİGAZHANE HANI
- 22- BADİLLİ SAİT BEY HANI
- 23- SEKTELİN HANI

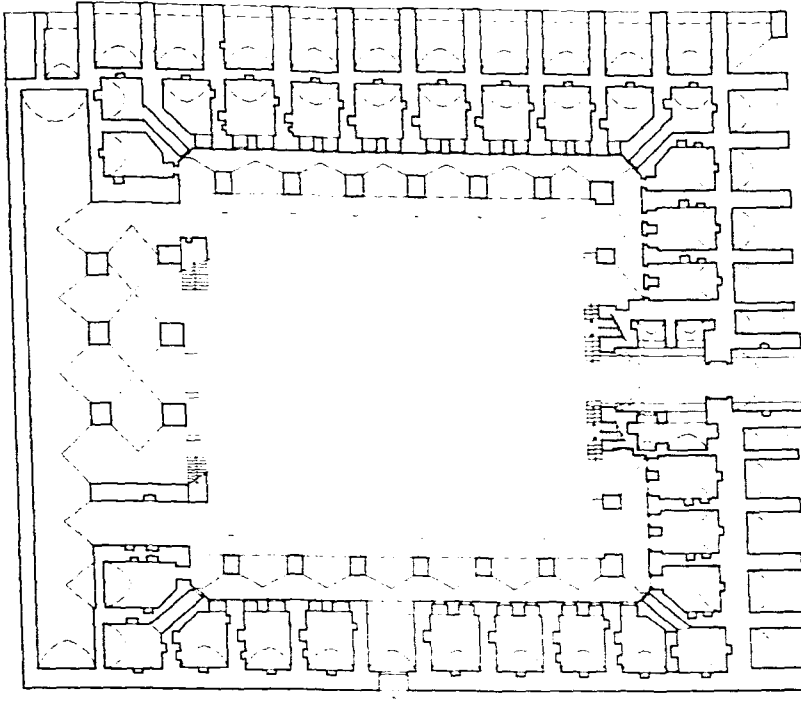




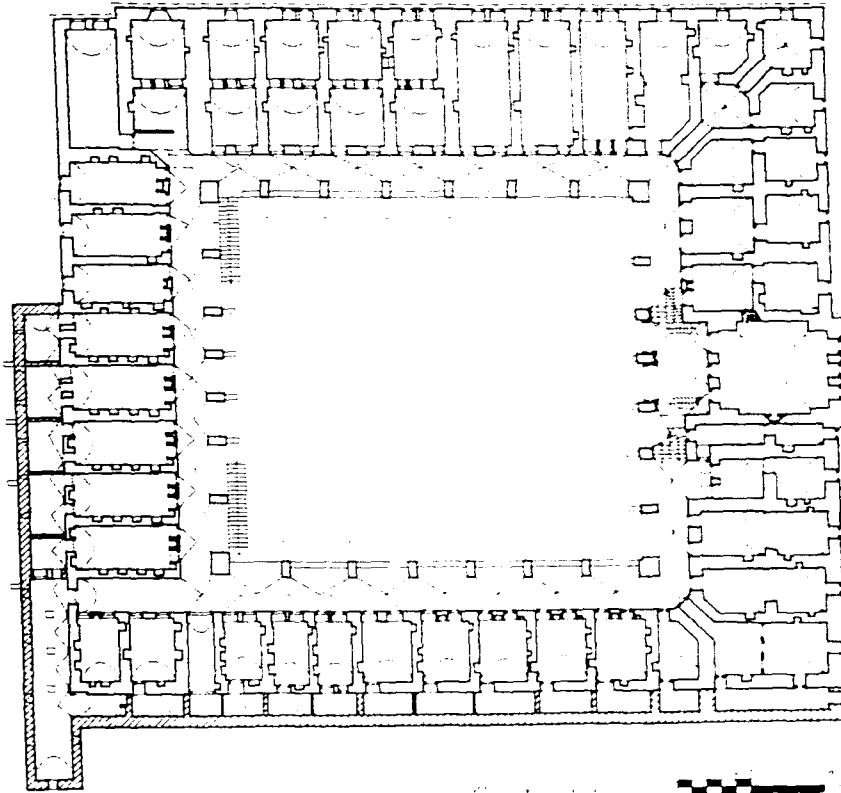
Çizim 2: Gümrük Hanı ve yakın çevresi (Suyla Yeniden Doğan Kent: Şanlıurfa 1998'den).



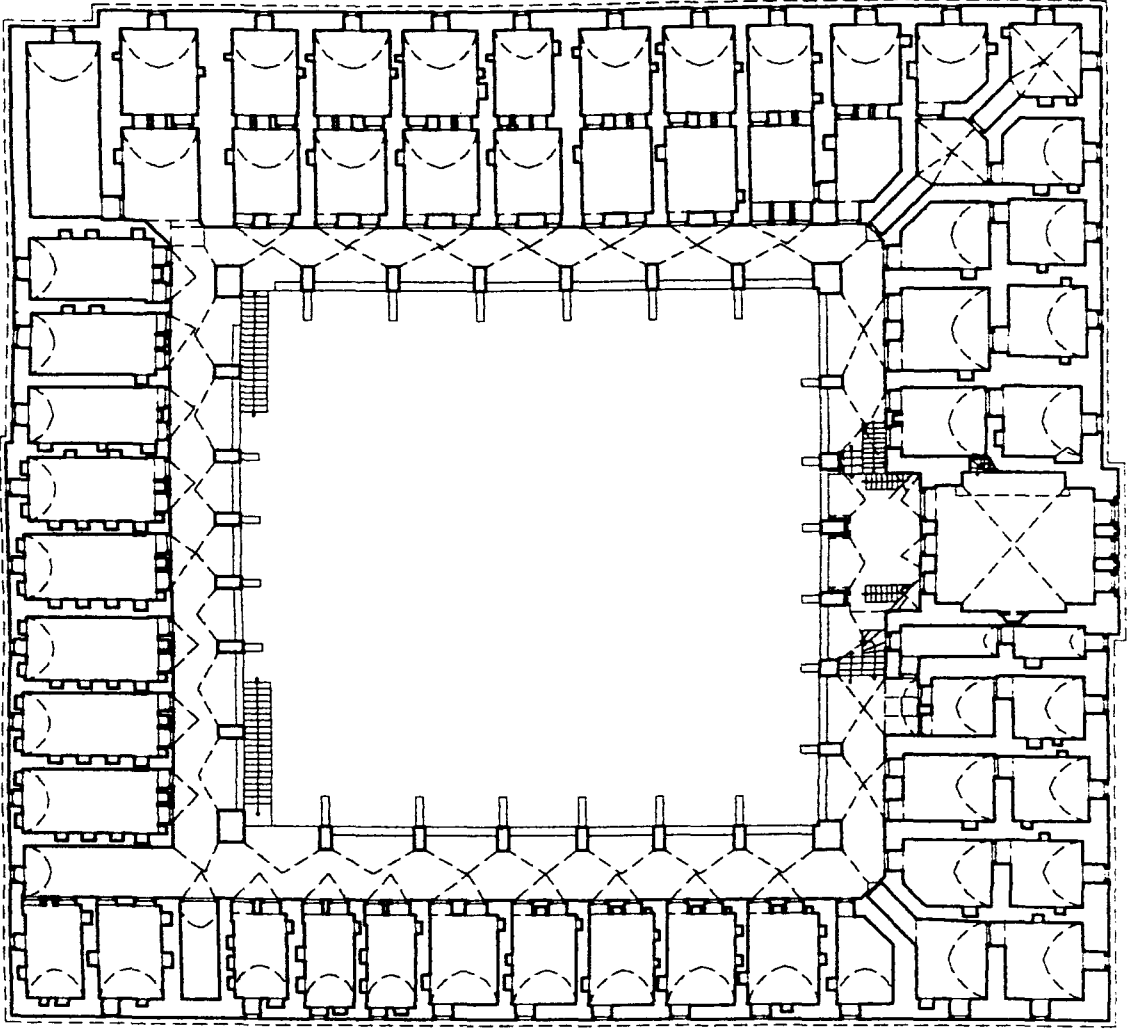
Çizim 3: Gümrük Hanı zemin kat röleve planı (O. Cezmi Tuncer'den işlenerek).



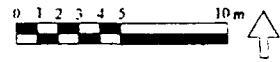
Çizim 4: Gümrük Hanı zemin kat restitüsyon planı.



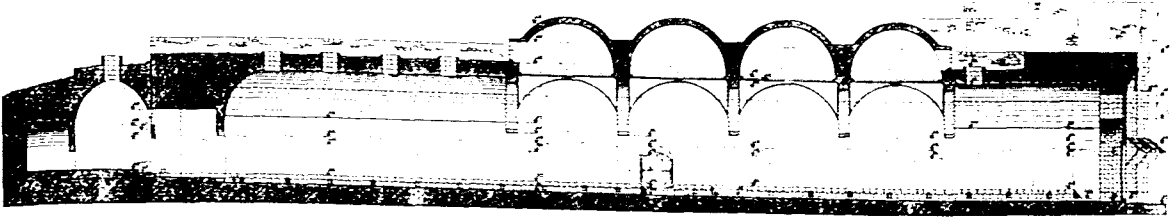
Çizim 5: Gümrük Hanı birinci kat rölöve planı (O. Cezmi Tuncer'den işlenerek).



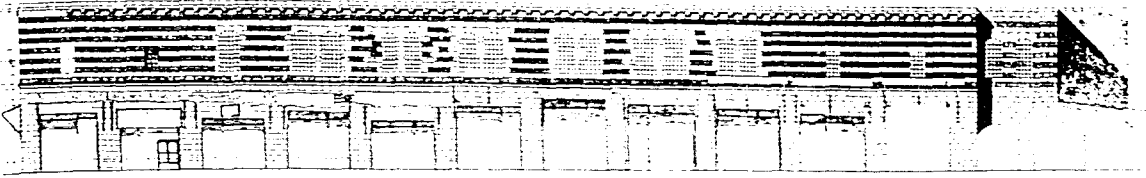
308



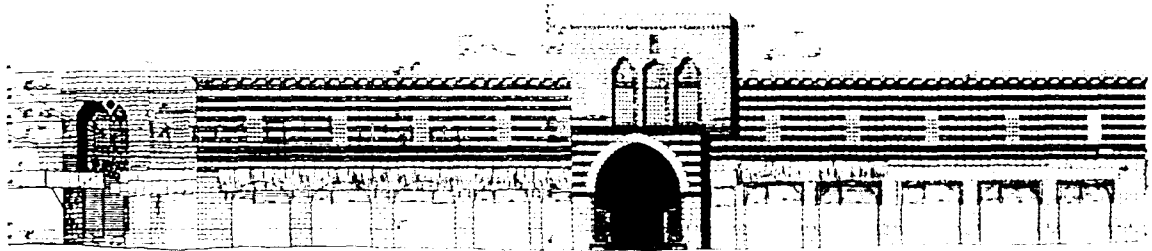
Cizim 6: Gümrük Hanı birinci kat restitüsyon planı.



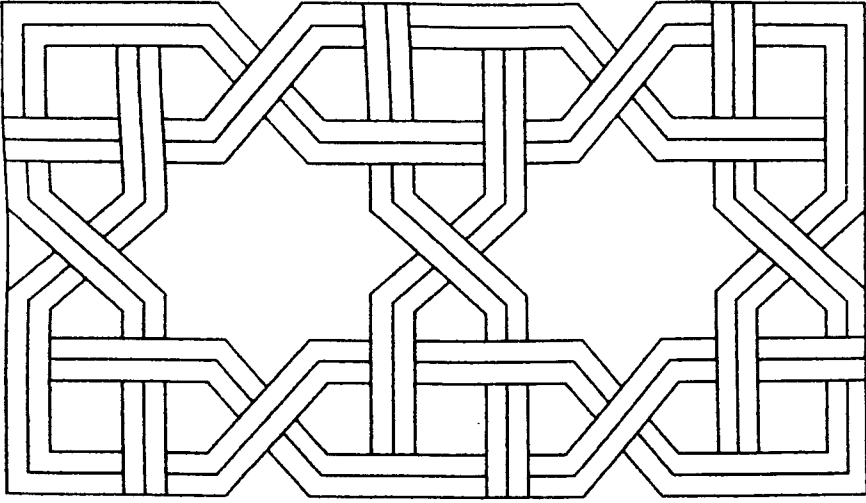
Çizim 7: Gümrük Hanı güney cephe, bitişik bedesten ile beraber (O. Cezmi Tuncer'den).



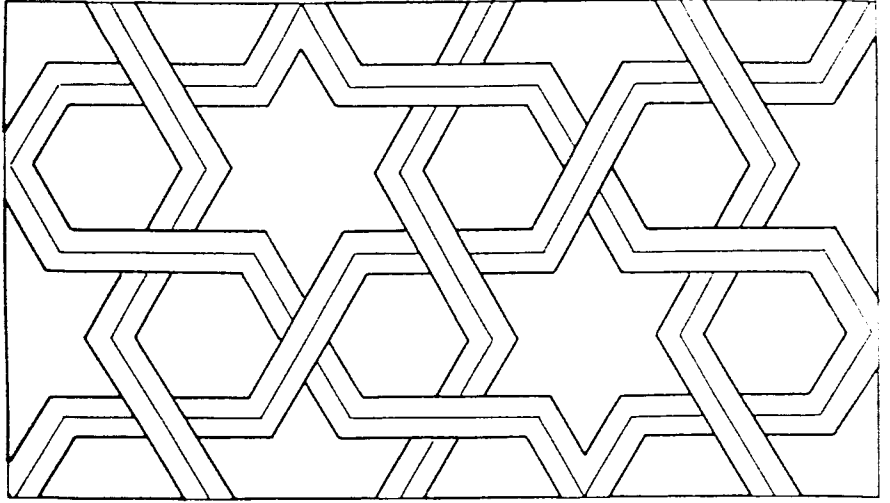
Çizim 8: Gümrük Hanı kuzey cephe, (O. Cezmi Tuncer'den).



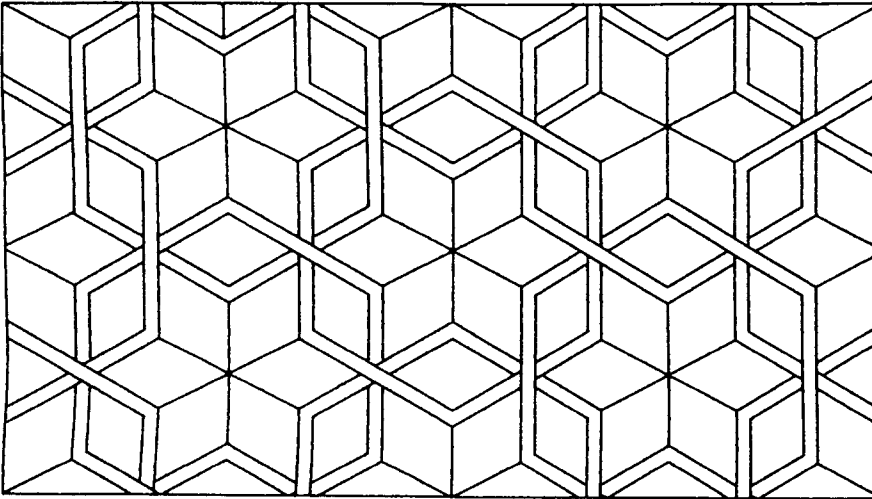
Çizim 9: Gümrük Hanı doğu cephe, (O. Cezmi Tuncer'den).



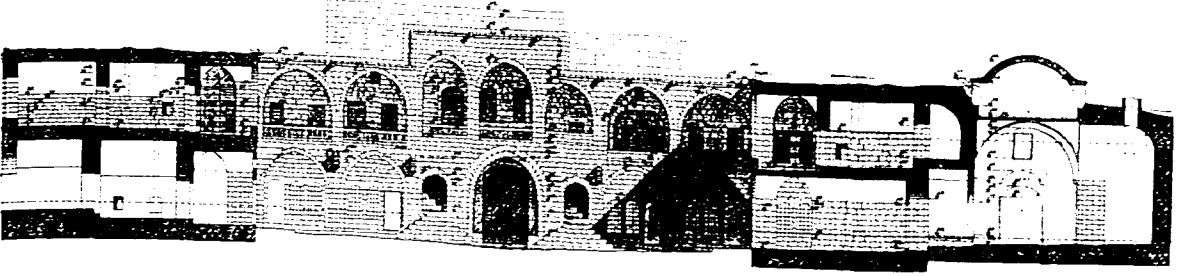
Çizim 10: Gümrük Hanı mescid cephesindeki pencere alınlığındaki geometrik bezeme, (A. C. Kürkcüoğlu 1998).



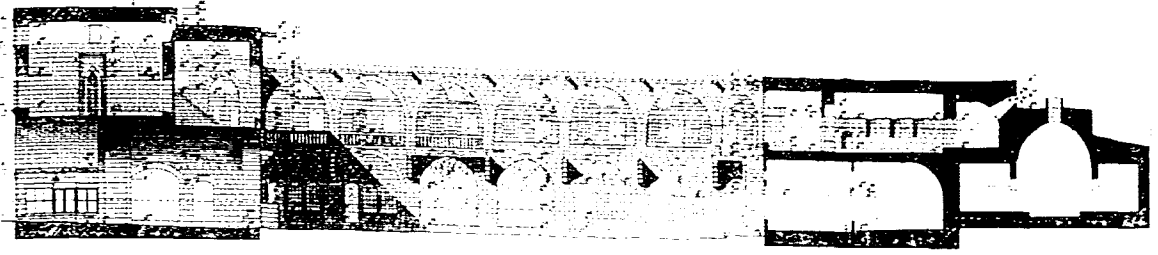
Çizim 11: Gümrük Hanı mescid cephesindeki pencere alınlığındaki geometrik bezeme, (A. C. Kürkcüoğlu 1998).



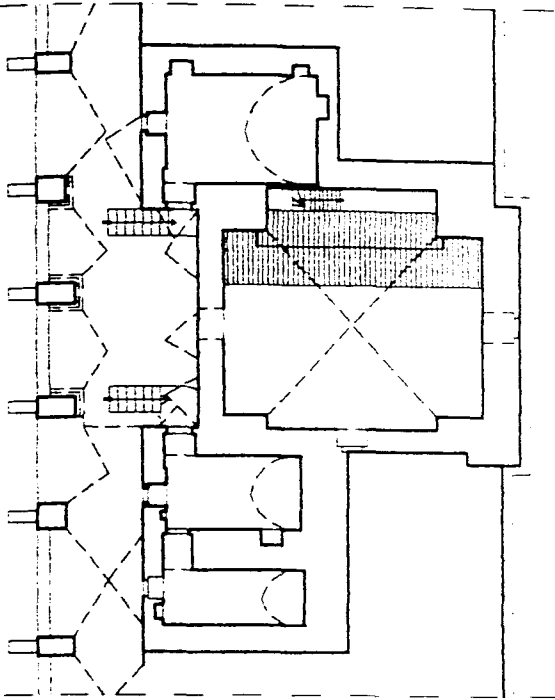
Çizim 12: Gümrük Hanı giriş eyvanı mihrabiyelerin üzerindeki geometrik bezeme.



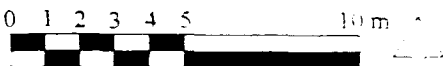
Çizim 13: Gümrük Hanı kuzey-güney kesiti (O. Cezmi Tuncer'den).

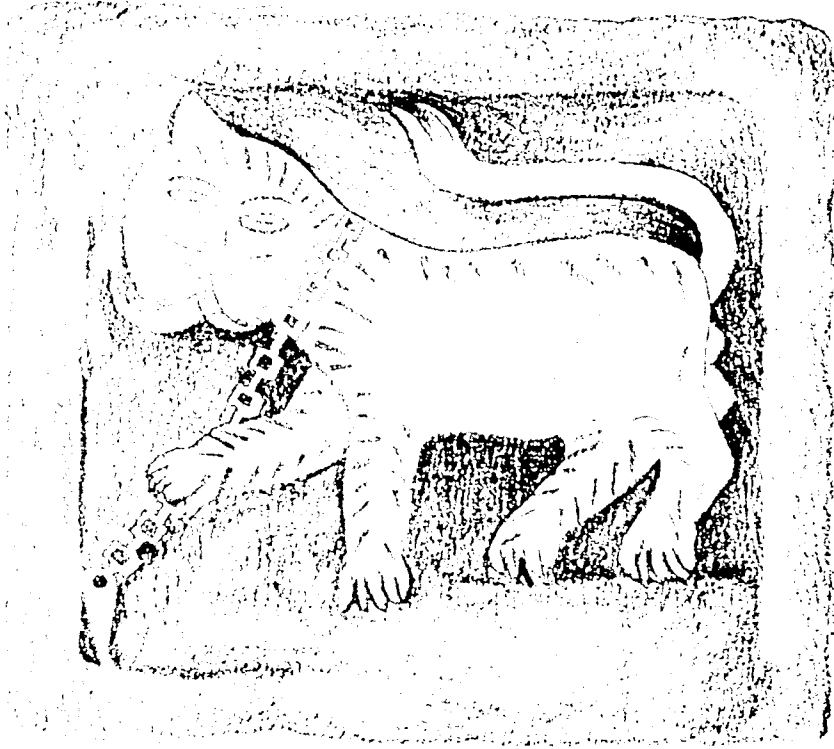


Çizim 14: Gümrük Hanı doğu-batı kesiti (O. Cezmi Tuncer'den).

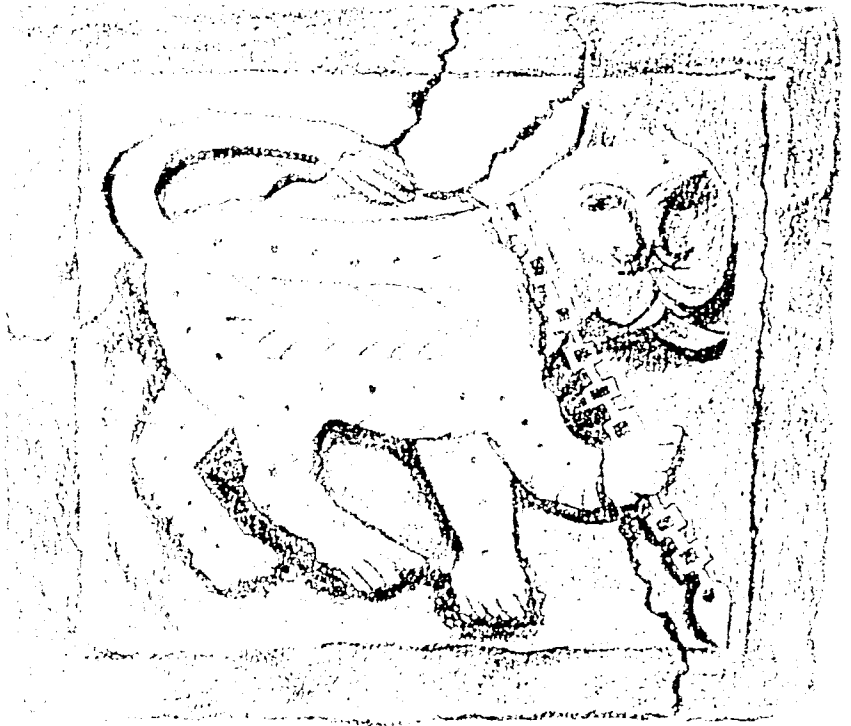


Çizim 15: Gümrük Hanı mescid rölöve planı (O. Cezmi Tuncer'den).

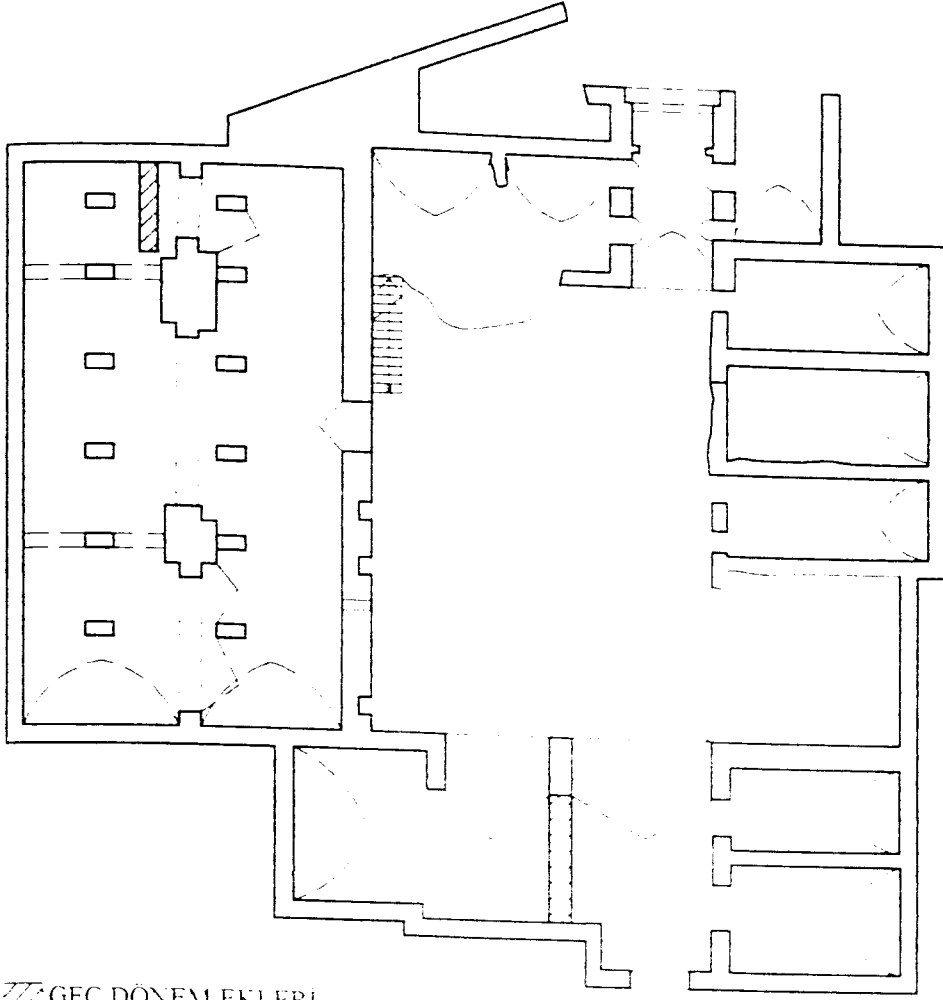




Çizim 16: Urfa Müzesindeki Aslanlı Han'a ait kabartma (A. C. Kürkcüoğlu 1998).



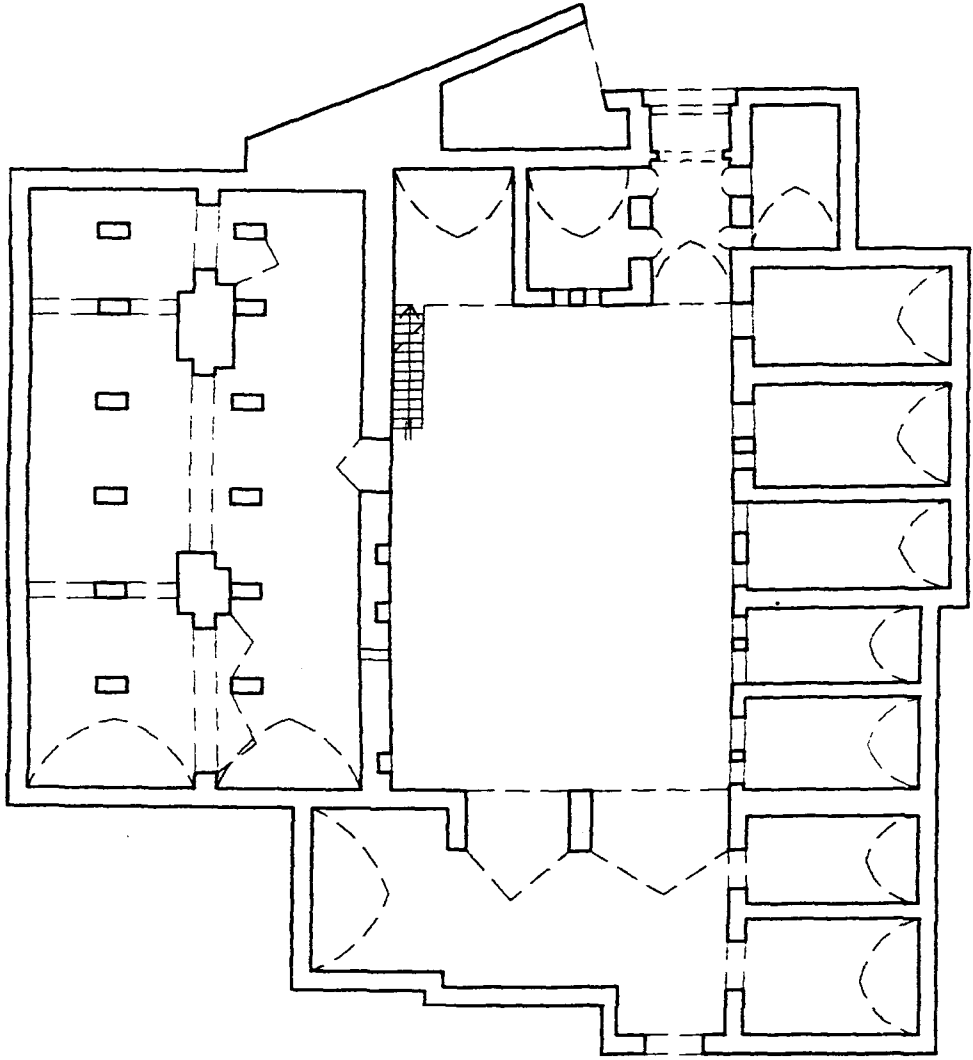
Çizim 17: Urfa Müzesindeki Aslanlı Han'a ait kabartma (A. C. Kürkcüoğlu 1998).



/// GEÇ DÖNEM EKLERİ



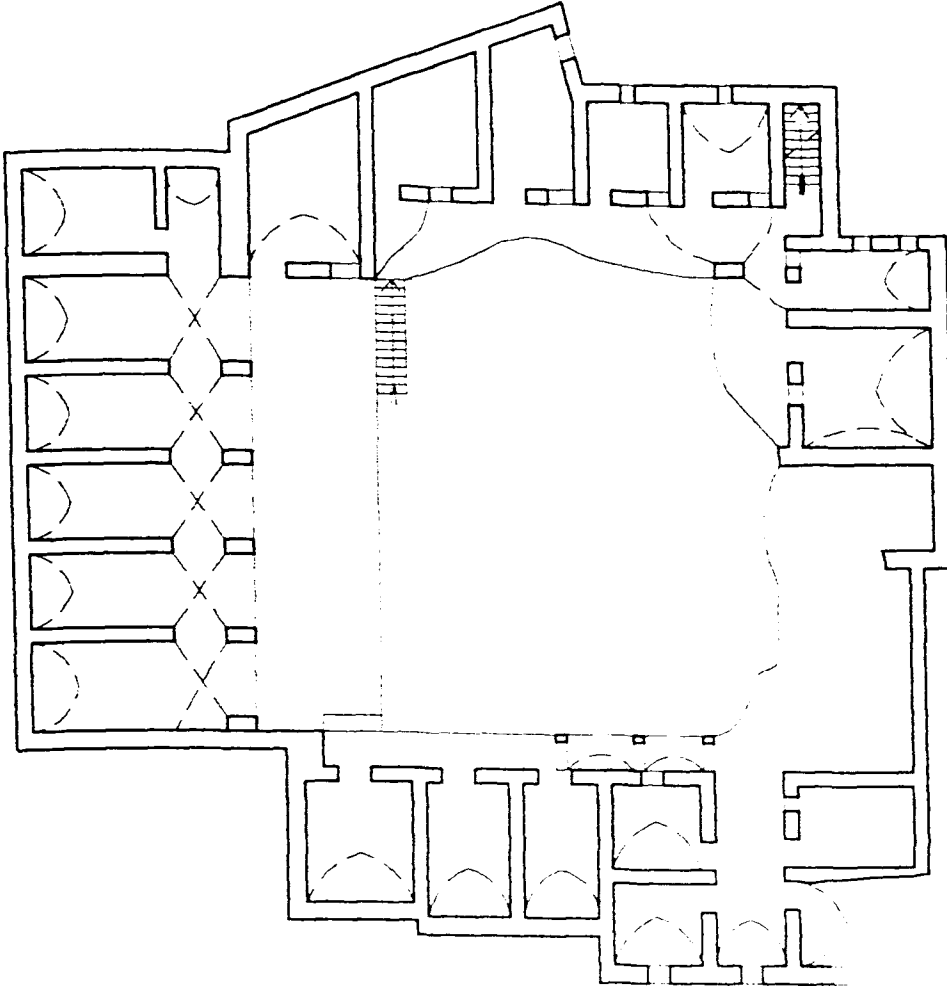
Çizim 18: Saban Hanı zemin kat rölöve planı (Rölöve: A. Özmer-L. Özbek).



314

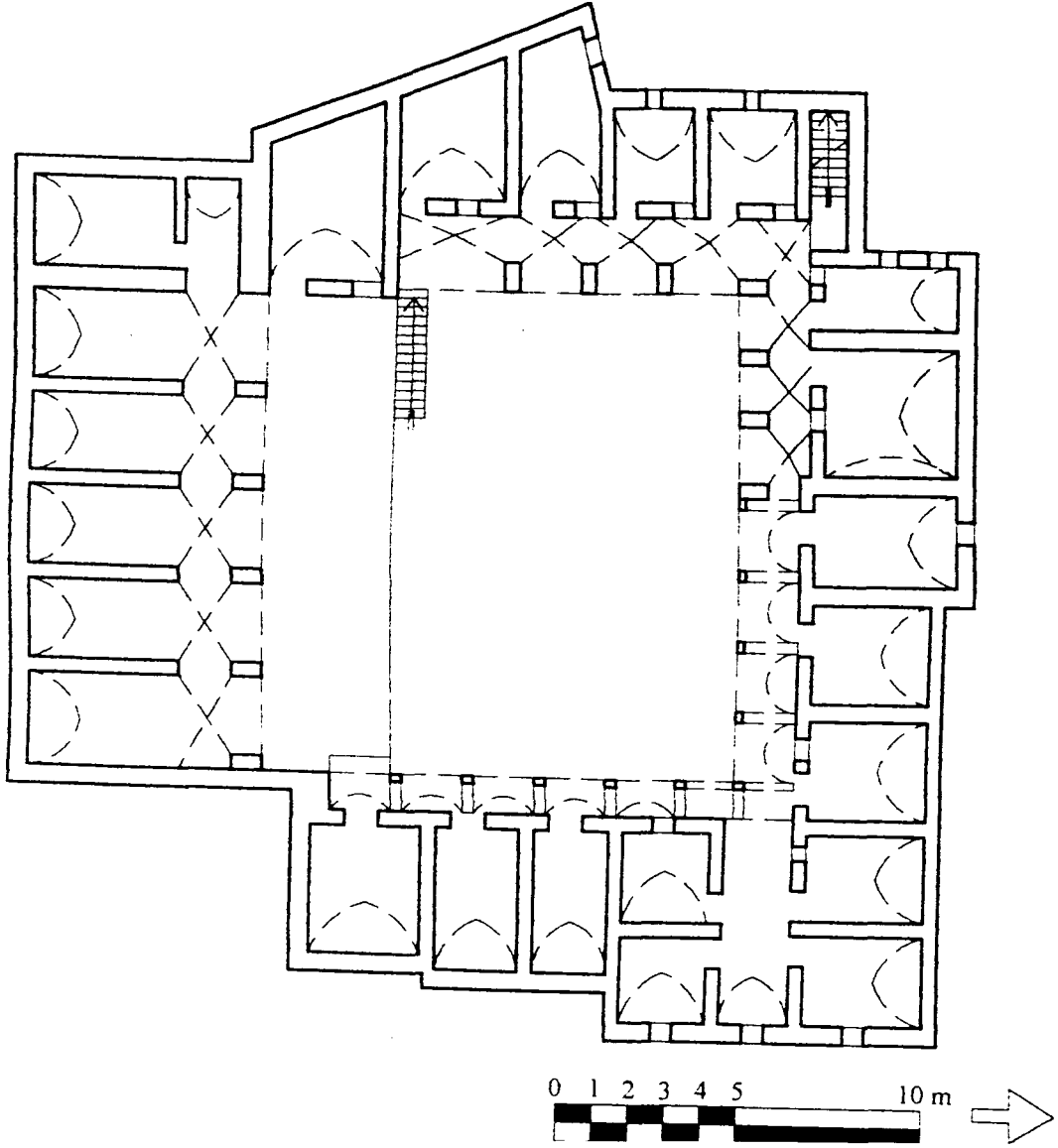


Çizim 19: Şaban Hanı zemin kat restitüsyon planı.

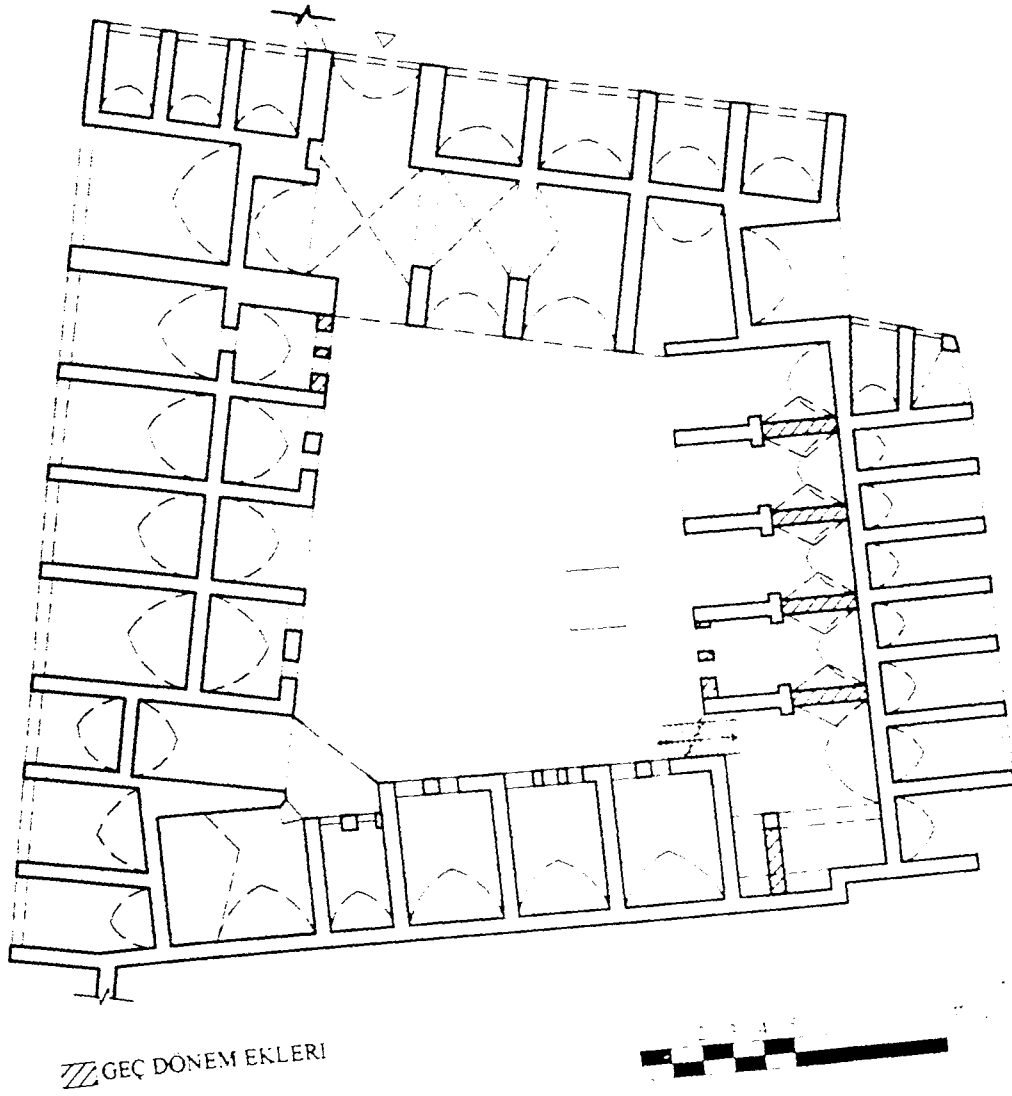


Çizim 20: Şaban Hanı birinci kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).

316

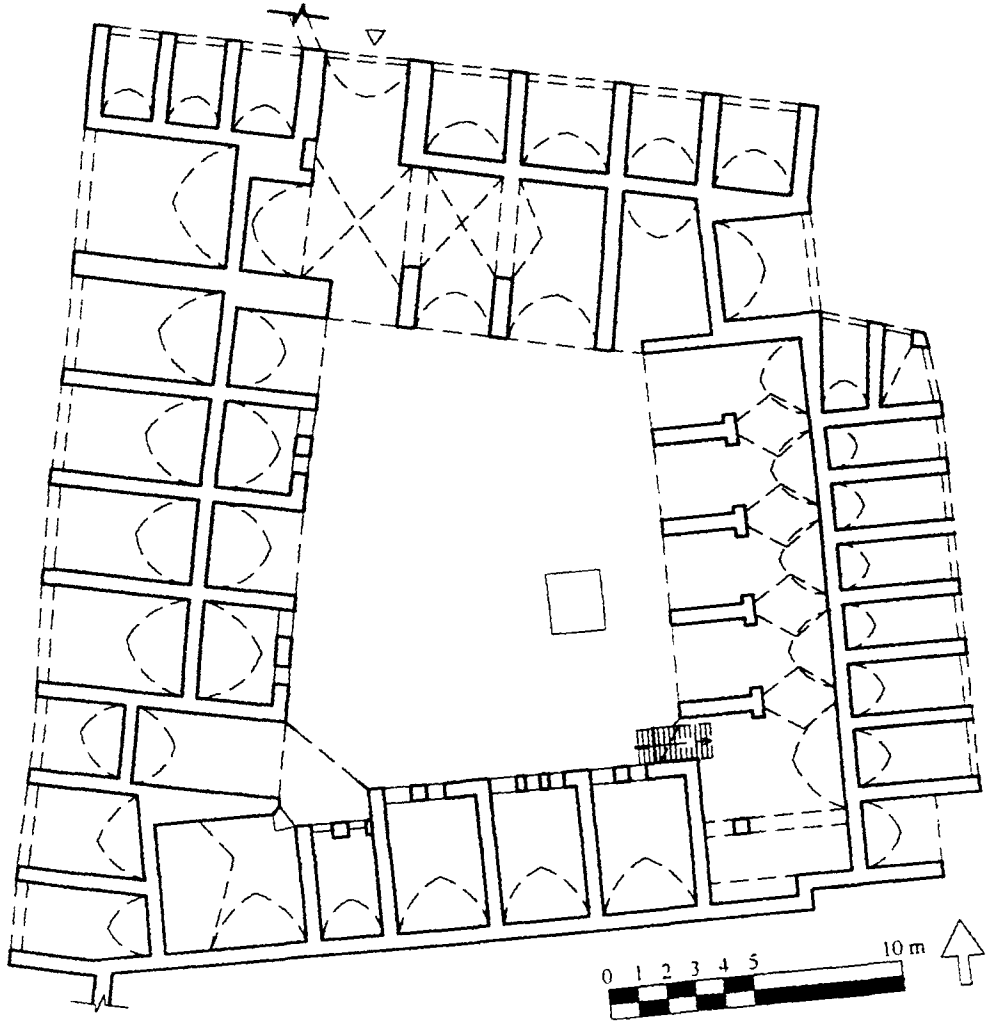


Çizim 21: Şaban Hanı birinci kat restitüsyon planı.

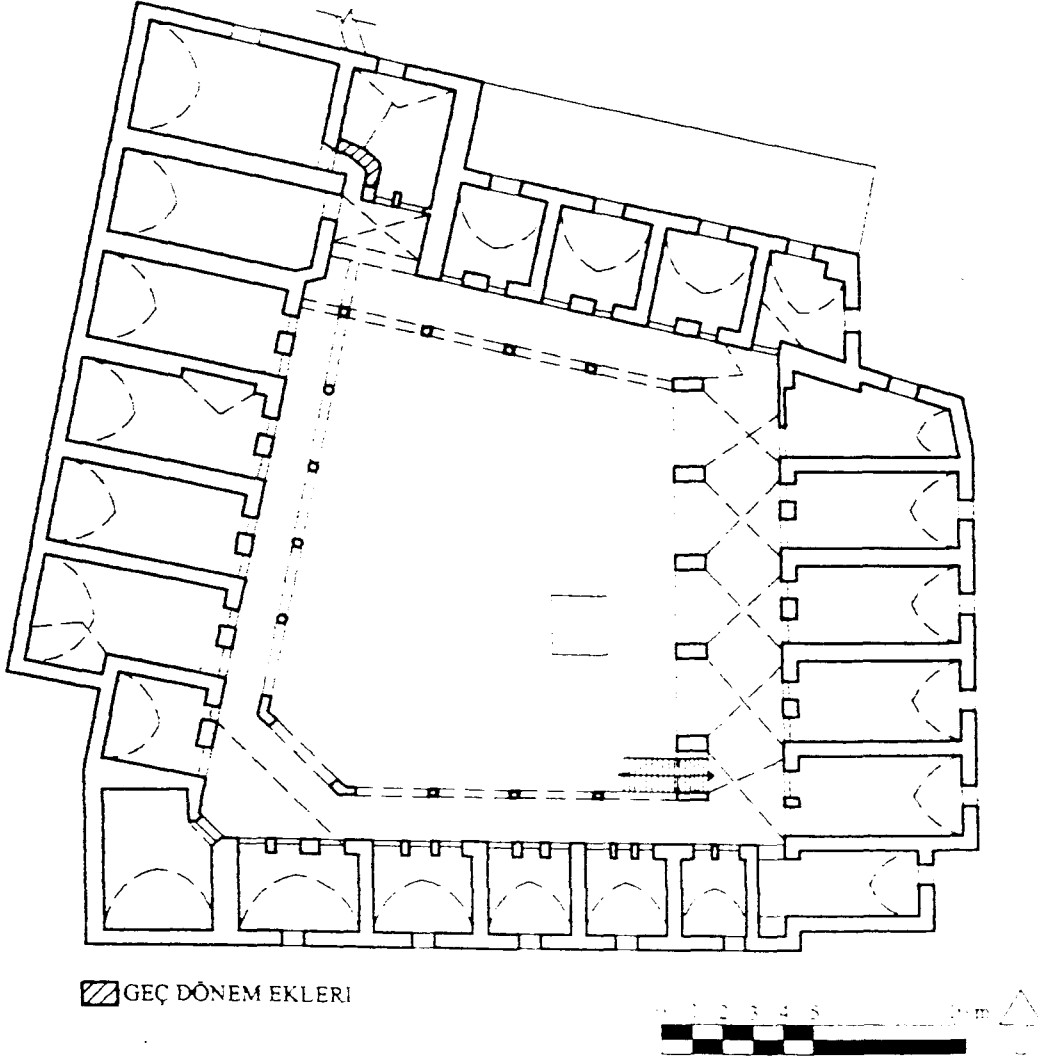


Çizim 22: Mençek Hanı zemin kat rölöve planı (Rölöve: A. Çzme-L. Özbek).

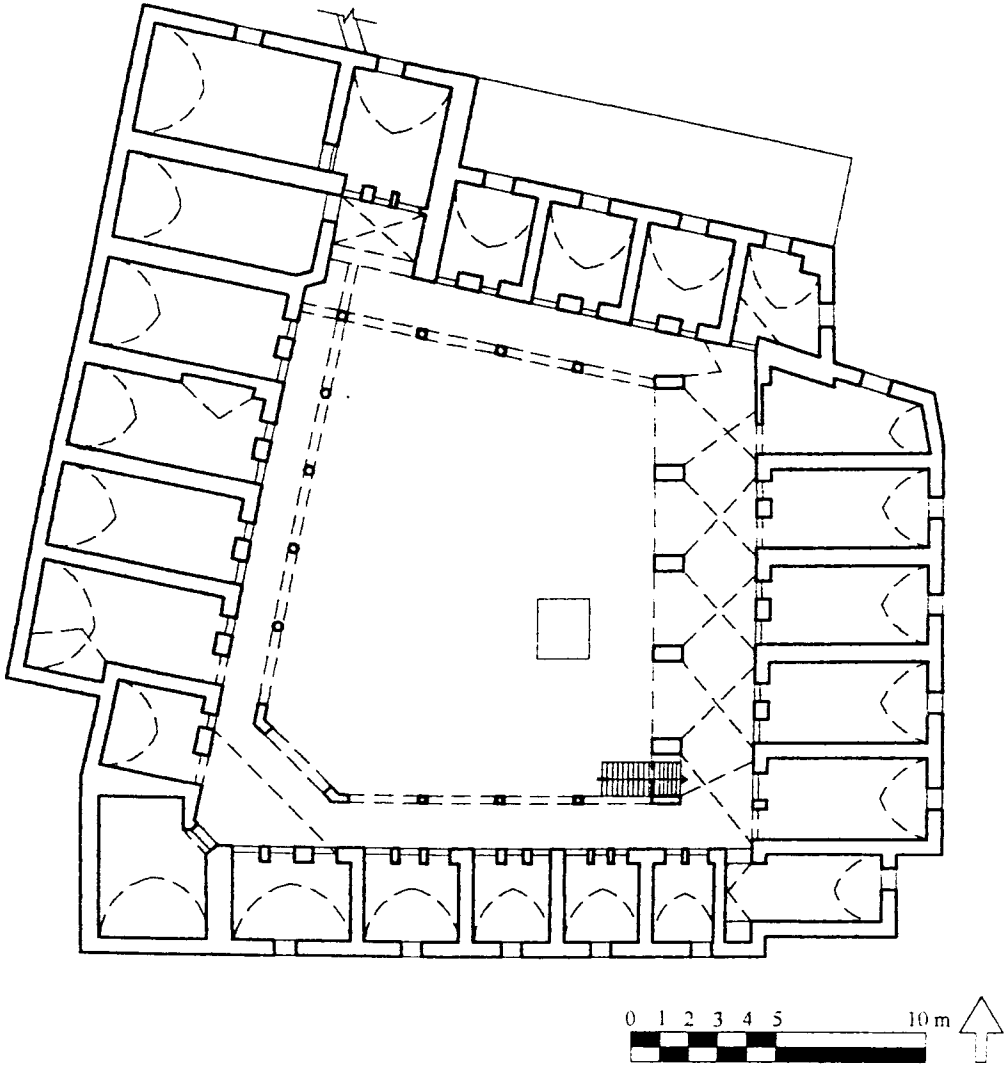
318



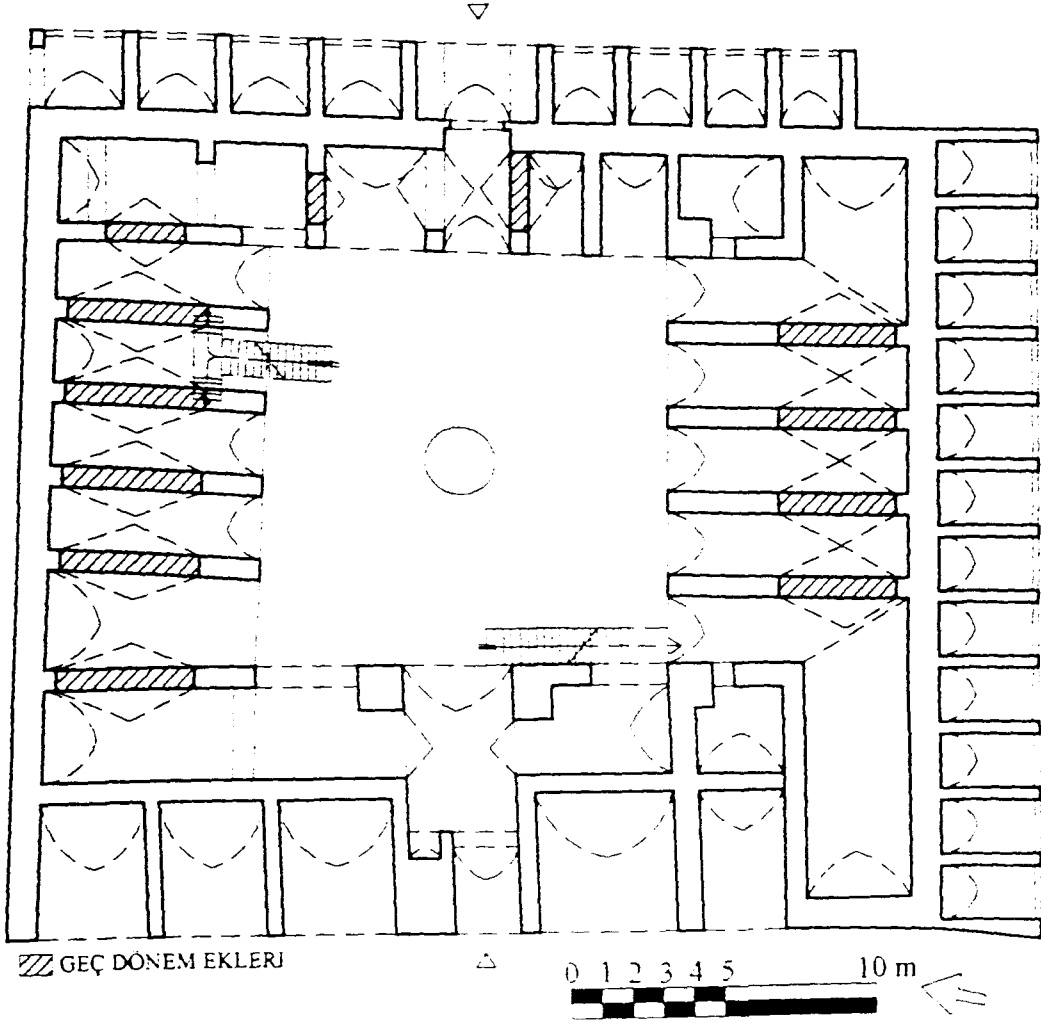
Çizim 23: Mençek Hanı zemin kat restitüsyon planı.



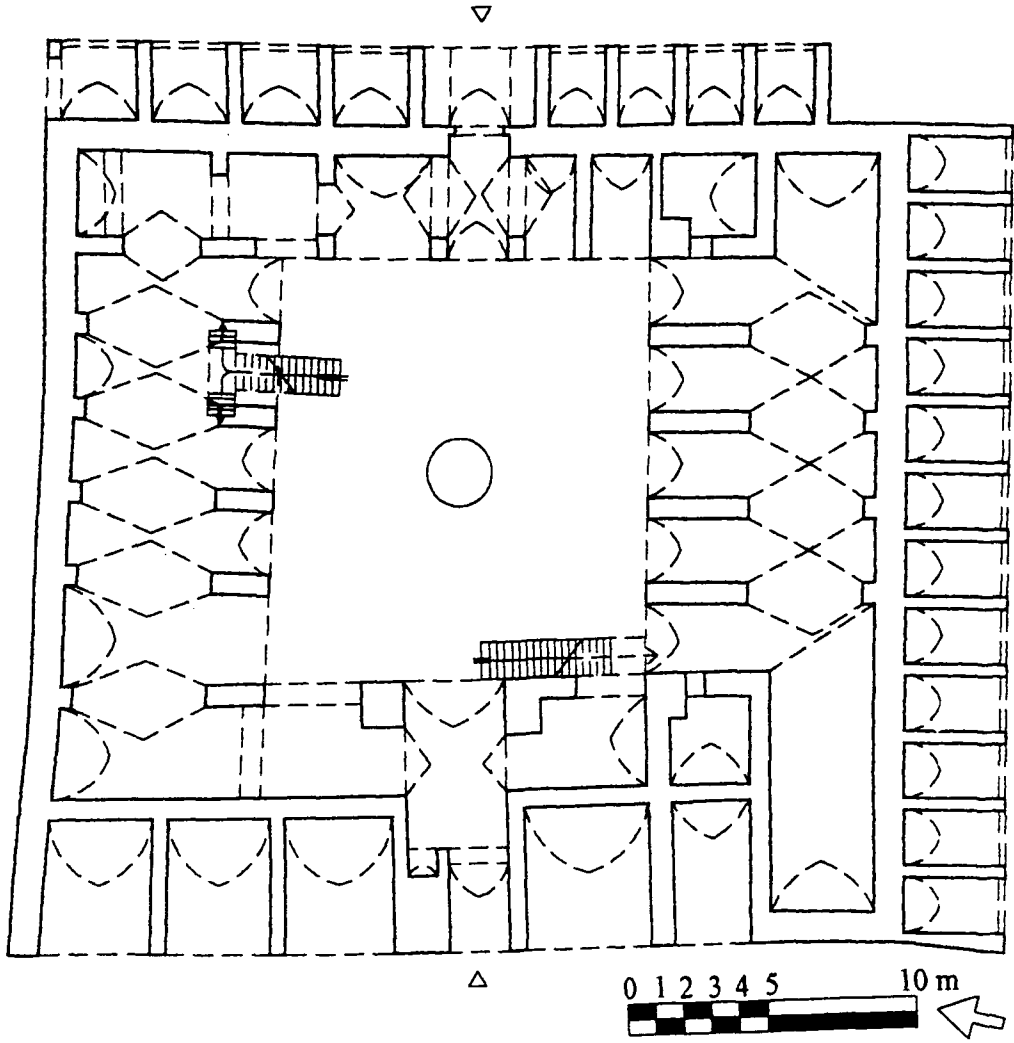
Çizim 24: Mençek Hanı birinci kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).



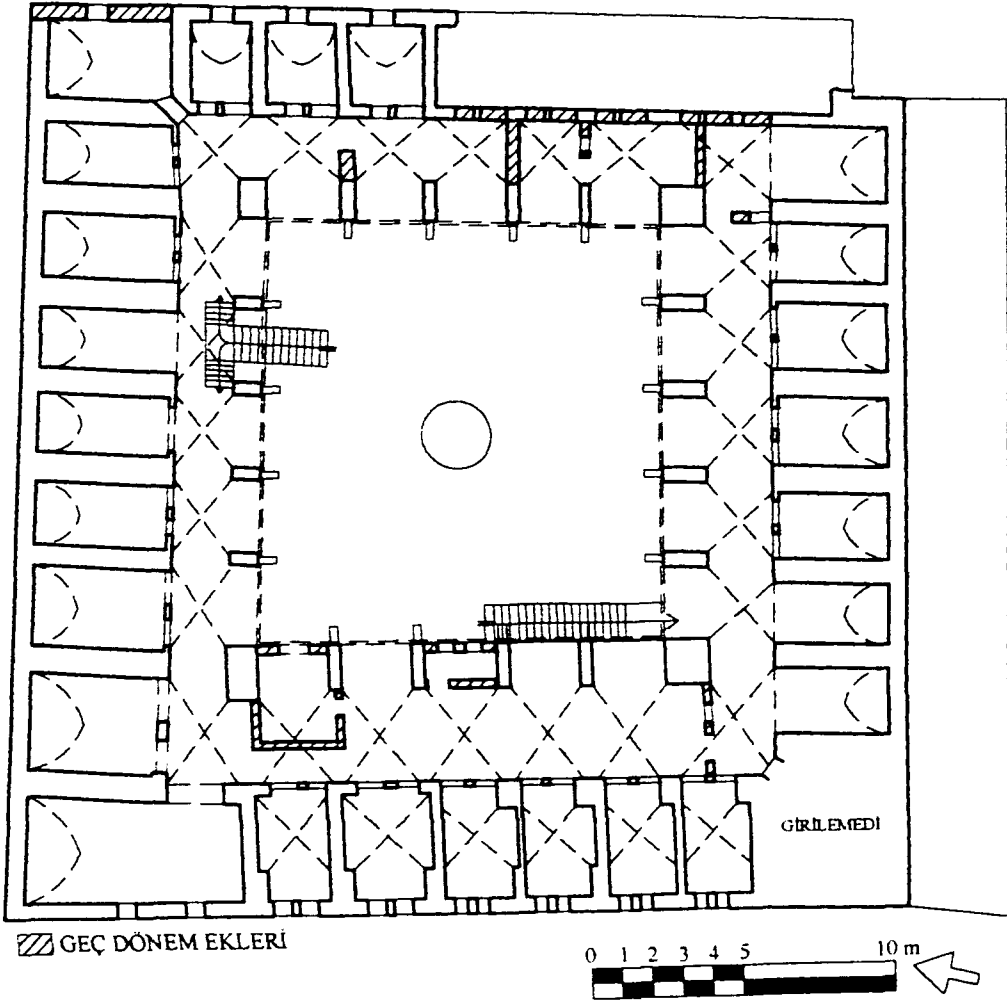
Çizim 25: Mençek Hanı birinci kat restitüsyon planı.



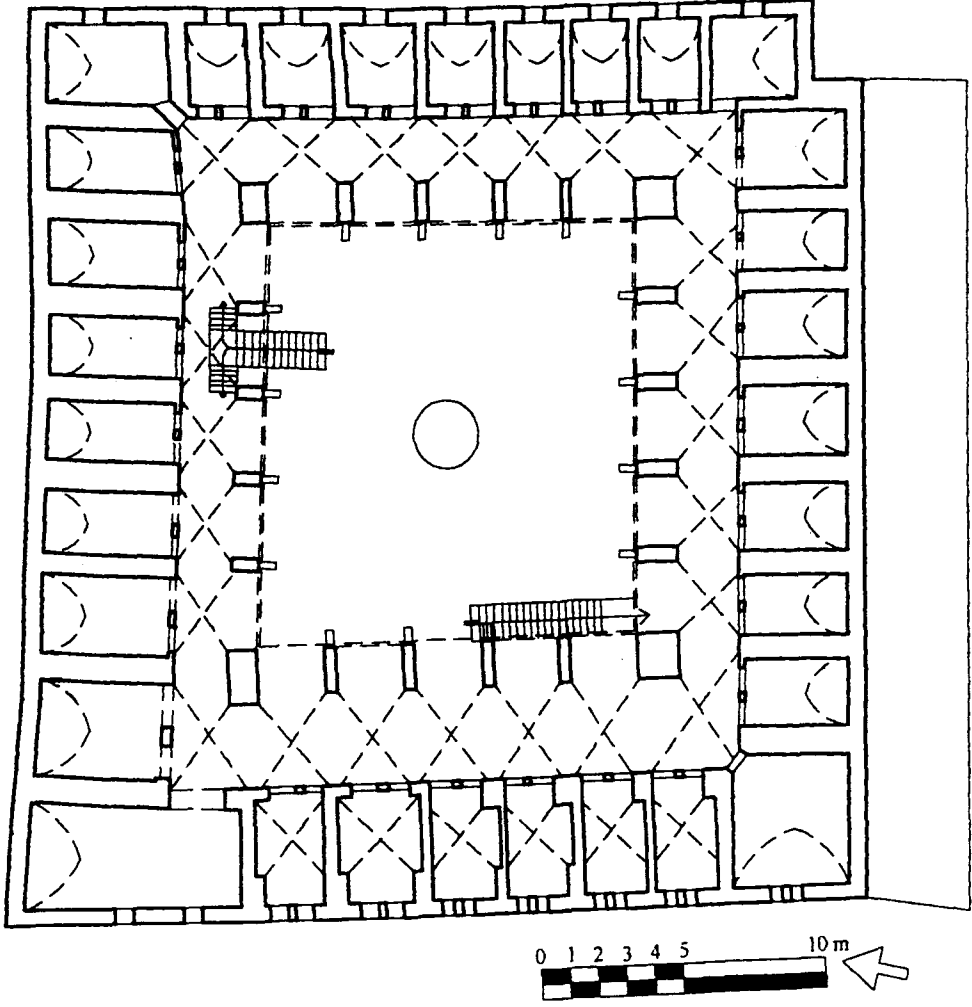
Çizim 26: Hacı Kamil Hanı zemin kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).



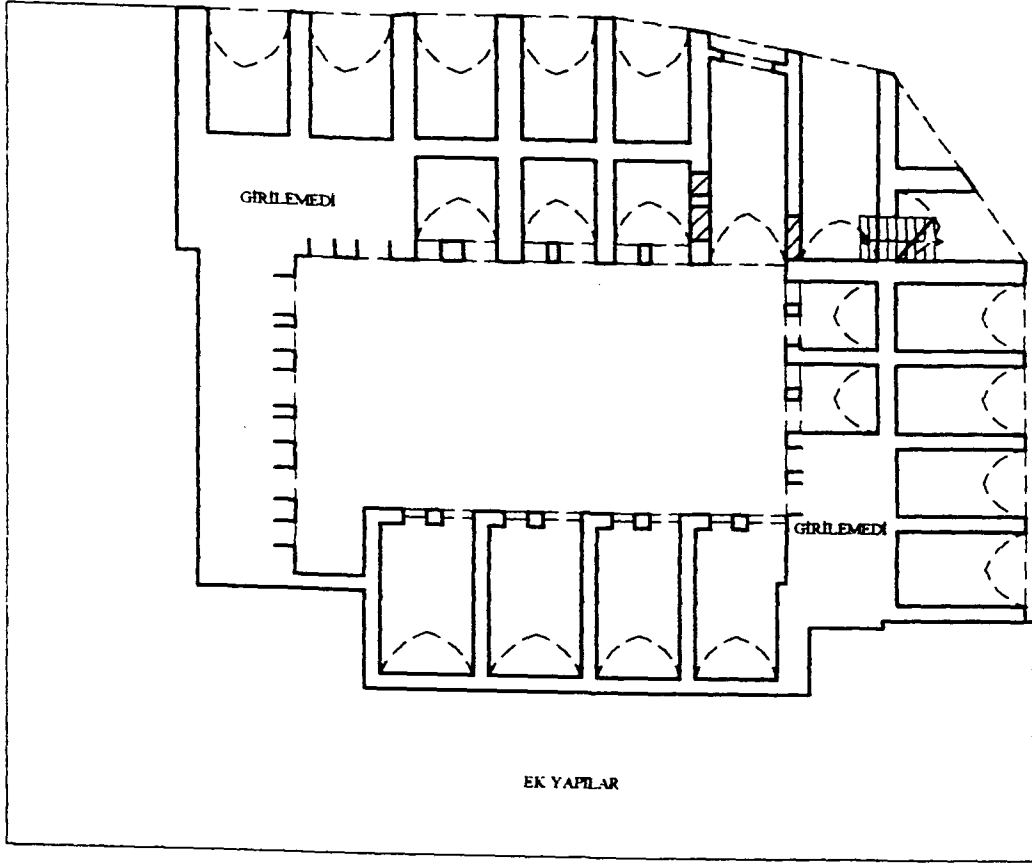
Çizim 27: Hacı Kamil Hanı zemin kat restitüsyon planı.



Çizim 28: Hacı Kamil Hanı birinci kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).



Çizim 29: Hacı Kamil Hanı birinci kat restitüsyon planı.

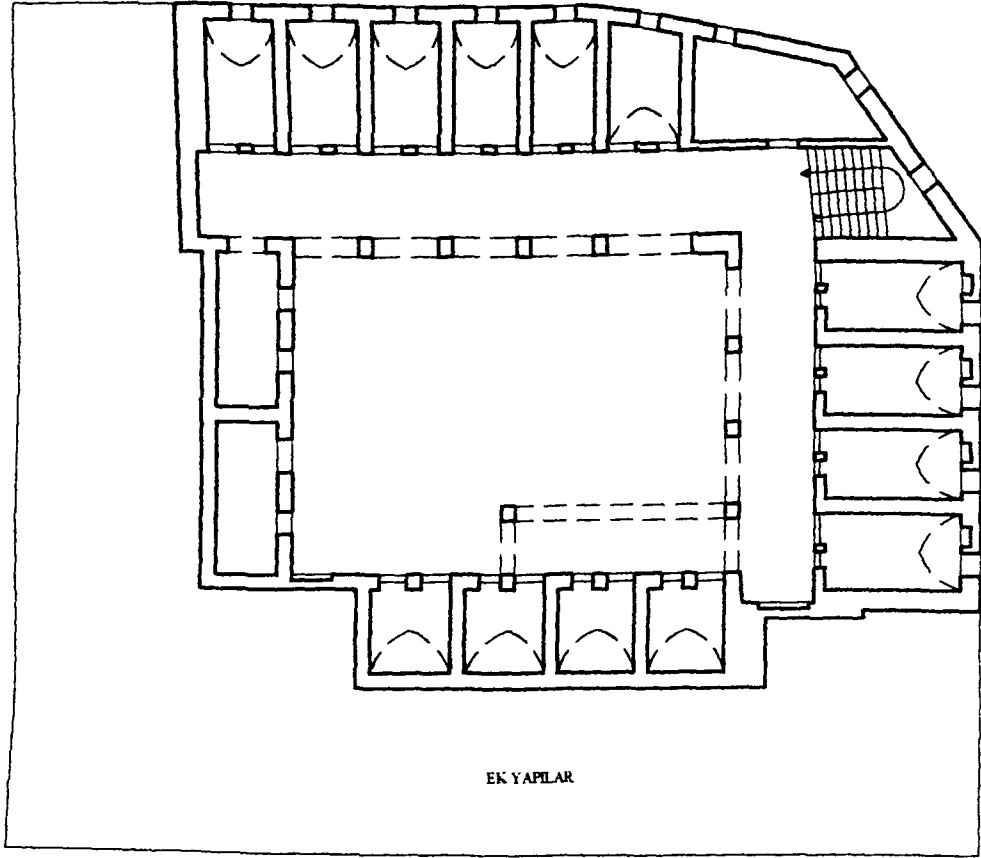


GEÇ DÖNEM EKLERİ

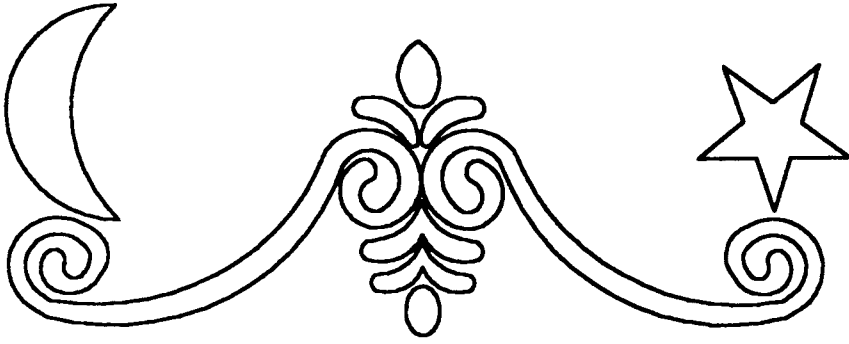
0 1 2 3 4 5 10 m



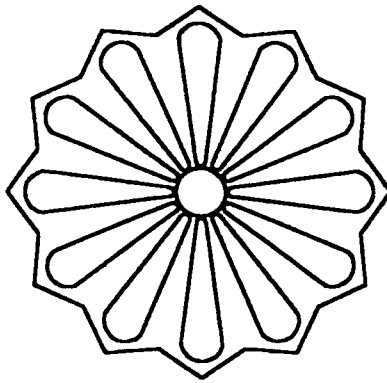
Çizim 30: Şark İşhanı zemin kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).



Çizim 31: Şark İşhanı birinci kat rölöve planı (Rölöve: A. Özme-L. Özbek).



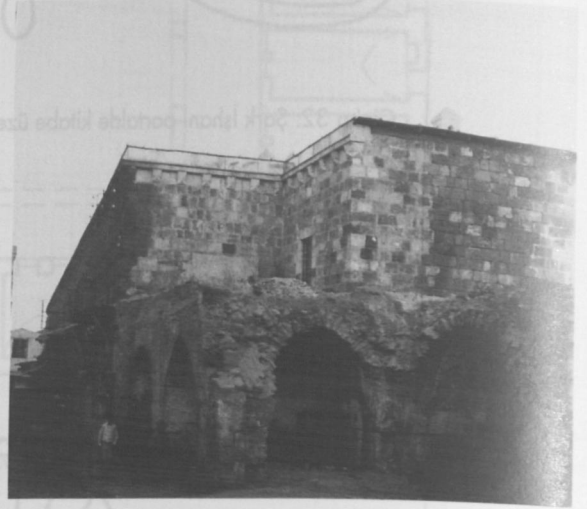
Çizim 32: Şark İşhanı portalde kitabe üzerinde yer alan süsleme.



Çizim 33: Şark İşhanı portalde yer alan rozet.



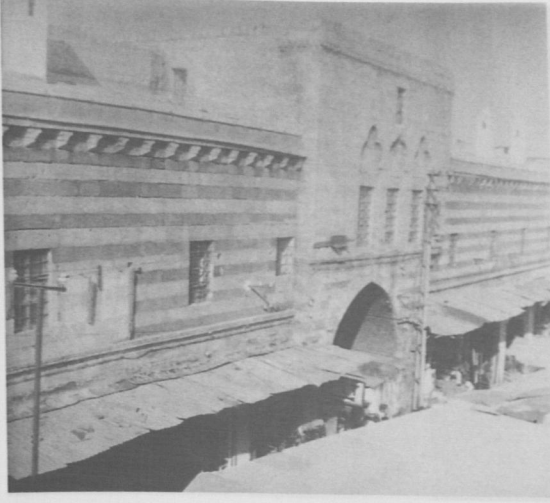
Resim 1: Gümrük Han batı cephesi ve bitişik Sipahi Pazarı.



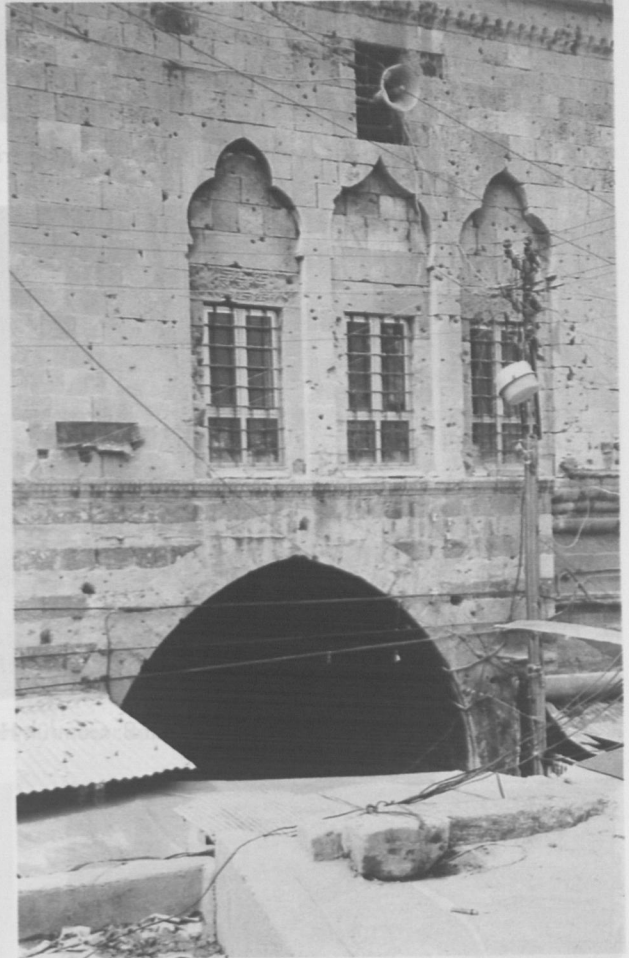
Resim 2: 1969 yılında Gümrük Hanı kuzeybatı köşe (V. G. M. Arşivi).



Resim 3: Gümrük Hanı kuzey cephe (V.G.M. Arşivi).



Resim 4: Gümrük Hanı doğu cephe.



Resim 5: Gümrük Hanı giriş eyvanı ve mescid cephesi.



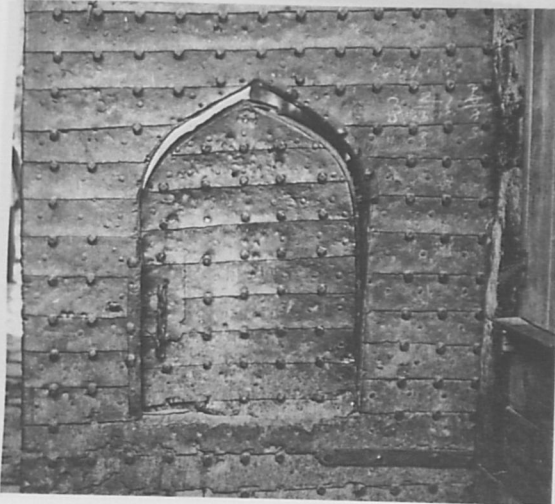
Resim 6: Gümrük Hanı giriş eyvanı.



Resim 7: Gümrük Hanı giriş eyvanındaki mihrabiye ile üzerinde yazı ve bitkisel bezeme.



Resim 8: Gümrük Hanı giriş açıklığı üzerindeki inşa kitabesi.



Resim 9: Gümrük Hanı kapı kanadı.



Resim 10: Gümrük Hanı avlu (GAP İdaresi Başkanlığı Arşivi).



Resim 11: Gümrük Hanı zemin kat avlu kuzey kanadı.



Resim 12: Gümrük Hanı birinci kat merdivenleri.



Resim 13: Gümrük Hanı birinci kat revakı.



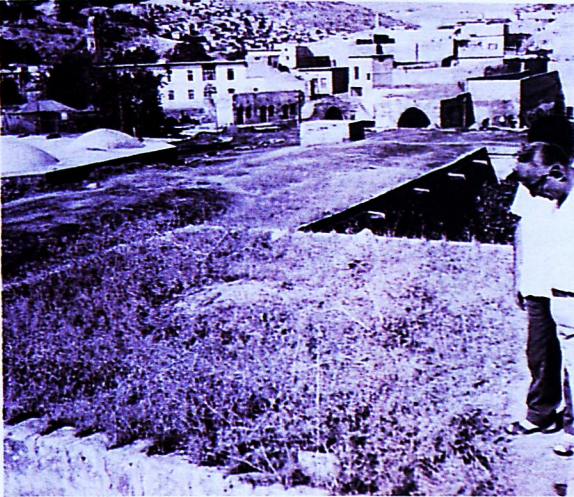
Resim 14: Gümrük Hanı birinci kat mekanlarını bölen pencereler.



Resim 15: Gümrük Hanı mescidi mihrap.



Resim 16: Gümrük Hanı kısmi ikinci kata çıkış merdivenleri.



Resim 17: 1970 yılında Gümrük Han çatısı (V.G.M. Arşivi).



Resim 18: 1999 yılında Gümrük Han çatısı.



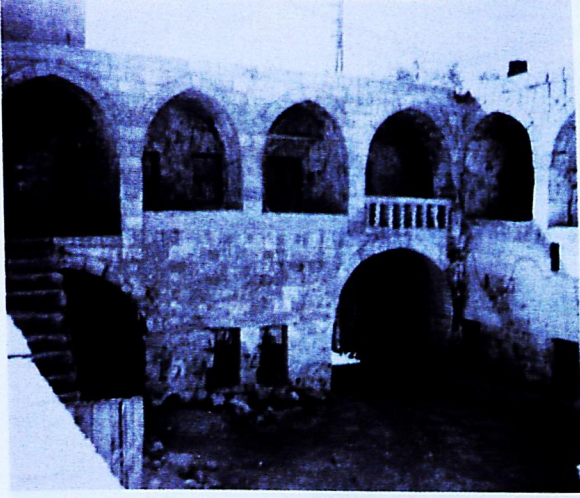
Resim 19: 1969 yılında Aslanlı Han (K.V.M.G.M. Arşivi).



Resim 20: Şaban Hanı genel görünüşü.



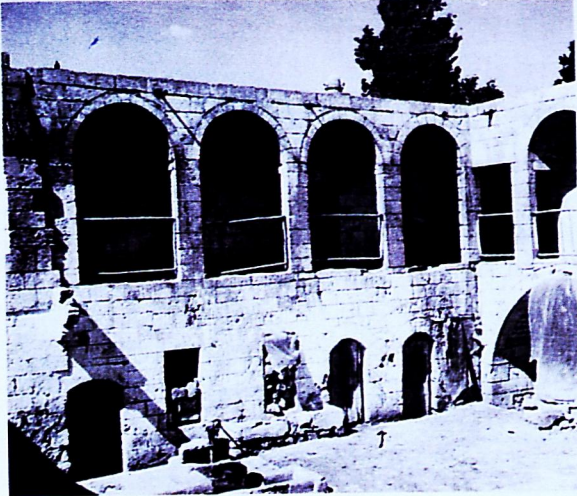
Resim 21: Şaban Hanı avlu batı kanat.



Resim 22: Şaban Hanı avlu batı kanadının 1984 yılındaki durumu (K.V.M.G.M. Arşivi).



Resim 23: Şaban Hanı avlu kuzey kanat.

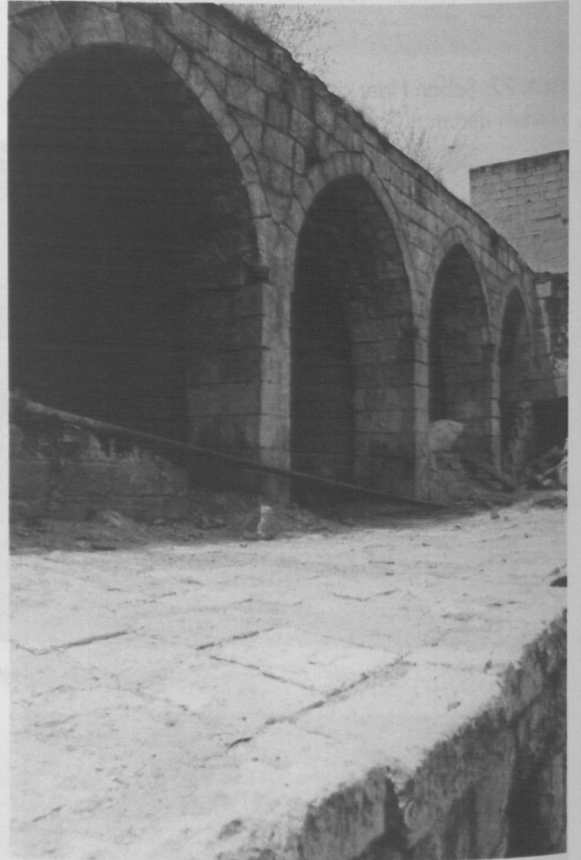


Resim 24: Şaban Hanı avlu kuzey kanadının 1984 yılındaki durumu (K.V.M.G.M. Arşivi).



Resim 25: Şaban Hanı avlu doğu kanat.

Resim 25: Şaban Hanı avlu doğu kanat.
K.V.M.Ç.M. Arşivi



Resim 26: Şaban Hanı birinci kat güney revakı.



Resim 27: Mençek Hanı doğu cephe.

Resim 27: Mençek Hanı doğu cephe.
K.V.M.Ç.M. Arşivi



Resim 28: Mençek Hanı avlu batı kanadı.



Resim 29: Mençek Hanı avlu güney kanadı.



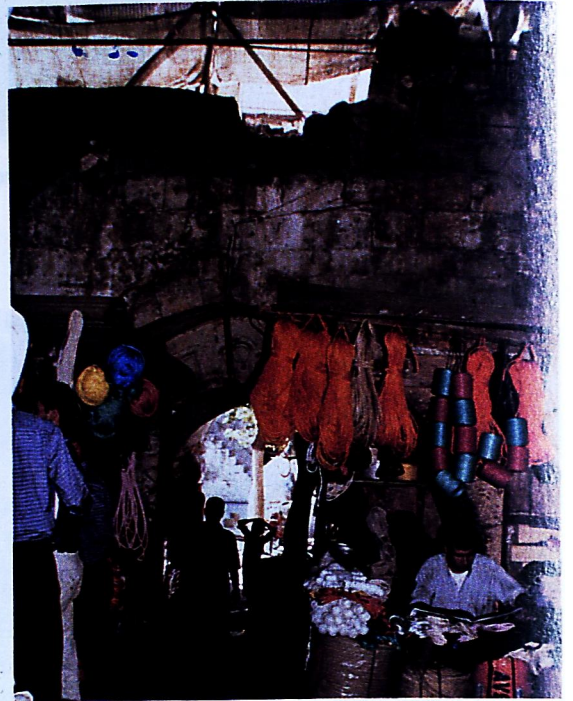
Resim 30: Mençek Hanı avlu doğu kanadı.



Resim 31: Mençek Hanı batı revakı.



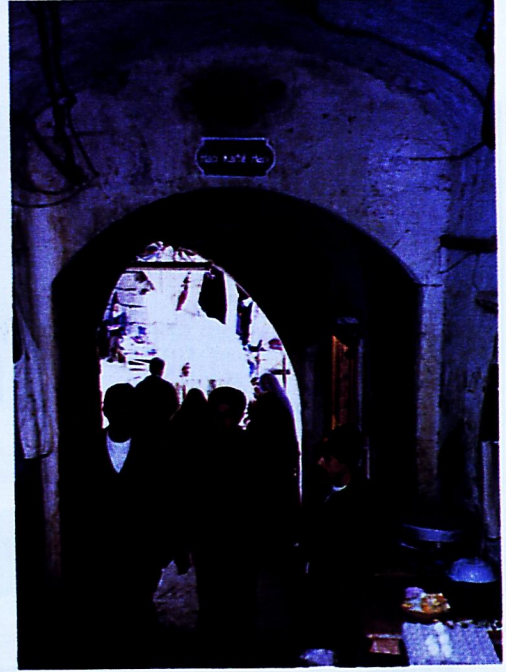
Resim 32: Mençek Hanı doğu revakı.



Resim 33: Hacı Kamil Hanı doğu cephe.



Resim 34: Hacı Kamil Hanı güney cephe.



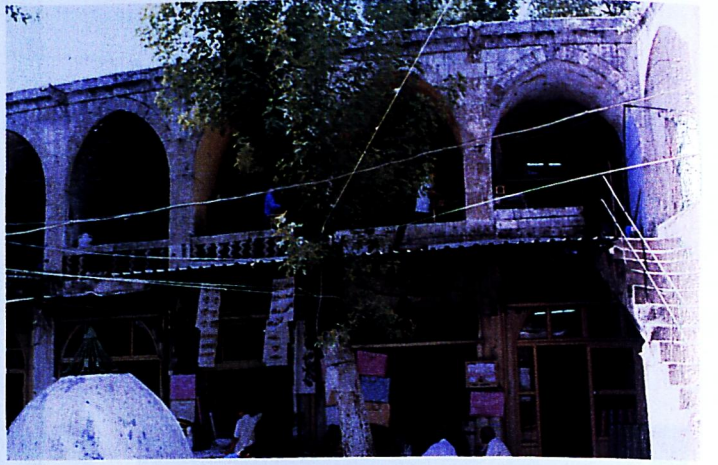
Resim 35: Hacı Kamil Hanı portal.



Resim 36: Hacı Kamil Hanı avlu batı kanat.



Resim 37: Hacı Kamil Hanı avlu kuzey kanatı.



Resim 38: Hacı Kamil Hanı avlu güney kanatı.



Resim 39: Hacı Kamil Hanı birinci kat doğu revakı.



Resim 40: Hacı Kamil Hanı birinci kat mekan kapı ve penceresi.



Resim 41: Hacı Kamil Hanı saçak ve çöertenler.



Resim 42: Hacı Kamil Hanı kitabesi.



Resim 43: Şark İşhanı kuzey cephe.



Resim 45: Şark İşhanı portal.



Resim 44: Şark İşhanı batı cephe.



Resim 49: Şark İşhanı birinci kat.



Resim 46: Şark İşhani kitabe ve etrafındaki süslemeler.



Resim 47: Şark İşhani avlusunun 1984 yılındaki durumu (K.V.M.G.M. Arşivi).



Resim 48: Şark İşhani zemin kat avlu kuzey kanadı.

Dr. Nurcan İNCİ FIRAT

KONYA'DAKİ ESKİ SANAYİ MEKTEBİ

18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıl boyunca devam eden batıya yöneliş, 1839 yılında Tanzimatın ilanından sonra daha da hız kazanmıştır. Batılı yöntem ve biçimler; siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda, bir takım ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devletinin, batılılaşma yolunda yaptığı girişimler sırasında değişen dünya koşulları, 19. yüzyıldan itibaren, sanayi devriminin gereklerine uygun insan gücünün yetiştirilmesini de zorunlu kılmıştır. Özellikle ordu ve sarayın gereksinimleri için, yeni fabrikalar ve buralarda çalışacak elemanların yetişmesi için de, Sanayi Mektepleri açılmıştır.¹ Osmanlı toplum yapısındaki bu değişim, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da kendini göstermiştir. Çok yoğun siyasi gelişmelerin yaşandığı bu hızlı değişim süreci içerisinde, farklı alanlarda çalışacak elemanların eğitildiği ve farklı işlevli yapıların üretildiği bir dönem başlamıştır.

Anadolu toprakları üzerinde ilk Sanayi Mektebi'nin kurulması, 1869 yılına rastlar. Mithat Paşa, 1869 yılında Şura-i Devlet Reisliği'nde bulunurken İstanbul'da bir Mekteb-i Sanayi'nin kurulmasına ön ayak olmuştur.² Bundan bir yıl sonra 1870 yılında, Konya Valisi Ahmet Tevfik Paşa'nın girişimi ile, Konya'da bir Sanayihane açılmıştır. Bunu, 1901 yılı Eylülünde Konya Valisi Avlonya'lı Mehmet Ferit Paşa tarafından yaptırılan ve sanayi mekteplerinin Anadolu'daki ilk örneklerinden birisi olan Konya Sanayi Mektebi izlemiştir.³

20. yüzyıl başlarında inşa edilen bu yapı, I. Ulusal Mimarlık dönemi olarak adlandırılan farklı bir dönemin erken örneklerindedir. Bu dönem, 19. yüzyılın sonlarından itibaren varlığını gösteren, 1908'de II. Meşrutiyetin ve 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile gelişerek, 1930'larda sona eren bir dönemi kapsamaktadır.⁴

YAPININ KONUMU :

Konya Eski Sanayi Mektebi, Karatay Merkez İlçesi, Şems Mahallesinde bulunmaktadır. Bugün tapuda; 104 pafta, 2677 ada, 63 parselde il

Özel İdare Müdürlüğü adına kayıtlı olan yapı,⁵ Kültür Bakanlığı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 11.6.1977 gün ve A-561 sayılı, 13.11.1982 gün ve A-3861 sayılı kararları ile tescil edilmiştir.⁶

- ¹ SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O.Nuri "Birinci Ulusal Mimarlık Döneminin Önemli Bir Yapısı : Konya'da Sanayi Mektebi "DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN, İstanbul 1981, s:444,
-DÜLGERLER, O. Nuri "Konya Sanayi Mektebi Çinileri" ÇİNİ I, BİRİNCİ MİLLETLERARASI TÜRK ÇİNİ VE SERAMİK KONGRESİ, 6-11.7.1986 Kütahya 1986, s:14,
-DÜLGERLER, O. Nuri "Konya Sanayi Mektebi Restorasyonu" ULUSLARARASI III. MİMARLAR BİRLİĞİ TÜRKİYE MİMARLAR ODASI BURSA ŞUBESİ KONGRE BİLDİRİ KİTABI, YAPI VE YAŞAM 14-19 Mayıs 1991, Bursa 1991, s:41-2,
-Sanayi Mektepleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz :
-ERGİN, Osman, Türkiye Maarifi Tarihi, Cilt:1-2, İstanbul 1977, s: 627-37, 2099-100.
- ² - ÖNDER, Mehmet, Konya Maarifi Tarihi, Konya 1952, s:65,
- ÖNDER, Mehmet, Mevlana şehri Konya, Konya 1962, s:388,
- ERDEM Semiha, Konya'da Neoklasik Eğitim Kurumları, Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Lisans Tezi, Konya 1993, s: 20 (a.g.t).
- ³ - SÖZEN, Metin- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:14,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 41-2,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:65,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:388,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:20,
-ARABACI, Caner, Milli Mücadele Dönemi Konya Öğretmenleri, Konya 1991, s:51.
- ⁴ XX yüzyıl başlarındaki mimari ile ilgili, yapılmış çok çeşitli dallarda araştırmalar vardır. Genel bilgi ve yayınlar için bkz:
-FIRAT (İNCİ), Nurcan, " XX. Yüzyıl Başlarında Görülen Osmanlı Mimarisi " OSMANLI, 10. Cilt, Ankara 1999, s: 287-297,
-FIRAT (İNCİ), Nurcan, Ankara'da Cumhuriyet Dönemi Mimarisinden İki Örnek, Ankara 1998.
- ⁵ -Kültür Bakanlığı, Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (K.K.K) 42.00/119 no'lu dosya. (a.g.d)
-Kurulun 17.6.1988 gün ve 199 sayılı ve 7.9.1990 gün ve 832 sayılı kararları ile yapının 104 pafta, 259 (tashihen 2678) ada, 1 parsel numarası değiştirilmiştir.
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.
- ⁶ - K. K. K., a.g.d.
-Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12.4.1980 gün ve A-2158 sayılı kararı ile yapının koruma grubu tespit edilmiştir.

Yapının güneye bakan ön cephesi eski adı ile Şerafettin caddesi yeni adı ile Sanayi Mektebi sokağına, kuzeye bakan arka cephesi Şeyh Ziya sokağına açılmaktadır. Batıya bakan yan cephesi Öz işhanına, doğuya bakan yan cephesi ise, Merkez Bankası binasına bakmaktadır. Etrafı fazla geniş olmayan bir bahçe ile çevrilidir.

Yapının önündeki Şerafettin Parkı ve karşısındaki Kayalı Park, bir yeşil alan oluşturmaktadır. Bu alanın etrafı, Sanayi Mektebi'nin de dahil olduğu bir takım Selçuklu, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi eserleri ile çevrilidir. Bu yeşil alanın kuzey batısında yer alan Sanayi Mektebi'nin doğusunda sıra ile; Mahkeme Hamamı (15. yy), Ali Efendi Muallimhanesi (15. yy), Şerafettin Camii (1636), Yapı Kredi Bankası (1913) binaları ve güneyindeki Alaaddin Caddesi'nin karşı tarafında batıdan doğuya doğru sıralanan İplikçi Camii (13.y.y başı), Ziraat Bankası (1928), PTT Binası (1928), Hacı Hasan Camii (1907), Hükümet Konağı (1882/83) binaları bulunmaktadır. Değişik dönemlere ait yapılarla bütünleşen bu alan, tarihi bir doku oluşturmakta ve mimari zenginliğimizi göstermektedir. Sanayi Mektebi Binası da bu tarihi çevreyi tamamlamakta ve bu yapılarla bir bütünlük arz etmektedir.⁷ Bu nedenle, Kültür Bakanlığı, Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 18.11.1988 gün ve 332 sayılı kararı ile yapıların tümünü "Mevlana Tarihi Kentsel Sit Alanı" kapsamına almıştır.⁸

YAPININ KİTABELERİ VE TARİHÇESİ:

Yapının inşa tarihi hakkındaki bilgileri destekleyen en önemli belgeler kitabelerdir. Yakın zamana kadar mevcut olan ancak bugün kaybolmuş kitabeler hakkındaki bilgiler çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir.

Sanayi Mektebinin yapıldığı yıllarda var olduğunu bildiğimiz tek revaklı girişin, üçgen alınlığı içinde bulunan kitabesinin ve bu giriş bölümünün sonradan kaldırıldığı yayınlardan⁹ ve eski fotoğraflardan¹⁰ anlaşılmaktadır. Bu tek revaklı giriş bölümünün üçgen alınlığı içinde bulunan çini kiti-

be panosunun ufak bir parçasına 1986 yılında Erkek Sanat Enstitüsü Arşivi'nde rastlandığı ve okunabilen kısmı ile ".....sı yaptı Devletlü Ferid1316 " yazısının olduğu yayınlardan öğrenilmiştir.¹¹ 1920'li yılların başlarına tarihlenen "Konya ve Rehberi, 1339" adlı kitaptaki fotoğrafta, tek revaklı üçgen alınlıklı giriş bölümünün mevcut olduğu ancak, 1929 tarihli Konya Vilayet Albümündeki fotoğrafta ise, bu girişin olmadığı görülmektedir.¹²

Yayınlardan öğrenme olanağı bulduğumuza göre; binanın güneye bakan ön cephesinde, zemin kat üçlü pencere gruplarının ortasındaki pencere üzerinde bulunan, çini kaplamalı alınlığa yerleştirilmiş kitabelerden; doğudaki bilinmeyen bir tarihte kaybolmuş, batıdaki ise, üzeri bir arabadana ile kapatıldığından yakın zamana kadar korunabilmiştir.¹³ Bu kitabede; ortada Sultan

⁷ - Aynı konuda bkz.

- K. K. K. , a.g.d,

- SÖZEN Metin, DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:445,

- DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s: 20,

- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.

⁸ - Konya Koruma Kurulu Kayıtları.

⁹ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446

- Burada yapının eğitime açılmasından sonra giriş revağının üçgen alınlığında bir kitabenin bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, 452. sayfadaki fotoğrafta da bu görülebilmektedir.

¹⁰ - Türk Tarih Kurumu (T.T.K) fotoğraf arşivinde bulunan O.F. Sağlam Koleksiyonu ile, Konya'da, A.Safa Odabaşı arşivindeki fotoğraflarda, ayrıca, Konya ve Rehberi, 1339 adlı kitapta ve Fotoğraflarla Geçmişte Konya, İstanbul 1996 adlı Konya Büyükşehir Belediyesinin fotoğraf kataloğundaki eski fotoğraflarda da üçgen alınlıklı giriş revağı mevcuttur. Ancak, fotoğraflar, yapının genel görünüşünü verdiği için kitabe ve tarih görülememektedir. Zaten, kitabenin ve revağın ne zaman kaldırıldığı da bilinmemektedir.

¹¹ - DÜLGERLER, O.Nuri, a.g.m, Bursa 1991, s: 44

- Bu makalede üçgen alınlıktaki bu çini panonun 1986 yılında Erkek Sanat Enstitüsü arşivinde çok küçük parçalarının bulunabildiği ve okunabildiği kadarı ile 1316 R (1900/1) yılında Ferit Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşıldığı yazılmıştır.

- Vali Ferit Paşa, 22.3.1898- 17.11.1902 yılları arasında Konya'da valilik yapmıştır.

¹² - MUHLİS, Mehmet, Konya ve Rehberi, Konya 1339. (Konya ve Rehberi, 1339)

- Albüm, Vilayet Hususi İdareleri Faliyetlerinden, İstanbul 1929.(Albüm 1929)

¹³ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 44.

Abdülhamid (1876-1909)'in tuğrası olan Osmanlı arması, bunun altında " Padişahım Çok Yaşsa " cümlesi ve en altta bordürün ortasında ise, bir satır halinde " Sanayi Mektebi inşaatına memur vilayet ser mühendisi izzetlü Şefik Bey " cümlesi en altta ise "1316 " tarihinin yazılı olduğu öğrenilmiştir.¹⁴ Başka bir kaynakta ise, bordürdeki bu cümle "Sanayi Mektebi inşaatına memur vilayet ser mühendisi Gürün'lü Şefik Bey " "1316"¹⁵ şeklinde yazılmışsa da, osmanlıca dil kurallarına göre "izzetlü" kelimesinin daha uygun olacağı belirlenmiştir.Yapının kim tarafından, hangi tarihte yapıldığının öğrenilmesi açısından bu kitabe önem taşımaktadır. Kısa bir süre önce tamamen çalınmış olan bu kitabe, bugün mevcut olmasa da yayınlardan temin edilen önemli bir belgedir. Bu kitabede adına rastlanılan Mühendis Şefik Bey'in, I. Ulusal Mimarlık dönemi başlarında Konya'da çalıştığı ve Sanayi Mektebi gibi önemli bir yapıyı oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Varlığını öğrendiğimiz bir diğer kitabe ise; yapının doğuya bakan yan cephesinde, zemin katın, güney tarafındaki üçlü pencerelerden birisinin ortasında yer alan pencere alınlığındaki çini panonun bordüründedir. Bu kitabede " Amel-i Mehmet Emin min telamiz-i Mehmed Kütahya Osmanlı Çini Fabrikası, fi sene 1318 " cümlesinin yer aldığı öğrenilmektedir.¹⁶Buradaki 1318 tarihini; bir kaynak 1318 H (1901 M)¹⁷, başka bir kaynak 1318 R (1903 M) şeklinde değerlendirmiştir. Kütahya Osmanlı Çini Fabrikasında Mehmet Emin tarafından tüm çinilerin bu yapı için özenle üretildiği bu kitabeyle belgelemektedir. Bu yazılı çinilerin 30.03.1979 günü sabahı kırılarak ortadan kaldırılmak istendiği ancak suçluların yakalandığı, ele geçen 14 parça çininin Konya Etnografya Müzesi'nde koruma altına alındığı, diğer yazılı çinilerin ise 1979 yılı sonlarında tümü ile çalındığı kaynaklardan öğrenilmektedir.¹⁸

Konya Sanayi Mektebi Binası, Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) yaptırılmış olan Süleymaniye Bedesteni'nin (945 H-1538/39 M)¹⁹ çevresi ile birlikte kamulaştırılarak 1900 yılında yıktırılması ile onun yerine inşa ettirilmiştir.²⁰ Siyasal ve ekonomik güçlüklerle dolu yıllar olmasına rağmen 1900 yılında bir çok imar

hareketiyle birlikte bir Sanat Okulu (Mekteb-i Sanayi) da yaptırmak isteyen Vali Ferit Paşa, bunun için vilayet ser mühendisi Şefik Bey'i görevlendirerek, okulun inşaatını başlatmıştır.²¹ 1901 yılı Eylülünde ise, Vali Ferit Paşa tarafından Sanayi Mektebi olarak hizmete açılmıştır.²² Mektebin, beş bin sarı lira sarf edilerek yapıldığı, kaynaklarda ifade edilmektedir.²³

- ¹⁴ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-7,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:14-5,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 44-5,
- K. K. K., a.g.d.
¹⁵ - K. K. K., a.g.d. (Prof Dr.Yılmaz Önge'nin 8.04.1979 tarihli raporu)
¹⁶ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-7,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:14-5,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, Bursa 1991, s:45
- K. K. K., a.g.d.
¹⁷ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45,
¹⁸ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:447, Çinilerin akıbeti konusunda bkz:
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45.
¹⁹ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,
- K. K. K., a.g.d,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:361,
- Bedesten hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz
- KONYALI, İ. Hakkı, Konya Tarihi, Konya 1964, s:789,1129-30,
- ÖNDER, Mehmet, " Yıkılan Bedestenlerimiz " TÜRK KÜLTÜRÜ, Ankara 1965, s:403
-Burada " Sanayi Mektebi'nin yerinde bulunan Süleymaniye Bedesteni, Osmanlı Bedestenlerinin en büyüklerindendi. Kesme taştan yapılmış, kare planlı, dokuz kubbeli bedestenin dört yönde girişi vardı. Klasik Osmanlı Bedestenleri tipindeki yapının kapı üzerindeki, mermer kitabesinde iki satır sülüs yazı ile 945 H (1538 M) tarihi bulunmakta idi. 1900 yılına kadar mevcut olan bedesten bu yıl Vali Ferit Paşa tarafından yapılan kamulaştırma sırasında Süleymaniye Medresesi (19. yüzyıl başı) ve Süleymaniye Çeşmesi 1248 H (1832/33 M) ile birlikte yıkılmış ve bedestenin kitabesi Konya Müzesi'ne kaldırılmıştır.
- İçinde eski silahlar, çeşitli devirlere ait kitaplar ve Yunan, Roma devrine ait eserler konularak müze haline getirilmiş olan Süleymaniye Bedesteni yıktırdıktan sonra, burada saklanan eserler Karma Ortaokulu bahçesindeki Müze-i Hümayun Binasına nakledilmiştir." şeklinde bilgiler buluyoruz.
²⁰ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:46,65-6,
- K. K. K., a.g.d.
²¹ - ÖNDER, Mehmet, a.g.m, 1965,s:403,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-7.
²² - ÖNDER, Mehmet,a.g.e, Konya 1952, s:65,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:388,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,
- ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991, s:51,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:20,
- K. K. K., a.g.d,
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.
²³ - ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991, s:51.

Bazı kaynaklarda; Sanayi Mektebi'nin inşaatına, 1889 yılında başlandığı yazılmışsa da,²⁴ bu muhtemelen, bir baskı hatası olmalıdır. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, kitabeler açıktır. Ayrıca, yapının yerinde bulunan Süleymaniye Bedesteninin, 1898 yılında dahi ayakta olduğu, bir yayın ve bu yayındaki fotoğraftan anlaşılmaktadır.²⁵

YAPININ TARİH İÇİNDE KULLANIMI:

1901 yılında Konya Sanayi Mektebi adıyla, bir okul olarak açılan yapı, Mekteb-i Sanayi, Hamidiye Sanayi Mektebi, Konya Sanatlar Mektebi, Sanat Okulu, Bölge Sanat Okulu, Erkek Sanat Enstitüsü, Teknik Okul, Teknik Lise, Konya Erkek Lisesi, Karatay Lisesi gibi uzun yıllar değişik isimlerle aynı amaca hizmet etmiştir. Tarih içinde hep eğitime hizmet eden yapı, 1988 yılından beri, Konya Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü Binası olarak kullanılmaktadır.

5 Mayıs 1901 tarihinde inşaatı yeni bitmiş olan yapıda, beş hafta devam eden Halı Kilim Sergisi düzenlenmiştir.²⁶ 1901 yılı eylülünde açılan Sanayi Mektebinin bir demir işleri atölyesi bir marangozhanesi ve 17 talebesi vardır. 1908 'de okulda; halıcılık, ip boyacılığı, marangozluk, kunduracılık, demircilik, tesfiye, dökümcülük, terzilik, tornacılık, oymacılık, mobilyacılık gibi sanat bölümlerinin olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. 12.10.1909'da Konya Hukuk Mektebi de bu binaya taşınmış ve bir süre burada kalmıştır.²⁷ Okulun masrafları ilk zamanlarda Konyalılardan edinilen yardımlarla karşılanmış, 1912 yılında Hususi Muhasebeler teşekkül ettiği zaman masraf ve gelirleri bu daireye devredilmiştir.²⁸

1915 yılında okulda kunduracılık, terzilik yanında, fanilacılık ve çorapçılık bölümleri açılmıştır. Bu yıllarda okul ödeneği artık valilikçe karşılanmaktadır. 1918 yılında okul bir ara kapatılarak eğitim durdurulmuş, fakat çok geçmeden Darül Eytam öğrencileri ile birleştirilerek aynı binada, yeniden açılmıştır. Bu kez yatılı öğrencilerle birlikte gündüzlü öğrenci de alınmaya başlanmıştır. 1922'de okula bir de arabacılık bölümü eklenmiş

ve okul bir yıl sonra tekrar kapatılmıştır. Başlangıçta dört yıl olan öğrenim süresi, 1923'den sonra beş yıla çıkarılmıştır.

1924 yılında eğitime devam etmekte olan okulun sınıf sayısı artırılmıştır. 1925 yılında okulun müstemilatı yakın yıllara kadar mevcut olan ek yapılarla genişletilerek yeni tesviyehaneler ve 1926 yılında yeni marangozhaneler yapılmıştır. Okul 1927 yılında Maarif Vekaletine (MEB) bağlanmış ve genişletilmeye devam edilmiştir.²⁹ 1929 tarihli bir albümdeki fotoğrafta okulun faaliyetine devam ettiği ve okuldan " Konya Sanatlar Mektebi " diye söz edildiği görülmektedir.³⁰

Savaş sırasında Sanayi Mektebinin atölyeleri, ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çalışmalar yapmıştır. Özellikle "Çorap ve Fanila İmalathanesi" gece gündüz çalışarak binlerce fanila ve çorabı cepheye göndermiştir. Savaş yıllarında önemli hizmetleri görülen terzilik, fanila ve çorapçılık, ayrıca ayakkabıcılık ve arabacılık bölümlerinin yerlerini, cumhuriyetten sonra, yavaş yavaş demir ve çelik bölümleri gibi yeni teknik şubeler almıştır. Giderek son sistem pulluklar üretilmeye başlanmıştır.

²⁴ - ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:65,

- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları,

- ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991 , s:51.

²⁵ - ÖNDER, Mehmet, a.g.m, 1965,s:400.

²⁶ - ÖNDER, Mehmet, "Konya'da Açılan İlk Halı ve Kilim Sergisi" YENİ KONYA GAZETESİ, 5.1.1956, s:1.

²⁷ - ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:78,

- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:387, 1971 s:446,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,

- ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991, s:51.

²⁸ - ÖNDER, Mehmet, Mevlana Şehri Konya, Konya 1971 s:444.

²⁹ - K. K. K., a.g.d,

- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444-5,

- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:65-6,

- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:389, 1971 s:446,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,

- ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991, s:51.

³⁰ - Albüm 1929.

Konya'da Milli Mücadele yıllarında, Sanayi Mektebine ait çalışan bir Sinema vardı. O yıllarda Sanayi Mektebinin Bاندosu da önemliydi. II.Abdülhamit Döneminde (1876-1909) Mızıkai Hümayun Mektebinde çalışmış olan Ali Bey'in, Sanayi Mektebinin çatı katında Mızıkai-Bando eğitimi yaptırıldığı da bilinmektedir.

1932 yılına kadar aralıklarla eğitimine devam eden okul, 1945 yılında teşkilat ve kadrosunu genişleterek Enstitü olmuş ve Sanat Okulu iken, Erkek Sanat Enstitüsü adını almıştır. Ayrıca özel ve akşam sanat bölümleri açılmıştır.³¹ Cumhuriyetle birlikte teşkilatı ve ders programı yeni baştan düzenlenen okul, böylece enstitü adını almış ve atölye adedi çoğaltılmıştır. Artık enstitüde çeşitli mesleki kurslar açılmakta, dışarıdan sipariş kabulü yapılmakta ve ziraat aletleri tamir edilmektedir.³²

1947 yılında Erkek Sanat Enstitüsüne gündüzlü öğrenciler alınacağını ilan eden gazete haberleri okulun enstitü olarak eğitime devam ettiğini göstermektedir.³³ Enstitü, 1962 yılında Akşam Tekniker Okulunu da bünyesine almıştır.³⁴

Uzun yıllar sanat eğitimine devam eden okul, 1967-68 ders yılında Erkek Sanat Enstitüsünün Larende Caddesi üzerindeki yeni yapısına taşınması nedeni ile bir yıllığına Konya Erkek Lisesine verilmiştir.³⁵ 1968-69'lu yıllarda yapının yangın geçirerek ahşap aksamın yandığından söz ediliyorsa da,³⁶ bu yangından söz eden başka bir kaynağa rastlanılmamıştır. Yapının 1968-69 yıllarında Karatay Lisesi olarak öğretime açıldığı ve 1977 yılına kadar Karatay Lisesi olarak kullanıldığı, kaynaklarda ifade edilmektedir. 1977 yılından sonra Karatay Lisesinin taşınması ile yapı bir müddet boş kalmıştır. Bu sırada, yıktırılarak yeni bir işhanı yapmak istenilmişse de, Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunca, korunmaya değer eski eser olarak tescil edilmesi nedeni ile bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.

1978 yılında ufak bir yangın geçiren yapı, erken müdahale sonucu kurtarılmıştır. Ancak, 30 Mart 1979 cuma sabahı çinileri kırılarak ortadan kaldırılmak istenirken suçluların yakalanmasından sonra, aynı gün gece saat 22-23 sıralarında çı-

kan bir yangın sonucu yapı büyük zarar görmüştür. Sanayi Mektebi'nin yanması ile, yıkılıp yerine işhanı yaptırmayı arzu eden bir grup, tekrar yoğun çalışmalara girmiştir. Konya'nın seçkin bir yerinde böyle bir harabenin ortadan kaldırılarak, görkemli bir yapı yaptıрма çabaları basının da desteği ile artmıştır. Ancak, Anıtlar Yüksek Kurulundan gerekli izinin alınamaması yapının restorasyonunu kaçınılmaz kılmıştır. 1982 yılında Konya İli Özel İdaresi ile Selçuk Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi arasında yapılan bir protokol gereğince yapının restorasyonu için projelerin hazırlanmasına başlanılmıştır. Bu çalışmalarda, iş ve ticaretin yoğunlaştığı bu bölgede, artık eğitim yapısı olarak değil de, güncel aktiviteye cevap verebilen bir fonksiyon düşünülmesi gereği, göz önünde bulundurulmuştur. Bir ara yapının iki ayrı banka olarak, çatı katının ise, sanat galerisi olarak düzenlenmesi düşünülmüştür. Atölyelerin ise, çarşı olabileceği ileri sürülmüştür. Bedestenin anısına, yapının tümünün çarşı olması da gündeme gelmiş, ancak bu görüşler gerçekleşmemiştir.³⁷

- ³¹ - ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:65-6,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:389, 1971 s:446,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42,
- K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444-5,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:20-152,
- ARABACI, Caner, a.g.e , Konya 1991, s:51--56,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:448
- İbrahim Hakkı Konyalı'nın öğretmen olduğu yıllarda, çatı katında II. Abdülhamid Döneminde Mızıkai Hümayun Mektebinde çalışmış olan Ali Bey'in mızıkai, bando eğitimi yaptırdığı belirtilmektedir.
- ³² - K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:444-5,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1952, s:65-6,
- ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:389, 1971, s:446,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42.
- ³³ - ANONİM "Erkek Sanat Enstitüsüne Gündüzlü Öğrenci Alınıyor " SELÇUK GAZETESİ, 12.9.1947, s:1.
- ³⁴ - ÖNDER, Mehmet, a.g.e, Konya 1962, s:389.
- ³⁵ - K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444-5,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:20-1,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 42-3.
- ³⁶ - ERDEM, Semiha, a.g.t, s:21.
- ³⁷ - K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:444-5,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43-6.

Sanayi Mektebi'nin etrafındaki tek katlı atölye binaları 1981 yılına kadar mevcut olup, bir ara Maliye ve Bayındırlık Müdürlüğüne garaj olarak kullanılmış ve daha sonra Merkez Bankası yapılmak üzere yıkılmıştır.

Yangından sonra büyük hasar gören ve 1982 yılından itibaren restorasyon hazırlıklarına başlanan yapı, ayağa kaldırılarak 1988 yılından itibaren İl Özel İdare Müdürlüğü Hizmet Binası olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁸

YAPININ MİMARİ TANIMI:

1. Ulusal Mimarlık üslubunun Konya'daki ilk örneklerinden olan yapı, bodrum üzerine iki kat ve çatı olmak üzere dört kattan ibarettir. Yaklaşık 20.50x32.50 m ebadında doğu-batı yönüne uzanan dikdörtgen bir plana sahip kagir yapının çift eğimli çatısı, marsilya kiremit örtülüdür. Güneye bakan ön cephede bir, kuzeye bakan arka cephede bir olmak üzere, geniş cephelerin tam ortasında aynı eksen üzerinde zemin kat hizasından iki girişi vardır. Doğu ve batıya bakan yan cephelerin ortasında, aynı eksen üzerinde bodrum kata da birer giriş verilmiştir. Bodrum kat, ayrıca kulelerin köşesinden birer kapı ile de ön cepheye açılmaktadır.

Yapı gerek plan, gerekse cephe düzeni açısından tamamen simetrik olarak tasarlanmıştır. Girişin iki yanındaki kulelerin öne taşınarak yükselfilmesi, kemerli açıklıklar, balkon, yapının üslubunu belirleyici önemli cephe ve kütle özellikleri arasındadır.

Kullanılan yapı malzemesinin; son restorasyon çalışmaları sırasında net olarak tesbit edilebildiği öğrenilmiştir. Yapıda, malzeme olarak bodrum katta moloz taş, zemin ve birinci katlarda 13x25x5 cm ölçüsünde tuğla kullanıldığı belirlenmiştir. Özellikle dış duvarları ile, zemin kat taşıyıcı bölme duvarlarının tuğladan olduğu ve taşıyıcı sistemi kagir olan yapının, dış duvarlarının kesme taş taklidi sıvandığı anlaşılmaktadır. Sıva üzerine yapılmış derz ve silmelerle taş benzer bir görüntü verilmeye çalışılmıştır. Cephelerde sadece açıklık çevreleri, alınlık kemerleri, silmeler, balkon korkuluğu ve giriş revağı taşır. Son onarım sıra-

sında; tuğla olan taşıyıcı bölme duvarları dışında diğer ara bölme duvarların bağdadi olduğunun gözlemlendiği ilgili yazışmalardan anlaşılmaktadır. Zaten katlar arasındaki kirişlerin, iç duvarlarda bazı ara bölmelerdeki hatılların, kapı ve pencere doğramalarının, döşeme, tavan ve çatının, birinci kata ve çatıya çıkan merdivenlerin, ortadaki sütunların orijinalde ahşap olduğu bilinmektedir. Ancak son onarımda üç kollu merdiven, ahşap kirişleme üzerine ahşap kaplama olan döşemelerin tümü ve kirişlemeli ahşap tavan gibi aksam değiştirilmiştir.

Çok sayıdaki pencere sıraları; cephelere büyük hareketlilik getirmiştir. Bodrum kat pencereleri basık yuvarlak kemerli küçük pencerelerdir. Zemin ve birinci katta pencereler dikdörtgen şeklinde olup, üzerinde kemerli alınlıklar vardır. Pencereler cephelerde tekli ya da üçlü gruplar halinde tasarlanmıştır. Cephelerin köşelerindeki birbirine bitişik dizilmiş üçlü gruplar halindeki pencerelerin üzerindeki alınlıklar zemin katta sivri kemerli, birinci katta basık kemerli olup, içleri çini kaplıdır. Cephelerin orta bölümlerindeki tek pencerelerin üstündeki kemerli alınlıkların içlerine ise, cam takılmıştır.³⁹ Cephenin, balkona üç adet basık kemerli açıklığı vardır. Kuleler; zemin ve birinci katta tam ortaya gelecek şekilde yerleştirilmiş birer pencere ile, ön cepheye açılmaktadır. Çatı katında ise, sivri kemerli beş pencere kulelerin içini aydınlatmaktadır. İki kulenin arasındaki alınlıkta ise, bir yuvarlak pencere bulunmaktadır.

Katlar arası birkaç sıra silme ile, vurgulanmıştır. Kat ayrımını belirleyen bu silmeler, tüm cepheleri dolaşarak süreklilik göstermektedir. Sadece arka cephenin ortasında kesintiye uğramıştır. Beden duvarları, saçak hizasında birkaç sıra silme ile sonuçlanmaktadır. Saçak hizasında cepheleri dolaşan bu silmeler, sadece kulelerde kesintiye uğramıştır. Yukarıda birkaç sıra silme, kuleleri külahla birleştirmektedir.

³⁸ - K. K. K., a.g.d.

³⁹ - Bu konuda bkz:

- K. K. K., a.g.d,

- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:449,

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:23-7,

- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 44.

Yapının etrafını çevreleyen bir metre yüksekliğindeki bahçe duvarı demir parmaklıklıdır. Son onarımda tekrar yapılan tek revaklı üçgen alınlıklı girişe, ön cephenin giriş aksındaki bahçe kapısından ulaşılmaktadır. Bahçe kapısı dönem özelliği gösteren iki ayakta oluşmaktadır. Dikdörtgen formlu bu ayakların yüzeyi, içbükey silmelerle enine bölünerek hareketlendirilmiştir. Ayakların; içbükey, dışbükey silmelerle kademeli olarak hareketlendirilmiş ve derin bir kavisle daralan profilli başlıkları vardır. Bahçe kapısından geçtikten sonra, ana giriş kapısı merdivenine kadar uzanan ve fazla geniş olmayan, taşlık kısmı bulunmaktadır.⁴²

Güneye bakan ön cephe, cephe düzeni açısından tamamen simetrik olarak planlanmış olup, ana giriş cephesi olması nedeni ile diğer cephelere göre daha özenle yapılmıştır. Konya'da yapılmış bu dönem eserlerinde pek fazla rastlanılmayan girişin iki yanındaki kuleler ve son onarımda tekrar yapılan piramidal üst örtüleri bu cephenin en dikkat çeken elemanlarıdır.

Yaklaşık bir metre kadar bir subasman seviyesinde yükselen bodrum kat, girişin iki yanındaki birer pencere ve çıkımların köşelerinde birer kapı ile ön cepheye açılmaktadır. Bu katta; cephenin köşelerinde ise, üçer adet pencere bulunmaktadır.

Ön cephede, ana giriş kapısına, beş basamaklı merdivenle çıkılan dikdörtgen şeklinde yüksekçe bir platform üzerinde yer alan tek revaklı bir girişle ulaşılmaktadır. Ön cephenin ortasındaki kademe kademe dışarıya çıkıntı yapan bölümlerden birisi, iki yanı rampa ile bahçeye inen bu revaklı giriştir. Revaklı girişi belirleyen öndeki ikisi serbest, arkadaki ikisi duvarla birleşen sütunlar, sivri kemerlerle bağlanmıştır. En yukarıda üçgen bir alınlıkla son bulan bu mekanın üzeri marsilya kiremit örtülü çatı ile kapatılmıştır. İlk yapıldığında mevcut olan revaklı giriş sonradan kaldırılmış, son onarım sırasında tekrar yapılmıştır. Girişin iki yanında üzerinde kemerli alınlıkları olan dikdörtgen şeklinde birer pencere bulunmaktadır. Alınlıkların içine cam takılarak iç mekanların ışık alması sağlanmıştır.

Ön cephenin ortasındaki ikinci çıkıntı ise, girişin hemen iki yanında ana yüzeyden çıkıntı yapan ve altta dikdörtgen bir mekan iken, üstte kule

biçiminde son bulan kısımdır. Bu kuleler, iki kat boyunca dikdörtgen bir formda yükselmektedir. Zemin kat hizasında kulelerin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiş, üzerinde kemerli alınlıkları olan birer pencere vardır. Ancak eski fotoğraflarda, bu pencerelerin bir dönem geniş kareye yakın dikdörtgen pencereler şekline dönüştürüldüğü ve yakın zamana kadar da böyle kullanıldığı görülmektedir. Son onarımda aslına uygun şekilde yapılmış ve alınlık kemerlerinin içine cam takılmıştır. Zemin katta ön cephenin iki köşesinde yer alan üçlü pencereler dikdörtgen şeklinde olup, üzerindeki sivri kemerli alınlıkların içleri çini kaplıdır. Zemin kat; toplam bir kapı, on pencere ile ön cepheye açılmaktadır.

Birinci katta; girişteki üçgen alınlığın hemen üstünde iki kulenin arasında boydan boya uzanan balkon bulunmaktadır. Balkona; basık kemerli, bir kapı ile iki pencere açılmaktadır. Taş olan balkon korkuluğu, küçük ayakları birleştiren yuvarlak kemer sıraları şeklinde düzenlenmiştir. Cephe çiziminde görülen korkuluk üzerindeki yuvarlak formlu babalar bugün yoktur. Balkonun iki yanındaki kulelerin tam ortasında; üzerinde, içlerine cam takılmış kemerli alınlığı olan, birer dikdörtgen pencere vardır. Bu katta iki köşede ise, üzerinde çini kaplı basık kemerli alınlığı olan, dikdörtgen şeklinde üçlü pencereler bulunmaktadır. Birinci katta, zemin kat gibi bir adet kapı, on adet pencere ile ön cepheye açılmaktadır.

Balkon kapısının üzerinde, çatının yükseltilmesi ile oluşturulan üçgen alınlığın tam ortasında ön cepheye bakan yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Girişin iki yanındaki çıkımlar; dikdörtgen bir formda yükselirken, çatı saçağından itibaren köşeleri pahlanarak kule görünümünde beşgen mekanlara dönüşmüştür. Saçaktan itibaren başlayan bu hareket en üstte piramidal bir külahla son bulmaktadır. Kulelerin çokgen kısımları arkada çatı ile birleşirken külah çatıdan daha yukarı yükseltilmiştir. Her biri çokgen gövdenin bir yüzeyine gelecek şekilde yerleştirilmiş, beşer adet sivri kemerli küçük pencerelerden, kuleler ışık almaktadır.

⁴² - Bu konuda bkz:

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:22,

- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.

Doğu ve batıya bakan yan cepheler, aynı şekilde tasarlanmış olup, yapının oldukça gösterişli olan ön cephesine karşılık daha sadedir. Her iki yan cephede de hareketliliği sağlayan, kat ayrımını belirleyen silmeler ile pencere sıralarıdır. Orta bölüm çok az dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Yan cephelerde pencereler ortada tek, yanlarda üçerli gruplar halinde düzenlenmiştir. Ortada yer alan pencereler daha büyüktür. Bodrum katta köşelere yerleştirilen basık yuvarlak kemerli ufak pencereler üçlü gruplar halinde olup, her iki cephede de altışar adettir. Yan cephelerin tam ortasından basık kemerli bir kapı ile bodrum kata giriş verilmiştir. Bu kapılara altışar basamaklı merdivenlerle inilmektedir. Zemin ve birinci katlarda yer alan dikdörtgen pencerelerden yanlarda kalan üçlü pencerelerin alınlıkları alt katta sivri, üst katta basık kemerli olup, içleri çini kaplıdır. Ortada yer alan büyük ölçekli pencerelerin alınlıklarına cam takılarak koridorların ışık alması sağlanmıştır. Yan cephelerde zemin ve birinci katlarda toplam ondörder pencere bulunmaktadır.

Kuzeye bakan arka cephe; yan cepheler gibi ön cepheye nazaran daha sadedir. Arka cephede de orta bölümün çok az dışa taşırılması, pencere sıraları, silmeler cephenin görünümünü belirlemektedir. Bodrum kat, basık yuvarlak kemerli sekiz adet ufak pencere ile arka cepheye açılmaktadır. Zemin kat hizasındaki arka giriş kapısı cephenin tam ortasında olup, ön giriş kapısı ile aynı eksen üzerindedir. Basık kemerli bu girişe üç basamaklı bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Eski fotoğraflardan anlaşıldığına göre, girişin iki yanındaki pencerelerin yangın öncesinde ön cephedeki gibi kareye yakın dikdörtgen şeklinde olduğu görülmüş, ancak son onarım sırasında orijinal haline dönüştürülerek üzerinde cam takılı kemerli alınlığı olan dikdörtgen birer pencere yapılmıştır. Cephenin iki köşesinde, üçlü gruplar halinde yer alan ve üzerinde içi çini kaplı sivri kemerli alınlıkları olan pencereler vardır. Zemin kat bir adet kapı ve sekiz adet pencere ile arka cepheye açılmaktadır.

Arka giriş kapısı üzerine isabet eden ve kat silmesini keserek aşağı doğru inmiş üçlü pencere sistemi bu cephede değişik bir görünüm oluşturmuştur. Bu üç pencere, kemer biçimi ve boyutlarıyla diğer pencerelerden ayrılmaktadır. Yapının tüm pencerelerinden daha büyük olan bu pencereler basık kemerlidir. Arka cephede merdiven boşluğunu aydınlatan bu üç büyük boyutlu pencerenin genişliğince kat ayrımını belirleyen silmelerin devamlılığı kaldırılmıştır. Merdiven boşluğunu aydınlatan bu pencerelerin iki yanında, üzerlerinde kemer alınlığına cam takılmış birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Diğer cephelerde olduğu gibi, birinci katta da köşelerde üzerinde içleri çini kaplı basık kemerli alınlıkları olan üçlü pencereler yer almaktadır. Birinci kat, toplam onbir pencere ile arka cepheye açılmaktadır.

Cephe özellikleri ile olduğu kadar, örtü sistemi ile de oldukça ilginç bir düzenleme gösteren Sanayi Mektebi, çift eğimli çatı ile örtülmüştür. Tüm yapıyı kapatan bu çatı belirli yüksekliğe kadar daralmış ve üzerine ilave olmuş dik bir çatı ile son bulmuştur. Çatının yan cephelere bakan yüzleri ışık alacak şekilde camekanla kapatılmıştır. Ahşap olan çatının üzeri marsilya kiremit ile, kulelerin üzeri ise, kurşun kaplı piramidal külahlarla örtülmüştür. Külahlar üzerinde üçer adet ufak tepe pencereleri vardır. Çatı ise, ortada bir yuvarlak iki yanda ise, birer adet tepe penceresi olmak üzere üç pencere ile ön cepheye açılmaktadır. İki yandaki camekanların önünde çatı içine yerleştirilmiş ufak tepe pencereleri, rölövesinde üç tane görülürken onarım sırasında birer tane yapılmıştır. Çatı arası dört adet ufak tepe penceresi ile arka cepheden de ışık almaktadır. Çatıdaki ve külahdaki bu küçük tepe pencerelerinin üzeri beşik çatıya benzeyen bir örtü ile dışa taşırılmıştır. Bu pencereler ile yan ve arka cephe yönünde yerleştirilmiş uzun ince bacalar, örtü sistemine hareket getirmiştir.⁴¹ Ancak, 1920'li yılların başına ve 1929 yılına tarihlenen yayınlardaki fotoğraflarda yapının çatısında; pencere ve bacaların, kulelerde ise, piramidal külahların kaldırılmış olduğu, çatının ve kulelerin dışa taşkın ahşap saçaklı marsilya kiremit örtülü olduğu görülmektedir.⁴² Son onarım sırasında çatı ve külahlar orijinal haline dönüştürülmeye çalışılmıştır.

⁴¹ - Bu konularda bkz:

- K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448-9,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:22-6,
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları,
- DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 47.

⁴² - Albüm 1929,

- Konya ve Rehberi, 1339.

Bodrum üzerine iki kat ve bir çatı katı olmak üzere dört kattan oluşan yapıda; katlar arasındaki geçiş, ana girişin karşısında, arka girişin ise, hemen önünde iki kat boyunca yükselen üç kollu merdivenle sağlanmıştır. Zemin kattan başlayan onyedici basamaklı tek merdiven ile çıkılan bir sahanlıktan sonra merdiven iki kola ayrılmakta ve onbeşer basamakla birinci kata ulaşılmaktadır. Birinci kattan onbeş basamaklı tek merdiven ile çıkılan ikinci sahanlıktan sonra merdiven tekrar iki kola ayrılmakta ve onbeşer basamakla çatı katına ulaşılmaktadır. Kulelere bu çatı katından geçilmektedir. Birinci kattan çatı katına geçişi sağlayan üç kollu merdivenin yanındaki ufak mekanlardan verilmiş olan orijinal çıkış, bugün asıl amacıyla kullanılmamaktadır.

Zaman zaman, içte ihtiyaca göre çeşitli ekler, ara bölmeler yapılmışsa da yapının orijinal planı anlaşılabilir. Girişe göre simetrik bir anlayışla planlanmış yapı doğu-batı yönünde caddeye paralel olarak uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Doğru-batı yönünde uzanan bir koridor ve bundan daha geniş olan kuzey-güney yönünde uzanan merdivenli giriş salonunun orta noktalarında kesiştiği bir plan görülmektedir. Diğer mekanlar, koridorun iki yanında sıralanmıştır. Yapının planı, Prof. Dr. Yılmaz Önge tarafından " Bina genişliğince uzanan merkezi bir iç sofa'nın iki tarafında birer eyvan ile köşelere isabet edecek şekilde biri küçük, diğeri büyük ikişer odadan ibaret olan zemin katın planı, Türk evinin geleneksel karınyarık şemasına uydurulmuştur. Bu simetrik şema her katta görülmektedir." şeklinde tanımlanmıştır.⁴²

Bodrum kata; iki yan cephenin tam ortasında aynı eksen üzerinde yer alan birer kapı, ön cepheden ise, girişin iki yanında çıkmaların köşelerinde bulunan birer kapı olmak üzere diğer katlardan bağımsız olarak dört adet giriş verilmiştir. Bodrum girişlerine, dışarıdan altışar basamaklı merdivenlerle inilmektedir. Yan girişlerin hizasında uzanan dikdörtgen koridorlardan doğudaki daha uzundur. Bu koridorların iki yanında odalar yer almaktadır. Köşelerde yer alan iki cepheli yaklaşık aynı büyüklükteki dört kare oda, cephelere açılan üçer adet pencereden ışık almaktadır.

Doğu ve batıdaki köşe odalarının iç tarafında birer dikdörtgen oda daha mevcuttur. Bu küçük odalar cephelerine birer pencere ile açılmaktadır.

Yapının bodrum katı ilk dönemlerde, depo ve atölye olarak kullanılmış, sonraları batıdaki bölümleri depo, doğudaki bölümleri depo, yemekhane ve kalorifer dairesi şeklinde kullanılmıştır.⁴⁴ Bugün de aynı şekilde kullanılmaktadır.

Zemin katta, beş basamakla çıkılan dikdörtgen platform üzerinde yer alan tek revaklı giriş, planda dışarıya en çok taşmış kısımdır. Başlı başına bir ünitemiş gibi kendini hissettiren bu bölüm öndeki ikisi serbest, arkadaki ikisi duvarla birleşen sütunlar arasında kalmakta olup, dıştan çatı ile örtülüdür.

Zemin katta, giriş hizasında kuzey-güney yönünde uzanan oldukça geniş dikdörtgen bir giriş salonu vardır. Bu giriş salonunun kuzey tarafına katlara çıkışı sağlayan merdiven yerleştirilmiştir. Salonun ortasında bugün altı tane çokgen taşıyıcı sütun bulunmaktadır. Ön giriş hizasında bulunan arka giriş kapısı, merdivenin altında bulunmakta ve bu kapıdan üç basamak ile arka bahçeye inilmektedir.

Zemindeki bu giriş salonu, doğu-batı yönünde uzanan daha dar fakat daha uzun bir koridorla, orta noktalarından kesişmektedir. Orta noktayı dört adet sütun belirlemektedir. Bu koridor, uç noktalarındaki birer pencereden ışık almaktadır. Koridor bugün camekanlı kapılar ile kapatılmıştır.

Zemin kattaki, dört köşede yer alan kare planlı köşe odaları, üçer pencere ile cephelere, bir kapı ve bir pencere ile de koridora açılmaktadır. Köşe odaları ile giriş salonu arasında kalan dikdörtgen planlı küçük odalar, birer pencere ile cephelerinden ışık alırken birer kapı ve pencere ile de

⁴² - K. K. K., a.g.d.

⁴⁴ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:447,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43,

- Bu yayınlarda okulun ilk açıldığı yıllarda öğretmen olarak görev alan İbrahim Hakkı Konyalı'nın, bugün değişen hacimlerin özgün durumları konusunda aydınlatıcı bilgiler verdiği ifade edilmektedir.

koridora açılmaktadır. Koridora açılan bazı pencereler son onarım sırasında yeni fonksiyon gereği kaldırılmıştır. Bu küçük ara odalardan ön girişin iki yanındakiler kule çıkıntıları nedeni ile derinliği diğer hacimlere göre daha fazla olan odalardır.⁴⁵ Orijinalde zemin katta dört oda ve üst kata çıkışı sağlayan ahşap bir merdiven varken,⁴⁶ okul olarak kullanıldığı yıllarda ihtiyaç nedeni ile zaman zaman çeşitli ilaveler yapılmıştır. Bu yıllarda zemin katta girişin sağında ve solundaki küçük odalar müdür ve müdür yardımcısı odaları olarak kullanılmıştır. Bunların karşısındaki arka cepheye bakan küçük odalar batıdaki müdür yardımcısı ve gece nöbetçilerinin kaldığı oda, doğudaki ise, evrak odası olarak kullanılmıştır. Girişin sağında kalan mekan bir ara öğretmen odası olarak da kullanılmıştır.⁴⁷ Dört köşe odası ise, sınıf olarak kullanılmıştır. İlk yıllarda güney batıdaki büyük oda yemekhane, kuzey batıdaki kiler olarak değerlendirilmişse de, sonraları bunlarında sınıf olarak kullanıldığı kaynaklardan öğrenilmiştir.⁴⁸ Bugün fonksiyon nedeni ile bu odalar kendi içlerinde bölümlülere uğrayarak daha fazla mekan yaratılmaya çalışılmıştır. İl Özel İdare Müdürlüğü olarak kullanılan yapıda, bu kat çeşitli hizmetlerin yapıldığı idare odaları ile bazı ihtiyaç mekanlarına ayrılmıştır.

Birinci kat planı; zemin kat planına benzetmekle birlikte bazı farklılıklarda görülmektedir. Bu katta köşe odalarının zemin kattaki gibi dört adet olduğu görülmüşse de, onarım öncesi yapılan incelemelerde ara bölmelerin sonradan yapıldığı mekanların tek olarak kuzey-güney yönünde uzandığı ve yatakhane, atölye gibi işlevlerinin olduğu,⁴⁹ yani koridorların daha kısa tutularak, köşe odalarının büyük tek mekanlar oluşturacak şekilde planlandığı, bu mekanların tam ortada bir kapı ile koridora bağlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Büyük odaların arasında kalan dört küçük oda birer kapı ile koridora açılmaktadır. Giriş salonunun üstüne denk gelen mekan güneyde ceme kanlı bir kapı ile koridora açılan oda şeklinde olup, laboratuvar olarak kullanılmakta iken,⁵⁰ bugün ceme kan kaldırılmış ve burası koridorla birleştirilerek zemin kata açıklığı olan galeri şeklinde

düzenlenmiştir. Burası güneyde bir kapı ve iki pencere ile balkona açılmaktadır. Birinci katta diğer mekanlar plan olarak zemin kat planının tekrarı şeklinde düzenlenmiştir. Küçük odalar zaman zaman sınıf ve laboratuvar olarak kullanılmıştır. Bir ara batıdakiler dikiş ve çamaşır odası, güneydekiler gece nöbetçileri için ayrılmıştır. Merdivenin doğusunda yer alan küçük odanın içerisinden bir merdiven ile çatı katına çıkılmakta ve kulelere buradan geçilmekte iken, buraya son dönemlerde öğretmen tuvaletleri yerleştirilmiştir.⁵¹ Bugün ise fonksiyonu olmayan bir mekandır. Zemin kattan birinci kata çıkan üç kollu merdiven son onarımda yükseltilecek devam ettirilmiş ve birinci kattan çatı katına çıkış sağlanmıştır. Merdivenin çatıya kadar devam ettirilmesi ile zeminde giriş salonu, birinci katta galerili bölüm ve çatı katı arasında bir bağlantı kurulmuştur.

⁴⁵ - Bu konularda bkz:

- K. K. K., a.g.d,
- SÖZEN, Metin – DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448-9,
- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:21-2,
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43.

⁴⁶ - K. K. K., a.g.d.

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:21-2,
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.

⁴⁷ - SÖZEN, Metin – DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448,

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:21-2,
- K. K. K., a.g.d,

- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43.

⁴⁸ - SÖZEN, Metin – DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448.

⁴⁹ - SÖZEN, Metin – DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448,

Burada İbrahim Hakkı Konyalı ve 1933 yılında müstahdem olarak girip, değişik görevlerde bulunan, bugün emekli Cemal Erktan'ın sözlü bilgilerinden yararlanıldığı ifade edilmektedir.

⁵⁰ - Okulda öğretim görmüş eski öğrencilerden Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden emekli Mimar Mustafa Abicel tarafından ifade edilmiştir.

⁵¹ - SÖZEN, Metin – DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448,

- K. K. K., a.g.d,
- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43.

Son fonksiyon değişikliğinden sonra birinci katta, güney doğudaki büyük oda, vali odası olarak ayrılmış olup, kuzey-güney yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir. Güney batıdaki oda ise, İl Daimi Encümeni'nin odası olarak kullanılmış olup, doğu-batı yönünde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kuzey doğudaki kareye yakın dikdörtgen planlı oda, İl Genel Meclisi Toplantı Salonu olarak kullanılmıştır. Kuzey batıdaki oda, ara bölmeler yapılarak bir kısmı memurlar için, bir kısmı ise ihtiyaç mekanları için ayrılmıştır. Bu mekanların kullanımında zaman zaman değişiklikler yapılmıştır.

Çatı katı; büyük bir salon ve iki kule odasından oluşmaktadır. Son onarımda demir ayaklar üzerine oturtulmuş olan çatının doğu ve batıya bakan iki yan cephesi en dışta camekanla kapatılmıştır. Camekanların gerisinde birer duvar vardır. Bu duvarın ortasında aynı eksen üzerinde birer kapı ile camekanlı teras görünümündeki mekanlara geçiş verilmiştir. Kapıların tam üstünde ve iki yanında birer pencere vardır. Bunlarla birlikte çatı tepe pencerelerinden de ışık almaktadır.

Çatı içinden geçilen kuleler çokgen birer oda şeklinde olup, ön cepheye beşer pencere ile, çatı içine birer kapı ile açılmaktadır. Mekanı örten külah, içten ahşap kaplanmış olup, üçer pencere ile yukarıdan ışık almaktadır.

Çatı katı da, son onarımdan sonra valiliğe bağlı olarak, galeri, kokteyl salonu gibi sosyal ve kültürel amaçlı kullanılmıştır. İki yanda camekanla kapatılan teras kısmı ise, çeşitli hizmet ve servis odaları şeklinde, kulelerden doğudaki şark odası, batıdaki ise mescit olarak düzenlenmiştir.

Sanayi Mektebi'nin iç mekan açıklıkları dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Dıştan cephelerin köşelerinde yer alan üçlü pencereler içten tek büyük basık yuvarlak kemer içine alınmıştır. Küçük odaların ve koridorun sivri kemerli pencere alınlıklarına cam takılarak mekanların ışık almaları sağlanmıştır. Yapı yeni fonksiyonu ile hizmete girdiğinde kimi odalar halı kaplanmış, diğer mekanların zeminini ise, mermer yapılmış iken zaman içerisinde değişikliklere uğramıştır. Yapı kalorifer ile ısıtılmaktadır.

YAPIDAKİ SÜSLEMELER:

Son onarımda yenilenmiş olsalar da; çini, yapıdaki en belirgin süsleme elemanıdır. Yapıda, çini süsleme dışında, mimari elemanlar ile yapılmış dekoratif bir anlayış söz konusudur.

Cephelerdeki üçlü pencerelerin üzerlerindeki alınlıklar içinde yer alan çini panolar, Kütahya Osmanlı çini fabrikalarında imal edilmiştir.⁵² 19. yy sonları ve 20. yy başlarında Osmanlı Devletinde onarımlar ve yeni yapılar için, Kütahya'da üretim yapan çini fabrikalarında, 16. yy Osmanlı çinilerinde yaygın olarak kullanılan motiflerden esinlenilmekte idi. Sanayi Mektebinde kullanılan çiniler de, bu anlayış ile yapılmıştır. Cephelerdeki çini süslemeleri açısından Konya'da Sanayi Mektebi dışında; PTT, Yapı Kredi Bankası, Amber Reis Camii, Gazi Lisesi binaları da önemli örneklerdir. Değişik kompozisyonlar içeren Sanayi Mektebi cephelerindeki pencere alınlıklarında gördüğümüz çiniler, çok renkli ve sırlıdır.⁵³ Zemin katta üçlü pencerelerin sivri kemerli alınlıklarında yer alan çiniler, öncelikle kemer kavisi içinde bir çerçeve oluşturacak şekilde bir bordürle çevrelenmiş ve alt kısımda bordür daha ince tutulmuştur. Bordürde lacivert zemin üzerine beyaz, turkuaz, sarı ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Alınlığın içinde, bitkisel motiflerden oluşan ve aşağıdan yukarıya doğru daralan, bir kompozisyon söz konusudur. Güneye bakan ön cephedeki üçlü pencerelerden ortadakinin çini alınlığına, Osmanlı Arması yerleştirilmiştir.

Zemin kattaki; bitkisel motiflerin oluşturduğu çini panolardan üçünde yer alan kitabelerin, yapının kimliğini, yaptıranın ve mimarının adını, yapıldığı yılı, ayrıca çinilerin yapıldığı yılı, yeri ve ustasının adını vermesi açısından Sanayi Mektebi çinileri ayrıca önem taşımaktadır. Ancak kitabeler bugün mevcut değildir.

⁵² - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:15,

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:22-3,

- K. K. K., a.g.d.

⁵³ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:15,

- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:448-9.

Birinci kattaki üçlü pencerelerin basık kemerli alınlıkları içinde yer alan çini süslemeler ise, tam yüzeyi kaplayacak şekilde yapılmış, olup iki yandaki simetrik, ortadaki birbiri ardına tekrarlanan bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Osmanlı döneminin çini süslemelerindeki tüm detayların kullanıldığı bu kompozisyonlar, beyaz zemin üzeri lacivert, turkuaz, sarı ve kırmızı renklerin uygulanması ile gerçekleştirilmiş bitkisel süslemelerdir. Kompozisyonlar, kıvrık dal ve yapraklar arasında rumi ve palmetlerden meydana gelmiştir.⁵⁴

Bugün yapıda çini dışında söz edilebilecek süsleme yoktur. Ancak, eski fotoğraflardan tek revaklı giriş kısmındaki sütun başlıklarının süslemeli olduğunun anlaşıldığı, yayınlarda belirtilmiştir.⁵⁵ Ancak, son onarımda tekrar yapılan bu tek revaklı giriş kısmının, sütun başlıklarına süsleme yapılmamıştır.

Tekli ve üçlü gruplar halindeki pencere sıraları, katları belirleyen ve tüm cepheleri dolaşan silmeler, kuleler, balkon gibi mimari elemanların cephede oluşturduğu hareketliliğin getirdiği, dekoratif bir anlayış vardır.

Dıştaki bu dekoratif anlayış yanında iç mekânlarda oldukça sade bir görüntü hakimdir. Orijinalinde var olan üç kollu ahşap merdiven içte bir estetik yaratmışsa da bugün merdivenler yenilenmiştir.⁵⁶

YAPIDAKİ DEĞİŞİKLİKLER:

Uzun bir tarih geçmişine sahip olan Sanayi Mektebi yapıldığından itibaren bir çok değişim geçirmiştir. Özellikle içinde, ihtiyaç nedeni ile zaman zaman çeşitli ilavelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sanayi Mektebinin zaman içinde uğradığı değişiklikleri, eski fotoğraflardan kısmen de olsa izleyebiliyoruz. İlk karşılaştığımız değişiklik, kulelerin piramidal külahlarının kaldırılarak boyutları ve örtüsünün değiştirilip, kiremit kaplı ve dışa taşkın saçaklı çatı ile kapatılmasıdır. Bir diğer değişiklik ise, balkon üzerinde yükseltilen üçgen alınlık ile alınlık üzerindeki yuvarlak pencerenin ve çatı-

daki bacaların kaldırılmasıdır.⁵⁷ Sanayi Mektebi'nde yapılan değişikliklerden biri de, yapıldığı yıllarda var olduğunu eski fotoğraflarda gördüğümüz ön cephedeki tek revaklı üçgen alınlıklı giriş kısmının kaldırılmasıdır.⁵⁸ Daha sonra görülen bir başka değişiklik ise, zemin katta, önde kule çıkıntılarındaki ve arkada aynı hizadaki pencerelerin genişletilerek alınlıklarının kaldırılmasıdır.⁵⁹

Tek revaklı giriş kısmının, piramidal külahların, balkon üstündeki yuvarlak pencere ve üçgen alınlığın, bacaların kaldırılması, bazı pencerelerin genişletilmesi gibi değişikliklerin ne zaman, hangi nedenle yapıldığı kesin olarak tesbit edilememişse de bazı eski fotoğraflara dayanılarak değerlendirme yapılabilmektedir. 1920'li yılların başlarına tarihlenen " Konya ve Rehberi, 1339 " adlı yayındaki fotoğrafta piramidal külahlarının yerine çatının yapıldığı, balkon üstündeki yuvarlak pencere ve üçgen alınlığın kaldırıldığı ancak girişteki tek revaklı üçgen alınlıklı kısmın mevcut olduğu görülmektedir. Daha sonra, 1929 tarihli, Konya Vilayeti Albümündeki fotoğrafta ise, tek revaklı giriş kısmının da, kaldırılmış olduğu görülmektedir.⁶⁰

⁵⁴ - Aynı konuda bkz:

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:24-6

⁵⁵ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 44,

- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:450.

⁵⁶ -Aynı konuda bkz:

- SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-50,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Kütahya 1986, s:15,

- DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45.

⁵⁷ - Albüm 1929,

- Türk İllustrasyonu Konya Fevkalade Nüshası, 23.4.1938.

- Konya ve Rehberi, 1339

⁵⁸ - Aynı konuda bkz:

- SÖZEN Metin, DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:446-50 "

"Yapının eğitime açılmasından sonra çekilen fotoğraflarda giriş revağının üçgen alınlığında bir kitabenin bulunduğu görülmekte ise de, yapılan tüm araştırmalara karşın bu kitabe bulunamamıştır " şeklinde bir yazı vardır.

- Ayrıca, 1339 tarihli Konya ve Rehberi, 1938 tarihli Konya İllustrasyon'u ve 1996 tarihli Fotoğraflarla Geçmişte Konya ile, T.T.K fotoğraf arşivi ve Araştırmacı yazar A. Sefa Odabaşı'nın koleksiyonundaki eski fotoğraflarda ve kartpostallarda revaklı girişin var olduğu görülmektedir.

⁵⁹ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:451-4,

- Konya İllustrasyonu 1938,

⁶⁰ - Konya ve Rehberi,1339,

- Albüm 1929.

Buna dayanılarak tek revaklı üçgen alınlıklı giriş dışındaki bölümlerin, 1920'li yılların başlarından önce değiştirilmiş olabileceği, 1920'li yılların başlarında mevcut olan üçgen alınlıklı giriş revağının ise, 1929 öncesinde kaldırılmış olabileceği anlaşılmaktadır. Bütün bunlar 1920'li yılların başlarından itibaren yapının büyük bir değişim geçirdiğini göstermektedir. Yapının iki farklı fotoğrafının bulunduğu 1938 tarihli başka bir dergide ise, zemin katta ön ve arka cephelerin ortasındaki pencerelerin genişletilmesi gibi, bazı değişiklikler dikkati çekmektedir. Buna göre, 1929-1938 yılları arasında da yapıda bazı değişiklikler yapılmıştır.⁶¹ Bu genişletilen pencereler, son onarıma kadar o şekilde kalmış, son onarımda diğer değişikliklerle birlikte orijinal haline dönüştürülmüştür.

Bunun dışında, bazı pencerelerin değişikliğe uğraması, çinilerin kimilerinin dökülmesi, kimilerinin üzerlerinin badana ile kapatılması yada çalınması gibi, cephede zaman içinde ihtiyaç, ihmal ve kötü kullanım nedeniyle yapılan değişiklikler cephe düzenini tamamen bozmamış ancak etkili görünümünü kaybetmesine neden olmuştur.⁶²

1969 yılında Karatay Lisesi olarak hizmete açılırken dış ve iç duvarların sıva ve badanalarının yenilenmesi bazı mekanların ahşap bölmeler ile ayrılması, zemin katta merdiven altına tuvaletlerin eklenmesi gibi çeşitli değişiklik ve onarımlar yapılmıştır.

1977 yılında Karatay Lisesi'nin taşınması ile boş kalan yapının büyük bir kısmının ahşap olması nedeni ile yangına dayanıksız olduğu ileri sürülerek yıkılmak istendiği, yerine İl Özel İdaresi tarafından işhanı yapılmak istendiği, 1977 yılında yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra yapı anıt olarak tescilli olmasına rağmen yangına karşı dayanıksızlığı zaman zaman dile getirilmiş,⁶³ yıkılarak yerine işhanı yapılması teklif edilmiştir.⁶⁴ Ancak Koruma Kurulunca teklif reddedilmiştir.

30 Mart 1979 tarihindeki yangında döşemeler, çatı, merdiven, kapı ve pencere doğramaları, tavan gibi ahşap aksamı tamamen yanan yapının kagir cephelerinin bazı yerleri ve çini süslemeleri de zarar görmüştür. Sıvaların ve çinilerin yer yer dökülmüş olduğu, kulelerde ve bazı duvarlardaki

çatlakların tehlikeli bir durum oluşturduğu, yetkililerin yangın sonrasında yaptığı incelemelerde belirlenmiştir. Bu belgelerde, taşıyıcı elemanlarda yer yer çatlaklar meydana gelmişse de, zemin ve birinci kata ait dış duvarların kısmen sağlam kaldığı belirtilmiştir. Kısaca bu yangında yapının sadece dört duvarının kaldığı, tüm ahşap aksamı kömür haline geldiği ve çatı örtüsünün tamamen yandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bütün bu nedenlerden yangın sonrası yapının, kaldırılarak yerine modern bir işhanı yapılması tekrar düşünülmüş, ancak tarihi bir doku içinde olması nedeni ile uygun görülmemiştir.⁶⁵ Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 10.11.1979 gün ve A-1996 sayılı kararı ile tescilinin devam ederek onarılmasına karar verilmiştir. Yine Yüksek Kurulu'nun 15.11.1979 gün ve A-2456 sayılı karar ve 21.7.1983 gün ve A-3918 sayılı bir başka kararı yapının rölevelerinin hazırlanmasını ön görmüştür.⁶⁶ 1979 yangınında bu şekilde büyük hasar gören yapının 1982 yılında Özel İdare tarafından onarılmasına karar verilmiş, bunun üzerine İl Özel İdaresi ile Selçuk Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi Döner Sermayesi İşletmesi arasında yapılan protokol gereği proje hazırlığına başlanmıştır.⁶⁷

Yangın sonrasında bu şekilde bürokratik kararlar alınırken yapı da yanmış hali ile 1984 yılına kadar harap bir vaziyette kalmıştır.⁶⁸ 1985-88 yılları arasında gerçekleştirilen Sanayi Mektebi onarımı⁶⁹ sırasında, inşaaından itibaren bilinen yayınlara, eski fotoğraflara, sözlü bilgilere ulaşmaya çalışılmış, ilgililerin yangın sonrasında yaptığı saptamaları ile bu bilgilerin birleştirilmesi

⁶¹ - Konya İllustrasyonu 1938. (İki farklı sayfada yapının iki farklı fotoğrafı var.)

⁶² - K. K. K., a.g.d.,
- ERDEM, Semih, a.g.t, s:21-2,
- Konya Etnografya Müzesi Kayıtları.

⁶³ - K. K. K., a.g.d.

⁶⁴ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:449.

⁶⁵ - K. K. K., a.g.d.,

- ERDEM, Semih, a.g.t, s:21.

⁶⁶ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45-6.

⁶⁷ - K. K. K., a.g.d.

⁶⁸ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45-6.

⁶⁹ - ERDEM, Semih, a.g.t, s:23-8.

sonucu 1901 yılından bugüne kadar Sanayi Mektibi'nin sürekli değişiklik ve eklerle günümüze ulaştığı tesbit edilmiştir.⁷⁰

1981 yılında harap bir vaziyette bulunan yapının çevresindeki bazı atölye binaları da oldukça bakımsız durumda iken,⁷¹ bir bölümü sonradan Merkez Bankası ve Emlak Vergi Dairesi yapılmak üzere yıkılmıştır.⁷²

Restorasyon çalışmaları sırasında, eserin öz benliğini yitirmeden çağdaş ve daha dayanıklı malzemelerin kullanılmasına dikkat edildiği, yapılan çalışmalar ile dış cephede eskiyi koruma yoluna gidildiği, içte yeni düzenlemeler yapıldığı anlaşılmıştır. İçte yer alan tüm ahşap döşemeler değiştirilmiş ve daha dayanıklı malzemeler ile yenilenmiş,⁷³ zemin ve birinci katta küçük odaların koridorlara olan açıklıklarında, yeni fonksiyon gereği değişiklikler yapılmıştır.⁷⁴ Örtü sisteminde de yeni çalışmalar yapıldığı anlaşılmıştır.

Dış cephede yer alan ve bir çoğu yangın sırasında harap olmuş çiniler aslına bağlı kalınarak Kütahya'da yeniden yapılmıştır. Yeni çinilerin Sanayi Mektibi'nin orijinal çinilerini hazırlayan Hafız Mehmet Emin Usta'nın torunlarının yönettiği Meitin Çini Fabrikası'na yaptırıldığı, büyük rastlantı sonucu orijinal desenlerin fabrikanın arşivinde bulunduğu, desenlerin buradaki kalıplardan çalışıldığı öğrenilmiştir. Ancak zeminde o eski beyazlığın sağlanamadığı, çini zemininin beyaz olması için taban üzerine astar çekilmesi istendiği fakat yaptırılmadığı, benzer sorunlarla çini boyutlarında da karşılaşıldığı, gerçek çini boyutları 20x20 cm olmasına karşın, yeni çinilerin 25x25 cm ölçüsünde yapıldığı kaynaklarda belirtilmiştir. Bunlara benzer sorunların kalıp, duvar, taş, demir, kurşun ve ahşap işçiliğinde de karşılaşıldığı restorasyon sorumluları tarafından da ifade edilmiştir. Bütün bunlara rağmen restorasyon çalışmaları sırasında cephelerin özgün biçimine kavuşturulmasına çalışılmıştır. Bunun için piramidal külah, üçgen alınlıklı tek revaklı giriş kısmı, balkon üstündeki üçgen alınlık ile yuvarlak pencere ve bacalar yapılmış, pencereler orijinal şekline dönüştürülmüştür.

Tamamlanmaya çalışılan çatının yanlardaki kalkan duvarlarının şeffaf bırakıldığı ve bu arada 1987 yılı sonlarında restorasyona devam edilirken, yeni bulunan bazı resimlerle çatının gerçek

durumunun belirlendiği, ancak değiştirilemediği öğrenilmiştir. 1988 yılında restorasyonu tamamlanan yapı yeni düzenlemelerle İl Özel İdare Binası olarak kullanıma açılmıştır

Sonuç olarak;

Konya Valisi Mehmet Ferit Paşa'nın girişimi, Mühendis Şefik Bey'in tasarımı ve uygulaması, Mehmet Emin'in çini süslemeleri ile oluşan Sanayi Mektibi, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin başlarında yapılmış, Konya'daki ilk örneklerden biridir. Plan, cephe ve süsleme özellikleri açısından önemlidir.⁷⁵ Artık geçen yüzyıl dediğimiz XX yüzyıl başında yapılmış bulunan Konya'daki bu Eski Sanayi Mektibi, dönem mimarisinin değerlendirilmesinde önemli bir örnektir.⁷⁶

Konya Sanayi Mektibi; mimari açıdan olduğu kadar, toplumun değişik alanlarda ihtiyaçlarını karşılayacak sanatkar insan yetiştirme ve üretim yapma açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Konya'da, o zamana kadar usta çırak sistemiyle yetişerek topluma hizmet eden insanların, Sanayi Mektibi gibi bir okuldan mezun olmuş, eğitilmiş kişiler olarak yetiştirmesi bir sosyal olayı da, ortaya koymaktadır. Kamuya hizmet eden, bu tarihi yapının, günümüze ulaşması ve hala kullanılıyor olması, ayrıca sevindiricidir. Okul olarak yapılmışsada, bugün farklı bir amaca hizmet eden, Konya Sanayi Mektibi, kuruluşundan itibaren hem mimarisi, hem de eğitime verdiği hizmet. yönünden her zaman önem taşımıştır.

⁷⁰ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 45-6.

⁷¹ - SÖZEN, Metin - DÜLGERLER O. Nuri, a.g.m, s:447

-Yapı, Karatay Lisesi olarak kullanılırken, çevresindeki atölye binalarının yıkımı hakkında 1975 yılından itibaren bazı kararlar alınmıştır. Bu konuda bkz:

-ANONİM, " Karatay Lisesi'nde Bulunan Eski Binalar Yıkılacak " YENİ KONYA GAZETESİ, 11.4.1975, s:1 ve 12.4.1975 tarihli gazetenin üçüncü sayfasında,

- "Bu Binalar Yakında Yıkılacak " başlıklı yazılarda " Mülkiyeti Özel İdare'ye ait iken Hazineye satılan Eski Sanat Okulu bahçesindeki atölye ve binaların yıkılmasına başlanılacaktır. Bunların yıkımı ve enkazın satışı için ihale 30 Nisan'da İl İdare Encümeni'nin Salonunda yapılacaktır." belirtilmiştir.

⁷² - K. K. K. ,a.g.d,

- ERDEM, Semiha, a.g.t, s:21.

⁷³ - SÖZEN, Metin-DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-47-50.

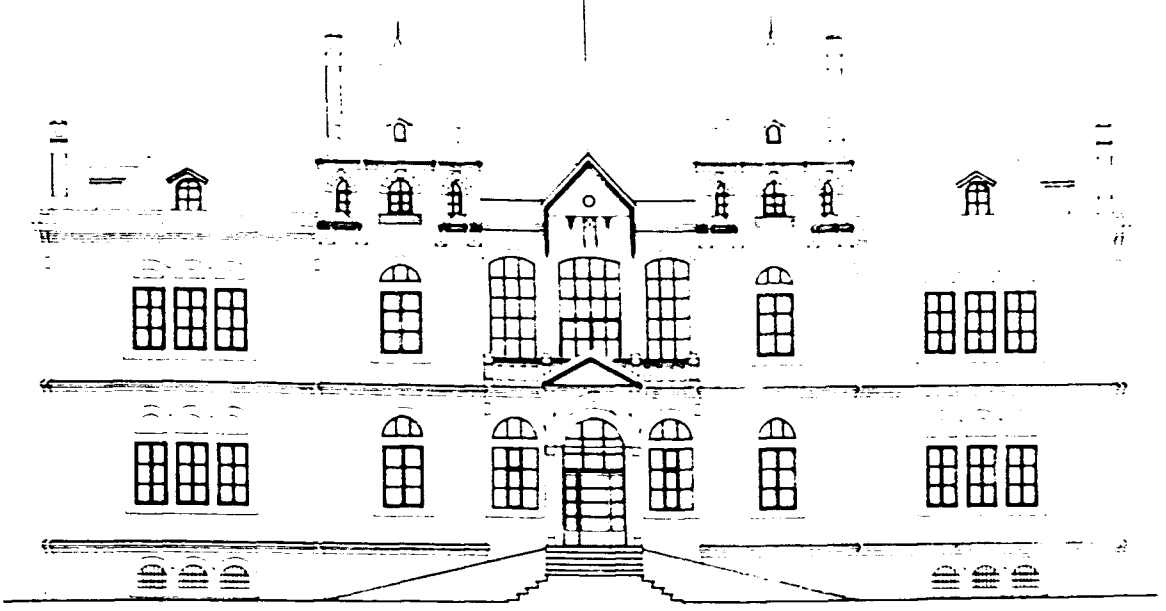
⁷⁴ - ERDEM, Semiha, a.g.t, s:23-8.

⁷⁵ - DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m., Bursa 1991, s: 43-44-46,

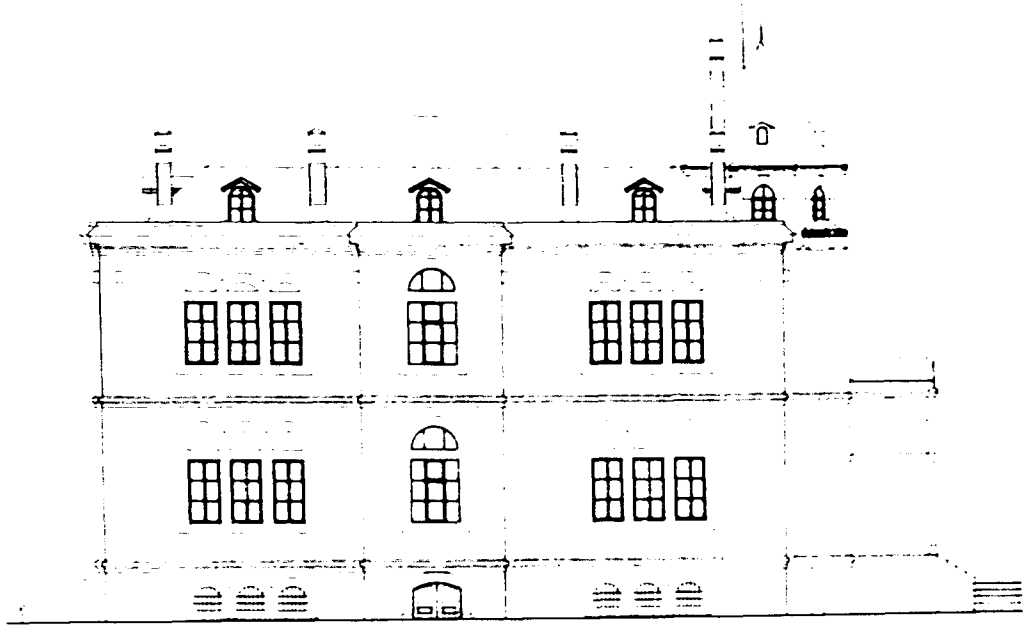
-SÖZEN, Metin-DÜLGERLER, O. Nuri, a.g.m, s:446-47-50.

⁷⁶ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.

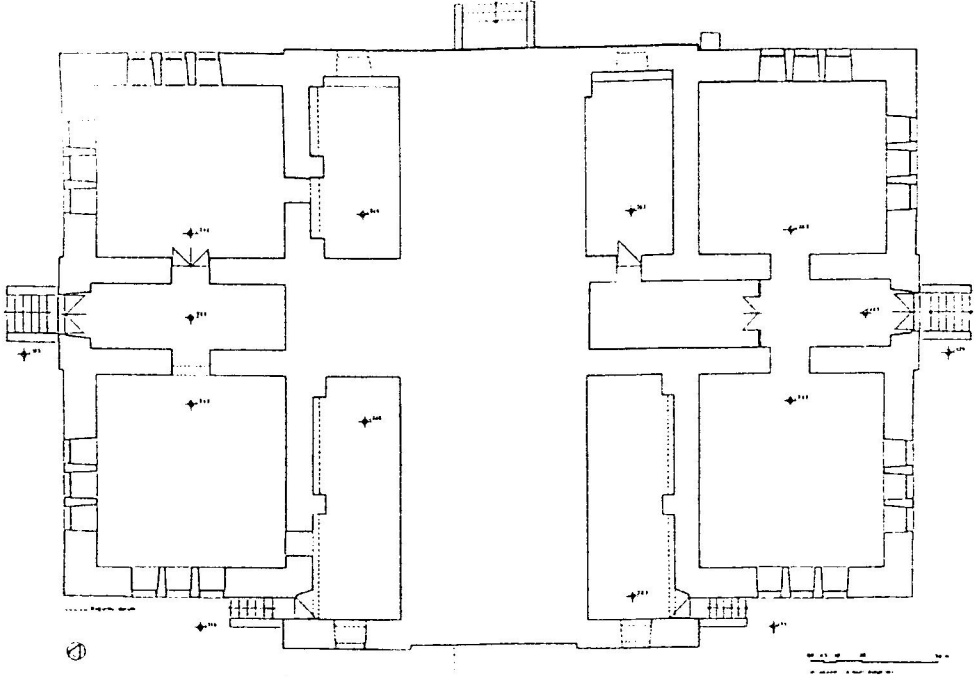
- FIRAT Nurcan,1900-1930 Yılları Arasında Konya'da Türk Mimarisi, Ank.Ün.Sos.Bil.Ens. Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ank. 1996



Şekil 1- Konya, Sanayi Mektebi Ön Cephe çizimi.
(Kaynak: M. SÖZEN, Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Ank. 1984)

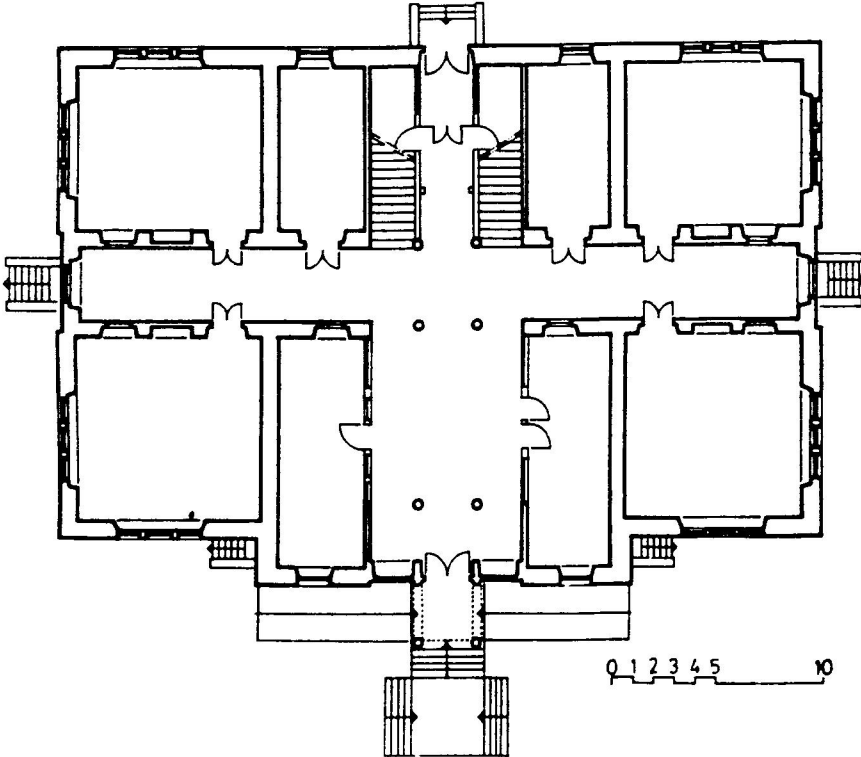


Şekil 2- Konya, Sanayi Mektebi Yan Cephe çizimi.
(Kaynak: M. SÖZEN, Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Ank. 1984)



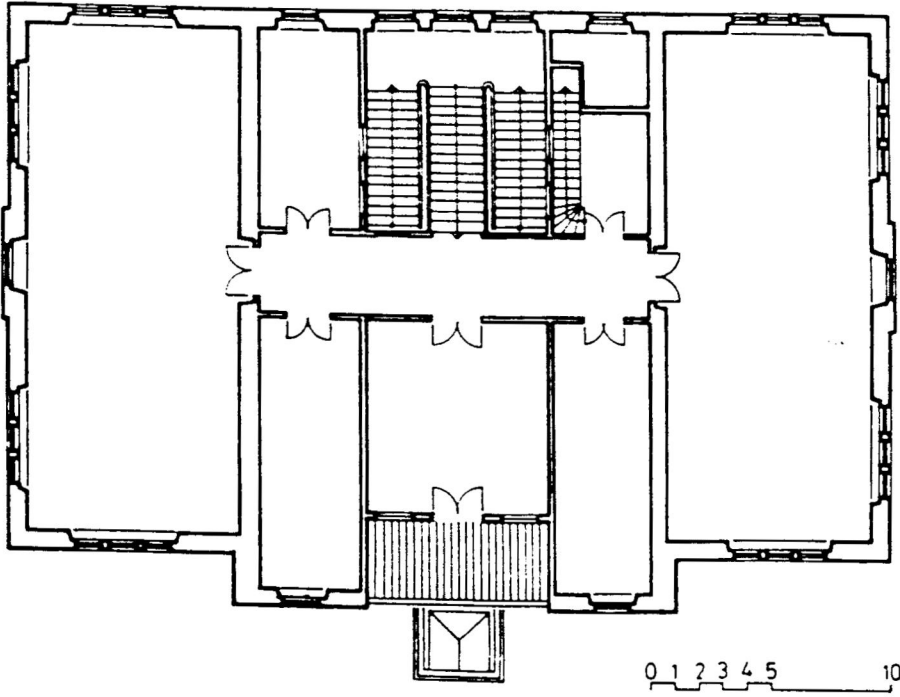
Şekil 3- Konya, Sanayi Mektebi Bodrum Kat Planı.

(Kaynak: M. SÖZEN-O.N. DÜLGERLER, "Konya'da Sanayi Mektebi" DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN, İst. 1981, s: 437-60)

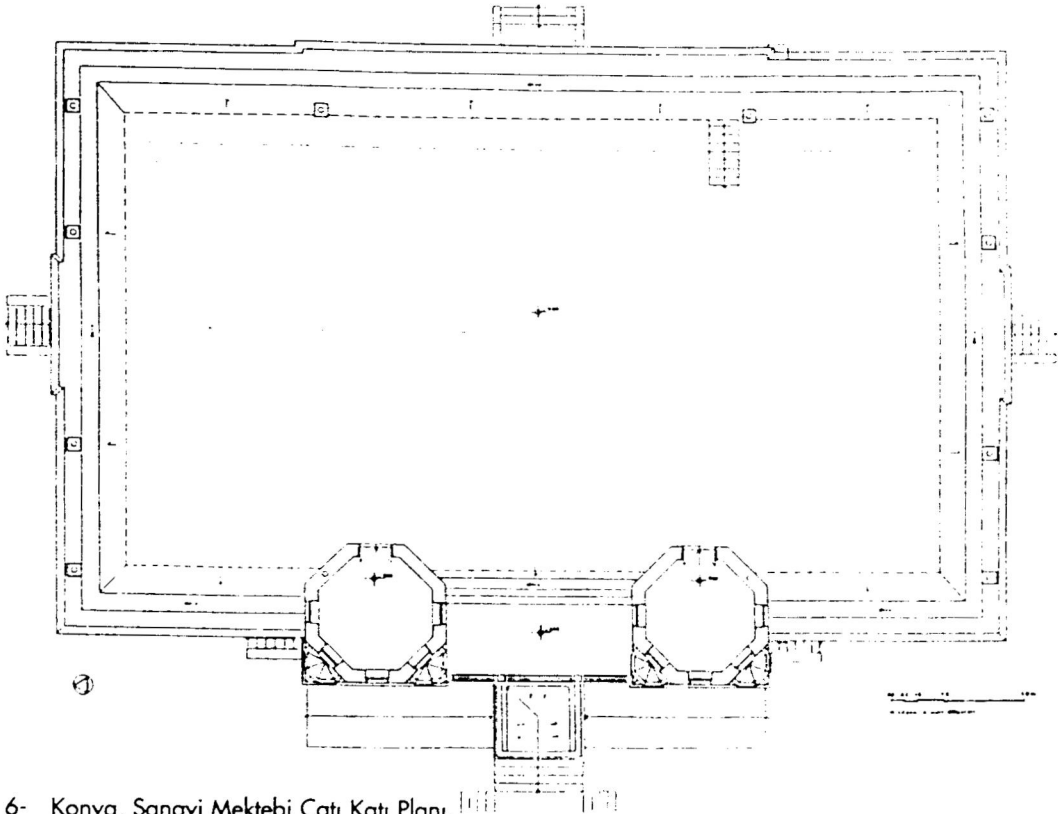


Şekil 4- Konya, Sanayi Mektebi Zemin Kat Planı,

(Kaynak: M. SÖZEN, Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Ank. 1984)



Şekil 5 - Konya, Sanayi Mektebi Birinci Kat Planı,
(Kaynak: M. SÖZEN, Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Ank. 1984)



Şekil 6- Konya, Sanayi Mektebi Çatı Katı Planı.
(Kaynak: M. SÖZEN-O.N. DÜLGERLER, "Konya'da Sanayi Mektebi" DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN, İst. 1981, s: 437-60)



Foto 1: Konya, Sanayi Mektebi'nin güneye bakan ön cephesinden genel görünüş.(1996)



Foto 2: Konya, Sanayi Mektebi'nin güneye bakan ön cephesinden ayrıntı. (1996)



Foto 3: Konya, Sanayi Mektebi'nin güneye bakan ön cephesinden ayrıntı.(1996)



Foto 4: Konya, Sanayi Mektebi'nin güneye bakan ön cephesi ve doğuya bakan yan cephesinden genel görünüş.(1996)



Foto 5: Konya, Sanayi Mektebi'nin batıya bakan yan cephesinden genel görünüş.(1996)



Foto 6: Konya, Sanayi Mektebi'nin kuzeye bakan arka cephesinden genel görünüş.(1996)

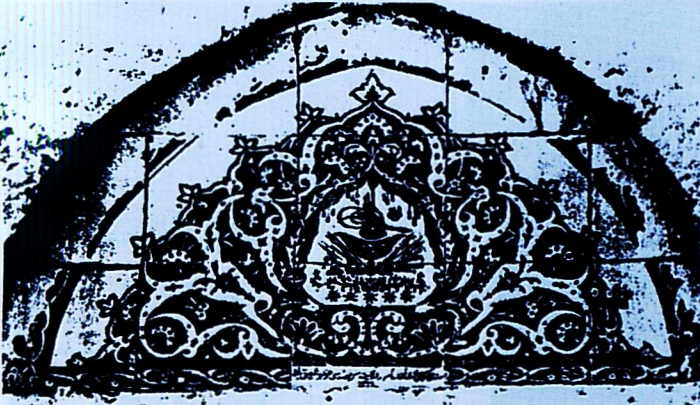


Foto 7: Konya Sanayi Mektebi'nin batıya bakan ön cephesinde, pencere alınlığındaki, tuğralı ve mühendis Şefik Bey'in adının olduğu kitabeli, çini panonun eski bir fotoğrafı.

(Kaynak: M. Sözen-O.N Dülgerler "Konya'da Sanayi Mektebi" DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN, İst. 1981, s: 456)



Foto 8: Konya, Sanayi Mektebi'nin güneye bakan ön cephesinde, zemin kat pencerelerinden batıdaki üçlü pencereler ve kemer içindeki çiniler. (1996)



Foto 9: Konya, Sanayi Mektebi'nin doğuya bakan yan cephesinde, pencere alınlığındaki, çini ustasının adını veren çini panonun, eski bir fotoğrafı.

(Kaynak: M. Sözen-O.N Dülgerler "Konya'da Sanayi Mektebi" DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN, İst. 1981, s: 455)



Foto 10: Konya, Sanayi Mektebi'nin, yan cephelerindeki zemin kat üçlü pencerelerinden ve üzerlerindeki çinilerden bir örnek. (1996)



Foto 11: Konya, Sanayi Mektebi'nin, ön cephede, birinci kattaki üçlü pencereleri ve basık kemerler içlerindeki çiniler. (1996)



Foto 12: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; zemin kat ile, buradan birinci kata bakış ve merdivenler. (1996)



Foto 13: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; birinci kattan zemin kata bakış ve merdivenler. (1996)



Foto 14: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; birinci kat ve birinci kattan çatı katına çıkış merdiveni. (1996)



Foto 15: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; birinci kattan balkona çıkış. (1996)

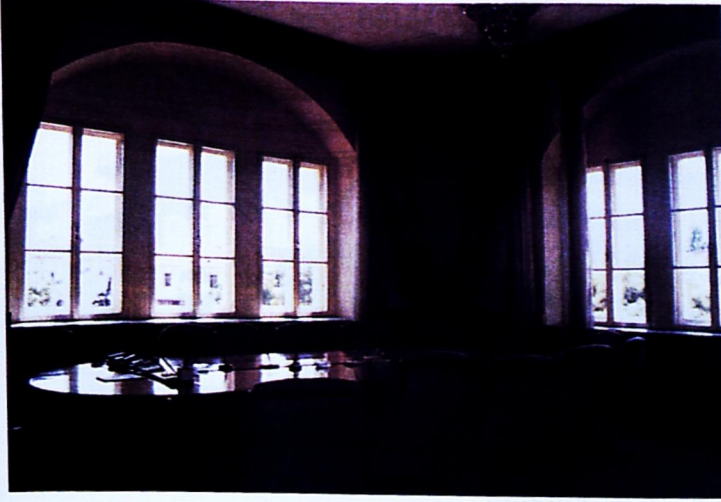


Foto 16: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; birinci kat idare odalarından biri. (1996)



Foto 17: Konya, Sanayi Mektebi'nin içi; birinci katta toplantı odası. (1996)

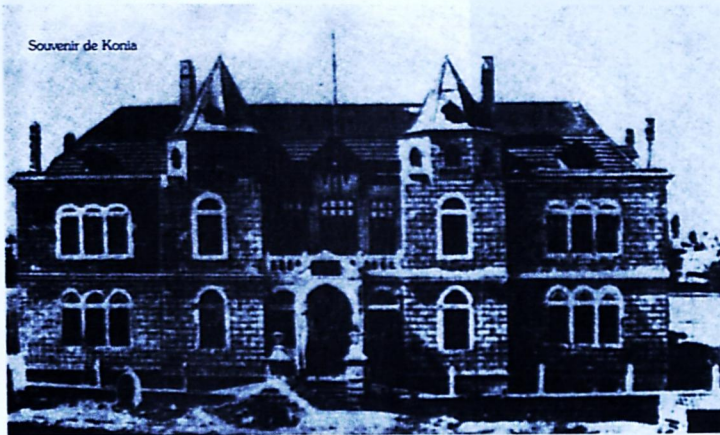


Foto 18: Konya, Sanayi Mektebi'nin eski kartpostallardaki görüntüsü. (1901)
(Kaynak: TTK Fotoğraf Albümü, O.F. SAĞLAM Koleksiyonu, 390
- O. N. Dülgerler "Konya'nın Dünü ve Bugünü" KONYA, Ank 1984, s: 9-12.V, resim: 8)

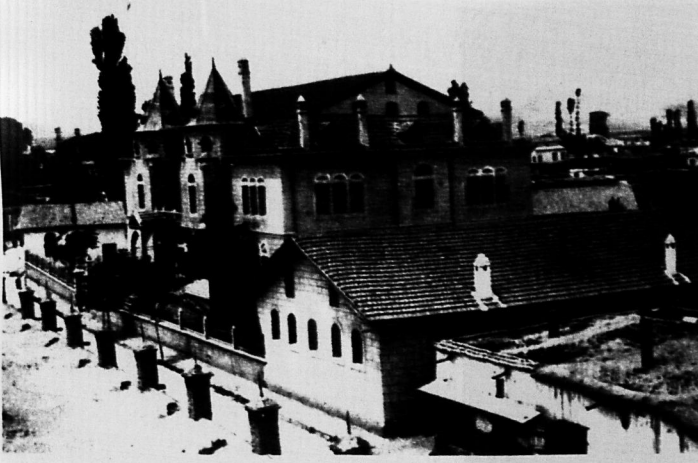


Foto 19: Konya, Sanayi Mektebi'nin eski fotoğraflarından birisi.
(Kaynak: Fotoğraflarla Geçmişte Konya, Konya Büyükşehir Belediyesi, ist. 1996, s: 80)

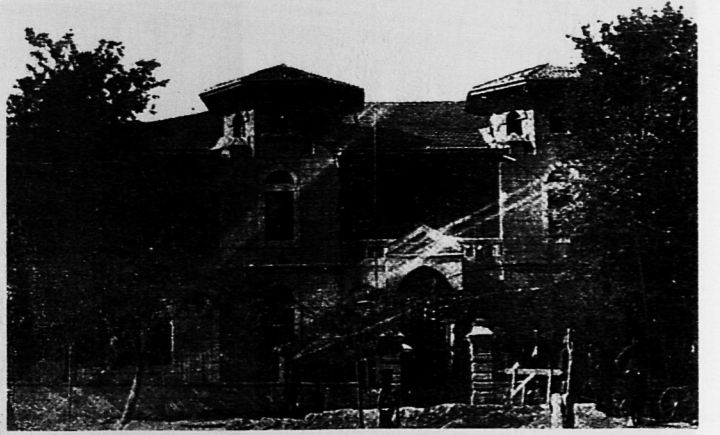


Foto 20: Konya Sanayi Mektebi'nin 1920'li yılların başlarındaki görünümü.
(Kaynak: M. Muhlis, Konya ve Rehberi, Konya 1339)

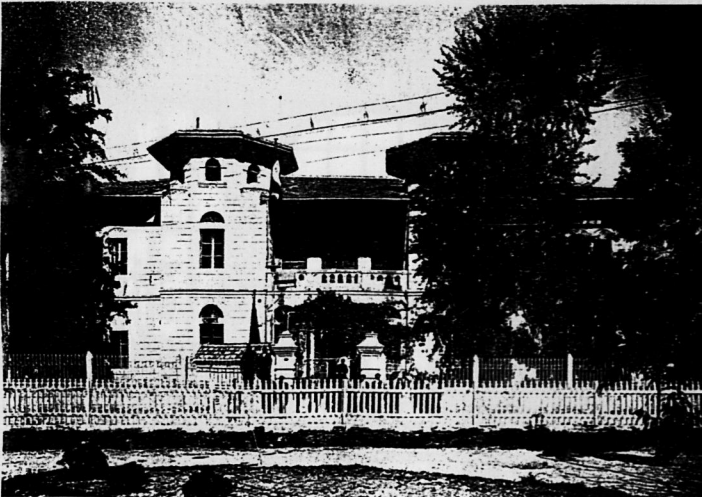


Foto 21: Konya Sanayi Mektebi'nin eski fotoğraflarından birisi.
(Kaynak: "Konya Sanatlar Mektebi" ALBÜM, Vilayet Hususi İdareleri Faliyetlerinden, 1929)



Foto 22: Konya Sanat Okulunun (Sanayii Mektebi'nin) eski bir görüntüsü.
(Kaynak: Türk ILLUSTRASYONU Konya Fevkalade Nüshası, 23 Nisan 1938)



Foto 23: Konya Şehir Parkı ve Sanat Okulunun (Sanayi Mektebi'nin) eski bir görüntüsü.
(Kaynak: Türk ILLUSTRASYONU Konya Fevkalade Nüshası, 23 Nisan 1938)

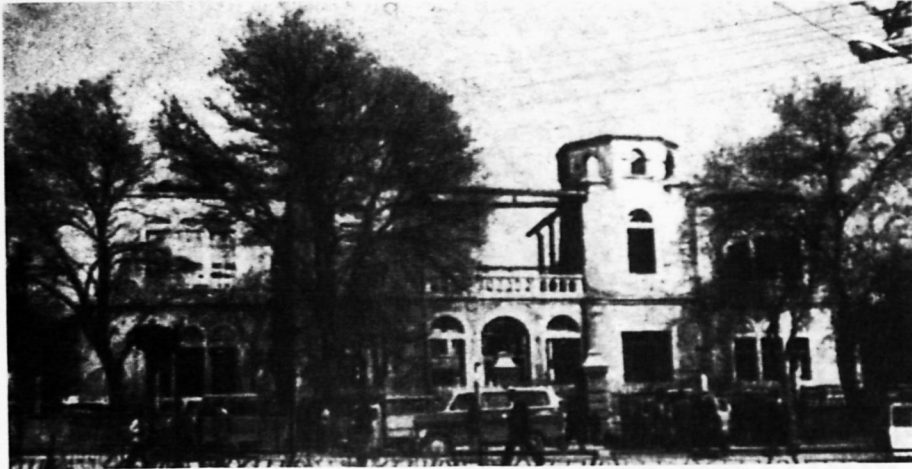


Foto 24: Konya Sanayi Mektebi'nin 1982 yılındaki görünümü.
(Kaynak: - O. N. Dülgerler "Konya'nın Dünü ve Bugünü" KONYA, Ank. 1984,
s: 9-12.V, resim: 9)

Yrd. Doç. Dr. Şahabettin ÖZTÜRK* - Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP**

HAKKÂRİ MEYDAN MEDRESESİ

Hakkâri ili Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan oldukça engebeli bir coğrafi yapıya sahip yerleşim alanlarından biridir.

Coğrafyasının oluşturduğu zorluklar ve diğer yerleşim alanlarına uzaklığı dolayısıyla eski bir tarihi olmasına karşın, mimari eserler bakımından fazla zengin değildir.

Hakkâri'nin 1535'de Osmanlı idaresine girmesiyle birlikte yerel Hakkâri Beyleri tarafından yönetilmeye devam edilmiştir¹. Hakkâri'de Osmanlı Döneminde inşa edilen en önemli mimari eserler arasında Zeynel Bey Medresesi ile Meydan Medresesi sayılmaktadır. Bunlardan Zeynel Bey Medresesi XVI. yüzyılın ikinci yarısında Zeynel Bey tarafından, diğerini ise XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olan Meydan Medresesi'ni oluşturmaktadır.

Zeynel Bey Medresesi'nin büyük ölçüde yıkılmış olmasına karşın, Meydan Medresesi'nin sağlam ve anıtsal yapısı haklı olarak kendini Hakkâri'nin sembolü durumuna getirmektedir.

Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından hazırlanan ve Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Kuruma Kurulunun 29.03.2002 tarih ve 2839 nolu kararı ile Rölöve, Restorasyon, Çevre Düzenleme, Kullanım ve Tesisat projeleri kabul edilmiştir.

1. Medresenin İncelenmesi

1.1. Konumu

Meydan Medresesi, Hakkâri merkez Biçer Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kale Altı Mezarlığı'nın doğu tarafındaki düz bir platforma kurulmuştur. Günümüzde medresenin kuzey ve batı tarafına Belediye Çocuk Parkı, güneyinde ise sonradan inşa edilen dört katlı konut yer almaktadır. Medresenin güneyinde kısmen meskenlerin çevrelediği düz bir alan, doğu yönü ise yol ile çevrelenmektedir (Çiz. 1, 11a; Res. 1).

Hazırlanan projeye göre medresenin çevresinde yer alan konutlar ve çocuk parkı kaldırılarak çevresi otopark, bahçe ve yeşil alan yapılarak yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, tüm bu birimler ihata duvarı ile çevrelenerek koruma altına alınmıştır.

1.2. Tarihçe

Giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre medrese, 1112/1700-1701 tarihinde yaptırılmıştır. Kapı üzerindeki iki satır ve dört bölümden oluşan kitabenin büyük bir bölümünü Kur'an-ı Kerim'den ayetler oluşturmaktadır. Bu nedenle kitabeden medreseyi kimin yaptırdığı anlaşılamamıştır.

Ancak, o yıllarda Osmanlı Devleti'ne bağlı Hakkâri bölgesinin yöneticisi olan İzzeddin oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılmış olabilir². Kitabede Kur'an-ı Kerim'den seçilen ayetlerde İbrahim isminin geçmesi bunu teyit etmektedir. Ayrıca, medresenin 1472 tarihli bir Akkoyunlu eseri olduğuna dair görüşler mevcuttur³. Yapım tarihi üzerindeki kitabeye kesin olarak belirlenen medresenin bu tarihte yapılmış olması mümkün görülmemektedir. Kitabe, iki parçadan oluşan mermer üzerine nesih bir hatla iki satır halinde yazılmıştır. 0.30x0.90 m ölçülerindeki kitabelerin metni şöyledir (Res. 2):

Ve iz bevve 'na li-İbrahime mekane 'l-beyti en la tuşrik bî şey 'en. (el-Hac-26). Fetevekkal alallah kale İbrahime veccehtu vechiye lillezi feterassemavati ve'l-ardı (el-En'am - 79). Zakiren bi-tarihîhi fetevekkal alallah sene - 1112.

1959'da yapıdan bahseden Oktay Aslanapa, iki katlı yapının revaklı avlusunun yıkık olduğunu bildirmektedir⁴. Bu da medresenin önceleri büyük ölçüde yıkılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında onarımı gerçekleştirilmiştir.

* Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü Öğretim Üyesi.

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ M. Tuncel, "Hakkâri" Mad. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* C. 15, S. 206; B. Darkot "Çölemerik" Mad. *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, s. 441.

² O. Kılıç, *XVIII. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, Elazığ 1997, s.193.

³ M. Tuncel, *a.g.m.*, s. 206.

⁴ O. Aslanapa, "1959 Haziran'ında Bir Doğu Anadolu Gezisinden Notlar", *Milletlerarası 1. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1959, s. 27.

Ancak, yapıya herhangi bir işlev verilmediği ve onarımı yapılmadığı için yapı tekrar kendi kaderine terk edilmiştir.

1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Medrese, 18.25x23.40 m. ebadında dış ölçülere sahip, enine dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Yapı iç avlulu, iki katlı ve iki kanatlı, düz damlı medreseler grubuna girmektedir (Çiz. 2, 3, 6). Yapıya güney cephenin ortasındaki bir taç kapı vasıtasıyla girilmektedir⁵ (Res. 3-4).

Yapı, 6.10 x 10.20 m. ölçülerindeki boy-lamasına dikdörtgen avluyu dört yandan, iki kat halinde revaklar çevrelemektedir (Çiz. 3-4; Res. 5-6). Alt kat revakları değişik şekillerde başlık ve kaideleri olan silindirik gövdeli sütunlara, ikinci katta ise payelere oturmaktadır (Çiz. 4-5). Her iki katta kuzey ve güneyde üçer, yanlarda dörder revak gözü yer almaktadır. Bunlar yuvarlak basık kemer formunda olup, her bir bölümün üzeri basık beşik tonozlarla örtülmüştür. Yapının içerisine girildiğinde, ilk dikkati çeken hususun alt kat revaklarındaki sütun başlık ve altlıklarının olduğu görülmektedir. Her birisi değişik şekillerde düzenlenmiş başlıklar, mukarnaslı ve bilezikli olarak karşımıza çıkmaktadır (Res. 7-10).

Avlunun doğu ve batı tarafında iki kanat halinde sıralanan medrese hücreleri yer almaktadır (Çiz. 2-3). Batı kanatta hem alt ve hem de üst kat, birbirine yakın ölçülerde dörder hücreden meydana gelmektedir. Hücreler, 3.00x4.80 m ölçülerinde enine dikdörtgen planlı olup, üzerleri beşik tonozlarla örtülmüştür. Hücre kapıları dikdörtgen biçimde, düz atkılı ve oldukça küçük tasarlanmıştır. Batı duvarı ortasındaki birer mazgal pencere hücreleri aydınlatmaktadır. Ayrıca, hücrelerin muhtelif yerlerine yerleştirilmiş dolap ve ocak nişleri yer almaktadır (Çiz. 11c). Son yapılan onarımlarda harçla sıvanmış durumdaki hücrelerin orijinal özellikleri kaybolmuştur.

Doğu kanatta ise, altta üç, üstte iki hücre yer almaktadır. Her iki katın kuzey tarafında daha büyük tutulmuş mescit ve dersane olarak düzenlenmiştir. Üst kattaki 3.50x9.50 m. ölçüsünde

dikdörtgen planlı ve üzeri beşik tonoz örtülüdür. Kuzeybatı köşeden bir kapıyla girilmektedir (Çiz. 2). Doğu duvarında iki, batı ve kuzey duvarında birer pencereyle aydınlatılmaktadır. Güney duvarı ortasındaki mihrap, üstten üç dilimli kemerle taçlandırılmış yarım daire planlıdır (Res. 12). Bunun güney tarafındaki diğer hücre, 3.50x5.50 m. ölçüsünde beşik tonoz örtülü olup, güney duvarında bir mazgal pencere, diğer duvarlarında ocak ve dolap nişleri yer almaktadır.

Alt kattaki mescit, 3.30x3,40 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı olup, üst kattakine göre daha küçük tutulmuştur. Güney duvarı ortasındaki mihrap yarım daire planlı ve yarım kubbe kapsaralidir (Res. 11). Kuzeybatı köşeden küçük, dikdörtgen bir kapıyla girilen mescidi, kuzey ve batı duvarındaki birer mazgal pencere aydınlatmaktadır. Ayrıca, muhtelif yerlerinde ocak ve dolap nişleri bulunmaktadır. Diğer iki odadan ortadaki oldukça küçük olup, beşik tonozla örtülüdür. Kuzey ve doğu duvarındaki birer dolap nişi ile batı duvarındaki köşeye kaydırılmış kapı ve bir mazgal pencere yer almaktadır. Güneydoğu köşesindeki oda, 3.40 x 4.90 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Güney duvarındaki mazgal pencere ile diğer duvarlara açılmış ocak ve dolap nişleri bulunmaktadır (Çiz. 2, 3, 11c).

Düzgün kesme taşlarla gerçekleştirilmiş yapının güney cephesi taç kapıyla hareketlendirilmiştir. Diğer cephelerde dikdörtgen açıklık şeklindeki pencereler dışında, herhangi bir hareketlendirici unsur göze çarpmamaktadır. Düzgün kesme taş kaplamalı yapının cepheleri zeminde 1.00 m genişliğindeki tretuvarla koruma altına alınmıştır (Çiz.1). Cepheler zeminden 7.85 m düz bir şekilde yükselerek tek kademeli dekoratif bir saçakla düz dama geçiş yapmaktadır. Cephelerde iki katlı olarak düzenlenen dikdörtgen formlu pencerelerden batıdakiler düzenli bir şekilde, diğerleri ise dağınık ve seyrek bir şekilde yapılmıştır (Çiz. 7-10; Res. 13-16).

⁵ M. Top, "Hakkari ve Çevresindeki Sanat Eserleri Yüzye Araştırması, 1998", XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara 2000, s. 4.

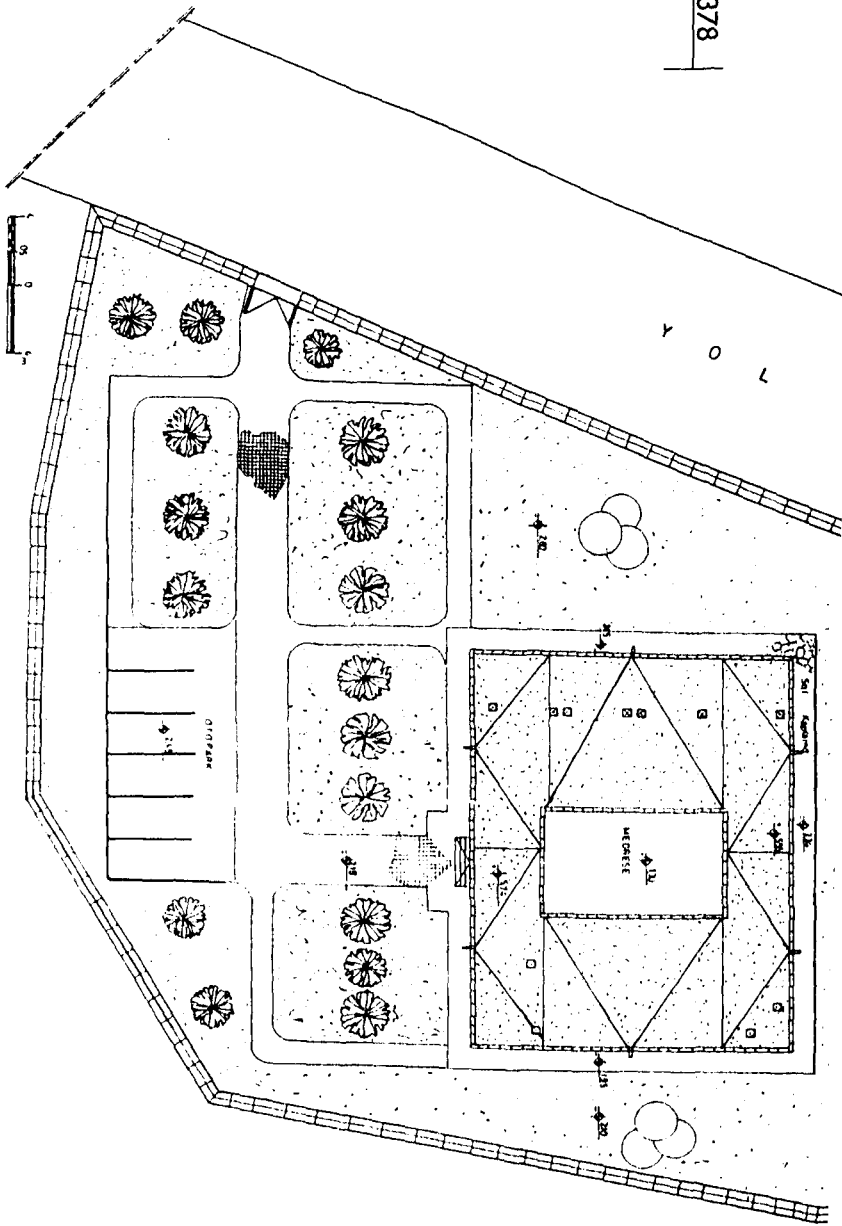
Taş kapı güney cephenin ortasında yer almaktadır. Kapı köşeden helezonik yivli bir kaval silme ve bunu takip eden mukarnaslı bir bordürle oluşturulmuş sivri kemerli şekilde, fazla derin olmayan bir girinti teşkil etmektedir (Res. 3). Mukarnaslar, kahverengi taşlarla iki sıra halinde, yelpaze dilimli olarak gerçekleştirilmiştir (Çiz. 11; Res. 4). Ortadaki asıl kapı açıklığı, oldukça küçük tutulmuş olup, üst ve yanlardan yekpare blok taşlarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca, kapı ters "U" biçiminde üç yandan dolanan bir bordürle çerçevelenmiştir (Res. 4). Kahverengi taştan gerçekleştirilmiş bordürün üzeri kabartma, vazo ve çiçeklerle süslenmiştir. Kapının üst kesimine mermer kitabe yerleştirilmiştir. Bunun dışında iki yan kemer başlangıç hizasında, içleri geometrik yıldız desenli birer madalyon daha yer almaktadır.

Düzgün kesme taş ile inşa edilen medresede bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır.

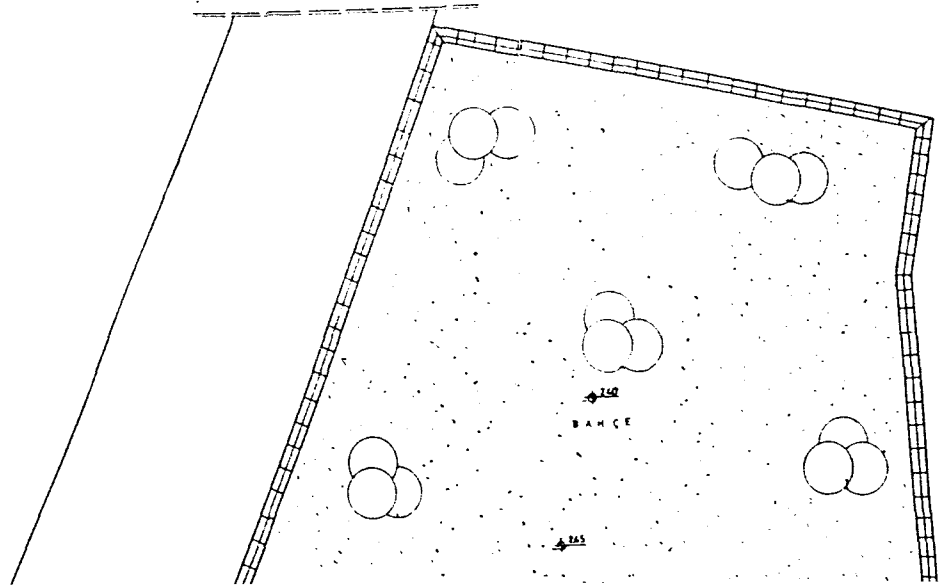
2. Değerlendirme

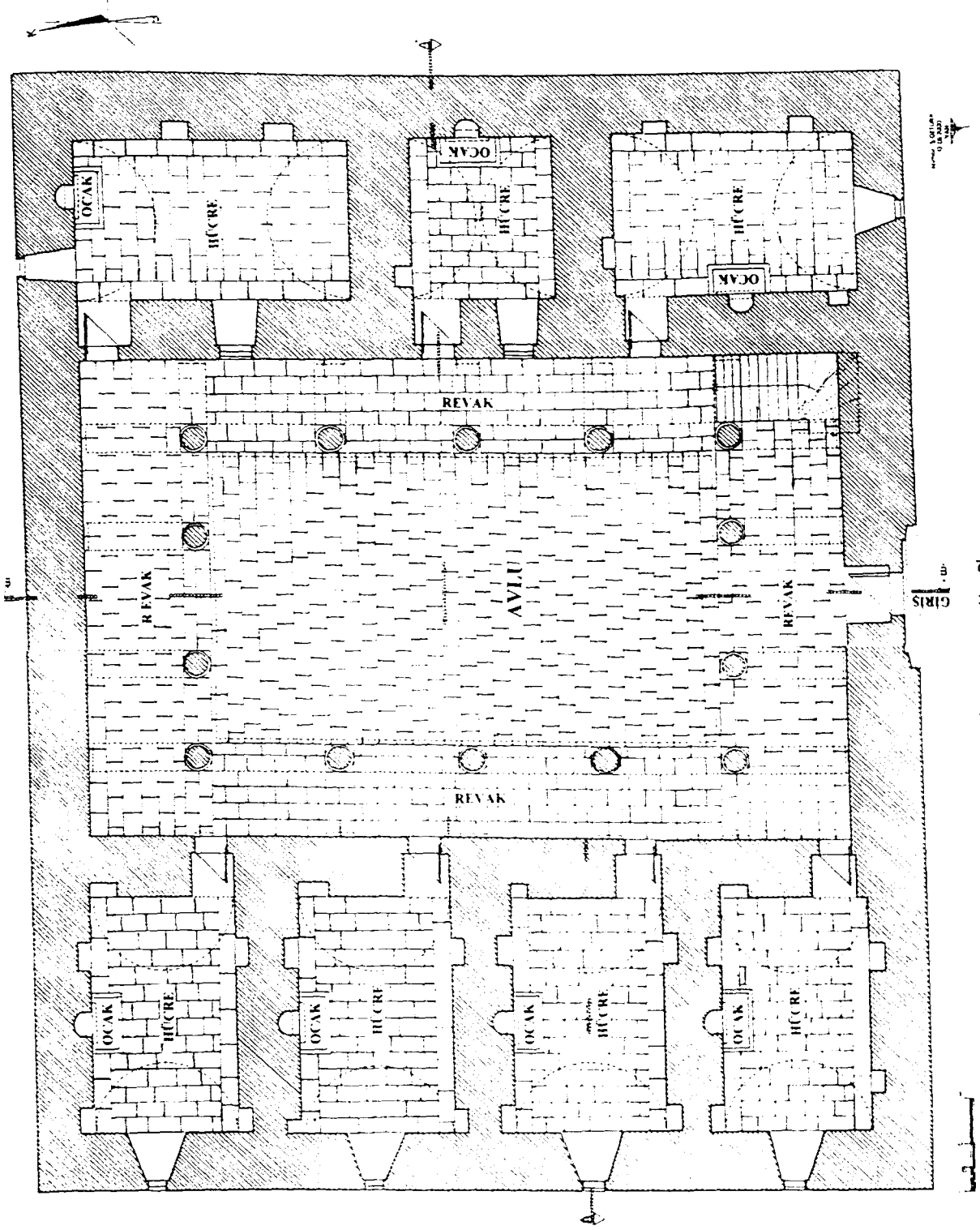
Yapı, Anadolu'da Selçuklu döneminde başlayıp, Beylikler ve Osmanlı döneminde gelişen avlulu medrese plan tipinin XVIII. yüzyıl başlarındaki bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede yer alan Bitlis, Hoşap ve Pizan'daki medreselerle plan ve mimari özellikleri bakımından benzerlikler göstermektedir.

Medrese, düzgün kesme taş işçiliği gösteren anıtsal yapısı, düzgün planı, iki katlı revaklı avlusu, mescit ve odaları ile kapısındaki süslemeler ve içerisindeki sütun başlıkları ile dikkat çekmektedir. Ayrıca günümüze sağlam olarak ve büyük ölçüde orijinal yapısını muhafaza ederek gelmiş, Hakkâri'nin, tek anıt yapısıdır. Bunun aslına uygun restorasyonu gerçekleştirecek, müze olarak kullanıma ve ziyaretçilere açılması, Hakkâri'ye büyük bir kültürel katkı sağlayacaktır.

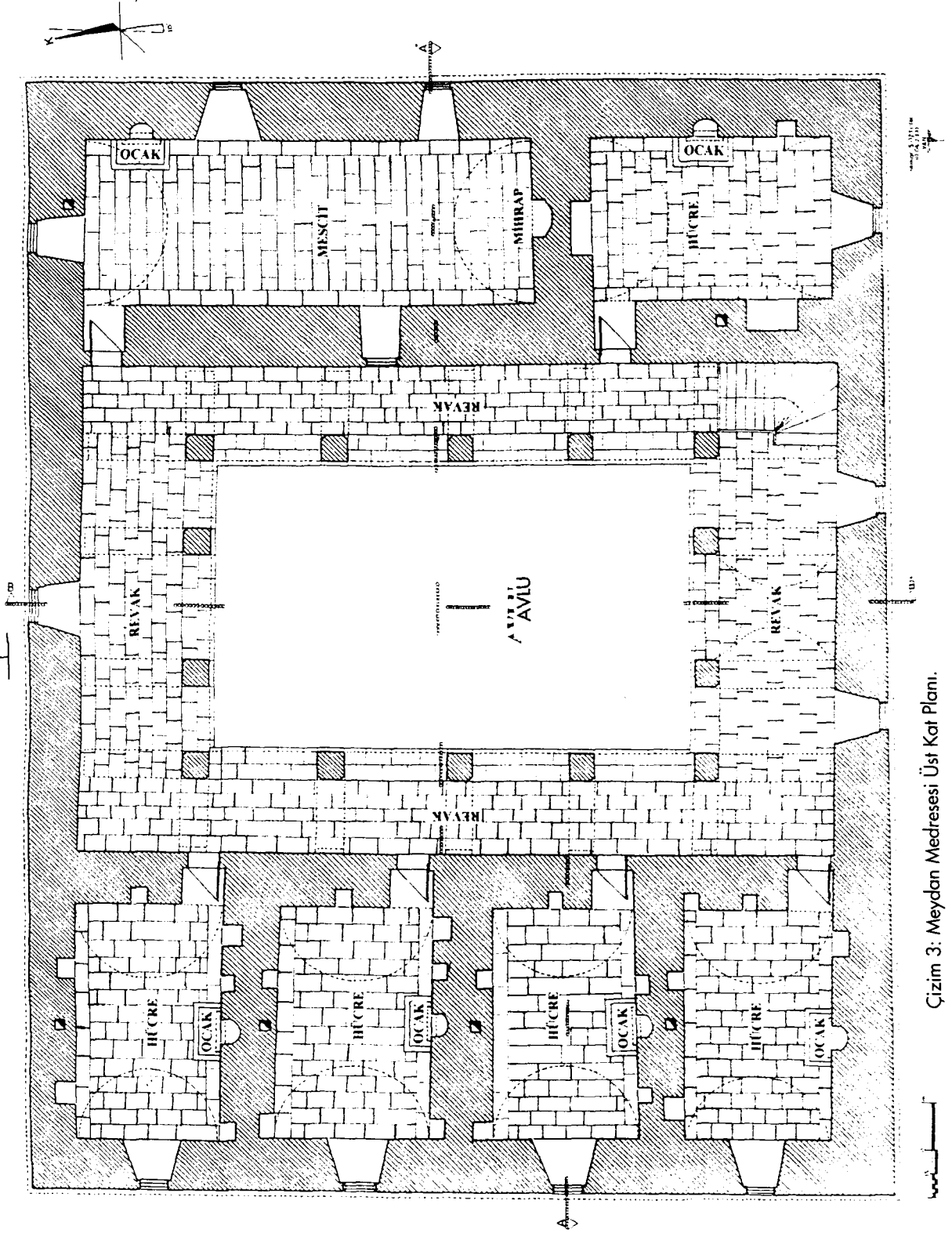


Çizim 1: Meydan Medresesi Vaziyet Planı.

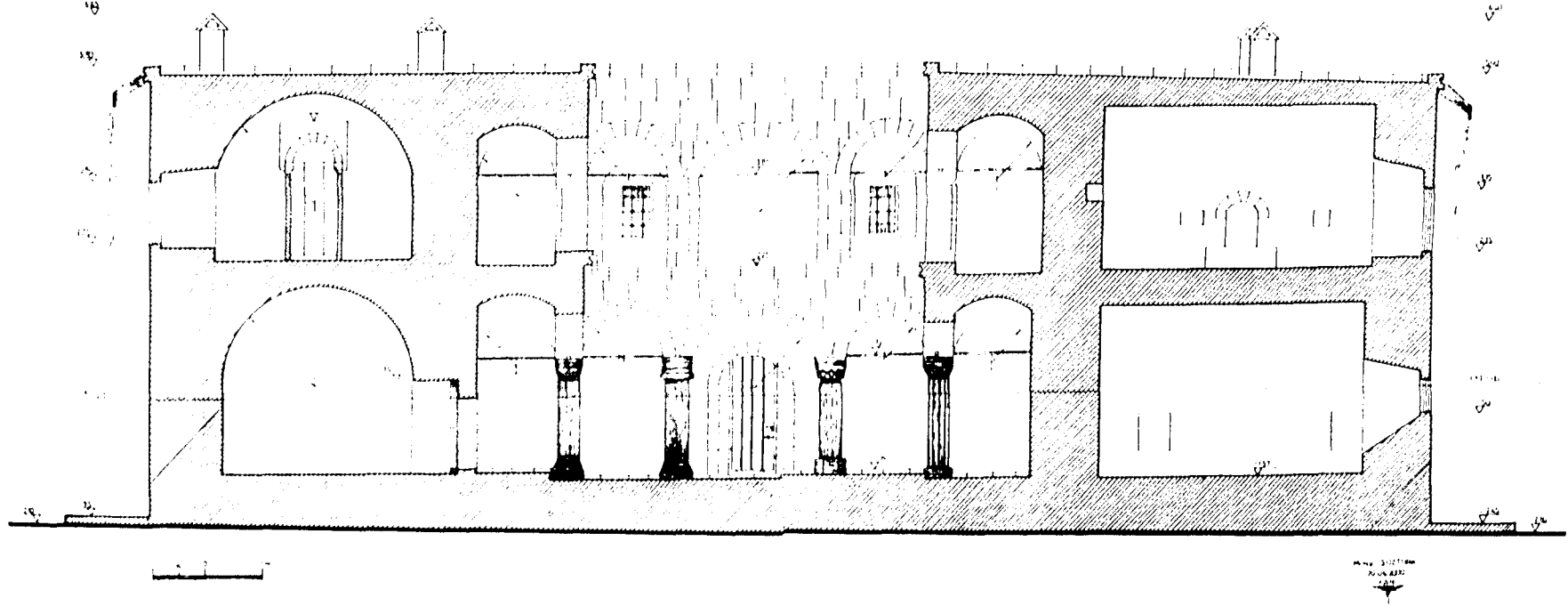




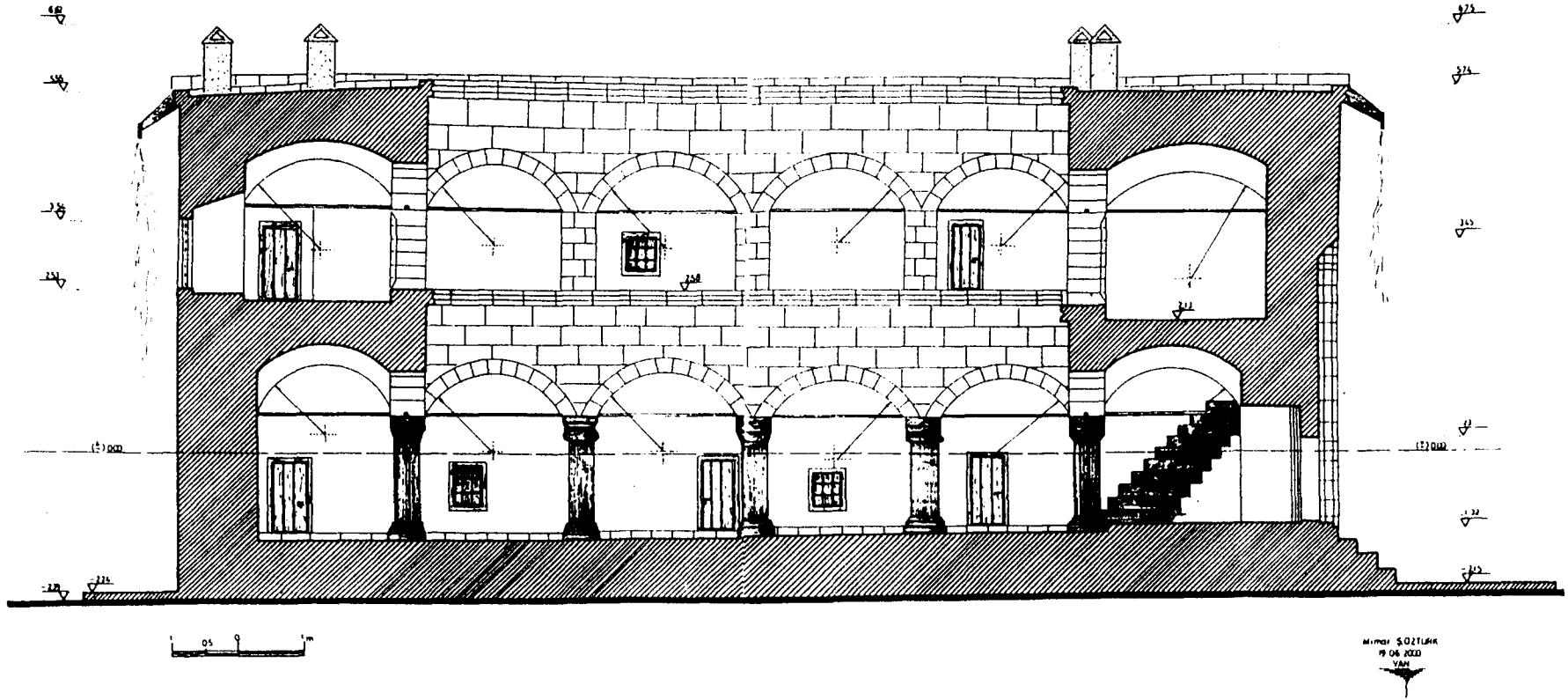
Çizim 2: Meydan Medresesi Zemin Kat Planı.



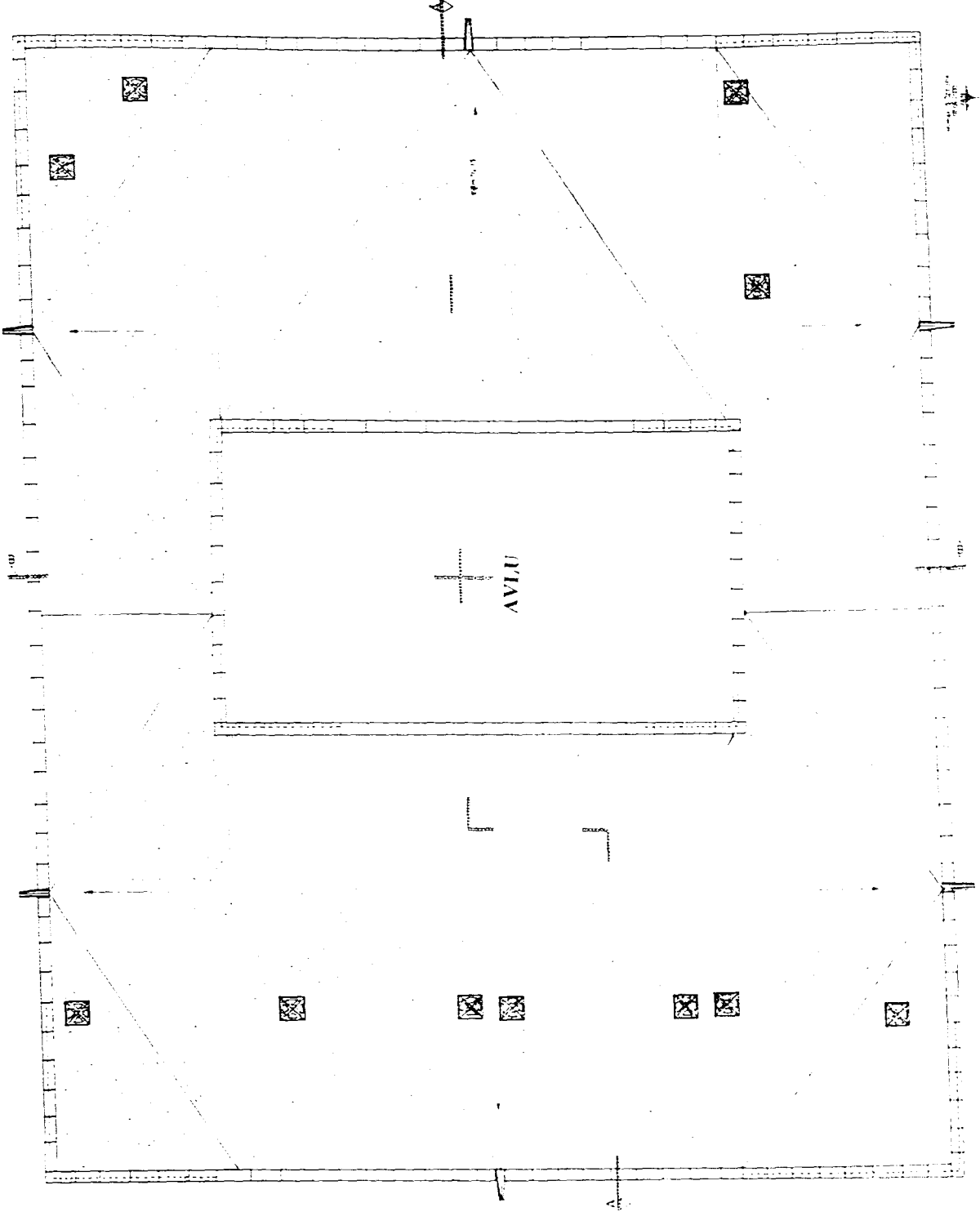
Çizim 3: Meydan Medresesi Üst Kat Planı.



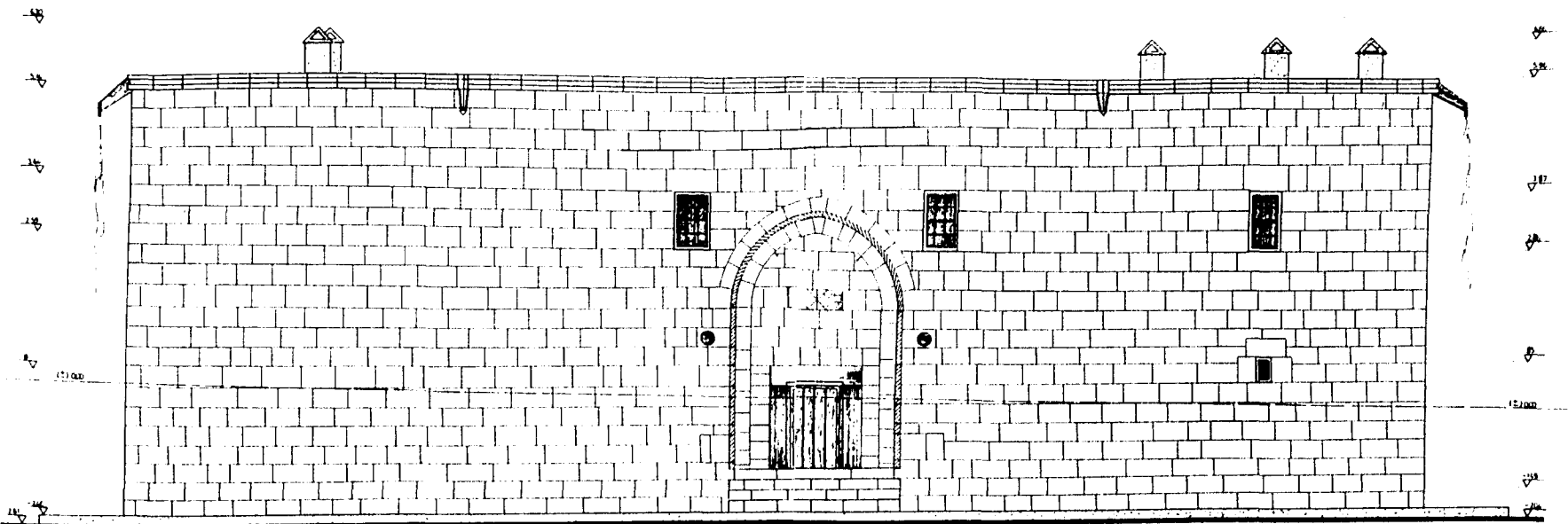
Cizim 4: Meydan Medresesi A-A Boy Kesiti.



Çizim 5: Meydan Medresesi B-B En Kesiti.

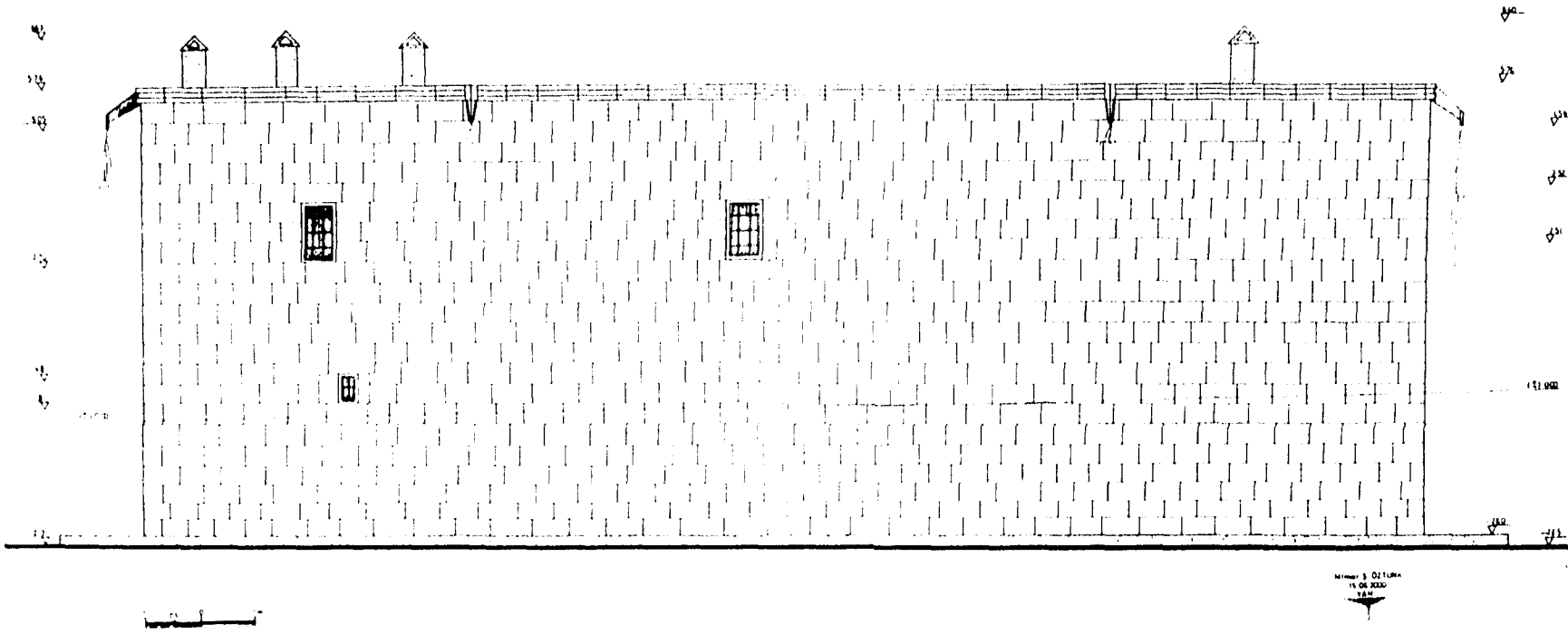


Cizim 6: Meydan Medresesi Düz Dam Planı.



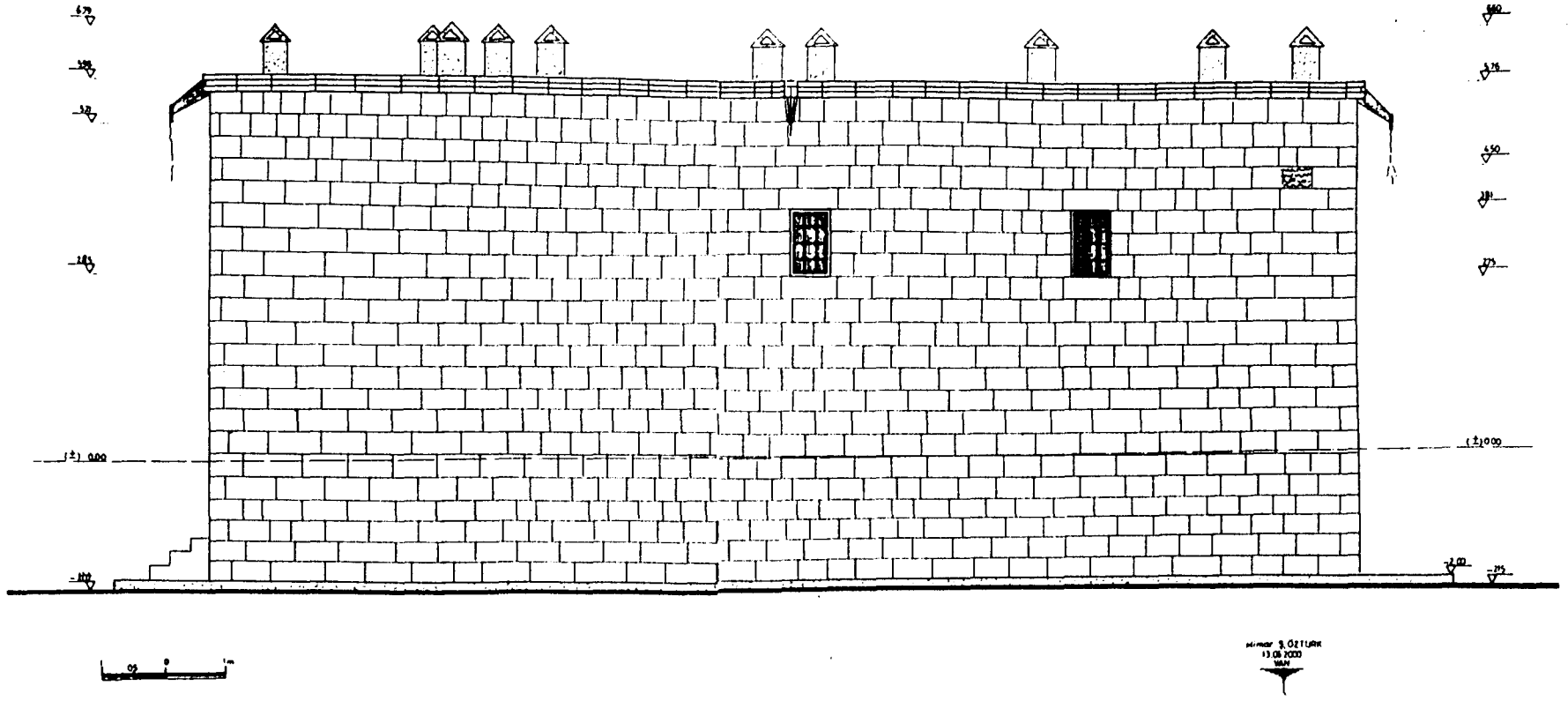
Çizim 7: Meydan Medresesi Ön Cephesi.

MARUF 5 QUTLUK
© DR. MEHMET
YAN

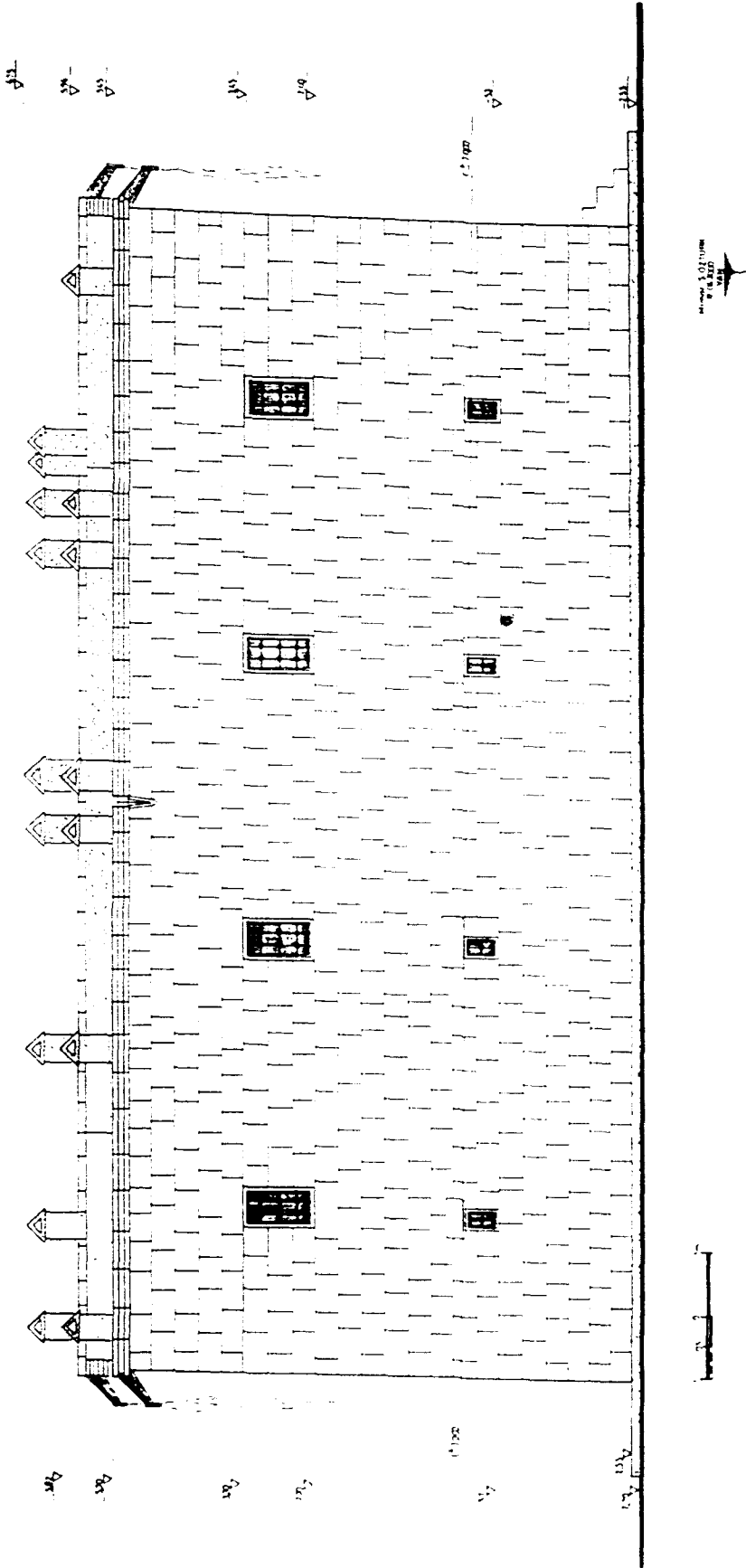


Çizim 8: Meydan Medresesi Arka Cephesi.

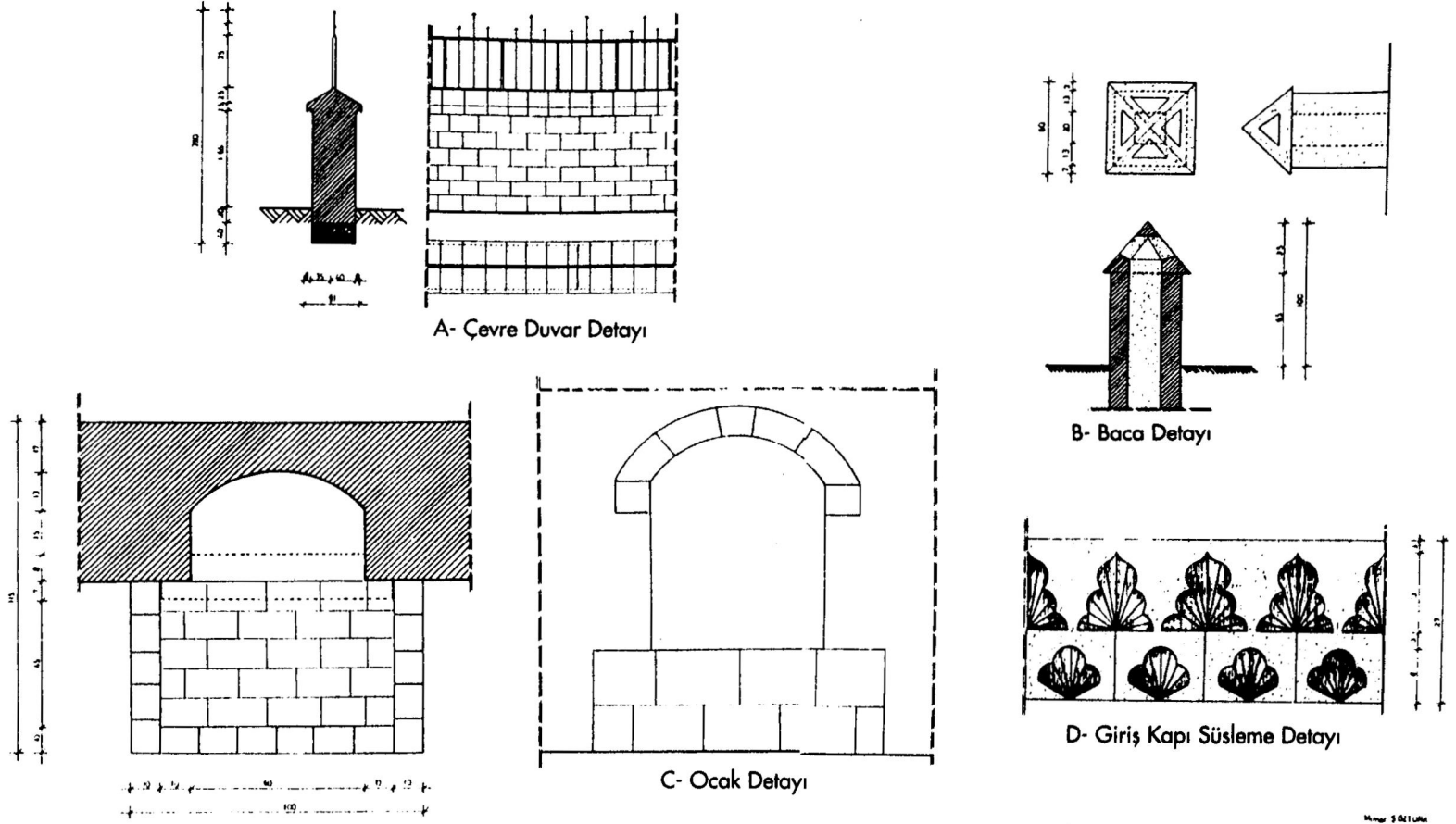
386



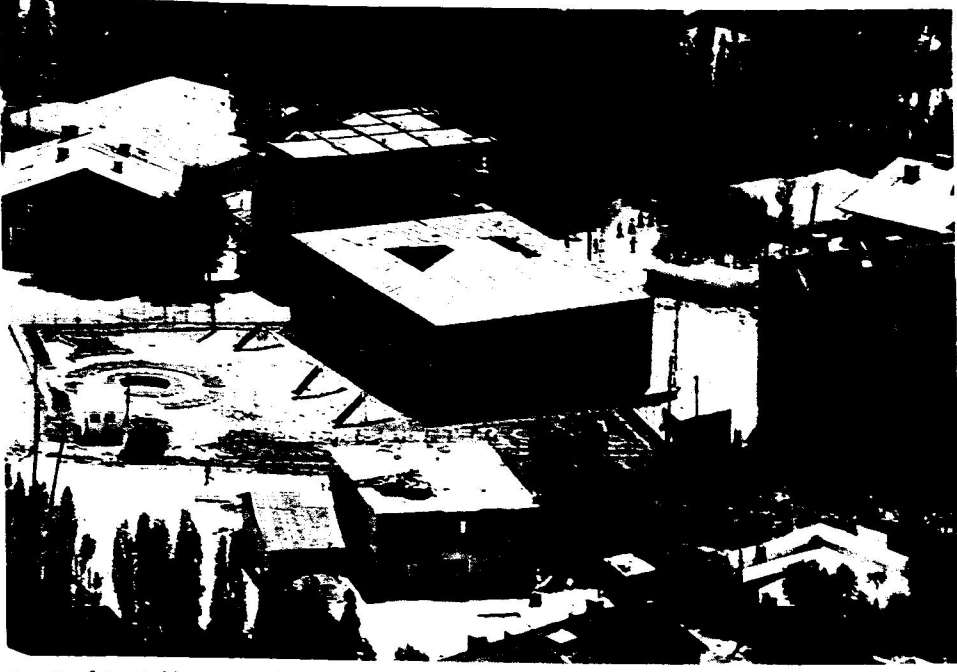
Çizim 9: Meydan Medresesi Sağ Yan Cephesi.



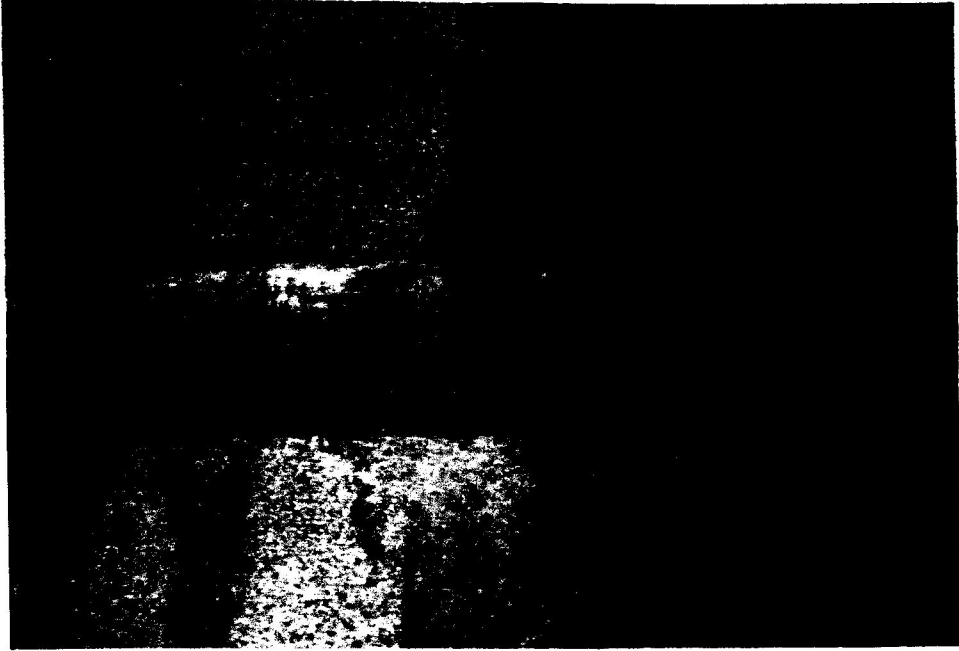
Çizim 10: Meydan Medresesi Son Yan Cephesi.



Çizim 11: Meydan Medresesi Detayları.



Fotoğraf 1: Hakkâri Meydan Medresesi Genel Görünüşü.



Fotoğraf 2: Hakkâri Meydan Medresesi Taç Kapı Kitabe Görünüşü.



Fotoğraf 3: Hakkâri Meydan Medresesi Taç Kapı Görünüşü.



Fotoğraf 4: Hakkâri Meydan Medresesi Taç Kapı Süsleme Görünüşü.



Fotoğraf 5: Hakkâri Meydan Medresesi Zemin Kat Revak Görünüşü.



Fotoğraf 6: Hakkâri Meydan Medresesi Avlu Genel Görünüşü.



Fotoğraf 7: Hakkâri Meydan Medresesi Avlu Genel Görünüşü.



Fotoğraf 8: Hakkâri Meydan Medresesi Avlu Genel Görünüşü.



Fotoğraf 9: Hakkâri Meydan Medresesi Avlu Genel Görünüşü.



Fotoğraf 10: Hakkâri Meydan Medresesi Sonradan İnşa Edilmiş Örtü Görünüşü.



Fotoğraf 11: Hakkâri Meydan Medresesi Hücre İç Görünüşü.



Fotoğraf 12: Hakkâri Meydan Medresesi Mescit Mihrap Görünüşü.



Fotoğraf 13: Hakkâri Meydan Medresesi Güney Görünüşü.



Fotoğraf 14: Hakkâri Meydan Medresesi Doğu Görünüşü.



Fotoğraf 15: Hakkâri Meydan Medresesi Kuzey Görünüşü.



Fotoğraf 16: Hakkâri Meydan Medresesi Kuzeydoğu Görünüşü.

ERTUĞRUL DANIK*

PERTEK KALESİ

I. ESKİ PERTEK'İN COĞRAFYASI VE JEOLJİSİ

Antik dönemdeki adı ile Arsanias'ın yani Murat Nehri'nin kıyısında, Tunceli iline bağlı bugünkü Pertek ilçe merkezinin 5 km güneyinde kurulu iken, Keban Baraj Gölü rezervuar alanı içinde kalan Eski Pertek kenti; dönemi içinde güneyde Elazığ ili ile sınırlanırken; doğusunda, batısında ve kuzeyinde, kuzeye doğru gittikçe yükselen dağ sıraları ile çevrilidir. Batı yönünde Kurmizak ve Çemişkezek, kuzey yönünde Sağman, doğu yönünde Mazgirt kaleleri, güney yönünde ise Bekçiler ve Harput kalesi, yakın ilişkili kaleler durumdadır.

Güneydeki alçak seviyeli tepelerin oluşturduğu Harput Platosu'na ve dönemin Murat Vadisi'nden batıdaki Çemişkezek'e doğru giden az engebeli alana karşın, doğu ve kuzeyde yer alan yüksek rakımlı dağ sıraları, günümüzde de olduğu gibi, Pertek'i daha çok güney yöndeki Harput ve batıdaki Çemişkezek ile ilişki kurmaya zorlamıştır.

Bölgenin en tipik jeolojik formasyonu, "Pertek Formasyonu" olarak isimlendirilen orta Eosen Kalkeri formasyonudur. Fazla miktarda Orta Eosen Nummulitleri ve başka mikrofosiller ihtiva eden bu formasyonun, tip lokalitesinin kalınlığı 200 m. den fazla olup, alt kısmı greli ve arjilli, üst kısmı saf kalkerdir ve deve tüyü rengindedir. Doğu batı yönünde 100 km. den fazla devam eden bu kayaç sırası, güney kuzey hattında Hozat, Tunceli merkez üzerinden Nazimiye ilçesine kadar devam eder¹. Söz konusu formasyondan alınan kayaç parçaları üzerinde yapılan mineralojik inceleme, bu kayaçları "andezit" olarak tanımlar.

II. PERTEK ADININ KAYNAK VE KÖKENİ

Bölge genelinde gerek yerleşimin bulunduğu Tunceli ve gerekse hemen güneyinde yer alan Elazığ bölgesi tarihi coğrafyasına ilişkin bilgilere kısmen de olsa rastlanırken ve bu konuda öneriler sunulurken; Pertek adının lokalizasyonu ya da idendifikasyonu konusunda çok fazla bilgiye rastlanılmamaktadır. Yerleşimin gerek Asur ve gerekse Urartu yazılı metinlerinde anılmaması ya da farklı bir isimle anılıyorsa bunun henüz bilinmemesi, bir sorun olarak durmaktaysa da, Hitit

metinlerinde geçen "Pittiarik" kentinin Pertek olarak önerilmesi², bu konuya ilişkin ilk ve tek bilgi olarak görülmektedir. Her ne kadar yerleşim yerinde yeterli ve detaylı araştırma ya da bilimsel kazı yapılmamışsa da, mevcut kimi bilgiler bölgede Hitit, Asur ve Urartu egemenliklerinin yaşandığını göstermektedir. Bu egemenlikler sırasında ise, kale alanının kullanıldığını³, kale içinde ve kalenin oturduğu kayalık alanda bulunan işçiliklerden anlayabilmekteyiz.

Hitit metinlerindeki "Pittiarik" dışında farklı bir isim önermesi bulunmayan Pertek yerleşiminin, adı ve kaynağı konusunda ilk önermeyi yapan Evliya Çelebi, kalede bir dönem var olduğunu söylediği bir karakuş kabartması ya da heykelinin, Moğol dilinde "Pertek" olarak anıldığını belirtir⁴. Evliya Çelebi'nin görmediği ancak, var olduğunu söylediği söz konusu heykelin varlığı ve açıklaması, Pertek adının açıklaması için yetersiz kalırken; bu görüşten sonra gelen önermeler arasındaki en ciddi öneri "küçük kale" ya da "kalecik" şeklinde yapılan açıklamalardır⁵.

* Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürü 06100 Ulus/Ankara tugruldanik@yahoo.com

¹ Bölgenin jeolojik yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Afshar 1965: 35, 36.

² Ertem 2003: 43; ismin geçtiği metinler ve yayınlar için bkz. Ertem 1973: 112.

³ Bu kullanımlara ilişkin olarak bkz. Işık 1989; Köroğlu 1996: 21.

⁴ Evliya Çelebi 1970: 109. Ne yazık ki "Çelebi" önermesi olan bu görüş, günümüzde de taraftar bularak değerlendirmeler yapılır. Aynı görüşe katılanlardan Naşit Uluğ, Pertek adının eski Türkçe'de büyük ve yırtıcı bir kuş olduğunu belirtirken (1939: 20); Kenan Güven, kartal heykelinden yola çıkarak, bu defa bu kuşa "Portok" adının verildiği gibi farklı bir yorum getirir (1991: 43). Kenan Güven'in "Portok" yorumunun kaynağı belli değilse de, Cenap Osmanoğlu'nun "Portuk Beyliği" yorumundan (1966: 9) yararlanmış olduğu düşünülür. Ancak her iki kaynağın da "Portok" ya da "Portuk" adının kökeni konusunda bilgi vermemesi, bu yorumu güvensiz kılar.

⁵ Bu açıklamalar arasında Vital Cuinet, Pertek adının yerel konuşma dilinde "kale" anlamına geldiğini belirtirken (1891: 398); Nurettin Ardıçoğlu, Pertek kelimesini "Pert" köküne indirerek, bu kelimenin "kale" anlamında olduğunu ve "ek" takısı eklenmesi ile birlikte, Pertek'in "küçük kale" anlamında "kalecik" demek olduğunu belirtir (1936: 529). Bilal Aksoy ise Pertek Adının "part-ak" şeklinden kaynaklandığını ve bu ismin Erzurum'a bağlı Pertek köyü, Kahramanmaraş'ın kuzeyindeki Pertus Kalesi, Kars'ın Susuz ilçesine bağlı Pertik köyü ile Bingöl ili Kiğı ilçesine bağlı Pertek köy adları ile birlikte Part'larla ilişkilendirip, Arap fetihlerinde Pertek Kalesi'nin adının "kalecik" anlamında "Berdek" olarak değiştirildiğini ancak, bu adın uzun süre yaşamadığını belirtir (1985: 82, 83). Daha sonra bu düşüncesinden de vazgeçerek, önceki yorumun güvenilir kanıtlara dayanmadığını belirten Aksoy, Ermenice "Pert" kelimesinin kale, sur, müstahkem yerleşim birimi gibi anlamlarında kullanılmasından yola çıkarak, Pertek adının "kalecik" ya da "kale yeri" olabileceğini belirtir (2000b: 12).

Yapılan bu açıklamaların farklı noktalardan yola çıkarak aynı sonuçta buluşmasına karşın; farklı bir öneri olarak "köprücük", "geçit yeri" ve "köprü yeri" şeklinde bir başka açıklamalar görülür⁴.

Bütün bu yorumlar ve değerlendirmeler, Pertek adının kökenini açıklama konusunda yeterli ve net bilgiler sunmasa da; genel ortak yargı, Pertek adının daha çok "kale" anlamında bir kullanım eğilimini göstermektedir. Ancak, güvenilir ve bilimsel yeterliliği olan bir açıklama henüz yapılamamıştır.

III. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE PERTEK

1966-1977 yılları arasında, Keban Barajı Projesi kapsamında yapılan kazı ve araştırmalar⁷, yöre tarihini Paleolitik Dönem'e kadar götürmektedir. Özellikle İ. Kılıç Kökten'in Pertek'in Yeniköy tarlalarında saptadığı çakmaktaşı alanı⁸ ile Karataş Kayaaltı Sığınağı'ndaki buluntular⁹, Paleolitik Dönem (M.Ö. 400.000-10.000) insanının, Murat Suyu Vadisi ile birlikte Pertek yöresini yerleşim alanı olarak kullandığını gösterir.

Kayaaltı sığınakları şeklindeki bu yerleşimlerden sonra, Pertek Kalesi çevresinde farklı bir yerleşimle ilgili bilgi bulunmasa da; Çemişkezek'in Pulur köyü Sakyol Höyük ile Yeniköy Gavurtepe Höyük'te yapılan kazılar¹⁰ Neolitik Dönem'den itibaren kesintisiz bir köy tipi yerleşimin bölgede görüldüğünü kanıtlar. Ancak, gerek Pertek Kalesi yakın çevresinde, gerekse Pertek'e çok yakın bulunan ve yine Keban Baraj Gölü alanı altında kalmış bulunan Til Köyü Höyüğü'nün de bilimsel kazıların yapılmamış olması, Pertek'in bu dönemlerini karanlıkta bırakır ki, olasılıkla bu dönemlerde bölge Sakyol ve Gavurtepe'de olduğu gibi kesintisiz olarak iskan edilmiş olmalıydı.

Kalkolitik ve İlk Tunç dönemlerinde artan sayıdaki yerleşim alanı, bölgeyi önemli ve stratejik bir konuma getirirken; yörenin tüm bu dönemlerdeki bilinen ilk adı "İşuwa"¹¹ olup, Pertek

yerleşimi de bu sınırlar içinde yer almaktaydı. İlk defa Hitit İmparatorluk yazıtlarında anılan İşuwa adı, Asur yazıtlarında "İşua" olarak anılır ki; Hitit Kralı Şuppiluliuma Dönemi'nde (M.Ö. 1380-1345) Mitanniler'le yapılan bir antlaşmadaki "(....) Fırat'ı geçtim ve İşuwa'ya girdim (...)" ifadesi¹², İşuwa sınırının Fırat'tan başlayıp doğuya doğru uzandığını gösterir.

Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın Fırat'ı geçip İşuwa bölgesini ele geçirmesi ve bir barış antlaşması yapması, M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısından önce bölgeye Hitit'lerin hakim olduğunu gösterirken; bu tarihten önce bölgede Mitanniler'in varlığını öğrenmekteyiz. Hititlerin bölgedeki varlığı, Pulur (Sakyol) kazısı verileri ile kanıtlanırken; Lehmann-Haupt'un sözünü ettiği ve ülkesine götürdüğünü belirttiği Pertek Kalesi civarında bulunan kalkanlı bir asker kabartması¹³, Hitit'lerin ardından Asurlular'ın Pertek'te yerleştiğini gösteren önemli bir kanıttır.

Hititlerin hemen ardından bölgeye Asurlular'ın egemen olduğunu gösteren bir başka kanıt da, Asur Kralı I.Tukulti Ninurta'ya (M.Ö.1244-1208) ait olan ve "Alzi Kralı Ehli Teşub'un 4 başkentini ve Amadini'nin 6

⁴ İlk yorumunda Zerdüşt akidesinde "Çivnata-Pere" adındaki bir köprü ile, bugün yöresel dilde kullanılan "pır" ve "pere" kelimelerinin eşdeğer olabileceğini bu nedenle de önemli bir geçiş noktasında bulunan Pertek'in, "Pere-tek=köprücük" anlamında kullanılabileceğini belirten Bilal Aksoy (1985: 24), daha sonra Pertek'in halk arasındaki "Perteg" söyleminden yola çıkarak "tog" ekinin eski Ermenice deki "semt, yer, mahal" karşılığının, "Perteg" olarak "geçit yeri" ya da "köprü yeri" açıklamasını yapar (2000b: 12).

⁷ Bu proje kapsamındaki çalışmalar, daha çok Elazığ bölgesine ilişkin olsa da; Hamit Zübeyr Koşay başkanlığındaki Pulur (Sakyol), Yeniköy (Gavurtepe) kazıları ile, Cevat Erder başkanlığında Pertek Kalesi ve çevresindeki yapılar ile Til Köyü araştırmaları ve İ. Kılıç Kökten başkanlığındaki Prehistorik çevre araştırmaları, yöreye ilişkin arkeolojik, sanat tarihi ve etnografik çalışmalar olarak değerlendirilir.

⁸ Kökten 1971: 15.

⁹ Kökten 1972: 2; 1974: 4.

¹⁰ Anılan her iki höyükteki kazı çalışmaları ve sonuçları için bkz. Koşay 1976a ve 1976b.

¹¹ Koşay 1976a: xvii.

¹² Koroğlu 1996: 64

¹³ Lehmann-Haupt 1907: 60.

güçlendirilmiş kentini fethettim (...)”¹⁴ şeklindeki yazıdır. Alzi diye sözü edilen Elazığ ile birlikte Pertek ve çevresini de ele geçiren Asurlular’ın egemenliğinin bir ara kesintiye uğradığını ise, Asur Kralı I. Tukultiapil Eşarra’ya (M.Ö. 1155-1077) ait bir yazıtta yer alan ve 50 yıldan bu yana bu Muşkiler’in oturduğu Alzi ve İşuwa’nın ele geçirildiğini belirtmesinden anlayabilmekteyiz. Aynı krala ait bir tablette yer alan yazıttaki "(...) Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumar’ın haracını aldım. İşuwa ülkesinin Enzatu kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler olarak ülkeme döndüm (...)" ifadesi¹⁵, yazıt ve tablette yer alan bu seferlerin aynı mı, yoksa ikinci bir sefer mi kuşkusunu yaratsa da, yeterli veri bulunmamaktadır. M.Ö. VIII. yüzyıla kadar devam eden Asur egemenliği ve kesintiler döneminde, bölgenin adı Kültepe metinlerinde "Şupana", Urartu yazıtlarında "Şupa(ne)" ve Asur yazıtlarında "Şuppa" olarak geçer¹⁶ ve "Sophane" olarak, içinde Pertek’in de yer aldığı tüm Tunceli bölgesi olarak lokalize edilir¹⁷.

M.Ö. VIII. yüzyıldan sonra Kral Minua Dönemi’nde (M.Ö. 810-785/780) Urartu’lar batıya yönelerek, Fırat’a kadar olan tüm bölgeye egemen olurlar. Bu döneme ait Palu yazıtında yer alan ve bugünkü Hozat olarak lokalize edilen Huzana kenti ülkesi¹⁸ dahiline, Pertek yerleşimi de giriyor olmalıydı ki, bu dönemde bölgenin adını "Huzana" olarak anmak yanlış olmasa gerekir. Urartu’nun bölge egemenliği için yaptığı çalışmalar, I. Argiştı Dönemi’nde (M.Ö. 785/780-756) devam ettirilirken; II. Sardur Dönemi’nde (M.Ö. 756-730) bu etkinlikler doruğa ulaşır ve Fırat Nehri aşılıp, Malatya vergiye bağlanıp tüm Elazığ ve Tunceli bölgesindeki kaleler ve kentler ele geçirilir. Ancak, M.Ö. 735’li yıllarda Asur Kralı III. Tukulti-apil-Eşarra (Tiplatpileser), Alzi ve Şuppa yani Elazığ ve Tunceli bölgelerini ele geçirip Urartu başkenti Tuşpa’ya (Van) doğru ilerler. Bu süreçte başlayan geçici Asur egemenliğinin kesin tarihi bilinmese de, M.Ö. VIII. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında, bölgede yeniden kurulan Urartu egemenliğinin varlığı, Urartu kültür verilerinden

anlaşılrken; II. Rusa Dönemi’nde (M.Ö. 681-645), bölgenin kesin olarak Urartu’ların elinde olduğunu bilmekteyiz¹⁹. Bu egemenliği tescil eden ve Urartu Dönemi’ne tarihlendirilen çok sayıda Urartu kültür varlığı ise, dağınık olarak bölge geneline yayılmış olarak görülür²⁰. Kesin tarihlenmesi yapılmamakla birlikte, Urartu Döneminde Pertek Kalesi’nin kullanıldığını, kalenin oturduğu ana kayalıklarda yer alan kaya basamakları, kale içinde yer alan kutsal alan ve sarnıç gibi kaya işçiliklerinden anlayabilmekteyiz.

II. Rusa’nın egemenlik yıllarında doğunun yükselen yeni gücü Medler, II. Rusa’nın oğlu III. Sarduri, ve devamında IV. Sardur ile III. Rusa dönemlerinde tehdit olmaya devam eder ve nihayet M.Ö. 612 yılında İskitler’le birlikte hareket edip, Asurlar’ın da desteğiyle Urartu egemenliğine son vererek, Kızılırmak yakınına kadar ilerlerler²¹.

M.Ö. VI. yüzyılda Pers kralı III. Kuruş Dönemi’nde (M.Ö. 559-523) Pers egemenliğinde görülen bölge, Kuruş’ın devamında I. Darius Dönemi’nde (M.Ö. 521-486), Darius adından kaynaklanarak "Daranalıs" olarak lokalize edilmeye çalışılsa da, Darius’un yaptığı Satraplık düzenlemeleri içinde bölge "Armenia" satraplığı olarak anılır²². Aynı yüzyılın sonlarında I. Artakserkses (Artakşatra) Dönemi’nde (M.Ö. 425-395) bölgeden geçen antik dönem yazarı Ksenophon, aynı yönde bilgiler vererek; bölgeyi Armenler’in, Mardlar’ın ve Khalderalar’ın yaşadığı "Armenia" olarak anar²³.

¹⁴ Köröglü 1996: 68

¹⁵ Köröglü 1996: 58

¹⁶ Köröglü 1996: 62

¹⁷ Aksoy 1985: 49

¹⁸ Kitabenin tam metni için bkz. Köröglü 1996: 48, 49

¹⁹ Erzen 1986: 30-34, Sevin 1987: 282, Köröglü 1996: 80-86

²⁰ Bölgedeki Urartu Dönemi kültür varlıkları için bkz. Burney 1957: 37-53, Schafer 1974: 33-37, Schafer 1977: 249-268, Yıldırım 1988: 217-228, Belli 1993: 61-57, Danık 2001: 12-16

²¹ Kinal 1962: 258, Köröglü 1996: 88, 89

²² Kinal 1962: 261, 262, Erzen 1986: 40-42

²³ Ksenophon 1974: 121

M.Ö. 331 yılında Persler, Büyük İskender karşısında yenilince, dağılıp yok olurlar ve Persler'in boşluğunu Makedonyalılar doldururlar. Büyük İskender'in Hindistan'a doğru seferde olması nedeniyle, bölgeye vali olarak atanan Sabiktas'ın kötü ve baskıcı yönetimi bölge halkını isyan ettirir ve eski bir Pers soylusu olan I. Ariatres, "Kapadokya Krallığı" kurarak Pertek dahil olmak üzere tüm Tunceli bölgesini egemenliği altına alır. Hindistan seferinde ölen İskender'in yerini alan Perdikkas, ayaklanmaları bastırıp yöreyi kısa süreli olarak tekrar Makedonya egemenliği altına alırsa da, I. Ariatres'in oğlu II. Ariatres, M.Ö. 301'de Kapadokya Krallığı'nı yeniden kurarak, bölgeyi tekrar ele geçirir²⁴.

İskender'in ölümünün ardından başlayan taht kavgaları sonucunda, IV. yüzyılın sonunda kurulan Selevkoslar, Anadolu genelinde egemenlik oluştursa da, birçok bölgede olduğu gibi Pertek ve Tunceli bölgeleri de haraç veren yerel krallıklarla yönetilir. Ancak, III. Antiokhos Dönemi'nde bölge tamamen Selevkoslar'ın egemenliğine girer. Bir süre sonra artan Roma baskısı ve devamında M.Ö. 188'de "Apemeia Barış" anlaşması ile birlikte yönetim Romalılara devredilir. Bu sırada oluşan otorite boşluğu ile birlikte, bölgedeki Ermeni satrapları bağımsızlıklarını ilan ederler. M.Ö. 83'de Tigran, Partlar'ın da yardımı ile bölgeyi ele geçirip, kayınpederi olan Mithradates ile birlikte Roma topraklarına yönelince, Romalı komutan Lukullus M.Ö. 69/68 yılında Tigran üzerine yürüyüp bölgeyi yağmalar. Devam eden çalışmalar uzun sürmez ve Tigran, hem kendini hem krallığını Romalı komutan Pompeius'un hizmetine sunar²⁵. Tigranes'in Roma hizmetine girmesinin ardından da, kayınpederi Pontus Kralı Mithradates ve oğlu Tigranes ile ilişkileri bozulur. Tigranes, bütün veliaht oğullarını öldürünce, son oğlu Tigranes, dedesi Mithradates'in desteğiyle babasına karşı isyan ederse de, dedesinin Romalılar'a yenilmesinin ardından teslim olur. Bütün bu kargaşa dönemi, bir süre daha devam eder ancak, M.Ö. 55'lerde İmparator Vespasianus Dönemi'nde bölge Roma egemenliğine girer²⁶.

Uzun süre Roma egemenliğinde kalan bölge, M.S. 395 yılında ikiye bölünen imparatorluğun Doğu Roma bölümünde, yani Bizans İmparatorluğu'nun egemenlik sahasında kalır. Bu yıllarda artan Sasani baskısı sırasında, bölge Bizans ve Sasaniler arasında el değiştirir de; M.S. 638 yılında Arapların Sasani İmparatorluğu'nu yıkması ile birlikte, çekişme ve el değiştirmeler Bizanslılar ile Araplar arasında devam eder. Bu çekişmeler M.S. 700'den sonra Emeviler, M.S. 752'den sonra ise Abbasilerle devam eder²⁷.

M.S. 837 yılında İmparator Theoplis'in doğu seferinde, Fırat'ın doğusunda olduğu belirtilip yağmalanan "IV. Armenia" teması içindeki kentlerden Değik ve Hozan'daki Cmu/Cmnu (?), Palin (Bağın), Meckert (Mazgirt) ve Ankl (?) kentleri²⁸ arasında Pertek'in adı geçmez. Bu dönem içinde IV. Armenia teması içine alınan bölgede, M.S. 863 yılında bu defa Petronas'ın yağması görülür. M.S. 934 yılında Romanos Lekapenos, Romanopolis adını taşıyan Kleisun ile birlikte Anzitene ve Hanzit'i "Mezopotamya" teması içine dahil eder. M.S. 950 yılında ise, merkez Hozat olmak üzere "Khozan" teması kurulur ki, bu tema içinde "Çemeşkacagk" diye anılacak olan "Hierapolis" ve "Kurmizak/Kurbizak" kaleleri de bulunmaktadır²⁹. Ancak, tema içinde yine Pertek'in adı anılmaz ki, bu dönemlerde Pertek'in kent ya da kale olarak kullanılıp kullanılmadığı, bu durumda bir soru işareti oluşturur.

M.S. 964 yılında İmparator Theofano ile işbirliği yaparak, Bizans imparatoru Nikefor'u öldürüp tahta çıkan Çemişkezek'li Jean Tzimisches, M.S. 974 yılında doğuya doğru ilerleyerek bölgede etkinlik kurar ki, imparator'un doğum yeri olduğundan olsa gerek, "Hierapolis" kenti "Çımışgadzak" olarak anılmaya başlanır. Aynı dönem içinde bölge IV. Armenia teması altında kimi zaman "Khozan", kimi zaman ise "Hantsit" eyaleti olarak anılır³⁰.

²⁴ Aksoy 1985: 75, 76.

²⁵ Aksoy 1985: 79, 80; Erzen 1986: 44, 45.

²⁶ Erzen 1986: 46.

²⁷ Aksoy 1985: 93-107.

²⁸ Honigman 1970: 55, 56.

²⁹ Honigman 1970: 68, 75.

³⁰ Mateos 1987: 9-11, 23, 24, 32.

İonnes Tzimisches'in bir süre sonra kendi isteğiyle tahttan çekilip, papazlık yapmaya başlaması sonrasında, yeni imparatorun otorite kuramaması ve oluşan zaafiyetler, çeşitli isyanlara neden olur. 976-979'daki Bardas Skleros, 987-989'daki Bardas Phokas isyanları, bölgedeki Bizans etkisini büyük ölçüde yok eder³¹. Tam bu sırada yaşanan karışıklıklar arasında doğudan gelen yeni güç Türkler, 1018'den itibaren bölgeyi yoklarlar. Öncü akınlarla başlayan giriş, Çağrı ve Tuğrul Bey dönemlerinde iyice artar³². 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından Türkmen kitleleri bir daha çıkmamak üzere Anadolu'ya akmaya başlarlar. Bu yıllarda bölgede yerel otorite kuran Phileratos, gelen bu baskıya direnemez ve süreç içinde tüm kalelerini kaybeder³³.

Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ı (Amid) ele geçirmeye gönderilen Fahr al-Davla Muhammed bin Cuhayr'ın (Fahrüd Devle) komutanlarından Çubuk Bey, Phileratos'un elinde bulunan Harput ile birlikte Palu ve Pertek gibi kaleleri de ele geçirir³⁴ ve Çubukoğulları adıyla kendi beyliğini kurar. 1087-1113 yılları arasında Çubukoğulları denetiminde bulunan bölgenin, Elazığ bölgesinde kalan Harput ve Palu gibi merkezleri Artukoğlu Belek Bey ele geçirirken³⁵, Pertek merkezi ve çevresine Mengücekliler egemen olurlar³⁶. Ancak gerek Belek Gazî'nin Erzincan'a yaptığı bir seferde ve gerekse 1164 yılında Artukoğlu Fahreddin Karaşlan ile Necmettin Alp ve Devlet Şah'ın Pertek ve Çemişgezek üzerinden Sivas'a ilerlemelerine sessiz kalışları ya da göz yummaları³⁷; Mengücekliler'in güneyde kalan bu sınır hattında, tam olarak denetim ve otorite kuramadıklarını düşündürür. Aslında bu durum sadece Mengücekliler için değil, Artuklular için de geçerli olmalıdır. Çevre illerde yapılan ve egemenliklerin tescilli olan, dönemin kültür mirasının Tunceli ve Pertek bölgesinde görülmemesi, merkezi otoritenin tam olarak yerleşmemiş olduğundan. Bölgenin coğrafi yapısı, tarımsal arazisinin azlığı ve doğa şartlarının elverişsizliği, bu düşüncenin nedenleri arasında sayılabilir ki; bu dönemde bölge, sadece geçiş bölgesi ve bu geçişlerin kontrolü amacıyla kullanılmış olmalıdır.

1226 yılında kadar devam eden dönemin sonunda, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu seferinde sessizlik bozulur. Bölgenin büyük bir bölümü ile birlikte Harput'un ardından; Çemişgezek, Bağın, Pertek, Kurmizak ve Mazgirt gibi kaleler Selçuklular tarafından ele geçirilir³⁸. Ancak, Keykubad'ın başlattığı Selçuklu egemenliği uzun sürmez. Orta Asya steplerinin yenilmez savaşçıları Moğollar, 1243 tarihli Köseadağ Savaşı'nın ardından tüm Anadolu'yu kasıp kavururken, Pertek Kalesi'ni de denetimleri altına alırlar. Bölgede bu her iki döneme ait eserlerin bulunmaması, Pertek ve kalesinin sadece bir kontrol noktası olarak kullanıldığını gösterirken; 1340'lı yıllarda, Moğol egemenliği altında bağımsızlıklarını ilan eden Eretnalılar, bölgeyi ele geçirirler. Yerel otoritelerin söz sahibi oldukları bu dönemde, 1379'da Pir Hüseyin Bey'in ölümünün ardından, Erzincan merkezli egemenlik kuran Mutahharten³⁹, bölgenin kontrolünü ele geçirir⁴⁰. Timur ile Mutahharten'in siyasi işbirliği, bölge denetiminde Mutahharten'in gücünü arttırırken; 1433'de Timur'un Anadolu'dan ayrılması ile birlikte, ortaya bu defa Akkoyunlular çıkar. Kara Yülük komutasındaki Akkoyunlular, birçok kent ile birlikte Çemişgezek çevresi⁴¹ ve dolayısıyla Pertek'i de ele geçirirler.

Kara Yülük'ün 1435'de ölmesi ve devamındaki taht kavgalarının ardından, Uzun Hasan'ın liderliğindeki Akkoyunlular uzun bir süre bölgede kontrolü sağlayıp, Çemişgezek ve Harput gibi merkezlerde yapısal çalışmalara girerler. Ancak, 1460 yılında Osmanlı topraklarına doğru başlayan yağma hareketleri, onun başlangıcını hazırlar ve 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular'ın yenilmesi ve 1478'de Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlular, parçalanıp yok olurlar⁴².

³¹ Honigman 1970: 9, 10

³² Cohen 1992: 4-23

³³ Ünal 1989: 14, 15

³⁴ Turan 1993: 147

³⁵ Yınanc 1949: 469, Abu l Farac 1987: 351, Turan 1993: 147

³⁶ Ünal 1999: 11

³⁷ Turan 1993: 61

³⁸ Turan 1993: 179

³⁹ Mutahharten ve çalışmaları hakkında bkz. Yücel 1982

⁴⁰ Anonim 1984: 7296

⁴¹ Yınanc 1940: 258, 259

⁴² Sunguroğlu 1958: 125, 126

Akkoyunlular'ın dağılmasından yararlanan Safeviler, Şah İsmail'in Anadolu'ya yolladığı misyonerler yardımı ile etkinliklerini arttırmaya çalışırlar. Bu misyonerlerden Nur Ali Halife, Tunceli bölgesinde yaptığı çalışmalarla, Pertek de dahil olmak üzere, bir çok kaleyi Safevi egemenliğine katar. 1512'de tahta çıkan Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ise, şehzade olduğu yıllarda Trabzon'dayken, yaptığı çalışmalardan rahatsız olduğu Şah İsmail'in üzerine yürür. Çaldıran'da karşılaşan iki ordudan Safeviler, geri çekilmek zorunda kalırlarsa da, bölgedeki çatışmalar devam eder. Yavuz Sultan Selim Mısır'a doğru seferine devam ederken; Maraş Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Molla İdrisi Bitlisi ile birlikte, Çemişgezek Beyi Pir Hüseyin Bey'in de desteğiyle Nur Ali Halife'nin üzerine yürür ve Ovacık ilçesinin Tekir Yaylası'nda yapılan savaştan galip çıkar⁴³. Böylece bölgede Osmanlı egemenliği başlar. Pertek'in imar çalışmaları ile birlikte en parlak dönemi, bu tarihten sonra başlar. Kalede yapılan onarımlar dışında; çok sayıda dönem eserini Eski Pertek yerleşiminde görmek mümkündür⁴⁴. Savaşın ardından Yavuz'un huzuruna çıkan Pir Hüseyin Bey, Çemişgezek Beyliği'ni ve dolayısıyla Pertek'in idaresini ele alır. 1534'deki ölümünden sonra oğulları arasında çıkan anlaşmazlık, Kanuni Sultan Süleyman tarafından çözülür. Kanuni, bölgeyi 4 sancak 14 zeamete bölerek, bölgeyi Pir Hüseyin Bey'in oğulları arasında paylaşır⁴⁵. Paylaşım esasına göre; Mazgird Sancağı Mehmed (Muhammedi Mirza) Bey'e, Sağman sancağı Keyhüsrev Bey'e, Çemişgezek sancağı Mehmed Şah Bey'e kalırken, Pertek sancağı Rüstem Bey'e bırakılır. Rüstem Bey'in ölümünden sonra ise, yerine oğlu Baysungur geçer⁴⁶.

Pir Hüseyin Bey'e Yavuz Sultan Selim tarafından "kayıt hayat şartı" şeklinde verilen bölge, Kanuni Sultan Süleyman tarafından aileye devredilirse de, verilen bu imtiyaz fazla uzun sürmez. Bir süre sonra yönetime dışarıdan atamalar başlar. Her ne kadar Mazgird Sancakbeyliği'ne atanan Erzurum Beylerbeyi

Arnavut Sinan Paşa'nın kardeşi Arnavut Kasım, Pertek Sancakbeyi Rüstem Bey'in itirazları sonucunda yerine oturamasa da; Rüstem Bey'in devamında oğlu Baysungur ve devamında, Palulu Kulu Ağa ve çocuklarının bölge üzerindeki denetim ve etkileri artar. Önce Peri ve Vasgird nahiyelerinin yönetimini alan Kulu Ağa, daha sonra Pertek kaymakamlığını da ele geçirir⁴⁷. İlerleyen süreçte ise, Pir Hüseyin Bey torunlarının bölgedeki etkisi gittikçe yok olur ve yerine çok sayıda feodal yöneticiler çıkar. Hemen her aşiret reisinin, çeşitli şekillerde nahiye müdürlüğü, kaymakamlık, belediye reisliği, mahkeme azalığı ve meclis idare azalıkları gibi görevleri ellerine geçirmeleri, kendilerini hükümet gibi görmelerini sağlar. Geçim kaynaklarının sınırlılığı, vergi oranlarının fazlalığı gibi etkiler ise, diğer küçük aşiretleri talan ve soygun gibi hareketlere yöneltir. Bu durum Osmanlı Dönemi'nde çeşitli yıllarda yapılan tedip hareketlerine neden olur ki, aynı durum Cumhuriyet Dönemi'nde de devam eder ve istenmeyen üzücü olaylar yaşanır.

Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında, I. Meclis'e milletvekili gönderen ve bu yıllarda Dersim olarak adlandırılan bölge içinde kalan Pertek, daha sonra yapılan yeni il düzenlemelerinde Elazığ'a bağlanırsa da, devamında 1935 yılında kurulan Tunceli'ye bağlanır.

IV. PERTEK KALESİ

IV.I. YAPISAL TARİHÇE

Eski Pertek yerleşiminin daha çok doğusunda kalmakla birlikte, günümüzde Keban Baraj Gölü alanı altında kaybolan Murat Nehri ve nehir kenarındaki kent bölümünün kuzeyinde, yüksek

⁴³ Sümer 1992: 15-39.

⁴⁴ Kale ve iki Osmanlı camisi dışında tümü Keban Baraj Gölü altında kalan bu eserler için bkz. Anonim 1967.

⁴⁵ Osmanoğlu 1966: 68; Yolga 1994: 52, 53.

⁴⁶ Ünal 1991; Osmanoğlu 1966: 8-11; Yolga 1994: 54-58; Ünal 1999: 35-51.

⁴⁷ Yolga 1994: 58.

kayalık bir alanda kurulan Pertek Kalesi⁴⁵ (Res. 1-5) iç kale ve dış surlar olmak üzere iki bölümden meydana gelmekte olup, bugün Keban Baraj Gölü alanı içinde ada durumundadır (Res. 6-8).

Kalenin ilk kullanımına ilişkin olarak Urartu Dönemi kaya basamakları, kutsal alan (Res. 9), sarnıç (Res. 10) ve diğer kaya işçilikleri görüldüğü de, bu veriler bir kaleyi işaret etmemektedir⁴⁶. Ancak, mevcut veriler kalenin ilk olarak bu dönemde kullanıldığını gösterdiği gibi, kale içinde olmasa bile yakın çevresinde bir Urartu Dönemi yerleşimi ya da yerleşimlerinin olması gerektiğini gösterir ki, bu konuda Keban Projesi'nden önce bir çalışma gerçekleştirilmediğinden, olası bu yerleşim konusunda veri bulunmamaktadır.

Urartu sonrası uzunca bir süre kale ve kale alanının kullanıldığına ilişkin veri yoktur. Geç Roma/Erken Bizans dönemlerinde dış surların (Res. 11, 12) bulunduğu alanın iç kale ile birlikte kullanıldığını gösteren burç izi, bu dönem kale sınırını tam olarak belirlemese de, olasılıkla bugünkü izlerle aynı alanı kaplamış olmalıydı. Bizans Dönemi sonlarında Phileratos'un elinde olan kale, Çubukoğulları tarafından alındığında, olasılıkla mevcut durumu ile, Harput'ta da olduğu gibi ekleme ve onarım yapılmadan kullanılmış olmalıdır. Kalenin bugünkü durumu ile şekillendirilmesi ise Ortaçağ döneminde olmuştur.

Kalenin kurulu bulunduğu ana kayalığı taşıyan malzeme ile oluşturulan sur duvarları, Osmanlı Dönemi onarımları dışında, bütünsel bir özellik göstermektedir ki, kale giriş kapısı üzerinde yer alan ve kalenin bir bütün olarak yenilediği ya da yeniden şekillendirildiği dönemi belirten kitabenin kimi bölümleri okunamaz ya da tamamen tahrip olmuşsa da; (...) Meliku'l- Alimu'l- Adil Muhiyyu'l- Adl fi'l- Alemin (...) halled'e'llahu mülkehu şeklinde okunan (Res. 13) ancak, yaptıranın adının (şimdilik) tam olarak okunamadığı bölüm dışında verilen unvanlar, yapının Ortaçağ'da genel kimliğini kazandığını göstermektedir.

Ortaçağ'a ilişkin yapılanma sonrasında uzun

süre gündemden düşen kale, Osmanlı Dönemi öncesinde ve sonrasında yerel beylerin egemenliği altında kalırken, Eski Pertek'in yerleşiminin en önemli günlerini ve yoğun imar faaliyetlerini yaşadığı XVI. yüzyıldan nasibini alır. Bu yüzyıl yerel feodal yöneticilerinin, Murat Nehri kenarındaki kullandıkları saray yapısı ve yaptırdıkları cami, türbe, hamam, han vb. diğer yapılar gibi; savunma kaygısı içinde, kaleyi de sağlamlaştırmış olmaları gerekir. Her ne kadar söz konusu XVI. yüzyıl yapıları⁴⁷ Keban Baraj Gölü altında kalmışsa da, giriş kapısı üzerindeki dolgu ve kimi sur duvarlarındaki daha çok kaba yonu taşlarla oluşturulan onarım ve eklemeler, bu dönem ürünü olmalıdır.

XVI. yüzyıl devamında etkisini yitirmeye başlayan Pir Hüseyin Bey oğullarının ardından, kalenin önemini yitirmesi ile birlikte, XVII.

⁴⁵ Pertek Kalesi'nden söz eden kaynaklar, genelde kısa yorumlar şeklinde olup; kale mimarisi ya da tarihesi hakkında bilimsel ve detaylı bilgiler sunmazlar. Pertek adı, demografik yapı ve kısa tarihçe şeklindeki bu bilgiler için bkz. Taylor 1868: 344, 345; Cuinet 1891: 397, 398; Lehmann-Haupt 1910: 467-472; Uluğ 1930: 20; Ardıc 1936: 529; Gabriel 1940: 260, 261; Sevgen 1959: 267, 268; Akçay 1966a: 32; 1966b: 920; Osmanoğlu 1966: 9; Evliya Celebi 1970: 108, 109; Tükel-Bakırer 1970: 186; Güven 1991: 43; Karaboran 1992: 65. Tüm bu yayın ve içeriğindeki bilgiler dışında, kale hakkında detaylı olmasa da ilk ciddi bilimsel veriler ve röleve/kroki denemeleri de yapılmıştır. Bu yayınlardan Murat Erdim'in hazırladığı tez çalışması (1970) tüm eksik yönlerine karşın, kale hakkındaki en detaylı çalışmalardan birisidir. Bu çalışmanın devamında görülen Thomas Alain Sinclair'in çalışması (1989: 100-102) ve kroki denemesi, kale hakkında kısmi bilgiler sunar. Muhammet Beşir Aşan'ın yaptığı değerlendirme ve kroki denemesi (1992: 87, 88), sınırlı bilgiye sahipken, tarafımda baslatılan yüzey araştırmalarının değerlendirilmesi içinde sunulan bilgiler (Danışık 2004: 145-147) kale hakkındaki son değerlendirmelerdir.

⁴⁶ Kemalettin Koroğlu, tüm bu verilerden yola çıkarak Pertek Kalesi'nin bir Urartu Kalesi olarak anmaktadır (1996: 21).

(...) Adil alim, melik. Dnyaların (ülkelerdeki) adaletini sağlayacaktır. (...) Allah onun mülkünü daim kılsın (korutsun).

Anıtlar yapıları için bkz. Anonim 1967: 8-30.

yüzyıldan sonra⁵² kalede yeni bir onarım ya da genişletme çalışmasının yapıldığını düşünmek oldukça zordur.

IV.II. DIŞ SURLAR

İç kalenin kurulu bulunduğu kayalık platformun kuzey ve kısmen batısındaki alanda yer alan dış surlar, iç kalenin kuzey doğu köşesinde yer alan burçtan itibaren kuzeybatıya doğru uzanarak önce güneye ardından doğuya yönelenerek, güney batı köşede yeniden iç kale surları ile birleşir (Çiz. 1).

Yer yer kesintiye uğrayan sur duvarları, önemli ölçüde kaba yonu taş arası dolgu tekniğini gösterip (Res. 11, 12), Osmanlı Dönemi XVI. yüzyıl izlerini verse de; kuzey surların doğuya doğru olan bölümündeki, bir dikdörtgen payandanın alt düzeyinde görülen yarım daire kule/burç izi, dış surların daha çok Geç Roma/Erken Bizans Dönemi'nde kurgulandığını, Ortaçağda önemini yitirmesine karşın, Osmanlı'da (XVI. yüzyıl ya da hemen öncesinde) yeniden ele alınarak onarıldığını göstermektedir.

Sur duvarlarının özensiz malzeme ile inşa edilmiş olması, kapsadığı alanın küçüklüğü, duvar kalınlığının ince oluşu gibi özellikleri bir araya koyduğumuzda; dış surların bir dış kale niteliğinden çok, iç kaleyi koruyan bir ön savunma ya da birinci kademe sur duvarları olarak da kabul edebiliriz. Bu nedenledir ki, Eski Pertek yerleşiminde yer alan yapıların bütünü, bu duvarların dışında kalmıştır. Bu durumda Geç Roma/Erken Bizans kalesi ise, iç kalesiz olarak doğuda ve güneyde ana kayalıklar, kuzeyde ve batıda bugünkü dış sur duvarları ile oluşmuş olmalıydı ki; ana kayalıkların muhtelif yerleri, zayıfta olsa çeşitli yerlerde duvarlarla desteklenmiş olmalıydı. Bu durum ancak dış surlar çevresinde yapılacak bilimsel sondaj kazıları ile netleşebilir.

IV.III. İÇ KALE

Doğu batı yönünde, doğu yönde daha geniş tutulan düzensiz dikdörtgen bir plana sahip olan

İç kalenin girişi, kuzey surların doğuya yakın bölümünde yer alır. Kuzey yönde daha düşük seviyeli ana kayalıklar üzerine kurulu sur duvarları, diğer yönlerde daha yüksek seviyedeki kayalık üzerinde yer alır (Res. 8, Çiz. 1). Gerek bu neden ve gerekse kuzey cephenin savunma zayıflığı ile kale girişinin bu yönde olması nedeniyle, sur duvarları bu yönde daha yüksek tutularak, daha düzenli bir örgü ve malzeme ile tahkim edilmiştir (Çiz. 3).

Ana kayalıklar üzerinde yapılan düzenlemeden ve döneminde kaldırılabilen bir köprüden ulaşılan, basık tuğla kemerli ve oldukça yıpranmış olan giriş kapısı, kuzey duvarın güneye doğru kırılmış yüzeyinde yer alırken (Res. 14, 15); doğuya doğru gidildikçe, çeşitli kırılmalarla doğu batı yönünde cephe veren surlar, üç cepheli bir burç (Res. 16) ile güneye doğru yönelir ve doğu cepheyi başlatır (Res. 14). Kuzey cepheye oranla daha çok yıpranmış olan doğu cephe sur duvarları, güneye doğru gidildikçe malzeme ve işçilik

⁵² XVII. yüzyılda bölge ile birlikte Pertek'e de uğrayan Evliya Çelebi, kaleyi "(...) Pertek şehrinin vasıfları: Böyle denilmesinin sebebi oldur ki, Moğol dilinde karakuşa (Pertek) derler. Bunun kalesi üzerinde tunçdan bir kara kuş timsali olup her sene Nevruz gününde (safır) urup bütün maddisi kürd kavimlerini bu şehrin pazarına toplamak için işaret vermiş. Bunun için şehre (Pertek) denmiştir. (...) Kehtüda-yeri, serdanı, müftüsü, nakibi... falanı yoktur ama şehir su-başı vardır. Kalesi Murad nehri kenarında yalçın kayalı bir güzel tepe üzerinde dört köşe küçük bir kaledir. Kale ağası ve neferleri ve cebhanesi padişah tarafından değildir. Ancak beyi hükmeder.(...)" şeklinde tanımlar (1970: 108, 109). Çelebi'den yaklaşık 400 yıl kadar sonra 1930'lu yıllarda bölgede çalışmalar yapan Nazmi Sevgen ise, kaleyi "(...) Murat nehrinin hemen kenarında sipsivri bir kayalığın üzerine kondurulmuş olan Pertek Kalesi, diğer kaleler gibi bir kaç bedenle çevrilmiş değildir. Şimal cephesindeki kapıdan doğruca içkaleye giriyoruz. Baş döndürücü seneler, hadiseler tarihi med ve cezirler kalenin duvarlarında burçlarında okunuyor gibi. Yapıldığı zamana, gördüğü tamirlere, ilavelere dair kalede, maalesef hiç bir kayda rastlayamıyoruz. Fakat araştırmalarımız kalenin bize 1367 yaşında olduğunu gösteriyor. Cenup cephesi yontma taşların arasına kondurulmuş, kırmızı ver sert tuğlalar, öteye beriye serpiştirilmiş mavi çiniler kaleye Türk-Arap çeşnisi veriyor. (...) Halid Bin Velit Diyarbakır ve Elazığ havalisini fetherederken Pertek Kalesi de ona boyun eğmiş. İşte sur ve burçlarda rastladığımız Arap çeşnisi bu hakimiyetin bir izi olacak (...) Kalenin garp tarafından akınlara uğramış olması ihtimali kuvvetli, çünkü o cephe yayvan ve tatlı meyillerle ovaya münthehi oluyor. (...)" şeklinde tanımlar (1959: 267, 268).

kalitesi gibi, sur duvarlarını da büyük ölçüde yitirmektedir ki; diğer cephelerde de görülen bu durumu, duvarların oturduğu kayalıkların bu bölümlerde daha yüksek oluşuna ve doğal bir sur niteliği taşımasına ve bu nedenle yapılan zayıf tahkimata bağlamaktayız. Doğu cephenin ekserine kadar kırılmalarla sağlam ulaşmış, bu noktada oluşturulan dikdörtgen bir burç yapısından (Res. 17) sonra oluşturan surlar güneye doğru yer yer kesintiye uğrasa da, güneydoğu köşedeki (Res. 18) kırılma ile birlikte, sur duvarları batıya doğru yönlenererek, güney surları başlatırlar (Çiz.2).

Üzerinde kurulu olduğu ana kayalıkların yapısına uygun olarak, çeşitli kırılmalarla devam eden güney sur duvarları, kesintili bir şekilde devam etse de, büyük oranda kendini belli etmektedir. Güneybatı köşede, yükselen duvarlar ile birlikte kuzeye yönelen surlar (Res. 19); kalenin en kısa cephesi olan batı cepheyi oluştururlar. Yaklaşık 15-20 metrelik batı sur duvarı, kuzeybatı köşeyi oluşturan "kuzeybatı burç" (Res. 20, 27) ile birleşirken; burçtan hemen önce, kuzeybatı burcun güney duvarı devamının, dış cepheden çıkarak batı duvara doğru uzandığını görebilmekteyiz. 1. dönem sur duvarlarını oluşturan bu duvarın hemen önüne 2. dönemde oluşturulan burç, kuzeyde dışta bir üçgen gibi görünse de, iç planda doğu batı yönünde kuzeye yakın dikdörtgen plan şeması gösterir (Çiz. 2). Doğu duvarı tamamen yıkık olan burcun kuzey duvarı sağır duvar şeklindeyse de, batı duvarının kuzey ucunda mazgal pencere izleri görülmektedir (Çiz. 5). Burcun güney duvarını oluşturan bölümdeki giriş, bu duvarın 1. dönemdeki mazgal penceresinden bozulmuş olmalıdır.

Kuzeybatı burçtan sonra kısa bir boşluk görülen sur duvarları (Res. 21), 20 m. kadar sonra başlayarak çeşitli kırılmalarla belirli oranda alçalarak doğuya doğru devam eder ve giriş kapısı ile birleşir (Çiz. 2). Kuzeybatı burçtan sonra başlayıp, giriş kapısına kadar olan ve düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinde yapılan sur duvarları, iki noktada geniş payanda çıkıntısı yaparken, kalenin en sağlam olarak günümüze ulaşan bu sur duvarları üzerinde seğirdim yolu izleri de rahatlıkla görebilmektedir.

Kale girişinden (Çiz. 4) itibaren doğuya ve batıya doğru giden kuzey cephe sur duvarları, içte de izlenebilirken (Res. 16, 22) aynı durum güney ve doğu için geçerli değildir. Öncelikle girişten doğuya doğru olan sur duvarlarındaki iki kat halindeki mazgal pencerenin iç başlangıçları (Res. 23; Çiz. 6), yöredeki tüm kaleler ölçeğinde günümüze en sağlam ulaşanlardır. Kuzeydoğu burçta görülen dikdörtgen pencere ise (Res. 24, 25; Çiz. 7), kalede görülen tek örnek olup, bu burcun örtü sistemine ilişkin veri yoktur. Doğu duvarın ekseninde kalan "doğu burç" ise, içten ve dıştan üç cepheli yapısı ile dikkat çekerken (Res. 17), örtü ve pencere sistemlerine ilişkin bir veri yoktur. Bu burcun hemen batısında yer alan ve kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup, tonozla örtülü yapı (Res. 26) ile bu yapının güneyinde, doğu batı yönünde oluşmuş ancak, sadece batı ve güney duvarlarının bir bölümü kalmış olan mekan izinin niteliği bilinmese de, askeri amaçlı birimler olmalıdır (Çiz.1, 2).

Güney sur duvarlarının dışında kayalıklarda görülen Urartu Dönemi kaya basamaklarına karşın, kale içinde kalan ve doğu yönde ana kayalıklara işlenmiş, Urartu kaya işçiliği ile çok büyük ölçekteki su sarnıcı (Res. 9, 10), kalenin Urartu döneminde olasılıkla kutsal alan olarak kullanıldığını göstermektedir.

IV.IV. MALZEME VE TEKNİK

Kale bütününde yoğunlukla taş ve kısmen tuğla malzeme görülür. Giriş kapısı kemerindeki tuğla kullanımına karşın (Res. 15), iç kale ve dış surlar arasında yer alan sarnıç yapısının tonozunda da yoğun bir tuğla kullanımı görülür. Düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş olarak gruplandırdığımız taş malzeme ise, kale bütününe kaplamaktadır. Özellikle iç ve dış olmak üzere kuzey surların bütününde, doğu surların kuzeyden eksene kadar olan bölümünde, batı surların genelinde, güney surlarda sadece köşe ve kırılma noktalarında kullanılan düzgün kesme taş karşın (Res. 13-15); kaba yonu taşlar, güney surlar yoğunluklu olmak üzere, dış surlarda, kuzey

surlarda kısmen, batı surlarda öncelikle içte yoğunlaşmak üzere biraz daha yoğunluklu ve doğu surlarda eksen ile güney köşe arasında kullanılmıştır (Res.17, 18, 20, 22, 27). Moloz taşın yoğun kullanımı, dolgu malzemesi olmakla birlikte; güney surlarda kısmen, kuzeybatı burç iç duvarlarında, batı surların iç cephelerinde ve doğu surlarda yer yer ve doğu burcun iç duvarlarında yoğunluklu olarak görülmektedir (Res. 12, 15, 23,).

Kale sur duvarlarının çeşitli noktalarından alınan taşların mineralojik incelemesinde biyomikrit, metagabro ve gabro örneklerine çok az oranda rastlanılırken, düzgün kesme taşlar şeklinde olmak üzere genelde andezit kullanıldığı görülmüştür. Kalenin oturduğu kayalık kütlede yapılan inceleme, bu kayac türünün de andezit olduğunu göstermektedir ki, bu durumda kullanılan tüm düzgün kesme taş ve kaba yonu taşlar, yöreden elde edilmiş olup, özellikle surlarda tamamen egemen olan taşlar, ana kayalıklardan (Res. 18-20) kesilerek elde edilmiştir. Yer yer farklı nitelikler gösteren, özellikle moloz taş niteliğindeki malzemeler çevreden toplanmıştır. Kitabeyi çevreleyen bazalt çerçeve (Res. 13) Pertek'te olmasa bile, yakın çevreden getirilmiş olmalıdır.

Dolguda görülen ve çeşitli noktalardan alınan harç malzeme üzerinde yapılan x ışını kırınım sonuçları, harç malzeme içinde kalsit, dolomit, feldispat ve kuvars ağırlıklı olmak üzere çeşitli malzemenin kullanıldığı ve bu malzemenin de genelde Murat Nehri'nin taşıdığı malzemenin yatak kenarından alındığı düşünülmektedir.

Sur duvarlarında kesit veren duvarlarda yapılan incelemelerde, batı yön dışında genellikle dış cephelerde düzgün kesme taş, iç cephelerde kaba yonu taş malzeme arasında moloz taş malzemenin dolgu olarak kullanıldığı ve genel duvar örgüsünde bu tekniğin kullanıldığı görülmektedir. Batı sur duvarlarında yapılan imalatların, kayalığın dikliği nedeniyle daha zayıf tutularak içte ve dışta kaba yonu taş malzeme arasında moloz taş dolgu tekniğinin kullanıldığı görülmektedir.

IV.V. SÜSLEME

Kalede, süslemeye ilişkin örneğimiz çok olmamakla beraber, girişten batıya yönelen kuzey surların, ilk payanda çıkıntısının doğu yüzü üst seviyelerinde görülen, üst üste iki adet küçük boyutlu kabara şeklindeki çarkıfelek motifi ile, giriş kapısı üstündeki bazalttan oluşturulmuş silmeli kitabe çerçevesi (Res. 13) süslemeye ilişkin örneklerimizdendir.

Kitabeyi çevreleyen bazaltlarla, renkli bir çerçeve oluşturma kaygısının yanı sıra; içe doğru oluşan eğimi, değişik boylardaki içe ya da dışa doğru yapılan silmelerle oluşturma çabası, kalenin nadir süsleme örneği olarak kalır. Ayrıca, kale giriş kapısının bulunduğu cephenin üst bitiminde yer alan ve günümüze tek örneği ulaşan konsol(lar) (Res. 28), bu alanda konsollarla oluşturulan bir hareketlenmeyi işaret eder.

Kimi kaynaklarda sözü edilen ve Pertek adına kaynaklık ettiği belirtilen kartal yada başka bir yırtıcı kuşa ilişkin heykel ya da kabartma mevcut değildir. Bu nedenledir ki, bu tanımlamayı rivayetten öte görememekteyiz.

V. SONUÇ

Günümüzde Keban Baraj Gölü altında kalan Eski Pertek yerleşimi, yerleşimle ilgili yapılan çalışmalar ışığında XVI. yüzyıl kenti olarak görülse de, Paleolitik Dönem'den itibaren iskan gören Murat Vadisi ile birlikte değerlendirerek, kentin tarihini bu dönemlere çekmek mümkündür. Ancak, bu dönemde başlayan yerleşim, uzun aralıklı kesintilere uğramış görünür. Kent merkezi ya da yakın çevresinde arkeolojik kazıların yapılmamış olması, ne yazık ki aksi bir görüşü engellemektedir. Baraj alanı içinde ada durumunda kalan kale içi ve kalenin oturduğu kayalıklardaki Urartu işçiliği, kalenin bu dönemde kullanıldığına işaret olarak kabul edilse de, Urartu sonrası ve özellikle Hellenistik ya da Roma dönemlerine ilişkin net veriler yoktur. C.F. Lehmann-Haupt'un sözünü ettiği Asur Dönemi kabartması⁵³ ise, yeterli veri olmadığı gibi, hiçbir kaynaktan Pertek'in eğer varsa Antik Dönem

⁵³ Lehmann-Haupt 1910: 475, 476.

adı bilinmemektedir. Bu nedenle de, Hitit metinlerinde anılan "Pittiarik" dışında, Urartu ya da Asur yazılı metinlerindeki kent isimleri ile ilişkilendirme yapmak mümkün görünmemektedir. Oysa Tunceli bölgesinin Çemişgezek, Mazgirt, Bağın, Hozat gibi merkezlerinin geçmiş dönem isimleri bilinmektedir.

Abu'l Farac, Urfalı Mateos, İbn-i Bibi gibi Ortaçağ kaynakları ile birlikte Bizans kaynaklarında da Pertek adının anılmaması, bu dönemlerde kentin varlığını şüpheye düşürmektedir. Bu durumda Geç Roma/Erken Bizans'ta var olan küçük ölçekli bir kalenin, Ortaçağda geliştirildiği düşüncesi oluşmaktadır ki, kale içi ya da çevresi ile birlikte Eski Pertek yerleşiminde XVI. yüzyıl öncesi yapısal kalıntının olmaması bu düşüncemi-zi doğrular niteliktedir.

Pertek yerleşim yerinin önemli yol güzergahlarından uzaklığı, kenti geliştirmediği gibi, çeşitli dönem kaynaklarına girebilecek bir isim de edindirmemiştir. Bu durum Ortaçağ ve sonrası için geçerli olduğu kadar, Ortaçağ öncesi için de geçerli bir durumdur. Kalede bulunan kitabe, iskele kurulmadan tam olarak okunamadığından ve hatta kısmen yıprandığından, kalenin bugünkü durumunu belirleyen imalatın dönemlendirilmesinde sıkıntı yaratsa da, okunabilen bölümlerinin verdiği veriler, kitabeyi Ortaçağ karakterli yapmaktadır. Ancak, kültür çevresi olarak kesin bir lokalizasyonu engellemektedir. Ortaçağ Türk Dönemi ile birlikte bölgede egemenlik sahibi olan kültür çevresi, genel kanı olarak Mengücekliler olarak kabul görse de; Mengücekliler'in güney son, Harput Artuklularının kuzey son sınırında yer alan bu kalenin, bulunduğu yer nedeniyle kontrol dışında kaldığını kabul etmek gerekir. Gerek Belek Gazi'nin ve gerekse Fahrettin Karaaslan, Necmeddin Alp, Devlet Şah gibi Artuklu hükümdarlarının Çemişgezek üzerinden Sivas'a yönelik ilerlemelerinde, Pertek'ten geçişlerinde Mengücekliler'in sessiz kalışları, bu kontrolsüzlüğün bir göstergesi olmaktadır. Bu olayların devamında Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın bölgeye gelişi ile ilgili kayıtlarda, bölgedeki diğer kalelerin bir bölümü anılırken,

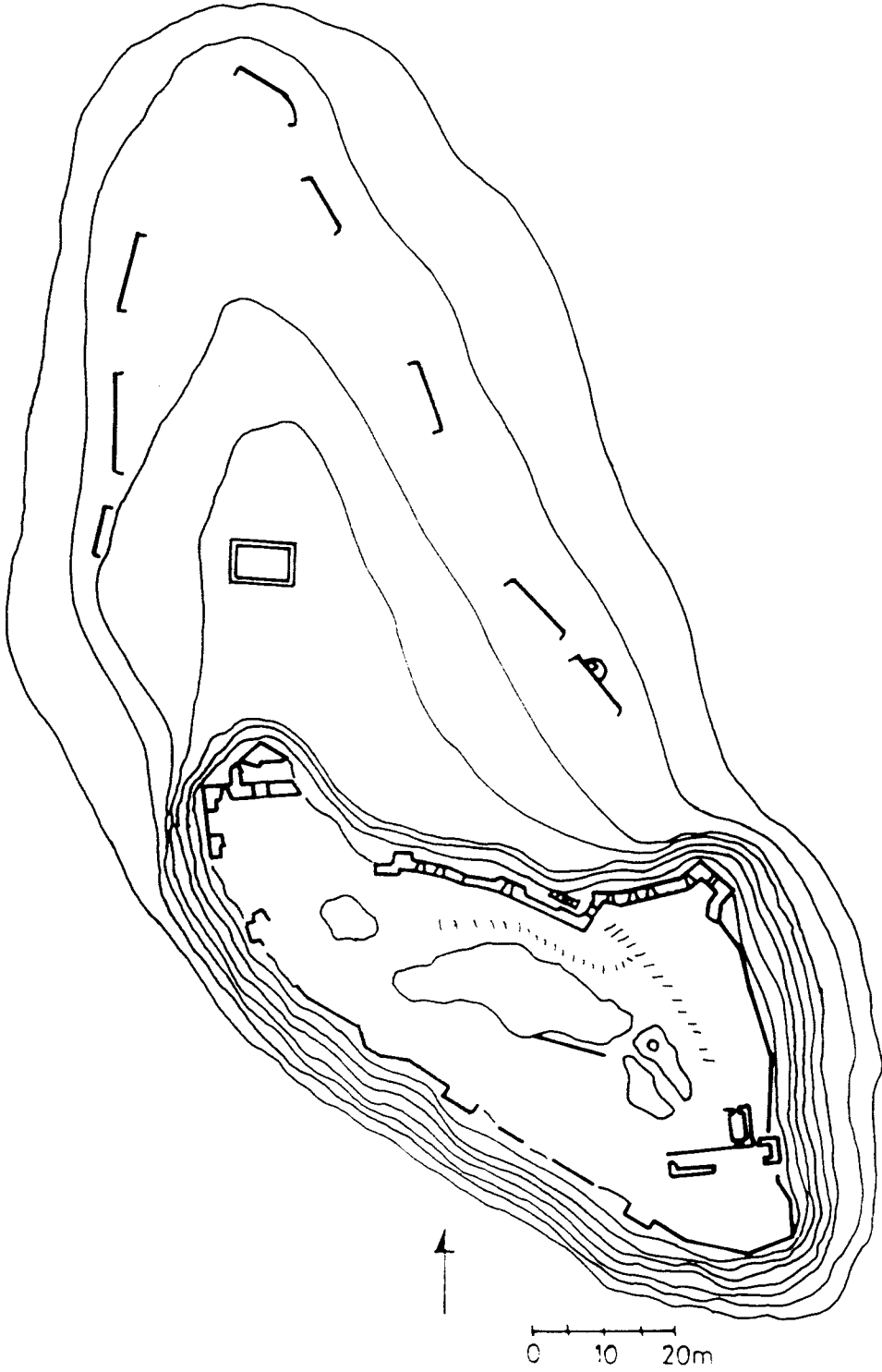
Pertek Kalesi'nin anılmaması, bu yıllarda Pertek'in bir kale ya da kent olarak oluşmadığını veya önemli olarak görülmediğini göstermektedir.

Bütün bu bilgi ve bulgular Paleolitik Dönem'den itibaren yerleşim görüp, devamındaki süreçler içinde kesintisiz iskan görse de, bugünkü Pertek Kalesi'nin, Geç Roma/ Erken Bizans Dönemi'nde dış surları ile birlikte kurgulandığını, Ortaçağ Türk Dönemi'nden itibaren bugünkü karakterini aldığını, Osmanlı Dönemi'nde kısmi onarımlar gördüğünü ve XVII. yüzyıldan itibaren ise önemini yitirdiğini göstermektedir.

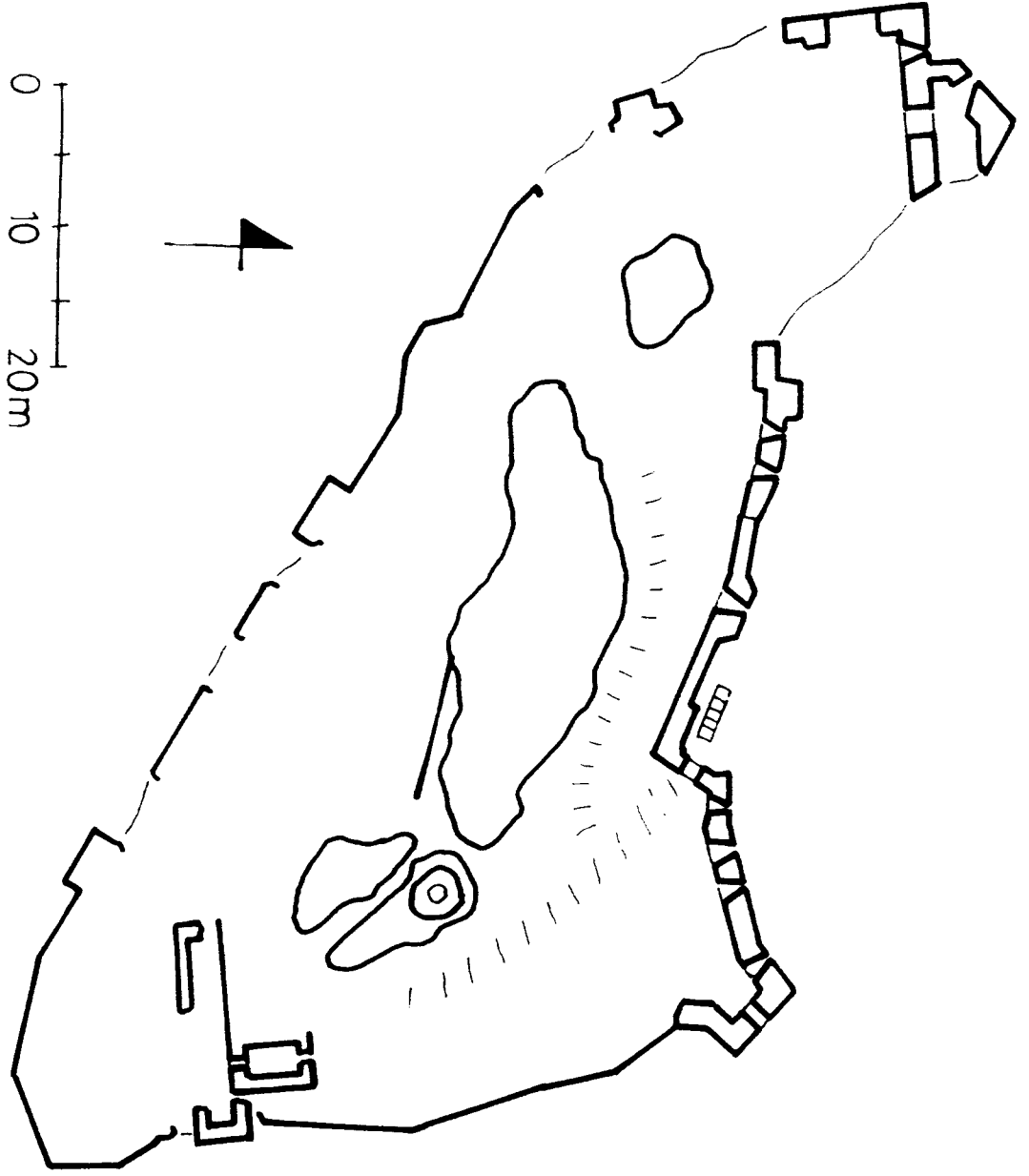
KAYNAKÇA

- Abu'l Farac 1987 Gregory Abu'l Farac, **Gregory (Bar Habreus) Abu'l Farac Tarihi**, Ankara
- Afshar 1965 F.A. Afshar, "Tunceli-Bingöl Bölgesi Jeolojisi", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi** 65, s. 31-41
- Akçay 1966a İlhan Akçay, "Pertek Kalesi", **Yeni Fırat** 32, s. 32
- Akçay 1966b İlhan Akçay, "Keban Barajı'nın Meydana Getirdiği Göl Sahası İçinde Kalacak Olan Türk Eserleri Üzerinde Yerinde Yapılan Bir Araştırma", **Türk Kültürü** 46, s. 918-922
- Aksoy 1985 Bilal Aksoy, **Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli**, Ankara
- Aksoy 2000 Bilal Aksoy, "Dersim'de Yer Adlarının Kökeni III", **Munzur** 2, s. 3-14
- Anonim 1967 Anonim, **Doomed by the Dam**, Ankara
- Anonim 1984 Anonim, "Tunceli" md., **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, s. 7281-7353
- Ardıç 1936 Nurettin B. Ardıç, "Harput'un Etrafında Bulunan Yer Adlarının Tetkiki", **Altın** 12, s. 528-530
- Aşan 1992 Muhammet Beşir Aşan, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)**, Ankara
- Belli 1993 Oktay Belli, "Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua Aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", **Nimet Özgüç'e Armağan**, Ankara, s. 61-67
- Burney 1957 C.A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Region", **Anatolian Studies** VII, s. 37-53
- Cohen 1992 Claude Cohen, **Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)** Çev. Yaşar Yücel: Bahaeddin Yedyıldız, Ankara
- Cuinet 1891 Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie**, Paris
- Evliya Celebi 1970 Evliya Celebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** Çev. Zuhuri Danışman, C.5, İstanbul
- Danık 2001 Ertuğrul Danık, "Vasırt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", **İdol** 9, s. 12-16

- Danık 2004 Ertuğrul Danık, "Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara, 2004, s. 139-154
- Erdim 1970 Murat Erdim, **The Castle of Eski Pertek**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, ODTÜ Mim. Fak. Rest. Böl.
- Ertem 1973 Hayri Ertem, **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları**, Ankara
- Ertem 2003 Hayri Ertem, "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklerle, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-1", **ArchivumAnatolicum/Anadolu Arşivleri VI/2**, Ankara, s. 39-72
- Erzen 1986 Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians**, Ankara
- Gabriel 1940 Albert Gabriel, **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I**, Paris
- Güven 1991 Kenan Güven, **Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli**, Ankara
- Honigman 1970 Ernst Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul
- İşık 1989 Fahri İşık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür İlişkilerinde Anadolu", **Türk Arkeoloji Dergisi XXVIII**, Ankara, s. 1-39
- Karaboran 1992 Hilmi Karaboran, "Fırat Havzasında Sanat Tarihiyle İlgili Eserlerin Coğrafi Dağılışı", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu**, Ankara, s. 55-72
- Kınal 1962 Firuzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara
- Koşay 1976a Hamit Zübeyr Koşay, **Keban Projesi Pulur Kazısı/Keban Project Pulur Excavations 1968-1970**, Ankara
- Koşay 1976b Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", **Keban Projesi 1972 Çalışmaları**, Ankara, s.175-182
- Kökten 1971 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, Ankara, s. 13-16
- Kökten 1972 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970", **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, Ankara, s. 1, 2
- Kökten 1974 İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Diptarih Araştırmaları, 1971", **Keban Projesi 1971 Çalışmaları**, Ankara, s. 1-5
- Köroğlu 1996 Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul,
- Ksenophon 1974 Ksenophon, **Anabasis, Onbinlerin Dönüşü**, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul
- Lehmann Haupt 1910 C.F. Lehmann-Haupt, **Armenien Einst und Jetzt I**, Berlin
- Osmanoğlu 1966 Cenap Osmanoğlu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", **Yeni Fırat 32**, s. 8-11
- Schafer 1974 H.P. Schafer, "Zur Stele Menuas Aus Bağın (Balın)", **Istanbul Mitteilungen 23-24**, s. 33-37
- Schafer 1977 H.P. Schafer, "Die Inschrift Rusa II. Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy" **Studia Micenei ed Egeo-Anatolica XVIII**, s. 249-268
- Sevgen 1959 Nazmi Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, C. I, Ankara
- Sevin 1987 Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzeysel Araştırması 1985", **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, s. 279-300
- Sinclair 1989 Thomas Alain Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey III**, London
- Sümer 1992 Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü**, Ankara
- Sunguroğlu 1958 İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, C. I, İstanbul
- Turan 1993 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul
- Tükel-Bakırer 1970 Aysel Tükel-Ömür Bakırer, "1968 Yılı Keban Projesi Restorasyon Çalışmaları Ön Raporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, s. 183-186
- Uluğ 1939 Naşit Uluğ, **Tunceli Medeniyete Açılıyor**, İstanbul
- Mateos 1987 Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara
- Taylor 1868 J.G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamie, With Notes of Researches in the Deysim Dagh in 1866", **The Journal of the Royal Geographical Society 38**, s. 281-361
- Ünal 1989 Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara
- Ünal 1991 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", **OTAM 2**, s. 239-265
- Ünal 1999 Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı**, Ankara
- Yıldırım 1988 Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri" **Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler) 2/2**, s. 217-228
- Yınanç 1940 Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular" md., **İslam Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, s. 251-270
- Yınanç 1949 Mükrimin Halil Yınanç, "Belek" md., **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, s. 468-473
- Yolga 1994 Mehmet Zülfü Yolga, **Dersim (Tunceli) Tarihi**, Ankara
- Yücel 1982 Yaşar Yücel, **Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara



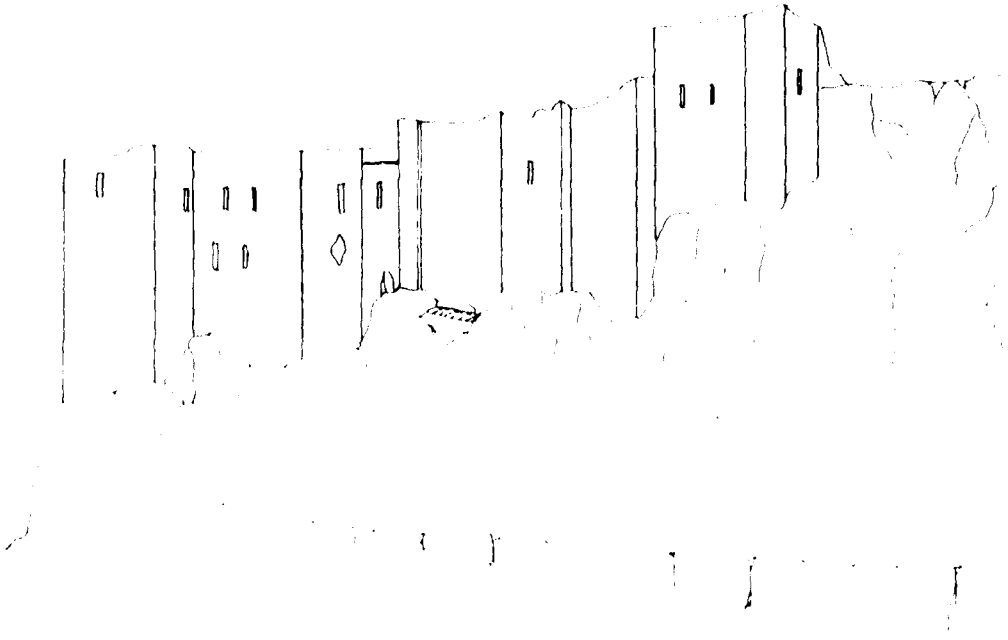
Cizim 1: Tunceli, Pertek Kalesi rölöve planı.



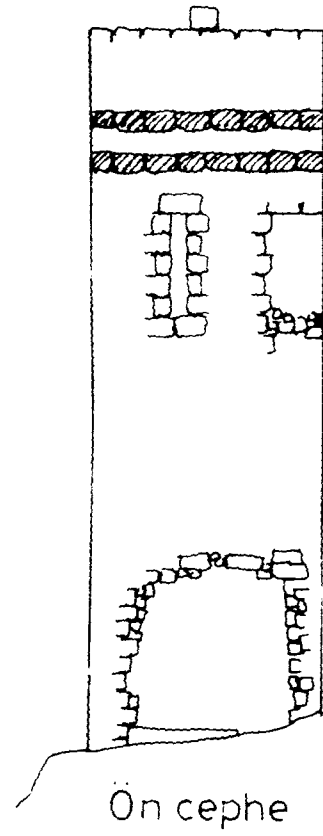
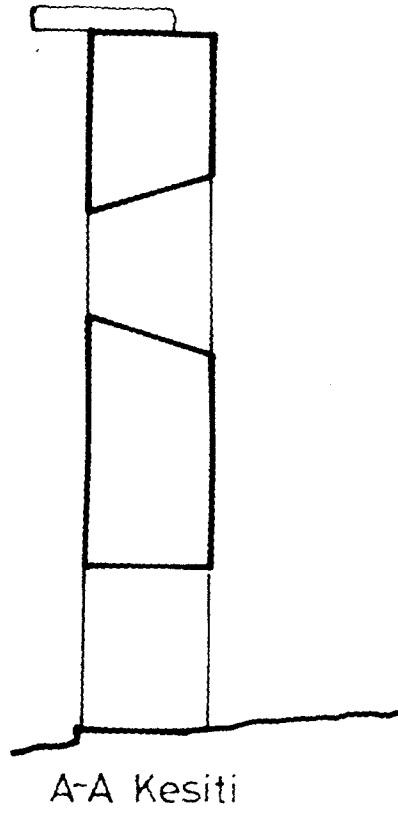
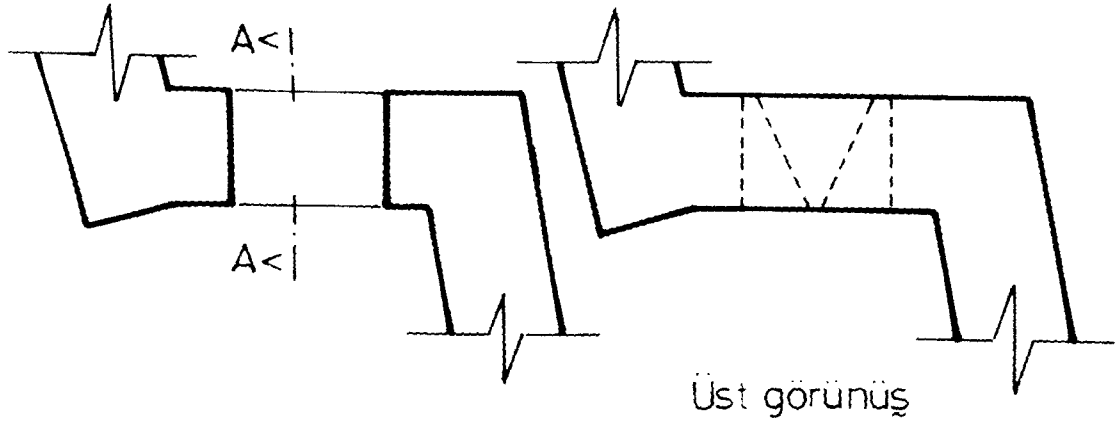
Çizim 2: Tunceli, Pertek Kalesi rölöve planı.

PERTEK KALESİ



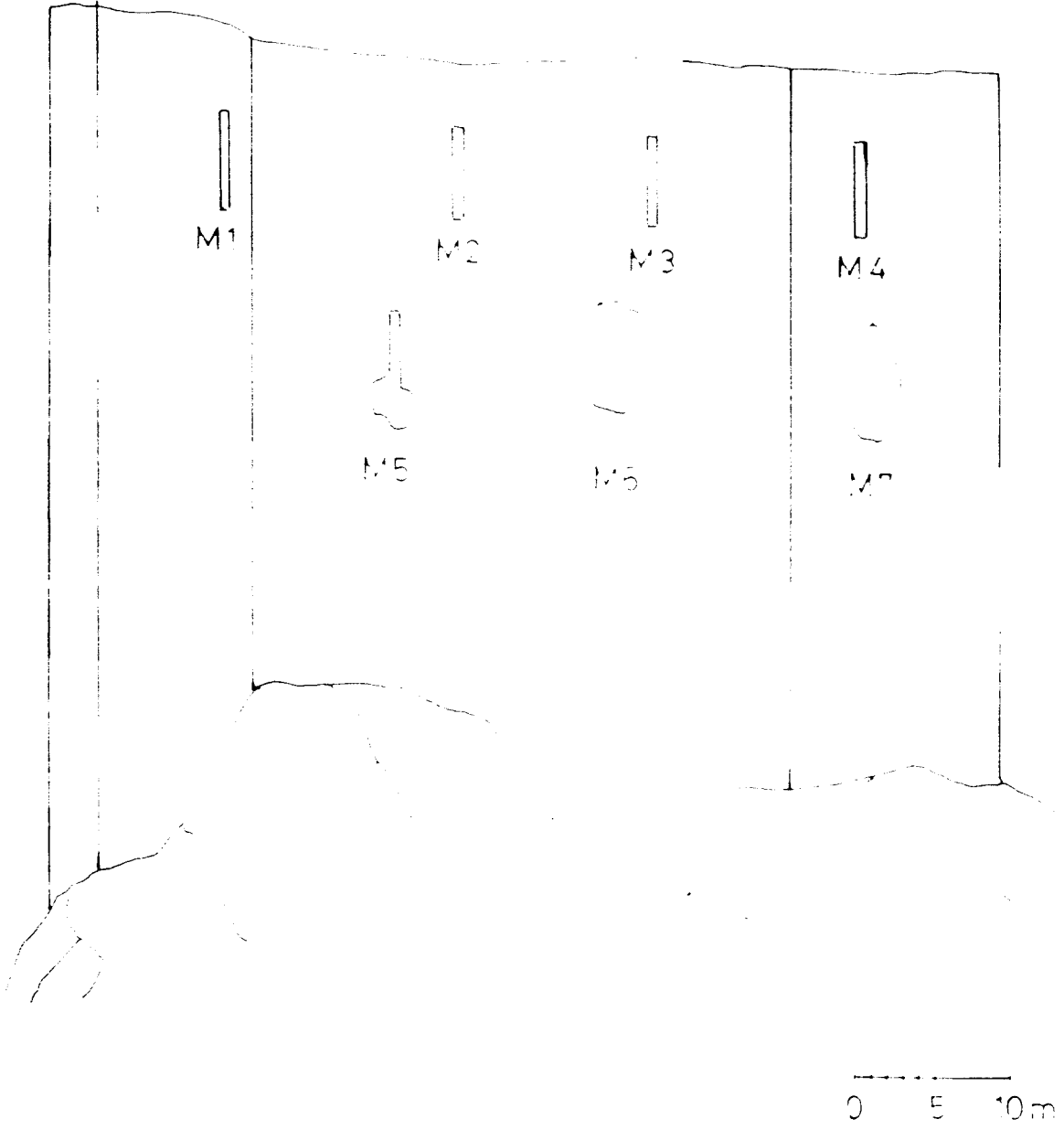


Çizim 3: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzey cephe rölövesi.

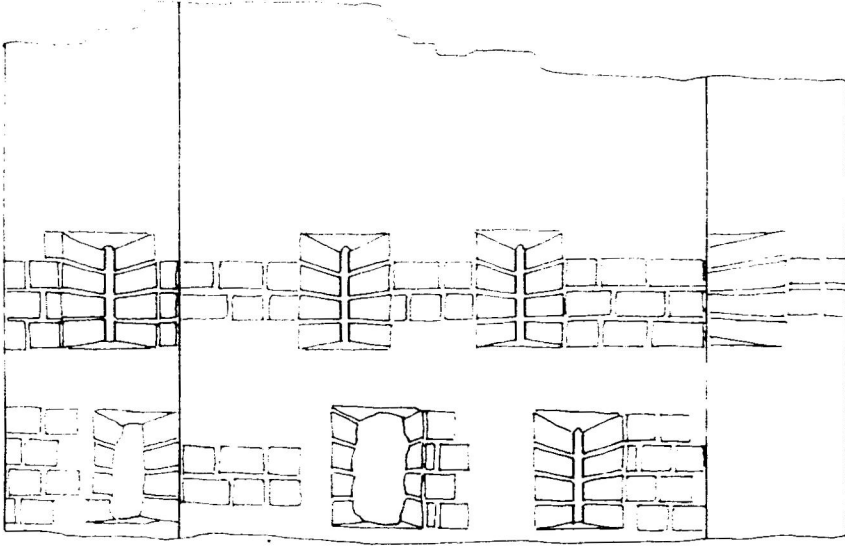


0 5 10 m

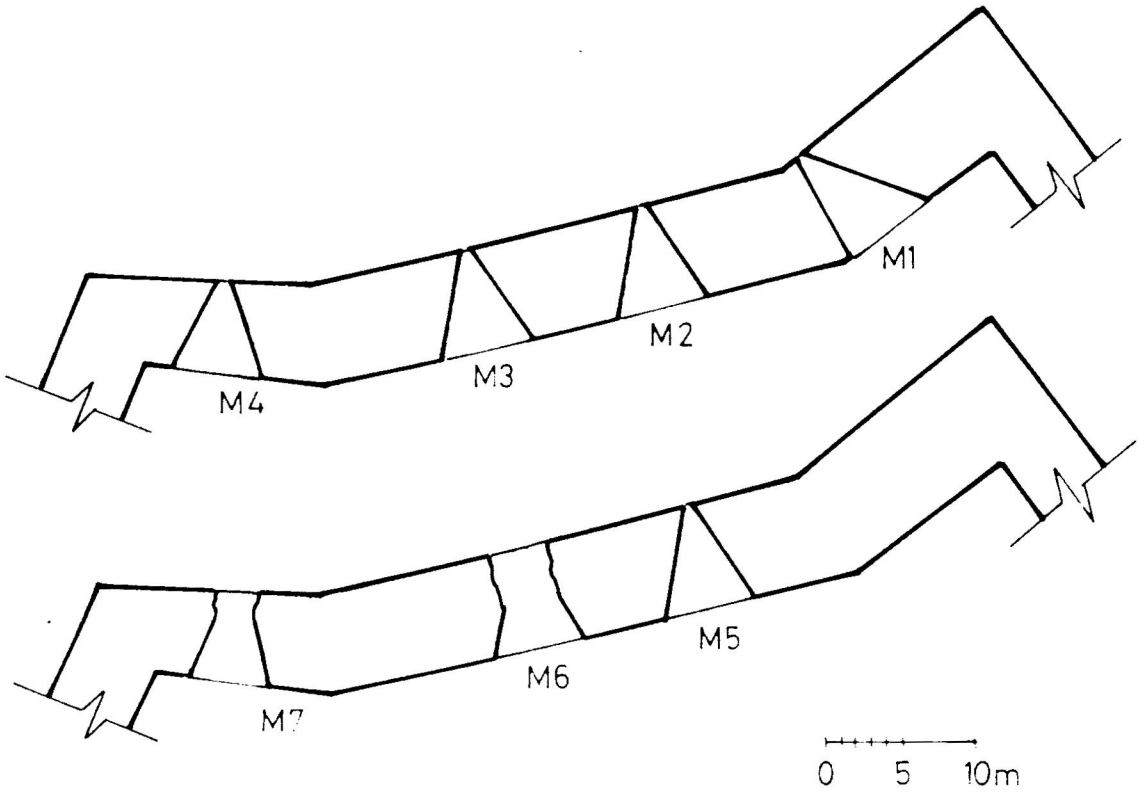
Çizim 4: Tunceli, Pertek Kalesi, giriş kapısı rölovesi.



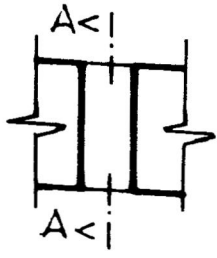
Çizim 5: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzeydoğu cephe rölövesi ve mazgal pencereler dış görünüm.



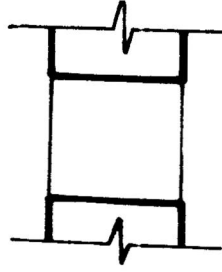
416



Çizim 6: Tunceli, Pertek Kalesi, kuzeydoğu cephe rölövesi ve mazgal pencereler iç görünüm.



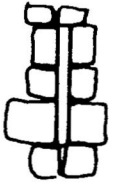
Kuzey doğu
Burç



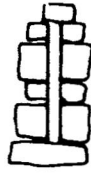
A-A Kesiti



Dış cephe



M1



M2



M3



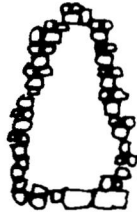
M4



M5



M6



M7



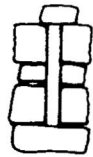
M8



M9



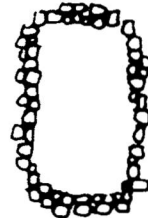
M10



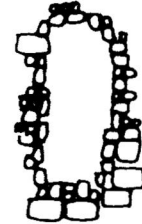
M11



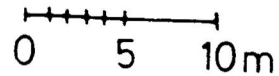
M12



M13



M14



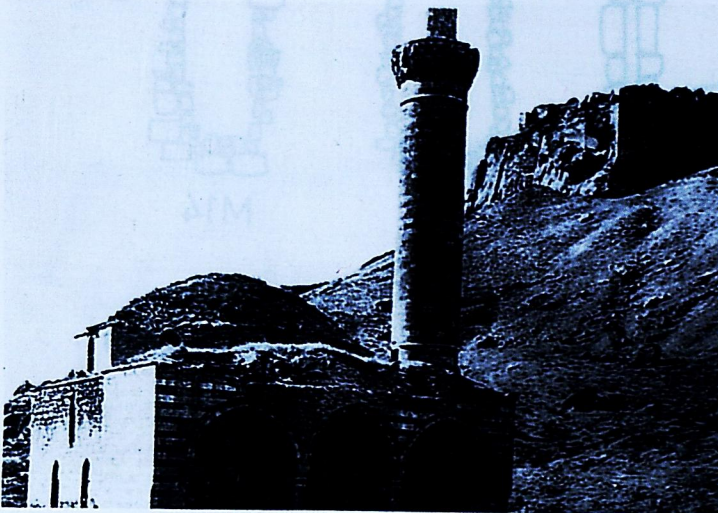
Çizim 7: Tunceli, Pertek Kalesi, tip pencere ve mazgal pencere görünümleri.



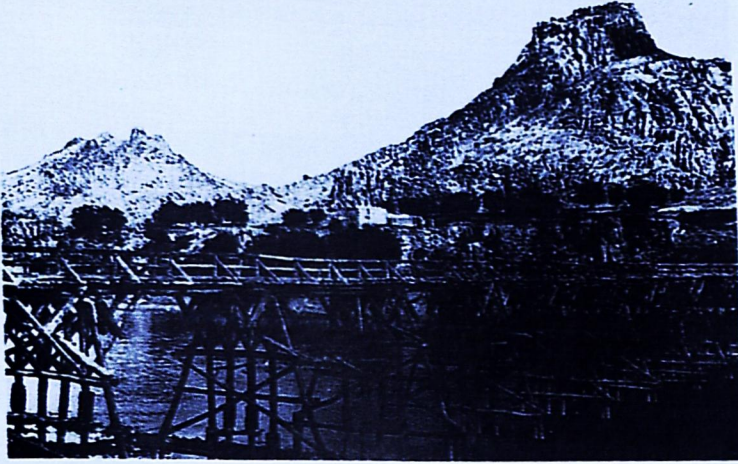
Resim 1: Dersim (Tunceli) Pertek Kalesi XIX. Yüzyıl Sonu.



Resim 2: Dersim (Tunceli) Pertek Kalesi, Murat Nehri Vadisi XIX. yüzyıl sonu.



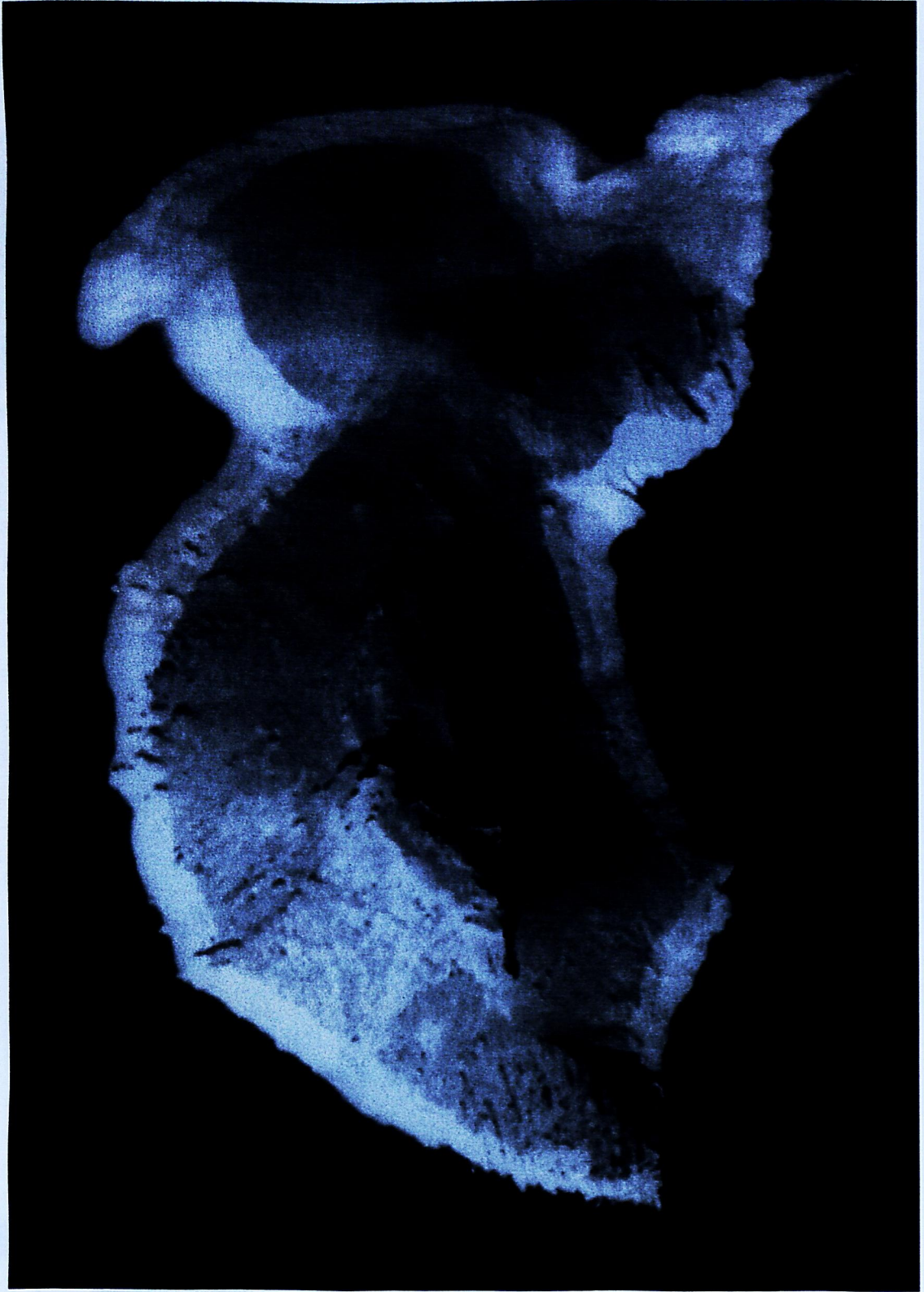
Resim 3: Pertek Kalesi 1935-40.



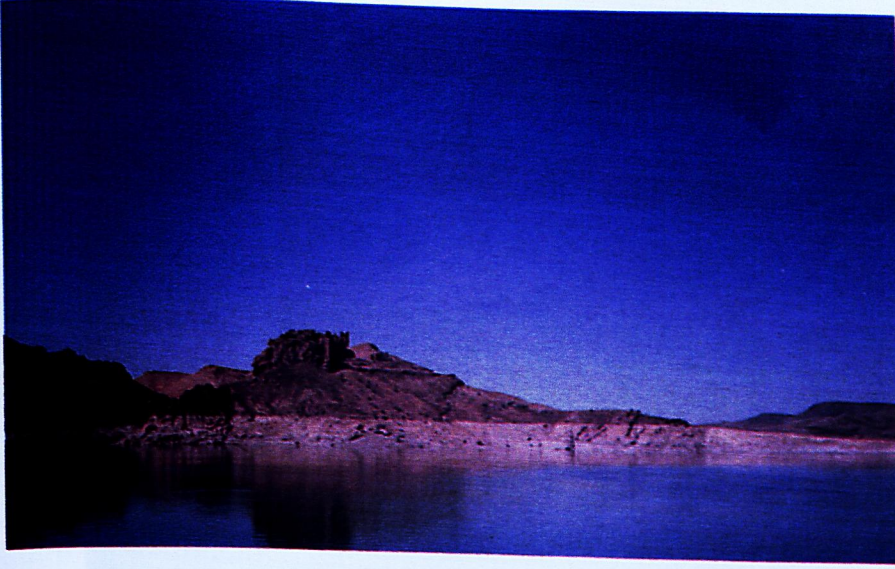
Resim 4: Tunceli Pertek Kalesi 1935-40.



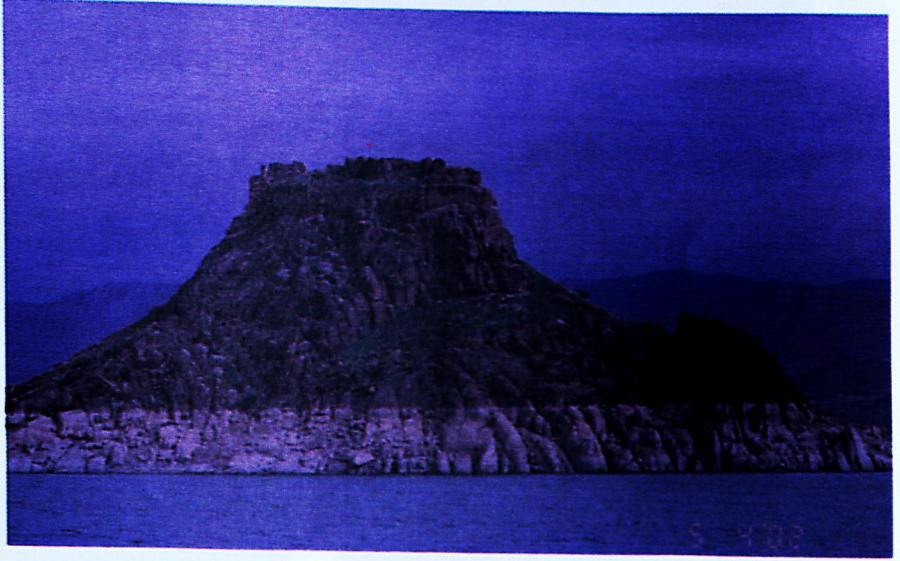
Resim 5: Tunceli Pertek Kalesi 1970'ler.



Resim 6: Tunceli Pertek Kalesi havadan görünüşü.



Resim 7: Tunceli Pertek Kalesi doğudan bakış.



Resim 8: Pertek Kalesi güneyden bakış.



Resim 9: Pertek Kalesi kutsal alan.



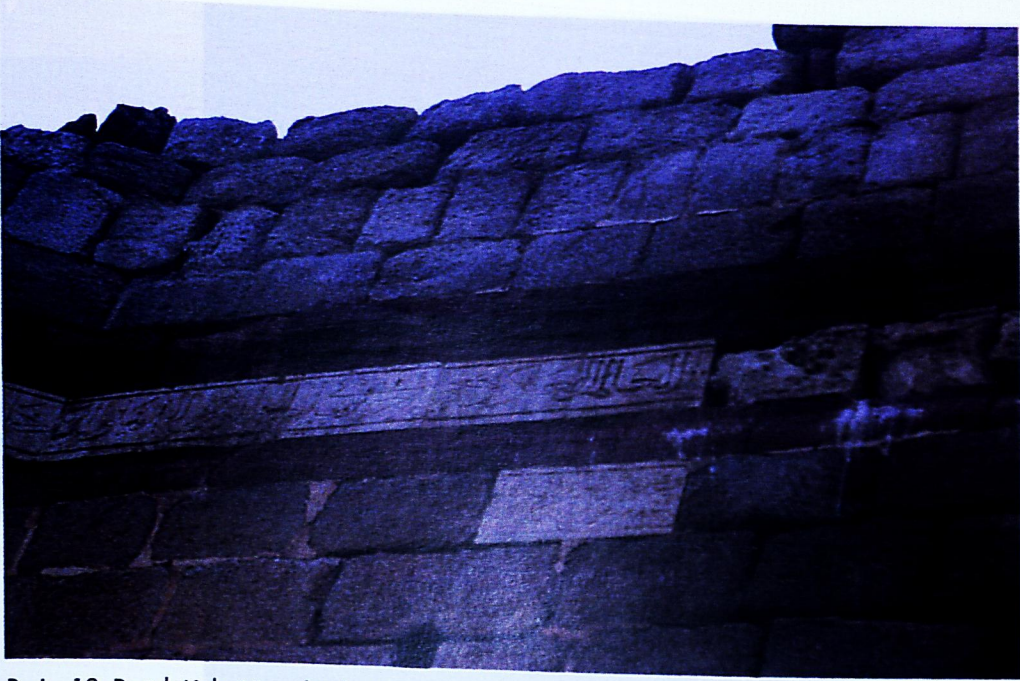
Resim 10: Pertek Kalesi su sarnıcı.



Resim 11: Pertek Kalesi kuzey dış surlar kuzey cephe.



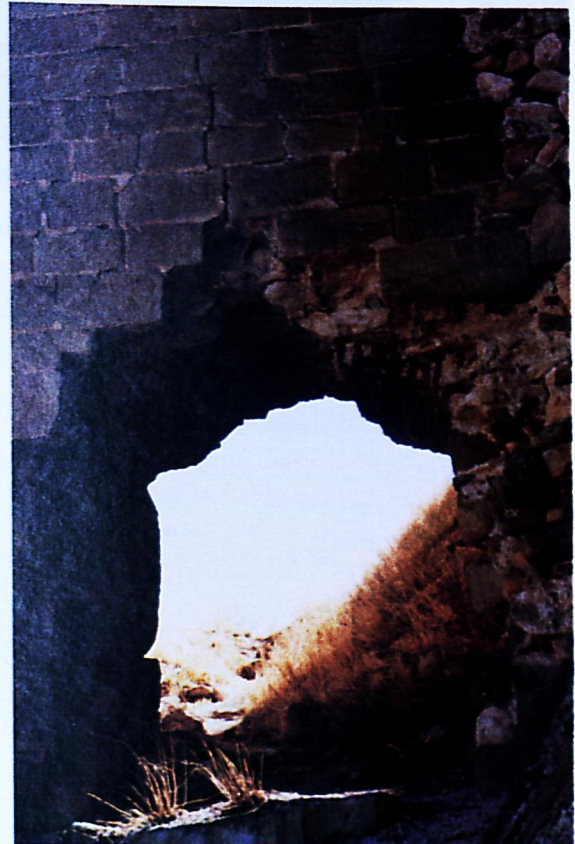
Resim 12: Pertek Kalesi dış surlar kuzey cephe.



Resim 13: Pertek Kalesi inşa kitabesi.



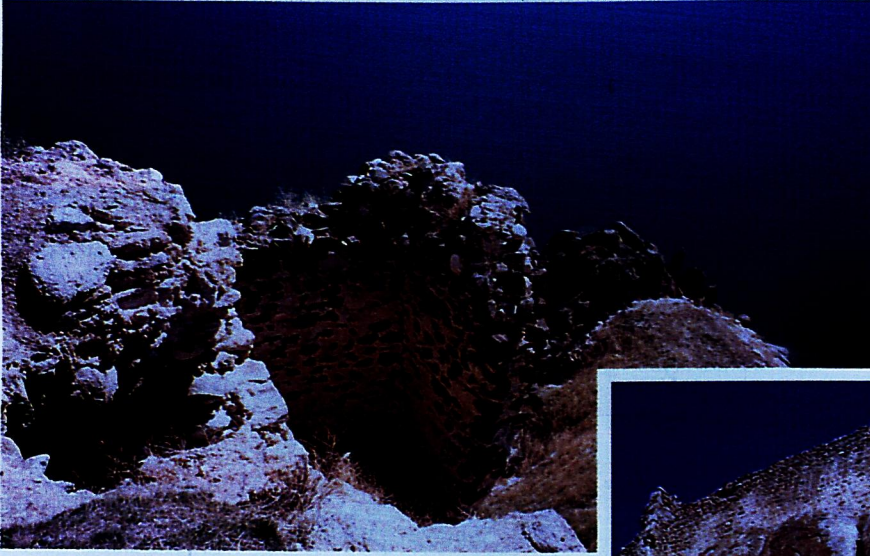
Resim 14: Pertek Kalesi Kuzey Surlar ve giriş kapısı.



Resim 15: Pertek Kalesi giriş kapısı.



Resim 16: Pertek Kalesi kuzeydoğu iç görünüm.



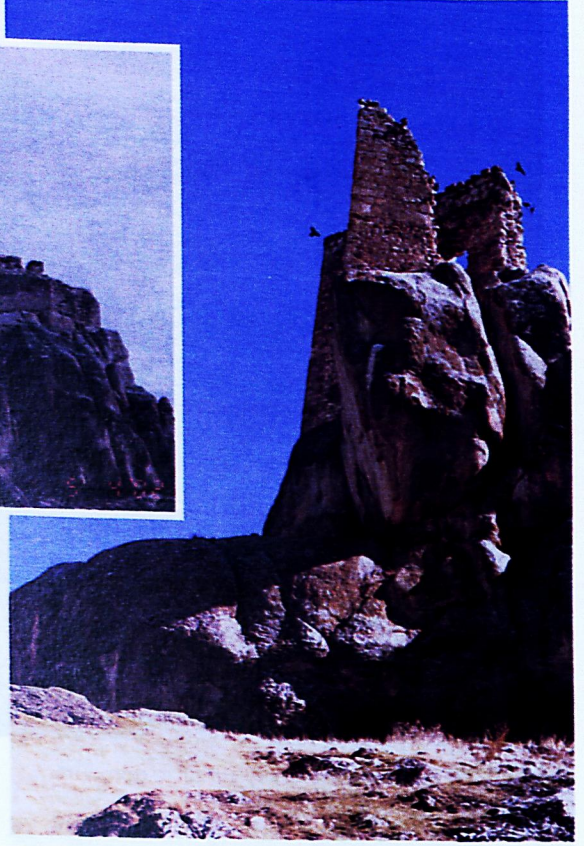
Resim 17: Pertek Kalesi doğu surlarda yer alan burç.



Resim 18: Pertek Kalesi güneydoğu köşe.



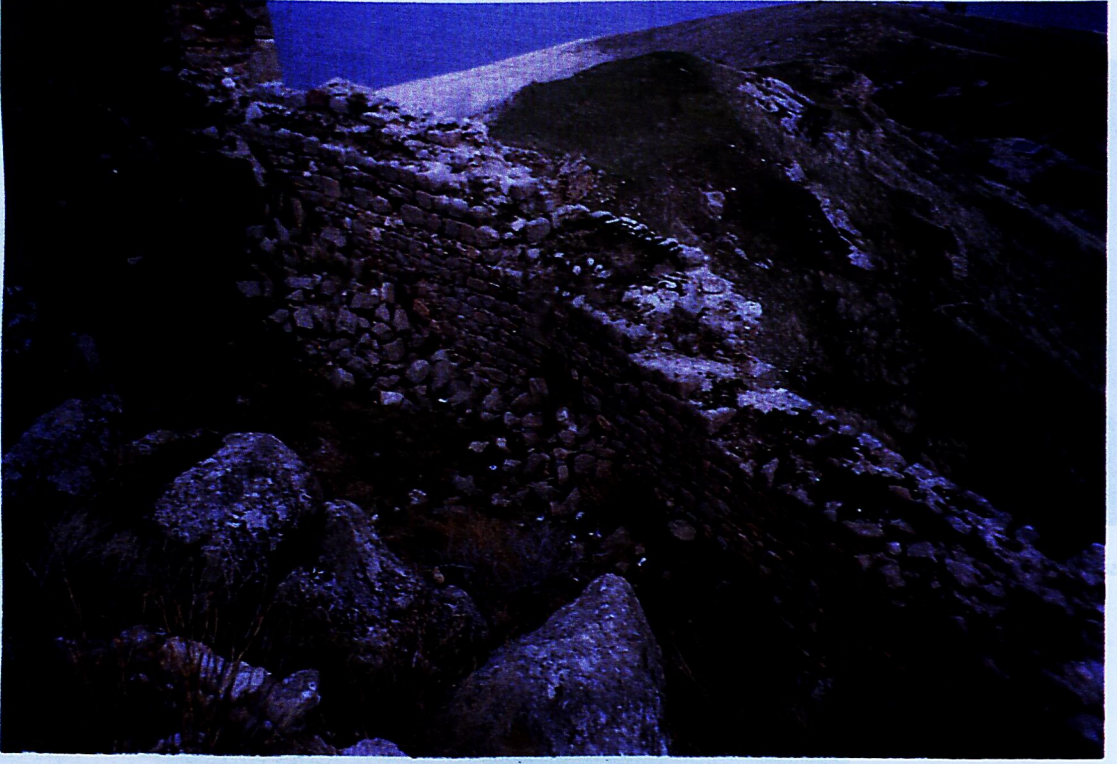
Resim 19: Pertek Kalesi güney surlar.



Resim 20: Pertek Kalesi kuzey cephe.



Resim 21: Pertek Kalesi kuzeybatıdaki burç.



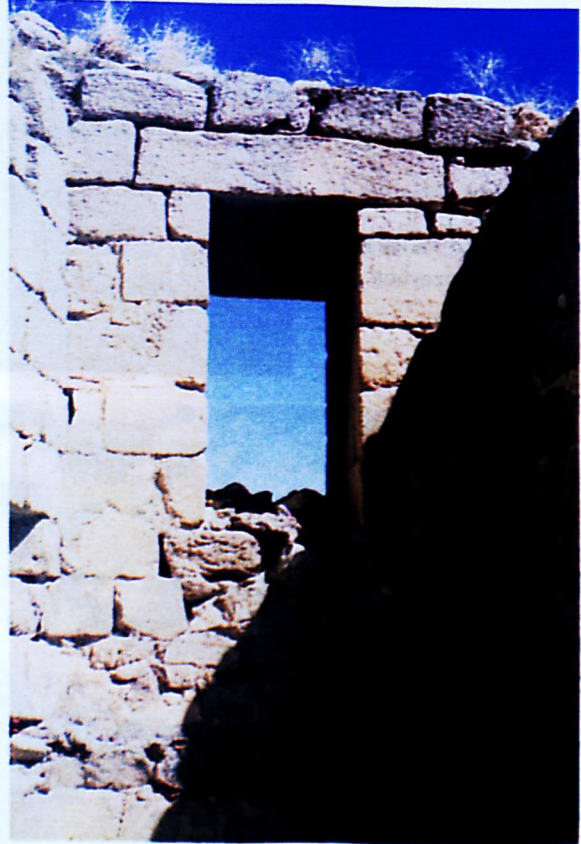
Resim 22: Pertek Kalesi kuzey surlar iç görünüm.



Resim 23: Pertek Kalesi kuzey surlardaki mazgal pencereler.



Resim 24: Pertek Kalesi kuzeydoğu burç iç görünüm.



Resim 25: Pertek Kalesi kuzeydoğu burç penceresi.



Resim 26: Pertek Kalesi tonozlu mekan.



Resim 27: Pertek Kalesi kuzeybatı burç.



Resim 28: Pertek Kalesi giri kapısı üstündeki konsol parçası.

FERRUH TORUK*

AMASYA KENTİNİN FİZİKSEL OLUŞUM SÜRECİ İÇERİSİNDE SARAY OLGUSU

Amasya, Orta Karadeniz'i birbirinden ayıran yüksek ve sarp sıra dağların güney eteklerinde bir vadi içinde kurulmuştur. Şehir, Yeşilirmak'ın (İris) Tozanlı (Tokat Suyu) kolu üzerinden Tersakan Çayı'nın Yeşilirmak'a birleştiği yerin 2 km güneyinde, kuzey ve güneyden yüksek kayalık dağlarla çevrilmiştir.

Kentin en önemli akarsuyu Yeşilirmak, şehir merkezinden geçmektedir. İrmak deniz seviyesinden 400 m yükseklikte ve yaklaşık 50 m genişliğindedir. Nehir, güneyden Çekerek ile birleşerek kent ovasını suladıktan sonra Kırklar Dağı'nın güney etekleri ile Sakarak Dağı'nın uzantıları olan Ferhat Kayası (965 m), Zincirli Kaya ve Lokman Dağı'nın (1285 m) kuzey etekleri arasında kıvrılarak şehrin yer aldığı derin vadiyi oluşturur. Sakarak Dağı'ndan Yeşilirmak'a Çakallar Suyu ve Soğukpınar Suyu boşalmaktadır² (Çizim 1).

Kentin ilk kez ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Pontus Krallığı öncesine tarihlendirilen ve M. Ö. 3000 yıllarına kadar uzanan bir yerleşim yeri olduğu Yeşilirmak havzası ve Suluova'da yapılan kazılarda ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır³.

Şehrin ilk yerleşim yeri de kesin olarak bilinmemekle birlikte, Hititlerin M.Ö. 1800-1200 yılları arasında Harşene Kalesi diye anılan Yukarı Kale'yi inşa ettirdikleri ve böylece ilk yerleşimin bu noktada başladığını söyleyebiliriz⁴. Bu noktadan itibaren oluşmaya başlayan ilk yerleşim Helenistik devirden itibaren genişletilerek Kale şehir şeklinde tanımlanabilecek bir yerleşim tipi durumuna getirilmiş olabilir⁵.

* Arş Gör. SDÜ Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı.

¹ Amasya'nın coğrafi konumu ve içinden geçen Yeşilirmak hakkında geniş bilgi için bkz: Strabon, *Cografya (Geographika)* (Haz: P. Pektaş) İstanbul 1993; M. Tuncel, "Yeşilirmak" *İslam Ansiklopedisi* 13: 400-401, Ankara 1997; H.Tuncel, "Türkiye Coğrafi Bölgelerinin Zirai Karakterleri", *Cografya Enstitüsü Dergisi* 11: 76-101, İstanbul 1960; M. Tuncel- S. Doğaner " Amasya'da Turizm: Coğrafi İmkanlar, Sorunlar ve Öneriler", *Cografya Araştırmaları* 1: 48, Ankara 1989; M. Ardos, *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi*, İstanbul 1984.

² H. Hüsameddin, 1911'de İstanbul'da Hikmet Matbaası

tarafından basılmış *Amasya Tarihi* 1 s. 9-10'da, Amasya'nın topoğrafik durumu hakkında: "Amasya Küçük Asya denilen Anadolu'da bulunup, Samsun'dan güneye doğru 133 km içerde kurulmuştur. Ferhat, Fon ve Pont dağlarının eteğinde eski bir yerleşim merkezidir. Önceleri mevkii itibariyle güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzun bir vadi olup asla değişmemiştir. Kent İris/Yeşilirmak'ın iki tarafında kurulmuştur. Ortası düz, güney ve kuzey tarafları meyilli; umumi manzarası ise gayet latiftir. Amasya kuzeybatıda bulunan Zemenda'dan (Ziyade Mah.) güneybatıdaki boğazın sonunda Çalak Mevkii'ne kadar yaklaşık 13 km'den ibaret bir uzunluğun tamamıdır. Genişliği 1000 m'den 3 km'ye kadar farklı bir alandadır. Doğu ve batı tarafları geniş bir sahra olup buralar gönül açıcı bahçelerle doludur. Güneyi Pont sıra dağları, kuzeyi Canik (Harşene) sıra dağları ve batısı Şeyh Cui (Kelkis) sıra dağları ile örtülü ise de güneybatısı, kuzeydoğusu ve kuzeyinin bir kısmı açıktır. Açık yere Amasya Boğazı denir. Kuzeydoğu tarafı Samsa'ya (Taşova), kuzey tarafı Argoma'ya (Suluova) ve güneydoğu tarafı Derbent ve Çalak' a bakan büyük bir kale kapısı şeklinde üç boğazdan ibarettir. Güney ve kuzey boğazları dar ise de kuzeydoğu boğazı oldukça geniştir" diye bahsetmektedir.

³ Bölgede ilk arkeolojik kazılar M. Akok ve H. Koşay tarafından 1949-50 yılları arasında yapılmıştır. M. Akok ve Z. Koşay'ın bir bölümünü Mahmatlar Köyü'nde devam ettirmiş oldukları bu kazılarda, ele geçirilen savaş ve ziraat aletleri erken yerleşimin mevcudiyetini göstermektedir. Bkz: M. Akok-H. Koşay, "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi", *Bellekten* 14: 481-485, Ankara 1950.

⁴ S. Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981: 110'da; şehrin, onasından Yeşilirmak'ın aktığı dar vadiye bugün üzerinde kale bulunan sarp tepede ve bu tepenin eteklerinde kurulmuş olduğunu hatta bu yerin tesadüfî seçilmediğini, savunma ihtiyacı düşünülerek seçildiğini yazmaktadır. Ayrıca bkz: Anonim, "Amasya" *Yurt Ansiklopedisi* 1.İstanbul 1981: 407-408.

⁵ Kale şehir olarak tanımlanan bu tür şehirlerde en belirgin özellik, yerleşim sahasının büyük bir bölümünün sur içinde olmasıdır. Hititler ve Pontus Krallığı döneminde surları olup olmadığı anlaşılmayan Harşene'de (Yukarı Kale) daha sonra Bizans döneminde yapılmış olabileceği düşünülen fakat günümüze gelmeyen surlar yer almış olabilir. Surlarla çevrili olduğunu düşündüğümüz bu tip kale şehir özelliğine sahip Anadolu kentleri arasında Ankara, Konya, İzmir, Trabzon, Antalya ve Bursa gösterilebilir. Kale şehir kavramı hakkında bkz: U. Tanyeri, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İstanbul 1987: 26-67.

Kentin, bu dönemde Harşene Kalesi içinde nehrin iki kıyısında yerleşim alanlarının yer aldığı ve bu alanları başka yerleşimlere bağlayan iki köprüye (Alçak Köprü ve Kuş Köprüsü) sahip bir konumda olduğu düşünülmektedir⁶ (Resim 1).

Pontus Krallığı döneminden günümüze *Kral mezarları* dışında gelen herhangi bir veri bulunmamaktadır⁷ (Resim 2). Kentin, Pontuslar ile Romalılar arasında M. Ö. 66 yılında yapılan savaşta, Roma komutanı Pompeius'un, yukarı kalesini yağmaladığı ve bu yağmalama sonunda (M. Ö. 72-395) Romalıların eline geçtiği bilinmektedir. Kentin iç kalesinde, günümüze gelebilmiş olan fakat Roma döneminde yapılmış olduğunu söyleyebileceğimiz *Kral Sarayı*'nin yer aldığı anlaşılmaktadır⁸ (Çizim 2).

Roma döneminde Amasya, sikkelerin üzerinde görülen unvanlardan da anlaşıldığı gibi zengin kent görünümünde olup bir metropolis olma özelliğini korumuştur⁹. Bu dönemde kentin surları dışında nehir kıyısında, Selçuklular döneminde musalla olarak bilinen bugün ise II. Bayezid Külliyesi'nin bulunduğu yerde *Ana Tanrıca Tapınağı*'nin olduğu söylenmektedir¹⁰. Bunun yanı sıra kente su getirmek için açılan 18 km uzunluğundaki su kanalının (Ferhat Su Kanalı) Pontus Krallığı döneminde mi yoksa Roma İmparatorluğu döneminde mi yapıldığı kesin bilinmemekle birlikte Romalılarca onarıldığı, kentte ele geçirilen bir yazıttan açıkça tespit edilmektedir¹¹. Ayrıca Meydan Köprüsü'nün de Romalılarca yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bizans döneminde kentin, önemli savunma noktasının yukarıda bahsettiğimiz Harşene Kalesi olduğunu ve dini merkez konumuna getirilmeye çalışıldığı bu kalede yapılmış olabileceği düşünülen *Hagios Phokas* ve *Hagios Theodoros* kiliselerinden de anlaşılmaktadır¹². Ayrıca Venk bölgesi olarak bilinen kentin Tokat yolu (güney çıkışı) güzergâhında yine Bizans dönemine ait olabileceği düşünülen *Hagios Nikous Kilisesi* ile adı bilinmeyen bir *manastırdan* söz edilmektedir¹³.

⁶ Bu konu hakkında bkz. G. Uruk, *Amasya Türk Devri Şehir Dokusu, Yapılarının Analizi ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994: 3.

⁷ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi 1*, Ankara, 1986:81-82'de (Günümüz Türkçesiyle, A. Yılmaz ve M. Akkuş tarafından yeniden yayınlanmıştır) : " Pont hükümdarlığı devrinde, Amasya'nın zemininin şimdiki zemine oranla en az altı metre kadar aşağı indiği çıkan eski eserlerden anlaşılmaktadır. Kale'nin kapı hafriyatından çıkan eserlere göre içeri şehrin tamamı mermer döşeme ile süslenmiş ve ırmak tarafının sağlam bir surla çevrilmiş olduğu ve binaların ekserisinin tuğladan yapılmış olduğu görülür...Alçak Köprü'nün mimari tarzı ve ırmağın altına kadar inmesi ve yer altından çıkan binaların hizasında bulunması mukayese edilirse; bu köprü'nün o devrin hayret edilecek sanat yapıtlarından olduğu anlaşılır" diye bahsetmektedir.

⁸ C. Texier' in Anadolu ile ilgili iki farklı dönemde basılmış iki kitabından biri olan *Asie Mineure Description Geographique et Archeologique des Provinces et de villes de la Chersonnese d' Asie* Paris 1982 adlı kitabının 1923-25' de Ali Suat tarafından Türkçeye çevrilerek Osmanlıca baskısının 132-137. sayfalarının kimi yerlerinde, sarayında yer aldığı iç kaleyi, Pont hükümdarlarından III. Mühürdad'ın M. Ö. 2. asrın ortalarında yaptırdığını, Roma generallerinden Pompeus'un M. Ö. 1. asırda kaleyi yıktırdığını daha sonra ise tarih ve isim belirtmeksizin kalenin tekrar Roma İmparatoru tarafından tamir ettirildiğini belirtmesi; kalede yer aldığı düşünülen bu sarayında Roma İmparatorluğu dönemine ait olabileceğini düşündürmektedir.

⁹ Amasya'da ele geçirildiği düşünülen Roma dönemi sikkeleri hakkında bkz. J.Anderson -F.Cumont, *Studia Pontica I (Recueil des inscriptions Grecques et Latines du Pont et de L' Armenie)*, Bruxelles, 1910: 109-110; Babelon E-T.Reinach *Recueil General des Monnaies Grecques d' Asie Mineure* Paris 1925: 32, 34, 51.

¹⁰ Bu konu hakkında bkz: Cumont F-E.Cumont, *Studia Pontica II*, Bruxelles 1906: 165.

¹¹ Yazıt hakkında bkz. J.Anderson -F. Cumont, a g e: 110-122.

¹² Bu iki kilisenin İmparator Anastosis tarafından adı geçersizler için yapıldığı, ele geçirildiği söylenen bir yazıtta ifade edilmektedir. Aynı yıllarda (491-518) kilisenin küçümsenemeyecek derecede güçlü olduğunun, bu yıllarda Amasya'ya sürgüne gönderilen Eutichius'un hayatı ile ilgili belgede ifade edilen Kadınlar Manastırı, Hagios Manastırı ve Thalelaios Manastırı'nın varlığı ile de anlatılmak istendiği görülmektedir. Bu konu hakkında bkz. J. Anderson-F.Cumont, a g e: 112.

¹³ Venk bölgesi olarak isimlendirilen bu bölge ve burada yer alan bu iki yapı hakkında bkz: M. Vazih, *Belabil er Rasiyye fi Riyaz Mesa'il el Amassiyye*, İstanbul: İ.Ü. Kütüphanesi: 2574 (tarihi yok).

Yukarda sık sık bahsetmeye çalıştığımız kaleyi 1075 yılında Melik Danişment Ahmet Gazi'nin, Bizans'ın son valisi Jutateüs'u astırmak suretiyle ele geçirmesi neticesinde, burada yer alan fakat hangisi olduğunun kesin olarak anlaşılmadığı bir kilisenin camiye çevrildiği ve Enderun Camii veya Kilise Mescidi adı altında kullanıldığı bilinmektedir⁴. Böylece bilinen ilk Türk-İslam eserinin bu kalede yer aldığı görülmektedir⁵.

Buraya kadar Hititlerle birlikte Pontus Krallığı, Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun kentteki yerleşim sahaları ile ilk yerleşim noktası olduğunu tespit etmeye çalıştığımız Harşene Kalesi (Kale-i Bâlâ ya da Yukarı Kale) ve Aşağı Kale olarak iki bölümde ele aldığımız kalenin yukarı kısmının; bugün doğudan batıya doğru uzanan, kuzey tarafları düz, güney tarafları ise engebeli ve eğimlidir⁶. Kalenin bu bölümünün kimi yerleri son dönemlerde yapılmış yaklaşık 15 m kadar yüksekliğe sahip taş duvarlarla çevrilidir. Bu bölümün kapıları günümüze gelmediği gibi bu konu hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır⁷. Kalenin nehre daha yakın olan alt bölümleri ise Aşağı Kale ya da İç Kale olarak bilinmektedir. Aşağı Kale olarak bilinen bu bölüm, doğudan Helkis Mahallesi, batıdan Sakibüttin Mahallesi, güneyden Yeşilirmak, kuzeyden ise daha önce Yukarı Kale olarak belirttiğimiz saha ile sınırlıdır. Bu bölümünün dört kapısı ve iki burcunun olduğu kapılardan birinin Helkis Köprü'ye diğerinin Alçak Köprü'ye açıldığı ve bu kapıya, saraya açıldığı için saray kapısı dendiği ve 1864'de bu kapının Mutassarrıf Ziya Paşa tarafından yıktırıldığı söylenmektedir⁸. Üçüncü kapının ise Mağdenoz Köprüsü önüne açıldığı ve Sultan Bayezid Camii'ne geçiş verdiği bunun yanında küçük olduğu için genişletildiği, dördüncü kapının ise daha küçük olup güney kapısı olduğu ve 1927'de üzerinin yıkıldığı bildirilmektedir⁹.

Yörgüç Paşa ve Sultan Bayezid Mahallesi olarak iki bölüme ayrılmıştır.

H. Hüsameddin, age: 155'de, bu camii hakkında "Bu mahallede Fethiye Camii namıyla meşhur bir Cami-i şerif bulunmaktadır. Şimdiki durumuna göre caminin, kiliseden çevrildiği anlaşılmaktadır. Caminin ismine bakılırsa kilisenin 510/1116 yılında Fethi Gazi (Danişment Gazi) tarafından camiye çevrildiği anlaşılır. 1057/1647 senesinde zelzeleden hasar gören bu cami Fethiyeli Mustafa Paşa tarafından tamir edilmiştir" diyerek minarenin eklenmesi esnasında yapılan kazıda ele geçirildiğini ileri sürdüğü bir yazıtta dayanarak bu yapının İmparator Phokas'ın kızı Helena adına yaptırıldığını da ifade etmektedir.

Evliya Çelebi, Seyahatname (Haz: Z. Kurşun -S. Ali Kahraman-Y. Dağlı), 1999: 95-96'da kalenin aşağı ve yukarı bölümlerini: "Evc-i aşumana ser çekmiş zirve-i a' lāsında olan kulle ve burc baruları, cihānumaari dāimā ebr-i kebūdlar içredir. Vakt-i zuhur olup küşāde hevā olunca derūn-ı kal' ada olan cāmi mināreleri ve sakf-ı büyüleri nümüyān olur bir iç kaladır. Dāiren-mādār cimri tokuz bin altmış adim şekli-i muhammes küşe bentli ve gūna-gūn fendli kal'a-i sengin bünyād ve kār-ı Ferhād Kal' a-i mefīn ābāddir. Ve cümle kırk bir kulle ve sekizyüz bedendir. İçinde hāneleri ma' lūmum değildir. Ammā Kār-ı kadīm sarāytlar ve cebehāne ve gīlāl ambārları ve su sarıncıları var ve asağıda cereyān eden nehre nüzūl edecek su yolları hayāt bolıdurlar. Ve cānib-ı şarka nāzır 4 kat demir kapısı vardır. Ve derūn-ı Kal' ada Yıldırım Hān camii vardır. Ve bir Zindāni vardır. Ve cümle sagır ü kebir yetmiş pāre topları vardır. Bu kal' anın altı, serāpō mağaralar ile müzeyyen olup ibret-nümā gā-i yetimānlar vardır. Ammōasağı kal' ası şehrin tā ortasında cereyān eden nehri tozanlı kenarında yakın kat divārli bir alçacık taş binākal' adir. Cimri ma' lūmum değildir. Ammā üç kapısı var: Kibleye nāzır alçak köprüde Karanlık Kapu ve kal' aya nāzır Ma' demus Kapusu. . Bāyezid Hān Köprüsü yoludur....." diye anlatmaktadır.

H. Hüsameddin, Amasya Tarihi 1, İstanbul 1986:54'de. Yukarı Kale olarak isimlendirdiği kalenin bu bölümünün iki mahalle sahası kadar geniş olduğunu bununla birlikte iki burcu, iki kapısı, bir camii (Fethiye Camii olmalıdır), bir medrese, bir zaviye bir imarethane ve iki hamamın yer aldığını ve ayrıca kapılardan birinin kuzeydoğuya yani Samlar Mahallesi'ne diğerinin ise Batıya yani Hızır Paşa Mahallesi'ne (Bu mahalleyle Roma ve Bizans döneminde Ok Meydanı, Selçuklular döneminde Hacılar Meydanı ya da Meydan Mahallesi dendiği anlaşılmaktadır) açıldığını da bildirmektedir. H. Hüsameddin tarafından bu alanda cami dışında bahsedilen medrese, zaviye, iki hamam ve imarethane hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiş olmakla birlikte Evliya Çelebi'nin Yıldırım Bayezid Camii dediği yapının Enderun Camii olmayıp Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan bir başka cami olduğu doğru ise bu medrese zaviye, iki hamam ve imarethanenin Yıldırım Bayezid'in, yaptırmış olduğunu düşünebileceğimiz camiye bağlı yapılar olabileceğini de simdilik söyleyebiliriz. Burada bahsedilen bu yapıların iki hamamın mevcudiyeti son yıllarda yapılan kazılar neticesinde tespit edilmiş ve planı okunulabilir hale getirilmiştir.

Bu konu hakkında bkz. H. Hüsameddin, age: 44-46

Bkz. age: 45

⁴ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi 1, İstanbul 1986: 292 de Danişment Ahmet Gazi'nin torunu Yag basan Gazi'nin Gök Medrese Mahallesi'ni de içine alan Yörgüç Paşa Hamamı'ndan, Sultan Bayezid Camii'nin sonuna kadar uzanan sahada bir saray yaptırdığını ve Osmanlı döneminde bu sahanın altı parçaya bölünerek 40 bahçelere olarak bilindiğini ve sarayın olduğu yere taran, Bakacak bahçelerin olduğu yere ise Aşağı Bakacak bahçeleri bildirilmektedir. 15. yüzyıl son çeyreğinde ise bu saha

Kalenin her iki bölümünün fiziki dokusunun çözümlenmesinde bu bilgilerin ötesine gidilmemektedir²⁰. Kentte ilk yerleşim noktası olduğunu tespit etmeye çalıştığımız kalenin, iç kale bölümü olarak nitelendirdiğimiz alt kısmının fiziksel olarak şekillenmesinde etken olan en önemli hususlardan biri de hiç şüphesiz yönetici sınıfın yaşadığı mekanlar yani saraydır. Halkın (yöneticilerde dahil) korunma ve kontrol mekanizmasının işlerliğini devam ettirebilmesinde en uygun yer olduğu düşünülerek seçilen bu ilk yerleşim noktasında, yukarda da değindiğimiz gibi bilinen ilk saray Roma döneminde yapıldığını düşündüğümüz *Kral Sarayı*'dir. Türk-İslam döneminde bu sarayın isim değiştirerek kullanıldığı anlaşılmaktadır²¹. *Kızlar Sarayı* olarak isim değiştirdiğini düşündüğümüz bu saraya niçin kızlar sarayı dendiği ise bilinmemektedir. Bugün yeri dahi tam olarak tespit edilemeyen sarayın kitabesinin yer aldığı ve kitabeden hareket edilerek iki kapısı, bahçesi, iki hamamı, mutfacı ile iç ve dış avlularının bulunduğu ve aynı zamanda dış avlu kapısının bir bölümünün 1890'larda yerinde olduğu belirtilmektedir²². Bahsedilen bu birimlerin gerçekte mevcut olup olmadığı bilinmemekle birlikte, bu saraya mi ait olduğu da düşünülmesi gereken bir konudur. Çünkü bu birimlerin bir kısmı (iki hamam, mutfak ve kapılar) Evliya Çelebi'nin belirtmiş olduğu ve bu sahada yapılmış olabileceğini şimdilik düşündüğümüz Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu camiye de ait olabilir. Sarayın, Kastamonu emiri Kötürüm Bayezid'in oğlu İsfendiyar tarafından da kullanıldığı ve bu nedenle saraya İsfendiyar Sarayı dendiği de söylenmektedir²³ (Resim 3).

H. Hüsameddin, bu açıklamanın doğruluğunun zayıf olduğunu: "*Bayezid Bey tarafından, oğlu İsfendiyar Bey'in, elçi olarak Amasya emiri Şadgeldi Paşazade Divitdar Ahmed Bey'in yanına geldiği ve bir ay kadar kaldığı, Bezm ü Remz'de yazılmakta ise de, bundan sonra, 150 seneden fazla, Osmanlı şehzadelerinin, hatunlarının ve valilerine mekan olan bu sarayın, bu kadarlık ikamet eden İsfendiyar Bey'in ismiyle anılması pek uzak ihtimaldir*"

sözleriyle ifade etmekte ve sarayın 1580'den itibaren boşaltıldığını bu tarihten sonra burada Amasya ayanından Seydi Ali zade İsfendiyar Çelebi'nin oğlu Hızır Çelebi'nin uzun müddet memur olarak oturduğunu ve bu nedenle bu saraya İsfendiyar Sarayı denmiş olabileceğini de bildirmektedir. Aynı zamanda inceleme şansı bulamadığımız *Behcetül Tevarih ve Cami d Düvel* isimli kitaplarda ise bu sarayı, Selçuklu Sultanı Mesut'un 1145'de Amasya'yı saltanat merkezi yaparken iç kaleyi de tamir ettirdiği esnada yaptırdığına hatta bu aşamada bir medrese ile hamam da inşa ettirdiğine ve ölümüne kadar bu sarayda oturduğuna dair bilgilerin yer aldığı belirtilmektedir²⁴ (Bkz: Çizim 2).

²⁰ Kale hakkında 16. yüzyıla ait bilgiler için, Busbech, *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (Çev: Aysel Kurutoğlu) İstanbul 1974; H. Dernschwamm, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Çev: Yaşar Önen) İstanbul 1987; 17. yüzyıla ait bilgiler için -yukarda bahsettiğimiz Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi hariç- Tavernier, *Voyages de Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes avec Atlas* (Haz: J. Breton). Paris 1810; Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* (Haz: H. Andreaşyon), İstanbul, 1964. 19. yüzyıla ait bilgiler hakkında ise bkz: W. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842; Mortmann, *Anatolien Skizzen und Reiseberichte aus Kleinasien* (F. Babinger) Hannover 1925; H. Moltke, *Briefe über Zufa und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839*, Berlin, 1877.

²¹ Kral Sarayı'nın daha sonra İsfendiyar Bey ve Osmanlı paşaları tarafından Kızlar Sarayı olarak kullanıldığı kimi kaynaklarda tarif edilmeye çalışılan yer tespitlerinden anlaşılmaktadır. H. Hüsameddin, age: 45'de, Kızlar Sarayı'nın yerini: "*Kalenin içinde kaya mezarlarının yakınında eski bir saray kalıntısı mevcuttur. Bu saraya halk dilinde Kızlar Sarayı denmektedir.*" belirtmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı gibi sözünü ettiği bu saray aynı zamanda Roma döneminde yapılan Kral Sarayı olmalıdır. Muhtemelen Kral Sarayı, ya tamamen yıkıldıktan sonra aynı yere bu saray inşa edilmiş olabilir ya da, günümüze gelmediği için nasıl bir plana sahip olduğunu bilemediğimiz Kral Sarayı'nın harabeleri üzerine veya yanına inşa edilmiş olmalıdır.

²² Bu konuda bkz: H. Hüsameddin, age: 45.

²³ Sarayın İsfendiyar Sarayı olarak kullanıldığına dair bilgiler hakkında bkz: Katip Çelebi, *Cihannuma*.

²⁴ H. Hüsameddin age: 46.

Selçuklu Sultanı Mesut'un Simre²⁵ adında yeni bir yerleşimi kalenin eteklerinde kurduğunu düşünürsek saltanatının ilk yıllarında bu sarayın batısına, kendi adını taşıyacak yeni bir saray inşa ettirinceye kadar burasını kullanmış olabileceği -elimizde yeterli veriler olmadığı halde- düşünülebilir.

Selçuklular döneminde ilk yerleşim noktalarının Meydan Köprüsü'nün bulunduğu sahada gerçekleştiği, erken Selçuklu vakfiyelerinden biri olan 1225 tarihli Halifet Gazi vakfiyesinde, inşa edilen yapıların, yerleriyle birlikte belirtilmesinden de açıkça anlaşılmaktadır. Vakfiyede belirtilen yapılardan Halifet Gazi Medresesi'nin, Hazainler Çarşısı (Ayakkabıcılar) ve ismi bilinmeyen bir hanın Meydan Kapısı'nın²⁶ güneydoğusunda yani nehrin güney tarafında yer aldığı bunlarla birlikte hankâhın Halifet Gazi Medresesi'nin güneyinde, Halifet Gazi Hamamı'nın ve Bez Çarşısı'nın Aşağı Kale'de ve sur içinde, Hasan Mescidi'nin sur dışında medrese yakınında ve Emir Ahır diye bilinen Rıdvan Hamamı'nın da sur dışında medrese yakınında yer aldığı belirtilmiştir²⁷. Hatta nehrin güneybatısından ve bu noktadaki Mağdenos Köprüsü'nden itibaren nehir boyunca güneydoğuya doğru uzanan ve Alçak Köprü'ye kadar olan alanın Selçuklu yerleşim sahası olduğu, Selçuklu dönemi eserlerinin yoğun olmasının yanı sıra bu yapıların sahayı paylaşan mahallelere isim olmalarından da açıkça anlaşılmaktadır²⁸ (Çizim 3).

Kentte, vakfiyede bahsedilen Hazainler Çarşısı'ndan başka Helkis Köprüsü'nün güney tarafındaki açıklıkta adı bilinmeyen bir başka çarşının da yer aldığı belirtilmekte ve Osmanlı döneminde bu çarşının daha fonksiyonel olduğu söylenmektedir²⁹.

²⁵ H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi* 1, İstanbul 1911: 103' de: "Selçuklu hakimiyeti devrinde Amasya'nın zemininin bir derece daha yükselmesi sebebiyle Bizans eserlerinden olan dini yapılar yarıya kadar yer altında kalmış ve Selçuklu Sultanı Mesut, Amasya'da Simre'yi inşa ettiği zaman eski eserler büsbütün kaybolup, üzerlerine evler hanlar, camiler inşa edilmiş ve bazı yerlerde ise eski zemin muhafaza edil-

mistir. Genel olarak dağ etekleri yerlerini muhafaza edip, Amasya'nın ortası pek ziyade dolmuş ve bu kadar değişiklik neticesinde Bizans isimleri de değişerek yerine Türk isimleri ve Türk teşkilatı kaim olmuştur. Selçuklular döneminde iç Amasya (iç kale) Meydan Kapısı'nın iç tarafından itibaren Subaşı, Mesudiye, Yağbasani, Mirahor ve Karatay mahallelerinden ibaret idi. Bu mahalleler Selçuklu devrinin ortalarına doğru tekrar değişikliğe uğrayıp yeni isimler ortaya çıkarak, Osmanlı devrinde diğer teşekküller meydana gelmiş ve eski Selçuklu isimlerinden bazıları aynen kalıp bazıları da tamamen unutulmuş ve yerlerine yenileri kaim olmuştur" diyerek hem Simre'nin neresi olduğunu hem de Selçuklu'nun ilk yerleştiği mahalleleri ve o dönemden geldiği bilinen mahalle isimlerini belirtmek istemiştir.

²⁶ Roma döneminde inşa edildiği bilinen Mağdenos Köprüsü'ne, kentte Türk yerleşimi başladıktan itibaren Meydan Köprüsü denmesinin nedeni ise daha öncede belirttiğimiz üzere kuzeybatısında, Roma döneminde Ok Meydanı olarak bilinen bu dönemde ise Hacılar Meydanı olarak kullanılan bir meydanın yer almasındandır. D. Kuban, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Gözlemler" *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982 baskılı yayınının 165-166. sayfasında, Anadolu Türk şehrinde bir meydanın bahsedilemeyeceğini, buna karşılık meydanın ancak küçük bir şehir kesiminin kullanımı için şekillendiğini, bununda açıklıklar şeklinde mescit ve çeşme gibi yapıların çevresinde veya pazarlarda kendiliğinden teşekkül ettiğini ileri sürmektedir. U. Tanyeli, *Anadolu/Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İstanbul, 1987: 168'de, bu tip meydanların daha çok sportif faaliyetlere cevap verebilmek için oluşturulmuş olabileceğini belirtmektedir. H. Hüsameddin de, *Amasya Tarihi* 1, İstanbul, 1986: 72' de, bu meydana ok atmanın öğretildiğini belirtmekle birlikte Hacılar Meydanı olarak da bildiğini bunun nedeninin ise Hıcaz'a gidecek hacıların dualarla bu meydana gönderilip yine bu meydana karşılanması olduğunu yazmaktadır.

²⁷ R. Yınanç, "Selçuklu medreselerinden Amasya Halife Gazi Medresesi ve Vakıfları" *Vakıflar Dergisi* 7, Ankara, 1969: 243-472.

²⁸ Amasya'nın Selçuklu dönemi yerleşim sahası hakkında bkz: D. Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi* 7, Ankara 1968; U. Tanyeri, *Anadolu - Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İstanbul 1987; G. Uruk, age; A. Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde 16. yüzyılda Amasya Sancağı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1993.

²⁹ A. Gürbüz, age: 39.

Sultan Mesut'un, yeni bir saray inşa ettirinceye kadar Kızlar Sarayı'nı kullanmış olabileceğini söylemiştik³⁰. İnşa tarihi bilinmemekle birlikte Sultan Mesut tarafından yaptırıldığı anlaşılan ve adına Sultan Mesut Sarayı denilen sarayın, adını da bu saraydan aldığını düşündüğümüz Saray Mahallesi'nde³¹ ve Kızlar Sarayı'nın (Aşağı Kâle'de) batısında ırmak kenarında yer aldığı anlaşılmaktadır³². Günümüze gelemeyen bu sarayın, yukarda bahsettiğimiz iki hamamdan daha kuzeyde olanının üst tarafından ve bu kısım ile birleşen Mehmet Efendi adında birinin evinin bulunduğu alanı da içine alarak, batıya doğru uzanan rıhtımın yerinde yer aldığı söylenmektedir. Ayrıca sarayın, Kızlar Sarayı'ndan daha büyük iken 1318'de meydana gelen depremde büyük zarar görmüş olabileceği ve daha sonra ise Amasya kadısı olan Ziyaeddin Mesut bin Ahmet'in torunlarının kontrolüne verildiği, 1449'da da bir bölümünün Alaeddin Ali Mesudi adlı biri tarafından mescit haline getirildiği, diğer kısımlarının da tamamen Kurşunlu Mahallesi'nin güney kısımlarını oluşturduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte Sultan II. Kılıçarslan ile IV. Kılıçarslan'ın da burada oturduğu, hatta büyük bir mahseninin ve bir hamamının olduğu da söylenmektedir³³.

Kanuni ile İran seferi hakkında görüşmek üzere görevlendirilen Avusturya elçisi Busbecg'in kafilesine katılan ve Kanuni'nin o sırada Amasya'da bulunması nedeniyle bu kabile ile birlikte Amasya'ya kadar giden Alman seyyah Dernschwamm, kentte 1 Haziran 1553 yılında Aşağı Saray olarak isimlendirdiği ve Sultan Mesut Sarayı olarak bahsettiğini düşündüğümüz bu saraydan: "1 Haziran da Aşağı Sarayı gördük. Duvarları taştan iç kısımları ise pişmiş tuğladan yapılmıştır. Tahta çitler ve kalaslarla döşenmiş kısımları vardır. Çatısı âdet olduğu üzere toprak örtülü düz damlı pencereler yüksekte yukarıda. Bu arada orta yerde büyük bir ev de var. Gömülü ya da kayaya oyulmuş gibi. Üzerine çıkıp aşağı bakılabilir. Bir bodrumda olduğu gibi tahtadan kalın adam boyu yüksekliğinde parmaklıklar mevcut. Üstü ise kurşun kaplı bu bina dörtgen biçimli ve içinde dolaşılabilir. Yan taraf pencereli pek çok oda var.

Padişahın çadırı da bu bina da duruyor. Çadırı kuran ve gerektiğinde tamir eden kişiler de bu binada kalıyorlar. Bu tip çadırlar Anadolu'da çok. Bunların direkleri çok kalın birbirine ekli iki parçadan oluşan bu direkleri ikiye ayırmak zor. Bu kadar büyük çadırı ve onun malzemelerini taşımak için neredeyse 1000 deve lazım. Yolculuk esnasında Padişah bu çadırdaki kalırken çadırcılar başka bir çadırı ertesi günü kurup hazır ederlermiş. Bu saraydan çıkıldığında taştan yapılmış bir duvarın önünden gidilir. Uzaktan kayaların içinde beyaz oyma kapıları bulunan evler (Kaya Mezarları) görülür. Sarayın içinde tahtirevan gördük. Çok ağır ve hantal birşey. Öyleki onu ancak dört at çekebilir. Dört tarafı da pencere kafeslerine benzeyen kafeslerle çevrilmiş. Kafes aralarında içerisi görülebildiği için üzeri ipek tül veya örtülerle kapatılabilir. Ancak develerle veya 6 katırla düz yolda taşınması mümkün olabilir." diye söz etmektedir³⁴.

Evlia Çelebi'nin, kentte yerini ve adını belirtmeksizin padişahlara ait iki saray olduğunu bildirmiş olması, bu saraylardan birinin Sultan Mesut Sarayı olabilir mi sorusunu akla getirmektedir³⁵. Fakat bu soruya cevap bulmak şimdilik olanaksızdır. Bugün kent haritasında, yeterli görülmemen bu bilgiler doğrultusunda yerini yaklaşık göstermeye çalıştığımız ve 1318'de vuku bulan depremden sonra boşaltılmış olabileceğini düşündüğümüz bu saray, 15. yüzyılda şahısların kontrolüne bırakıldığından, -zaten nasıl bir fiziki yapıya sahip olduğu bilinmediği için- ne tür değişiklikler geçirdiği de anlaşılmamaktadır. Sarayın 16. yüzyıldaki durumu da, Dernschwamm'ın yazdıklarının dışında herhangi bir anlatım ya da görsel belge niteliği taşıyan veri olmadığı için bilinmemektedir.

³⁰ U. Tanyeri, age:173'de, Kızlar Sarayı'nın Osmanlı döneminde varlığını kaybettiğini hatta hiç kullanılmadığını belirtmektedir.

³¹ Saray Mahallesi olarak bilinen bu saha Osmanlı döneminde Kurşunlu Mahallesi ve Ahi Sadeddin Mahallesi olacak şekilde yeniden şekillenmiştir.

³² H. Hüsameddin, age: 46.

³³ H. Hüsameddin, age: 46.

³⁴ Dernschwamm, age: 294-296.

³⁵ Evliya Çelebi, age: 96.

Bu saraydan, yapım tarihi kesin bilinmemekle birlikte yaklaşık yarım yüzyıl sonra yapılmış olduğunu düşündüğümüz bir başka sarayın (Muniiddin Pervane Sarayı) vezir Muniiddin Pervane tarafından, Fetih Camii'nin inşa edilmesinden dolayı Fetih Mahallesi olarak bilinen, Osmanlı döneminde ise Acem Ali Mahallesi olarak kullanılan sahada yaptırıldığı ve zaman ile bu sarayın şehrin emini olan Banuğşah'ın tasarrufuna geçtiği, daha sonra bu kişinin torunu olduğu söylenen Ali Paşa tarafından (tarih belirtmeksizin) yerine bir mescit ve çeşme yaptırılmış olabileceği bildirilmektedir³⁶ (Bkz: Çizim 3).

Kentte Osmanlı hakimiyetinin, Yıldırım Bayezid'in, 1393 yılından itibaren, Eratna Bey'i Şadgeldi Paşa ve Kadı Burhaneddin arasındaki mücadele boşluğunu da değerlendirerek ele geçirmesiyle başladığını ve Şehzade Çelebi'nin Bolu'dan kente gelerek ilk Osmanlı valisi olduğunu biliyoruz³⁷. Amasya'nın Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte kentin yoğun göç almasına paralel olarak şeyh ve müridlerin daha fazla nüfus elde ettikleri ve bunlar sayesinde birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi kentin dinsel düzeyde yeni bir anlayışa girmeye başladığı ve bu oluşumun fiziksel yapıya da doğrudan yansıdığı görülmüştür³⁸. Böylece kentte bu dönemde Halveti, Nakşibendi, Kadiri ve Rifai gibi tarikatlarca inşa ettirilen tekke, zaviye, hankah, imaret, medrese gibi yapıların sayısında Selçuklu dönemine göre bir artışın olduğu görülmektedir.

Kentin, aynı zamanda 15. yüzyıl sonuna kadar şehzadelerin yetiştirildiği merkez olması, merkezden güvenilir şehzade ve valilerin buraya gönderilmesine olanak sağlamış ve bunlar da kendi nüfus ve otoritelerini vurgulamak istercesine eserler inşa ettirmişlerdir. Bu valilerle birlikte (Yakut Paşa, Bayezid Paşa, Yörgüç Paşa, Hızır Hayrettin Paşa, Mehmet Paşa) hanımlarının ve bunların soyundan gelenlerin kentin fiziki gelişmesinde önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. 15. yüzyılda kentte görev yapmış bu kişiler kimi zaman külliye kimi zaman da tek yapı boyutunda eserler inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde tarikat öncülerinin yaptırmış olduğu eserler nasıl ki kentin fiziki yapısının şekillenmesine etken olmuşsa; bahsetmiş olduğumuz bu kişilerin eser-

lerinin de bir o kadar etken olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlıların kente hangi yönden girdikleri ve ilk yerleşim sahaları, yaptırmış oldukları eserler arasında erken tarihli olanlarının yeri ve buldukları mahallelerin kentin neresinde olduğu da düşünülerek tespit edilebilir.

- 36 Bu saray hakkında bkz:H. Hüsameddin, age : 111.
- 37 Amasya'nın Osmanlı topraklarına katıldığı tarih için bkz: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1986: 386, A. Demiray, Resimli Amasya Sahnemesi, Ankara 1954: 61, J. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1991:48.
- 38 Evliya Çelebi, age: 97'de, kentte yer alan tekkeleri: "Cümlesi kırk adet ehl tarikidir. Tekkeyi Hızır İlyas, Tekkeyi Pirler, Gülabizade Tekkesi, Karlıpazarında Kadiri Tekkesi ve Miskinler Tekkesi..." diyerek kırkını da bildirmese de bahsetmiş olduğu bu tekkelerin dışında daha çok tekkenin olduğunu sayı belirterek de vurgulamak istemiştir. H. Hüsameddin ise age: 183-205'de kentte, bugün mevcut olmayanlarda dahil 31 tekke olduğunu ve bu tekkelerin hangi mahallede, hangi tarikat mensupları tarafından yapıldığını yazmakla birlikte tekkelerin mimarisi hakkında da kısa bilgiler vermektedir. 15. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu söylediği tekkeler arasında, 1428 senesinde Şeyh Semsetin Mehmet tarafından yapıldığını belirttiği Cevkici Tekkesini, Pir Sinan Halveti'nin müridleri tarafından yaptırılmış olduğunu belirttiği tekkeyi, 1414'de Şeyh Cui adında biri tarafından yaptırılmış olduğunu bildirdiği Şeyh Cui Tekkesi'ni Nakşibendi şeyhlerinden şeyh Abdullah Efendi tarafından 1554 de yaptırılmış olduğunu belirttiği Şeyh Abdal Tekkesi'ni ve daha burada isimlerini veremediğimiz bu dönemde yapılmış olduğunu belirttiği tekkeleri gösterebiliriz.
- 39 Amasya'nın, şehzadelerin yetiştirildiği (Manisa, Kütahya gibi) merkez olarak seçilmesinin tesadüf olmadığını da burada belirtmek gerekmektedir. Burada, niçin başka bir kent değil de Amasya sorusunun çözümü üzerinde durulmalıdır. Bu sorunun cevabını bulmak için kentin, 15. yüzyıl içerisindeki -basta nüfus faktörü olmak üzere bu faktör üzerinden oluşan yan faktörler olarak nitelendirilebileceğimiz- siyasi ekonomik ve ticari- yapısı irdelenmelidir. Burada kentte, en önemli faktör olarak düşündüğümüz nüfus; içerisinde Türkmenler ve Gayrı Müslimlerin fazla olmalarının yanı sıra, kentin ipek yolu üzerinde olmasıyla birlikte yerleşim alanı bakımından, içerisinde Yeşilirmak'ın geçtiği, batıdan Kırklar Dağı, doğudan Ferhat Dağı ve Cakallar Dağı'nın bulunduğu vadi içerisinde yer alması ve Samsun limanına açılan kapı konumunda olması da dahil; kentin böylesi bir coğrafyada kurulması bu iki grubun nasıl kontrol edilebileceğini ve bu gruplardan nasıl yararlanılacağını beraberinde getirmiştir. Türkmenlerin ve Gayrı Müslimler içinde Ermenilerin yoğun olduğu kentin, ipek yolu üzerinde ve Samsun'a açılan liman kapısı olmasından dolayı bu iki unsuru bu grupların kontrolünde tutmak istemeleri ve bu esnada yerli tebayı göçe zorlayarak bölgesel bağımsızlık kazanabilirlikleri, bölgede, merkez kontrollü bir yönetim anlayışını zorunlu hale getirmiş olabilir. Böylece padişah adayları olarak bilinen ve merkezden atanan şehzadelerin kente, sadece yetiştirilmek için gönderilmediğini ve nereye ne sebeple gönderileceğinin de tesadüf olmadığını söyleyebiliriz.

1407 tarihinde yapıldığını bildiğimiz Yakut Paşa Zaviyesi ve 1414 tarihli Bayezid Paşa Camii'nin ve daha sonra 1486 yılında Mehmet Paşa tarafından yapılan camiden dolayı Mehmet Paşa Mahallesi olarak bilinen mahallede yer almaları, bu mahallenin Osmanlıların ilk yerleşim sahası olabileceğini düşündürmektedir⁴⁰. Selçuklu döneminde ise fazla imara açılmamış olan bu alanın Bimarhane Mahallesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu mahallenin güneydoğusunda kalan ve Osmanlıların erken yerleşim sahası olarak bilinen diğer bir alan ise Selçuklular döneminde Gümüşlü Köşkü olarak bilinen köşkün bulunduğu sahadır. Bu saha Danışmentli döneminde inşa edilmiş Fethiye Camii'nden ismini alan mahalleye güneydoğudan birleşmektedir. Bu alana, Türklerin fethine kadar kimlerin hakim olduğu bilinmemekle birlikte Danışmentliler döneminde Saray Düzü dendiği anlaşılmaktadır.

Danışmentlilerin hakimiyetinden itibaren Amasya'da oturan Sultanların, komutanların ikâmet merkezi olduğunu düşündüğümüz bu alan, daha sonraları tarihi bir mevkii olarak tanınmıştır. Danışmentliler döneminde *Saray Düzü*⁴¹ olarak bilinen bu yerin, etrafında ve üstünde görülen harabelerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı paşaları tarafından istirahat yeri ve yönetim merkezi olarak kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz⁴².

Osmanlılar döneminde Beyler Sarayı olarak bilinen sarayın yeri, Danışmentliler döneminde *Saray Düzü*⁴³ olarak bilinen Selçuklular döneminde ise aynı yerde Gümüşlüzade Köşkü diye bilinen köşkün olduğu yerdir.

Gümüşlüzade Köşkü olarak bilinen köşkte ilk olarak Selçuklu vezirlerinde Muniiddin Pervane Bey'in eniştesi olan Gümüşlü Eminüddin'in 1267'de oturduğu, Gümüşlü'nün ölümünden sonra evladına intikal ederek bir müddet bu sülalenin tekelinde kaldığı, daha sonra ise yine Gümüşlü sülalesinden gelen Tacettin Mahmud Çelebi'nin Amasya emini olduğu yıllarda (tarihi bilinmiyor) köşkü muhteşem bir şekilde yeniden yaptırdığı, bu nedenle daha önceden Saray Düzü diye bili-

nen bu alanın doğu tarafının Gümüşlü zade Köşkü, batı tarafının da Gümüşlü zade Bahçesi diye meşhur olduğu belirtilmekte ve hatta Gümüşlüzade Tacettin Mahmud Çelebi tarafından bahçenin içine yaptırılan küçük türbede ise hanımı Döndü Hatun ve kızı Ayşe Hatun'un yer aldığı, bununla birlikte bu bahçenin tamamının Gümüşlüzade sülalesinin elinde kaldığından sülale fertlerinden Pir İlyas el Halveti, damadı Abdurrahman Çelebi'yi türbenin yanında yer alan başka bir türbeye defn ettirmiş olduğu ve böylece bu sahanın bir süre kabristan olarak kullanıldığı da belirtilmektedir⁴⁴.

⁴⁰ Selçuklular döneminde Bimarhane Mahallesi olarak bilinen Osmanlılar döneminde ise Bayezid Paşa, Mehmed Paşa ve Abdullah Paşa (Sofular) Mahallesi adlarını alan bu sahada, Yakut Paşa, Bayezid Paşa ve Mehmet Paşa'nın yaptırmış olduğu eserlerin dışında 15. yüzyılda yapılmış diğer Osmanlı eserleri arasında, Yakup Paşa Zaviyesi (1423) Mustafa Bey Hamamı (1437) ve Kileri Süleyman Ağa Camii de (1485) gösterilebilir.

⁴¹ Danışmentliler döneminde buraya niçin Saray Düzü dendiği çözülememekle birlikte daha önceden (tarihi bilinmiyor) bu sahada bir sarayın varolduğundan kaynaklanmış olabilir. Fakat bu konu hakkında herhangi bir yazılı belge mevcut değildir.

⁴² H. Hüsameddin, age: 40'da, Bu sahada yer alan ve Selçuklu vezirlerinden Muniddin Pervane Bey'in eniştesi olduğu bilinen Gümüşlü Eminüddin Bey'in yaptırmış olduğunu düşündüğümüz Gümüşlü Köşkü'nü, Sultan Mesut'un Aşağı Kale'de yaptırmış olduğu sarayla karıştırmış olmalıdır ki yer yer bu köşkün Sultan Mesut Sarayı olduğunu 1217 tarihli bir şerhiye siciline dayanarak ifade etmektedir. Halbuki kentle ilgili ilk şerhiye sicili 1624 yılına aittir.

⁴³ H. Hüsameddin, age: 47'de, Saray Düzü olarak bilinen bu sahanın güneydoğusunda Balus Kalesi adında bir kalenin bulunduğunu, yerinin ise Saray Düzü'nün güneydoğusu olduğunu günümüze gelememiş harabelerden hareket ederek belirtmektedir. Daha sonra bu sahaya, Gümüşlüzade Köşkü'nün yapılmasından dolayı Gümüşlü zade Köşkü dendiğinden ve günümüze gelememiş olan, sözünü ettiği harabelerin, kimi yerde çelişkiye düşerek bahsetmiş olduğu bu kaleye mi? yoksa Gümüşlü zade Köşkü'ne mi ait olduğunu tespit edememekle birlikte kanıt göstermeksizin ifade ettiği harabelerin Balus Kalesi'ne ait olabileceği üzerinde ısrarla durmaktadır. Ayrıca bu sahanın yüksek olduğu için kalenin burada inşa edilmiş olabileceğini düşünmekte ve bu kalenin küçük boyutlu olabileceğini sözlerine eklemektedir. Son yıllarda, Saray Düzü olarak bilinen ve daha sonra Gümüşlü zade Köşkü'nün bulunduğu bu sahanın güneydoğusunda yaptığımız yüzey araştırmasında H. Hüsameddin'in bahsetmiş olduğu bu kale hakkında herhangi bir mimari ya da mimariye bağlı malzemesi ile karşılaşılmamıştır. Eğer bu sahada bir kale varlı ise bu kalenin hangi dönemde inşa edilmiş olabileceği de düşünülmesi gereken bir konudur.

⁴⁴ H. Hüsameddin, age: 40.

1398 yılında Amasya Valisi olan Çelebi Mehmed'in, Gümüşlüzade Köşkü'nün yerini Gümüşlü zade Hoca Ahmed Çelebi'den satın alarak buraya büyük bir saray yaptırdığı herhangi bir belgeye dayandırılmaksızın söylenmektedir.⁴⁵

Kabristanın doğu tarafındaki yüksek kısmın yine herhangi bir belgeye dayandırılmaksızın Osmanlı hanedanı için saray olarak 350 seneye yakın kullanıldığı ve hatta II. Murad ve Yavuz da dahil kimi Osmanlı padişahlarının doğduğu ve oturduğu yer olma özelliğine sahip olduğu, bunlarla birlikte Çelebi Mehmed'in burada yaklaşık 16, II. Murad'ın 20, Yıldırım Beyazid'in 26 sene oturduğu, daha sonra ise Şehzade Ahmed, Alaeddin, Mustafa ve Bayezid Çelebi'nin de bu sarayda oturmuş olduğu bildirilmektedir.⁴⁶

Sarayın vaktiyle bir haremünün, iki mutfagının, selamlığının, girişinde ağalara mahsus üç dairesinin, iki hamamının, iki büyük bahçesinin, bahçelerinin ortasında mermer havuzlarının ve güney tarafında küçük bir köşkünün mevcut olabileceği günümüze gelememiş eski harabelerinden hareket edilerek belirtilmektedir.⁴⁷

1734 tarihine kadar depreme maruz kalan bu büyük sarayın çoğu bölümlerinin (Bölümler belirtilmemektedir.) tamamen yıkıldığı kalan kısımlarının ise birçok defa tamir edildiği fakat daha sonraları İran harbinden dolayı tamir edilemediği ve 1825 depreminde kalan kısımlarının da tamamen yıkıldığı ve yerinin boş bir arsa haline geldiği bildirilmektedir.⁴⁸ Ayrıca 1893 tarihinde Amasya Mektebi İdadisi yandı için, İstanbul'lu Arif Bey zade Mehmed Kemal Bey tarafından sarayın bahçesini de içine alan bu arsanın batı tarafına mektebin tekrar inşa edildiği daha sonra Ermeniler tarafından çıkarılan işyanda burasının Amasya Sancağı Alay Merkezi olarak kullanıldığı ve sonra Mehmed Kemal Bey adında bir kişi tarafından arsanın ortasına 1898 yılında bir kışla inşa ettirildiği ve inşa aşamasında sarayın bölümleri olduğu düşünülen hamam ve mutfagın yenilendiği, bahçenin de yeniden tanzim edildiği bilinmektedir.⁴⁹

Dernschwamm, Beyler Sarayı olarak bilinen bu saraydan: "Daha önce Şehzade Mustafa'nın şimdide Padişahın kaldığı (Kanuni) ikametgah dağın eteğinde bir yerdedir. Burası büyük, sade

etrafı bahçe ile çevrili bir saraydır. Girişte etrafı kerpiç duvarlarla bir tahta kapı vardır. Bu kapının yanındaki odalar ise bir köy evinin odaları gibi. İçeride avlu kısmında tek katlı bir bina görülmektedir. Kerpiçten dikdörtgen bir yapıdır. Binanın ahşap kısımları iyice fırınlanmış tuğladan inşa edilmiş tek katlı bir bina daha var. Padişah burada kalıyormuş. Yanı başında kerpiçten örülmüş büyük bir kapı görülüyor. Kapının önünde tah-tadan yapılmış bir çardak var. Çardağın altında ellerinde gümüş bastonlar bulunan altın işlemeli elbiseler giymiş 4 kapıcı oturmaktadır. Kapıcıların yanında ulufeci ile birlikte birçok çavuş oturmaktadır. Ayrıca büyük kapının yanında ve altında harem ağaları oturuyor. Tam bu sırada padişaha yemek gidiyormuş. Yemek götürme işi başlı başına bir merasim Bunların arkasında bir kişi de deri bir sofra taşıyor. Böylece hepsi birden padişah kapısından içeriye girdiler ve bir süre sonrada boş sahan kapları ellerinde dışarıya çıktılar. Bu arada iki hoca görüşmek üzere küçük bir kapıdan geçerek padişahın huzuruna çıktılar. Geçerken kameriye altında oturan kapıcılara eğilerek selam verdiler. Aslında onlar kapıcılara selam vermiyorlar. Padişahın kapısına karşı saygı ile eğiliyorlardı." diye bahsetmektedir.⁵⁰

⁴⁵ Hüsameddin, age: 40.

⁴⁶ H. Hüsameddin, age: 40-41.

⁴⁷ H. Hüsameddin, age: 41.

⁴⁸ H. Hüsameddin, age: 40.

⁴⁹ H. Hüsameddin, age: 41.

⁵⁰ Dernschwamm, age: 284-85, 292-93'de, aynı zamanda padişahın saraydan cuma namazını kılmak için Sultan Bayezid tarafından yaptırılan camiye gidişindeki seremoniden ve bu seremoni içerisinde yer alan merasimden de bahsetmektedir. Padişahın namaza giderken yeşil elbiseler giydiğinden, altı atın kostuğu arabasının çok süslü kosum takımlarıyla süslendiğinden ve: "Padişahın önünde baslarında supürgeye benzeyen tüyler bulunan ve yenicilerin başı olan solaklar yürüyordu. Bunların önünde ise üç paşa at üzerinde ilerliyordu. Bu pasalarında yenicileri ve diğer hizmetlileri vardı. Bunlarında önünde rengarenk altın işlemeli ipekten elbiseleri sırmalı altın yaldızlı kıyafetleriyle saray mensupları yer almıştı" diye bahsederken aynı zamanda Ahmet Paşa'nın cadırda Mehmed Paşa'nın ise kendi evinde (koskünde) İran Sefirine ve mahiyetine bir ziyafet verdiklerinden de söz etmekte ve Ali Paşa'nın cadırda verdiği ziyafeti: "26 Mayıs'ta Ali Paşa konak yerimizin karşısında bahçe içinde cadırlarda bir ziyafet verdi. Biz onların halılar üzerinde yerde oturarak yemek yemelerini seyrettik. İlk önce kalaylanmış yüzlerce çukur kaplar içinde yemek tasındı. Sonra bu kaplar daha içeride bir yerde bulunan hizmetlilere götürüldü. Efendilere şerbet geldi. Sonra ikinci yemek tasındı. Daha sonra yine yüzlerce

Alman Hans Dernschwamm'ın da bulunduğu heyetin başında yer alan Avusturya elçisi Busbecg, 7 Nisan-2 Haziran 1553 tarihleri arasında Kanuni ile İran seferini görüşmek üzere Amasya'da bulunmuş ve bu kentle ilgili gözlemlerini mektup ve notlar şeklinde kaleme almıştır. Notları arasında, Beyler Sarayı olduğunu düşündüğümüz bu sarayda paşalarla yapmış olduğu görüşmeleri ve sultanın huzuruna çıkışını: "Amasya'da imparatorun verdiği talimat dairesinde Veziri azam Ahmed Paşa dahil paşalarla müzakerelere başladık. Sultan dönünceye kadar bir fikir beyanında bulunmadılar. Sultan dönünce huzuruna çıkarıldık. Teklif ve düşüncelerimizi ona da arz ettik. Ancak davranışlarında bize karşı iyi niyet beslediğine tesadüf etmedik. Üzerine gayet değerli halılar ve nefis şekilde işlenmiş yastıklar konulmuş alçak bir taht üzerinde oturuyordu. Yanında yayı ve okları vardı. Yüzünde bir sertlik hiç te hoş olmayan bir kibirlilik okunuyordu. Huzuruna çıkarıldığımız zaman mabeynciler tarafından silahlarımız alınmıştı. Sultan Murad'dan beri bu adet durumuna gelmişti. Murad bir huzuruna çıkan bir Hirvat tarafından öldürülmüştü. Sultanın elini öptükten sonra geri geri çekilerek duvara sırtımızı verdik. Nutkumu dinledi, fakat beklemediği sözleri söylemiş olmalıyım ki yüzünde bir küçümseme ifade belirdi. Ağzından sadece güzel kelimesi çıktı." diye anlatmaktadır⁵¹.

Seyyah daha sonra: "Vezir Ali Paşa'nın İranlılara verdiği ziyafet bize ayrılan ikametgahdan rahatlıkla seyredilebiliyordu. Bahçede verilen ziyafette paşa ile sefir bir tentenin altında oturmuşlardı. 100 kadar hizmetkar kilerle sofrası arasında eşit aralıklarla sıralanmışlardı. Önce ellerini kalçalarına koyup başlarını eğerek selam verdiler. Sonra yemek servisine başladılar. Servis elden ele sofraya uzatılıyordu" diye devam etmektedir⁵².

Busbecg, bu sarayda gerçekleştiğini düşündüğümüz sultanın huzuruna ikinci kez çıkışını ise: İranlılarla sulh istenmemesi Türklerin bizimle birlikte imzalamalarını ümit ettiğimiz anlaşmayı güçlendiriyordu. Altı aylık bir mütareke

sağlamak bile başarılı olacaktı. Bu zaman zarfında Viyana'ya bir mektup göndermek ve cevabını almak mümkündü. Aramızda henüz bir anlaşma yapılmamış olduğu, bu konuda bir karar alınmamış olduğu için paşalar Sultanın bir mektubu ile hükümdarın huzuruna çıkmamı ve eğer kral isterse onun da cevabını getirmemi uygun buldular. Bu nedenle tekrar Süleyman'ın huzuruna çıkarıldım. Üzerime topuklarıma kadar inen, işlemeli bol bir elbise giydirdiler Maiyetimdekilere de çeşitli renklerde ipekli elbiseler giydirdiler. Gösterişli bir kafile ile sultanın huzuruna gittim. Sırmalı bir kumaşa sarılmış ve mühürlenmiş mektubunu aldıktan sonra veda ettim. Maiyetimdeki memurlar da huzura kabul edilmişlerdi" diye anlatmaktadır⁵³. Ayrıca kabul edilirken gerçekleştirilen seramoniyenel bir merasime çok dikkat edildiğini de uzun uzun anlatmaktadır⁵⁴.

kaplar içerisinde şekerlemeler geldi. Artan yemekler hizmetlilere verildi. Bir ara meydana 40 veya 50 kadar matrakçı geldi. Bunlar Arap tarzı mübareze (cenk gösterisi) yaptılar. Sağ ellerinde bastona benzeyen bir şeyler, sol ellerinde ise vuruşları karşılamak için saman dolu deriden küçük yastıklar tutuyorlardı. Hepsi de uzun kaftanlar giymişlerdi. Bunlar padişahın ve paşaların aşçıları imişler. Ve bu kıyafetler içinde her gün gösteri yaparlarmış. Bunların gösterisinden sonra sefire ve sefaret erkanına altın işlemeli ipekler hediye edildi. Aşağı yukarı saat 8'de ziyafet sona erdi". diye anlatırken; Mehmed Paşa'nın kendi köşkünde verdiği ziyafet de ise yenilen yemeklerin ne olduğunu ve nasıl yendiğini de uzun uzun anlatmaktadır.

⁵¹ Busbecg, age: 63.

⁵² Busbecg, age: 63.

⁵³ Busbecg, age: 68.

⁵⁴ Busbecg, age: 63-66'da yukarıda sözünü ettiğimiz kabule çıkış merasimini ve hiyerarşik bir seremoniden: "Huzurunda iken büyük bir kalabalık dikkatimi çekti. Vilayetlerin beylerbeyleri sultanı görmeye hediyeleriyle gelmişlerdi. Bunlardan başka sultanın bütün maiyeti orada idi. Hassa süvarileri, sipahiler, gurebalar, ulufeciler. Ayrıca yeniçeriler de vardı. Bu kalabalık mecliste herkes şahsi kabiliyeti ve liyakati sayesinde buldukları mevkilere getirilmişlerdir. Filanca'nın neslinden diye üstün bir rütbe verilmez. Herkes memurluk derecesine göre itibar görür. Bu nedenle merasimlerde önde bulunmak diğerinin yerine göz dikmek gibi kavgalar yoktur. Görev ve memuriyet rütbeleri kişilerin kabiliyetleri doğrultusunda doğrudan Sultan tarafından verilir. Bu yapılırken, zenginliği, şöhreti düşünülmez. Böylece o işi o işin ehli kişi ve kişiler tayin olunur. ... Mahiyetindeki kalabalık bembeyaz ipekli kumaşlara bürünmüşler, bir renk ve parlıtı cümbüşü içindedirler. Altın gümüş, ipek ve saten parlıtısı gözlerimizi alıyordu.

Evliya Çelebi'nin, kentte kimi zaman isimlerini vermediği iki sarayın kimi zaman ise kime ait olduğunu söylediği saraylardan bahsettiği anlaşılmaktadır. İsimlerini vermediği bu iki saraydan biri için: " Saray sahile yakın bağ ve bahçeler içerisindedir. Bahçesi gül ve gülistanlı sümbül ü reyhanlıdır. Şahane kasr ı guna gunlar (renk renk, türlü türlü) ile pirate (süslenmiş) saray-ı nümadır." ifadesini kullanması bahsetmiş olduğu bu sarayın Beyler Sarayı olabileceğini düşündürmektedir²². Ayrıca bu sarayı, Sultan Bayezid'in, Şehzade Ahmed'in ve hatta Yörgüç Paşa'nın da kullanmış olabileceğini düşünürsek yer yer Sultan Bayezid, Şehzade Ahmed ve Yörgüç Paşa sarayı olarak bahsetmiş olduğu sarayın aslında Beyler Sarayı'ndan başka bir saray olmadığını söyleyebiliriz.

Kaya Suyu olarak bilinen, kentin doğusundan Çakallar Mevkii'nin 3 km kadar ilerisindeki Ermiş Köyü yaylasından çıkararak akan bu suya, Torumday Zade Kaya Paşa 1402'de kaynağını temizlettiği ve aktığı yeri tamir ettirdiği için Kaya Paşa Suyu Mevkii denmiştir²³. Suyun çıktığı bölgede daha önceden ümeradan kisilerin mülklerinin yer aldığı söylenmektedir²⁴. Bu durum şehzadelerin de bu mevkiiyi av sahası olarak kullanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Şehzadelerin avlandığı sahanın ise bu suya 3 km mesafede yer alan Çakallar Mevkii olduğu, konumundan dolayı düşünülmektedir²⁵.

Çelebi Mehmed'in Amasya valiliği esnasında, Köşklü Kaya diye meşhur olan bu bölgede bir köşk yaptırdığı söylenmekte ve hatta Şehzade Mustafa döneminde önceki halini muhafaza ettiği, onun vefatından sonra taksim edilerek isminin dahi değiştirildiği fakat bunu rağmen kalıntılarının hâlâ mevcut olduğu bildirilmektedir²⁶.

Şehzade Ahmed'in²⁷, kentin valisi olduğu dönemde de (1481-1512) bu köşkü kullandığı hatta onun döneminde burada yapılan eğlencelerin devrin sairlerinin dilinden düşmediğinin ve destanlaştırıldığıının, Amasya ile ilgili edebi metinlerden anlaşıldığı söylenmektedir²⁸.

Bugüne kadar böyle güzel bir manzara görmediğimi itiraf edebilirim. Bu derece zengin ve alıcı görünüş içinde dahi bir sadelik ve tutumluluk dikkati çekiyordu. En yüksek mevkileri isgal edenlerle derece derece alt kademelerdeki memuriyetlerin sahipleri hemen hemen aynı biçim elbise giyiyorlardı. Elbiseler topuk kemiklerine kadar uzanıyordu. Bu şekilde giyinmeleri onları daha iri yarı ve uzun gösteriyordu. Sultanın maiyetinde dikkati çeken bir başka seyde sessizlik ve intizamdı. Halk bu maiyetindeki herkese ağa adını verir. Bütün subaylar kendilerine ayrılan yerde oturmuşlardır. Neferler ayakta duruyorlardı. Yenicilerin ise ayrı bir yerde uzun bir saf halinde sanki heykel sırası gibi hiç kıılmadan ve hiç ses çıkarmadan durdukları görülüyordu. Bunların sayıları birkaç bin kadar vardı. Adetleri gereği onları selam vermem gerektiğini söylediler. Hepsi de başlarını sallayarak karşılık verdiler. Sultanın huzurundan ayrılırken Hassa alayının gayet bakımlı ve süslü atlar üzerinde yerlerine döndüklerini gördük. Gecisleri çok hoş bir manzara teşkil ediyordu" diye bahsetmektedir. Ayrıca Vezir Ali Paşa'nın İranlılar için bahçede verdiği ziyafeti uzaktan seyrettiğini ve bu ziyafetin " Bahçede verilen ziyafette Aslen Dalmacyalı olan Al Paşa ile sefir bir tentenin altında oturmuşlardı. Aynı biçimde elbiseler giyinmiş yüz kadar genc hizmetkar kilerle sofranın ortasında esit aralıklarla sıralanmışlardı. Önce ellerini kalçalarına koyup başlarını eğerek selam verdiler Sonra yemek servisine başladılar. Kilerin yanında duran hizmetçi yemek kabını alarak yanında durana veriyor o da ötekine uzatıyordu. Böylece yemek elden ele sofranın yanında bulunan adama kadar gidiyordu. O da sofraya koyuyordu. Belki yüzlerce yemek kabı bu şekilde herhangi bir karışıklık oluşmada sofraya ulaşıyordu. Bu iş bittikten sonra hizmetçiler tekrar misafirleri selamladılar. En geride duranlar basta üzere geri geri çekildiler. Bu esnada sofraya başka şeylerde getirilmeye başlandı. Bu kez az önce sofraya en yakın olan olanlar en geriden geliyorlardı. Pasa'nın sofrasına yakın bir yerde ise sefirin maiyetindeki adamlara ıkramda bulunuluyordu " böyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir

Evliya Çelebi, age 96

H. Husameddin age 23-24

H. Husameddin age 26

H. Husameddin age 26

H. Husameddin age 26

Şehzade Ahmed'in kentte valilik yaptığı dönemin, sanat ve siyasi ortamı hakkında geniş bilgi için bkz. P. Karpert, Die Osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15 und 16 Jahrhundert Istanbul 1977-73, Demiryay age 88

H. Husameddin age 26

Kentte, Selçuklular döneminde Kızlar Sarayı ismiyle bir süre kullanıldığını düşündüğümüz günümüze gelememiş Roma döneminde yapılan Kral Sarayı dışında, Türk-İslam döneminde dört sarayın daha yapıldığını fakat bunlardan hiçbirinin günümüze gelemediğini hatta harabelerinin dahi tespit edilemediğini biliyoruz. Türk-İslam dönemine ait yukarıda anlatmaya çalıştığımız sarayların (Danışment Ahmed Gazi, Sultan Mesut ve Muniddin Pervane Sarayı) genelde mevcut yerleşim sahası içinde değil de merkezin dışında boş bir sahaya inşa edilmiş olmasının birkaç nedeni olabileceği düşünülebilir.

Türklerin Anadolu'da hemen hemen mevcut olan kentlere yerleştikleri bilinmektedir. Amasya da, Türkler gelmeden önce kurulan bir kent olduğu için Osmanlı dönemine kadar ki mevcut yerleşimde, yeni bir saray sahanının mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi kentte Türk-İslam dönemi de dahil Osmanlı dönemine kadar olan yerleşim sahalarının nereler olduğunu yer yer yukarıda belirtmiştik. Selçuklu döneminde de olduğu gibi Osmanlı döneminde de yeni bir sarayın (Beyler Sarayı) inşa edilmesi mevcut yerleşim dışında bir sahanın seçilmesini zorunlu kılmıştır.

Kentte eski yerleşim dışında ve yerleşime bitişik olacak şekilde Osmanlı döneminde de saray yapılmasının bir başka nedeni de; yönetilen ve yöneten grubunun eski alışkanlıkları sürdürmeleri olabilir. Çadır Türk toplumunda önemli bir yer tutmaktadır. Çadır yaşam biçiminden kopamayan bir toplumun, yoğun mevcut yerleşime sahip bir kentsel yaşam ve hatta monolitik kitlelerin oluşumunda meydana gelen saray tasarımında da bu yaşam biçimini devam ettirmek istendiğinin bir uzantısıdır.

Biraz temkinli yaklaşmak koşuluyla, eski Türk ordusuyla Anadolu-Selçuklu ve batılılaşma öncesi Osmanlı sarayları arasında bir ilişkinin varlığı düşünülebilir. Orta Asya'da kentlerin hemen dışında çadırlardan oluşan orduların kurulduğu bilinmektedir⁶².

Kentte Osmanlılar döneminde yapıldığını düşündüğümüz Beyler Sarayı'nın da Osmanlı ordusunun ilk konakladığı yerde (Şimdilik ileri sürebileceğimiz Saray Düzü Mevkii) yapılmış

olabileceğini söyleyebiliriz. Fakat bu tip ordu-saray koşutluğunu saray yeri seçiminde ele almak, şimdilik yeterli veriler mevcut olmadığı için imkansızdır⁶³.

⁶² F. Sümer, *Eski Türklerde Şehirliklik*, İstanbul 1984: 37'de, Uygurlarca kurulan Ordu Balık'a gelen bir Arapın, hakanla kent yakınında ordusunda karşılaştığını ve çadırlardan oluşan bu ordunun dairesel planlı ve dört girişli olduğunu bildirmektedir.

İbn Batuta'nın, *Seyahatname* (Haz: İ. Parmaksızoğlu) İstanbul 1983: 311-312, 319 da, hem Alaiye'de hem de Ladik'de beyleri kent dışında ziyaret ettiğini (çadırdı " Otağ-ı Hümayun"mu yoksa açık havada mı belirtmeksizin) bildirmesi de, yöneticilerin, ziyaretçileri bu şekilde karşılamalarına farklı bir örnek teşkil etmektedir.

⁶³ E. Esin " Ordu, Türk Saray Mimarisi'nin On beşinci Asırdan Önceki Tarihçesi", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu 15-17 Kasım 1984, Bildiriler*, İstanbul 1985: 21-26'da, Türk ordusu ile sarayları arasında mimari açıdan bir devamlılık bulunduğu düşüncesini taşıyor olsa da; bırakın Osmanlı'yı, Selçuklu için bile bu düşüncüyü doğrulayacak yeterli veri bulunmamaktadır. Bu bağlamda E Esin, "Ordu (Başlangıcından Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1972, VI/10-11: 136' da, orduyu çadırlardan oluşan hükümdar kampı olarak tanımlamaktadır. F. Sümer, age: 75'de, *Kaşgarlı Mahmut'un bu görüşü destekler nitelikte orduyu: "gasabatu'l meliki"* olarak tanımladığını belirtmektedir. Benzer görüş G. Necipoğlu tarafından *Architecture, Ceremonial And Power, The Topkapı Palace In The Fifteenth And Sixteenth Centuries Cambridge*, Newyork 1990: 33, 88, 242-245'de, Topkapı Sarayı'nın yerleşim düzeni ile Otağ-ı Hümayun arasındaki ilişkinin neler olduğuna, sarayın yerleşim kurgusunun Otağ-ı Hümayun'lardaki çadır düzeni ile çakışan yönlerini tespit etmek suretiyle dile getirilmiş ve daha sonra N. Atasoy da, *Otağ-ı Hümayun*, İstanbul 2002: 55-61'de Necipoğlu'nun bu konudaki görüşlerine tekrar yer vererek onu destekler şekilde Saray-Otağ-ı Hümayun ilişkisini daha belirgin hale getirmeye çalışmıştır. Hatta çalışmasının bir yerinde *Otağ-ı Hümayun-Gezer Saray* başlığı altında bir bölüm oluşturmuştur. Yani ordunun yönetsel görevinin diğer görevlerden daha üstün olduğunu belirtmesi hatta bir anlamda hakanın ve yanındaki yönetici kadronun orada yerleşmiş oluşunun bu tip ordu-çadır yerleşkesinin ne derece varlık kazanmakta olduğunun belirtisidir. Rifat Osman, *Edirne Sarayı* (Yay: S. Ünver), Ankara, 1989: 21, 32-33 de; Emel Esin'in, G. Necipoğlu'nun ve N. Atasoy'un, ortak belirtmiş olduğu görüşü dile getirmese de bu görüşü destekler bilgiler vermektedir. Yazar, Otağ-ı Hümayun'un sarayın yakınındaki Hacı Toğan Tepesi'ne kurulmasının seferi işaret ettiğini bu andan itibaren çadırların kurulmakta olduğunu ve ordu personelinin hatta sultanın da çadırdaki kaldığını belirtmektedir. Otağ-ı Hümayun'un niçin başka bir yerde değil de sarayın yakınında kurulduğu, Emel Esin, Necipoğlu ve Atasoy'un belirtmiş olduğu görüşü destekliyor gibi görüle de; Otağ-ı Hümayun'un konak yeri ile saray yeri seçiminde bir çakışmanın var olduğunu elimizde yeterli veri olmadığı için şimdilik söylemek olanaksızdır. Fakat saray ve yeri ile Otağ-ı Hümayun'un kurulduğu yer arasında bir bağlantının da olabileceği düşünülebilir.

ÖZET

Amasya Kentinin Fiziksel Oluşum Süreci İçerisinde Saray Olgusu başlığını taşıyan bu çalışmamızda; kentin ilk oluşum sürecinin ve ilk yerleşim noktasının neresi olabileceği tartışmasından hareket edilerek; Pontus Krallığı döneminden itibaren Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı'nın ilk yerleşim sahaları ve gerçekleştirmiş oldukları imar faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Çoğu günümüze gelememiş olan bu eserlerden hareketle kentin fiziki oluşumunun ilk aşaması tespit edilmeye çalışılmış ve bu oluşum haritalarla desteklenmiştir. Burada yönetici sınıfın yaşadığı mekanların (saray, köşk) fiziki oluşumu etkileyen en önemli unsur olduğundan hareketle bu mekanların nerelerde inşa edildiği araştırılmıştır.

Kentten günümüze herhangi bir saray kalıntısı gelmemiş olsa da kaynaklar yardımıyla: Romalılar döneminde Kral Sarayı (Bu sarayı daha sonra Selçuklular isim değiştirmek suretiyle bir süre kullanmışlardır.), Danışmentliler döneminde Ahmet Gazi Sarayı, Selçuklular döneminde Sultan Mesut Sarayı (Aşağı Saray) Pervaneoğulları döneminde Muniddin Pervane Sarayı ve Osmanlılar döneminde de bugün hala Saray Düzü olarak bilinen mekide yer aldığı düşünülen Beyler Sarayı'nın inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Çakallar Mevkii'ne 3 km mesafede yer

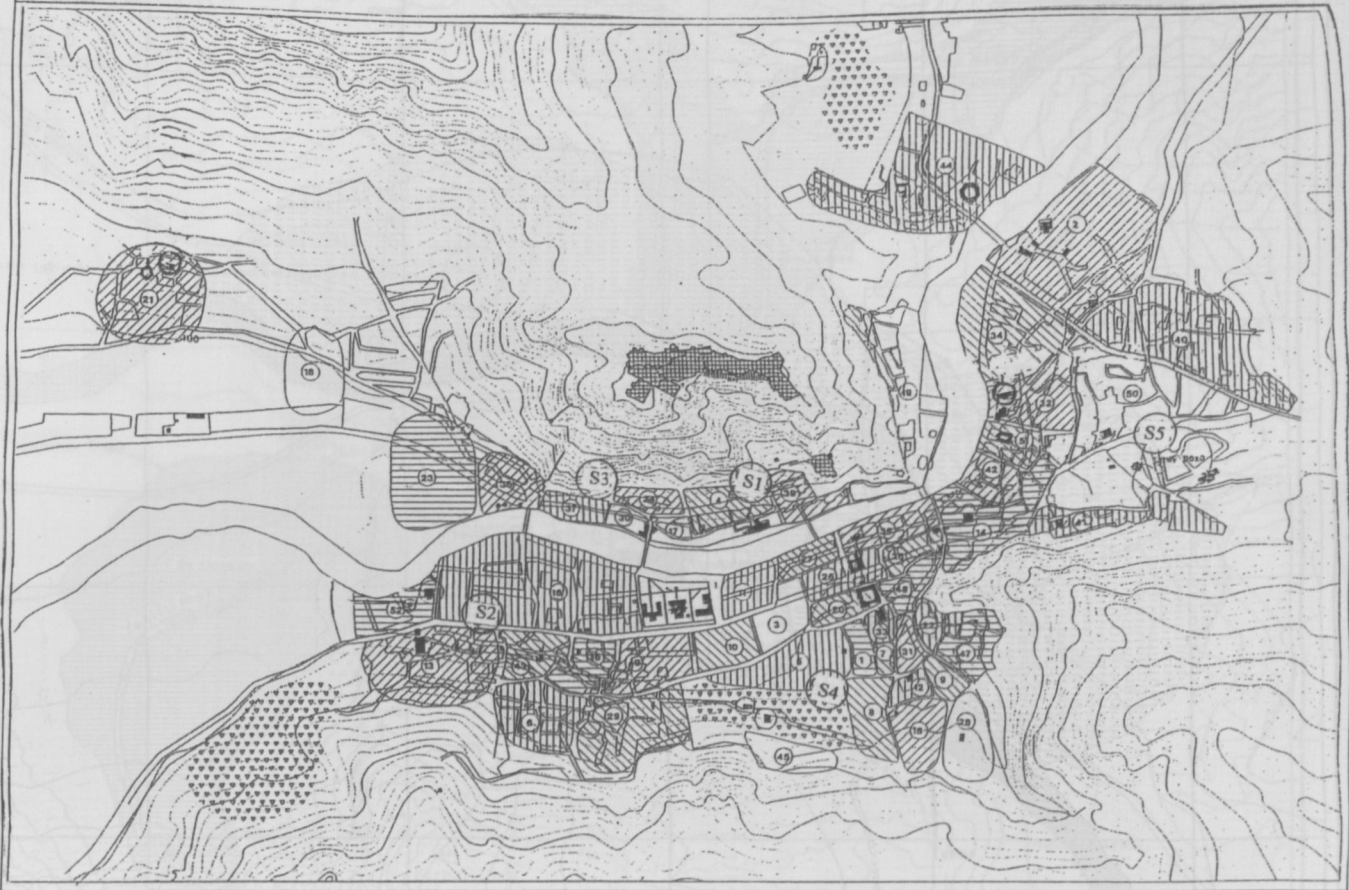
alan Kaya Paşa Suyu mevkiinde Köşklü Kaya olarak bilinen ve Çelebi Mehmet başta olmak üzere şehzadelerin avlandığı bu sahada da bir köşk yaptırıldığı bilinmektedir.

Günümüze gelmemiş olmalarına rağmen yerlerini tespit etmeye çalıştığımız 5 saray ve 1 köşkten oluşan bu yapıların yer seçimi üzerinde durulmuş ve neden bu yerlerin seçilmiş olabileceği tartışılmıştır. Bu tartışma neticesinde yönetici evi olarak isimlendirdiğimiz bu mekanların kentin fiziki oluşumuna etkisi ele alınmıştır. Ayrıca kentin Türk-İslam döneminden itibaren dini bir kimlik kazanmaya başlamasıyla birlikte yoğunlaşan dinsel yapıların fiziki oluşum sürecine katkısına da kısaca yer verilmiştir.

Saray olgusunun kentin fiziki oluşumuna etkisini ayrıntılı şekilde vermeye çalıştığımız bu çalışmada; kentin fiziki yapısının şekillenmesinde (Türk-İslam döneminden itibaren) ordu (Otağ-ı Hümayun)-saray arasındaki siyasi ve fiziki paralellikler ele alınmıştır. Böylece kentin, 1075 yılında Melik Danışment Gazi tarafından Bizans valisi Jutateüs'u yenerek ele geçirilmesinden itibaren kentte ordunun konakladığı yerler ile inşa edilen saray ve köşklere yer seçimi arasında bir paralellik olabileceği üzerinde durulmuş ve bu paralellik fiziki şekillenmeye etkisinin kaçınılmaz olduğu düşünülmüştür.

15. Yüzyılda Amasya Mahalleleri

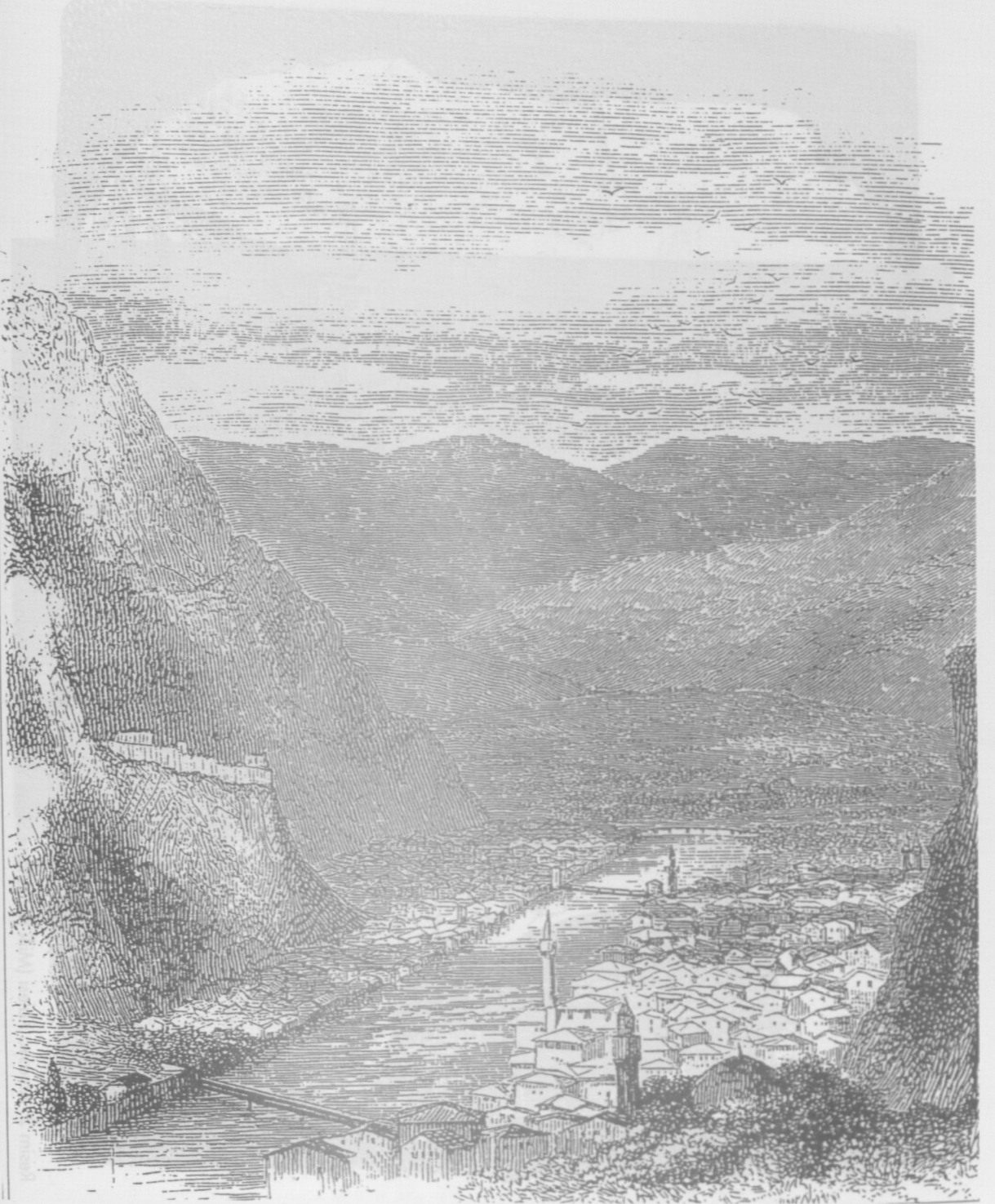
Yeri	Adı
1	Accem Ali Mah.
2	Bayezid Paşa Mah.
3	Bozahane Mah.
4	Cami Enderun Mah.
5	Mescid-i Serasker Mah.
6	Şeyh Kırık Mah.
7	Çırakçı Mah.
8	Darüsselam Mah.
9	Dere Mescidi Mah.
10	Devehane Mah.
11	Eski Kethuda Mah.
12	Kilise Mah.
13	Gökmedrese Mah.
14	Gümüşlü Mah.
15	Hacı Hamza Mah.
16	Sultan Bayezid Mah.
17	Hatuniye Mah.
18	Hekim Çelebi Mah.
19	Bilinmiyor
20	Hoca Süleyman Mah.
21	Hızır Bey Mah.
22	Esem Mah.
23	Mescid-i Dede Kasım Mah.
24	Karatay Mah.
25	Mescid-i Dede Kasım Mah.
26	Kocacıoğlu Mah.
27	Alçak Köprü Mah.
28	Bilinmiyor
29	Kübeçeyiz (Küpçügöz) Mah.
30	Kurşunlu Mah.
31	Mescid-i Kılıççı Mah.
32	Mehmed Paşa Mah.
33	Cami-i Pervane Mah.
34	Toğrakı Mah.
35	Halife Recep Mah.
36	Mescid-i Sekbüddin Mah.
37	Ali Saadeddin Mah.
38	Saraçlar Mah.
39	Saray Mah.
40	Savakça Köprü Mah.
41	Sofiler Mah.
42	Sofuoğlu Mah.
43	Şarnice Mah.
44	Şamlılar Mah.
45	Bilinmiyor
46	Bilinmiyor
47	Temnana Mah.
48	Uzun Mustafa Mah.
49	Uçler Mah.
50	Yakub Paşa Mah.
51	Yakut Paşa (Yakutiye) Mah.
52	Yörgüç Paşa Mah.



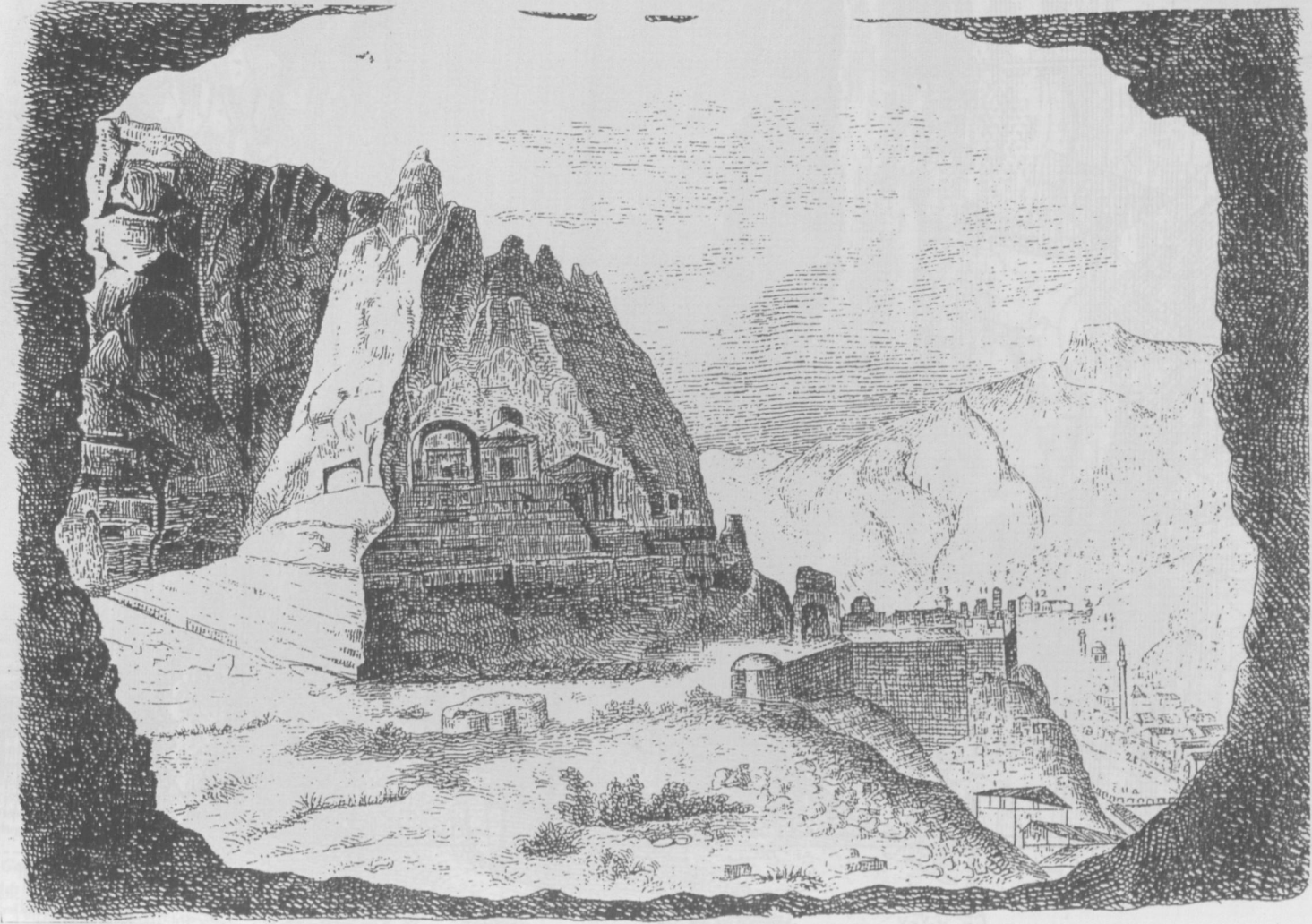
Günümüze Gelmeyen Amasya Sarayları

Yeri	Adı
S1	Kral Sarayı (Kızlar Sarayı)
S2	Danışment Ahmed Gazi Sarayı
S3	Sultan Mesut Sarayı
S4	Müniddin Pervane Sarayı
S5	Beyler Sarayı

Çizim 3: 15. Yüzyılda Amasya Kentinin Fiziki Dokusu.



Resim 1: Amasya Kalesi ve Yeşilirmak (H.J. Van Lennep 1870).



Resim 2: Amasya Kalesi (Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu) "Pazmaveb, Venediğ 1861".



Resim 3: Kızlar Sarayı Hamamı.

Dr. İsmail A. BİROL

SİVİL MİMARİMİZİN İNCİLERİNDEN
AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA YALISININ BEZEMELERİ

Yrd. Doç. Dr. İnci A. BİROL

**SİVİL MİMARİMİZİN İNCİLERİNDEN
AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA YALISININ BEZEMELERİ**

Bilindiği gibi vakıf kurumlarının kuruluş gayesi, başta insan olmak üzere bütün yaradılanlara yardımdır. Kadim bir geçmişe sahip vakıf geleneği, hemen her dinde görülmüş olup insanların yardım ve hayır yapmak ihtiyacının kurumlaşmış şeklidir. Zaman içinde yıpranmış olsa da yok olmamış, günümüze kadar devam etmiştir. Merkezinde insan bulunan ve bütün yaradılmışları kucaklayan bu hayır müessesesinin hedefinden sapmadan hizmetini sürdürmesi ve gelecek nesillere aktarılması, toplumların vakıf ruhuna sahip olması, bu kurumları sevmesi ve benimsemesi ile mümkündür.

Sanat ise ait olduğu toplumun aynasıdır. Bu aynaya bakan insan, o toplumun tarihini, geleneklerini, inançlarını, hayata bakışını, kültür seviyesini, felsefesini, kısaca yaşanmış maddi ve manevi bütün dünyasını seyreder.

Günümüze kadar varlığını korumuş vakıf eserleri ise hem var oluş gayesi, hem de sahip olduğu sanat değerleri bakımından son derece önemlidir. Zira bu ata mirası eserler sayesinde, vakıf ruhu gelecek nesillere taşınabilir, geçmiş ile gelecek arasında kültür köprüleri oluşturulur. Aynı zamanda bunlar, ait olduğu milletin kimlik belgeleri ve medeniyet ölçüsüdür. Milletçe bu eserlerin benimsenerek üzerine titrenmesi, devrinin özellikleri yok edilmeden korunması ve yaşatılması gerekir. Bir milletin dünya haritası üzerindeki yeri, milli kimliğinin itibarı ve devamlılığı, halkının bu şuur ve anlayışta olmasına bağlıdır.

İşte Vakıf Haftasının etkinlikleri sırasında bu düşüncelerle dolup taşıdığımız bir günde, müstesna bir vakıf eseri olan Amcazade Hüseyin Paşa yalısını hatırlayarak yad etmek istedik. Bir anda kırk sene eveline giderek Süheyl Ünver Hocamız ile yapılan bir Boğaz gezintisinde tanıyarak cazibesine kapıldığımız bu müstesna eserden alınmış belgesel bir bezeme örneğini, arşivden çıkarıp okuyuculara tanıtmanın faydalı olabileceğini düşündük (Res. 1).

Yahya Kemal Boğaziçi hakkında diyor ki; **"İstanbul medeniyetinin yarısı Bizans,**

yarısı Türk'dür. Ama Boğaziçi medeniyetinin tamamı Türk'tür. Boğaziçi Türkler ile var olmuştur." Bu var oluş içinde kıymetli bir yer işgal eden ve sivil mimarimizin nadi-de incilerinden Amcazade Hüseyin Paşa yalısını, bütün ihmal ve kadirbilmezliğe gözlerimizi, kulaklarımızı kapayarak, üç yüz senelik muhteşem geçmişi içinde, bezemeleriyle hatırlamaya ve tanıtmaya çalışacağız.

Anadolu Hisar'ında vapurdan inerek Vaniköy'e doğru sahil boyunca birkaç metre yürünürse, sırtını yabani otların kapladığı büyük yeşil koruluğa dayanmış, Köprülüler veya Amcazade Hüseyin Paşa adıyla anılan yalının son uzantısı, iki katlı ahşap divanhanenin varlığı, hemen fark edilmese de hissedilir. Çünkü bu mütevazı yalı, adeta çileli ömrünün sırları içine gizlenir gibi bahçeyi kaplayan otlar arasında da hemen göze görünmez. Fakat bu müstesna esere bir de boğazın sularından bakılırsa, bütün azim ve gayretini toplayarak bükülmüş belini payandaların desteğine dayanmış, zorlukla ayakta kalmaya çalışırken, küskün ve sitemkar çehresiyle boğazın mavi sularında perişan halini seyrederken görülür (Res. 2)

Şüphesiz insanlar gibi eşyanın da bir alın yazısı vardır ve bu yazı, onları var eden tarafından değiştirilemez. İstanbul yangınlarında nice paha biçilmez yazma eserler kül olurken, niceleri de kaderlerinin çizdiği yoldan geçerek Topkapı Sarayında saltanat sürmekte veya müze ve kütüphanelerde korunma altındadır. Acaba hangi sanatkar, binbir hayaller içinde meydana getirdiği eserinin akıbetini bilmeye muktedirdir?

Köprülüler Yalısı da kaderine boynunu bükmüş bir mü'min sabrı ile akıbetini beklerken, düşkün haline rağmen asırlar ona, asaletinden bir şey kaybettirmemiştir. Nitekim Süheyl Hoca 1956 da yalı hakkında yazdığı küçük kitabında, mimaride klasik devrin şaheseri olarak tanıttığı bu yapıyı, 19-20 yaşlarındaki bir güzelin iki buçuk asır sonraki haline benzetir ve **"Güzel ihtiyarlamış. Fakat güzelliğinin izleri kaybolmamış"** diyerek adeta teselli bulur. Her şey

rağmen bu yalıyı, geçmişine uzanarak saltanatlı günleri içinde tanımak ve seyretmek istersek, duyacağımız hayranlık ve üzüntü kimbilir iç ağrılarımızı ne kadar arttıracak ve içimizi sızlatacaktır!

Yalı Köprülülere soyundan gelen ve (1697-1702) tarihleri arasında sadrazamlık yapan Amcazade Hüseyin Paşa tarafından, vakfiyesinde belirtildiği üzere 1700 yıllarında yaptırılmıştır¹. XVII. yüzyılın sonlarında esmeye başlamış Avrupa üslubunun etkisinde kalmayarak, hem mimari, hem de tezyini bakımdan milli benliğini en güzel şekli ile korumuş müstesna bir abide örneğidir. Bunun için daima yabancıların ilgi ve hayranlık odağı olmuştur. Fakat ne bu ilgi, ne de Türk mimarisinin mutena temsilcisi oluşu onu, bugün içinde bulunduğu perişan halden kurtarmaya yetmemiştir.

İmzalanan Karlofça Anlaşması'nın kararlarını tasdik ettirmek üzere İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Oettingen yalının ilk şeref misafiri olmuş ve şatafatlı bir törenle bu yalıda ağırlandı. Aynı yılın yaz aylarında Üsküdar Sarayında kalan Sultan Mustafa, sadrazam tarafından bu yalıda düzenlenen ziyafete gelmiştir. Birkaç gün sonra gene bu yalı Leh elçisini ağırlandı. Yalının bu görevi Amcazade Hüseyin Paşa'nın vefatından sonra da bir müddet devam etmiştir.

Yalının güney tarafında, sahilde bulunan iki ahşap binası ve hamamı, 1860 yıllarında yok olmuş, sadece boğaza uzanan iki katlı divanhane veya selamlık denilen bölüm kalmıştır. Bu gün denize uzanmış, tek katlı bir yalı olarak görülen bu kısımda, 1840-1850 yıllarında çizilen krokisinden anlaşıldığı üzere, arka tarafında iki sütunla ayrılmış iki sofa ve bunlardan birinci sofanın önünde giriş holü bulunuyormuş. Ayrıca ilk sofanın iki yanında birer hela ve abdest almak için odalar ile merdiven aralıkları varmış. Fakat daha sonra bu plan değişikliğe uğramış, bazı kısımlar kaldırılarak arka cepheye ahşap bir konak yapılmıştır. Bu konak, uzun seneler yabancılar tarafından yaz ayları için kiralanmış ve onların ilgi odağı haline gelmiştir².

Daima yabancıların hayranlığını kazanmış olan bu yapı, Fransız romancısı Pierre Loti'nin de dikkatini çekmiş, kurtarılması için girişimlerde bulunmuştur. Fransız elçisinin eşi Madame M. Bompard'ın öncülüğünde, İstanbul'daki tarihi eserleri korumak için kurulan bir topluluk, yalının rölövelerini çizdirip altın varak kullanarak işlenen renkli nakışların aynen kopyasını yaptırmıştır. 1915'de albüm halinde bastırılmış bu eser, bize yalının geçmişini anlatan önemli bir belge teşkil etmektedir (Res. 3).

Aşı boyalı bu köşkün saltanatlı yıllarında da dış mimarisi, içerisindeki göz kamaştırıcı güzelliği ve ihtişamı herhangi bir şekilde açığa vuracak nitelikte değilmiş. Dıştan bu sade ve mütevazı görünüşüne rağmen içinde gizlediği muhteşem güzellik ile yalı, Türk mimarisindeki milli sanat üslubunun, hayatta kalan en güzel temsilcisi olmuştur.

Zira bildiği gibi Türk'ün Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan engin sanat dünyasında, tıpkı bir zincirin halkaları gibi iç içe geçerek devam etmiş, hakim ve belirgin bir milli sanat üslubu, zaman zaman incelse de kopmadan günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan ilk akla gelenler; güzellikleri sadelik içinde ifade etmek ve eserde yansıtmak, eserin dışından çok iç güzelliğine önem vermek, daha çok içini bezemek. Sanatkar realist ve hayranlıkla baktığı alemde olayların özünü yakalamak istemiş ve bunları veciz ifade tarzıyla anlatmayı tercih etmiştir. Nitekim Türk sanatı, gene en veciz ifadesi ile şöyle tarif edilmiştir; **"Dışta sadelik, içte ihtişam. İşte Türk sanatı."**

Kaynaklardan öğrenildiği gibi, bu muhteşem yalı mimarisi kadar iç tezyinatı ile de eşine ender rastlanacak bir örnek eser. Halbuki Türk sanat tarihinin en ihmale uğramış, hakkı ile incelenmemiş hatta unutulmaya yüz tutmuş bir dalı olan tezyini sanatlar, pek çok örneği gibi bu mimari eserde de muhteşem bir görünüşe sahipmiş. Fakat maalesef

¹ Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un yayınladığı ve Nazım Divan'ında bulunan bir tarih beyitine göre 1699 (H. 1111) senesinde inşa edilmiştir

² Semavi Eyice, "Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı" TDV. IA, C. 3, s.11-12.

yok olup gitmiş. Ümit ediyoruz ki, eldeki belgenin yayımlanması belki bu sanatın hatırlanmasına ve yalıya yapılması beklenen tamirde dikkate alınmasına vesile olur. Nitekim (Res. 4) Catennaci'nin bu gravüründe ayrıntılara inemesek de görünen muhteşem görüntü, yalının iç tez-yinatı hakkında fikir vermeye yetiyor.

Günümüze kadar gelen kısım, üç kollu, (T) şeklindeki salondan ibarettir. Fakat yalının iç düzenini koruduğu yıllarda, divanhanenin orta bölümünden bursa kemeri ile ayrılan üç çıkması, ahşap kepenkle örtülen pencerelerle çevrilmişti. Pencerelerin üst kısmında, mukamalı bir silme üzerine oturan raflar bulunmaktaymış. Bu raflar 5 m kadar olan duvar yüksekliğinin ortasında yer alıyormuş. Böylece bu pencereler sayesinde yalının üç cepheden aldığı Boğaz manzarası korunmuş, fakat üst kısımlarının kapalı olması, öğleden sonra güneş batıncaya kadar içeri giren dayanılmaz ışık fazlalığını önlemiştir.

Orta kısımda üç eyvan halinde açılan hafifçe yüksek çıkıntılar üzerinde sedirler varmış. Merkezde mermer döşeli kare bir alan, ortasında fiskiyeli bir havuz bulunmaktaymış. Bunun yeri halen belliydi. Fakat zamanında burada var olan, yekpare mermerden işlendiği ileri sürülen bir havuz, ajurlu mermer işçiliğinin en mükemmel örneklerinden sayılıyormuş. Aynı zamanda havuzun fiskiyesinden saçılan sular, hem su sesinin Türk kültüründeki yerini ve önemini gösteren bir simge teşkil etmekte, hem de su üstündeki ışınların loş tavan ve duvarlardaki hareketli yansımaları, bu yansımaların tezyin edilmiş alanlardaki altın varaklar üzerinde meydana getirdiği parlaklıklar, rüya alemi gibi, doyulmasına imkan olmayan muhteşem bir mekan yaratıyordu. Böylece elde edilen büyüleyici ve anlatılması zor muhteşem güzelliğin, ancak odanın içinde bulunup yaşanarak anlaşılabilceği söylenmektedir (Res. 5).

Kubbe ve yan tavanların göbekleri geometrik üslupta bezenmiş olup, merkezlerde mukarnalı sarkma topuzlar bulunuyormuş (Res. 6). Orta kubbe ile çerçeveler arasında kalan bölünmüş paftalarda gül motifleriyle bezenmiş kare ve

üçgen desenler yer almıştır (Res. 7-8).

(Res. 9) Bu bezemelerdeki paftalar, kitabeli zencerek tarzında kenar suları ile ayrılmıştır. Bu ara sularının kitabe boşluklarında, altın zemin üzerinde kurdeleli gül buketleri, Türk buketinin bütün özelliklerini taşımaktaydı. Şerit içinde ise mavi zemin üzerinde, sarı renkteki beşli pençlerin meydana getirdiği kenar suyu deseni dolaşıyor ve dilimli daire boşluklarda gene altın zemin üzerinde, kırmızı renkte, beşli pençlerle tasarlanmış çark-ı felek üslubundaki desenler yer alıyordu. Bu küçük kenar suyu deseni, maalesef örneklerine sahip olamadan kaybolmuş diğer bezemeler hakkında bir fikir vermektedir (Res 10).

Fakat resimlerde görülen bazı kenar suyu desenleri bu mükemmellikte değildir. Hem motif hem de desen bakımından yalı bezemelerinde rastlanan bu tezat, daha sonraki yıllarda yapılan tamirler sırasında bazı bezemelerin bozularak yenilendiğini düşündürüyor (Res. 11).

İç mekan tamamen nakışlı ahşap kaplama ile örtülmüştü. Kapı ve dolap kapaklarında, tel ve fildişi kakma tekniği yanında renk kullanılmamış, bazı alanlarda ise, sadece altın varak ve siyah-beyaz renkle yetinilmiştir. Bu renk tasarımı bezemelerde bir uyum ve asalet yaratmıştır.

Duvar panoları içinde yarı üsluplaştırılmış çiçeklerle tasarlanmış, büyük boy buketler yer almıştır. Bu buket desenleri arasında, gözü biktirmeyen, uyumlu farklılıklar mevcuttur³ (Res. 12).

Bu mücevher eserin boğazın sularına doğru uzanan son bölümü divanhane veya misafirhane kısmı, taşıdığı özellikler ile hem mimarideki, hem tezyinattaki milli üslubun elden gitmekte olan kıymetli temsilcilerindendir. İhmal yüzünden hızla çökmeye başlayan yalı, 1947'de ufak bir tamir görerek çökmekten kurtarılmışsa da bu teşebbüs yeterli olamamış, aile içi hukuki pürüzler buna mani teşkil etmiştir (Res. 13).

³ Sedat Hakkı Eldem, "Köşkler ve Kasırlar II", D.G.S.A Yüksek Mimarlık Böl., 1974, s. 150-178

KAYNAKÇALAR:

DOLU, Edibe : "Boğaziçi'nin Aşı Boyalı Ev ve Yalıları", Tercüman Gaz. (13-Ekim-1982).

ELDEM , Sedad Hakkı : "Köşkler ve Kasırlar -II-" , D.G.S.A. Yüksek Mimarlık Böl. 1974.

ELDEM , Sedad Hakkı : "Boğaziçi Yalıları II, Anadolu Yakası", Koç Vakfı, İstanbul,1994.

ELDEM , Sedad Hakkı : "Boğaziçi Anıları", Alarko Eğitim Tesisi, İstanbul, 1979.

ERDENEN, Orhan : "Boğaziçi Sahilhaneleri 1", İBB Kül. İşleri Dairesi, İstanbul, 1993.

EYİCE, Semavi: "Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı", TDV. İA. C. 3, s.11-12, 1991.

KOÇU, R. Ekrem : "Anadoluhisarı'nda Meşruta Yalı", İstanbul, A. II, s. 823-827.

KURUYAZICI, Hasan, "Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı",Yapı Dergisi, S. 258, s. 70-76, 2003.

SALADIN, H.-MESGUICH, Rene. : "Le Yali des Kepruli a Anatoli Hissar" Paris, 1915.

SALADIN, H.-MESGUICH, Rene. (Çeviren: GÖRTEKE, Elif) "Anadolu Hisarı'nda Köprülü Yalısı" , P Dergisi S.19, s.130-139, 2000.

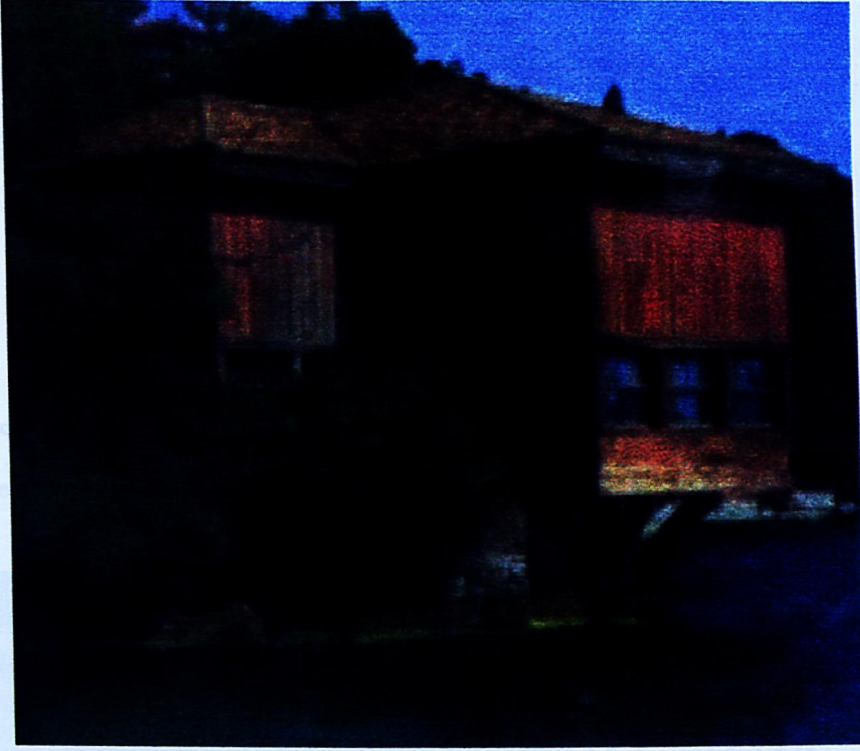
ÜNVER, A. Süheyl : "Anadolu Hisarında Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı", İstanbul, 1956.

TAMER, Cahide : "Amcazade Yalısı ve Manzumesi Onarımları", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2001.

NAIL, Mehmed Seyyid : "Nazim " Divan s.131, İstanbul, H.1257.

NEZİH, Uzel : "Köprülüler Yalısı", Hayat Tarih Mecmuası, S. 8, s. 88, 1965.

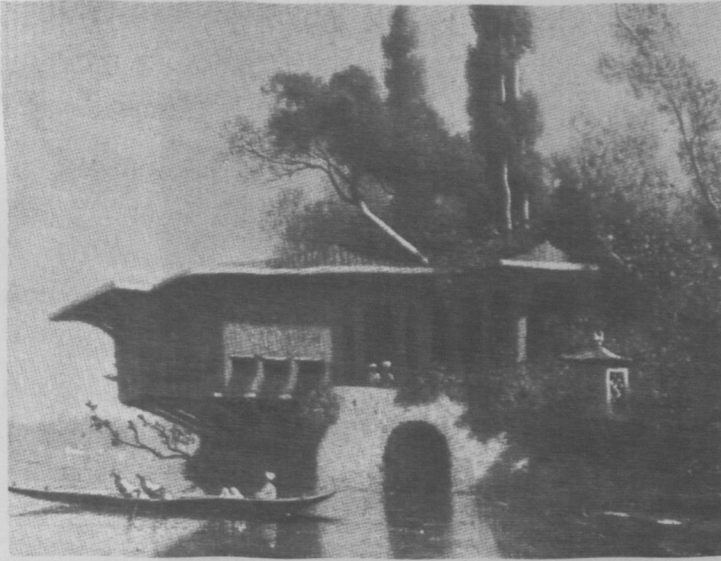
PARMAKSIZOĞLU, İsmet : "Silahdar" Nusretname , İstanbul, 1962-66.



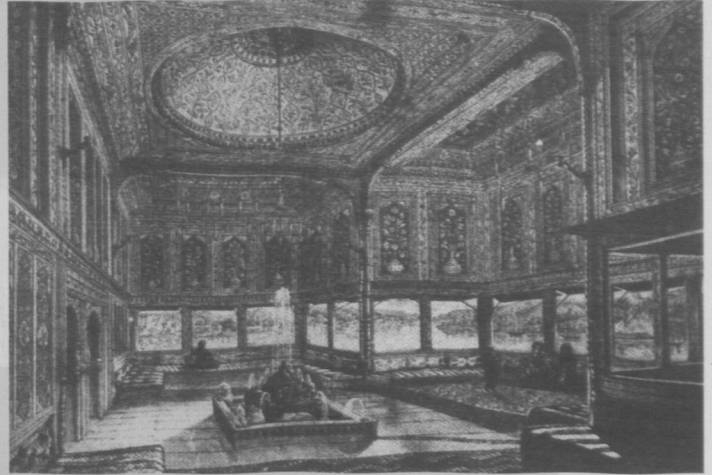
Resim 1: Profilden Amcazade Hüseyin Paşa yalısı.



Resim 2: Cepheden Amcazade Hüseyin Paşa yalısı.



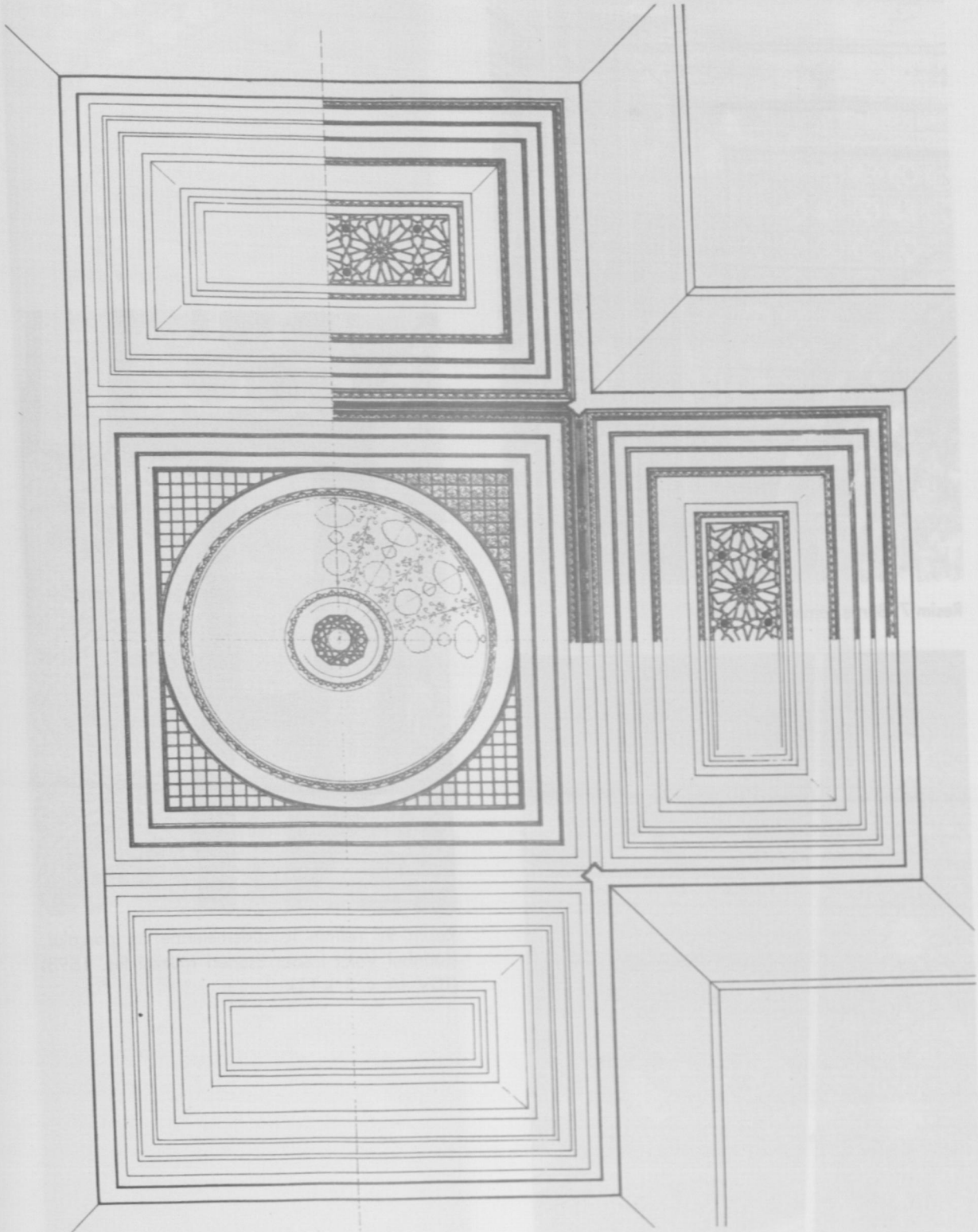
Resim 3: Fransız ressam Th Fzeré'nin yağlıboya tablosu. XIX. y.y. ortalarında Amcazade Hüseyin Paşa yalısı.



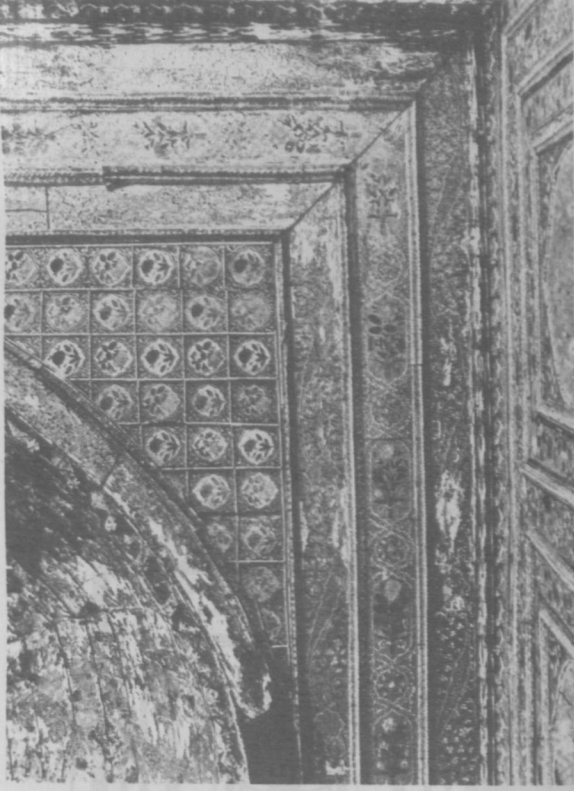
Resim 4: Catennaci'nin gravürü.



Resim 5: Havuzun tepeli halı ile divanhanenin iç görünüşü. (1860-1870)



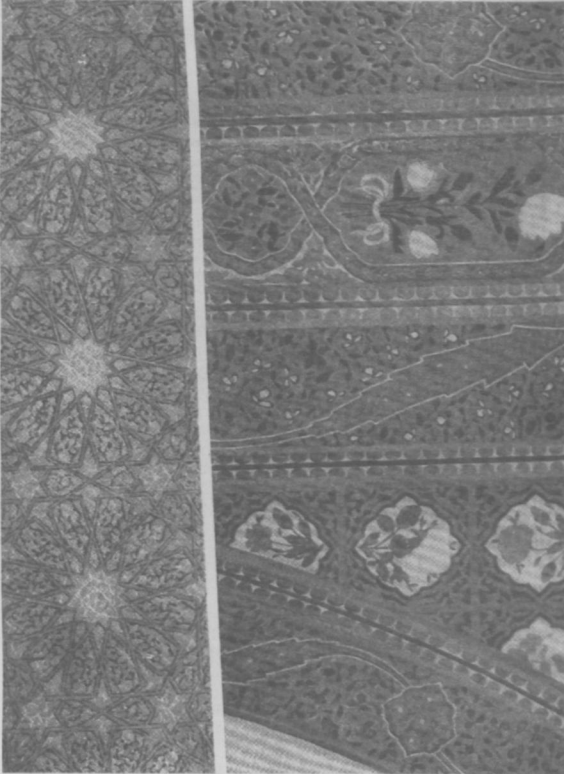
Resim 6: Tavan rölövesi.



Resim 7: Bursa kemeri ayrıntısı.



Resim 9: Yalının iç süslemelerine ait parçalar, (İstanbul Vakıf İnşaat Eserleri Müzesi teş. 1698) (TDV. İA, C.3, s.11).

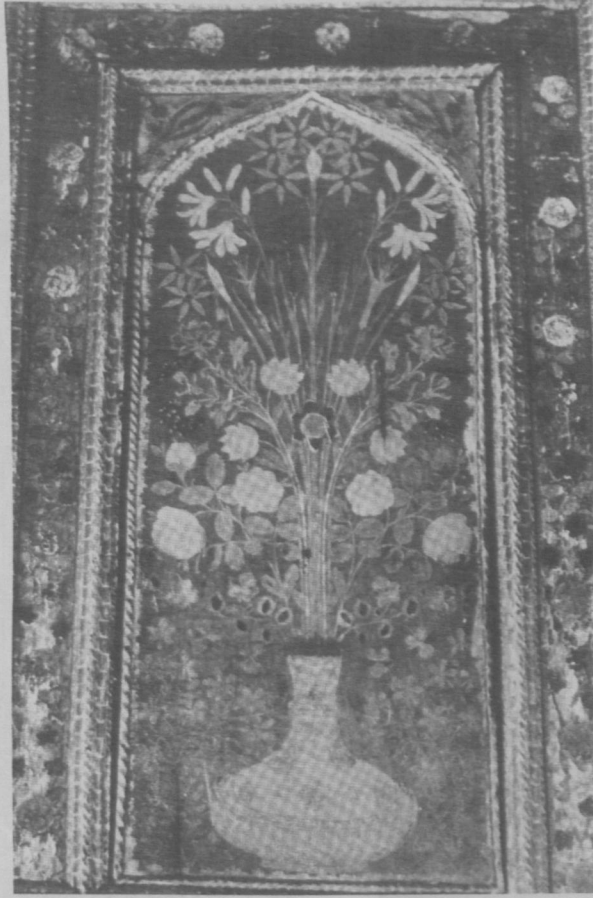


Resim: 8 Yan ve orta tavan bezemelerinden ayrıntılar.



Resim 11: Yalının iç bezemelerinden ayrıntılar.

Resim 10: İnci A.Birol tarafından, Dr. Süheyl Ünver arşivinden 1/1 ebatında fırça ile çalışılan (1964) kitabeli zencerek kenar suyu deseni.



Resim 12: Pano içindeki buketlerden biri.



Resim 13: Profilden Amcazade Hüseyin Paşa yalısı. (XVIII yy)

Prof. Dr. H. Örcün BARIŞTA

**OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİ 19 VE 20. YÜZYIL SEDEF
İŞLERİNE İSTANBUL TÜRBELERİNDEN SANDUKA PARMAKLIKLARI
ÖRNEKLER**

Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'da bir çok türbe vardır. Bu türbelerin bir grubunda gömülü bulunan ölülerin sandukasını kuşatan parmaklıklar bulunmaktadır. Bir açıklığı süsleyerek bir tür perde ile örtmek, merdivenleri sınırlayarak düşmeyi önlemek v.b. gibi amaçlarla oluşturulmuş şebekelerden, korkuluklardan farklı işlevle tasarlanmış parmaklıklar sandukanın çevresini kuşatarak ona mekanda ayrı bir yer vermek, sandukaya belli bir ölçüyle yaklaşabilmek, saygı ve sevgi ile, sandukanın çevresini dolaşabilmek ve dua etmek için duracak yeri ince bir uyarı ile belirtmek ve sandukayı estetik yaklaşımla süslenmiş, sıcak bir çerçeve ile kuşatmak amacıyla oluşturulmuştur. Dikdörtgen gövdeli, bu kuruluşlar genellikle dört dikme biçiminde düşey kayıt arasına oturtulmuş yatay kayıtlarla birbirine bağlanan parmakçallıklar ya da birbirine ulanan tablalardan meydana getirilmiştir. Sandukayı bir çit bir kafes gibi kuşatan dikmeler arasına yerleştirilmiş tablalardan oluşan çeşitlenmeleri de bulunan sanduka parmaklıkların metal ve ağaçtan yapılmış örnekleri vardır. Ağaçtan yapılmış olanlar kullanılan malzeme göz önüne alınarak yalnız ağaç kullanılarak yapılmış parmaklıklar, ağaç yanı sıra sedef, bağa, fildişi, taş, cam v.b. süsleyici gereçler kullanılarak yapılmış parmaklıklar olarak iki ana başlık altında kümelenebilir. Örnekler arasında Hürrem Sultan Türbesi'ndeki sanduka parmaklığı ile Gülbahar Sultan Türbesi'ndeki sonradan yapılmış kollektif işlevli sanduka parmaklığı hiçbir süsleyici gereç kullanılmadan yalnız ağaçtan yapılmış örnekler olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Şehzade Türbesi'ndeki sanduka parmaklığı ise sedef dışında fildişi kullanımıyla ayrılmaktadır. Süsleyici gereçler kullanılarak yapılmış sedef işi ile bezenmiş sanduka parmaklıkları sayıca çoktur ve çeşitlenmelerine hanedan türbeleri ile dinsel kişilikli türbelerde rastlanmaktadır. Mimariyle bütünleşen, onun iç dekorasyonunu tamamlayan, kuruluşlarıyla taşınabilir nitelikleri bulunan bu parçalar ağaç işlerinin bazı taşınabilir nitelikteki kültür varlıklarında gözlenmeyen teknik uygulamaları dışında kullanılan süsleyici gereçleriyle yeni yaklaşımları sergilemeleri yanı sıra estetik değerleri ile önem

arz etmektedir. Bu bağlamda sanduka parmaklıkları bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve bazı yayınlar yapılmıştır. Örneklersek:

Hakkı Önkal, "Osmanlı Hanedan Türbeleri" isimli eserinde türbeleri tanıtırken parmaklıklara da eğilmiş bu yapılarda kaç sanduka bulunduğunu kayıt etmiş ve bunların sedef işi ile bezenmiş olanlarına dikkat çekmiştir. Baha Tanman ise Eyüpsultan Külliyesi², Merkez Efendi Tekkesi³, Yahya Efendi Tekkesi⁴, konulu makalelerinde bu anıtsal kuruluşları tanıtırken Eyüpsultan, Merkez Efendi, Yahya Efendi, Şehzadeler ve Kadınlar türbelerindeki parmaklıklarla ilgili bilgilere de yer vermiştir.

Doğan Kuban ise Yavuz Sultan Selim Külliyesini tanıtırken sedef kakma bir ahşap parmaklıkla yapılmış maksuranın içinde I. Selim sandukasına⁵ değinmiştir.

Ancak farklı amaç ve bakış açılarıyla kaleme alınmış bu çalışmalarda: Sanduka parmaklıkları ayrı bir başlık altında toplanarak bunlara toplu bir bakış yapılmamış, bunların tarihlendirme problemlerine detaylı olarak eğilinmemiş ve bunların görsel nitelikleri yapılaş biçimi (formu), boyutları, kullanılan gereç, uygulanan teknik, süslemede seçilen konular, biçimlendirme ve kompozisyon, sırasıyla ele alınarak kayıt edilmemiş ve bunları analogi ile gruplayan bir çalışma yapılmamıştır.

Bu makalede amacımız İstanbul türbelerinde yer alan sandukaların çevresini bezeyen sedef işi parmaklıklar üzerinde bir durum saptaması yapmak, özellikle ağaç işlerinin sedef işçiliğinde bazı bilinmeyen teknikleriyle bazı boşlukları dolduran

¹ Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

² Baha Tanman, "Eyüpsultan Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, C.3, s.238, 242.

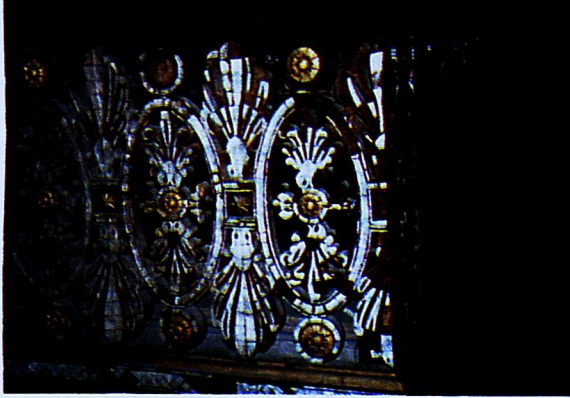
³ Baha Tanman, "Merkez Efendi Tekkesi", *Surların Öte Yanı Zeytinburnu, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları*, 2003, s.109. Ayrıca bkz. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*.

⁴ Baha Tanman, "Yahya Efendi Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, C. 7, s. 411, s. 410.

⁵ Doğan Kuban, "Sultan Selim Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, C. 7, s. 63.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlenebilecek bir grup sedef işi ile bezenmiş parmaklığın tarihlendirme problemlerine eğilmek, bunların görsel nitelikleri, yapılış biçimi, boyutları, kullanılan gereçler, uygulanan teknikler ve süslemede seçilen konular, biçimlendirme ve kompozisyon sırasıyla belgelemek, analoji yoluyla gruplayarak tanıtmaktır. Bu bağlamda 20. yüzyılda onları koruyarak 21. yüzyıla taşınmalarına katkıda bulunan Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Türbeler Müdürlüğüne teşekkür etmektedir.

"Yazılı ve Görsel Kaynaklardan Sağlanan Parmaklıklarla İlgili Bilgiler" ve "Günümüze 19 ve 20. Yüzyıl İlk Çeyreğinden Ulaşan Sedef İşî Parmaklıklar" olmak üzere iki üniteden oluşan çalışma İstanbul örnekleri ile sınırlıdır. Bu nedenle İstanbul dışında örneğin Bursa'daki Orhan Gazi Türbesi'ndeki Orhan Gazi'nin sandukasını kuşatan sedef işî parmaklık kapsam dışı bırakılmıştır.



Res.1: Bursa'daki Orhan Gazi Türbesi'nden Orhan Gazi'nin sanduka parmaklığından bir ayrıntı.

Yazılı ve Görsel Kaynaklardan Sağlanan Parmaklıklarla İlgili Bilgiler

Günümüze ulaşan bazı örnekler yazılı ve görsel kaynaklardan sağlanan bilgiler sanduka parmaklıklarının 19. yüzyıldan önceki yıllarda da varlıklarına işaret etmektedir. Bilindiği gibi İstanbul'daki türbelerdeki sedefkari parmaklıkların bir grubu yapı yapılırken oturtulmuş bir grubu ise ya bazı türbelere sonradan bazı kişilerin gömülmesi, parmaklıkların eskimesi, ya yapılan onarım sırasında defin yerinin gözden geçirilmesi sırası ya

da 1718,1766 ve 1894 yıllarındaki zelzelelerden⁶ sonra yapılmıştır. Kalan örnekler dışında bu konuda bazı yazılı ve görsel kaynaklardan sağlanan bilgiler de bazı sanduka parmaklıklarının değişmiş olduğu görüşünü desteklemekte bazıları ise yapılış tarihleri ile ilgili ip uçları vermektedir. Örneklersek:

*Hadikatü'l Cevami'*de Fatih Türbesi tanıtılırken "Halid Bin Zeyd Ebu Eyyubi'l Ensari Türbesi'ndeki sandukasının etrafındaki gümüş şebeke yapıldığında büyük sultanların sandukaları etrafında bulunan (musaddef) sedefle bezenmiş tırabzonlar da yapılmıştır. Bu hayrın icadına bais Sultan Ahmet-i Salis (III) dir. Karşı Türbede iki saraylı ve bir kerime ile birlikte yatan Fatih'in eşi Beyazıt'ın annesi Gülbahar Sultan'dır. Burada dört sanduka vardır"⁷ şeklinde bilgiler verilmektedir.

Görsel kaynaklar arasında ilgi çeken bir eser D'Ohsson'un 1787 yılında Paris'de yayınladığı "*Tableau General de L'Empire Ottoman*" isimli eseridir. Bu eserde yansıtılan yapılar arasında türbelere de yer verilmiştir. Hatice Turhan Türbesi, Fatih Türbesi, Eyüp Sultan Türbesi'nde sandukaların çevresinde sedefle süslenmiş izlenimi veren parmaklıklar gözlenmektedir⁸.

Baha Tanman, Eyüpsultan Külliyesini tanıtırken I. Ahmet 1016 (1607 M.) Dönemi'nde Türbenin onarıldığı, Eyüp sandukasının çevresine gümüş telden yapılmış bir şebekenin konduğu daha sonra bu şebekenin III. Ahmet Döneminin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından onarıldığı bilinmektedir demektedir ve III. Selim'in son mısraı ebcetle 1207 (1792 M.) tarihini veren som gümüşten şebekeyi buraya koymuş olduğunu eklemektedir⁹.

⁶ Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı*, C.V., s.341.

⁷ Aynasaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l Cevami İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Yapılar*, Hazırlayan, Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 2001, s. 49.

⁸ Mustafa Sevim, *Gravürlerle Türkiye*, İstanbul 2, Kültür Bakanlığı, Ankara 1966, bkz. Tablolar 118, 137, 64, 70.

⁹ Tanman, a.g.m., s. 238-242. Şebeke için ayrıca bkz. Erman Güven, *Eyüpsultan Türbesinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirmesi*, Tarihi Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüpsultan Sempozyumu, 2000, s.316 ve Eyüpsultan Türbesine Vakfedilen Eserler, Tarihi Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler.

Yukarda söz edilen eserdeki D'Ohsson'un Hatice Turhan Sultan Türbesi betimlemesinde dört dikme ile oluşturulmuş dikdörtgen biçimli bir parmaklıkla kuşatılmış sanduka ve beş çocuk sandukası yer almaktadır. Bu parmaklığın ön cephesinde köşelerdekiler babalarla taçlandırılmış yedi parmaklık görülmektedir. Bu gravür türbenin 18. yüzyıldaki durumunu belgelemesi diğer gravürler ise sedef parmaklıkların varlığını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

İç mimari çizimleriyle ilgi çeken başka iki eser Jose Maria Juannin ile Jules Van'ın 1840'da Paris'de yayınlanan, "*Turquie*" isimli eserlerindeki Fatih Türbesi¹⁰, ve Giulio Ferrario'nun Frenze'de 1827'de yayınlanan, "*Il Costumo Antico e Moderna Storia*" isimli eserindeki Eyüp Türbesi¹¹ betimlemeleridir. Bu örnekler D'Ohsson'daki yansıtımlara benzemektedir¹². Bu betimlemelerde Fatih Türbesi'nde köşeleri babalarla taçlandırılmış dikdörtgen biçimli ön cephesi dokuz parmakçalıklı bir parmaklık vardır. Günümüzde bu parmaklıklar görülmemektedir. Onların yerine metalden yapılmış sanduka parmaklıkları oturtulmuştur. Bilindiği gibi Fatih Türbesi'nin I. Abdülhamit zamanında onarılıp elden geçirildiği 1199 (1784-1785) tarihli kitabeden anlaşılmaktadır. 1865-66'da Sultan Abdülaziz'in türbeyi onardığı ve sedefli parmaklık yerine gümüş şebeke koydurduğu¹³ bilinmektedir.

D'Ohsson'un bu kaynakta başka bir betimlemesi II. Beyazıt'ın annesi Gülbahar Hatun Türbesi'ni konu almaktadır. Burada ortası giriş için karşılıklı açık bırakılmış dikdörtgen sedefli izlenimini veren bir parmaklık içinde ortadaki daha büyük tutulmuş üç sanduka gözlenmektedir¹⁴. Oysa bugün türbede dört sanduka vardır ve bunlar yalnız ağaç kullanarak yapılmış parmaklıkla çerçevelenmiştir. Sanduka sayısı yukarıda değinilen *Hadikatü'l-Cevami'*deki bilgi ile örtüşmekte, buna karşılık D'Ohsson'un çizimindeki üç sandukaya uymamaktadır.

Anılarında türbelere de yer veren Amicis II. Mahmut Türbesini anlatırken ortada sanduka yükselir. ...etrafı dört büyük şamdanı içine alan sedef kakmalı bir parmaklıkla çevrilmiştir demektedir¹⁵. Aynı yazarın bu kitabına eklenen C. Biseo'nun

yapmış olduğu gravürlerden birinde Kanuni'nin Türbesi'nin içini yansıtan bir çizime yer verilmiştir. Burada iki basamaktan oluşan bir kaide üzerinde yükselen çevresinde parmaklık bulunmayan sembolik bir lahit görülmektedir.¹⁶ Buna karşılık Julia Pardoé'nun 1835 yılında Londra'da yayınlanmış olan "*The Beauties of Bosphorus*", adlı eserindeki Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'nde¹⁷ geometrik bezemeli bir dikdörtgen parmaklık arkasında sandukalar ve üç kavuk ile bu parmaklığın bir tarafında üç sanduka gözlenmektedir. Bu betimleme bugün türbenin içinde yer alan sanduka parmaklıklarına benzemektedir.

Günümüzde yapılan bir incelemede gözlenen sanduka parmaklıkları bazı ip uçları veren görsellerde yansıtılan sanduka parmaklıklarıyla karşılaştırıldığı zaman: Türbeler arasında Fatih Türbesi, Gülbahar Sultan Türbesi, Hatice Turhan Sultan Türbesi ile Eyüpsultan Türbesi'ndeki parmaklıkların değiştirildiği; Kanuni Türbesinde ise başka ağaç parmaklıkların devreye girdiği ortaya çıkmaktadır.

*Hadikatü'l Cevami'*deki bazı bilgiler bu görüşü desteklemektedir. Örneklesek Yeni Cami (Valide Sultan) konusunda bilgi aktarılırken, Hatice Turhan Türbesi'nde Valide Sultan yanı sıra yatanları oğlu Mehmet Han, Mustafa, I. Mahmut, III. Osman, Saliha Sultan, Hatice Sultan, Ayşe Sultan, Şehzade Süleyman 1145 (1732 M.), Sultan Mehmet, Sultan Hasan, Sultan Hüseyin, Sultan Mehmet 1170 (1756 M.), İsa 1118 (1706 M.), Sultan Selim 1120 (1708 M.), Sultan Numan 1178 (1764 M.), Sultan Seyfeddin 1145 (1732 M.), Sultan Abdülmelik 1122 (1710 M.), Sultan İbrahim 1133 (1721 M.), Sultan Murat 1120 (1708 M.), Sultan Selim 1120 (1708/9 M.) yatmaktadır denmekte ve III. Ahmet'in üç oğlunun adının Mehmet üç oğlunun adının ise

Sevim, a.g.e., Tablo 69

Sevim, a.g.e., Tablo 63

Sevim, a.g.e., Tablo 70, 64

Onkol, a.g.e., s. 228

Sevim, a.g.e., Tablo 115

Edmondo Amicis, *İstanbul Çev. Behnun Akyavas*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 382, 1986, s. 410

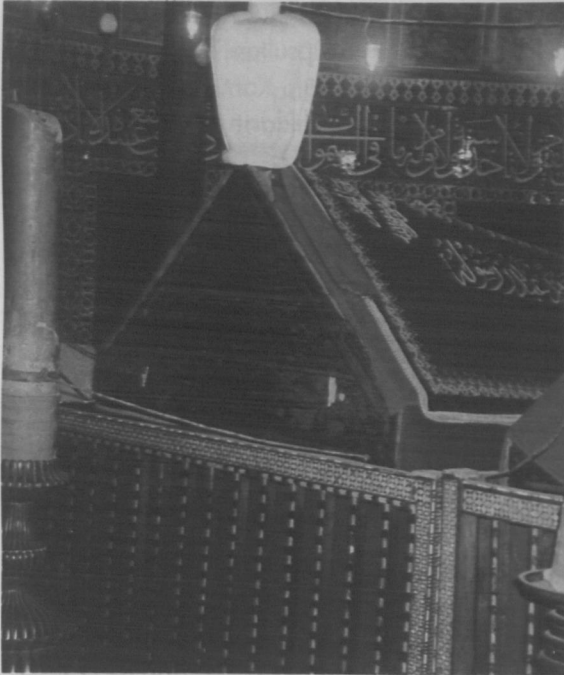
Amicis, a.g.e., s. 411

Sevim, a.g.e., Tablo 87

Selim olduğunu eklenmektedir¹⁸. Bazılarının tarihleri de belirtilen bu döküm sonradan Hatice Turhan Türbesi'ne çok sayıda hanedan mensubunun gömüldüğüne işaret etmektedir.

Eyüp Sultan Camisini anlatılırken III. Selim'i Salis (III) 1207 (1792 M.) senesinde türbeyi onardığını ve sim şebeke kafes yapıldığından¹⁹ söz edilmekte ve parmaklığın değişmiş olduğuna işaret edilmektedir.

Öte yandan bu kaynakta 18 ve 19. yüzyıllarda yapılmış bazı gömülere de yer verilmiştir. Kitapta Laleli Camisi'nden söz ederken III. Mustafa ve III. Selim Türbesi'ne de değinilmekte ve Hibetullah, Mihrimah, Mihrişah, Fatma Sultanlar ve Şehzade Mehmet ile 1187'de ölen III. Mustafa'nın yanı sıra III. Selim'in burada yattığı



Res. 2: Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'nden Kanunî'nin parmaklığının ön cepheden görünüşü.

belirtilmektedir²⁰. Nuru Osmaniye Cami (Cami-i Şerif-i Osmaniye) Türbesi'ne değinilirken burada Sultan III. Osman'ın annesi Şehsuvar Sultanın gömülü olduğu²¹ söylenmektedir. Bu türbede II. Mustafa'nın eşi 1169 (1756 M.) de ölen²² ve III. Mustafa tarafından buraya gömdürülen Şahsuvar Sultan²³ sanduka parmaklığı dışında bu türbede 19. yüzyıl özellikleri gösteren iki sanduka parmaklığı daha yer almaktadır.

Bütün bu bilgiler ve günümüze ulaşan sanduka parmaklıkları İstanbul türbelerini bezeyen sanduka parmaklıklarına toplu bir bakış yaparak bunların üzerinde yeni bir değerlendirme yapmanın gereğini ortaya koymaktadır.

Günümüze 19 ve 20. Yüzyıl İlk Çeyreğinden Ulaşan Sedef İşî Sanduka Parmaklıkları

İstanbul türbelerinde bulunan 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk çeyreğinden günümüze ulaşan sedef işî ile bezenmiş sanduka parmaklıklarına toplu bir bakış yapılarak bunlar kısaca şöyle tanımlanabilir:

İstanbul'daki türbeler arasında 19 ve 20. yüzyıl ilk çeyreğinden kalan sedef işî parmaklıklar bulunan türbeler yapılış tarihleri göz önüne



Res. 3: I. Abdülhamit Türbesi'nden sanduka, I. Abdülhamit sanduka parmaklığının arka cepheden görünüşü.

¹⁸ Ayvansarayi, a.g.e., s.61.

¹⁹ Ayvansarayi, a.g.e., s.338.

²⁰ Ayvansarayi, a.g.e., s.64.

²¹ Ayvansarayi, a.g.e., s.63.

²² Çağatay, Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Atatürk Kültür Dil ve Tarihî Yüksek Kurumu, Ankara, 1992, s. 56, 73, 149, 150, 144, 158, 99, 104, 102, 142, 123, 108, 126, 131, 144, 183, 74.

²³ Doğan Kuban, "Nuru Osmaniye Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, C. 6, s.103.

alınarak şöyle sıralanabilir: Beyazıt Türbesi, Yavuz Sultan Selim Türbesi, Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, Sultan Ahmet Türbesi, Hatice Turhan Sultan Türbesi, Nuru Osmaniye Türbesi, III. Mustafa, III. Selim Türbesi, Fatih Türbesi, Gülbahar Sultan Türbesi, I. Abdülhamit Türbesi, Mihrişah Sultan Türbesi, Nakşidil Sultan Türbesi, Nevfidan Kadın Türbesi, Gülüstü Sultan Türbesi, Merkez Efendi Türbesi, Yahya Efendi Türbesi, Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi.

Türbelerde yer alan sanduka parmaklıkların çoğunun üzerlerinde kitabe yoktur. Birkaç tanesinin üzerinde ölü ile ilgili bilgi ve tarih görülmektedir. Genellikle sanduka parmaklıkları içinde bulunduğu türbenin eğer varsa yapım ya da onarım tarihi ile tarihlendirilmiştir. İstanbul'daki sanduka parmaklıklarının bulunduğu türbe birkaç kitabeli yapı dışında genellikle ya külliye ya cami ya da içindeki yazı şeritlerine dayanılarak tarihlenmiş ya da Cedid Havatin Türbesi'nde olduğu gibi hiçbir tarih bulunmadığı belirtilmiştir²⁴.

İstanbul'da sedef işi parmaklıklar genellikle sultanlar, eşleri ve çocuklarının gömülü olduğu hanedan türbelerinde karşımıza çıkmaktadır. Hanedan türbeleri dışında dinsel kişilikli Merkez Efendi Türbesi ile Yahya Efendi Türbesi iki örnektir. Bu türbelerdeki sedef işi parmaklıklar kadın, erkek ve çocuk sandukalarını kuşatmaktadır.

Kadınlara ait sanduka parmaklıkları arasında Hatice Sultan Türbesi'ndeki Sultan İbrahim'in eşi 1683 yılında ölen Hatice Turhan Sultan, II. Mustafa'nın eşi I. Mahmut'un annesi Saliha Sultan, Zeynep Sultan, Ayşe Sultan; Havatin Türbesi'ndeki Abdülmecit'in eşleri: 1848'de ölen Nergizev, 1850'de ölen Nüketseza, 1851'de ölen Gülcemal Kadın ile Abdülmecit'in bir yaşında iken 1849'da ölen kızı Sabiha Sultan; Mihrişah Sultan Türbesi'ndeki III. Mustafa'nın eşi III. Selim'in annesi 1805'de ölen Mihrişah Sultan, III. Mustafa'nın kızları 1822'de ölen Hatice Sultan, 1824'de ölen Beyhan Sultan ve Abdülmecit'in eşi 1904'de ölen Perestü Kadın; Nevfidan Kadın Türbesi'ndeki II. Mahmut'un eşi 1855'de ölen Nevfidan Kadın (Haciye); Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki I. Abdülhamit'in eşi II.

Mahmut'un annesi 1817'de ölen²⁵ Nakşidil Sultan ile Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki 1246 (1832 M.) da ölen II. Mahmut'un kız kardeşi Zernigar Kadın yanı sıra 1254 (1838 M.) tarihinde 26 yaşında ölen II. Mahmut'un çok sevdiği kızı Mihrimah Sultan; Abdülmecit'in eşi Vahdetin'in annesi Gülüstü Hanım (1861) Türbesi'nde Mehmet Reşat'ın eşi 1909'da ölen Dürrüadne Kadın; Yahya Efendi Türbesi'nde Raziye Sultan, Hatice Sultan, Afife Hanım, Şerife Hatun; Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde Mezide Kadın Efendi, Aliye Namiye Hanım ve Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki kimlikleri kesinlikle belirlenmemiş iki sandukanın parmaklıkları ilgi çekmektedir.



Res. 4: Nuru Osmaniye Türbesi'nden sanduka parmaklıkları.

Benzer bir durum erkeklere ait sanduka parmaklıkları arasında Beyazıt Türbesi'ndeki Sultan Beyazıt; Yavuz Sultan Selim Türbesi'ndeki Yavuz Sultan Selim ; Kanuni Türbesi'ndeki Kanuni Sultan Süleyman, II. Ahmet, II. Süleyman; Abdülhamit Türbesi'ndeki I. Abdülhamit, IV. Mustafa; Hatice Turhan Türbesi'ndeki Şehzade Numan, III. Osman, I. Mahmut, IV. Mehmet, II. Mustafa, Şehzade Hasan'ın sanduka parmaklıkları için söz konusudur.

Erkeklere ait örnekleri hanedan dışından Merkez Efendi Türbesi'ndeki Merkez Efendi sanduka parmaklığı ile Yahya Efendi Türbesi'ndeki Yahya Efendi, Şeyh İbrahim Efendi, Mehmet Nuri

²⁴ Önkal, a.g.e, s.206.

²⁵ Fikret Sarıcaoğlu, "Nakşidil Valide Sultan", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2001, s.108.



Res. 5: Cedit Havatin Türbesi'nden Ulviye'nin sanduka parmaklığı.

Şemsettin Efendi, Ahmet Bedrettin Efendi, Derviş Ali Efendi, Şeyh Ali Efendi, Şeyh Hasan Hayri Efendi sandukalarını kuşatan parmaklıklar ile zenginleştirmektedir.

Çocuklara ait sanduka parmaklıklarına gelince Cedit Havatin Türbesi'ndeki II. Abdülhamit'in yedi yaşında yanarak ölen kızı Ulviye'nin (1868-1875)²⁶ sandukasının parmaklıkları özgün bir örnek oluşturmaktadır. Bu arada Nakşidil Sultan Türbesinde diğerlerinden küçük boyutlu tasarlanmış olan sanduka ve sanduka parmaklıkları gözden kaçmamaktadır. İlgi çeken başka çocuk sanduka parmaklığı Havatin Türbesi'ndeki Abdülmecit'in kızı Sabiha Sultan'ın sanduka parmaklığıdır. Gerek sandukası gerek sanduka parmaklığı Abdülmecit'in eşleri Nergizev, Nüketseza ve Gülcemal'in sandukaları ve sanduka parmaklıkları ile yaklaşık aynı boyutta olan bu örnek boyutlar açısından bazı çözülememiş problemlere işaret etmektedir.

Türbeler içine yerleştirilmiş değişik konum ve boyutlardaki genellikle kısa kenarlarından ayak



Res. 6: Nakşidil Sultan Türbesi'nden diğerlerinden küçük tutulmuş bir sanduka parmaklığı.

ucu tarafı baş ucu tarafından kısa tutulmuş dikdörtgen bir gövde üzerine oturtulmuş bir üçgen prizmadan oluşan sandukaları kuşatan parmaklıklar işlevleri doğrultusunda ya bir sandukayı kuşatan parmaklıklar ya da birden fazla sandukayı kuşatan parmaklıklar olarak iki grupta kümelenmektedir. Bunların birincisi bireysel ikincisi ise ortak kullanım (kolektif) işlevlidir.

Tek kişinin gömülü olduğu türbeler içinde bir sandukayı kuşatan parmaklıklara Beyazıt ve Yavuz Sultan Selim türbeleri dışında birden fazla ölünün gömülü olduğu türbeler içinde Kanuni Sultan Süleyman, Sultan Ahmet, Hatice Turhan Türbesi, Abdülhamit Türbesi, Havatin Türbesi, Cedit Havatin Türbesi, III. Mustafa ile III. Selim Türbesi, Nevfidan Kadın, Mihrişah Sultan Türbesi, Nuru Osmaniye Türbesi, Nakşidil Sultan Türbesi, Gülüstu Sultan Türbesi, Yahya Efendi, Merkez Efendi v.b. gibi yapılarda rastlanmaktadır.

²⁶ Uluçay, a.g.e., s.178.

Birden fazla sandukayı kuşatan parmaklıklar ise Süleymaniye Türbesi'nde, Hatice Turhan Türbesi'nde, Yahya Efendi Türbesi'nde ve Şehzadeler ile Kadınlar Türbesi'nde görülmektedir.



Res. 7: Havatin Türbesi'nden Nergizev ve Nüketseza'ya ait bir sandukayı kuşatan parmaklıklar.



Res. 8: Yahya Efendi Türbesi'nden Şerife Hatun, Derviş Ali Efendi ve Şeyh Hasan Efendi'nin sandukalarını çerçeveleyen kolektif işlevli bir sanduka parmaklığı.

Bazılarının dar uçlarından biri diğerinden daha kısa başka deyişle baş tarafı ayak tarafından daha uzun tutulmuş dikdörtgen biçimli sanduka parmaklıkları yükseklikleri ve yapıları biçimlerine göre de gruplandırılabilir. Yükseklikleri göz önüne alınarak kısa kenarlı ve yüksek

kenarlı olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. Kısa kenarlı örnekler genellikle sandukanın dikdörtgen prizmadan oluşan gövdesini kapatan üstündeki üçgen prizma biçimli kapağın algılanabileceği yüksekliktedir. Sandukayı bir çit gibi çerçeveleyen yüksek kenarlıların boyları ise gövdeyi aşan ve bazen sandukanın kapağına ulaşan yüksekliktedir.

Yapılışlarına göre parmakçalıklardan oluşan parmaklıklar tablalardan oluşan parmakçıklar olarak iki ana başlık altında ele alınabilir. Birinci gruptaki örnekler dört köşede bulunan dört dikme biçimindeki düşey kayıta altta ve üstte giydirilmiş, dikdörtgen biçimli yatay kayıtlardan oluşan bir çerçeve içine oturtulmuş birbirine paralel parmakçalıklar yerleştirilerek oluşturulmuştur. Bu gruptaki örnekler Sultan Bayezit, Yavuz Sultan Selim, Kanuni, Sultan Ahmet, I. Abdülhamit, Hatice Turhan, Zeynep Sultan, Şehsuvar, Nakşidil Sultan, Mihrimah Sultan, Zernigar v.b. gibi sandukaların parmaklıkları v.b. gibi sıralanabilir

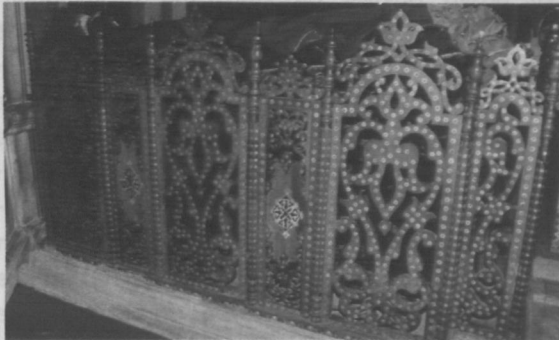
Bu gruptaki parçalar arasında Abdülmecit'in eşleri Gülcemal, Nüketseza ve Nergizev ile kızı Sabiha Sultan sandukalarını kuşatan parmaklıklar dikdörtgen biçimli bir kaide ile en üstteki dikdörtgen yatay kayıtlardan oluşan bir çerçeve arasına dikdörtgen biçimli çubuklar dikey olarak sıralanarak yapılmış parmaklıklardan farklı olarak bir-biri ile kesişen çubuklardan meydana gelen baklava biçimli çubuklar yerleştirilerek oluşturulmuştur.

İkinci gruptaki örnekler yatay kayıtlar üzerinde yükselen çeşitli sayıdaki dikme biçimindeki düşey kayıtların arasına çeşitli sayıdaki tablalar (pano) yerleştirilerek oluşturulan dikdörtgen bir çit başka deyişle bir paravana biçimindedir. Bazıları bir kapı ile girilebilen bu üstü açık kafese benzer bu parmaklıkların Yahya Efendi Türbesi'nde, Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde çeşitlenmeleri vardır. Yahya Efendi Türbesi'nde ise uzun ve kısa kenarlı olmak üzere iki farklı yükseklikte tablalardan oluşan parmaklıklar görülmektedir. Bu parmaklıkların kısa kenarlılarına benzeyen parmaklıklar Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde uzun boylularına benzeyen parmaklıklar ise Perestü Sultan sanduka parmaklığında karşımıza çıkmaktadır. Ancak Perestü Sultan'ın sanduka

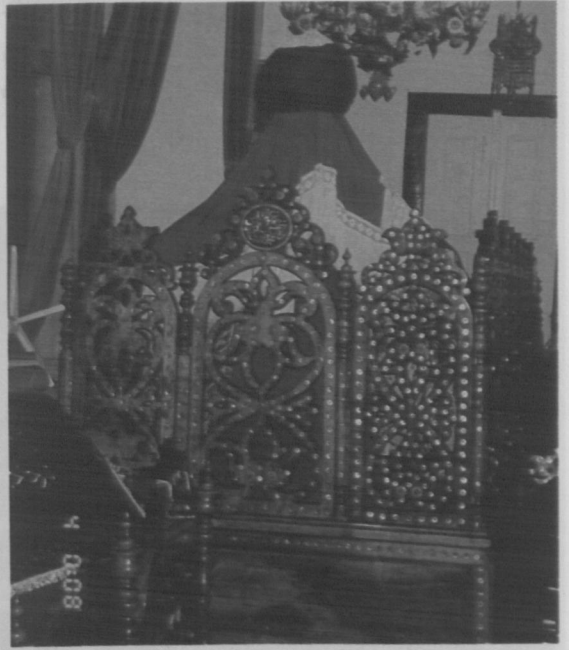
parmaklığının köşeleri pahlanmıştır²⁷. Bu grubun ilginç bir çeşitlemesi Dürrüadne'nin sandukasının parmaklığında karşımıza çıkmaktadır. Burada ön ve arka cephede üç dikme arasında ikişer, yanlarda beş dikme arasında dört tabla vardır.

Bu arada bu grupta ele alınabilecek ilginç üç örnek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi önce Topkapı Sarayı Müzesi deposuna oradan İstanbul Türbeler Müdürlüğüne nakledilmiş²⁸ olan parmaklık parçalarıdır. Bu parçalar çiçeklerle bezenmiş madalyonlar ve yapraklardan oluşan paftalar yan yana dizilerek oluşturulmuştur. İkincisi bu parçalara benzeyen Nevfidan Kadın sandukası parmaklığıdır. Bu örnekte karşılıklı oturtulmuş iri baklava dilimleri çiçek motifleri ile birbirine bağlanmıştır. Bir başka örneğe Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki, Mihrîşah Sultan sandukasını kuşatan, birbiri ile keşişen çubuklardan oluşan iki baklava şeridi arasına oturtulmuş iç içe geçen dairelerden meydana gelen bir kuşaktan oluşmaktadır.

Bir sandukayı kuşatan parmaklıkların erkek sandukalarında genişliği: 175 cm. ile 233 cm.; uzunluğu 247 cm. ile 445 cm.; yüksekliği 93 cm. ile 115 cm. değişmektedir. Kadın sandukalarının ise genişliği: 108 cm. ile 217 cm.; uzunluğu: 230 cm. ile 369 cm.; yüksekliği 70 cm. ile 103 cm. arasında oynamaktadır. Örnekler arasında bir dar kenarı 65 cm. diğeri 84.5 cm. uzun kenarları 143 cm. boyutlarındaki Ulviye'nin sandukası diğerlerinden küçük boyutlu olması ve bir yaşında iken öldüğü ileri sürülen Sabiha Sultan'ın 50 cm. yüksekliğinde 120 cm. genişliğinde ve 255 cm. uzunluğundaki sanduka parmaklığından farklı boyutu ve Sultanahmet sandukasının parmaklığını çağrıştıran biçimi ile ayrılmaktadır.



Res. 9: Mihrîşah Sultan Türbesi'nden Perestü Kadın sanduka parmaklığı.



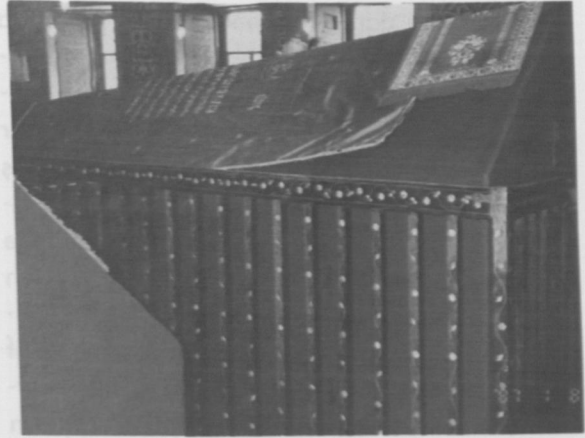
Res. 10-11: Yahya Efendi Türbesi'nden sanduka parmaklıkları.

²⁷ H. Örcün Barışta, "Osmanlı İmparatorluğu Geç Dönem Ağaç İşlerinin Eyüp Sultan'dan Seçkin Örnekleri", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, Eyüp Belediyesi, İstanbul, 2003, s. 88.

²⁸ Bu konuda bilgi İstanbul Türbeler Müdürü Erman Güven'den alınmıştır.

Birden fazla sandukanın yer aldığı parmaklıklar arasında II. Ahmet ve II. Süleyman'ın sandukalarını kuşatan iki sanduka arasında 8.5 cm. genişliğinde bir ayırıcı dikdörtgen bulunan 383 cm. uzunluğunda ve 341 cm. genişliğindeki parmaklık büyüklüğü ile dikkat çekmektedir. Kuşkusuz birden fazla sandukanın bulunduğu parmaklıklar açısından ilginç parçalara Hatice Turhan Sultan Türbesi, Yahya Efendi Türbesi ile Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde rastlanmaktadır. Hatice Turhan Sultan Türbesi'nde ortadaki Hatice Turhan Sultan sandukasına ulaşmak için açılmış dikdörtgen bir çubuktan oluşan bir kapı ile farklı büyüklükte sekiz parmaklık bulunmaktadır. Bunlardan üçünde ikişer sanduka vardır. Bu parmaklıkların birincisinde, IV. Mehmet, I. Mahmut; ikincisinde III. Ahmet, Şehzade Süleyman; üçüncüsünde Süleyman ve Şehzade Selim'in sandukaları bulunmaktadır. Dört sanduka yer alan en büyüğünün boyutları 302 cm. genişliğinde ve 687 cm. uzunluğundadır. Burada Şehzade Numan, III. Osman, Şehzade Hasan ve II. Mustafa'nın sandukaları yer almaktadır²⁹. Yahya Efendi Türbesi'nde Yahya Efendi, annesi Afife Hanım ile Şeyh Mehmet Nurettin Efendi sandukaları ayrı parmaklıklarla diğer sandukalar ise dörtlü gruplar biçiminde iki parmaklıkla çerçevelenmiştir. Yahya Efendinin 175 cm. X 247 cm. boyutlarındaki sanduka parmaklığının yüksekliği 154 cm'ye ulaşmaktadır. Birden fazla sandukayı kuşatan yükseklikleri 65 cm'ye ulaşan sanduka parmaklıkların 230 cm. X 285 cm. boyutlarında olan birincisinde Raziye Sultan, Hatice Sultan (II. Abdülhamit'in kızı), Ahmet Bedrettin Efendi II. Abdülhamit'in oğlu ve Şeyh İbrahim Efendi Yahya Efendinin büyük oğlunun sandukaları vardır. 229 cm. X 330 cm. boyutlarındaki ikincisinde ise Şerife Hatun (Yahya Efendinin eşi), Derviş Ali Efendi (Yahya Efendinin hizmetkârı), Şeyh Ali Efendi (Yahya Efendinin küçük oğlu) ve Şeyh Hasan Hayri Efendi (Şeyh Mehmet Nurettin Efendinin torunu) sandukaları oturtulmuştur. Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde birden fazla sandukanın yer aldığı iki parmaklık bulunmaktadır. Bunların birinin boyutları 243 cm. X 730 cm., ikincisinin ise 217 cm. X 490 cm.dir.

Hatice Turhan Türbesi'ndeki bazıları ardıç



Res. 12: Sultan Ahmet'in sanduka parmaklığından ayrıntı

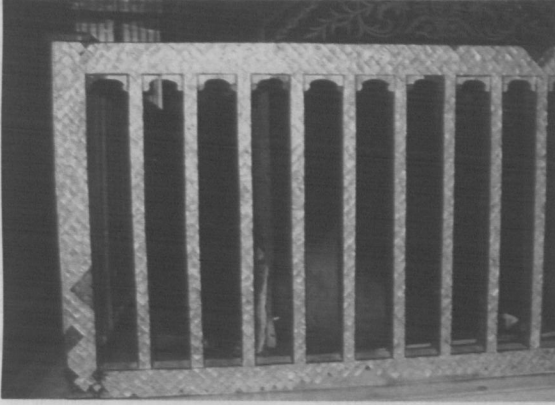
ağacından yapılmış olduğu belirlenmiş sandukaları³⁰ kuşatan parmaklıklar genellikle ceviz ağacından oluşturulmuş ve sedef, bağa, fildişi, cam, süs taşı ya da tahta boncuk, gibi süsleyici gereçlerle bezenmiştir. Yalnız sedef kullanılmış olanlar: III. Ahmet'in III. Mustafa, III. Selim'in Mihrîşah, Hatice, Beyhan Sultan, Nergis, Nükeste, Gülcemal, Ulviye Sultan dışında Nakşidil Sultan Türbesi'nde bir grup sanduka ile Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki adı bilinmeyen kişilere ait olan iki sandukayı kuşatan parmaklıklar olarak sıralanmaktadır.

Sedef ve bağa kullanılmış olanlar ise Kanuni Sultan Süleyman, II. Ahmet, II. Süleyman, I. Abdülhamit, IV. Mustafa, Merkez Efendi dışında Hatice Turhan Türbesi'ndeki bir grup sanduka olarak sıralanmaktadır. Tahta, taş ve cam boncuk kullanılmış örnekler Perestu, Dürrüadne Kadınlar dışında Yahya Efendi Türbesi'ndeki on sanduka parmaklığı yanı sıra Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Bu arada Nevfidan (Haciye) Hanım ve Mihrîşah Sultan sanduka parmaklığı yanı sıra İstanbul Türbeler Müdürlüğü Arşivi'ndeki sanduka parmaklığı parçalarında boya ile bazı motiflerin boyanmış olduğu gözden kaçmamaktadır.

²⁹ İstanbul Türbeler Müdürlüğü'nün sandukaların üstündeki açıklamalardan isimler alınmıştır.

³⁰ Bu konuda bilgi Mehmet Gültekin'den alınmıştır.

Sanduka parmaklıklarını süslemek amacıyla sıvama, kakma ve sedef kakma yanı sıra burgulu ahşap top-boncuk dizme (maşrabiye) ve boncukla tutturma olarak isimlendirilebilecek bir uygulama ile bezenmiştir³¹. Sıvama ile yapılmış süslemeler ya sedef pullarıya ya da bağa ve sedefle ya bunları yan yana dizerek ya da iç içe yerleştirerek geçirerek yapılmıştır. Mihrişah Sultan, Hatice Sultan ve Beyhan Sultan sandukalarını kuşatan parmaklıklar bu bir tür sedef mozaik kaplama tekniğine güzel örnekler oluşturmaktadır. Bunların bazı ünitelerindeki dökülen sedeflerin altındaki ağaç iskelet üzerine kaleme çizilmiş baklavalara önceden desenin çizildiğinin sonra baklava biçimi kesilmiş sedeflerin yapıştırıldığını göstermektedir.



Res. 13: Mihrişah Sultan'ın sanduka parmaklığından ayrıntı.

Beyaz, pembe ve arusek olarak isimlendirilen renkli sedef ve genellikle arka yüzü varaklanmış bağa kullanılarak yapılmış parçalara Kanuni Sultan Süleyman, II. Ahmet, II. Süleyman, Hatice Turhan, Abdülhamit, IV. Mustafa ve Merkez Efendi sanduka parmaklıkları örnek gösterilebilir. Kakma ile yapılmış çalışmalara Sultan Ahmet, Havatin Türbesi'nde Nergizev, Gülcemal, Nuketseza, Sabiha Sultan, Ulviye'nin Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki Zernigar Kadın Efendi, Mihrişah Sultan sandukalarını kuşatan parmaklıklar örnek verilebilir. Bu örneklerde sedef parçaları önceden hazırlanmış yuvalara oturtulmuştur. Başka deyişle kakılmıştır. Beyazıt ve Yavuz Sultan Selim'in sandukalarını kuşatan parmaklıklara ise zemine yuva açmadan yapılmış bir tür kakma

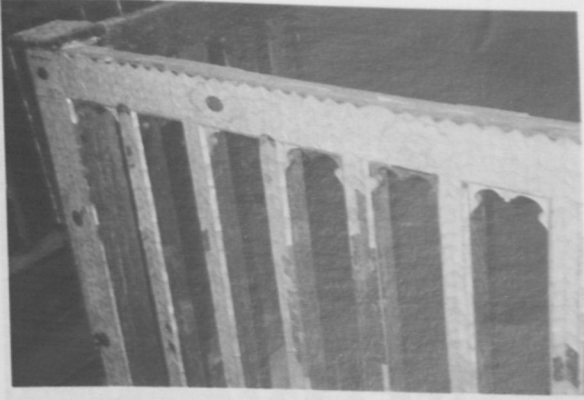
olan sıvama ile kakmanın beraber uygulanmış olduğu parçalar olmaları dışında biçiminde kanala yapılmış kakma çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. Hem düz çizgi hem hareketli çizgiler üzerine açılmış kanallara kakılmış ağaç şeritleri biçimindeki bir tür oluğa-kanala kakma tekniği ile yapılmış süslemelerin benzerlerine Sultanahmet'in sanduka parmaklığı ile Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki iki sanduka parmaklığında da rastlanmaktadır.

Kuşkusuz parmaklıklarda uygulanan teknikler açısından kayda değer bir grup örnek Nakşidil Sultan Türbesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar sıvama zemin üzerinde beliren süslemeleriyle bir kabartma çeşitlemesi olarak ilgi çekmektedir. Sedef sıvama zemin boşluklarına zemindeki sedeflerden daha kalın sedef parçalarının dışa taşacak biçimde tutturulmasıyla oluşturulmuş sedef güllerle yapılmış bezemelerin bazı ünitelerinde bir tür tutturma (aplike) tekniği uygulanmıştır.

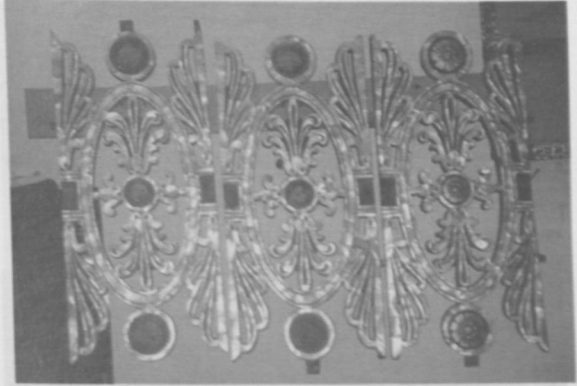
Benzer bir durum Nevfidan Kadın (Haciye Sultan) sandukasının parmaklığı için söz konusudur. Burada daireler iç içe yerleştirilerek oluşturulmuş bordürün geçme noktalarında açılan yuvalara üstü beyazla astarlanmış yıldızla boyanmış rozetler tutturulmuştur (aplike edilmiştir). Bu tür tutturma (aplike) uygulamaları Nakşidil Sultan Türbesindeki Mihrişah Sultan sanduka parmaklığı ile önceden değinilen İstanbul Türbeler Müzesi Müdürlüğü Arşivi'ndeki sanduka parmaklıklarında da görülmektedir.

Dikkat çeken başka bir grup Perestü Sultan, Dürrüadine Kadın ile Yahya Efendi Türbesi'ndeki onbir sanduka parmaklığı ile Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi'ndeki sanduka parmaklıklarıdır. Bunların zeminine kakılmış rozet çiçeği biçimli sedef parçaları ortasından çivilenerek tutturulmuştur. Başka deyişle bir tür mihlama olan bu uygulamada çivilerin başlarında tahta, cam ve süs taşından yapılmış renkli boncuklar kullanılmıştır. Boncukların boyutlarına bağlı olarak yer yer kabartma izlenimi veren motiflerle süslemeler yapılmıştır.

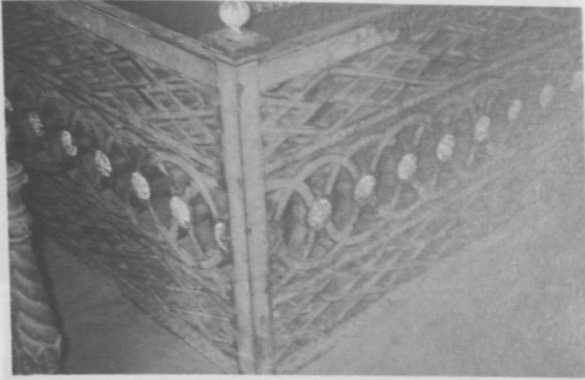
³¹ Barışta, a.g.m., Osmanlı İmparatorluğu Geç Dönem Ağaç İşlerinin Eyüpsultan'dan Seçkin Örnekleri s.88.



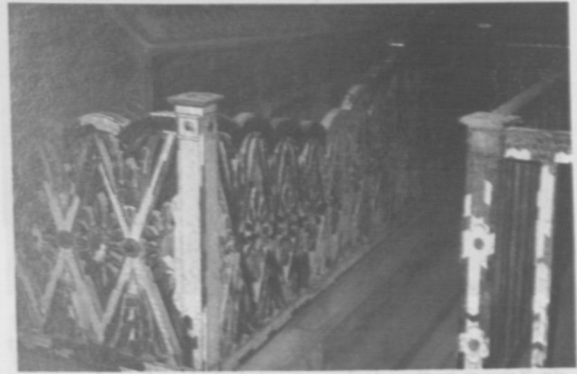
Res.14: Nakşidil Sultan Türbesi'nden kabartma izlenimi veren sedef tutturma uygulanmış bir sanduka parmağından bir ayrıntı.



Res.16: İstanbul Türbeler Müdürlüğü Arşivindeki sanduka parçaları.



Res. 15: Nevfidan Kadın sanduka parmağından bir ayrıntı.



Res. 17: Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki Mihrişah Sultan sanduka parmağının görünüşü.

20. yüzyıl örneklerinde beliren ilgi çeken başka bir uygulama kıl testere ile yapılmış delik işleridir (ajur). Önceleri kalem olarak isimlendirilen keski kullanarak yapılmış delik işleri yerine kıl testere kullanarak yapılmış delik işlerinin giderek beğeni kazandığı gözlenmektedir. Örnekler arasında Perestü Kadın sanduka parmağı ile Yahya Efendi Türbesi ve Şehzade ve Kadınlar Türbesi sanduka parmaklıkları bu konuda seçkin örneklerdir.

Daha da başka bir uygulama ise tornada çekilmiş dikme olarak kullanılmış çubuklardır. Yahya Efendi Türbesi ile Şehzadeler Türbesi sanduka parmaklıklarında karşımıza çıkan dikmeler bu tür çalışmalara ilginç örneklerdir.

Bir başka uygulama ise kaynaklarda maşrabiye olarak adı geçen burgulu ahşap çubuk ve top boncuklar dizilerek yapılmış kafes işleridir. Bu uygulamaya Dürrüadne Kadın sandukasının kuşatan parmaklık güzel bir örnek oluşturmaktadır.

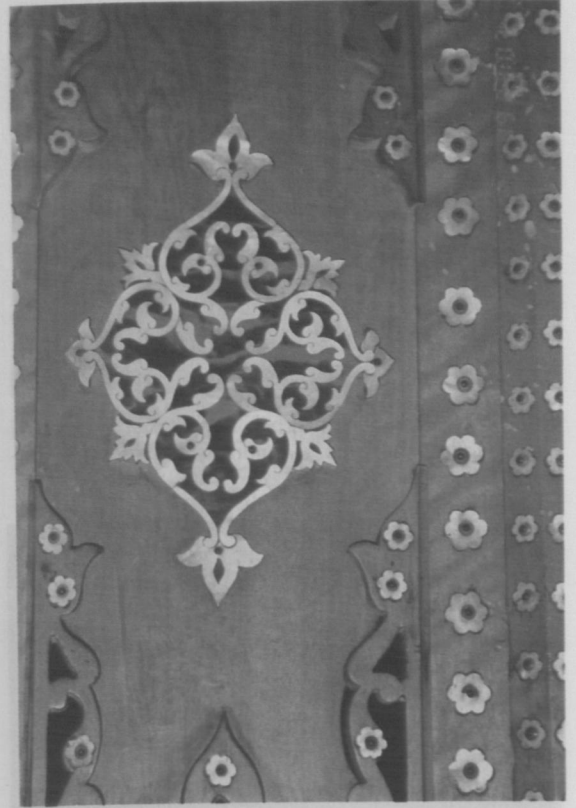
Sanduka parmaklıklarını bezemede geometrik bezemeler, bitkisel bezemeler yazılı bezemeler ve bileşik bezemeler konu olarak seçilmiştir.

Geometrik bezemeli parçalar iki grup oluşturmaktadır. Bunlardan ya farklı boyutlarda baklava ve üçgenlerden ya çokgenler içine oturtulmuş baklavalardan ya da ok uçlarından yola çıkılarak tasarlanmış sularla bezenmiş birincisine Kanuni Sultan Süleyman, I. Abdülhamit, Hatice Turhan Türbesindeki sanduka parmaklıkları ile III. Mustafa ve III. Selim Türbesi'ndeki III. Mustafa sandukasını parmaklıkları yanı sıra Merkez Efendi sandukasını parmaklıkları; baklava motiflerinden yola çıkılarak oluşturulmuş sularla bezenmiş olan ikinci gruba ise Mihrişah Sultan Türbesi'nde Mihrişah Sultan, Hatice Sultan, Beyhan Sultan; Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki sanduka parmaklıklarından biri örnek gösterilebilir.

Bitkisel bezemelere 'C' kıvrımlı dallar ve üzerine yerleştirilmiş yaprak ve çiçeklerle bezenmiş I. Ahmet, Ulviye Sultan sandukalarını kuşatan parmaklıklar, Gülcemal Hanım, Nüketseza Hanım, Nergizev Hanım, Sabiha Sultan, Zernigar Kadın ve Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki iki sandukayı kuşatan parmaklıklar örnek verilebilir.



Res. 18: Sultan Ahmet sanduka parmaklığından ayrıntı.



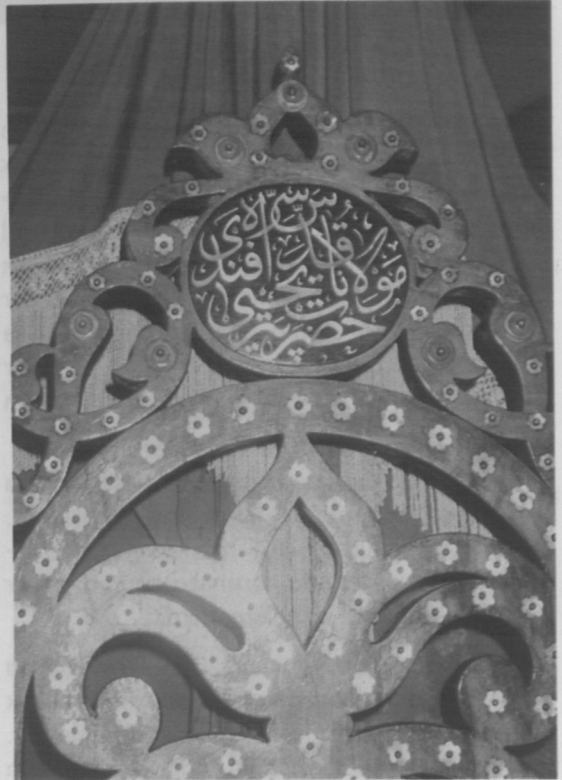
Res. 19: Perestü Kadın sanduka parmaklığından ayrıntı

476

Bileşik konulara gelince bunlar Sultan Beyazıt ile Yavuz Sultan Selim sandukalarını kuşatan parmaklıklar, Nakşidil Sultan Türbesi'ndeki bir grup sanduka yanı sıra, III. Mustafa ve III. Selim Türbesi'ndeki III. Selim sandukasını kuşatan parmaklık v.b. gibi bir grup balık pulu zemin üzerine çiçek motifleriyle bezenmiş sanduka parmaklıkları şeklinde sıralanabilir. Örnekler yazılı bezemelerin de devreye girdiği Yahya Efendi Türbesi, Şehzadeler ve Kadınlar Türbesi, Mihrişah Sultan Türbesi'ndeki Perestü Sultan sandukasını kuşatan parmaklıklarla arttırılabilir.

Stilize edilmiş bitkisel bezemeler ya da soyut geometrik birimler yanı sıra, Arap Alfabesinden harflerle tasarlanmış biçimlendirmelerle yansıtılmış motiflerde ya antinaturalist ya da nonfiguratif olarak nitelendirilebilecek bir üslup gözlenmektedir.

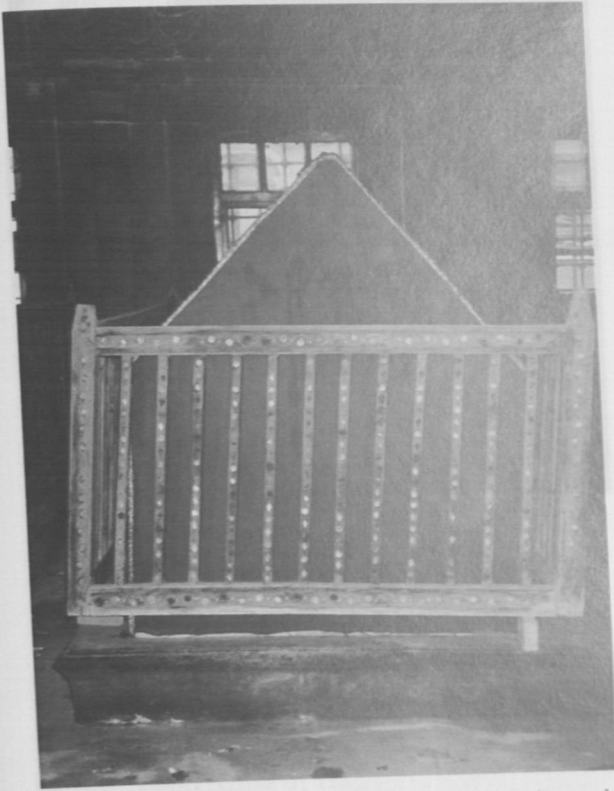
Genellikle çeşitli sulardan (bordür) yola çıkılarak üç boyutlu tasarlanmış parmaklık ve çitlerden oluşan kompozisyonlar iki grup dalında ele alınabilir.



Res. 20: Yahya Efendi sanduka parmaklığından ayrıntı.

Bunlardan birincisinde seçilen ana ve yardımcı motifin çeşitli yönlere yönlendirilmesiyle oluşan sularla bezenmiş dikdörtgen çubuklar-parmakçalıklar ve kayıtlar kullanılmıştır. Genellikle parmakçalıklarda dikey, kayıtlarda yatay ekseninde gelişen bu sulardan dikdörtgen bir kuruluş (konstrüksiyon) tasarlanmıştır. Köşelere özen gösterilmiş bu kubik yapıli kuruluşlarda motiflere verilen yönlerle hareket sağlanmıştır.

İkincisinde ise ana ve yardımcı motifler daha büyük ölçekte tablalar üzerine yerleştirilmiştir. Bu parçalarda her tablaya çevresi ince sularla kuşatılmış ve bir motifle taçlanmış ya ana ya yardımcı bir motif yerleştirilmiştir. Dikey ekseninde yükselen tablalar yan yana dizilerek dikdörtgen bir kuruluş tasarlanmıştır. Uygulanan tekniğin sağladığı boş ve dolu etkisi yanı sıra çok yönlü motiflerle bezenmiş tablalarda hareket gözlenmektedir.



Res. 21: Nuruosmaniye Türbesi'nden surlarla oluşturulmuş bir kompozisyon.



Res. 22: Nakşidil Sultan Türbesi'nden oluşturulmuş bir kompozisyon. Zernigar Kadın sanduka parmaklığından ayrıntı.



Res. 23: Dürrüadne Kadın sanduka parmaklığının görünüşü.

Yukarda toplu bir bakış yaparak kısaca tanıtmaya çaba harcadığımız İstanbul türbelerinde sedef işi ile bezenmiş parmaklıklar benzerlikler göstererek yedi grupta kümelenmektedir. 19 ve 20. yüzyıllara tarihlenen bu örnekler şöyle sıralanabilir:

Birinci grup Beyazıt ile Yavuz Sultan Selim'in sandukalarını kuşatan parmaklıklar, büyük bir olasılıkla 19. yüzyılda Beyazıt Türbesi onarılırken yerleştirilen parmaklığın bir benzeri de Yavuz Sultan Selim'in sandukasının çevresine yeni puşide örtülürken geçirilmiştir. Böyle bir düşünceyi Yavuz Sultan Selim'in sandukasını kaplayan yarısı solarak yağ yeşiline dönüşmüş Abdülhamit Türbesi'ndeki Abdülhamit ve Mustafa'nın sandukalarını bezeyen mavi kadifeden yapılmış ve benzer motif, benzer tekniklerle bezenmiş puşideler dışında Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 644 envanter numaralı çekmece ile bu müze ve Bursa Müzesi'ndeki bir grup rahle güçlendirmektedir.

478



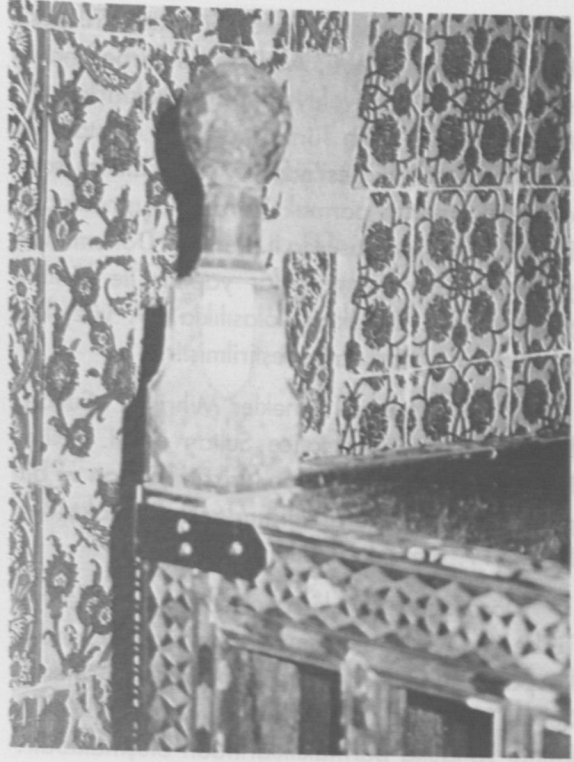
Res. 24: Beyazıt'ın sanduka parmaklığından ayrıntı.



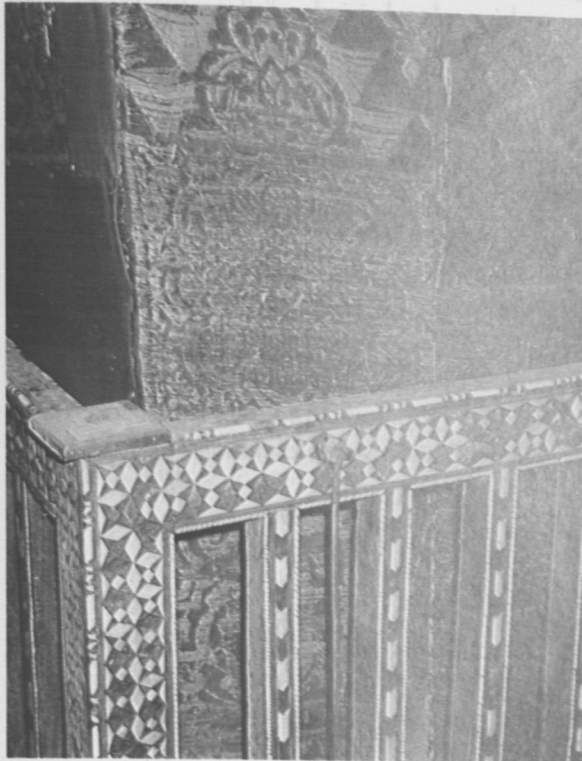
Res. 25: Yavuz Sultan Selim sanduka parmaklığından ayrıntı.



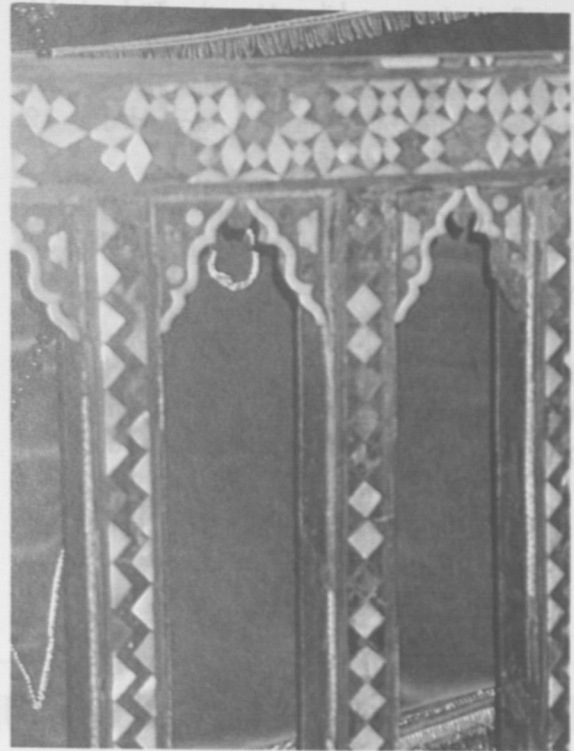
Res. 26: Kanuni'nin sanduka parmaklığından ayrıntı.



Res. 27: Hatice Turhan Sultan Türbesi parmaklıklarından ayrıntı.



Res. 28: III. Mustafa sandukası parmaklıklarından ayrıntı.



Res.29: Merkez Efendi sanduka ayrıntı. Parmaklıklarından ayrıntı.

İkinci grup Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, Hatice Turhan Türbesi, Abdülhamit Türbesi'ndeki sandukaları çerçeveleyen parmaklıklarla, III. Mustafa ve III. Selim Türbesindeki III. Mustafa ve Merkez Efendi Türbesi'ndeki Merkez Efendi sandukasını kuşatan parmaklıklardan oluşmaktadır. Bunlar büyük bir olasılıkla II. Mahmut Dönemi'nde yapılmıştır. Bu parmaklıklar yapılar ile birlikte yapılmamıştır. Büyük bir olasılıkla 19. yüzyılda yapılan bir onarımda yerleştirilmiştir.

Üçüncü gruptaki örnekler Mihrîşah Sultan, Beyhan Sultan ve Hatice Sultan ile III. Selim, Naksîdil Sultan Türbesi'nde Naksîdil Sultan ve bir grup sanduka parmaklığından oluşmaktadır. Bunlar 19. yüzyılda yapılmıştır.

Dördüncü gruptaki örnekler Nuru Osmaniye Türbesi'ndeki adı bilinmeyen kişilere ait iki sanduka parmaklığı ile bunlara benzerlikler gösteren Sultan I. Ahmet, Ulviye Sultan, Zernigar Kadın Efendi sanduka parmaklıklarından oluşmaktadır. Bu parmaklıklar 19. yüzyılda yerleştirilmiş olmalıdır.

Beşinci gruptakiler Havatin Türbesindeki Nüketseza, Nergizev, Gülcemal, Sabiha Sultan (1849) sandukalarının parmaklıklarından oluşmaktadır. Benzer olan bu parmaklıklar 19. yüzyıla tarihlenmektedir.

Altıncı gruptakiler Nevfidan Kadın, Mihrîşah Sultan sanduka parmaklıklarıdır. Bu örnekler 19. yüzyıla tarihlenmektedir.

Yedinci gruptakiler: Perestü Kadın, Yahya Efendi, Mehmet Nuri, Şemsettin Efendi, Afife Hanım'ın sandukalarının kuşatan parmaklıklar yanı sıra bu türbedeki birden fazla sandukayı

kuşatan iki parmaklık yanı sıra Şehzadeler ve Kadınlar Türbesindeki birden fazla sandukayı kuşatan iki parmaklıktan oluşmaktadır. Aynı işliğin ürünü olan bu parmaklıklar 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırılmış olmalıdır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir başka örnek Gülüstü Hanım Türbesi'ndeki Dürrüadine Kadın sanduka parmaklığıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki türbelerle bütünleşerek onların diğer yapı türlerinden farklı bir kişilik kazanmasına katkıda bulunan sanduka parmaklıkların ağaç işlerinin ilginç bir türünü oluşturduklarıdır. Bunlar arasında İstanbul türbelerinde bulunan 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlenebilecek sanduka parmaklıklarının sedef işçiliğinde seçkin bir yeri vardır. Gerek saf sedef çeşitlenmeleri gibi kolektif amaçlı yapılmış sanduka parmaklıklar kuruluşlarıyla ağaç işlerine yeni bir tür katması gerek ağaç işlerinin kabartma izlenimi veren tutturma, bazı kaynaklarda flato olarak isimlendirilen oluğakanala kakma, taş, cam, tahta v.b. gibi süsleyici gereç kullanarak mihlama, bazı kaynaklarda masrabiye olarak isimlendirilen bir tür burgulu ahşap boncuk dizme, bıçakla oyma yerine kıl testere ile oyma, halk dilinde sıvama olarak isimlendirilen yuvasız kakma v.b. gibi bilinmeyen bazı teknik ve çeşitlenmeleri belgelemesi ve günümüze ulaştırması gerekse başkent İstanbul dışında uygulanmamış bazı teknikleri ortaya koyması yanı sıra İstanbul işliklerine işaret eden örnekleriyle önem taşımaktadır. Sedef işçiliğinin bazı boşluklarını dolduran bilgiler veren sanduka parmaklıkların ağaç işlerinin zengin bir alanı olan bu işçilikte yapılmış taşınabilir nitelikteki diğer örnekler arasında yerini almalıdır.

Hüseyin KARADUMAN

**DAVID KOLEKSİYONU'NDA BULUNAN BAZI
TÜRK ESERLERİ VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ**

Danimarka'nın Kopenhag kentinde bulunan David Koleksiyonu, İslâm eserlerini de toplayan önemli bir kuruluştur. Koleksiyonun kurucusu Christian Ludvig David, 1878-1960 yılları arasında yaşamıştır¹. Bu koleksiyonu desteklemeyi ve geliştirmeyi amaçlayan ve kurucusunun ismiyle anılan vakıf sayesinde devamlı büyümektedir. Koleksiyona ait kataloglar, İslâm eserleri üzerine araştırma yapanların sıkça başvurdukları yayınlar arasında yer alır. Bu kataloglarda mezar taşlarından minyatürlere, cam eserlerden tekstil ürünlerine kadar çeşitli dönemlere ait her türlü İslâm eserini görmek olasıdır. Günümüzde müzelerimizde sergilenmesi ve ulusal bilinci güçlendirmesi gereken Türk-İslâm eserlerinin de bu koleksiyonda yer alması, ülkemizdeki eski eser kaçakçılığının boyutlarını gösteren ve toplum olarak bu eserlerimize niçin sahip çıkamadığımızı sorgulayan bir durum arz eder. Bu makalede, bu koleksiyonda bulunan ve 2001 yılında yayınlanan katalogda yer alan bazı eserlerimiz konu edilerek, bunların yurt dışına nasıl kaçırıldıkları üzerinde durulacak, iadesine yönelik olarak yapılan ve yapılması gereken hususlar ele alınarak, çözüm önerilerine yer verilecektir.

1- Seydî Ali'nin Sandukasına Ait Tabut

Konya'nın Akşehir ilçesinin Anıt mahallesinde yer alan Seyyid Mahmut Hayranî Türbesi, XIII. yüzyılın ortasına tarihlenen² önemli bir Selçuklu mezar anıtıdır.

Konya'da oturan Alman konsolosunun teşvikiyle, Anadolu-Bağdat demir yollarının umum müdürü olan Hügnen, demir yolu memurlarından Efkâryan isimindeki bir Ermeni vasıtasıyla bu türbede yer alan ahşap sandukaları çaldırtmış, daha sonra ele geçirilen sandukalardan birisinin üstteki tabut kısmı bulunamamıştır³.

Konya Evkaf Müdürü Mehmet Reşat'ın Müze-i Hümayun Müdüriyeti'ne yazdığı 29 Kânunuevvel 1326 (11.1.1911) tarihli yazıdan, olayın 1907 yılında vuku bulduğu, sandukaların yeniden çalınmasını önlemek için, Akşehir'de bir bedestene taşındığı, buradan da bu şahıs tarafından İs-

tanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır⁴. İki sanduka ile tabut kısmı çalınan sandukanın kaidesi, 12 Mart 1330 (25.3.1914) tarihinde Evkaf-ı İslâmiye Müzesi (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) koleksiyonlarına kaydedilmiştir.

Sandukanın çalınan tabut kısmı, Seyyid Mahmut Hayranî'nin oğlu Mehmet'in oğlu Rufaî tarikatına mensup Seydî Ali'nin sandukasına aittir⁵. David Koleksiyonu'na 26/1976 envanter numarası ile kayıtlıdır (Res. 1)⁶. Katalogda eserin tarihi 1340 olarak verilmiştir.

2- Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'nin Şamdanı

Sotheby's tarafından Londra'da 28.4.1994 tarihinde düzenlenen "Islamic and Indian Art" isimli müzayedenin katalogundan Ankara Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'ne ait olan ve üzerinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından bu türbeye bağışlandığını bildiren bir kitabe yer alan, 101 cm yüksekliğinde, pirinçten yapılmış, gümüş kakmalı bir şamdanın satılacağı tespit edilmiştir.

Şamdanın iadesine yönelik yapılan girişimler üzerine, söz konusu müzayede firmasının İslâm Eserleri Bölümü Başkanı Prof. John Carswell, eserin bu yüzyılın başlarında Parish-Watson koleksiyonunda olduğunu, 1930 yılında Londra Kraliyet Akademisi'nde, daha sonra 1940 yılında New York'da, 1992 yılında da National Gallery of Art'ın Circa sergisinde teşhir edildiğini belirtmiş ve 1470-1475 tarihlerinde imal edilen şamdanın, Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'ne ulaştığı hakkında

Kjeld von Folsach, *Art from the World of Islam in The David Collection*, Copenhagen 2001, s. 29-30.

¹ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996, s. 71.

² İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir, Tarihi-Turistik Kılavuz*, İstanbul 1945, s. 425-426.

³ İstanbul Arkeoloji Müzesi Arşivi, 41/2 numaralı kutu. Rumî tarihlerin Milâdî tarihe çevrilmesinde Tarih Çevirme Kılavuzu isimli yayından yararlanılmıştır. Bk. Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1997.

⁴ İ.H. Konyalı, a.g.e., s. 440.

⁵ Kjeld von Folsach, a.g.e., s. 269, Katalog No: 433

bir kanıtın bulunmadığını, büyük bir ihtimalle Akkoyunlu topraklarında kaldığını savunmuştur. J. Carswell, bu mektubunda ayrıca, eserin şimdiki sahibinin Rabenou Charitable Vakfı olduğu, bu vakfın müdürü olan Parvis Rabenou'nun ABD'nin New Jersey kentinde yaşadığı hakkında da bilgi vermiştir.

Şamdanla ilgili bilgi ve belge toplama çalışmalarına başlanmış, ancak herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Bunun üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Hacettepe Üniversitesi'nden Sanat Tarihcisi Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı ve İstanbul Üniversitesi'nden Hukukçu Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'nin görüşleri alınmıştır.

Beyhan Karamağaralı raporunda; şamdanın üzerinde vakıf kaydı bulunduğunu, vakfiyelerin sadece kağıt üzerine değil, taş, deri gibi malzeme üzerine de yazıldığını, pirinç üzerine yazılmasının tabii olduğunu, şamdanın üzerindeki vakıf kaydında vakfiyede bulunması gereken hamdele, vakfın gereği ve beddua bölümlerinin yer aldığını, beddua cümlesinde "bu vakfi değiştiren veya bozanın üzerine Allah'ın, meleklerin ve insanların lâneti olsun" ifadesinin bulunduğunu ve vakıflarda süreklilik olduğunu, zaman aşımının söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü de benzer bir görüş vermiştir.

Hüseyin Hatemi ise raporunda; Parvis Rabenou'nun 1950 yılında Paris'te ölen H. L. Rabenou'nun oğlu olabileceğini, bu zatın 1925 yıllarında İzmir'de İngiliz Konsolosu olduğunu, aynı yıl tekke ve türbelerin kapatılmasından sonra bu eseri elde ederek yurt dışına götürmüş olabileceğini belirterek, bunca hukukî ve fiilî karinelere sonra, Türk makamlarından "ispat yükü"nü yerine getirmesini beklemenin hukukun temel ilkelerine aykırı olduğunu beyan etmiştir. Hatemi, ayrıca şamdan için "envanter kaydı" aranmasının anlamsızlığına değinerek, o dönemde yürürlükte olan "yazılı olmayan hukuk" kurallarına göre, üzerine vakfiyesi kazılı bir şamdanı türbeden kaldırmanın kimsenin aklına gelmeyeceğini, bunun türbenin kapatılmasından sonra olabileceğini belirtmiştir.

Konu ile ilgili görüş ve raporlar, Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Londra Büyük Elçiliğimize gönderilmiştir. Ancak bu çaba eserin iadesi için yeterli olamamıştır. Müzayedenin yapıldığı gün Prof. J. Carswell, Kültür Bakanlığı'nı aramış ve şamdanın Türkiye'ye iadesi için envanter kayıtlarının bulunması gerektiğini belirterek, eserin sahibi tarafından müzayededen çekildiğini bildirmiştir. Daha sonra bu eser, 1999 yılında David Koleksiyonu'na 45/1999 envanter numarası ile girişi yapmıştır (Res. 2)⁷.

3- Beyşehir Eşrefoğlu Camii Halısı

Konya Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde 1929 yılında R. M. Riefstahl tarafından bulunan ve yayınlanan⁸ üç Selçuklu halısından en büyük olanı, halıların Konya Müzesi'ne naklinden önce çalınmıştır. 1957 yılında Washington Tekstil Müzesi'ne teklif edilen eser, çalıntı olduğu anlaşılınca satın alınmaz⁹. Beş metre uzunluğundaki halının bir parçası daha sonra İngiltere'de Edmund de Unger'e ait Keir Koleksiyonu'nda görülür¹⁰. Bu parçanın 1922-1930 yılları arasında ülkemizde bulunan Fransız koleksiyoncu, diplomat Jean Pozzi'nin tereknesinin Paris'te Hotel Drouot'da 30.4.1971 tarihinde yapılan müzayedesinden satın alınması¹¹, halının diplomatik yoldan yurt dışına kaçırıldığını göstermektedir. Halının diğer parçasının Almanya'da ismi açıklanmayan bir koleksiyoncuda olduğu ifade edilmekteydi¹². Bu halı parçası, bugün 3/1991 envanter numarasıyla David Koleksiyonu'ndadır (Res. 3)¹³. Katalogda halı parçası 1300 yıllarına tarihlenmiştir.

⁷ Kjeld von Folsach, a.g.e., s. 327, Katalog No: 525.

⁸ Rudolf M. Riefstahl, "Primitive Rugs of the "Konya" Type in the Mosque of Beyshehir", *The Art Bulletin*, Vol. XIII, No: 2, Chicago 1931.

⁹ Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı*, İstanbul 1987, s. 26.

¹⁰ Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, Ankara 1991, s. 13, Levha: 10.

¹¹ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 26.

¹² Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 26, Levha: 15.

¹³ Kjeld von Folsach, a.g.e., s. 402, Katalog No: 685.

4- Cizre Ulu Camii'nin Kapı Tokmağı

Şırnak'ın Cizre ilçesinde bulunan ve Artuklular dönemine ait olup, 13. yüzyılın başlarına tarihlenen Cizre Ulu Camii, Selçuklu maden sanatının önemli örnekleri olarak bilinen kapı tokmakları ile ünlü bir yapıdır. Caminin iki kanatlı giriş kapısı üzerinde karşılıklı duran ve kanatlarını ısırarak ortada bir aslan başının yer aldığı bir kompozisyona sahip olan tunçtan mamul iki adet kapı tokmağı bulunmaktaydı.

Bu eserler, ilk kez Murat Kataoğlu tarafından görülmüş ve 14.9.1964 tarihinde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu, kapı kanatları ile tokmakların Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün muvafakati alınmak ve yerlerine yenisi yapılmak şartıyla müzeye kaldırılmasına yönelik 22.11.1964 tarih ve 2648 sayılı bir karar almış, bu şartlı karar da eserlerin müzeye kaldırılmasını geciktirmiştir. Mehmet Önder tarafından kapı tokmakları 1966 yılında yayımlanarak bilim dünyasına tanıtılmış¹⁴, 1969 yılında ise, kapı tokmaklarından birinin iki ejderi çalınmıştır. Bu olaydan sonra, diğer kapı tokmağı ile çalınan kapı tokmağından geriye kalan aslan başının da çalınmaması için, 25.2.1970 tarihinde Cizre Kaymakamı Berki Koçoğlu ve Müftü Abdurrahman Erzen'in muvafakatları ile sökülerek, Cizre Eski Eserleri Koruma Derneği Başkanı Mehmet Emin Sabuncu tarafından muhafaza altına alınmıştır. Daha sonra bu eserler, 20.4.1974 tarihinde Mardin Müzesi'nde korumaya alınmış, 26.4.1976 tarihinde de İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne teslim edilerek 3749 ve 3750 envanter numaralarına kaydedilmiştir. Cizre Ulu Camii'nin giriş kapısı da 1982 yılında bu müzeye nakledilmiştir.

Kapı tokmağının çalınan ejder figürlü parçaları, yurt dışına kaçırılmış ve David Koleksiyonu'na 38/1973 envanter numarası ile kaydedilmiştir (Res. 4)¹⁵. O yıllarda eserin iadesine yönelik herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Eser, 1983 yılında, Kültür Bakanlığı'nca

İstanbul'da açılan Anadolu Medeniyetleri Sergisi'nde teşhir edilmek üzere Selçuklu dönemi eserlerin sorumlusu Nazan Ölçer tarafından istenmiş, ancak "çalıntı malı" geri alamayız korkusuyla koleksiyonun yetkilileri talebe olumsuz yaklaşmışlardır¹⁶.

5- Tunç Kandil

İlk olarak 1964 yılında Katherina Otto-Dorn tarafından yayınlanan ve Konya'dan geldiği belirtilen tunç kandil, bu yıllarda ülkemizde bir özel mülkiyette bulunmaktaydı¹⁷. Ülker Erginsoy, bu eserin 1970 yılında David Koleksiyonu'na geçtiğini tespit etmiş ve bu durumu 1978 yılında yayınlamıştır. Bu yayında, kandilin 11. yüzyılın sonu veya 12. yüzyılın başlarında Konya'daki bir atölyede yapıldığını tahmin ettiğini, ülkemizde yaşayan yabancı uyruklu bir kişinin özel koleksiyonunda bulunduğunu, daha sonra da yurt dışına çıkarıldığını belirtmiştir¹⁸. O dönemde yürürlükte bulunan Asar-ı Atika Nizamnamesi'nde koleksiyonculuğa yer verilmemişti ve eski eserlerin yurt dışına çıkarılması da yasaktı. Dolayısıyla yasaya aykırı bir işlem yapılmış ve kandil yurt dışına kaçırılmıştır. Bugün bu eser, David Koleksiyonu'na 17/1970 envanter numarasıyla kayıtlıdır (Res. 5)¹⁹. Katalogda kandilin yapım tarihi 10. yüzyıl olarak verilmiştir.

6- Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne Ait Kur'an-ı Kerim Yaprakları

11.10.1991 tarihinde Londra'da satılmak üzere Sotheby's'in müzayede kataloğunda yayımlanan bir adet Kur'an yaprağının İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan Kur'an'a ait olduğuna ilişkin bir ihbarı değerlendiren

¹⁴ Mehmet Önder, "Selçuklu Ejderi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, S. 8/287, İstanbul 1966, s. 2-4

Kjeid von Folsach, a.g.e., s. 312, Katalog No. 496

¹⁵ Ali Rıza Karduz, "Cizre Ulu Camii'nin kapı tokmağı", *Sabah Gazetesi*, 18.5.1998.

K. Otto-Dorn, *Die Kunst des Islam*, Baden Baden 1964, s. 168, Fig. 108

¹⁶ Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Çekilmesi*, İstanbul 1978, s. 311-312, Res. 164

Kjeid von Folsach, a.g.e., s. 298, Katalog No. 454

Kültür Bakanlığı, öncelikle temin ettiği belgelerle Londra Büyük Elçiliğimiz kanalı ile eserin satışını durdurmuş ve akabinde yapılan bir araştırma; iki ciltten oluşan Kur'an'ın, 26 envanter numaralı birinci cildinin 1923 yılından önce kaybolduğunu ve 27 numaralı ikinci cildinin 62 yaprağının çalındığını ortaya çıkartmıştır.

Söz konusu Kur'an, 9. yüzyıla tarihlenmektedir. Kur'an sayfaları ceylan derisi üzerine (altın varak ezilerek elde edilen) zermürekkep kullanılarak zerendut kûfi hatla yazılmıştır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne 1755-1756 yıllarında kaydedilen Kur'an'ın birinci cildi, 22.12.1923 tarihli devir-teslim tutanağında eksilenler arasında görülmektedir. İkinci cildin 62 yaprağı ise, 1976 yılından sonra çalınmış olup, yurt dışında çeşitli koleksiyonlara dağılmış durumdadır.

Washington Büyük Elçiliğimiz, birinci cildin ABD'nin Baltimore kentindeki Johns Hopkins Üniversitesi'nin Eisenhower Kütüphanesi'nde bulunduğunu tespit etmiştir. Bu bilgiyi, Emniyet Genel Müdürlüğü INTERPOL Daire Başkanlığı da ABD INTERPOL'ünden konunun araştırılmasını isteyerek teyit etmiş ve iadesine yönelik girişimlere başlanmıştır. Eserin iadesi aşamasında Eisenhower Kütüphanesi'nin Özel Koleksiyonlar sorumlusu Cynthia H. Requardt, söz konusu Kur'an'ı 1942 yılında Robert Garrett'in, Johns Hopkins Üniversitesi'ne sattığını ve o tarihten itibaren Eisenhower Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğunu beyan etmiştir. Yapılan ikili görüşmelerde Johns Hopkins Üniversitesi yetkilileri, söz konusu Kur'an'ın ülkemizden çalındığına kanaat getirmiş ve bir iyi niyet göstererek, eseri iade etmeye karar vermişlerdir. Eser, 28.2.2000 tarihinde Amerika'da Kültür Bakanlığı yetkililerine bir törenle teslim edilmiştir.

Kur'an'ın ikinci cildinin kayıp 62 yaprağının yerlerinin tespitine ve iadesine yönelik çalışmalara devam edilmektedir. 1991 yılında Londra'da müzayedede satışı durdurulan Kur'an yaprağının ülkemize iadesi sağlanamamıştır. Kur'an'ın çalınan yapraklarından ikisi, David Koleksiyonu'na 17/1990 envanter numarasıyla kayıtlıdır (Res. 6)²⁰.

7- Diyarbakır Müzesi'nin Tunç Sfenksi

Diyarbakır Müzesi, 23.12.1979 tarihinde saat 8.20 sularında üç silâhlı soyguncu tarafından müze bekçileri etkisiz hâle getirilerek ve vitrinlerin camları kırılarak soyulmuştur. Bu soygunda çeşitli eserlerin yanında, Mardin'in Derik ilçesine bağlı Tilbisim köyünde Artuklu dönemine ait bir mezarlıkta bulunarak, 14.5.1958 tarihinde müzeye satılan 627 envanter numaralı tunçtan mamul bir sfenks de çalınmıştır. O dönemde bu eserlerin uluslararası alanda arattırılması sağlanamamıştır.

Bu sfenks, Türk maden sanatının önemli örneklerinden olması dolayısıyla, Şerare Yetkin, Nejat Diyarbakirli ve Ülker Erginsoy tarafından yayınlanmıştır²¹. Ağzında ve karnında birer ufak delik bulunan sfenks figürünü, Şerare Yetkin bir fiskeye veya bir buhurdan tutamağı; Nejat Diyarbakirli ise, çadırın tepesinde kullanılan koruyucu bir tılsım olarak nitelemiştir.

Bu sfenksin bir benzerinin, David Koleksiyonu'na 1978 yılında 5/1978 envanter numarası ile kaydedilmesi²², eserin bu soygundan önce çalındığını veya eserin bir benzerinin bu bölgede yapılan kaçak kazılarla ortaya çıkarılarak, yurt dışına kaçırıldığını düşündürmektedir (Res. 7). David Koleksiyonu'ndan temin edilen sfenksin fotoğrafı, bu konuda uzman Lale Bulut, Nejat Diyarbakirli ve Ülker Erginsoy tarafından ayrı ayrı incelenmiş ve bu eserin Diyarbakır Müzesi'nden çalınan tunç sfenks olduğu tespit edilmiştir. Sfenks, katalogda 12-13. yüzyıla tarihlenmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Söz konusu eserlerin ülkemizden kaçırılışı, Osmanlı döneminden günümüze kadar değişik zamanlarda vuku bulmuştur. Gelişmekte olan

²⁰ Kjeld von Folsach, a.g.e., s. 55, Katalog No: 2.

²¹ Şerare Yetkin, "Bir Tunç Sfenks", *Türk Kültürü*, Yıl II, S. 16, Ankara 1964, s. 48-50; Nejat Diyarbakirli, "Diyarbakır Müzesindeki Tunç Sfenks", *Türk Kültürü*, Yıl VI, S. 66, Ankara 1968, s. 367-373; Ülker Erginsoy, a.g.e., s. 446-449.

²² Kjeld von Folsach, a.g.e., s. 313, Katalog No: 499.

kültür bilinci ve eski eser yasaları, ne yazık ki ülkemizde eski eser kaçakçılığını önleyememiştir. Günümüzde de bu tür olaylara sıkça rastlanmaktadır. Bu nedenle, eski eser kaçakçılığının önlenmesi açısından David Koleksiyonu'ndaki bu eserlerin ülkemizden kaçırılışını, iadelerini sağlamaya yönelik olarak yapılanları ve yapılması gerekenleri gündeme taşımakta yarar görülmüştür.

Öncelikle birçok Türk-İslâm eserini ellerinde bulunduran David Koleksiyonu yöneticilerinin, Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nden çalınan ahşap kapı panolarını ikili görüşmeler sonunda 1999 yılında iade ederek, güzel bir davranışta bulduklarını belirtmekte yarar vardır²³.

Bu soygunda hırsızlar, 24.5.1996 tarihinde, gece Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin bitişiğinde yer alan türbenin kapı kilitlerini kırarak türbeye, buradan da cami içine bakan pencerenin demir parmaklıklarını keserek camiye girmişler ve minber altındaki dolabın kilidini kırarak burada saklı tutulan kapı panolarını çalmışlardır. Kültür Bakanlığı durumu bir ihbar sonucu öğrenmiş, çalındığı tespit edilen panoların fotoğraflarını ancak Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nün arşivinden temin ederek, yurt içinde ve dışında arattırılmasını sağlamıştır.

Danimarka Kopenhag Büyük Elçiliğimizce söz konusu panoların David Koleksiyonu'nda olduğu tespit edilmiş ve müze yetkilileri ile yapılan ikili görüşmelerde, eserlerin iadeleri istenmiştir. Çalınan eserleri prensipte envanterlerine geçirmediklerini belirterek iade etmeyi kabul etmişlerdir. Söz konusu panolar, 6.7.1999 tarihinde Kopenhag Büyük Elçiliğimizce teslim alınmış, 8.7.1999 tarihinde de ülkemize getirilmiştir.

Bu olumlu davranış üzerine, David Koleksiyonu'nda bulunan ülkemize ait eserlerin gündeme getirilmesi plânlanmış ve yöneticilerinin fazla itiraz edemeyeceği konulara ilişkin dosyalar hazırlanmıştır. İlk etapta, Seydi Ali'nin sandukasına ait tabut, Cizre Ulu Camii'nin kapı tokmağı ve Diyarbakır Müzesi'nin tunç sfenksi ile ilgili olarak, bu eserlerin ülkemize ait olduğunu

gösteren belgelerden oluşan bir dosya, David Koleksiyonu'na Danimarka Büyük Elçiliğimiz kanalıyla 23.3.2000 tarihinde verilmiş ve iadeleri talep edilmiştir. Bunun üzerine, David Koleksiyonu Yönetim Kurulu toplanmış ve alınan karar, 10.10.2000 tarihli mektup ile Danimarka Büyük Elçiliğimize bildirilmiştir. Söz konusu mektupta, Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin ahşap panolarını iade ettiklerini, son yıllarda kültürel mirasın yasa dışı ticarete karşı korunmasını amaçlayan uluslararası girişimleri desteklediklerini, ancak iadesi talep edilen eserlerin uzun süre önce satın alındığını, bunların kendi müzelerinde ve dünyanın çeşitli müzelerinde sergilendiğini beyan ederek, talebimize olumsuz cevap vermişlerdir.

Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin ahşap panolarını iade eden David Koleksiyonu'nun bu olumsuz tutumunun temelinde, eserleri iyi niyetle satın almaları, sahipliğin uzun süre devam etmesi ve mülkiyeti yıllarca yaygın olarak yayınlamaları vardır. Bu durumda, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın eski eser kaçakçılığını önlemeye yönelik biriminin geç kurulması ve çalınan eserlerin zamanında INTERPOL Bülteni ile arattırılması eleştirilebilir. Ancak, Türkiye'nin ulusal hazinesi niteliğinde olan bu eserler üzerindeki mülkiyet hakkından vazgeçmesi söz konusu olmalıdır.

Eski eser kaçakçılığından en fazla mağdur olan ülkelerden biri olan Türkiye, hem uluslararası platformda yer almakta, hem de bölgesel bir yapılanma olan Avrupa Birliği'ne üye olmaya çalışmakta ve ilişkilerini sıklaştırmaktadır. Bu çerçevede gerek uluslararası bir konum arz eden Birleşmiş Milletler, gerek bölgesel bir örgütlenme olan Avrupa Konseyi çatısı altında hazırlanan sözleşmelere taraf olmuştur.

Kültür varlıklarının kanunsuz ithal ve ihracının yasaklanmasına yönelik uluslararası büyük adım, UNESCO'nun Paris'te yaptığı XVI.

²³ Bu eserlerin ülkemize iadesi ile ilgili olarak bk. Hüseyin Karaduman, "Beyşehir Eşrefoğlu Camii Kapısına Ait Panoların Ülkemize İadesi ve Düşündürdükleri", *Antik&Dekor*, S. 54, İstanbul 1999, s. 150-153.

dönem toplantısında, 14.11.1970 tarihinde kabul edilen "Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhrac ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesi ve Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlerle İlgili Sözleşme" ile atılmıştır. Ülkemiz bu sözleşmeye 1981 yılında taraf olmuştur²⁴. 17.7.2004 tarihi itibarıyla 104 ülke tarafından imzalanmıştır. Kültür varlığı ithal eden konumunda bulunan Almanya ve Belçika bu sözleşmeyi imzalamamıştır. Uzun süre bu grupta yer alan Fransa, sözleşmeyi ancak 1997, İngiltere ve Japonya 2002, İsveç, İsviçre ve Danimarka ise 2003 yılında imza etmiştir.

Çalınan eserlerin ait oldukları ülkelere iadelerine ilişkin uluslararası kurumlar ve yasal düzenlemeler irdelendiğinde; söz konusu kurumların, genellikle kültür varlığı ithal eden ülkelerin öncülüğünde kurulduğu, yönetiminde, yönlendirilmesinde ve denetiminde bunların etkin olduğu görülmektedir. Kültür varlığı ithal eden ülkelerin ve uluslararası sözleşmelerin, iyi niyetli alıcı, hakça bir giderin ödenmesi, zaman aşımı ve envanter kayıtlarının istenmesi gibi hususları devamlı gündemde tuttuğu görülmektedir.

Bu çerçevede, öncelikle eski eserlerimizi korumak, kaçırılması durumunda da duyurusunu anında yapmak ve iadesine yönelik belgeleri de hazır hâlde tutmak gerekmektedir. 1970 UNESCO Sözleşmesi'nin 5. maddesi, kültür varlığı sahibi durumundaki ülkeyi bu işlemleri yapmakla yükümlü kılmıştır. Sözleşmenin 7/b (ii) maddesine göre de taraflar, "sözleşmenin ilgili devletler için yürürlüğe girmesinden sonra çalınıp ithal edilmiş kültür varlıklarına ilgili taraf devletin başvurusu üzerine el koymak ve bu varlıkları iyi niyetli alıcı sıfatı ile edinmiş olan sahibine hakça bir giderin ödenmesi kaydıyla geri vermek" yükümlülüğü altındadır. Çalınan eserlerin iadesinde belirleyici olan eserlere ait envanter kayıtlarıdır. Danimarka'nın bu sözleşmeyi 26.3.2003 tarihinde imzalaması nedeniyle, bu sözleşmenin söz konusu eserleri kapsamadığı öne sürülebilir.

David Koleksiyonu'nun, eserleri alırken ve envanterine geçirirken, o eserin daha önce her-

hangi bir şekilde piyasada resmiyet kazanmasına dikkat ettiği izlenimi edinilmektedir. Ancak katalog bilgilerine göre; Seydi Ali'nin sandukasına ait tabut 1976, Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne ait Kur'an-ı Kerim'in 2 adet yaprağı 1990 yılında envantere geçirilmiştir. Bu eserlerden ilki 1907, diğeri 1976 yılında ülkemizden çalınmıştır. Eğer bu eserler uzun süre depolarında saklanıp envantere geçirilmemiş ise, David Koleksiyonu yöneticileri, bu eserleri nereden nasıl aldıklarını ikili görüşmelerde açıklamak durumundadır. Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'nin şamdanı ile Beyşehir Eşrefoğlu Camii halısının David Koleksiyonu'na gelişinden önceki aşamalar kısmen bilinmektedir. Buna karşın, Cizre Ulu Camii'ne ait kapı tokmağı çalınmasının ardından ve tunç kandil ise bir yayında yer almasından sonra David Koleksiyonu'na giriş yapmıştır. Diyarbakır Müzesi'nin tunç sfenksi ise, çalındığının tespit edilmesinden önce David Koleksiyonu'ndadır.

David Koleksiyonu'nda yer alan eserlerimizin iadesine yönelik ikili görüşmelere diğer eserlerimiz de eklenerek, devam edilmelidir. Bilimsel yayınlar, konuya ilişkin raporlar, müze ve kütüphane kayıtları, bu eserlerin sahibinin Türkiye olduğunu açıkça göstermektedir. Zaten söz konusu katalogda da tunç kandil ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne ait Kur'an-ı Kerim'in iki yaprağı dışındaki diğer eserlerin kökeni olarak Türkiye gösterilmiştir. David Koleksiyonu yöneticilerinden beklenen bir bütünün parçaları olan ve belgelerle sahibinin Türkiye olduğu kesinleşen bu eserleri ülkemize iade etmesidir. Bu ise, 11.10.2001 tarihinde ilki yapılan ikili görüşmelere devam edilerek, karşı tarafın ikna edilmesi ile mümkün olacaktır.

Söz konusu eserlerin yurt dışına kaçırılışı ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii panolarının iadesi göz önüne alındığında, bundan sonra yurt dışına kaçırılan eserlerimizin iadesini sağlamaya yönelik olarak alınması gereken önlemleri şöyle sıralayabiliriz;

²⁴ Resmî Gazete, 26.1.1981, S. 17232.

-Ülkemizde bulunan korunması gerekli tüm taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının fotoğraflı envanterleri bitirilmelidir. Taşınmaz kültür varlıklarının envanterinde çalınabilir nitelikte olan mimarî öğelerin detaylı envanterleri de yapılmalı, eğer yerinde korunması güçse ve taşınabilir nitelikteyse müzelere taşınmalıdır. Bu çerçevede, "yerlerine yenisi yapılmak şartıyla müzeye kaldırılması" gibi gerekçelerle eserlerin müzelere taşınması engellenmemelidir.

-Yurt dışına kaçırılan eserlerimiz anında INTERPOL Bültenleriyle arattırılmalı ve konu ilgili mahkemelere intikal ettirilerek, ilerisi için hukukî zemin hazırlanmalıdır.

-Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Vakıflar Genel Müdürlüğü şimdiye kadar yaptığı gibi çalıntı olayını ilgili birimlere

bildirmelidir. Yurt dışı temsilciliklerimizde bulunan Kültür Müşavirleri vasıtasıyla o ülkedeki ilgililer ve özel ve resmî müzeler bilgilendirilmeli ve bu husus kayıt altına alınmalıdır.

-Yurt dışındaki müze ve galeriler ile müzayedelerin katalogları düzenli olarak taranmalı, tespiti anında vakit geçirilmeden gerekli işlemler yapılmalıdır. Bilimsel yayınlarda yer alan konuya ilişkin tespitler takip edilmeli, bu tespitleri yapan bilim adamları da bilgilerini ilgili kurumlarla paylaşmalıdır.

Yurt dışına kaçırılan eserlerimizin iadesinin pek kolay olmadığını, bunun büyük bir uğraşmayı da beraberinde getirdiğini göz önüne almalı ve kültür varlıklarımızın korunmasına yönelik güvenlik önlemlerini yeterli hâle getirmeliyiz.

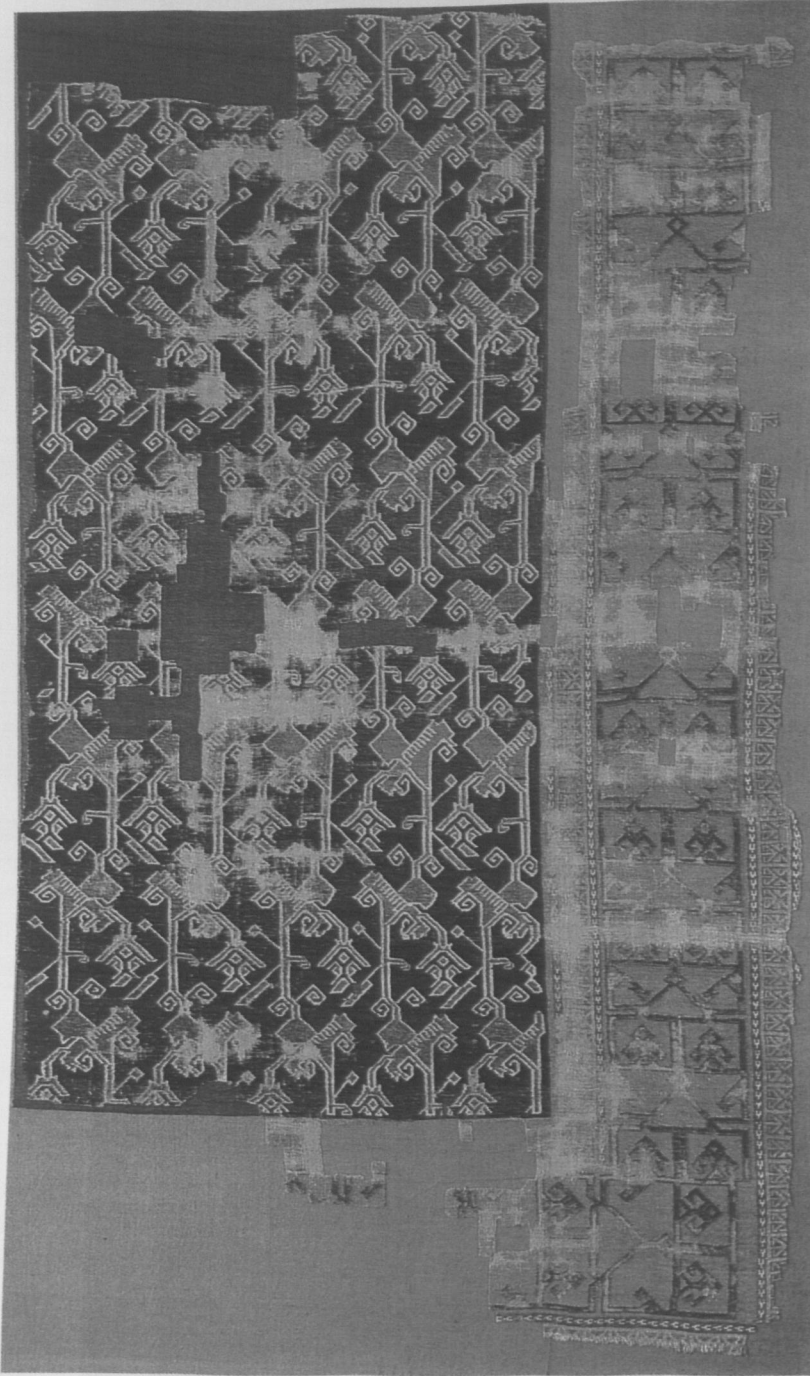


Res. 1: Seydî Ali'nin Sandukasına Ait Tabut.

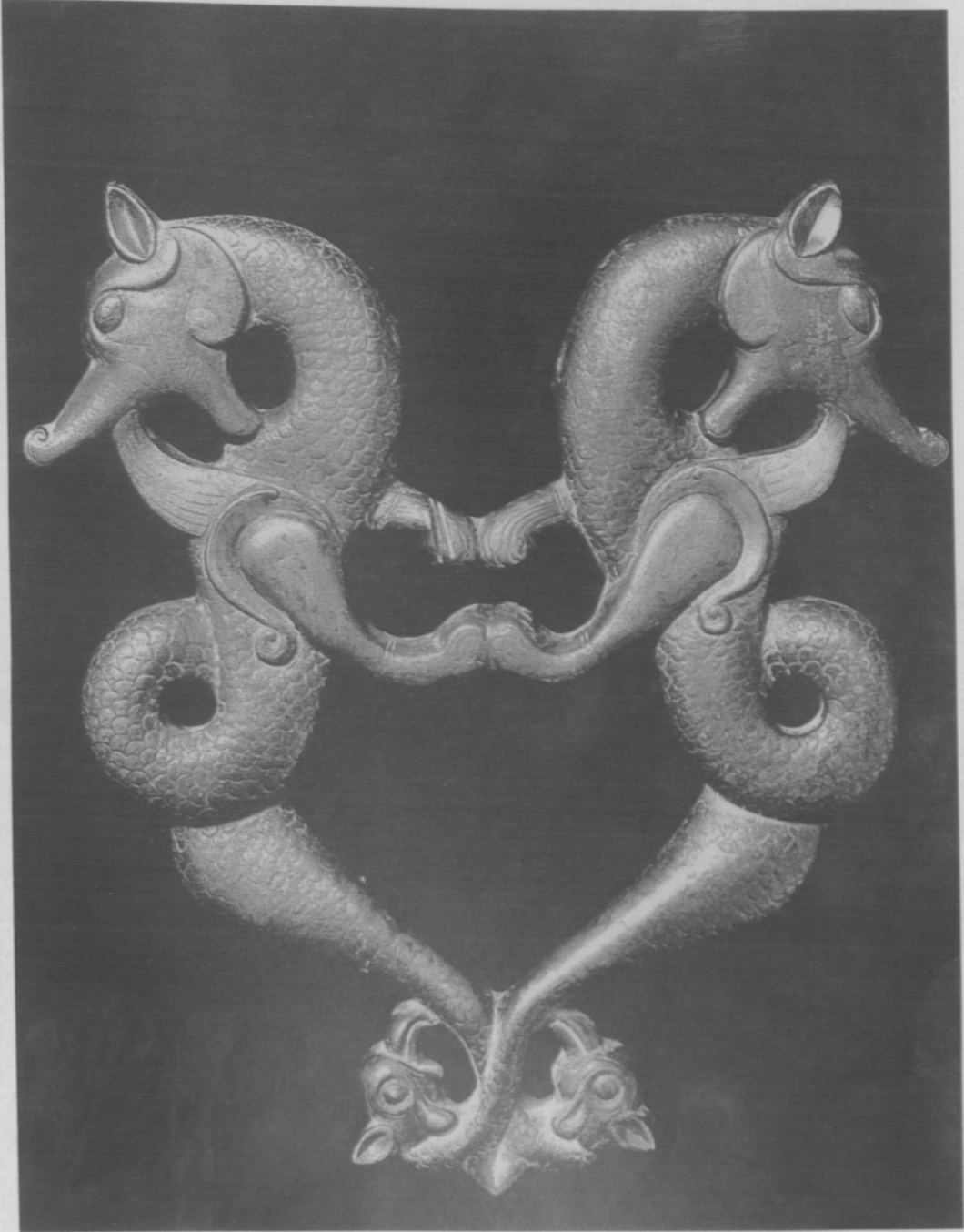
David Kaldjian, "The Tabut of Seydî Ali", *Journal of the American Oriental Society*, 1981, S. 172-222.



Res. 2: Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'nin Şamdanı.



Res. 3: Beyşehir Eşrefoğlu Camii Halısı.



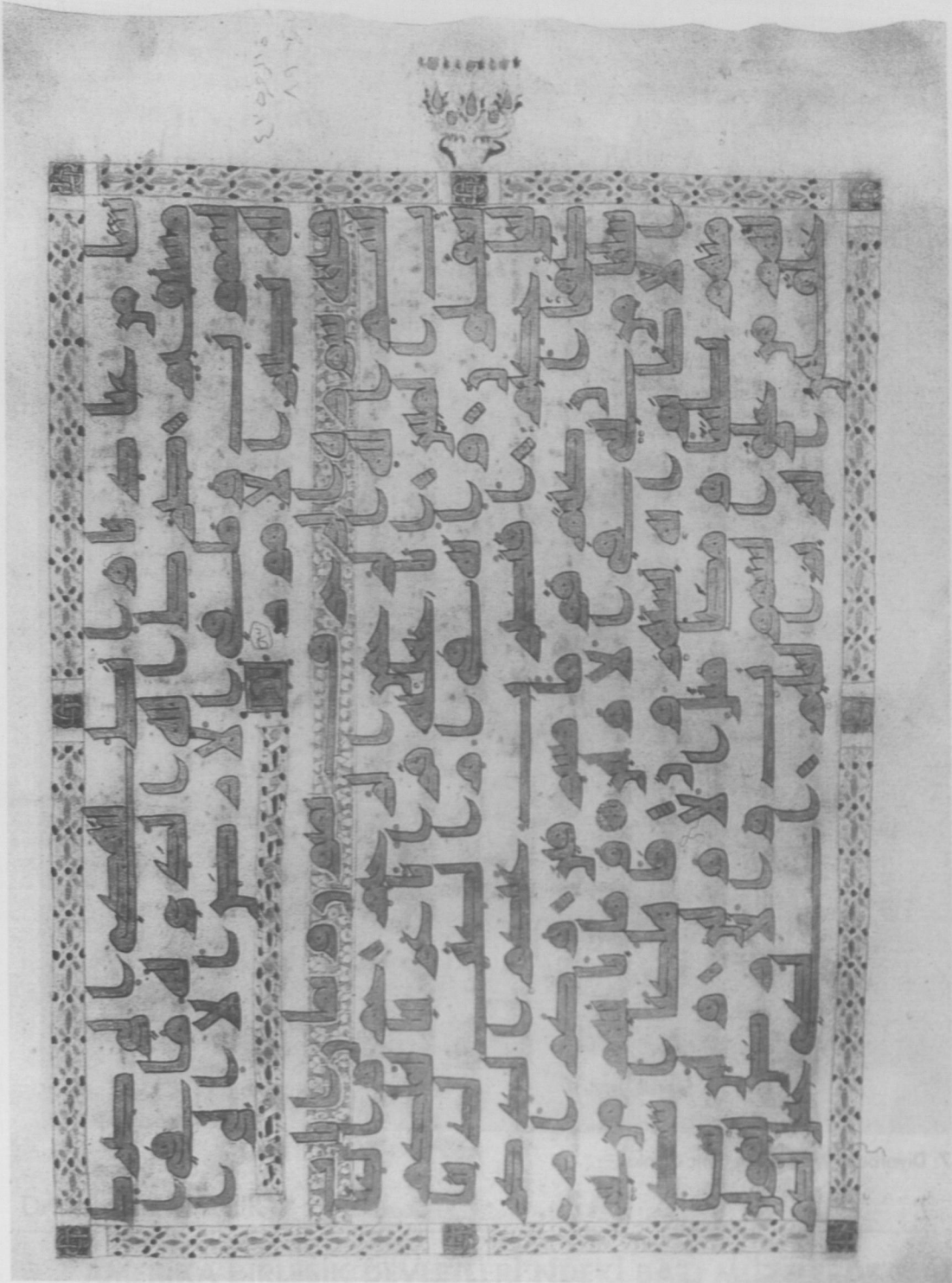
Res. 4: Cizre Ulu Camii'nin Kapı Tokmağı.



Res. 5: Tunç Kandil.

Res. 4: Cizre Ulu Camii' nin Kupa Tokmeği.

4



Res. 6: Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne Ait Kur'an-ı Kerim'in Yapraklarından Biri.



Res. 7: Diyarbakır Müzesi'nin Tunç Sfenksi.

Dr. Nurcan İNCİ FIRAT

**AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDEKİ BAZI MÜZELERDE BULUNAN
OSMANLI DUVAR ÇİNİLERİNDEN BİRKAÇ ÖRNEK VE
DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ**

Osmanlı eserleri değerlendirilirken, Türkiye dışındaki örnekleri de unutmamak gerekir. Bunların bir kısmını, bir zamanlar Osmanlı egemenliği altında bulunan topraklardaki mimari eserlerimiz oluştururken, bir kısmını da çeşitli nedenlerle yurt dışına çıkmış ve daha geniş bir coğrafyaya yayılmış olan taşınabilir eserler ile, mimari eserlerden sökülen bazı parçalar oluşturmaktadır.

Aslında, çeşitli ülkelerin müzelerinde, arşivlerinde, kütüphanelerinde ve özel koleksiyonlarda bulunan, Türk eserlerinin tümünün tespit edilmesi ve değerlendirilmesi, Türk Sanatının daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Çini, seramik, halı, kilim, kumaş, minyatür, taş, ahşap, maden, cam ve hat gibi, Türk sanatının çeşitli dallarından pek çok örneğe dünya müzelerinde ve koleksiyonlarında rastlanılmaktadır. 22 Ocak - 12 Nisan 2005 tarihleri arasında Londra'daki, İngiliz Kraliyet Sanat Akademisinde (Royal Academy of Arts) açılan "Türkler; Bin Yılın Yolculuğu 600-1600" (Turks, A Journey of a Thousand Years, 600-1600) sergisinde olduğu gibi, dünyanın bir çok müze ve koleksiyonlarındaki Türk eserlerinden 376 değişik örneğin bir araya getirilmesi, Türk eserlerinin dünya üzerindeki dağılımını göstermektedir. Dünyaya dağılmış olan Türk eserleri arasında, Osmanlı çini ve seramikleri de önemli bir yer tutmaktadır.

16 Eylül- 15 Aralık 1989 tarihleri arasında İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin yer aldığı İbrahim Paşa Sarayı'nda açılan Uluslararası "İznik Çinileri" sergisinde de, Türkiye dışında; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya, İsveç, Avusturya, Fransa, İtalya, Portekiz, Danimarka, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kuveyt ve Hong Kong'daki birçok müze ve özel koleksiyondan derlenen 200 kadar parçanın sergilenmesi, Osmanlı çini ve seramiklerinin dünyanın dört bir yanına ne denli yayıldığını göstermiştir. Mutlaka daha bir çok benzer örnek, dünyanın çeşitli müze ve koleksiyonlarında yer almaktadır.

Geçen yıllarda, Amerika Birleşik Devletlerindeki bazı müzelerde sergilenmekte olan, Anadolu'dan gitmiş pek çok eserle karşılaştım. Bu müzelerde gördüğüm, sergilenen eserlerin dışında,

müzelerin depolarında da, Anadolu'dan daha pek çok eserin bulunduğunu tahmin etmek, akla uzak bir ihtimal olmasa gerek. Bu yüzden, değişik zamanlarda, bu müzelerin sergilerinde, daha farklı Anadolu eserleriyle karşılaşmak mümkün olabilir. Buralarda sergilenen, Türk-İslam Sanatına ait eserlerin başında Osmanlı çini ve seramikleri gelmektedir. Bu çini eserler; tabak, vazo, kase, çanak, kandil, şamdan, sürahi, leğen, testi, kavanoz, bardak, kupa, masrapa gibi, taşınabilen çeşitli parçalar şeklinde ya da Anadolu'daki mimari eserler üzerinden sökülmüş duvar çinileri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıda sadece duvar çinilerinden bir kaç örnek üzerinde duracağım. Çünkü burada önemle üzerinde durulması gereken nokta, Türkiye'deki bir mimari eserin parçası durumunda, yani mimari eserin taşıyla, toprağıyla, harcıyla kaynaşmış durumda olan duvar çinilerinin, mimari eser üzerinden sökülerek götürülmüş olmasıdır. Bir mimari eserin ayrılmaz parçası olan süsleme elemanlarının, bir şekilde eserin bünyesinden koparılması; mimari eserin tahrip edilmesine neden olduğu gibi, o parçanın ait olduğu mekandan ve toplumdan uzaklaştırılmasına da neden olmaktadır.

Amerika Birleşik Devletlerindeki bazı müzelerde gördüğüm ve burada tanıtmaya çalışacağım bir kaç Osmanlı Dönemi duvar çinisi, aslında bugün dünyanın en önde gelen müzelerinde, çok iyi ortamlarda sergilenmektedir. Bunlardan biri, hem dünyanın en büyük ve en güzel müzelerinden biri, hem de Amerika'nın en seçkin kültür ve sanat merkezi olan New York'taki Metropolitan Müze'sidir. (Foto:1) Gerek sanat eserleri, gerekse diğer kültür ve sanat olaylarıyla insanları kendine çeken bu müzedeki Anadolu Uygarıtlıklarına ait seçkin örnekler arasında, Osmanlı çini ve seramiklerinin önemli bir yeri vardır. Bu önemli müzede, gelişim ve değişim gösteren Osmanlı çini ve seramiklerindeki asıl ağırlık İznik örneklerine verilmiştir. Sıralı tekniğinde mavi-beyaz ve çok renkli; kase, testi, kandil, tabak gibi seramik eserler ve duvar çinileri bu müzede gerçekten zengin bir İznik çini koleksiyonu meydana getirmiştir. Metropolitan Müze'sindeki bu eserler arasında değinmek istediğim, panolar halindeki duvar çini örnekleridir. Bu müzede, 1989 yılında sergide

olan bitkisel desenli beş çini parçasının; karakterlerinden ve müzedeki bilgilerden, bunların 16.yüzyılın ikinci yarısına ait İznik çinileri olduğu anlaşılmaktadır.

Bu beş çini parçasından; 1989 yılında Metropolitan Müze'sinin İslam Eserleri bölümünde, girişin sağında ve solunda yer alan ikisi "Composite body painted and glazed Ottoman period İznik 2nd half XVI. century, Gift of J Pierpont Morgan, 1917, 17.190.2083.2085 " bilgileri ile, sergilenmekteydi. (Foto:2-3) Fotoğraflarını gördüğümüz bu iki çini panonun, dış bordürleri benzer desenli bir palmet sırasıyla çevrilidir. İkinci fotoğrafta görülen örnek, ortada 16 parça kare, kenarlarda dörder adet dikdörtgen, köşelerde ikişer adet üçgen çini parçasından oluşan pano şeklindedir. Üçüncü fotoğraftaki örnek ise, ortada dokuz parça kare, kenarlarda üçer dikdörtgen, köşelerde ikişer üçgen çini parçasından oluşmaktadır.

Müzedeki bu bölümdeki diğer 3 ayrı çini parçasından; bir kemer köşeliğinin sağ ve sol kısımlarını içeren örnek ise, "Tile spandrels Composite body painted and glazed İznik second half XVI.century, Gift of William Basgood Field, 02.5.89.90 " bilgileri ile, (Foto:5) diğer ikisi ise, "Tile panels, Composite body painted and glazed, Ottoman period İznik 2nd half of XVI. century, Gift of J Pierpont Morgan, 17.190.2084.2087.2088 " bilgileri ile sergilenmekteydi. (Foto:7-9) Yedinci fotoğrafta görülen örnek, sadece kare şeklinde oniki parça çiniden oluşmuştur. Dokuzuncu fotoğraftaki çini pano ise, dört köşeyi dolaşan daha farklı desenli bir bordürle sınırlanmış ve ortada dokuz parça kare, kenarlarda üçer adet dikdörtgen, köşelerde ikişer adet üçgen çini parçasından oluşmuştur.

Metropolitan Müze'sindeki bu beş tane duvar çinisi şeklindeki mimari parçanın (Foto:2-3-5-7-9), desen, renk ve kompozisyon açısından Türk çini sanatının Osmanlı mimarisindeki önemli örneklerinden olduğu görülmüştür. Ancak, bu müzedeki söz ettiğimiz duvar çini parçalarının, hangi yapılara ait oldukları maalesef belirtilmemiştir. Oysa bu çinilerin, Anadolu'dan bir yerlerden gitmiş olduğu açıktır. Örneğin yapılan kaynak araştırmasın-

da anlaşılmıştır ki, üçüncü fotoğraftaki çini panonun karelerinde gördüğümüz desenin bir benzerini, İstanbul II. Selim Türbe'sindeki (1576 / 7) duvar çinilerinin bir grubunda da görebiliyoruz. (Foto: 4)

Bu müzedeki bazı çini parçaların benzer örneklerinin farklı müzelerde de, sergilendiği yapılan araştırmalarda anlaşılmıştır. Örneğin, beşinci fotoğrafta görülen kemer köşeliği şeklindeki çini parçalarının ayısından İstanbul'da Çinili Köşk'te de bir tane olduğu yaptığım kaynak araştırmasında anlaşılmış ve yerinde görülerek incelenmiştir. (Foto:6) "Anadolu Medeniyetleri , III, 1983, sayfa 208" ve "Türk Çini ve Keramikleri, Çinili Köşk, 1992, sayfa 97" gibi yayınlarda da yer alan Çinili Köşk'teki bu eser " Çok renkli çini kemer dolgusu, Çinili Köşk 41/496, 16. Yüzyılın ikinci yarısı , İznik " bilgileri ile kayıtlıdır. Beş ve altıncı fotoğrafta görülen üçgen şeklindeki çini kemer köşelikleri, tek parça olup, iki yanı düz, üçüncü yanını ise, C ve S kıvrımlarıyla hareketlendirilerek sınırlandırılmıştır. Çinili Köşk'te bulunan altıncı fotoğrafta gördüğümüz çini parçası ile, Metropolitan Müze'sinde bulunan beşinci fotoğrafta gördüğümüz çini parçalarının aynı formda olması, aynı renk, desen ve kompozisyon özelliklerini taşıması dikkat çekicidir. Müze yetkililerinin de düşündüğü gibi, bir sivil mimarlık eserine ait olabileceği sanılan bu örnekler aynı yapıya yada farklı yapılara ait olabilir. Fakat bu çini parçalarının en azından aynı çini atölyesine ait oldukları ortadadır.

Yedinci fotoğraftaki çini parçasının da, renk, desen ve kompozisyon açısından bir benzerini geçtiğimiz aylarda Londra'da açılan " Türklar " sergisinde görüyoruz. (Foto:8) Kare şeklinde dört parçanın birleşmesinden oluşan sekizinci fotoğrafta gördüğümüz Londra'daki bu çini panonun, sergi kataloğundaki bilgileri " Tile panel, c:1570-80, İznik,Turkey, Underglaze painted ceramic 49.4 x 48.5 cm (each square: 24 x 24.5 cm) Calouste Gulbenkian Museum, Lisbon, 1668 " şeklindedir. Bu bilgilerden, sergiye Lizbon'daki Gulbenkian Müze'sinden geldiğini öğrendiğimiz sekizinci fotoğraftaki örnek ile, yedinci fotoğrafta görülen Newyork Metropolitan Müze'sindeki örnek muhtemelen aynı atölyenin ürünü ve aynı ya-

pının bir parçası olmalıdır. Bu durum Osmanlı çinilerinin her bir karesinin, dünyanın değişik yerlerine nasıl dağıldığını ve sergiden sergiye nasıl geldiğini bir kez daha göstermektedir.

Aynı yıl görme olanağı bulduğum Boston "Harvard University Art Museums " bünyesindeki Artur M. Sackler Müze'sinde (Foto:10) karşılaştığım, çini panonun, Metropolitan Müze'sindeki örneklerin aksine hangi yapıdan geldiği belirtilmişti. Bu çini panonun yanında yer alan "Tiles from the Rüstem Paşa Mosque, Turkey, Ottoman, İznik, ca 1561 underglaze polychrome ceramic. Gift of John Goelet, 1960, 23 a, b , The Edwin Binney, 3 rd. collection of Turkish at the Harvard University Art Museums, 1985 - 323 " şeklindeki bilgi, çini parçasının hangi camiye ait olduğunu göstermesi açısından önemlidir. (Foto:11) İstanbul Rüstem Paşa Camisine ait olan onbirinci fotoğraftaki bu örnek; ritmik olarak düzenlenmiş, kare şeklinde üç çini parçasından ibarettir. Ülkemizden kilometrelerce uzaktaki bu müzede, İstanbul Rüstem Paşa Cami çinilerinin bir kaç karesiyle karşılaşmak beni şaşırtmıştı. En önemli Osmanlı çinilerine sahip yapıların başında gelen ve sadrazam Rüstem Paşa tarafından 1561 yılında Mimar Sinan'a yaptırılan İstanbul Rüstem Paşa Cami çinilerinden daha sonra, 21.6.1998 tarihli Hürriyet Gazetesinde; Sayın Murat Bardakçı'nın, Metropolitan Müze'sine alınmak istenilen İstanbul Rüstem Paşa Camii ve Bursa Yeşil Türbe çinilerinden bahsetmesi, zaman zaman bu konuların uluslararası müzayedelere yansması Türk eserlerinin yurt dışına çıkarılması konusunun hiç bir zaman gündemden düşmediğini göstermektedir.

Boston'daki bu küçük müzeden başka, Amerika Birleşik Devletlerinin en büyük müzelerinden biri olan Boston Güzel Sanatlar Müze'sinin (Boston Museum of Fine Arts) (Foto:12) İslam Sanatları Bölümünde, Osmanlı Devrine ait karşılaştığım en önemli eserlerden birisi de alınlık şeklinde bir çini panoydu. Müzede bu eserin yanında ise, "Tile panel, Turkey, İznik Ottoman dynasty, 1573. Composite body, underglaze, painted. Bequest of Mrs Martin Brimmer, 06.2437" şeklinde bilgiler yer almaktaydı. (Foto:13) Bu alınlık farklı ebatlarda çini parçalarının birleşmesiyle

oluşturmuşur. Burada da Metropolitan Müze'sindeki örneklerde olduğu gibi çini alınlığının hangi yapıdan geldiği belirtilmemişti. Ancak, yaptığım kaynak araştırmasında, Sayın M. Önder, Sayın S. Eyice, Sayın Ş. Yetkin, Sayın F. Yenişehirlioğlu ve Sayın G. Öney'in yazılarında, bazı Avrupa müzelerinde aynı özelliklerde çini alınlıklarının bulunduğu belirtilmiştir. Bu yazıların kimilerinde, alınlık şeklindeki çini parçalarının, tartışmalı da olsa, İstanbul Piyale Paşa Camiine ait olabileceğinden söz edilmektedir. Bu bilgilere göre, onüçüncü fotoğrafta gördüğümüz Amerika'daki bu çini alınlıktan, Berlin Devlet Müzeleri (Staatliche Museen Zu Berlin) (Foto:14), Köln Kunstgewerbe Müzesi, Paris Louvre Müzesi (Musée du Louvre) (Foto:15), Viyana'da, Avusturya Geleneksel / Uygulamalı Sanatlar Müzesi (Österreichisches Museum Für Angewandte Kunst)(Foto:16), Lizbon Gülbenkyan Vakıf Müzesi ve Londra Victoria and Albert Müzesinde (Foto:17) de olduğu ve bunların çinileriyle ün kazanmış İstanbul Piyale Paşa Camiine (Tersane Cami) ait olabileceği öğrenilmiştir. Sayın M. Önder'in yayınlarında, İstanbul Piyale Paşa Camiinden çalınan 8 adet çini pencere alınlığından dördünün Berlin, Paris, Viyana ve Lizbon'daki bu müzelerde olduğu diğer dördünün ise, nerede olduğunun bilinmediği ve bunların muhtemelen 1889 yıllarında ülke dışına çıkarıldığı ifade edilmiştir. Ancak yapılan araştırmada aynı çini alınlıktan Köln ve Londra'da da olduğu anlaşılmaktadır. Berlin, Paris, Viyana, Lizbon, Köln ve Londra'daki bu çini alınlıklar incelendiğinde, Boston Güzel Sanatlar Müzesinde karşılaştığım çini alınlıkla desen, renk ve kompozisyon açısından çok benzer olduğu görülmektedir. Boston'daki müzede, alınlığa ait verilen bilgiler arasında yer alan 1573 tarihinin, Piyale Paşa Caminin yapılış tarihine denk düşmesi ve diğer müzelerdeki örneklerin kayıtlarında da Piyale Paşa Cami adının geçmesi; Berlin, Paris, Viyana, Lizbon, Köln, Londra ve Boston'daki bu yedi müzede yer alan çini alınlıkların, 1573 yılında Kaptan-ı Derya Piyale Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve Tersane Cami olarak da anılan Piyale Paşa Camisinin farklı pencerelerine ait, çini alınlıklar olabileceğini düşündürmektedir. Fakat, Sayın S. Eyice yazısında; Louvre Müze'sinde Piyale Pa-

şa Cami panosu olarak yayınlara geçmiş bu çini alınlıktan söz etmiş, ancak söz konusu camide yaptığı incelemede mihrabın iki yanındaki pencere üzerinde çini olduğunu gösteren iz bulamadığını, bilakis klasik üslupta kalem işi izlerine rastladığını bu nedenle Louvre'daki çini panonun, Piyale Paşa Caminin ya başka bir yerinden yada başka bir eserden sökülmiş olabileceğini belirtmiş fakat bu yazısında, bu konuya açıklık getirilmemiştir. Sayın Ş. Yetkin'de bu çini alınlıkların Piyale Paşa Camine ait olup olmadığını kesin olarak bilinemediğini, Sayın F. Yenişehirlioğlu ise, yazısında İstanbul Piyale Paşa Camiine ait olduğu söylenen Viyana'daki müzede yer alan çini alınlığın benzerlerinin, Avrupa Müzelerinde ve Amerika'da bulunduğunu, ancak söz konusu caminin pencere alınlıklarında kalem işleri olduğunu bu nedenle, bu çini alınlıkların Piyale Paşa Camiine değil de başka bir yapıya ait olabileceğini ileri sürülmüştür. Avrupa müzelerinde yer alan söz konusu çini alınlıklar ile Boston Güzel Sanatlar Müze'sindeki alınlığın, Piyale Paşa Camiine ait olduğu düşüncesini bir yana bıraksak dahi, bu alınlıkların; en azından aynı çini atölyesinde yapılmış ve aynı yapıya ait oldukları ortadadır. (Foto:13-14-15-16-17)

16. yüzyıla ait olan yukarıda sözünü ettiğimiz bütün bu çini parçalarda, bitkisel motifler hakimdir. Bu motifler, simetrik ve geometrik bir kompozisyon oluşturmaktadır. Sır altı tekniğinde yapılmış İznik çinileriyle ünlü Rüstem Paşa Cami çinileri ve Piyale Paşa Cami çinileri gibi, 16. yüzyıla ait çini örneklerinde, genellikle; mavi ve lacivert tonları ile beyaz, yeşil, kırmızı, renkler göze çarpmakta ve kıvrık dallar, yapraklar, lale, menekşe, sümbül, karanfil, şakayık, papatya, gül goncası ile, palmet ve rumiler, madalyonlar, bahar dalları, çiçek rozetleri, çin bulutları büyük bir uyum içerisinde kullanılarak başarılı bir kompozisyon çizmektedirler. Bu renk, desen ve kompozisyon özelliklerini bugün Anadolu'dan çok uzaklarda koruma altına alınmış olan yukarıda değindiğim çini örneklerinde de görebiliyoruz.

İznik'te üretilmiş olan Osmanlı çini ve seramik örnekleri, hem yurt içinde, hem yurt dışında büyük hayranlık kazanmış ve dünyanın dört bir

yanındaki müze ve koleksiyonlara dahil edilmiştir. Amerika'daki sözünü ettiğim müzelerin hepsinde, diğer Türk eserleri gibi Osmanlı çini ve seramiklerini de değişik duygular içerisinde izledim. Bir yandan, uzaklarda, yabancı bir kültürün içinde olmaları nedeniyle üzüldükten, bir yandan da, Türk eserlerine insanların gösterdiği ilgiyi görerek, gururla seyrettim. Osmanlı çini ve seramikleri önünde, kalabalık grupların takılıp kalmasını ve hayranlıkla bu eserlere bakışlarını izlemek güzel, ancak memleketinden çıkmış, kaynağından koparılmış bu eserlerin, Türkiye'den kilometrelerce uzakta olduğunu görmek insana hüznün veriyor. Bu durum, ülkemizde neden eski eserlerimizin yeterince kıymetinin bilinmediğini, daha fazla ilgilenilmediğini, bu kitlelerinin gösterdiği ilginin, neden ülkemiz insanları tarafından da oluşturulmadığını düşündürüyor ve ülkemizdeki müzelerin de oradaki gibi canlılık içerisinde olması, ziyaretçilerle dolup taşması, ve sanat eserlerimize gereken ilginin çekilmesi arzusunu uyandırıyor. Dolayısıyla, ülkemizdeki eserlerin korunması, sergilenmesi, tanıtılması ve yeterli izleyici oluşturulması, eski eser ile ilgili zaten bir avuç olan uzman personelin maddi ve manevi açıdan desteklenerek sayılarının artırılması, kısaca eski eserlerimizin korunması ve yaşatılması için biran önce bir takım tedbirler alınması gerektiği ortaya çıkıyor.

Toplumlar, kültürel miraslarına toplu halde ve bilinçli olarak sahip çıkmalıdır. Dünyadaki bütün toplumların ortaya koydukları sanat eserlerinin kıymetinin bilinmesi, korunması ve değerlendirilmesi gereklidir. Özellikle kaynağından koparılmadan korunması ve yaşatılması ayrı bir önem taşımaktadır. Bir mimari eserle kaynaşarak onunla bütünleşmiş olan duvar çinilerinin yapıyla bir bütün olarak yaşaması yerine, kaynağından koparılması ve boşlukta bir parça halinde yaşaması doğru değildir. Vurgulamaya çalıştığım bu konu nedeniyledir ki, Amerika'da bazı müzelerde gördüğüm bir çok eser içerisinde burada, sadece mimari eserlerden sökülmüş, yani Türkiye'de mimari eserin bünyesinde kalması gerekirken, bir şekilde yurt dışına çıkarılmış duvar çinilerinden birkaç örneği tanıtmayı uygun buldum. Türk eserlerinin çeşitli yollarla yurt dışına çıkması, maalesef geçmişte olduğu gibi günümüzde de ülkemizin gün-

deminde olan bir konudur. Son yıllarda eski eser hırsızlığının daha yoğunlaşması, özellikle çinilerin binalardan sökülerek götürülmesi üzüntü vericidir. İlgili kuruluşlarla birlikte, milletçe bu konuya çözüm bulmalıyız. Öncelikle yurt içi ve yurt dışındaki eski eserlerimizin ilgili kuruluşlardaki konunun uzmanları tarafından envanterlerinin bir an önce yapılması ve eserlerimize gereken önemin verilmesi zorunludur. Çünkü toplumların meydana getirmiş oldukları eserlere sahip çıkmaları, onları bir bütün olarak korumaları ve gelecek kuşaklara bir bütün olarak ulaştırmaları gerektiğine inanıyorum.

KAYNAKLAR:

- 1- ACAR, Özgen "Türkiye'den Kaçırılan Eski Eserler Vergi İndirimi Karşılığında Vakıflara Bağışlanıyor." ANTIK DEKOR, Sayı: 14, 1992, s: 62-66
- 2- ACAR, Özgen "Metropolitan'ın Galerilerinden" ANTIK DEKOR, sayı:29, 1995, s:96-104
- 3-ALTUN, Ara (Editör), Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul.
- 4-ANADOLU MEDENİYETLERİ, III, Selçuklu/Osmanlı, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, 22 Mayıs-30 Ekim, 1983, s:208 T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- 5-CUMHURİYET GAZETESİ "Türkler Londra'yı fethetti" 23 Ocak 2005, s:20
- 6- ATASOY, Nurhan "1989 İznik Yılı" SANDOZ BÜLTENİ, sayı:34, 1989/2, s:10-12
- 7-BARDAKÇI, Murat "Göz Göre Göre Çalınmış Çini Alacaklar" HÜRRIYET GAZETESİ, 21.6.1998,
- 8-EYİCE, Semavi, "Piyale Paşa Camii Çini Alınlıkları ve Bir Eski Eser Hırsızı" ÇAĞRI DERGİSİ (Konya) , sayı:202, Kasım 1974, s:7-8
- 9-HÜRRIYET GAZETESİ, Pazar Eki, "Türkler Sergisi ile ilgili" 23 Ocak 2005, s:13, ve 30 Ocak 2005, s:10
- 10-KARADUMAN, Hüseyin "Beyşehir Eşrefoğlu Cami Kapısına ait Panoların Ülkemize İadesi Ve Düşündürdükleri" ANTIK DEKOR, sayı:54, 1999, s:150-153

- 11-KARADUMAN, Hüseyin " Halil Ethem ve Eski Eserlerimizin Korunmasına Yönelik Bir Yaklaşım "VAKIFLAR DERGİSİ, Sayı:28, 2004, s:291-306
- 12-ORAL,Zeynep " Batı'yı önyargılardan arındırma " CUMHURİYET GAZETESİ, 29 Ocak 2005, s:15
- 13-ÖNEY, Gönül, Türk Çini Sanatı, İstanbul, 1976, s:82-83-85-v.s
- 14-ÖNDER, Mehmet "Piyale Paşa Cami Çinileri" ÇAĞRI DERGİSİ (Konya), sayı:199, Ağustos 1974, s:6-8
- 15-ÖNDER, Mehmet, Yurt Dışı Müzelerinde Türk Eserleri, Ankara 1983
- 16-ÖNDER, Mehmet "Berlin Müzesindeki Selçuklu Eserleri "VAKIF VE KÜLTÜR, sayı:4, 1999, s:17-19
- 17-PASİNLİ, Alpay- BALAMAN, Saliha, Türk Çini ve Keramikleri, Çinili Köşk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Mayıs 1992, s:97
- 18-YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz "Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri ve Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri I-II "TARİH VE TOPLUM, II/12, (Aralık 1984), s:40-45; III/13, (Ocak 1985), s:32-35
- 19-YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz "İznik Çinileri ve İznik Yılı Etkinlikleri " MÜZE, 23, 1990, s:34-37
- 20-YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz "Osmanlı Dönemi Yapılarında Bulunan Çini Kaplamalar Ve Restorasyon Sorunları " RÖLÖVE VE RESTORASYON DERGİSİ, 4. (I. Restorasyon Semineri Özel Sayısı) Ankara 1982, s: 43-64
- 21-YETKİN Şerare, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Çini Süsleme Düzeni "MİMARBAŞI KOCA SİNAN'IN, YAŞADIĞI ÇAĞ VE ESERLERİ, İstanbul 1988, s: 479-498
- 22- İznik Çinileri Sergisi Broşürü. (Türk İslam Eserleri Müzesi, 16 Eylül- 15 Aralık 1989)
- 23- "Turks, A Journey of a Thousand Years, 600-1600, Royal Academy of Art" (Türkler; Bin Yılın Yolculuğu 600-1600, Sergi Kataloğu) Londra 2005, Kataloğ No:329, s:348-349, 460

NOT: Kaynak gösterilenler dışındaki fotoğraflar, 1989 yılında Dr. Nurcan İNCİ FIRAT tarafından yerinde çekilmiştir.



Foto 1: New York, Metropolitan Müzesi İç Görünüm, Giriş Bölümü.

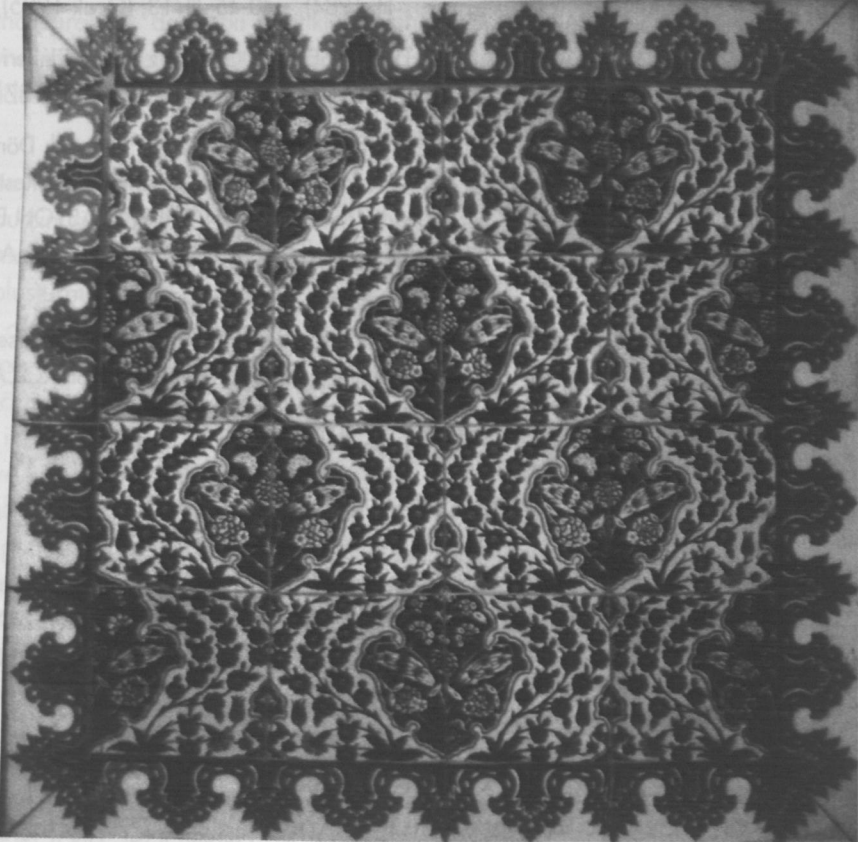


Foto 2: Bordürlü Çini Pano; İznik, Osmanlı /16. Yüzyılın ikinci yarısı, New York, Metropolitan Müzesi.

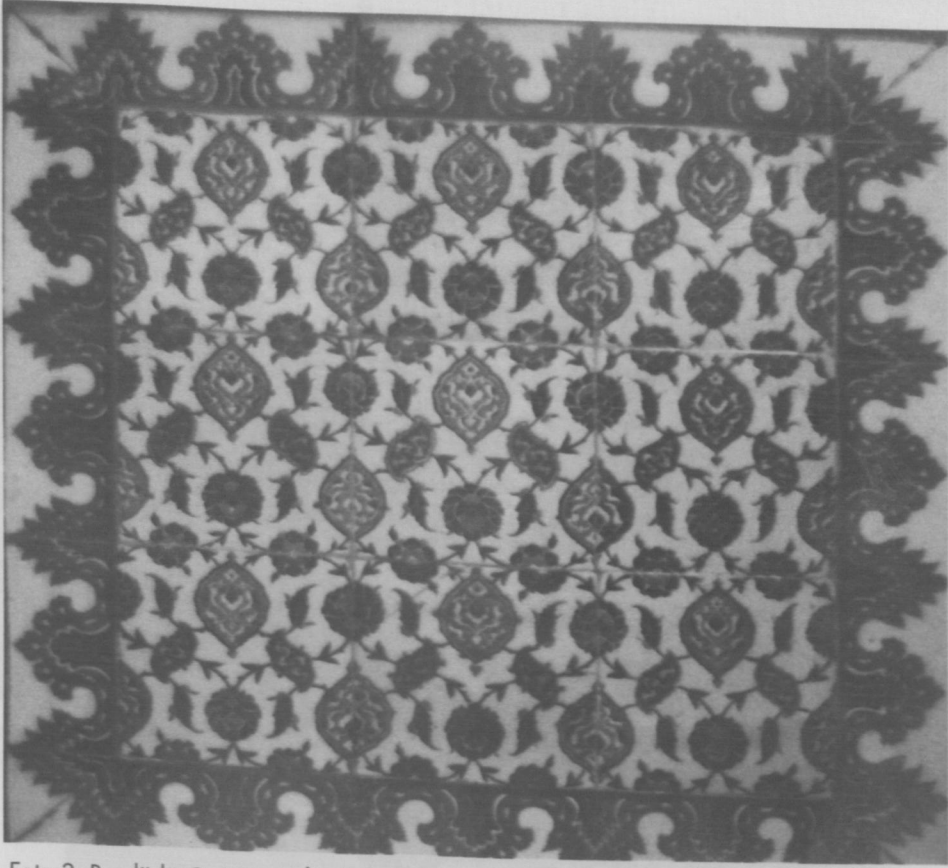


Foto 3: Bordürlü Çini Pano; İznik, Osmanlı /16.Yüzyılın ikinci yarısı,
New York, Metropolitan Müzesi.

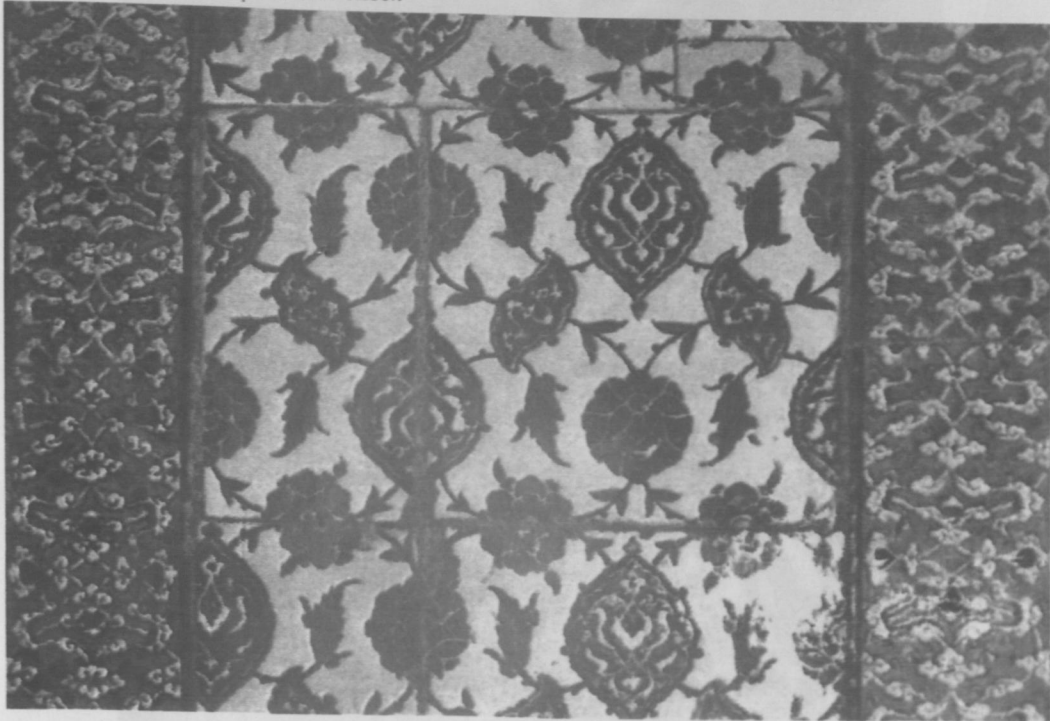


Foto 4: Çini Pano, İstanbul II. Selim Türbesi (1576/7).

Kaynak: Yenişehirlioğlu F. "Osmanlı Dönemi Yapılarında Bulunan Çini Kaplamalar ve Restorasyon Sorunları" RÖLÖVE VE RESTORASYON DERGİSİ, 4, Ankara 1982, s: 43-64.

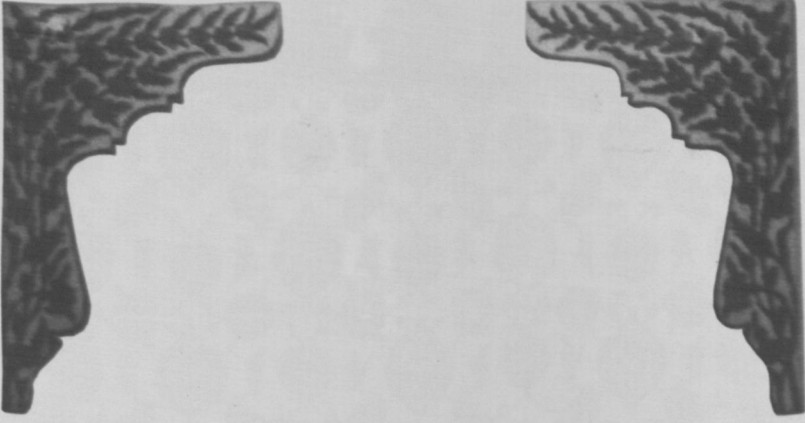


Foto 5: Kemer köşeliği şeklinde sağ ve sol köşelere ait çini parçaları, İznik Osmanlı/16. Yüzyılın ikinci yarısı, New York, Metropolitan Müzesi.

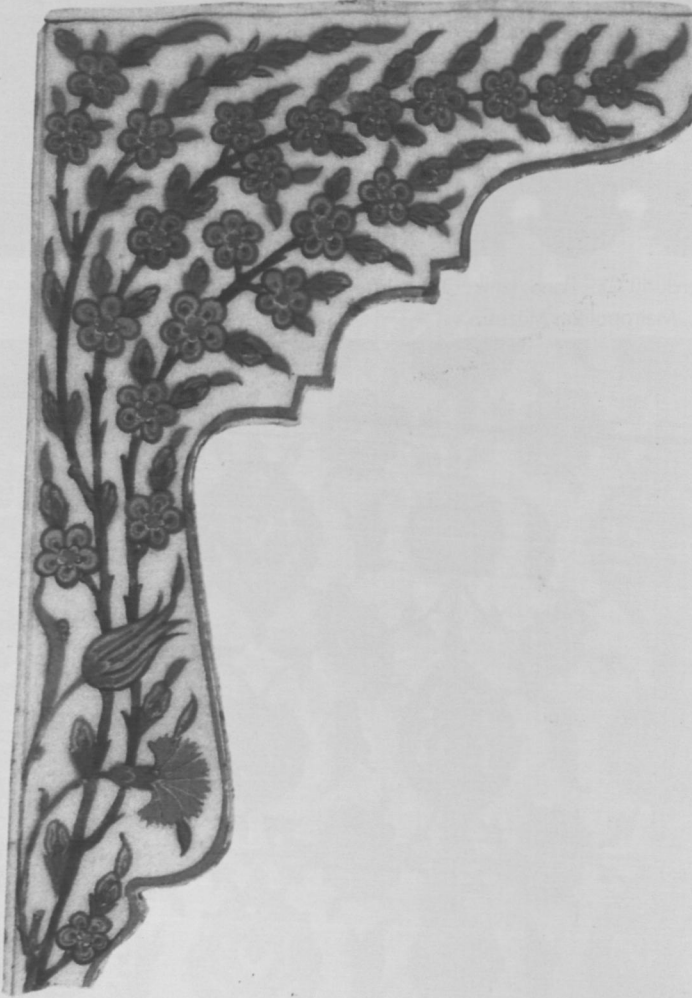


Foto 6: Kemer Köşeliği şeklinde sol köşeye ait çini parçası, İznik, Osmanlı/16. Yüzyılın ikinci yarısı, İstanbul/Çinili Köşk.

Kaynak: Pasinli A-Balaman S, Türk Çini ve Keramikleri, Çinili Köşk, 1992, s: 97.

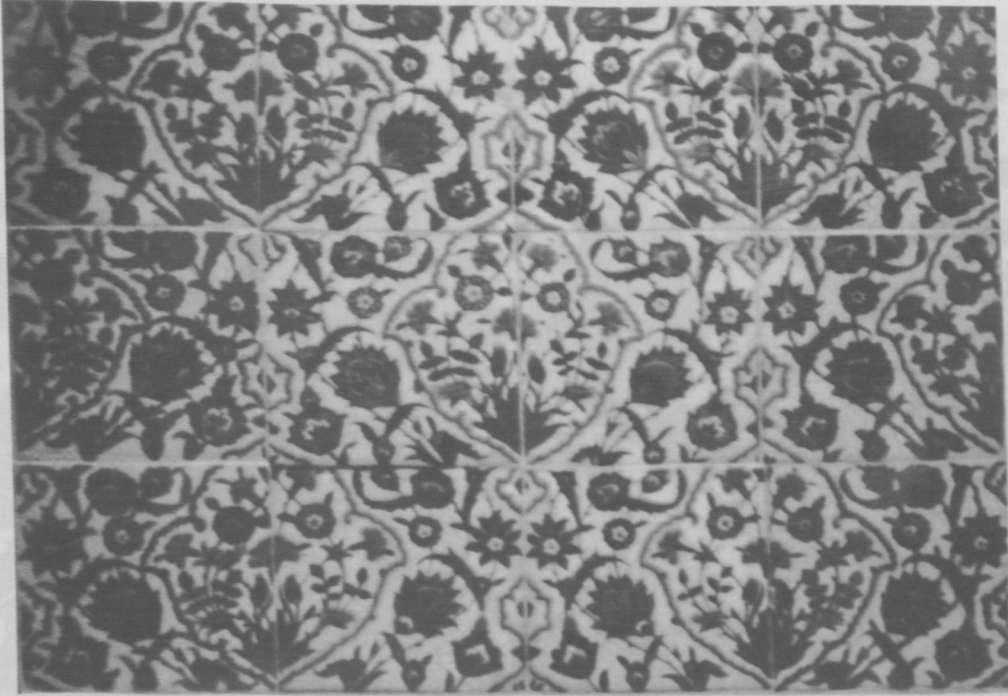


Foto 7: Bordürsüz Çini Pano, İznik, Osmanlı/16. Yüzyılın ikinci yarısı, New York, Metropolitan Müzesi.

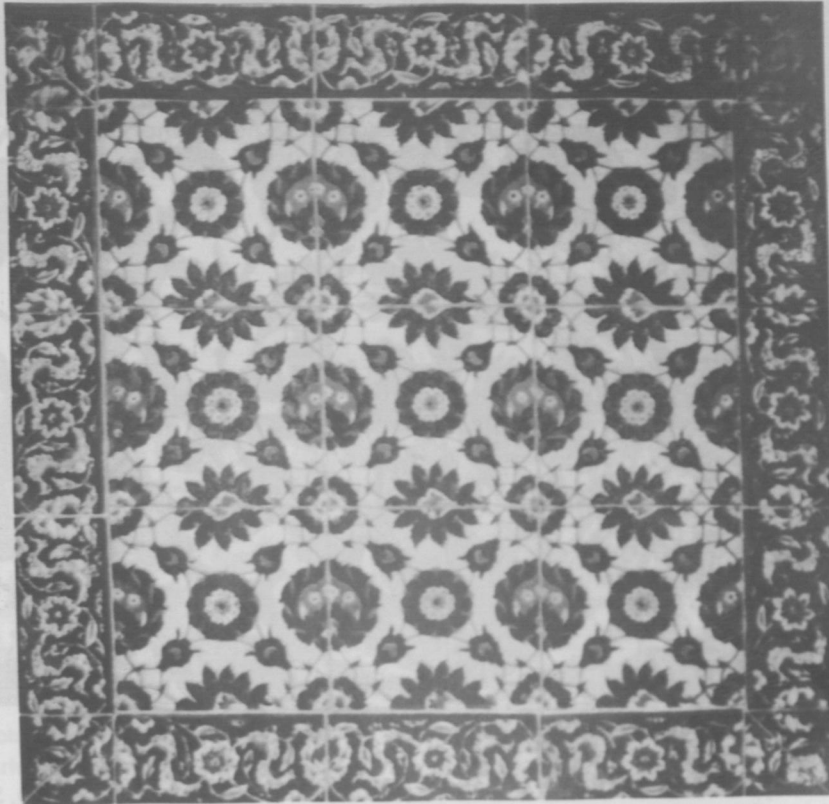


Foto 9: Bordürlü Çini Pano, İznik, Osmanlı /16. Yüzyılın ikinci yarısı, New York, Metropolitan Müzesi.



Foto 8: Bordürsüz Çini Pano, İznik, Osmanlı/16. Yüzyılın ikinci yarısı, (1560-80)

Lizbon, Calouste Gülsenkyan Müzesi.

Kaynak: Turks, A Journey of a Thousand Years, 600-1600- (Türkler; Bin Yılın Yolculuğu 600-1600, Sergi Kataloğu) Londra Royal Academy of Art 2005, Kataloğ No: 329, s: 348-349, 460.



Foto 10: Boston, Harvard University Art Museum/Artur M. Sackler Müzesi Dış Görünüm.

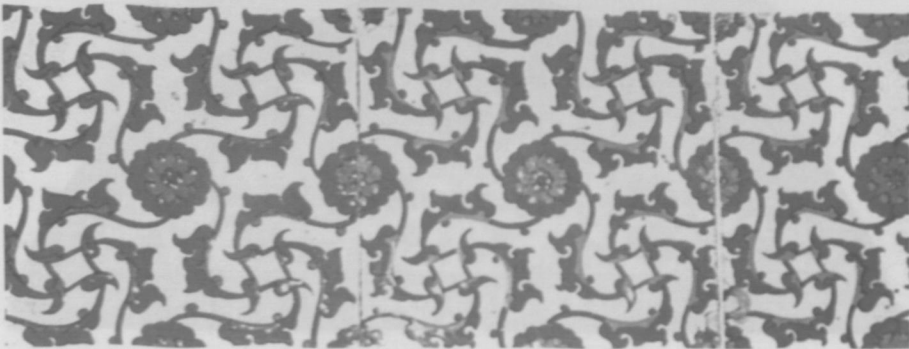


Foto 11: Bordürsüz Çini Pano, İstanbul, Rüstem Paşa Cami'inden, İznik, Osmanlı/1561, Artur M. Sackler Müzesi.



Foto 12: Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Museum of Fine Arts) Ön cephe.



Foto 13: Alınlık şeklindeki çini pano, İznik, Osmanlı/1573,
Boston, Güzel Sanatlar Müzesi (Museum of Fine Arts).

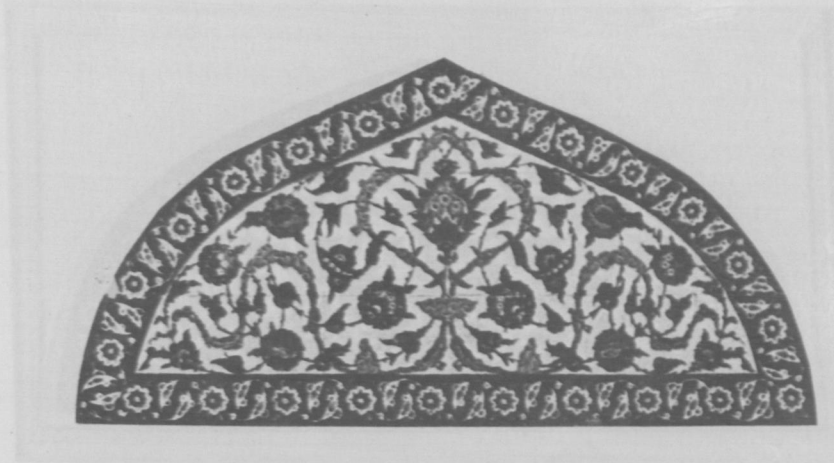


Foto 14: Alınlık şeklindeki çini pano, İstanbul Piyale Paşa Camii'nden. İznik, Osmanlı/16. Yüzyıl, Berlin Devlet Müzeleri.

Kaynak: Önder, M, Yurt Dışı Müzelerinde Türk Eserleri, Ank 1983, s: 29.

20 22 - 21/11 2891 360 MÜZOT



Foto 15: Alınlık şeklindeki çini pano, İstanbul Piyale Paşa Camii'nden. İznik, Osmanlı/16. Yüzyıl, Paris Louvre Müzesi.

Kaynak: Önder, M, Yurt Dışı Müzelerinde Türk Eserleri, Ank 1983, s: 58.

Suzan BAYRAKTAROGİLU

AFYON ÇEVRESİ YÖRÜK DOKUMALARI

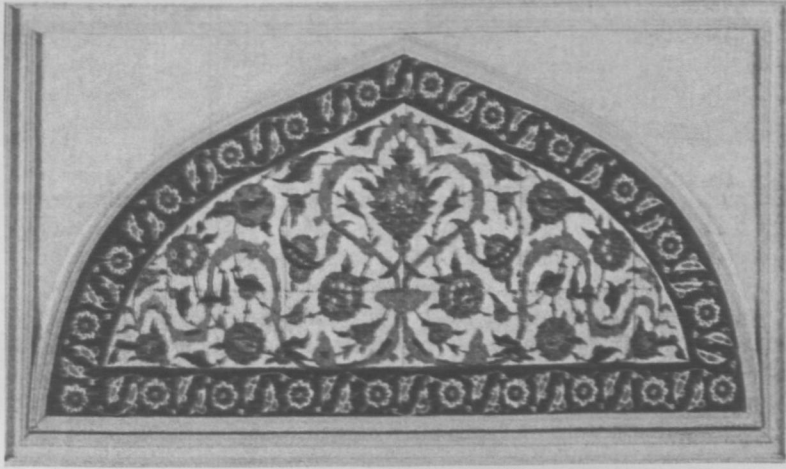


Foto 16: Alınlık şeklindeki çini pano, Osmanlı/16. Yüzyıl, 7 Viyana'da, Avusturya Geleneksel/Uygulamalı Sanatlar Müzesi, Env. Nr. Ke 3381.
Kaynak: Yenişehirlioğlu, F "Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri II" TARİH VE TOPLUM, Ocak 1985, III/13, s: 32-35.

Foto 12: Boston Çini Pano Müzesi, Boston, Fotoğraf Örneği.

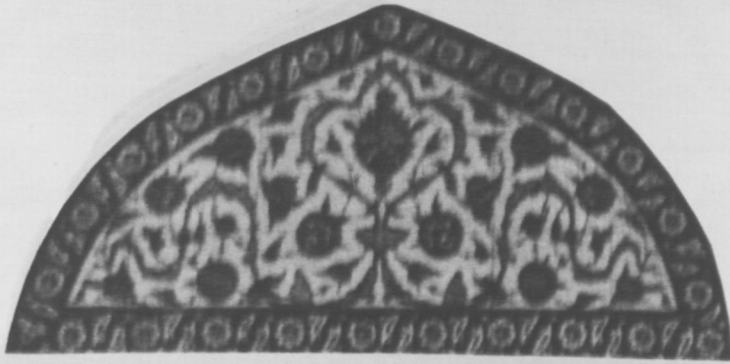


Foto 17: Alınlık şeklindeki çini pano, Osmanlı/16. Yüzyıl, Londra Victoria And Albert Müzesi.
Kaynak: Mutena SEZGİN, 2005.

Foto 13: Alınlık şeklindeki çini pano, Osmanlı/16. Yüzyıl, İstanbul, Fotoğraf Örneği.

Foto 14: Alınlık şeklindeki çini pano, Osmanlı/16. Yüzyıl, İstanbul, Fotoğraf Örneği.

● ç Batı Anadolu'da yer alan Afyon; Eskişehir, Kütahya, Uşak, Denizli, Burdur, Isparta, Konya illeriyle komşudur. Yazılı tarihi M.Ö. 3000 yıllarında başlayan kent, çeşitli uygarlıklara yurtluk etmiş, 1070'de Selçukluların eline geçmiştir.¹

Afyon, coğrafi konumu itibariyle önemli bir noktada, Batı Anadolu'dan Ege denizine dik uzanan sıra dağların ve ırmak vadilerinin İç Anadolu'ya yaklaştığı yerde bulunur. İç Anadolu'yu, Marmara'yı, Ege ve Akdeniz Bölgelerini birbirine bağlayan yolların coğrafi koşullara göre kavşak noktasıdır.² Afyon jeopolitik ve jeostratejik yapısı dolayısıyla, çok eski tarihlerde iskan edilmiş, Romalılar zamanında, kartal kayalarının üzerindeki kale inşa edilmiştir. Burası bir askeri garnizon olarak kullanılmıştır.

Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden itibaren Afyon Türkler tarafından ele geçirilmiş (1070) bu kalenin eteklerinde şehir kurulmuştur. Orta Asya'dan gelen Oğuz boylarından bir çok oymak-grup Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Afyon ve çevresinde yaşamış ve yerleşmiştir. Yöreye yerleşen Türkmen boylarının bazıları Kayı, Bayat, Düğger, Afşar, Karkın, Kınık'tır. Bunlara bağlı yüzlerce oymak-cemaat Afyon merkez ve ilçelerine yerleşmiştir.³

Yörük denilen, geçimi tamamen hayvancılığa bağlı, kışı sahillerde ılıman iklimlerde, yazı yaylada geçiren konar-göçer Türk topluluklarının Afyonkarahisar ve çevresinde yoğun olarak iskan edildiği görülmektedir. Özellikle Emirdağ, Bayat, Bolvadin, Sultandağı ilçelerinin köyleri, Çay ve Şuhut ilçeleriyle sınır olan köyler, İhsaniye ilçesinin Eskişehir'le sınır olan köyleri, Şuhut ilçesinin Karaadilli beldesi çevresindeki köyler, Dinar ilçesinin Çölovasında yer alan köyleri, Yörüklerin yerleşmelerine kurulmuşlardır.

1116'da Bizans imparatoru Aleksî Komnenos ile Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Bolvadin ovasında yaptıkları savaş sonrasında, Melikşah'ın kardeşi I. Mesut sultan olmuş ve Türkmenleri 1147-1156 yılları arasında Afyonkarahisar ve diğer illere yerleştirmiştir. Bugün Afyon ve çevresinde 300'den fazla yerleşme yerinin bu dönemde

kurulduğu görülür. XI. yüzyılda başlayan Yörük göçleri ve iskanı 1930'lara dek sürmüştür.

Başmakçı İlçesinin köylerinde; Sarıkeçili, Horzum, Akkeçili Yörükleri, Dazkırı İlçesinin köylerinde; Horzum, Tekeli, Sarıkeçili yörükleri, Çay İlçesinin köylerinde; Cerit, Sarıkeçili, Saçıklaralı, Göçüklü Yörükleri, Dinar İlçesi köylerinde; Sarıkeçili, Horzum, Cerit, Mucan, Buhurcu Yörükleri, Türkmenler, Emirdağ İlçesinin köylerinde; Sarıkeçili, Frigli, Karakeçili, Türkmen, Yozgat Yörükleri yerleşmiştir. Evciler İlçesinin köylerinde; Horzum Yörükleri, İhsaniye İlçesinin köylerinde; Karakeçili, Sarıkeçili Türkmenler Sandıklı İlçesinin, Dodurga, Kınık, Karkın, Menteş köyleri, Hacılar İlçesinin Çepni köyü, Kızılören İlçesinin Derbent köyü Cerit Yörüşü, Sultandağı İlçesinin Çukurcak, Karapınar ve Üçkuyu köyleri, Sincanlı İlçesinin Çatkuyu ve İğdeli köyleri Karatekeli Yörüklerinin yerleşmeleridir. Şuhut İlçesinin Demirbel köyü Aydınli Yörüşü yerleşmesidir.

Afyon, ilçe ve köylerine yerleşen bu Yörükler aynı zamanda çok yakınlarında bulunan komşu illerin köylerine de yerleşmişler veya sürekli ilişki

* Bu makale 8-12 Temmuz 2002 tarihleri arasında Londra'da yapılan 15. Ciepo "International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies" Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur. Fakat basılmamıştır.

¹ Afyon tarihi ile ilgili bakınız, "Afyon", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1981, s. 248-336.

Afyonkarahisar Kütüğü, Cilt I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 2001.

Süleyman GÖNÇER., *Afyon İli Tarihi*, Cilt I, İzmir 1971, Cilt 2, Afyon 1991.

² Mustafa KAFALI., "Tarihi Yapısı İçinde Afyonkarahisar'ın Yeri", *5. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları:9, Afyonkarahisar 2000, s.18-21.

³ Afyon ve çevresine yerleşen boy-aşiretlerle ilgili bakınız, Cevdet TÜRKAY., "Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler", İstanbul 1979.

-Musa SEYİRCİ., "Afyonkarahisar Yörükleri", *Kültür ve Sanat*, Afyonkarahisar Özel Sayısı, Sayı:21, Ankara 1994. s.45-48.

-Musa SEYİRCİ., "Karatekeli Aşireti ve Afyonkarahisar'da İki Karatekeli (İğdeli - Çatkuyu) Köyü" 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları: 6, Afyonkarahisar 1993. s.195-202.

-Muharrem BAYAR, "Afyonkarahisar İline İskan Olmuş Aşiretler ve Karabağlı Türkmen Aşiretinin İskanı, Sosyal Kültürel Yaşantıları", *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları: 7, Afyonkarahisar 1995 s.179-221.

içerisinde olmuşlardır. Örneğin Çay ve Sultandağı; Konya ve Isparta illerinin, Dinar, Dazkırı; Isparta, Burdur, Denizli illerinin, Han ve Bayat; Eskişehir – Seyitgazi'nin, batıda Kütahya ve Uşak illerinin ilçe ve köyleriyle itibat halinde olmuşlardır. Ayrıca çeşitli tarihlerde il ve ilçelerdeki idari bölünmeler nedeniyle, bazı sınır köyleri, komşu iller arasında idari değişikliğe uğramıştır. Bu durumlar özellikle kilim dokumacılığında çok çeşitliliğe ve çevre illerde görülen bir çok desenin Afyon'da da bulunmasına yol açmıştır.

Asırlardır geleneklerine bağlı olarak topak evlerde yaşayan bu oymaklar halı, kilim, zili, cı-cim dokumuşlar, keçe yapmışlardır. Hayvancılıkla uğraştıkları için, dokumalarında kullandıkları yünü hayvanlarından elde etmişler, kendileri eğirip (büküp), yine kendileri kök ve doğal boyalarla boyamışlardır. En çok kullanılan renkler kırmızı, bordo, kahverengi, krem, mavi, lacivert, turuncu, açık-koyu yeşil ve siyahtır. Dinar, Dazkırı, Emirdağ, Bolvadin, Bayat, Sandıklı, Eğret, Sincanlı ve köylerinde halı-kilim "alaca" denilen pamuklu dokumalar yapılmaktadır. Günümüzde yün malzeme yanında pamuk, kök boya yerine sentetik boyalar kullanılmaktadır.

Bu makalede sunulan halı ve kilimler Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olup, makale bu örnekler ışığında hazırlanmıştır.

HALILAR

Afyon çevresinde dokunan halılar çok fazla çeşitlilik göstermez. Bir gruplamaya girmeyen bazı ünik örnekler bulunmaktadır. Dazkırı ve Bayat ilçelerinde küçük boyutlu, göçebe karakterli halı dokumacılığı yapılmaktadır. Bunlar seccade tarzında olup, üzerlerinde çeşitli geometrik motifler yer alır. Bunlar muska, saç bağı, ibrik ve küçük geometrik motiflerdir.

1- Halı. Env No: 20.1090, 142 x 110 cm. Dazkırı çevresinde dokunduğu düşünülmektedir. İç dolguda bulunan madalyon Konya yöresinde de görülür. Madalyonun dışında dört köşede yer alan temizlik sembolü ibrikler dikkati çeker. 1261 H.1845 M. tarihi yazılıdır.⁴ Resim 1.

2- Halı. Env No: 32.09.816, 150 x 90 cm. ölçülerindedir. Isparta Uluborlu Alaaddin Camii'nden getirilmiş ve Ankara'da Vakıflar Halı ve Kilim Sergisinde sergilenmektedir Dazkırı'da bulunduğu düşünülen seccadede beyaz zeminli bir mihrap bulunur. Tepesi basamaklı, tepeliği boğumlu mezar taşı gibidir. Mihrabın içinde saç bağı ve geometrik motifler bulunur. Köşelikler kırmızı renklidir içinde küçük geometrik motifler bulunur. Tek sıra bordür, karşılıklı eli belinde motiflidir. Açık kırmızı zeminlidir. Diğer renkleri mavi ve laciverttir. Resim 2.

3- Halı. 158 x 106 (103) cm. ölçülerindedir. Afyon Otpazarı Camii'nden alınan halı, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 3.

İç dolguda kırmızı zemin üzerinde yeşil renkli bir mihrap nişi bulunur. Tepesi basamaklı ve en tepede üçgen şeklinde bir boğum yapmaktadır. Mihrabın içinde üst üste üçer adet, yan yana ikişer sıra saç bağı motifleri bulunur. Mihrap köşelikleri ve diğer boşluklar kancalı geometrik motiflerle doludur. İki ince bir kalın bordür yer alır. Kalın bordürde kenarları birbirine bağlı çelenkle konturlanmış geometrik hatlı bitkisel motifler bulunur.

Mihrabın formu ve içerisindeki saç bağı ve diğer geometrik motifler bir önceki halı ile benzerlik göstermektedir.

Bir grup halı ise Konya halılarıyla benzerlik gösterirler. Bilindiği üzere Afyon ve Konya birbirine komşu illerdir. Ayrıca eskiden Bolvadin'den Konya'ya uzanan bir tuz yolu bulunmakta idi. İki komşu il sürekli ilişki içerisinde olmuşlardır. Aynı zamanda bu halıların Bergama, Çanakkale ve Doğu Anadolu bölgesinde de varlığı bilinmektedir.

4- Halı, 137 x 200 cm. ölçülerindedir. Afyon Mısıri Camii'nden alınan halı, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 4.

Yeşil, kırmızı, lacivert renkler kullanılmıştır. Zemin, boyuna dört, enine üç olmak üzere on iki kareye bölünmüş, her karenin içerisinde de,

⁴ Suzan BAYRAKTAROĞLU, "Türk Halı ve Kilim Sanatı ve Vakıf Halıları" *Kültür ve Sanat*, Sayı: 33, T. İş Bankası Yayını, Ankara 1997, s.28-30.

başları merkezde birleşecek şekilde dört adet eli belinde kız motifi yerleştirilmiştir. Her karede zemin ve motif renkleri farklıdır. Tek sıra bordür, merkezde sekiz kollu yıldız bulunan bir eşkenar dörtgen ve iki ucunda köşe boşluklarını dolduracak şekilde geometrik motifler bulunan bir kompozisyona sahiptir.

Bu desendeki halılar Konya yöresinde de görülür. Afyon ve Konya illerinin komşu, özellikle ilçelerin birbirine çok yakın olması, aynı boy ve oymakların buralarda yerleşmiş olması ile bu durum açıklanabilir. Karaman Müzesinde bir Anadolu halısında (halı yastık) eli belinde kız motifleri zeminde dörtlü gruplar halinde toplanmıştır.⁵

5- Halı, 95 x 220 cm. ölçülerindedir. Afyon Mısıri Camii'nden alınan halı, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 5.

Zemin boyuna altı sıra, enine iki sıra toplam on iki kareye bölünmüştür. Her bir karenin içinde birer sekizgen, bunların içlerine de kenarları kancalı basamaklı madalyonlar yerleştirilmiştir. İçlerinde sekiz kollu yıldızlar bulunur. İç dolguyu kırmızı - mavi renkli bir palmet sırası çevirir. Tek sıra bordür küçük sekizgen şekilli rozetlerle desenlenmiştir. Renkler kırmızı, mavi, sarı, lacivert ve beyazdır.

Bu tip kancalı basamaklı sekizgen madalyonlu halılar Bergama, Çanakkale civarında, Eskişehir, Sivrihisar ve Doğu Anadolu'da da görülür. Bu motife Türkmen Gülü veya Türkmen Aynası denilmektedir. Bazı yayınlarda ise yanlış olarak Memling Gülü de denilmektedir. Fakat renk düzeni farklıdır.

6- Halı, 118 x 160 cm. ölçülerindedir. Afyon Mısıri Camii'nden alınan halı, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 6.

Zemin boyuna altı sıra, enine üç sıra, on sekiz adet kareye ayrılmıştır. Her birinin içinde birer sekizgen, bunların içerisinde de kenarları kancalı, basamaklı madalyonlar yerleştirilmiştir. Merkezlerde sekiz kollu yıldızlar bulunur. Halıyı ince bir kalın bordür çevirir. İnce bordürler dal ve çiçek motifli, kalın bordür rozet desenlidir. Kırmızı, sarı, beyaz, mavi renkler kullanılmıştır.

7- Halı. D.No:285, 163 x 130 cm. ölçülerindedir. Afyon Mısıri Camii'nde bulunmuştur. Resim 7.

Zeminde dört adet kare içerisinde sekizgen, bunun içerisinde kancalı basamaklı madalyon bulunur. Uzun kenar bordürü yoktur (kopmuş olabilir). Kısa kenarlarda artı şeklinde motiflerin olduğu kalın bordür ve ince sular bulunur. Solmuş kırmızı, lacivert, beyaz, kahverengi renkleri vardır. Çözümler kahverengi yündür.

KİLİMLER

Afyon ve ilçelerine yukarıda gördüğümüz gibi bir çok boy -oymak yerleşmiştir. Bu durum boy-oymaklar tarafından dokunan kilimlerde çok çeşitliliğe sebep olmuştur. Afyon ve çevresinde görülen kilimleri aşağıdaki gibi gruplayabiliriz:⁶

- 1 - Sandıklı Kilimler,
- 2 - Parmaklı Kilimler,
- 3 - Çomçalı Kilimler,
- 4 - Antike Kilimler,
- 5 - Ganglılı Kilimler,
- 6 - Hayat Ağaçlı Kilimler,
- 7 - Seleser Kilimler,
- 8 - Karadöşeme Kilimler,
- 9 - Uruşman Kilimler,

⁵ Neriman GÖRGÜNAY KIRZIOĞLU, *Altaylar'dan Tuna Boyu'na Türk Dünyasında Ortak Motifler*, Ankara 1995, s.72.

⁶ Afyon ve çevresi kilim dokumacılığı ile ilgili bakınız, Gülsün PARLAR, "Emirdağ Kilimlerinde Motif, Renk ve Kompozisyon Özellikleri", *Kültür ve Sanat, Afyonkarahisar Özel Sayısı, Sayı: 21, T. İş Bankası Yayını, Ankara 1994 s.33-36.*

Ahmet TOPBAŞ, "Afyonkarahisar ve Yöresi Kilimleri", *Kültür ve Sanat, Afyonkarahisar Özel Sayısı, Sayı 21, T. İş Bankası Yayını, Ankara 1994 s.54-55*

Ömer Faruk YILDIZKAYA, "Emirdağ Türkmenlerinde Dokumacılık", 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon Belediyesi Yayınları: 6, Afyonkarahisar 1993, s.188-194

Gülsün PARLAR, "Emirdağ ve Bayat Kilimlerinde Motif, Renk ve Kompozisyon Özellikleri", 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon Belediyesi Yayınları: 6, Afyonkarahisar 1993 s.173-187.

Ülkü KÜÇÜKKURT, "İzmir Etnografya Müzesinde Bulunan Afyonkarahisar Kilimlerinden Örnekler", 5. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon Belediyesi Yayınları: 9, Afyonkarahisar 2000 s.254-267.

Harun URER "Emirdağ (Afyon) Yöresi Düz Dokuma Yayı Geleneg ve Bindallı Motifli Kilimler" Erdem Halı Özel Sayısı III, C 10, S 30, Ankara, 1999 s.647-657

H. Örcün Barışta, "Emirdağ ve Çevresinde Kırklı Dokumaları" *Sanatsal Mozaik Sayı: 18 İstanbul Subat 1997, s. 22-25*

SANDIKLI KİLİMLER:

Ortalama 300 – 350 cm. boyunda, 150 – 180 cm. enindedirler. Tek veya iki parça olarak dokunurlar. Kilimin iç dolgusu enine dörtgen panolar şeklinde bölümlere ayrılır. Bunların içerisinde kenarları parmak şeklinde uzantılı panolar yer alır. Bunlara sandık denilmektedir. Sandıkların içerisinde kare, dikdörtgen veya altıgenler bulunur. Birçok örnekte sandıkların kenarları iki yana şişkin olup, bu durum, uzun kenarlarda yer alan ve ortadaki sandıkların yarısı gibi görünen kenar motiflerinde de girinti şeklinde belli olur. Çoğunlukla uzun kenarlarda bordür yoktur. Olanlarda da tek sıra halindedir. Kısa kenarlarda ise birkaç sıra bordür bulunur. İçel ve çevresinde de benzer kilimler görülür.

1- Kilim, 340 x 154 cm. ölçülerindedir. Afyon Aksaraylı Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 8.

İki şak olan kilimin iç dolgusu yatay bantlarla enine üç adet dörtgene bölünmüştür. Bunların içerisinde üçer adet kenarları parmak şeklinde uzantılı panolar yer alır. Bunlara sandık denilmektedir. Sandıkların içerisinde iç içe kancalı altıgenler bulunur. Mavi ve kahverengi panoların dışında zemin beyaz olup üzerinde küçük geometrik motifler bulunur. Bunlar küçük stilize hayvan motifleridir. Sandıkların ortasındaki altıgenlerin uçlarına denk gelen kenarlar iki yana şişkin olup, bu durum beyaz renkli zeminde ve uzun kenarlarda yer alan ve ortadaki sandıkların yarısı gibi görünen kenar motiflerinde de girinti şeklinde belli olur. Uzun kenarlarda bordür yoktur. Kısa kenarlarda ise birkaç sıra bordür olup bunlar şebek eli, eli belinde ve bazı geometrik motiflerle doldurulmuştur. Renkler kırmızı, beyaz, mavi, kahverengi, yeşil ve tabadır.

2- Kilim, 77 x 266 cm. ölçülerindedir. Afyon Ayaktekesi Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 9.

Kilimin iç dolgusu sığır sidiği motifli ince enine bantlarla bölümlere ayrılmıştır. Bunun içerisine de kenarları parmaklı ikişer adet sandık yerleştirilmiştir. İçlerinde küçük stilize hayvan motifleri bulunur. Uzun kenarlarda bordür olmayıp, kısa ke-

narlarda dört yaprak şeklinde desenli bordür bulunur. Renkler deve tüyü, kırmızı, mavi, turuncu, yeşil, siyah, beyaz ve kahverengidir.

3- Kilim, 185 x 350 cm. ölçülerindedir. Afyon Akmesjid Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 10.

İki şaktır. İç dolgu, kenarları parmaklı yatay panolara ayrılmıştır. Her birinin içerisinde yan yana ikişer adet altıgen işlenmiştir. Panolar beyaz zemin üzerindedir. Tüm boşluklar ve panolar arasındaki yatay bantlar geometrik motiflerle doldurulmuştur. Uzun kenarlarda kırmızı-siyah çift yönlü koçboynuzu motifli bordür sırası bulunur. Kısa kenarlarda geometrik desenli bordürler yer alır. Beyaz, kırmızı, yeşil, mavi ve siyah renkler kullanılmıştır.

4- Kilim. 310 x 78 cm. ölçülerindedir. Afyon Akmesjid Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 11.

Tek şaktır. Desenler yarım olarak görülmektedir. Zemin, enine bantlarla yatay panolara ayrılmıştır. İçlerinde kenarları parmaklı sandıklar yer alır. Boşluklar geometrik motiflerle doldurulmuştur. Uzun kenarda kırmızı-siyah çift yönlü koçboynuzlu bordür sırası yer alır. Kısa kenarlar geometrik desenli, birkaç sıra bordürlüdür.

5- Kilim. 178 x 299 cm. ölçülerindedir. Afyon Mevlevi Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 12.

Üç sandıklı, kenarları parmaklı, iki şaklı, beyaz zeminlidir. Sandıkları kırmızı ve lacivettir. Kilimin iç dolgusu ince enine şeritlerle yatay panolara ayrılmıştır. Üzerlerinde el ve ok-yay motifleri bulunur. Her panoya kenarları parmaklı sandıklar yerleştirilmiştir. Uzun kenarlarda bu sandıkların yarısı gibi yarım motifler bulunur.

6- Kilim. 143 x 316 cm. ölçülerindedir. Afyon Zülali Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 13.

Beyaz renkli zemin üzerinde yeşil ve kırmızı renklerde dört adet sandık bulunur. Bunlarında içerisinde dikdörtgen ve eşkenar dörtgen şeklinde parmaklı ve kancalı motifler yer alır. Kırmızı renkli bordür zikzak desenlidir.

7- Kilim. 178 x 350 cm. ölçülerindedir. Afyon Bolvadin Kadriye Camii'nde alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 14.

Beyaz zeminli iç dolgu üç bölüme ayrılmıştır. İçlerinde yeşil ve mavi renkli kenarları parmaklı sandıklar bulunur.

Kısa kenarlarda çatal da denilen yaba motifi ve kurt izi motifi, uzun kenarlarda testere dişi motifi bulunur. Uzun kenarlarda sandıkların dışında kalan kırmızı renkli zeminde uzantılar halinde çeşitli geometrik motifler ve bunlar arasında el motifleri bulunur.

8- Kilim. Env No: 10.284, ölçüleri 211 x 84 cm.dir. Balıkesir Yeşilli Camiinden gelmiştir. Ankara'da Vakıflar Halı-Kilim Sergisinde sergilenmektedir. Resim 15.

Beyaz, lacivert, kırmızı, mavi renklerin kullanıldığı kilimde yarım sandık motifi bulunmaktadır. Renk özellikleri Balıkesir dokumalarına benzerdir.

PARMAKLI KİLİMLER

Bu grup kilimlerin üretim yeri Anıtkaya (Eğret Kasabası) ve çevresindeki köylerdir.⁷ Kırmızı, mavi, sarı, siyah, beyaz, taba renklerin kullanıldığı belirtilmektedir. Kullanılan motiflerin yöresel isimleri kadın kaşı, büyük ve küçük kozak, nuska, bulut, göz, kerme, boncuk, çakmak, göl, söğüt yaprağı, çavuşbaş, testere dişi, sığır sidiği, şebek elidir. Ortalama 250-300-350 cm. boylarında, 150-180-190 cm. enlerinde dokunmaktadır. İç dolguda boyuna düzenlenmiş genelde üç adet eşkenar dörtgen bulunmaktadır. Bunlar kenarları parmak şeklinde uzantılı renk sıralarından oluşmaktadır. Bu tarz eşkenar dörtgen madalyonlu kilimlere "göllü" kilim denilmektedir. Bunlarda kenar bordürü olarak kısa kenarlar düz, uzun kenarlarda iki yana parmak şeklinde uzantıları olan sıralar yer alır. Uzun kenarlardaki sıralar eşkenar dörtgenlerin birleşim yerlerinde kalan üçgen şeklindeki boşluklara girinti yaparak iri meandırlar yaparlar. Bunlar da birkaç sıradır. Bazı örneklerde kısa kenarlarda yörede "şebek eli" denilen el şeklinde desenli bordürler de bulunur.

Bazı örneklerde kilimin tüm zemini enine ince bantlara ayrılmış olup, bu bantlar üzerinde bir sıra küçük geometrik motifler, diğer sırada iki yana uzantılı parmaklı motifler işlenmiştir. Kilimin tüm zemini bu şekilde desenlenmiş olup, bordür bulunmamaktadır.

Parmaklı motifinin değişik uygulamalarının yer aldığı kilimler de vardır. Örneğin, kenarları parmaklı küçük kare veya dikdörtgenlerin üst üste sıralanması şeklinde desenli (mukabele merdivenli), veya dikey parmaklı sıralar arasında dar mihrap nişli kilimlere sık rastlanmaktadır.

1- Kilim 126 x 172 cm. ölçülerindedir. Afyon Keçepazarı Camiinden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 16.

Parmaklı kilimlerin benzerleri İçel ve çevresinde de görülür.

ÇOMÇALI KİLİMLER

Daha çok Emirdağ ve çevresinde dokunmaktadır. Yük kilimi olarak kullanılırlar. Kilimin iç dolgusunda, karşılıklı iri eli belinde motiflerinden oluşan desen yer almaktadır. Bu kompozisyon iki yönlüdür. Kullanılan renklerin etkisine bağlı olarak karşılıklı eli belinde motiflerinin arasında kalan boşluklar, sırt sırta iki koçboynuzu şeklindedir. Aralardaki boşluklarda muska, saç bağı, kurtağzı, bukağı gibi küçük motifler bulunur. İki şak olarak dokunurlar. Tek parça olanlar da vardır. Renkler beyaz, sarı, kırmızı, kahvergidir. Resim 17. Env No:32.09.1039

Çomçalı kilimlerin benzeri İçel, Aydın, Ankara ve Sivas çevresinde de görülür.

ANTİKE KİLİMLER

Daha çok Emirdağ ve çevresinde dokunur. Top denilen baklava şekilli motiflerden oluşur. Kilimin yüzeyi enine bantlara ayrılır, bu bantlar

Ahmet TOPBAS., "Afyonkarahisar Anıtkaya (Eğret) Yoresi Parmaklı Kilimleri" 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon Belediyesi Yayınları 6 Afyonkarahisar 1993 s.203-217

üzerine kenarları küçük basamaklı eşkenar dörtgenler yanyana işlenir. İçlerinde kancalı geometrik motifler veya altı kollu yıldızlar bulunur. Aralarda düz renkler bantlar halinde uzanır. Lacivert, kırmızı, beyaz, mavi, az yeşil renkler kullanılmıştır. Ankara'da da benzer örnekleri görülür.

1- Kilim, 314 x 177 cm. Afyon Kubbeli Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 18.

İki şaktır. Kilimin yüzeyi enine bantlara ayrılmıştır. Kırmızı ve lacivert renkli düz bantlar arasında, desenli bantlar bulunur. Bunlar yanyana kenarları küçük basamaklı baklavalara şeklindedir. İçlerinde altı kollu yıldızlar bulunur. Zemin rengiyle baklavaların deseni kontrast oluşturacak şekildedir. Beyaz üzerine kırmızı, mavi üzerine kırmızı, lacivert üzerine beyaz, kırmızı üzerine lacivert olacak şekilde renkler kullanılmıştır. Bantlar arasında kancalı şeritler vardır. Bordür yoktur.

GANGLILI KİLİMLER

Daha çok Dinar ve çevresinde dokunur. Ayrıca benzer örnekler Isparta, Aydın çevresinde de görülür. İki şak halinde dokunurlar ortalama 350-360 cm. boyunda 210-220 cm. eninde dokunurlar. Kilimin merkezinde iki büyük stilize hayvan motifi yer alır. Bu hayvanlar daha çok yengeç veya kaplumbağaya benzemektedir. Yanlara doğru açılan iri koç boynuzu şeklinde kolları ve baş ve uç kısmında simetrik olarak yer alan boyun ve duvarları bulunmaktadır. Gövde kısmında içi kancalı sıralardan oluşan altıgen bölüm vardır. Boşluklarda stilize küçük hayvan motifleri ile iki adet yine koç boynuzlarından oluşan stilize hayvan motifleri bulunur.

Uzun kenarlarda siyah ve beyaz renkli karşılıklı eli belindeler veya kırlangıç motifleri sıralıdır. Kısa kenarlarda birkaç sıra eli belinde motifleri bulunur. Kullanılan renkler kırmızı, mavi, beyaz, siyah ve gülkurusudur.

1- Kilim. Env No: 32.09.1003, ölçüleri 360 x 215 cm.dir. Isparta Uluborlu Abdurrahman Paşa Camii'nden gelmiştir. Ankara'da Vakıflar Halı-Kilim Sergisinde sergilenmektedir. Resim 19.

İki şak olan kilimin kırmızı renkli iç dolgusunda iki adet iri stilize hayvan motifi yer almaktadır. Kolları iri koçboynuzu şeklinde düzenlenmiştir.⁸

HAYAT AĞAÇLI KİLİMLER

Seccade olarak tek ve çift mihraplı dokunmuşlardır. Çoğunlukla Sandıklı İlçesi ve köylerinde dokunur. Sandıklı İlçesinin Arızlar Köyünde dokunan tek mihraplı seccadelere "yeşilli namazlağ" denilmektedir.⁹ Ortada bir mihrap formu, içinde de ölümsüzlüğün, sonsuz hayatın sembolü hayat ağacı bulunmaktadır. Mihrabın etrafını kenarları parmaklı birkaç sıra bordür çevirir. Kırmızı, beyaz, siyah, yeşil renkler kullanılmıştır. Yörede dallı kilim de denilmektedir.

1- Kilim Seccade. 110 x 165 cm. ölçülerindedir. Sandıklı Ulu Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 20.

Beyaz renkli çift mihrap nişi içerisinde merkezindeki bir panodan iki yana doğru uzanan simetrik bir hayat ağacı vardır. Sonsuz hayatın sembolü olan hayat ağacı kenarları parmaklı dal ve uçlarında yapraklarıyla stilize olarak verilmiştir. Köşelikler ve bordürler kanca, çengel, kurtağzı, bukağı, koçboynuzu gibi motiflerle doldurulmuştur.

2- Kilim seccade. 110 x 175 cm. ölçülerindedir. Afyon Çay Hüseyin Efendi Yukarı Camii'nden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 21.

Kırmızı zeminli tek mihrap nişi üzerinde yeşil renkli bir hayat ağacı vardır. Mihrap köşeliklerinde ve mihrabı tek sıra halinde dolanan küçük geometrik motifler bulunur. Mihrap tepesinde alem gibi çıkmalar vardır. Bordür zikzak dal ve yaprak motiflidir.

⁸ Suzan BAYRAKTAROĞLU., "Eski Uluborlu Camilerinde Bulunan Kilimlerden Örnekler", *Kültür ve Sanat*, Sayı 4, Ankara, 1989, s. 61.

⁹ Musa SEYİRCİ., "Afyonkarahisar Müzesindeki Hayat Ağaçlı Kilim Seccadeler", 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları: 6, Afyonkarahisar 1993. s.171-178.

3- Kilim seccade. Env No: 32.09.1048, 175 x 130 cm. ölçülerindedir. Isparta Uluborlu Alaaddin Camiinden gelmiştir. Ankara'da Vakıflar Hali-Kilim Sergisinde sergilenmektedir. Resim 22.

Beyaz zeminli bir mihrap nişi içerisinde stili-ze hayat ağacı vardır. Ağaç ve yaprakların kenarları parmaklıdır. Mihrabın yanları ve köşelikler yeşildir. Kırmızı, siyah ve beyaz üç sıra bordür geometrik desenlidir. Kısa kenarlardaki bordürde kurtağzı motifi bulunur.

SELESER KİLİM

Yere serilen bir grup kilime Emirdağ ve çevresinde seleser adı verilmektedir. Ana motiflere "top" denilmektedir. Beyaz-lacivert zemin üzerinde kırmızı, mavi, cevizi yeşil, kirli sarı ve gri renkler bir uyum içerisinde kullanılmıştır. Zemin motifi, birbiri ardına devam eden iri altıgen madalyonlardır. Top denilen bu madalyonların alt ve üst uçlarında altıgenleri birbirine bağlayan enine panolar vardır. İçlerinde iki ucu boğumlu daha küçük altıgenler bulunur. Kenar bordürü tek sıradır. Orta ve Güneydoğu Anadolu'da da benzer örnekler görülür. Resim 23. Env No: 33.07.863.

KARADÖŞEME KİLİM

Emirdağ ve çevresinde karadöşeme diye adlandırılan bu kilim, aslında karanfil desenli kilimdir. Batı Anadolu'da Afyon, Isparta, Eskişehir, Kütahya çevresinde görülür. Bazılarında kilimin tüm zemini karanfil motifiyle doldurulmakta, bazılarında iki kısa kenarda birkaç sıra halinde esas motifin yanında ikinci motif olarak kullanılmaktadır. Beyaz ve kırmızı zeminli olanları vardır. Tüm kilime karanfil motifi hakimdir. Genelde iki şak olarak dokunurlar ve büyük boyutludurlar. Ortalama 330 cm. boyunda 190 cm. eninde olurlar.

Bazı örnekler daha küçük olup, koyu renk zemin üstüne karanfil motifleri yer alır. Kenar bordürü oldukça kalın olup, zikzak dal desenlidir.

1- Kilim 168 x 206 cm. ölçülerindedir. Afyon Çavuşbaşı Camiinden alınan kilim, bulunduğu yerden çalınmıştır. Resim 24.

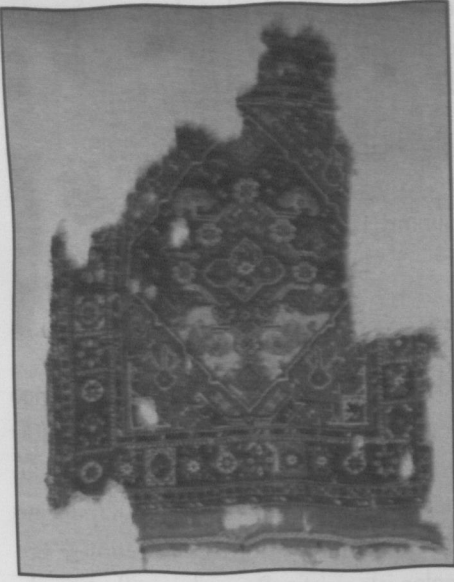
URUŞMAN KİLİM

Yörede yük altına serilen bu kilimler, ince uzun dokunurlar. Ortalama 100 cm. eninde 400 cm. boyunda olurlar. Bordürleri yoktur. Cicim-kilim teknikleri bir arada kullanılmıştır. Kilimin ana motifi iri parmaklı motifleridir. Enine bantlar halinde desenler işlenmiştir. Parmak motiflerinin dışında cicim teknikli altıgenler yer alır. İçlerinde kancalı motifler bulunur. Kırmızı, siyah, beyaz, mavi renkler kullanılmıştır. Bu desendeki kilimleri Anadolu'da hemen hemen her yörede görmek mümkündür. Resim 25. Env No: 23.818. Ölçüleri: 440 x 100 cm.

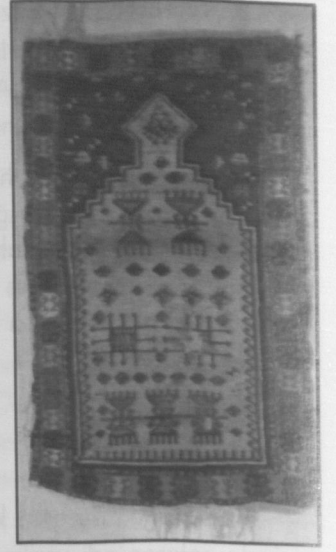
Bazı örnekler ise iki şak halinde olup, yan yana dikilerek kullanılır.

Bu grupların dışında Afyon ve çevresinde Elibelindeli, Aşıklı, Gülbudak, Yedırgeli, Kıvrımlı, Köşte Güzel, Bindallı gibi isimlerle anılan kilimler bulunmaktadır.

Sonuç olarak Afyon, özellikle kilim dokumacılığı açısından çok zengin bir yöremizdir. Hali dokumacılığı az olarak yapılmaktadır. Bunun yanında geometrik örneklı cicim ve zili dokumacılığı da vardır. Çevre illerden Eskişehir (Sivrihisar, Seyitgazi), Konya, Isparta, Denizli, Uşak ve Kütahya dokumalarıyla benzerlik gösterirler. Günümüzde azalmış olmakla birlikte bu ananevi sanat devam ettirilmeye çalışılmaktadır.



Resim: 1



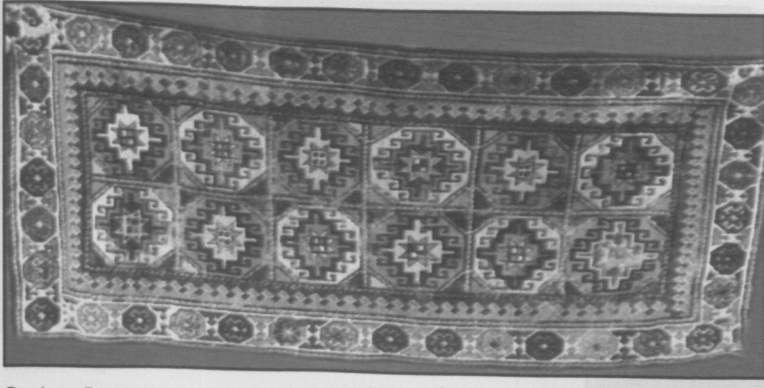
Resim: 2



Resim: 3



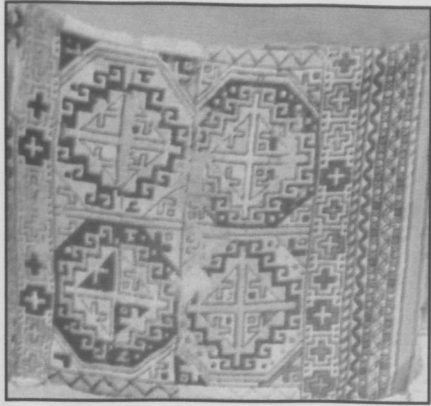
Resim: 4



Resim: 5



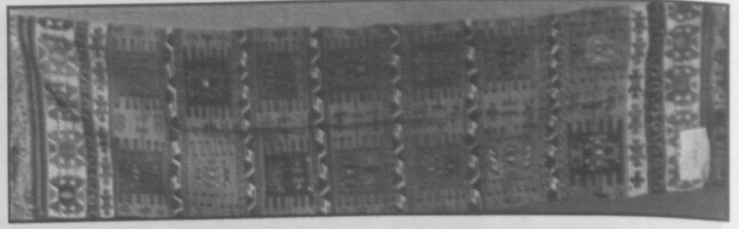
Resim: 6



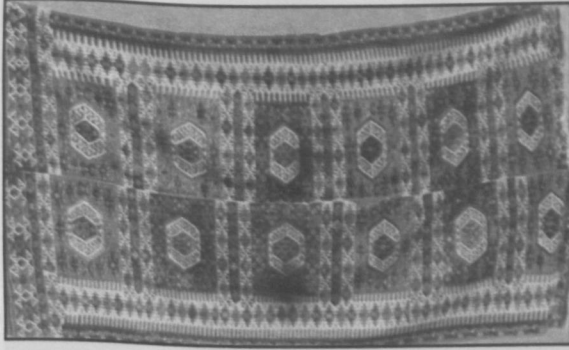
Resim: 7



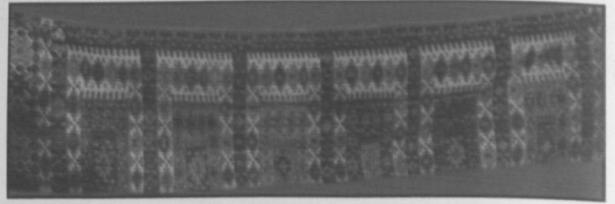
Resim: 8



Resim: 9



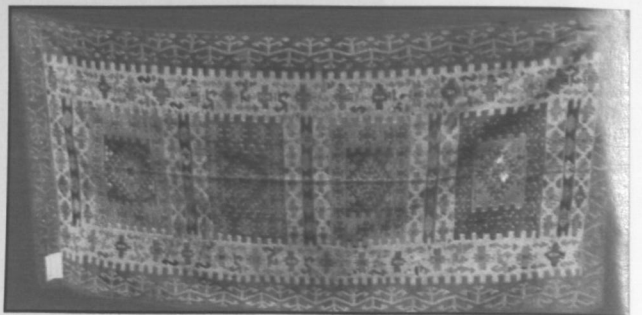
Resim: 10



Resim: 11



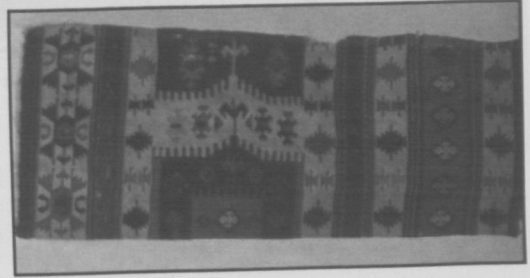
Resim: 12



Resim: 13



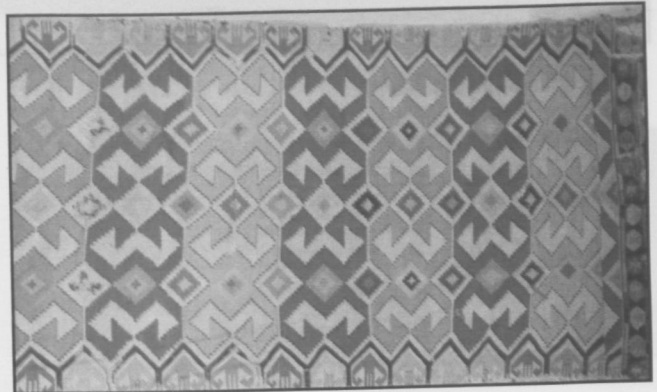
Resim: 14



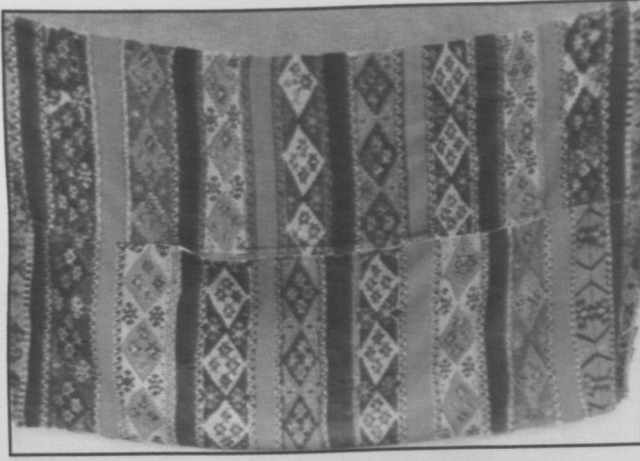
Resim: 15



Resim: 16



Resim: 17



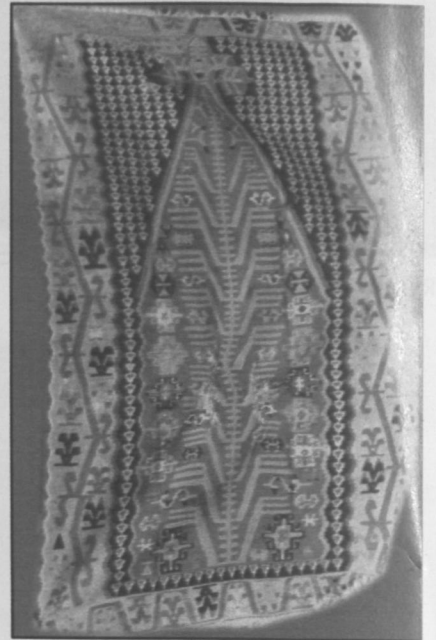
Resim: 18



Resim: 19



Resim: 20



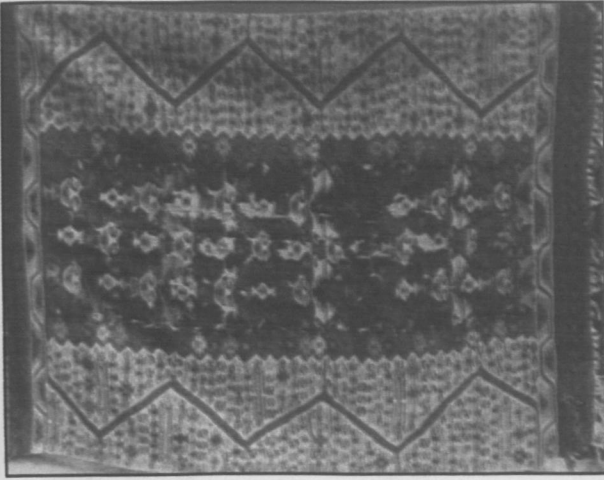
Resim: 21



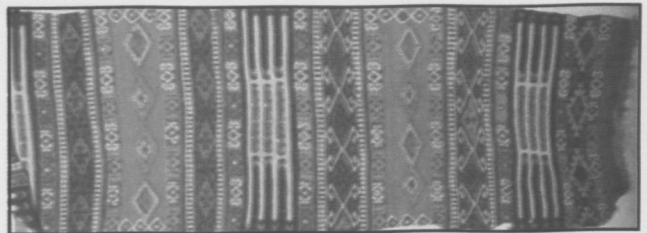
Resim: 22



Resim: 23



Resim: 24



Resim: 25